

Міністерство освіти і науки України
Тернопільський національний економічний університет

БАНКІВСЬКІ ОПЕРАЦІЇ

Підручник

За редакцією доктора економічних наук, професора
О. В. Дзюблюка

ТЕРНОПІЛЬ
ТНЕУ
2009

УДК 336.71
ББК 65.9(4Укр)262.10я73
Б 23

Автори:

О. В. Дзюблюк, Н. Д. Галапуп, Я. І. Чайковський, І. С. Кравчук,
О. Л. Малахова, О. С. Пруський, З. К. Сороківська

Рецензенти:

О. П. Кириленко, д.е.н., проф., завідувач кафедри фінансів Тернопільського національного економічного університету;
П. О. Нікіфоров, д.е.н., проф., завідувач кафедри фінансів Чернівецького національного університету ім. Ю. Федьковича;
С. К. Реверчук, д.е.н., проф., завідувач кафедри банківського і страхового бізнесу Львівського національного університету ім. І. Франка

*Затверджено Міністерством освіти і науки України як підручник для студентів вищих навчальних закладів, які навчаються за освітньо-професійною програмою бакалавра з напрямку підготовки «Фінанси і кредит»
(лист 1/II – 4899 від 03.07.09 р.)*

Б 23 Банківські операції: Підручник / За ред. д.е.н., проф. О. В. Дзюблюка. – Тернопіль: Вид-во ТНЕУ «Економічна думка», 2009. – 696 с.

У підручнику розглянуто основи діяльності комерційних банків у ринковій економічній системі та умови і порядок здійснення основних банківських операцій. Визначено особливості практичних аспектів банківської діяльності, пов'язаної з формуванням банківських ресурсів, кредитуванням, здійсненням розрахунків і платежів, операціями з валютою і цінними паперами, наданням основних видів послуг банків. Розглянуто питання забезпечення фінансової стійкості банківських установ та регулятивного впливу на функціонування комерційних банків з боку Національного банку України.

Для студентів економічних спеціальностей вищих навчальних закладів, науковців, фахівців банківських установ.

© О. В. Дзюблюк, Н. Д. Галапуп,
Я. І. Чайковський, І. С. Кравчук,
О. Л. Малахова, О. С. Пруський,
З. К. Сороківська, 2009
© ТНЕУ, 2009

ISBN 978-966-654-235-2

ЗМІСТ

ВСТУП	7
РОЗДІЛ 1. ВИДИ БАНКІВ І ПОРЯДОК ЇХНЬОГО СТВОРЕННЯ В УКРАЇНІ	10
1.1. Суть і функції банків у ринковій економіці.....	10
1.2. Поняття та особливості функціонування банківської системи	20
1.3. Види банків та банківських об'єднань	28
1.4. Порядок створення і реєстрації банків в Україні	34
РОЗДІЛ 2. ОРГАНІЗАЦІЯ ДІЯЛЬНОСТІ БАНКУ	49
2.1. Організаційна структура та управління банком.....	49
2.2. Розвиток банківської системи України	58
2.3. Сутність і класифікація банківських операцій.....	64
2.4. Ліцензування банківської діяльності	71
РОЗДІЛ 3. ОПЕРАЦІЇ БАНКІВ З ФОРМУВАННЯ ВЛАСНОГО КАПІТАЛУ ...	81
3.1. Банківські ресурси, їхні види та класифікація.....	81
3.2. Структура та функції власного капіталу банку	85
3.3. Порядок формування основних складових власного капіталу банку... ..	88
3.4. Регулювання нормативів капіталу банківських установ	94
РОЗДІЛ 4. ОПЕРАЦІЇ БАНКІВ ІЗ ЗАЛУЧЕННЯ КОШТІВ	101
4.1. Поняття залучених банківських ресурсів	101
4.2. Характеристика депозитних операцій комерційних банків.....	104
4.3. Договірне регулювання вкладних операцій	107
4.4. Фонд гарантування вкладів фізичних осіб	109
РОЗДІЛ 5. ОПЕРАЦІЇ БАНКІВ ІЗ ЗАПОЗИЧЕННЯ КОШТІВ	115
5.1. Поняття та класифікація запозичених ресурсів банківських установ ..	115
5.2. Суть та значення міжбанківського кредитування при формуванні запозичених ресурсів	117
5.3. Види, порядок надання та погашення кредитів рефінансування....	120
5.4. Особливості емісії банком власних боргових зобов'язань	132
РОЗДІЛ 6. ОПЕРАЦІЇ БАНКІВ З ОБСЛУГОВУВАННЯ ПЛАТІЖНОГО ОБОРОТУ	139
6.1. Загальна характеристика платіжного обороту	139
6.2. Поняття системи безготівкових розрахунків та способи їхньої організації.....	141
6.3. Правила документообігу при здійсненні банками безготівкових розрахунків	146
6.4. Порядок відкриття, використання і закриття рахунків у банках.....	150
6.5. Характеристика основних форм безготівкових розрахунків	165
6.5.1. Розрахунки із застосуванням платіжних доручень.....	165

6.5.2. Розрахунки із застосуванням платіжних вимог-доручень	170
6.5.3. Розрахунки платіжними вимогами	171
6.5.4. Розрахунки із застосуванням розрахункових чеків	174
6.5.5. Розрахунки за акредитивами	177
6.5.6. Розрахунки під час здійснення заліку взаємної заборгованості ...	182
6.5.7. Розрахунки за допомогою систем дистанційного обслуговування..	184
6.6. Порядок здійснення міжбанківських розрахунків.....	187
6.6.1. Необхідність, сутність і класифікація міжбанківських розрахунків	187
6.6.2. Система електронних платежів Національного банку України	191
6.6.3. Відкриття та закриття кореспондентських рахунків банків	197
6.6.4. Моделі обслуговування консолідованого кореспондентського рахунка в СЕП.....	200
РОЗДІЛ 7. ОПЕРАЦІЇ БАНКІВ З ГОТІВКОЮ.....	207
7.1. Завдання банків з організації готівкового грошового обігу	207
7.2. Вимоги до організації готівкових розрахунків	209
7.3. Порядок оформлення касових операцій	212
7.4. Порядок здійснення касових операцій у банківських установах	221
7.5. Операції банків з готівкою для своїх клієнтів	226
7.6. Порядок прогнозування касових оборотів	233
7.7. Емісійно-касова діяльність Національного банку України	239
РОЗДІЛ 8. ОПЕРАЦІЇ БАНКІВ З ПЛАТІЖНИМИ КАРТКАМИ	243
8.1. Сутність та основні види платіжних карток.....	243
8.2. Емісія, еквайринг та операції із застосуванням платіжних карток ..	248
8.3. Розрахунки з використанням платіжних карток	252
8.4. Національна система масових електронних платежів.....	256
РОЗДІЛ 9. КРЕДИТНІ ОПЕРАЦІЇ БАНКІВ	263
9.1. Класифікація кредитних операцій банків	263
9.2. Поняття кредитного механізму та основні етапи процесу банківського кредитування.....	268
9.3. Особливості видачі позик та порядок їхнього оформлення	274
9.4. Кредитний ризик та методи управління ним.....	278
9.5. Оцінювання кредитоспроможності клієнта як метод мінімізації кредитного ризику	283
9.6. Форми забезпечення повноти та своєчасності повернення позик ..	295
9.7. Порядок формування та використання резервів для покриття втрат від кредитної діяльності банків	301
9.8. Кредитна політика банківських установ	307
РОЗДІЛ 10. ОСОБЛИВОСТІ ОПЕРАЦІЙ З НАДАННЯ І ПОГАШЕННЯ ОКРЕМИХ ВИДІВ КРЕДИТУ	315
10.1. Бланковий кредит та кредит під заставу цінних паперів.....	315
10.2. Контокорентний кредит і овердрафт	317

10.3. Консорціумний та паралельний кредит.....	323
10.4. Іпотечний кредит.....	325
10.5. Особливості банківського кредитування фізичних осіб	331
10.5.1. Суть, види та особливості кредитування фізичних осіб	331
10.5.2. Кредитування фізичних осіб на споживчі цілі та нагальні потреби .	340
10.5.3. Кредити фізичним особам довгострокового характеру	348
10.5.4. Контроль за цільовим використанням споживчого кредиту та його своєчасним погашенням	354
10.5.5. Особливості кредитування позичальника фізичної особи – приватного підприємця.....	358
10.5.6. Робота банку з проблемними споживчими кредитами	369
10.6. Лізинговий кредит	376
10.7. Банківське кредитування зовнішньоекономічної діяльності.....	379
10.7.1. Основні різновиди кредитування експортно-імпортних операцій..	379
10.7.2. Особливості отримання банками кредитів від нерезидентів.....	385
РОЗДІЛ 11. ОПЕРАЦІЇ БАНКІВ З ВЕКСЕЛЯМИ	390
11.1. Поняття векселів та характеристика їхніх основних видів	390
11.2. Класифікація операцій комерційних банків з векселями	396
11.3. Порядок здійснення кредитних операцій з векселями.....	397
11.4. Гарантійні операції банків з векселями.....	403
11.5. Розрахункові та комісійні операції банків з векселями	406
РОЗДІЛ 12. ОПЕРАЦІЇ БАНКІВ З ЦІННИМИ ПАПЕРАМИ	415
12.1. Сутність та класифікація операцій банків з цінними паперами.....	415
12.2. Емісійна діяльність банків на фондовому ринку	420
12.3. Формування банківського портфеля цінних паперів	432
12.4. Формування резервів на відшкодування можливих втрат за операціями з цінними паперами	445
12.5. Банківські послуги на фондовому ринку	453
12.6. Методи управління портфелем цінних паперів банківської установи .	465
РОЗДІЛ 13. ОСНОВИ ЗДІЙСНЕННЯ БАНКАМИ ОПЕРАЦІЙ В ІНОЗЕМНІЙ ВАЛЮТІ	474
13.1. Поняття та класифікація валютних операцій банків	474
13.2. Організаційно-правові передумови здійснення валютних операцій ..	485
РОЗДІЛ 14. ТОРГОВЕЛЬНІ ОПЕРАЦІЇ БАНКІВ В ІНОЗЕМНІЙ ВАЛЮТІ .	493
14.1. Здійснення основних видів операцій банків з купівлі-продажу іноземної валюти	493
14.2. Операції банків з організації міжнародних розрахунків	505
14.2.1. Документарний акредитив як форма міжнародних розрахунків	505
14.2.2. Інкасова форма розрахунків	510
14.2.3. Міжнародні розрахунки за допомогою банківського переказу....	514

14.3. Банківський контроль розрахунків за експортними, імпорними та міжнародними лізинговими операціями	515
14.4. Відкриття та ведення валютних рахунків клієнтів	518

РОЗДІЛ 15. НЕТОРГОВЕЛЬНІ ОПЕРАЦІЇ БАНКІВ В ІНОЗЕМНІЙ ВАЛЮТІ **530**

15.1. Операції з готівковою іноземною валютою	530
15.2. Операції банків з дорожніми чеками	533
15.3. Міжнародні перекази коштів фізичних осіб	536

РОЗДІЛ 16. МІЖБАНКІВСЬКІ ОПЕРАЦІЇ В ІНОЗЕМНІЙ ВАЛЮТІ **541**

16.1. Організація торгівлі іноземною валютою на міжбанківському ринку ..	541
16.2. Організація кореспондентських відносин з іноземними банками ..	549
16.3. Основи фундаментального та технічного аналізу валютного ринку ..	554
16.4. Управління валютним ризиком комерційного банку	566

РОЗДІЛ 17. ОПЕРАЦІЇ З НАДАННЯ БАНКІВСЬКИХ ПОСЛУГ **574**

17.1. Сутність та класифікація банківських послуг	574
17.2. Банківські гарантії та поручительства	578
17.3. Факторингові послуги банків	582
17.4. Трастові послуги банків	589
17.5. Посередницькі, консультаційні та інформаційні послуги банків	594
17.6. Операції банків з дорогоцінними металами	598

РОЗДІЛ 18. ОПЕРАЦІЇ ІЗ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ФІНАНСОВОЇ СТІЙКОСТІ БАНКУ **603**

18.1. Поняття фінансової стійкості банку та фактори, що її визначають ..	603
18.2. Фінансова звітність та оцінювання прибутковості комерційного банку	608
18.3. Методи оцінювання фінансової стійкості банків та управління їхньою ліквідністю	617
18.4. Регулювання діяльності банків для забезпечення їхньої фінансової стійкості	631
18.5. Обов'язкове резервування як метод підтримання фінансової стійкості банків	642
18.6. Нагляд та контроль за фінансовою стійкістю банків	651
18.7. Режим фінансового оздоровлення банків та заходи впливу щодо забезпечення їхньої фінансової стійкості	661

ГЛОСАРІЙ **669**

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА **689**

ВСТУП

Сучасний етап становлення ринкових відносин в економічній системі України характеризується постійним підвищенням ролі банківської системи у стимулюванні економічного зростання. Процес ринкових перетворень у нашій державі об'єктивно розпочинався саме з банківських установ, які є центральною ланкою ринкової системи організації економічних відносин. Отже, стрімкий розвиток українських банків став основою для формування повноцінних ринкових інститутів та сукупності тих базових елементів, які пов'язані з рухом фінансових ресурсів та без яких узагалі неможливе функціонування ринкового господарства.

Саме тому підвищення ефективності банківської діяльності, особливо в нестабільних умовах перехідного періоду, має бути основою для подальшого економічного розвитку і суспільного прогресу взагалі. Адже банківські установи безпосередньо пов'язані з усіма процесами розширеного відтворення. Ось чому банки є невід'ємним елементом сучасної світової цивілізації і потужною продуктивною силою, акумулюючи величезні обсяги грошових ресурсів та перерозподіляючи їх в економіці з метою забезпечення неперервності відтворювального процесу і, як наслідок, збільшення матеріальних та нематеріальних благ суспільства.

Сучасний банківський бізнес – це сфера найрізноманітніших послуг клієнтам у всіх секторах економіки – від традиційних депозитно-позикових і розрахунково-касових операцій, що визначають основу банківської справи, до новітніх форм грошово-кредитних відносин та інструментів фінансового ринку. При цьому всі головні аспекти діяльності банків об'єднані єдиною стратегією управління банківським бізнесом, мета якої полягає у забезпеченні належного рівня доходності і стабільності банківських установ.

Запровадження новітніх інформаційних технологій відкриває перед банками широкі можливості щодо розвитку сучасних, прогресивних форм обслуговування клієнтів, диверсифікації їхньої діяльності, збільшення можливостей управління ризиками. Водночас постіндустріальний період розвитку економіки і подальший технічний прогрес у фінансовій сфері значною мірою розмивають бар'єри між традиційною банківською діяльністю та функціонуванням небанківських посередників грошового

ринку, що загострює конкурентну боротьбу, змушуючи банки до постійного пошуку шляхів удосконалення власних операцій і розробки щораз нових форм взаємодії зі своїми клієнтами.

Цілком очевидно, що цей процес потребує банківських спеціалістів з високою кваліфікацією, що володіють усім арсеналом прийомів, методів і знань, які вже накопичені у розвинутих країнах та які узагальнюють величезний досвід ефективної організації банківської справи. Тому метою пропонованих у підручнику матеріалів є саме підготовка таких спеціалістів, спроможних на високому теоретичному рівні оволодіти цілісною системою знань з питань організації функціонування комерційних банків та реалізації основних банківських операцій.

Високий рівень відкритості економіки України, глобалізація економічних процесів загалом і банківського бізнесу зокрема, фінансові інновації та поява нових фінансових інструментів безпосередньо позначаються на функціонуванні вітчизняної банківської системи. Відтак, високий динамізм банківської справи і постійне підвищення вимог до підготовки спеціалістів банківської системи потребують запровадження прогресивних форм та методів навчання, для чого потрібно постійно оновлювати навчальну літературу, яка має бути спрямована на комплексний, системний розгляд сучасних аспектів банківської діяльності, даючи змогу майбутнім фахівцям здобути необхідний рівень знань. На вирішення цих завдань і спрямований підготовлений підручник «Банківські операції».

Банки, виконуючи різноманітні функції в економіці, перебувають у постійному складному взаємозв'язку як між собою, тобто у банківській системі, так і з іншими суб'єктами економіки. Тому при розгляді діяльності банку в ринковому механізмі господарювання потрібен системний підхід, який використано у пропонованому підручнику. Такий підхід дає змогу максимально охопити усі найважливіші напрямки банківської діяльності, взаємодію банків з іншими економічними агентами, ступінь впливу банківського бізнесу на економіку загалом. При цьому розгляд усього широкого спектра можливих банківських операцій у їхньому взаємозв'язку в підручнику тісно пов'язаний з визначенням стратегічних цілей банку як комерційного підприємства, вказуючи на необхідність отримання прибутку від здійснюваних операцій та забезпечення належного рівня фінансової стійкості.

Перетворення банків на «фінансові супермаркети» і систематичне розширення переліку їхніх послуг та операцій потребують постійного підвищення рівня знань майбутніх фахівців з банківської справи. З огляду на це у підручнику розглянуто ключові аспекти банківської діяльності – від створення банку до реалізації його кінцевих цілей отримання прибутку і забезпечення фінансової стійкості шляхом здійснення основних видів банківських операцій.

Мета підручника «Банківські операції» – набуття базової підготовки у сфері банківської справи, формування комплексу теоретичних знань з питань функціонування комерційних банків та їхніх послуг, оволодіння методологічними основами здійснення основних операцій банків і організації взаємовідносин комерційних банків з клієнтами.

Таким чином, вивчення основних положень курсу «Банківські операції» має стати необхідною умовою підвищення ефективності банківської діяльності шляхом правильного застосування здобутих знань на практиці. Кінцевим наслідком цього мають бути оптимізація роботи банківських установ, удосконалення їхньої взаємодії з клієнтами, оптимізація існуючих та розвиток нових видів банківських операцій, поліпшення структури банківської системи країни, зміцнення стійкості банківського сектору, підвищення довіри до нього з боку інвесторів, вкладників і кредиторів, а також зростання його ролі у стимулюванні збалансованого розвитку в усіх галузях і секторів господарства й інтенсивного зростання економіки України загалом.

Авторами окремих розділів підручника є: д.е.н., проф. О. В. Дзюблюк (вступ, розділи 1, 2); к.е.н., доц Н. Д. Галапуп (розділи 3, 4, 5, 9, 11); к.е.н., доц. Я. І. Чайковський (розділи 6, 7, 8, підрозділи 10.1, 10.2, 10.3, 10.4, 10.6); к.е.н., доц. І. С. Кравчук (розділ 12); к.е.н., доц. О. Л. Малахова (розділ 18); к.е.н., доц. О. С. Пруський (розділи 13, 14, 15, 16, підрозділ 10.7); к.е.н., доц. З. К. Сороківська (розділ 17, підрозділ 10.5).

РОЗДІЛ 1

ВИДИ БАНКІВ І ПОРЯДОК ЇХНЬОГО СТВОРЕННЯ В УКРАЇНІ

1.1. Суть і функції банків у ринковій економіці

Особливості організації ринкової системи економічних відносин зумовлюють об'єктивну необхідність функціонування ряду посередницьких структур, що забезпечують нормальну життєдіяльність господарського механізму країни. Сукупність інформаційних, фінансових, торговельних та інших підприємств і установ такого роду створює оптимальні умови для належного рівня взаємодії усіх суб'єктів господарської діяльності в процесі кожного економічного циклу, формуючи необхідну інфраструктуру ринку. Провідне місце у системі зазначених підприємств і організацій належить інститутам фінансового ринку, оскільки саме вони забезпечують практично весь рух грошових потоків в економіці, створюючи базові передумови для виробництва, розподілу, обміну й споживання, тобто усіх стадій процесу суспільного відтворення. Інакше кажучи, фінансові інституції є необхідним елементом взаємодії між суб'єктами господарювання у сфері грошових відносин. При цьому в самій системі установ інфраструктури фінансового ринку головна роль належить банкам як інститутам, через які відбувається рух основної частини грошових ресурсів у виробничій і невиробничій сферах національної економіки.

Банки об'єктивно перебувають у центрі багатьох суперечливих, кризових та складно прогнозованих явищ, характерних ринкової економіки. Водночас саме стрімкий розвиток українських банків став основою для формування повноцінних ринкових відносин та сукупності базових елементів, пов'язаних з рухом фінансових ресурсів, без яких функціонування ринкового господарства у нашій країні було би неможливим взагалі. Тому визначення суті банків та їхньої ролі у ринковій економіці є необхідною умовою розуміння змісту та особливостей організації банківської діяльності загалом. Адже коли йдеться про банк як один з основних інститутів ринкової економіки, важливість ґрунтовної теоретичної бази починає відігравати ключову роль у пошуку оптимальних шляхів підвищення ефективності функціонування усієї банківської системи країни.

Хоча незаперечним є те, що банки формують інституційну основу ринкової економіки, створюючи необхідні умови для забезпечення неперервності виробництва, розподілу, обміну і споживання, тобто слугують однією з найважливіших основ підтримання життєдіяльності всього суспільства, але у багатьох вітчизняних та зарубіжних економічних дослідженнях наведені різні підходи до визначення суті банків та їхньої ролі і місця в економіці.

Відсутність єдності поглядів на поняття банку зумовлена деякими важливими факторами.

По-перше, простежується розмаїття як самих видів банків, так і здійснюваних ними в процесі фінансового обслуговування клієнтів операцій, яких, за різними оцінками, може налічуватись до 300.

По-друге, наявністю відмінності у законодавчо закріплених переліках операцій, які можуть здійснюватися банками у різних країнах, що пов'язано з особливостями історичного розвитку банківської системи у кожній з них.

По-третє, виявляється світова тенденція до фінансової глобалізації, яка супроводжується значним розширенням традиційних сфер діяльності банків, що призводить до фактичного «розмивання» раніше чітких меж між функціонуванням банківських і небанківських інститутів фінансового ринку.

По-четверте, банк – складне системне утворення з різноманітними характеристиками, кожна з яких хоч і відображає окремі суттєві сторони його діяльності, але вона не може бути повною.

Ця проблема не є породженням сучасної економічної думки, а має глибокі історичні корені. Так, у праці німецького економіста Вільгельма Лексіса, вперше опублікованій ще на початку ХХ ст., зазначено: «Банками називаємо всякі установи для здійснення банківських операцій, незалежно від того, чи існують вони у формі приватних підприємств... товариств чи в якій-небудь іншій юридичній формі»¹. Інший німецький вчений Бруно Бухвальд, праця якого належить до цього ж періоду, стверджує: «Банк розуміють як підприємство, яке займається грошовими, кредитними і подібними до цього операціями»².

¹ Лексис В. Кредит и банки / Пер. с нем. – М.: Перспектива, 1994. – С. 32.

² Бухвальд Б. Техника банковского дела. Справочная книга и руководство к изучению банковских и биржевых операций / Пер. с нем. – М.: АО «ДИС», 1993. – С. 6.

Отже, суть банку розглядається з точки зору на нього як на підприємство чи організацію, що здійснює певний набір операцій, які, на думку авторів аналізу, слід вважати банківськими. При цьому до складу таких операцій належали насамперед прийом вкладів і видача кредитів. Хоча насправді не зовсім правильно було би вважати, що операції свідчать про функціонування банку, адже процес вивільнення і нагромадження власних і чужих грошових коштів та їхнє надання у тимчасове користування характерний для будь-якого кредиту, в тому числі й особистого кредиту, що виник нарівні зі становленням функції грошей як засобу платежу, тобто задовго до перетворення однієї зі сторін кредитних відносин на власне банк.

Що ж до формування банків у сучасному розумінні як кредитно-фінансових інститутів, то воно відповідає тому періоду розвитку товарного господарства, в якому склалися такі основні передумови:

- виникла необхідність у мережі спеціальних установ, що регулювали би заплутаний грошовий обіг;

- з'явилась потреба в здійсненні у ширших масштабах кредитних операцій;

- кредит через своє функціональне призначення перестає задовольняти суто споживчі потреби позичальників, а надається також на проведення господарських операцій;

- початок здійснення банками одночасно з видачею позик за дорученням своїх клієнтів розрахункових та інших операцій, пов'язаних з рухом грошових коштів.

Банки, поза сумнівом, належать до числа найважливіших інститутів ринкової економіки. Власне поняття інституту (від лат. institutum – «установа») може бути вживаним як у широкому, так і вузькому розумінні слова. Широке розуміння передбачає розгляд інституту як певної форми суспільного устрою, сукупності норм в якій-небудь сфері суспільних відносин або форми людських взаємин, що мають сталий характер. В економічних системах, функціонування яких ґрунтується на ринкових засадах, такими інститутами є, зокрема, приватна власність, конкуренція, вільне ціноутворення, економічна самостійність господарювання суб'єктів та ін. Проте щодо банків переважає вузьке розуміння поняття інституту, що зводить його до певної установи, організації, тобто власне юридичної особи. У такому значенні банки ще часто розглядаються як

депозитні інститути, що приймають вклади у підприємств і населення, або ж кредитні інститути, які здійснюють операції з кредитними ресурсами.

Більш точним, однак, було би зарахування банків до складу інститутів ринкової інфраструктури економіки й насамперед інститутів фінансового ринку. Саме вони забезпечують практично весь рух грошових потоків в економіці, створюючи базові передумови для виробництва, розподілу, обміну й споживання, тобто усіх стадій процесу суспільного відтворення. Інакше кажучи, ці інститути є необхідним елементом взаємодії у сфері грошових відносин між суб'єктами господарювання, що здійснюють відтворювальний процес на макро- і мікрорівнях. При цьому в самій системі установ інфраструктури фінансового ринку головна роль належить банкам як інститутам, через які відбувається рух основної частини грошових ресурсів у виробничій і невиробничій сферах економіки країни. Банки як інститути, що забезпечують практично весь кругообіг грошових потоків в економіці, відіграють ключову роль у цьому процесі.

Суть банку як ринкового інституту найбільш повно може бути розкрита через здійснювані ним операції. Проте, як вже зазначалось, підходи до визначення складу цих операцій в економічній літературі доволі різноманітні. Здебільшого формування переліку операцій, здійснюваних банками, ґрунтується на юридичному тлумаченні суті банку як суб'єкта правових відносин, якому з точки зору законодавців тієї чи іншої країни дозволено займатися банківською діяльністю.

Однак юридичне тлумачення суті банку, що базується на переліку дозволених законодавством банківських операцій, не дає чіткої відповіді на запитання, що ж таке банк, через невизначеність іншого важливого питання, чи всі без винятку, чи якась частина передбачених законом операцій формує зміст дефініції «банк». Тому вирішення цієї проблеми має ґрунтуватися на формулюванні системи пріоритетів у всьому широкому спектрі здійснюваних банками операцій, що визначає, які з них мають вирішальний вплив на формування суті банку, тобто дають змогу назвати фінансову установу банком у повному розумінні цього слова.

Такими основними операціями є три: депозитні, кредитні і розрахункові. Тривалий історичний процес розвитку банківської справи – від банкірів Стародавньої Греції і Риму до банкірських домів

середньовічної Європи та до сучасних банківських установ – сформував зазначені операції як базові для банків, визначаючи їхнє місце та роль в усій системі економічних відносин суспільства.

Депозитні операції банків пов'язані із залученням грошових коштів клієнтів на вклади, що можуть використовуватись згідно з режимом відповідного рахунка і банківським законодавством.

Кредитні операції визначають передачу банками коштів клієнтам у тимчасове користування за плату у формі процента. Ці операції є наріжним каменем банківської справи, що часто зумовлює застосування до назви «банк» такого синоніма, як «кредитна установа».

Розрахункові операції здійснюються банками за дорученням клієнтів у готівковій і безготівковій формах за відвантажені товарно-матеріальні цінності, виконані роботи, надані послуги, а також у зв'язку з фінансовими зобов'язаннями.

Визначальний характер вказаних операцій для розкриття суті банку як ринкового інституту пов'язаний не лише з історично обумовленим традиціоналізмом. Важливим фактором, який визначає пріоритетну роль базових операцій, є те, що лише *банки* можуть здійснювати усі три їх у сукупності. Саме сукупність трьох зазначених операцій необхідно ідентифікувати як визначальну рису банку, оскільки окремі з них можуть здійснюватись і небанківськими інститутами фінансового ринку. Наприклад, страхові компанії, інвестиційні фонди, трастові компанії, позичково-ощадні асоціації, пенсійні фонди можуть акумулювати у різних формах заощадження населення та кошти підприємств. Фінансові компанії, кредитні спілки, ломбарди, будівельні товариства й інші спеціалізовані кредитні установи можуть надавати позички, а скажімо, такі організації, як клірингові палати, – здійснювати окремі види розрахунків. Проте жоден із зазначених інститутів фінансового ринку аж ніяк не може бути зарахований до категорії банків. Водночас виконання інститутом (його конкретна назва у даному разі не має особливого значення) усіх трьох без винятку базових операцій дає підстави стверджувати про діяльність саме банківської установи.

До того ж ще один аспект має важливе значення для визначення депозитних, кредитних і розрахункових операцій як таких, що конституують саму природу банків. Річ у тому, що їхнє проведення надає банкам можливість як збільшувати, так і зменшувати грошову масу в

обігу. Жоден інший фінансовий інститут, яким різноманітним би не був спектр здійснюваних ним операцій, цього робити не може.

Таким чином, **банк – це інститут ринкової економіки, що виконує у сукупності три основні операції: приймає депозити, надає кредити та здійснює розрахунки.** Усі інші операції – валютні, касові, інвестиційні, трастові, консультаційні, факторингові, з цінними паперами, з дорогоцінними металами й ін. – здійснюються банком з огляду на потреби тієї клієнтури, яку він обслуговує, а також з урахуванням вимог чинного законодавства та нормативних актів регулюючих органів щодо визначення мінімальних обов'язкових сфер банківської діяльності. Це зумовлено особливостями правового поля, в якому діє банк у кожній країні.

Чітке визначення правових засад функціонування різноманітних ринкових інститутів є однією з необхідних умов їхнього успішного розвитку, а тому формулювання суті банку через окреслене коло здійснюваних операцій (саме у сукупності) може стати важливою підвалиною для ефективного регулювання усього процесу формування вітчизняної банківської системи, особливо щодо недопущення реалізації банківських функцій установами, що не наділені відповідними правами згідно із законодавством. Саме реалізацію такого підходу можна простежити у Законі України «Про банки і банківську діяльність», стаття 2 якого визначає банк як юридичну особу, що має виняткове право на підставі ліцензії Національного банку України здійснювати у сукупності такі операції: залучення у вклади грошових коштів фізичних і юридичних осіб та розміщення зазначених коштів від свого імені, на власних умовах і на власний ризик, відкриття й ведення банківських рахунків фізичних та юридичних осіб. Отже, йдеться про поєднання тих самих депозитних, кредитних і розрахункових операцій.

Логічним продовженням здійснення сутнісної оцінки банку як ринкового інституту має стати чітке визначення його функцій, що розкривають конкретний зміст банківської діяльності. Це передбачає розгляд банку як суб'єкта економічних відносин, основні якісні параметри діяльності якого характеризують його функції, що є безпосередніми сутнісними проявами. Сукупність основних функцій дає змогу отримати визначальні ознаки дефініції «банк» та зрозуміти відмінності його діяльності від діяльності усіх інших економічних агентів загалом. Йдеться

про емпіричний підхід до вирішення проблеми, при якому функції слід розуміти не лише як розширене трактування вже визначеної сутності, а й конкретну основу для її формулювання, тобто сукупність функцій формує зміст відповідної дефініції.

Згідно з таким підходом суть банку найбільш доцільно визначити через основні його функції в економіці. До складу основних функцій, що визначають дійсну сутність банку, слід зарахувати такі:

- 1) посередництво в кредиті;
- 2) посередництво у платежах;
- 3) випуск кредитних грошей.

1. Функція посередництва в кредиті пов'язана з перерозподілом банками грошових коштів, які тимчасово вивільнюються у процесі кругообороту капіталів підприємств, а також грошових доходів домашніх господарств (населення). При цьому банки виконують роль посередників між тими суб'єктами економічних відносин, які нагромаджують тимчасово вільні кошти з огляду на те, що їхні надходження в даний момент перевищують витрати, і тими учасниками економічного обороту, які тимчасово потребують додаткового капіталу, оскільки їхні витрати, навпаки, перевищують надходження.

Теоретично процес переміщення грошових коштів від кредиторів до позичальників міг би здійснюватись і без посередництва банків. Проте деякі практичні аспекти справи роблять такі операції не лише економічно недоцільними, а й неможливими. Йдеться насамперед про суперечність між розмірами коштів, що пропонуються в позичку, та величиною попиту, що на них пред'являється, а також між строком вивільнення коштів у кредитора і строком, на який ці кошти потрібні позичальнику. Крім цього, без посередництва банків зростають ризики втрати грошових коштів, що надаються в позичку, через відсутність у кредиторів і позичальників достатнього обсягу інформації про платоспроможність один одного. Банки ж усувають вказані суперечності, мобілізуючи вклади різних розмірів і на різні строки, що створює відповідні можливості надавати позичальникам кредити у необхідних їм розмірах та на потрібні строки. Водночас посередництво банків у кредитних відносинах також дає змогу знизити ризик кредитних операцій, спеціалізуючись на яких банки мають кращі можливості щодо оцінювання фінансового стану і кредитоспроможності своїх клієнтів.

Банківська функція посередництва у кредиті має позитивний економічний ефект для всіх учасників господарських зв'язків. З одного боку, банки надають власникам тимчасово вільних коштів доволі зручну форму їхнього зберігання у формі різноманітних депозитів, що приносять реальний дохід у вигляді процента та забезпечують належний рівень ліквідності. З іншого боку, використання кредиту позичальниками сприяє прискоренню обороту капіталів, скороченню витрат виробництва, розширенню виробничих потужностей і зростанню прибутків. Крім цього, банківський кредит є доволі гнучкою формою задоволення тимчасових потреб суб'єктів ринку в коштах, даючи змогу найбільш зручно пристосувати умови видачі позики до потреб конкретного позичальника.

Загалом на макроекономічному рівні ефект від реалізації цієї функції банків виявляється у розширенні виробництва, зростанні капіталу, досягненні вищого рівня життя суспільства, адже за рахунок банківських позичок фінансується не лише діяльність різних галузей економіки – промисловості, сільського господарства, торгівлі та ін., а й потреби кінцевих споживачів (домогосподарств) у товарах тривалого користування чи будівництві житла. До того ж кредити можуть забезпечувати певну частку державних витрат, що також, як правило, має певний економічний чи соціальний ефект.

2. Функція посередництва у платежах полягає у здійсненні банками розрахунків між різними суб'єктами економічних відносин шляхом перерахування коштів за їхніми рахунками або заліку взаємних вимог. Йдеться насамперед про передачу платником одержувачу коштів в оплату за надані товари чи послуги або ж в оплату боргів. Нині така передача здійснюється переважно у безготівковому порядку (щонайменше 2/3 усіх платежів), а це передбачає обов'язкову участь банків у здійсненні розрахункових операцій. Річ у тому, що банки, приймаючи депозити і, відповідно, відкриваючи рахунки підприємствам та приватним особам, можуть здійснювати платежі шляхом переказу депозитних залишків з одного рахунка на інший. Таким чином, банківська функція посередництва у платежах тісно пов'язана з функцією посередництва в кредиті, адже домашні господарства, фірми, державні установи, утримуючи кошти на банківських рахунках, використовують їх не лише для отримання доходу, а й як ефективний засіб взаєморозрахунків.

Основний економічний ефект від реалізації функції банків як посередників у платежах полягає у суттєвій економії витрат обігу та прискоренні розрахунків між усіма учасниками господарського обороту. Надійність і швидкість здійснення платежів є надзвичайно важливими як на макрорівні – з точки зору ефективності організації суспільного відтворення, так і на мікрорівні – з точки зору організації виробництва й суворого дотримання кошторису затрат. Підприємство, яке планує придбання ресурсів для забезпечення виробництва, має бути впевненим, що платежі від покупців його продукції надходитимуть вчасно, а це дасть змогу розрахувати, яким чином можна отримати необхідні кошти. Загалом оперативність платежів має суттєвий вплив не лише на фінансове здоров'я усіх підприємств, а й на своєчасне надходження коштів до бюджету та здійснення відповідних витрат, а також на фінансовий стан домашніх господарств.

Необхідними умовами ефективного функціонування системи розрахунків в економіці є, з одного боку, спроможність платників своєчасно виконувати свої фінансові зобов'язання, а з іншого, що не менш важливо, – здатність банків надійно та оперативно перераховувати кошти за призначенням. Тому банки, беручи відповідальність за своєчасне і повне виконання доручень своїх клієнтів щодо здійснення платежів, застосовують найбільш сучасні форми електронної техніки і комунікацій, які дають змогу в оптимальні строки проводити розрахунки та забезпечують надійний контроль за їхнім здійсненням. Однак у кінцевому підсумку завдяки банкам як основним організаторам розрахунків у масштабах всієї економіки скорочуються до мінімуму затрати, пов'язані зі здійсненням платежів, і суттєво прискорюється рух грошових потоків.

3. Функція випуску кредитних грошей безпосередньо пов'язана з двома попередніми банківськими функціями і полягає у забезпеченні банками на основі кредитно-розрахункових операцій потреб господарського обороту належною кількістю платіжних засобів. На практиці випуск грошей здійснюється на основі депозитно-кредитної емісії, суть якої полягає у тому, що банк, надаючи кредит клієнту, зараховує суму позички на його поточний рахунок. У межах цієї суми позичальник може отримати готівку або виписувати чеки для розрахунків з клієнтами іншого банку, що призводить до збільшення ресурсної бази останнього. Отримані таким чином ресурси цей банк також може

спрямувати на видачу позичок за цією ж схемою, у результаті чого загальна грошова маса зростає. Обмежувальними для емісії факторами є величина попиту на кредити, рівень редепонування отриманих у банку позичок, а також обсяги резервів, які мають формувати банки при здійсненні кредитних операцій.

Нині, коли банківські рахунки є основним компонентом грошової маси, депозитно-кредитна емісія банків відіграє вирішальну роль у підтриманні належної еластичності грошової системи, пристосовуючи обсяги грошей в економіці до реальних потреб господарського обороту. Зазначені аспекти відображають основний макроекономічний ефект цієї функції банків – забезпечення належної гнучкості емісійної системи, спроможної за умов виваженої монетарної політики підтримувати грошову масу на рівні, адекватному потребам ділової активності, стабільності цін, зайнятості й економічного зростання.

Сукупність розглянутих вище трьох основних функцій спроможна відобразити суть банку. Проте в економічній літературі відображено також погляди щодо виділення деяких інших аспектів діяльності банку на функціональному рівні. Як окремі банківські функції деякі науковці виділяють ще й такі, як емісійно-засновницька діяльність (або посередництво в операціях з цінними паперами), консультації з широкого кола проблем, трастові, страхові й інші функції. Справді, якщо власне функцію (від лат. *functio* – «виконання, звершення») трактувати у широкому розумінні, тобто як спосіб діяння речі або елемента системи, спрямований на досягнення певного ефекту, то у такому контексті до функцій можна зарахувати мало не всі операції банку, а їх – сотні. Однак у даному разі функції слід розглядати як конкретні вияви сутності цього економічного агента, що формують певну цілісну картину його існування та в кінцевому підсумку відрізняють від усіх інших суб'єктів ринку. Тому навряд чи консультаційну, трастову й інші функції слід зараховувати до характерних рис банківської діяльності. З огляду на такий підхід доцільним є виділення саме трьох зазначених функцій як основи для розуміння суті банку як ринкового інституту.

*Отже, з огляду на викладені вище аспекти, суть банків можна визначити таким чином. **Банки – це суб'єкти економічних відносин, основними функціями яких є посередництво в кредиті, посередництво у платежах і випуск кредитних грошей.***

Розглянуті функції відображають найбільш фундаментальні, сутнісні аспекти діяльності банків, вирізняючи їх серед інших суб'єктів економічних відносин. Через це такі, скажімо, операції, як кредитні й депозитні, при загальному аналізі можна розглядати окремо, а функція посередництва в кредиті охоплює обидві зазначені операції. Те ж саме стосується і функції випуску кредитних грошей, що взагалі є складним економічним механізмом, в якому задіяно цілий ряд банківських операцій і який з урахуванням неможливості в усіх інших фінансових інститутів емітувати гроші в обіг слід розглядати як визначальну ознаку банку.

1.2. Поняття та особливості функціонування банківської системи

Особливості взаємодії банків із суб'єктами ринку в процесі розширеного відтворення відображають такий рівень організації економічних відносин, за якого діяльність кожної конкретної банківської установи, на відміну від підприємств небанківського типу, не може розглядатись як відокремлене функціонування, пов'язане господарськими зв'язками лише з чітко окресленим колом контрагентів. Банки з огляду на свою специфіку займають особливе місце в економіці ринкового типу й, будучи тісно пов'язаними з усіма її ланками, виявляють величезний вплив на життєдіяльність суспільства загалом. З огляду на це ефективне функціонування банків можливе лише за умов певного рівня єдності, що відображає координацію їхніх дій і тісні взаємозв'язки в рамках єдиного механізму контролю та нагляду. Сукупність таких взаємозв'язків виражає конкретну форму діяльності банків та практичної організації банківської справи у кожній країні – банківську систему.

Необхідно вказати на відсутність у наукових працях, присвячених цій проблемі, належної теоретичної основи аналізу сутності банківської системи та її ролі в економіці ринкового типу. На сьогодні в економічній літературі не подано єдиного визначення поняття «банківська система», а основні підходи до цього питання, які переважно висвітлено у відповідних дослідженнях, обмежені, як правило, емпіричним рівнем оцінювання. Однак, такий рівень потребує тіснішого поєднання з відповідним теоретичним осмисленням базових аспектів організації банківської справи.

Що ж до самих підходів до оцінювання суті банківської системи, то описані в економічній літературі напрямки можна було б умовно поділити

на дві групи: з одного боку, це найбільш загальні дефініції, що характеризують банківську систему як просте поєднання діючих у країні банків, а з іншого, – це штучна підміна самих понять, коли банківська система ототожнюється з кредитною системою: системою комерційних банків і спеціалізованих кредитно-фінансових інститутів. У першому випадку загальні визначення банківської системи мають переважно такий вигляд: «Банківська система – це сукупність банків і банківських установ, що виконують належні їм функції»³ або такий: «Банківська система – сукупність різних видів банків і банківських інститутів у їхньому взаємозв'язку, що існує в тій чи іншій країні у певний історичний період»⁴. У другому випадку до складу банківської системи окремі дослідники зараховують кредитно-фінансові установи, які не лише за визначенням, а й за своєю економічною суттю належать до небанківських фінансових інститутів – фонди спеціального призначення, товариства взаємного кредиту, ломбарди, каси взаємодопомоги⁵.

Не викликає, однак, сумнівів те що неправомірно зараховувати до складу банківської системи спеціалізовані кредитно-фінансові інститути, наслідком чого є штучне розширення меж банківської системи, та власне, прирівнювання її до системи кредитної, що є недоцільним не лише в економічному, а й в організаційно-правовому аспекті. Річ у тому, що саме наявність ланки спеціалізованих кредитно-фінансових установ відрізняє кредитну систему від банківської. До того ж банки мають свою специфіку, що полягає у здійсненні кредитно-розрахункових операцій та емітуванні на цій основі грошей в обіг. Це, звичайно, не дає підстав для об'єднання банківської діяльності та діяльності небанківських фінансових інститутів в одну групу.

Більш прийнятним є перший підхід до розуміння суті банківської системи (тобто через сукупність банківських установ), але й він не позбавлений певних недоліків, адже банківська система є не лише простим поєднанням банків цієї країни. Це складний господарський організм, необхідність функціонування якого зумовлена цілим комплексом організаційно-економічних умов, що слід врахувати, коли йдеться про суть банківської системи та її роль в економіці ринкового типу.

³ Курс економіки: Учеб. / Под ред. Б. А. Райзберга. – М.: ИНФРА-М, 1997. – С. 300.

⁴ Финансово-кредитный словарь: В 3-х т. Т. 1 / Гл. ред. В. Ф. Гарбузов. – М.: Финансы и статистика, 1984. – С. 103.

⁵ Банковское дело / Под ред. О. И. Лаврушина. – М.: ЭКОС, 1992. – С. 12.

Отже, чітке формулювання вказаних умов та їхній розгляд мають стати основоположним, вихідним моментом визначення сутності банківської системи та її ролі в економіці.

До основних організаційно-економічних умов, які визначають потребу в банківській системі, тобто у системному оформленні і впорядкуванні банківської діяльності, слід зарахувати три такі:

1. Необхідність регулювання грошового обігу в країні з огляду на наявність у банків можливості застосування емісійного механізму в ході здійснення своїх основних – кредитно-розрахункових – операцій з обслуговування суб'єктів ринку. Зрозуміло, що безконтрольне емітування кредитних грошей у платіжний оборот країни спроможне не лише інтенсифікувати інфляційні процеси, але й дестабілізувати усю економічну систему взагалі. З метою уникнення подібного розвитку подій функціонування банківської системи загалом і емісійна діяльність банків зокрема мають ефективно регулюватися з боку держави (як правило, в особі центрального банку) за допомогою чітко визначеного набору важелів та інструментів економічного або адміністративного впливу на банківські установи для оперативного обмеження чи розширення їхніх можливостей щодо емітування грошових коштів. Реалізація цього завдання на практиці можлива лише за умови організації діяльності банків у межах єдиної системи, де вони як елементи цілісного механізму зобов'язані підпорядковуватися єдиним правилам, у тому числі й щодо регулювання їхньої емісійної спроможності. Тільки за таких обставин створюється можливість для забезпечення господарського обороту країни оптимальною кількістю платіжних засобів, а функціонування банків у межах системи є необхідною (хоч і недостатньою) умовою стабільності грошового обігу як одного з основних факторів нормального розвитку національної економіки загалом.

2. Необхідність організації платежів у господарстві, що пов'язано з опосередкуванням банками обороту переважної частини грошової маси. Можливості нормального функціонування підприємств усіх секторів економіки вирішальною мірою залежать від своєчасності та повноти розрахунків, що здійснюються банками. Через те, що кожен окремо взятий комерційний банк не може забезпечувати платежі усіх суб'єктів господарювання, він має вступати в розрахункові відносини з іншими банківськими установами, які обслуговують відповідних

контрагентів, що у свою чергу, вимагає належного організаційного оформлення вказаних відносин, тобто, власне кажучи, їх централізованого нормування та регулювання у межах єдиної системи. Отже, лише за умови ефективної, скоординованої роботи усієї банківської системи, а не окремих банків з організації платіжного обороту країни та належного технічного забезпечення і контролю рух грошових потоків в економіці може відповідати потребам як індивідуальних кругооборотів капіталів підприємств, так і організації відтворювального процесу на макрорівні загалом.

3. Необхідність підтримання стабільного функціонування банків як гарантії збереження коштів клієнтів і забезпечення нормального процесу кредитування економіки. Стійкість роботи банків вважається одним із пріоритетів економічної політики держави, оскільки від цього вирішальною мірою залежать макроекономічна стабільність та економічне зростання в країні. Річ у тому, що діяльність банківських установ, пов'язаних численними зв'язками з усіма ланками господарства та між собою, має високоризиковий характер, а тому будь-які негативні зміни їхнього фінансового стану можуть мати набагато гірші наслідки для економіки, ніж аналогічні зміни ситуації в інших підприємств, що належать до нефінансового сектору. Через це необхідною умовою нормальної діяльності банків є організація ефективного контролю і нагляду за ними з боку держави, що передбачає необхідність формування єдиного організаційного поля, в якому банківська справа в країні піддається всебічній регламентації й регулюванню, конкретним вираженням чого на практиці і є чітко структурована банківська система. У даному разі, як і у разі з емісійною діяльністю, йдеться про регулятивний вплив держави через центральний банк або інші уповноважені органи на діяльність комерційних банків з метою недопущення банкрутств останніх, а також про заходи щодо гарантування повернення вкладів при неспроможності банківських установ виконувати власні фінансові зобов'язання. Лише за таких обставин створюється належний рівень довіри до банків, що може стимулювати нагромадження грошових ресурсів як важливого джерела кредитування реального сектору та сприяти економічному зростанню.

Таким чином, сукупність розглянутих організаційно-економічних умов визначає необхідність формування банківської системи як цілісної та

регульованої певним чином структури, яка охоплює усі банки країни, на відміну від інших суб'єктів економічних відносин, що діють у межах чинного законодавства на цілком самостійних засадах. Це, звичайно, не означає, що банки, на відміну від решти суб'єктів господарювання, діють не самостійно, особливо щодо стратегії управління, прийняття рішень щодо спрямування ресурсів і практичної організації господарської діяльності. Йдеться, однак, про значно потужнішу систему нагляду і контролю за функціонуванням банків з боку держави в особі центрального банку або інших регулюючих органів (залежно від національних особливостей країни), що визначається специфічною роллю банків в економіці як організаторів усіх зв'язків, які набувають грошово-кредитного виразу, між усіма учасниками відтворювального процесу.

З'ясування основних організаційно-економічних умов, які визначають функціональне призначення банківської системи, дає змогу повніше і глибше усвідомити її суть.

Отже, банківська система – це сукупність усіх банків країни, які взаємодіють між собою, підпорядковуючись встановленим нормам і правилам ведення банківської справи, з метою забезпечення можливості ефективного грошово-кредитного регулювання економіки, кредитно-розрахункового обслуговування господарського обороту, а також стабільної діяльності банківських установ.

Із зазначеного вище випливає, що сутність банківської системи є не механічним повторенням суті банків, які її утворюють, а вже якісно новим, вищим рівнем економічних відносин, що характеризуються взаємодією банківських установ, визначаючи їхню роль в економіці не як кожної зокрема, а як цілісної системи.

Ефективна діяльність банківської системи передбачає необхідність її ієрархічної побудови *за дворівневим принципом*:

- I рівень (вищий) – центральний банк;
- II рівень (нижчий) – комерційні банки.

Необхідність дворівневої побудови кредитної системи пов'язана з потребою оптимально організувати відносини між різними її ланками та забезпечити належну координацію і регулювання їхньої діяльності.

Центральний банк – це головний орган грошово-кредитного регулювання економіки, основне завдання якого полягає у кредитно-розрахунковому обслуговуванні держави та інших банківських установ.

Комерційні банки – це багатофункціональні установи універсального типу, що здійснюють різні види кредитних, розрахункових та інших фінансових операцій, пов'язаних з обслуговуванням клієнтів у всіх секторах економіки.

Загалом банківська система є складовою частиною значно ширшої системи – економічної. Тому діяльність банків не можна розглядати у відриві від виробництва й обігу матеріальних та нематеріальних благ, а ефективний розвиток банківської системи має поєднуватись з усіма іншими сферами життєдіяльності суспільства й економіки.

На практиці це означає, що як банківська система загалом, так і кожний її елемент зокрема мають відповідати вимогам кожного конкретного етапу суспільного розвитку. Інакше кажучи, характер, цілі, тенденції, напрямки діяльності банків, перелік і умови надання ними тих чи інших послуг мають бути адекватними реальним потребам національної економіки та суспільства.

Так, якщо рівень розвитку банківської системи перестає відповідати нагальним потребам суб'єктів ринку, яких вона обслуговує, то необхідно внести кардинальні зміни до структури системи та умов і методів її функціонування (подібна ситуація простежується на початкових етапах реформування адміністративно-командної економіки при переході до ринку). Однак якщо темпи ринкових перетворень у банківській системі починають суттєво випереджати реформування інших сфер економіки (на наступних стадіях перехідного періоду), то це накладає негативний відбиток на самі банки, результати діяльності яких можуть істотно нівелюватися відставанням рівня ефективності функціонування їхніх клієнтів – суб'єктів господарювання, що потребує позитивних якісних зрушень у ході реформування всієї економіки з приведенням її, як і банківської системи, до вищого рівня розвитку.

Таким чином, на стан банківської системи безпосередній вплив мають два основні фактори: 1) суспільно-економічний устрій країни; 2) рівень її економічного розвитку, що зумовлюється органічною взаємопов'язаністю діяльності банків з усіма секторами економіки.

Перший фактор зумовлює вплив загальної економічної політики держави на розвиток усієї банківської справи в країні. Йдеться про політично визначену систему цінностей і пріоритетів, які відображаються на діяльності банків. Так, орієнтація на розвиток приватної власності,

ринкових відносин, конкурентного середовища та сприятлива для бізнесу податкова система мають позитивний вплив на стан банківських установ, забезпечення їхньої стабільності і зростання капіталу. Відсутність же в економічній політиці чітко визначених орієнтирів та недостатній розвиток ринкових механізмів зумовлюють зворотні тенденції й негативно позначаються на розвитку банківської системи в країні.

Другий фактор пов'язаний з впливом поточної економічної ситуації та насамперед зміни фаз економічного циклу на функціонування банківських установ. Зрозуміло, що у фазі економічного зростання, коли збільшуються обсяги виробництва товарів і послуг та посилюється кон'юнктура на всіх видах ринку (матеріальних благ, грошових і трудових ресурсів), відповідно простежується загальне зростання попиту на банківські послуги та збільшуються прибутки банківської системи, що сприяє стабільній діяльності й активному розвитку банків. Під час же економічного спаду та наростання кризових явищ ситуація змінюється на протилежну: скорочуються обсяги залучених банками ресурсів, зменшується потреба у кредитно-розрахунковому обслуговуванні суб'єктів господарювання, знижується прибутковість банківської діяльності та зростають ризики, що загалом має найбільш негативний вплив на ситуацію у банківському секторі економіки.

Водночас, вказуючи взаємозалежність банківської системи та національної економіки слід звернути увагу й на певну відособленість сфери діяльності банків. Її безпосереднє вираження здійснюється у вигляді певного компромісу між «прозорістю» загальних аспектів функціонування банківських установ (що пов'язано насамперед з доступністю для широкого загалу результатів їхньої діяльності) та «закритістю» банківської системи, якщо йдеться про особливості взаємовідносин банків з окремими клієнтами (що виражає специфіку обслуговування з дотриманням банківської таємниці).

Коли йдеться про відносну відособленість банківської системи, важливо звернути увагу також на фактори її саморозвитку та самоорганізації, які передбачають спроможність системи постійно вдосконалюватись на основі гнучкого механізму реагування на несприятливі обставини й уникнення кризових явищ. Функціонування цього механізму забезпечується відповідним внутрішнім управлінням банками та внутрішньосистемним управлінням, завдяки якому відповідне

реагування доведене власне до «автоматизму», що в принципі може певною мірою пом'якшити негативний вплив зовнішніх факторів на діяльність банківських установ, зберігаючи внутрішню стабільність усередині системи. Водночас зазначені обставини не означають наявності будь-якої (нехай навіть слабкої) форми ізолюваності банківської системи від економічної системи, що її оточує, вони лише вказують на органічний зв'язок між ними, але при збереженні банківською системою своїх специфічних рис і властивостей, які випливають з функціонального призначення самої банківської діяльності в економіці.

Враховуючи тісний взаємозв'язок банків з економікою країни, необхідно звернути увагу на ще одну рису, яка характеризує банківську систему щодо її загального стану. Як і вся економіка, банківська система постійно розвивається, навіть якщо цей процес переривається тимчасовими спадами і регресом, що може бути пов'язано з відповідними змінами в економічній системі. Загалом же статичний стан не є характерним для діяльності банків в умовах ринкових відносин. Навпаки, динамізм як іманентна ознака банківської системи виступає одним з важливих факторів її ефективного функціонування. Йдеться про перманентні кількісні та якісні зміни у діяльності банківських установ, що зумовлено необхідністю відповідних зрушень у процесі кредитно-фінансового обслуговування згідно з потребами суб'єктів ринку.

Вказані кількісні зміни можуть бути пов'язані, з одного боку, зі збільшенням або зменшенням кількості самих банків в економіці, а з іншого – зі зрушеннями у загальному обсязі банківських операцій (кредитно-розрахункових, касових, валютних, інвестиційних та ін.) з обслуговування різних груп клієнтів відповідно до варіації їхніх потреб. Що ж до якісних змін, то вони відображають процес розвитку і постійного вдосконалення банківських технологій надання відповідних послуг щодо пропозиції суб'єктам економічних відносин оптимальних умов і методів обслуговування з огляду на конкурентні аспекти взаємовідносин між банківськими установами на ринку, що полягають у відповідній боротьбі за клієнтів.

Отже, динамізм банківської системи у такому ракурсі слугує підтвердженням іншої її специфічної ознаки, розглянутої вище, – тісного взаємозв'язку і взаємозалежності з усією економікою країни.

З огляду на розглянуте вище, банківську систему як цілісне структурне утворення можна одночасно розглядати і як підсистему щодо економічної системи загалом, яка охоплює процеси виробництва, розподілу, обміну й споживання матеріальних і нематеріальних благ. При цьому сама економічна система має багатоступеневу структуру, окремі ланки якої також є складними динамічними системами, що володіють певною самостійністю та можливостями саморегулювання. Одна з найважливіших таких ланок – банківська система.

1.3. Види банків та банківських об'єднань

Сучасний етап становлення ринкових відносин в економічній системі України характеризується зростанням ролі банків у стимулюванні економічного зростання. Саме банки, мобілізуючи тимчасово вільні грошові кошти і перетворюючи їх на капітал, здатний приносити прибуток, збільшують реальне багатство країни. Саме через банки здійснюються зв'язки між усіма учасниками господарських процесів, а тому вони, власне є тими центрами, де розпочинається і завершується ділове партнерство. Банківська система, таким чином, є найважливішою основою для розвитку підприємницької діяльності, вирішальним фактором економічного зростання і підвищення життєвого рівня населення. Тому від ефективності роботи банків значною мірою залежить успіх у завершенні ринкових перетворень.

Банки є незалежними, універсальними, фінансово-кредитними установами, що здійснюють дуже широкий спектр найрізноманітніших операцій, пов'язаних з розрахунково-касовим, кредитним та іншим обслуговуванням підприємств, організацій, населення у всіх секторах економіки.

З урахуванням різноплановості та різноманітності головних аспектів функціонування банки можуть класифікуватися за багатьма ознаками і різними критеріями: формою власності; організаційною формою діяльності; величиною активів; наявністю мережі філіалів; спеціалізацією та ін.

Так, за формою власності банки можуть бути приватними або державними.

Приватний банк – це банк, капітал якого формується повністю або частково за рахунок коштів приватних осіб. Держава не відповідає за

зобов'язаннями цих банків, а банки не відповідають за зобов'язаннями держави, якщо інше не передбачено законом або відповідним договором. Так само і Національний банк України не відповідає за зобов'язаннями банків, а банки не відповідають за зобов'язаннями Національного банку України.

Державний банк – це банк, сто відсотків статутного капіталу якого належать державі. В Україні державний банк засновується за рішенням Кабінету Міністрів України. У нашій країні функціонують два банки з державною формою власності: Ощадний банк і Експортно-імпорتنний банк, статутні фонди яких створені за рахунок бюджетних коштів та коштів бюджетних установ.

За організаційною формою господарської діяльності банки в Україні створюються у формі відкритого акціонерного товариства або кооперативного банку.

Відкриті акціонерні товариства формують капітал банку шляхом емісії і розміщення іменних акцій на ринку цінних паперів. Це означає, що акції можуть розміщуватися банком серед необмеженого кола учасників.

Кооперативні банки створюються за принципом територіальності і поділяються на місцеві та центральні кооперативні банки. Мінімальна кількість учасників місцевого (у межах області) кооперативного банку має бути не менше, ніж 50 осіб. У разі зменшення кількості учасників і неспроможності кооперативного банку протягом одного року збільшити їхню кількість до мінімально необхідного рівня діяльність такого банку припиняється шляхом зміни організаційно-правової форми або ліквідації. Учасниками центрального кооперативного банку є місцеві кооперативні банки. До функцій центрального кооперативного банку належать централізація та перерозподіл ресурсів, акумульованих місцевими кооперативними банками, а також здійснення контролю за діяльністю кооперативних банків регіонального рівня. Нині в Україні кооперативні банки поки що не створені.

За величиною активів банки можуть поділятися на декілька груп, зокрема таких: 1) найбільші банки з активами понад 5 млрд. грн.; 2) великі банки, активи яких становлять від 1 до 5 млрд. грн.; 3) середні банки з активами від 500 млн. до 1 млрд. грн.; 4) малі банки, активи яких менші, ніж 500 млн. грн.

З огляду на величину активів у різних банків потрібно вказати на доволі високий ступінь їхньої концентрації у комерційних банків України. Так, за станом на 1.04.2008 р. зі 176 діючих у нашій країні банків 19 з них мали активи понад 10 млрд. грн.⁶ При цьому зі 645 млрд. грн. загальних банківських активів майже 440 млрд. грн. припадало на ці банки. Така ситуація відповідає загальносвітовій тенденції до зростання концентрації банківських активів і капіталу відповідно до обсягів операцій на фінансових ринках, розвитку новітніх банківських технологій, що потребують значних витрат, а також посилення конкуренції з боку інших, небанківських фінансових посередників.

Залежно від наявності мережі філіалів банки поділяються на **філіальні**, тобто ті, що мають мережу філіалів і відділень, та **безфіліальні**, тобто ті, що такої мережі не мають.

Залежно від спеціалізації, тобто кола здійснюваних операцій, банки в Україні можуть функціонувати або як універсальні, або як спеціалізовані.

Універсальні банки виконують широкий спектр банківських операцій, охоплюють багато секторів грошового ринку та галузей економіки. В Україні діяльність більшості банків має універсальний характер.

Спеціалізовані банки обмежують свою діяльність невеликим колом операцій, функціонують у відносно вузькому секторі фінансового ринку або обслуговують окремі галузі економіки.

Згідно з чинним законодавством України за спеціалізацією банки можуть бути ощадними, інвестиційними, іпотечними і розрахунковими (кліринговими).

Ощадні банки спеціалізуються на акумуляції коштів населення та наданні кредитів переважно фізичним особам. *Інвестиційні банки* здійснюють довгострокову акумуляцію ресурсів шляхом випуску власних цінних паперів і забезпечують відповідні вкладення коштів шляхом видачі кредитів або придбання цінних паперів інших емітентів. *Іпотечні банки* здійснюють довгострокові кредитні операції під заставу нерухомого майна. *Розрахункові (клірингові) банки* основним об'єктом власної спеціалізації обирають здійснення розрахунків своїх клієнтів та інших банківських установ.

⁶ Вісник Національного банку України. – 2008. – № 6. – С. 46–51.

Банки самостійно визначають напрямки своєї діяльності і спеціалізацію за видами операцій. При цьому Національний банк України здійснює регулювання діяльності спеціалізованих банків через економічні нормативи та нормативно-правове забезпечення здійснюваних цими банками операцій. Банк набуває статусу спеціалізованого у тому разі, якщо більше, ніж 50 відсотків його активів є активами одного типу. Банк набуває статусу спеціалізованого ощадного банку в разі, якщо більше, ніж 50 відсотків його пасивів є вкладками фізичних осіб.

В Україні поки що не створені інвестиційні, іпотечні та розрахункові банки у традиційному розумінні їхньої спеціалізації. Причинами цього є відсутність достатньо розвинутого фондового ринку, ринку нерухомості і землі, а також наявність ефективної системи електронних платежів Національного банку України. Основним спеціалізованим банком на вітчизняному фінансовому ринку є державний Ощадний банк України.

Згідно з чинним законодавством нашої держави банки також мають право створювати банківські об'єднання таких трьох типів:

- 1) банківська корпорація;
- 2) банківська холдингова група;
- 3) фінансова холдингова група.

Банківська корпорація – це юридична особа (банк), засновниками й акціонерами якої можуть бути винятково банки. Банківська корпорація створюється з метою концентрації капіталів банків-учасників корпорації, підвищення їхньої загальної ліквідності та платоспроможності, а також забезпечення координації й нагляду за їхньою діяльністю. Банківська корпорація підлягає реєстрації у Національному банку України і заноситься до Державного реєстру банків. Статутний капітал банківської корпорації має відповідати загальним вимогам Національного банку України щодо статутного капіталу новостворюваного комерційного банку.

Банки, що увійшли до банківської корпорації, передають корпорації повноваження на здійснення окремих операцій та забезпечують централізацію виконання окремих функцій. Централізації в межах банківської корпорації підлягають такі операції:

- виконання розрахунків як серед членів корпорації, так і за її межами;
- операції на ринках грошей та капіталів;

- встановлення і ведення кореспондентських рахунків (у національній та іноземних валютах);
- моніторинг кредитних ризиків;
- розробка й прийняття загальних для членів банківської корпорації правил і процедур виконання операцій та внутрішньої звітності;
- формування зовнішньої звітності;
- внутрішній аудит.

Перелік централізованих функцій може бути розширений за згодою банків-членів корпорації. Передача повноважень щодо централізованого виконання зазначених вище функцій від банків-членів до банківської корпорації має бути зафіксована як у статутах банків-членів корпорації, так і в статуті самої банківської корпорації.

Банківська корпорація виконує функції розрахункового центру для банків-членів корпорації і не веде безпосереднього обслуговування клієнтів (фізичних та юридичних осіб, крім банків й інших фінансових установ). Усі банки-члени корпорації виконують свої розрахунки та платежі (як у національній, так і в іноземних валютах) винятково через свої кореспондентські рахунки, відкриті в Національному банку України або безпосередньо у банківській корпорації.

Банки, що увійшли до банківської корпорації, зберігають свою юридичну самостійність у межах, обумовлених їхніми статутами та статутом банківської корпорації. Банки, що увійшли у банківську корпорацію, не можуть входити до інших банківських об'єднань, крім як за згодою корпорації (виняток: участь у професійних асоціаціях, створених не на комерційних засадах). Банки, що увійшли до банківської корпорації, мають в усіх своїх документах і укладених угодах вказувати власну належність до корпорації.

Банківська холдингова група – це банківське об'єднання, до складу якого входять винятково банки. Материнському банку банківської холдингової групи має належати не менше, ніж 50 відсотків акціонерного (пайового) капіталу або голосів кожного з інших учасників групи, які є його дочірніми банками. Дочірній банк не має права володіти акціями материнського банку. В разі, якщо дочірній банк набув права власності на акції материнського банку, він зобов'язаний відчужити їх у місячний строк.

Дочірній банк можна розглядати як формально незалежний комерційний банк, реальний контроль над яким здійснює інший банк, що з огляду на це виступає в ролі материнського банку або банку-холдингу.

Банківські холдингові групи дозволяється створювати лише за умови, що угода про їхнє створення передбачає покладання на головний банк групи додаткових організаційних функцій щодо банків-членів групи, а також створення системи управління спільною діяльністю. Банківський нагляд за діяльністю банківської холдингової групи здійснюється на індивідуальній та консолідованій основі. Материнський банк зобов'язаний подавати консолідовано-фінансовий і статистичний звіти групи відповідно до вимог чинного законодавства. Материнський банк банківської холдингової групи відповідає за зобов'язаннями своїх членів у межах свого внеску в капіталі кожного з них, якщо інше не передбачено законодавством України або угодою між ними.

Фінансова холдингова група має складатися переважно або винятково з установ, що надають фінансові послуги, причому серед них має бути щонайменше один банк, і материнська компанія має бути фінансовою установою. Материнській компанії має належати більше, ніж 50 відсотків акціонерного (пайового) капіталу кожного з учасників фінансової холдингової групи. Материнська компанія фінансової холдингової групи зобов'язана подавати наглядовим органам консолідовано-фінансовий та статистичний звіти групи відповідно до вимог законодавства. Материнська компанія фінансової холдингової групи при здійсненні своєї діяльності з управління й координації діяльності її членів на виконання законодавства і нормативно-правових актів Національного банку України має право встановлювати правила, що є обов'язковими для членів фінансової холдингової групи. Материнська компанія фінансової холдингової групи відповідає за зобов'язаннями своїх членів у межах свого внеску в капітал кожного з них, якщо інше не передбачено законом або угодою між ними.

Крім участі у зазначених вище об'єднаннях, банки також можуть бути учасниками промислово-фінансових груп з дотриманням вимог антимонопольного законодавства України.

Незалежно від виду банку, банківського об'єднання, специфіки їхнього функціонування чи форми їхньої організації уся діяльність банків підпорядковується певним принципам. Головними принципами діяльності усіх банків у ринковій системі господарювання є такі:

1. Робота банку в межах реально залучених ресурсів. Це означає, що банк може здійснювати безготівкові розрахунки на користь своїх клієнтів, надавати кредити у межах реального залишку коштів, залучених ним у процесі виконання депозитних операцій. До того ж виконання цього принципу передбачає не лише кількісну відповідність між залученими ресурсами і кредитними вкладеннями, й якісного характеру співвідношення банківських активів до специфіки мобілізованих ресурсів, передусім щодо строків, з метою забезпечення достатнього рівня ліквідності і надійності банку.

2. Економічна самостійність роботи банку. Цей принцип передбачає економічну відповідальність банку за результати своєї діяльності перед власними акціонерами, вкладниками та кредиторами, основою чого є повна самостійність банку в розпорядженні залученими ресурсами і розміщенні їх у різні види активів, виходячи із завдання отримання прибутку. Банк також має право вільно розпоряджатися своїм прибутком після сплати податків та інших обов'язкових платежів, а також вільно обирати клієнтів і вкладників.

3. Побудова взаємин із клієнтами на ринкових засадах. Це передбачає діяльність банку щодо реалізації партнерських стосунків зі своїми клієнтами на взаємовигідних засадах взаємодії та забезпечення їхніх інтересів у прибутковому розміщенні ресурсів чи отриманні їх у тимчасове користування за плату, прийнятну для можливості отримання прибутку. Надання усього спектра можливих послуг клієнтам банку здійснюється на основі ринкових критеріїв прибутковості, ризику та ліквідності.

Головна мета діяльності усіх видів банків – отримання прибутку від здійснюваних операцій попри збереження своєї фінансової стійкості, яка не загрожувала б інтересам вкладників і кредиторам банку та не ставила би під загрозу його здатність виконувати свої зобов'язання.

1.4. Порядок створення і реєстрації банків в Україні

Необхідною умовою створення банків у нашій країні є їхня державна реєстрація. Державна реєстрація банків здійснюється Національним банком України відповідно до Закону «Про банки і банківську діяльність» та нормативно-правових актів Національного

банку України. Саме слово «банк» та похідні від нього дозволяється використовувати у назві лише тим юридичним особам, які зареєстровані Національним банком України як банк і мають банківську ліцензію. При цьому не дозволяється використовувати для найменування банку назву, яка повторює вже існуючу назву іншого банку або вводить в оману щодо видів діяльності, які здійснює банк. Вживання у найменуванні банку слів «Україна», «державний», «центральный», «національний» та похідних від них можливе лише за згодою Національного банку України.

Реєстрація банків – це юридична процедура, що здійснюється шляхом внесення відповідного запису до Державного реєстру банків, після чого банк набуває статусу юридичної особи. Національний банк України видає банку свідоцтво про його державну реєстрацію за встановленою ним формою.

Для здійснення державної реєстрації уповноважені засновниками банку особи подають Національному банку України такі документи:

1) заяву про реєстрацію банку, засвідчену підписом уповноваженої особи або голови спостережної (наглядової) ради;

2) установчий договір, в якому зазначаються організаційно-правова форма, напрямки діяльності та спеціалізація банку, склад його засновників (учасників), їхнє найменування та місцезнаходження, компетенція органів управління банку, розмір, порядок і строки формування статутного капіталу банку, порядок розподілу прибутків, реорганізації та ліквідації банку;

3) статут банку, що містить інформацію про назву банку, його місцезнаходження, напрямки діяльності та спеціалізацію (у разі її наявності), види банківських операцій, які має намір здійснювати банк, порядок і строки формування статутного капіталу банку, кількість часток, паїв у ньому кожного з учасників, розмір резервів та загальних фондів банку, порядок розподілу прибутків і покриття збитків, структуру управління банку та органи контролю;

4) рішення про створення банку (протокол установчих зборів) або Постанову Кабінету Міністрів України про створення державного банку, що має містити рішення про створення банку, прийняття статуту, обрання спостережної ради банку і ревізійної комісії, призначення голови правління ради директорів), головного бухгалтера й членів правління банку;

5) бізнес-план, що визначає види діяльності, які банк планує здійснювати на найближчий рік, та стратегію діяльності банку на

найближчі три роки згідно із встановленими Національним банком України вимогами;

6) інформацію про фінансовий стан учасників, які матимуть істотну участь у банку (тобто більше, ніж 10% статутного капіталу). В разі, коли засновником банку є юридична особа, надається інформація про членів ради директорів і осіб, які мають істотну участь у цій юридичній особі;

7) бухгалтерську і фінансову звітність за останні чотири звітних періоди (квартали) – для учасників – юридичних осіб, які матимуть істотну участь у банку, довідку Державної податкової адміністрації України про доходи за останній звітний період (рік) – для учасників – фізичних осіб, які матимуть істотну участь у банку;

8) відомості про кількісний склад спостережної ради, правління (ради директорів), ревізійної комісії;

9) копію платіжного документа про внесення плати за реєстрацію банку, що встановлюється Національним банком України;

10) нотаріально завірнені копії установчих документів учасників, які є юридичними особами та матимуть істотну участь у банку;

11) копії звіту про проведення відкритої підписки на акції – для банку, який створюється у формі відкритого акціонерного товариства, зареєстрованого Державною комісією з цінних паперів та фондового ринку з доданням переліку акціонерів банку;

12) відомості про професійну придатність і ділову репутацію голови та членів правління (ради директорів) і головного бухгалтера банку, що вказують на наявність повної вищої економічної, юридичної освіти чи освіти в галузі управління – для голови і членів правління, а також повної вищої економічної або бухгалтерської освіти – для головного бухгалтера, стаж роботи у банківській системі за відповідним фахом не менше, ніж три роки, у тому числі для голови правління та головного бухгалтера на керівних посадах – не менше, ніж рік, бездоганну ділову репутацію, відсутність зауважень відповідного територіального управління Національного банку і фактів порушень банківського законодавства.

Учасники банку – це засновники банку, акціонери банку, який є відкритим акціонерним товариством, і пайовики кооперативного банку. Учасниками банку можуть бути юридичні й фізичні особи, резиденти та нерезиденти, а також держава в особі Кабінету Міністрів України або

уповноважених ним органів. Учасниками банку не можуть бути юридичні особи, в яких банк має істотну участь, об'єднання громадян, релігійні та благодійні організації.

Національний банк України у тижневий строк з дати подання вказаних документів для державної реєстрації банку відкриває тимчасовий рахунок для накопичення підписних внесків засновників та інших учасників банку. Згідно із Законом України «Про банки і банківську діяльність» мінімальний розмір статутного капіталу на момент реєстрації банку не може бути меншим, ніж 10 млн. євро. Формування та збільшення статутного капіталу банку може здійснюватися винятково шляхом грошових внесків учасників.

Грошові внески для формування та збільшення статутного капіталу банку резиденти України здійснюють у гривнях, а нерезиденти – юридичні особи, фізичні особи-іноземці – в іноземній вільно конвертованій валюті або у гривнях. Перерахування сум з іноземної вільно конвертованої валюти, внесених нерезидентами, у національну валюту України здійснюється за офіційним курсом гривні до іноземних валют, встановленим Національним банком на дату підписання установчого договору про створення банку.

Забороняється використовувати для формування статутного капіталу банку бюджетні кошти, якщо ці кошти мають інше цільове призначення, банківські метали, а також кошти, одержані у кредит та під заставу. Кошти для формування статутного капіталу новостворюваного банку в розмірі, передбаченому чинним законодавством України й установчими документами, акумулюються учасниками банку на накопичувальному рахунку, що відкривається в територіальному управлінні Національного банку за місцем створення банку відповідно до вимог нормативно-правових актів Національного банку України.

Територіальне управління Національного банку України за місцезнаходженням банку в місячний строк з дати отримання від банку повного пакета документів готує висновок про такі основні фактори:

➤ загальну оцінку фінансового стану, платоспроможність учасників банку і ділову репутацію учасників банку, які матимуть істотну участь у банку, наявність власних коштів для внесення до статутного капіталу банку й підтвердження внесення на накопичувальний рахунок банку коштів до статутного капіталу кожним учасником;

- наявність приміщення, придатного для розміщення банку та будівництва касового вузла;
- ділову репутацію голови, його заступників і членів спостережної ради банку;
- професійну придатність голови, його заступників та членів правління (ради директорів) банку і головного бухгалтера та його заступників;
- відповідність установчих документів банку вимогам чинного законодавства України.

Національний банк приймає рішення про державну реєстрацію банку або про відмову в державній реєстрації банку не пізніше, ніж за три місяці з часу подання повного пакета документів. Рішення про державну реєстрацію банку приймає Правління Національного банку України. Протягом трьох робочих днів після прийняття Національним банком відповідного рішення банку видається свідоцтво про державну реєстрацію банку.

Після реєстрації банку в територіальному управлінні Національного банку за його місцезнаходженням відкривається кореспондентський рахунок, на який не пізніше, ніж наступного дня після його відкриття з накопичувального рахунка перераховуються зібрані кошти, що утворюють статутний капітал банку.

Національний банк може відмовити в державній реєстрації банку в разі:

- порушення порядку створення банку;
- невідповідності установчих документів, потрібних для реєстрації банку, чинному законодавству України;
- подання неповного пакета документів або невідповідності поданого пакета вимогам чинного законодавства України, в тому числі нормативно-правовим актам Національного банку України;
- незадовільного фінансового стану принаймні одного із засновників, які мають істотну участь у банку;
- відсутності бездоганної ділової репутації принаймні одного із власників істотної участі в банку України;
- професійної непридатності чи відсутності бездоганної ділової репутації голови, членів правління (ради директорів), головного бухгалтера банку.

У разі відмови в реєстрації банку кошти з накопичувального рахунка повертаються учасникам банку за їхнього заявою протягом трьох робочих днів. Рішення про відмову в державній реєстрації банку може бути оскаржено в судовому порядку.

Створення і реєстрація банків з іноземним капіталом мають певну специфіку. Так, для отримання попереднього дозволу для створення банку з іноземним капіталом або для набуття банком статусу банку з іноземним капіталом до Національного банку України необхідно подати такі документи:

1) клопотання про надання попереднього дозволу за підписом уповноваженої особи або клопотання правління банку (ради директорів) для діючого банку;

2) інформацію про склад засновників, їхню ділову репутацію та наявність необхідних коштів для заснування банку;

3) дозвіл іноземного контролюючого органу на участь у створенні банку в Україні або письмове запевнення іноземного засновника про відсутність у законодавстві країни його походження вимог щодо отримання такого дозволу;

4) інформацію про андерайтера та його ділову репутацію, угоду з андерайтером, якщо банком прийнято рішення про продаж акцій банку на міжнародних ринках шляхом андерайтингу.

Попередній дозвіл на створення банку з іноземним капіталом або для набуття діючим банком статусу банку з іноземним капіталом є дійсним протягом трьох місяців з дня його видачі. Після отримання попереднього дозволу на створення банку нерезиденти (учасники банку з іноземним капіталом) здійснюють грошові внески (оплату акцій) для формування або збільшення статутного капіталу повністю. При будь-якому набутті банком статусу банку з іноземним капіталом за умови, що іноземний інвестор набуває істотної участі, для державної реєстрації банку з іноземним капіталом іноземний інвестор або за його дорученням банк-емітент акцій, андерайтер чи будь-яка інша юридична або фізична особа, яка має доручення від іноземного інвестора, додатково подає такі документи:

1) нотаріально засвідчену за місцем видачі копію рішення уповноваженого органу управління іноземного інвестора про участь у банку в Україні;

2) письмову згоду на участь іноземного інвестора у банку в Україні, видану державним або іншим уповноваженим контролюючим органом країни, в якій зареєстровано головний офіс іноземного інвестора, якщо законодавством такої країни вимагається одержання зазначеного дозволу, або письмове запевнення іноземного інвестора про відсутність вимог щодо попередньої згоди на здійснення інвестиції за кордон;

3) нотаріально засвідчений за місцем видачі витяг з торгового (банківського) реєстру або інший офіційний документ, що підтверджує реєстрацію іноземного учасника в країні, в якій зареєстровано головний офіс іноземного інвестора;

4) нотаріально засвідчену за місцем видачі копію висновку іноземної аудиторської організації про фінансовий стан іноземного інвестора на кінець останнього повного календарного року. Якщо визначений висновок надається іноземною аудиторською організацією, яка не входить до переліку іноземних аудиторських організацій, визнаних Національним банком України, то такий висновок має бути підтвердженим українською аудиторською організацією.

У разі, якщо іноземний інвестор є фізичною особою, він подає:

1) письмову згоду на участь іноземного інвестора у банку в Україні, видану державним або іншим уповноваженим контролюючим органом країни, якщо законодавством такої країни вимагається отримання зазначеного дозволу, або письмове запевнення іноземного інвестора про відсутність вимог законодавства країни його перебування щодо попередньої згоди на здійснення інвестиції за кордон. Письмова згода має бути легалізована в консульській установі України, якщо інше не передбачено чинним міжнародним договором, згода на обов'язковість якого надана Верховною Радою України;

2) анкету, яка має містити, зокрема, інформацію про відсутність судимості.

Національний банк України відмовляє у наданні попереднього дозволу на створення банку з іноземним капіталом або для набуття діючим банком статусу банку з іноземним капіталом у разі:

➤ відсутності принаймні одного із зазначених вище документів або неналежного оформлення будь-якого з них;

➤ відсутності в осіб, які мають намір придбати акції (паї, частки) банку, бездоганної ділової репутації;

➤ незадовільного фінансового стану та відсутності власних коштів у розмірі, достатньому для здійснення заявленого внеску.

Сама процедура реєстрація банку з іноземним капіталом здійснюється аналогічно, не пізніше, ніж за три місяці з часу подання повного пакета документів.

З метою оптимізації процесу обслуговування клієнтів банки можуть створювати відокремлені структурні підрозділи – філії та представництва. Реєстрація філій і представництв банків здійснюється шляхом внесення відповідної інформації до Державного реєстру банків.

Філія – це відокремлений підрозділ банку, операції якого мають відображатися на окремому балансі і він може самостійно брати участь у системі міжбанківських електронних розрахунків та мати окремий кореспондентський рахунок. Філія також може працювати за консолідованим кореспондентським рахунком банку. Філії банку діють від імені банку на підставі положення про філію.

Філії банку мають право здійснювати банківські операції, передбачені положенням про філію, та на підставі дозволу, наданого банком, у межах отриманих банком банківської ліцензії та письмового дозволу, за винятком операцій, для проведення та обліку яких у філії немає належних умов (у тому числі відповідне програмне забезпечення і приміщення, спеціальне банківське обладнання, комп'ютерна техніка, комунікаційні засоби, спеціалісти відповідної кваліфікації та ін.) або яких філії не мають права здійснювати згідно з вимогами чинного законодавства України. Зокрема, філії банків не мають права відкривати рахунки банкам та в банках, у тому числі укладати кореспондентські відносини.

Реєстрація філій банків здійснюється за рішенням територіального управління Національного банку України за місцезнаходженням філії на підставі згоди територіального управління Національного банку України за місцезнаходженням банку – юридичної особи. Банк для отримання згоди на відкриття філії подає територіальному управлінню Національного банку України за місцезнаходженням банку такі документи:

1) клопотання банку про надання згоди на відкриття філії із зазначенням її місцезнаходження, в якому має зазначатись інформація про внутрішньобанківський реєстраційний код та перелік операцій, які може здійснювати філія;

2) рішення компетентного органу банку про відкриття філії (протокол або витяг з протоколу, засвідчений відбитком печатки банку);

3) затверджене компетентним органом та підписане головою правління (ради директорів) положення про філію у чотирьох примірниках;

4) відомості про кандидатів на посади керівника і головного бухгалтера (або виконуючих їхні обов'язки) філії.

Якщо філія відкривається за межами області місцезнаходження банку, то ці документи подаються територіальному управлінню Національного банку України за місцезнаходженням філії після отримання від територіального управління Національного банку України за місцезнаходженням банку повідомлення про надання згоди на відкриття філії.

Про надання згоди на відкриття філії територіальне управління Національного банку України за місцезнаходженням банку повідомляє банк листом. У разі дотримання банком всіх необхідних умов та відповідності положення про філію законодавчим актам України, нормативно-правовим актам Національного банку і внутрішнім документам банку, що регламентують його діяльність і діяльність філії, відповідності приміщення та обладнання філії встановленим вимогам, а також професійної придатності й ділової репутації кандидатів на посади керівника (виконуючого його обов'язки) і головного бухгалтера (виконуючого його обов'язки) філії, територіальне управління Національного банку України за місцезнаходженням філії протягом місяця з дня отримання повного пакета документів приймає рішення про реєстрацію філії і повідомляє про прийняте рішення в банк, територіальне управління Національного банку за місцезнаходженням банку та Департамент реєстрації і та ліцензування банків. Філія є зареєстрованою після внесення відповідного запису до Державного реєстру банків.

Територіальне управління Національного банку України за місцезнаходженням банку або територіальне управління Національного банку України за місцезнаходженням філії може відмовити в наданні згоди на відкриття філії або у прийнятті рішення про реєстрацію. В тих випадках, якщо:

➤ подані документи не відповідають вимогам чинних законодавчих актів України і нормативно-правових актів Національного банку України;

➤ технічний стан приміщення філії, її обладнання та організація охорони не відповідають вимогам нормативно-правових актів Національного банку України;

➤ запропоновані кандидатури керівника або головного бухгалтера філії не відповідають вимогам НБУ щодо професійної відповідності й ділової репутації;

➤ у банку-заявнику виявлено фінансові або правові проблеми, що вказують на можливість негативних наслідків для клієнтів або потенційних клієнтів банку в результаті відкриття філії.

Представництва – це відокремлені підрозділи банку, що не мають права здійснювати банківську діяльність, відкриваються і діють на підставі окремого положення від імені банку та ним фінансуються. Банк відкриває представництвам поточні рахунки відповідно до законодавчих актів України та нормативно-правових актів Національного банку України.

Для внесення до Державного реєстру банків інформації про відкриття представництва банк подає до територіального управління Національного банку України за місцезнаходженням банку такі документи:

1) клопотання банку про реєстрацію представництва із зазначенням його внутрішньобанківського реєстраційного коду;

2) копію протоколу (або витяг з протоколу) компетентного органу банку, засвідчений відбитком печатки банку, про відкриття представництва, що прийняте не раніше, ніж за три місяці до часу подання клопотання;

3) положення про представництво, затверджене компетентним органом банку та підписане головою правління (ради директорів);

4) копію довіреності керівнику представництва, засвідчену відбитком печатки банку, на здійснення представницьких функцій від імені банку.

Реєстрація представництва здійснюється протягом десяти робочих днів із дня отримання територіальним управлінням Національного банку України за місцезнаходженням банку всіх потрібних документів. Представництво вважається зареєстрованим після внесення відповідного запису до Державного реєстру банків. Про здійснення запису щодо реєстрації представництва Департамент реєстрації та ліцензування банків повідомляє листом у територіальне управління Національного банку України за місцезнаходженням представництва.

З метою поліпшення обслуговування клієнтів комерційні банки в Україні можуть відкривати ще і такі структурні одиниці, як відділення. Відділення має право виконувати операції після погодження його відкриття територіальним управлінням Національного банку України за місцезнаходженням відділення. Відкриття та функціонування власних обмінних пунктів банку здійснюються згідно з нормативно-правовими актами Національного банку України.

Операції відділення залежно від його підпорядкованості відображаються на балансі банку або філії. Банк може відкривати відділення (як на балансі банку, так і на балансі філії) у разі виконання таких умов:

- 1) банк не має фінансових або правових проблем, у тому числі:
 - стан формування банком резервів відповідає вимогам чинних законодавчих актів України та нормативно-правових актів НБУ, статуту банку і відповідних внутрішньобанківських положень;
 - банк дотримується економічних нормативів та нормативу обов'язкового резервування;
 - наявність прибутку за даними річного звіту про фінансові результати, а також беззбиткова діяльність банку не менше, ніж протягом шести місяців, що передують його зверненню до Національного банку України;
 - банк не є об'єктом застосування заходів впливу щодо обмеження, зупинення чи припинення здійснення окремих видів операцій;

- 2) наявність у банку або філії, новостворюваного відділення технічних та інших умов, потрібних для забезпечення функціонування відділення, здійснення ним відповідних операцій та їхнього належного обліку (в тому числі відповідне приміщення і програмне забезпечення, технічні можливості й характеристики якого забезпечують щоденне формування операційної та звітної інформації в розрізі відділень і доступ до цієї інформації Національного банку України, спеціальне банківське обладнання, комп'ютерна техніка, комунікаційні засоби та ін.) відповідно до вимог законодавчих актів України, нормативно-правових актів Національного банку України, а також нормативно-правових актів Фонду гарантування вкладів фізичних осіб щодо порядку формування і ведення бази даних про вкладників-фізичних осіб та надання звітності.

Банк зобов'язаний встановити вимоги щодо кваліфікації керівника відділення (у разі його наявності), а також кваліфікації інших працівників з урахуванням переліку операцій, які проводитимуться відділенням, та вимог чинного законодавства і нормативно-правових актів Національного банку України (у тому числі щодо кваліфікації касирів валютних кас, експертів з приймання та оцінювання банківських металів).

Погодження відкриття відділення здійснюється за рішенням Комісії Національного банку України при територіальному управлінні за місцезнаходженням відділення протягом одного місяця з дня отримання повного пакета документів. Для погодження відкриття відділення банк подає до територіального управління Національного банку України за місцезнаходженням відділення такі документи:

1) клопотання банку про погодження відкриття відділення із зазначенням його місцезнаходження, внутрішньобанківського реєстраційного коду відділення, письмового підтвердження банку щодо дотримання необхідних умов і відповідності кваліфікації керівника відділення (у разі його наявності), а також кваліфікації інших працівників відділення внутрішньобанківським вимогам та вимогам нормативно-правових актів Національного банку з урахуванням переліку операцій, які проводитимуться відділенням;

2) рішення компетентного органу банку про відкриття відділення (протокол або витяг з протоколу, засвідчений відбитком печатки банку);

3) затверджене компетентним органом банку положення про відділення із зазначенням його підпорядкованості (банку чи філії);

4) дозвіл компетентного органу банку на право проведення відділенням окремих операцій;

5) дозвіл на розміщення стаціонарної малої архітектурної форми.

Територіальне управління НБУ за місцезнаходженням відділення протягом чотирьох робочих днів із дня отримання від комерційного банку повного пакета документів надсилає до територіального управління за місцезнаходженням банку запит щодо підтвердження інформації, викладеної в його клопотанні про відкриття відділення, та отримання висновку про відповідність банку встановленим умовам.

Одночасно територіальне управління Національного банку за місцезнаходженням відділення перевіряє на місці:

1) відповідність технічного стану приміщень відділення і організації їхньої охорони (залежно від функцій і операцій, що мають виконувати відділення) вимогам законодавчих актів України та нормативно-правових актів НБУ;

2) наявність у відділення технічних та інших умов, потрібних для забезпечення функціонування відділення, проведення ним відповідних операцій та їхнього обліку (приміщення, програмне забезпечення, технічні можливості та ін.).

У разі дотримання комерційним банком визначених НБУ вимог щодо відкриття відділення та отримання позитивного висновку територіального управління Національного банку України за місцезнаходженням комерційного банку Комісія Національного банку України при територіальному управлінні за місцезнаходженням відділення приймає рішення про погодження відкриття відділення та повідомляє про прийняте рішення у банк і в територіальне управління Національного банку України за місцезнаходженням банку.

Територіальне управління Національного банку України за місцезнаходженням комерційного банку або його відділення може відмовити в наданні позитивного висновку про відповідність банку вимогам щодо відкриття відділення та у прийнятті рішення про погодження відкриття відділення в разі недотримання вимог НБУ, подання неповного пакета документів або невідповідності документів встановленим вимогам.

В Україні можуть також відкриватися представництва іноземних банків. Для реєстрації представництва банку-нерезидента уповноважена особа подає до Національного банку України такі документи:

1) клопотання про реєстрацію представництва, засвідчене підписом уповноваженої особи та відбитком печатки банку; витяг із банківського (торговельного) реєстру або інший офіційний документ, що підтверджує реєстрацію банку;

2) положення про представництво;

3) доручення іноземного банку керівникові представництва на право здійснення представницьких функцій.

Документи для реєстрації представництва розглядаються Департаментом реєстрації та ліцензування банків, Юридичним департаментом (у разі потреби – іншими департаментами) і подаються на розгляд Комісії Національного банку України. Після прийняття відповідного рішення представництву видається свідоцтво про державну реєстрацію. Про реєстрацію представництва банку-нерезидента Національний банк України повідомляє також у територіальне управління Національного банку України за місцезнаходженням представництва.

Національний банк України може відмовити в реєстрації представництва іноземного банку в разі:

- порушення порядку реєстрації;
- невідповідності поданих документів чинному законодавству України;
- недостовірності інформації або перевищення представництвом своїх повноважень (комерційна діяльність, виконання банківських операцій).

Потрібно наголосити, що представництво не може здійснювати банківські операції. Для забезпечення ж своєї діяльності представництво відкриває поточний рахунок в уповноваженому банку. Комерційний банк, в якому відкрито поточний рахунок представництва, під час проведення операцій з обслуговування рахунка дотримується вимог законодавства України.

Якщо у діючому банку відбулися зміни в установчих документах, то вони мають бути зареєстровані в НБУ. Процедура реєстрації змін і доповнень аналогічна до процедури реєстрації банку.

Запитання для самоконтролю

1. Охарактеризуйте зміст діяльності банків як інституційної основи ринкової економіки.
2. Чому на сьогодні немає єдності поглядів на поняття банку?
3. Чи правильно вважати лише прийом вкладів і видачу кредитів головними ознаками банківської діяльності?
4. Які головні передумови розвитку товарного господарства характерні для появи банків у сучасному розумінні?
5. Охарактеризуйте діяльність банків як інститутів ринкової інфраструктури економіки й інститутів фінансового ринку.
6. Які основні операції дають змогу назвати фінансову установу банком у повному розумінні цього слова?
7. Дайте визначення суті банку як інституту ринкової економіки.
8. Які функції визначають сутність банку?
9. Чому переміщення грошових коштів від кредиторів до позичальників не може здійснюватись без посередництва банків?
10. Який економічний ефект має банківська функція посередництва у кредиті?
11. У чому полягає макро- і мікроекономічне значення функції банків посередництва у платежах?
12. Чому діяльність банків має розглядатися лише у складі системи?
13. Які головні підходи до розуміння банківської системи висвітлено в економічній літературі?
14. Сформулюйте основні організаційно-економічні умови, які визначають потребу в банківській системі.
15. Дайте визначення сутності банківської системи.
16. Які фактори мають безпосередній вплив на стан розвитку банківської системи країни?
17. У чому полягає динамізм як іманентна ознака банківської системи?
18. За якими ознаками і критеріями можуть класифікуватися різні види банків?
19. У чому полягає різниця між універсальними і спеціалізованими банками?
20. Які основні види спеціалізованих банків можуть діяти згідно із законодавством України?
21. Які типи банківських об'єднань можуть створювати банки в Україні?
22. Сформулюйте головні принципи діяльності банків у ринковій системі господарювання.
23. Що таке реєстрація банків і які її особливості в Україні?
24. Які документи необхідно подати для державної реєстрації банку?
25. На якій підставі Національний банк України може відмовити в державній реєстрації банку?
26. Які особливості реєстрації банку за участю іноземного капіталу?
27. У чому полягає процедура реєстрації філій банку?
28. Як здійснюється створення представництва і відділення банку?

РОЗДІЛ 2

ОРГАНІЗАЦІЯ ДІЯЛЬНОСТІ БАНКУ

2.1. Організаційна структура та управління банком

Організаційна структура банку регламентується його статутом, в якому містяться положення про органи управління банком, їхню структуру і функції, порядок утворення й повноваження. Цей аспект діяльності банків визначається Законами України «Про господарські товариства» та «Про банки і банківську діяльність». При створенні банку в його установчих документах мають міститися дані про його вид, предмет і цілі діяльності, склад засновників та учасників, назву й місцезнаходження, розмір і порядок створення статутного капіталу, порядок розподілу прибутку, склад та компетенцію органів управління, порядок змін установчих документів, порядок ліквідації чи реорганізації банку.

Банки в Україні створюються у формі відкритого акціонерного товариства або кооперативного банку. Створення банку як відкритого акціонерного товариства передбачає, що його акції можуть розповсюджуватися шляхом відкритої підписки та купівлі-продажу на біржах. Створення кооперативного банку передбачає розподіл паїв між його учасниками.

Організаційна структура комерційного банку визначається двома основними компонентами, що визначають особливості управління ним: по-перше, структурою органів управління; по-друге, структурою функціональних підрозділів і служб банку.

Структура органів управління банку згідно з чинним в Україні законодавством охоплює три органи:

1) вищий орган управління, тобто загальні збори акціонерів (учасників);

2) наглядовий орган, тобто спостережна рада;

3) виконавчий орган, тобто правління або рада директорів банку.

До того ж до цієї структури належать органи контролю банку, якими є:

1) ревізійна комісія;

2) внутрішній аудит банку.

До компетенції вищого органу управління, тобто *загальних зборів банку* належить прийняття рішень щодо таких питань:

- 1) визначення основних напрямів діяльності банку та затвердження звітів про їхнє виконання;
- 2) внесення змін і доповнень до статуту банку;
- 3) зміни розміру статутного капіталу банку;
- 4) призначення та звільнення голів і членів спостережної ради банку, ревізійної комісії;
- 5) затвердження річних результатів діяльності банку, включаючи його дочірні підприємства, затвердження звітів та висновків ревізійної комісії й зовнішнього аудитора;
- 6) розподілу прибутку;
- 7) припинення діяльності банку, призначення ліквідатора, затвердження ліквідаційного балансу.

Загальні збори визнаються правочинним, якщо в них беруть участь акціонери, які мають відповідно до статуту товариства більше, як 60 % голосів.

Загальні збори акціонерів (учасників) обирають спостережну раду банку з числа учасників зборів або їхніх представників. При цьому члени спостережної ради банку не можуть входити до складу правління (ради директорів) банку, а також ревізійної комісії банку.

Спостережна рада банку здійснює такі функції:

- 1) призначає і звільняє голову та членів правління (ради директорів) банку;
- 2) контролює діяльність правління (ради директорів) банку;
- 3) визначає зовнішнього аудитора;
- 4) встановлює порядок проведення ревізій та контролю за фінансово-господарською діяльністю банку;
- 5) приймає рішення щодо покриття збитків;
- 6) приймає рішення щодо створення, реорганізації та ліквідації дочірніх підприємств, філій і представництв банку, затвердження їхніх статутів і положень;
- 7) затверджує умови оплати праці та матеріального стимулювання членів правління банку;
- 8) готує пропозиції щодо питань, які виносяться на загальні збори учасників;
- 9) здійснює інші повноваження, делеговані загальними зборами учасників банку.

Повноваження і порядок роботи спостережної ради банку визначаються статутом банку чи положенням про раду банку, що затверджуються загальними зборами учасників банку.

Правління (рада директорів) банку є виконавчим органом банку, що здійснює управління його поточною діяльністю, формування фондів, необхідних для статутної діяльності банку, та несе відповідальність за ефективність його роботи згідно з принципами і порядком, встановленими статутом банку, рішеннями загальних зборів учасників та спостережної ради банку.

У межах своєї компетенції правління (рада директорів) діє від імені банку, підзвітне загальним зборам учасників і спостережній раді банку. Правління діє на підставі положення, що затверджується загальними зборами учасників чи спостережною радою банку.

Правління вирішує всі питання, пов'язані з поточною діяльністю банку, крім тих, що належать до компетенції загальних зборів і ради банку. Очолює правління голова, який має заступників (керівників, що очолюють структурні підрозділи банку). Голова правління несе персональну відповідальність перед акціонерами за результати діяльності банку. В деяких банках запроваджена посада президента. При цьому здійснюється розподіл повноважень між ним і головою правління. Як правило, президент займається стратегічними питаннями розвитку банку, а оперативне керівництво здійснює голова правління. Таким чином, голова правління банку керує роботою виконавчого органу та має право представляти банк без окремого доручення.

Ревізійна комісія здійснює контроль за фінансово-господарською діяльністю банку. Ревізійна комісія виконує такі функції:

- 1) контролює дотримання банком законодавства України і нормативно-правових актів Національного банку України;
- 2) розглядає звіти внутрішніх і зовнішніх аудиторів та готує відповідні пропозиції загальним зборам учасників;
- 3) вносить на загальні збори учасників або спостережній раді банку пропозиції щодо будь-яких питань, віднесених до компетенції ревізійної комісії, які стосуються фінансової безпеки і стабільності банку та захисту інтересів клієнтів.

Ревізійна комісія обирається загальними зборами учасників банку з числа учасників або їхніх представників. Ревізійна комісія підзвітна

загальним зборам учасників банку. Членами ревізійної комісії не можуть бути особи, які є працівниками банку.

Ревізійна комісія здійснює перевірку фінансово-господарської діяльності банку за дорученням загальних зборів учасників, спостережної ради банку або на вимогу учасника (учасників), які володіють у сукупності більше, ніж 10% голосів. Ревізійна комісія має право залучати до ревізій та перевірок зовнішніх і внутрішніх експертів й аудиторів.

Ревізійна комісія доповідає про результати ревізій та перевірок загальним зборам учасників чи спостережній раді банку. Вона також готує висновки до звітів і балансів банку. Без висновку ревізійної комісії загальні збори учасників не мають права затверджувати фінансовий звіт банку.

Члени ревізійної комісії можуть брати участь з правом дорадчого голосу в засіданнях спостережної ради та правління (ради директорів) банку. Засідання ревізійної комісії проводяться за необхідністю, але не рідше, ніж один раз на рік. Позачергові засідання ревізійної комісії можуть скликатися спостережною радою банку чи за ініціативою акціонерів, які володіють більше, ніж 10% голосів. Рішення приймається більшістю голосів членів ревізійної комісії. Повноваження ревізійної комісії банку визначаються статутом банку, а порядок її роботи – положенням про ревізійну комісію, що затверджується загальними зборами учасників (акціонерів) банку.

Служба внутрішнього аудиту створюється банками як орган оперативного контролю їхньої спостережної ради. Служба внутрішнього аудиту виконує такі функції:

- 1) наглядає за поточною діяльністю банку;
- 2) контролює дотримання законів, нормативно-правових актів Національного банку України та рішень органів управління банку;
- 3) перевіряє результати поточної фінансової діяльності банку;
- 4) аналізує інформацію та відомості про діяльність банку, професійну діяльність її працівників, випадки перевищення повноважень посадовими особами банку;
- 5) надає спостережній раді висновки та пропозиції за результатами перевірок;
- 6) інші функції, пов'язані з наглядом та контролем за діяльністю банку.

Служба внутрішнього аудиту підпорядковується спостережній раді банку та звітує перед нею, діє на підставі положення, затвердженого спостережною радою. Дана служба має право на ознайомлення з усією документацією банку та нагляд за діяльністю будь-якого підрозділу банку, а також уповноважена вимагати письмові пояснення від окремих посадових осіб банку щодо виявлених недоліків у роботі. Кандидатура керівника служби внутрішнього аудиту погоджується з Національним банком України.

Окрім служби внутрішнього аудиту у структурі органів управління банків має бути також створено постійно діючий підрозділ з питань аналізу та управління ризиками, що повинен відповідати за встановлення лімітів щодо окремих операцій, лімітів ризиків контрагентів, країн контрагентів, структури балансу відповідно до рішень правління з питань політики щодо ризикованості та прибутковості діяльності банку. Крім цього, для забезпечення додаткових заходів з метою управління ризиками банки створюють постійно діючі комітети, зокрема:

1) *кредитний комітет*, який щомісячно оцінює якість активів банку та готує пропозиції щодо формування резервів на покриття можливих збитків від їх знецінення;

2) *комітет з питань управління активами та пасивами*, який щомісячно розглядає собівартість пасивів і прибутковість активів та приймає рішення щодо політики відсоткової маржі, розглядає питання відповідності строковості активів і пасивів та надає відповідним підрозділам банку рекомендації щодо усунення розбіжностей у часі, які виникають;

3) *тарифний комітет*, який щомісячно аналізує співвідношення собівартості послуг і ринкової конкурентоспроможності діючих тарифів, відповідає за політику банку з питань операційних доходів.

Дещо відмінною є структура органів управління державного банку, тобто банку, сто відсотків статутного капіталу якого належать державі. Такий банк засновується за рішенням Кабінету Міністрів України. Органами управління державного банку є наглядова рада і правління банку, а органом контролю – ревізійна комісія, персональний та кількісний склад якої визначаються наглядовою радою.

Наглядова рада є вищим органом управління державного банку, що здійснює контроль за діяльністю правління банку з метою збереження залучених у вклади грошових коштів, забезпечення їхнього повернення вкладникам і захисту інтересів держави як акціонера державного банку.

До складу наглядової ради державного банку входять члени наглядової ради банку, призначені Верховною Радою України, Президентом України і Кабінетом Міністрів України, – по п'ять членів від кожної з гілок влади. Членом наглядової ради державного банку може бути громадянин України, який має вищу економічну або юридичну освіту чи науковий ступінь у галузі економіки, фінансів або права і при цьому має досвід роботи в органі законодавчої влади чи на керівних посадах центральних органів виконавчої влади України, які забезпечують проведення й реалізацію державної фінансової, економічної та правової політики, або в банківській установі, чи досвід наукової, практичної роботи у галузі економіки, фінансів, права. Члени наглядової ради державного банку виконують свої функції без отримання будь-якої матеріальної винагороди.

До компетенції наглядової ради державного банку належить прийняття рішень з тих самих питань, що й загальних зборів і спостережної ради комерційного банку, розглянутих вище.

Організаційна структура комерційного банку охоплює, крім вищих органів управління, функціональні служби і підрозділи, кожен з яких виконує відповідні банківські операції та має свої обов'язки. Основним критерієм організаційної побудови банку є економічний зміст і обсяг операцій, які він виконує. Переважно відділи, департаменти й управління банку формуються відповідно до класифікації окремих банківських операцій або їхніх груп за функціональним призначенням. Тому їхня кількість і конкретна назва у різних комерційних банків можуть суттєво відрізнятися між собою.

Структура функціональних підрозділів та служб банку визначається характером і обсягом банківських операцій. Вибір оптимальної структури банку – найважливіша умова його успішної комерційної діяльності. У структурі функціональних підрозділів і служб банку можна виділити два типи відділів:

- 1) відділи, які виконують лінійні функції;
- 2) відділи, які виконують штабні функції.

Лінійні відділи безпосередньо зайняті виконанням тієї роботи банку, яка визначається його функціональним призначенням на фінансовому ринку (здійснення розрахунків, прийняття і зберігання депозитів, надання кредитів, купівля цінних паперів та ін.). Зміст поняття «лінійний»

характеризує характер зв'язків цих відділів з вищими органами управління банку. Лінійні функції делегуються з вищих щаблів ієрархії управлінських підрозділів банку на нижчі, що створює безперервний «ланцюг команд», або «лінію команд», по вертикалі, яка пов'язує один рівень з іншими. Відділи, що виконують штабні функції, займаються обслуговуванням лінійних відділів, допомагають їм у підвищенні ефективності їхньої діяльності. Прикладом можуть слугувати відділи планування, кадрів, юридичний, безпеки та ін.

Якщо враховувати функціональне призначення різноманітних підрозділів і служб банку, то з огляду на ті головні напрямки операцій, здійснюваних банком і служб, які виконують допоміжні функції, організаційна структура комерційного банку передбачає створення у його складі відповідних управлінь (департаментів, відділів), що забезпечують реалізацію основних завдань діяльності банку на фінансовому ринку. Серед таких підрозділів можна виокремити головні управління (департаменти), які подано нижче.

По-перше, *управління кредитних операцій*, що є найважливішим і найбільшим підрозділом комерційного банку, тому що кредитування – головне джерело доходів та основний вид банківських активів. У його складі можуть функціонувати, зокрема, такі відділи, як:

- відділ короткострокового кредитування, що задовольняє потреби клієнтів у короткострокових позичках, аналізує їхню кредитоспроможність, укладає кредитні договори та організовує надання і погашення кредиту, веде кредитні справи;

- відділ довгострокового кредитування, що визначає інвестиційну політику банку, здійснює довгострокові кредитні вкладення, визначає кредитоспроможність клієнта, укладає договори з надання довгострокових кредитів;

- відділ міжбанківських кредитних операцій, який організовує облік і аналіз всіх міжбанківських операцій, включаючи операції з Національним банком України та іншими комерційними банками;

- відділ кредитування населення, що здійснює короткострокове і довгострокове кредитування фізичних осіб, організовує оцінювання їхньої кредитоспроможності, здійснює видачу позички і контролює їхнє своєчасне погашення;

➤ відділ загальної організації кредитних операцій, що розробляє кредитну політику банку, методи її реалізації залежності від конкретної економічної ситуації, способи кредитування та визначення кредитоспроможності клієнта, аналізує кредитні ризики і визначає способи їхньої мінімізації.

По-друге, *управління ресурсів*, головним завданням якого є залучення ресурсів на грошовому ринку, а також аналіз динаміки і прогнозування зміни залучених коштів та власного капіталу банку. В його складі можуть функціонувати такі відділи, як:

➤ відділ депозитних операцій, що здійснює залучення коштів фізичних і юридичних осіб на депозитні рахунки, укладає угоди на відкриття депозитних рахунків клієнтів, надає необхідну інформацію для планування ресурсів банку;

➤ відділ власних коштів банку, що проводить операції з купівлі-продажу цінних паперів, які належать банку.

По-третє, *управління розрахунково-касового обслуговування*, що забезпечує реалізацію функції банку в здійсненні посередництва у розрахунках і платежах, здійснюючи відкриття та ведення різних рахунків клієнтів банку, проводячи безготівкові розрахункові й касові операції фізичних і юридичних осіб з готівкою. До складу цього управління належать:

➤ відділ касових операцій, який здійснює операції з готівкою;

➤ операційний відділ, що здійснює розрахунки, відкриває і веде рахунки клієнтів.

По-четверте, *валютне управління*, головним завданням якого є організація і проведення комерційним банком валютних операцій, що включають ведення валютних рахунків клієнтів, неторговельні операції з іноземною валютою, міжнародні розрахунки в іноземній валюті, залучення і розміщення валютних коштів, торгівлю валютою на внутрішньому валютному ринку, встановлення кореспондентських відносин з іноземними банками та ін.

По-п'яте, *управління маркетингу*, що здійснює аналіз ринкової кон'юнктури, залучення нової клієнтури до банку, розробку і сприяння впровадженню нових банківських операцій та послуг, надання організаційної й консультаційної допомоги клієнтам, забезпечує рекламу банківської продукції.

По-шосте, *управління аналізу і прогнозування діяльності*, яке виконує управлінські функції щодо забезпечення основних принципів роботи комерційного банку з точки зору його ліквідності, рентабельності та фінансової стійкості. Його завдання передбачають: моніторинг ризиків, аналіз і фінансовий контроль за здійсненням основних операцій, прогнозування доходів та видатків банку, аналіз рентабельності роботи банку і визначення перспектив її підвищення, вирішення питань, пов'язаних з визначенням поточної та перспективної ліквідності банку, визначення кредитного потенціалу банку і розробка основних напрямків удосконалення його діяльності.

По-сьоме, *юридичне управління*, що забезпечує організацію правової, претензійно-позовної та консультаційної роботи комерційного банку, визначаючи можливості його діяльності у чітких межах діючого в країні правового поля відповідно до чинного законодавства та нормативно-правових актів Національного банку України. Завданнями цього підрозділу банку є розробка нормативних документів, контроль за правильністю укладання банківських угод, складання договорів, різних актів та інших ділових паперів, позовних заяв, протестів, ведення справ банку в судових і адміністративних установах.

По-восьме, *управління інформаційних технологій*, що здійснює операції, пов'язані з електронними платежами банку, технічним і програмним забезпеченням банківських операцій, організовує функціонування комп'ютерних мереж банку.

По-дев'яте, *організаційні служби банку*, які забезпечують фінансову і технічну можливість реалізації комерційним банком своїх основних функцій, та охоплюють, зокрема, такі, як:

- відділ кадрів, що планує чисельність і використання персоналу банку, здійснює набір персоналу та його розстановку, управляє фондами заробітної плати, організовує навчання і підвищення кваліфікації кадрів;

- бухгалтерія, що веде облік здійснюваних банком операцій на підставі первинної документації і відображає ці операції на рахунках банківського балансу;

- адміністративно-господарський відділ, що займається будівництвом, придбанням, підтримкою і продажем банківських будинків, споруд та обладнання.

У комерційному банку можуть створюватися й інші підрозділи та служби, крім перелічених вище, з урахуванням специфіки банківської діяльності на тому чи іншому сегменті фінансового ринку, орієнтації на певний вид операцій або на обслуговування конкретної групи клієнтів. З урахуванням цього будується відповідна структура функціональних підрозділів і служб банку.

2.2. Розвиток банківської системи України

Вітчизняна банківська система складається з Національного банку України та інших банків, а також філій іноземних банків, які створені і діють на території нашої держави відповідно до положень чинного законодавства. Розвиток банківської системи та ефективність виконання нею своїх основних функцій значною мірою залежать від економічного стану в країні, що позначається на результатах діяльності банківських установ. З одного боку, рівень банківської справи в країні визначає ефективність надання суб'єктам ринку всіх можливих банківських послуг, пов'язаних з переміщенням грошових потоків на фінансовому ринку, а з іншого – власне рівень розвитку самого фінансового ринку, а також власне товарно-грошових відносин у суспільстві визначає основні характерні риси та принципи діяльності банківської системи.

Наявність вказаної залежності може бути підтверджена на прикладі розвитку країн, економічні устрої яких за останні роки зазнали суттєвих змін на шляху ринкових перетворень. Із запровадженням основних ринкових інститутів у практику господарського життя відбулися кардинальні зрушення і у функціонуванні банківських систем, які у новітній історії цих країн пройшли шлях від планово-розподільчого характеру банківської справи до системи банківських інститутів, організованих на ринкових засадах. Зрозуміло, що подібний процес відбувався переважно еволюційним шляхом, результатом чого є наявність тривалого перехідного періоду в розвитку банківської системи, як, власне, всієї економіки загалом.

Що ж до України, то її банківську систему можна зарахувати до перехідного типу, хоча за багатьма параметрами вона у своїй основі вже наближена до ринкової системи банківських інститутів. Деякі з особливостей функціонування банківської системи перехідного періоду є

характерними здебільшого для перших, початкових стадій цього періоду, які з різним рівнем успішності банки України вже минули. З огляду на це щодо вітчизняної банківської системи цілком прийнятною є оцінка, згідно з якою вона є «...перехідною в тому розумінні, що в ній, хоча і за формою, містяться компоненти ринкової банківської системи, але їхня взаємодія не досягла ще необхідного ступеня зрілості»⁷.

Стан справ, що нині спостерігається у банківській системі нашої країни загалом, може бути означений як процес становлення якісно нового механізму економічних відносин, суб'єктами яких є банки. Проте власне новизна цих відносин більшою мірою стосується порівняння з неринковою економікою адміністративно-командного типу, оскільки у практичній площині рівень, досягнутий вітчизняною економічною системою протягом перехідного періоду, характеризується ще слабким загальним розвитком ринкових інститутів. У контексті зазначених аспектів прогрес у реформуванні банківської системи видається більш відчутним порівняно з іншими секторами господарства та з огляду на основні етапи її розвитку за період від початку впровадження ринкових перетворень в економічні відносини суспільства. Конкретний зміст і орієнтовні хронологічні межі цих етапів можна подати таким чином.

Перший етап (1987-1989 рр.) характеризується початком реорганізації монобанківської системи адміністративно-командного типу, що стало вихідною стадією реформування всієї економіки загалом, оскільки порядок діяльності банківських установ, пристосованих до потреб планового господарства, взагалі не давав змоги вирішувати завдання модернізації економічної системи. Банки здійснювали лише пасивний перерозподіл кредитних ресурсів відповідно до державних планів економічного розвитку.

У цих умовах створення п'яти державних спеціалізованих банків (Промбудбанк, Агропромбанк, Житлосоцбанк, Зовнішекономбанк, Ощадбанк) з функціями обслуговування відповідних народно-господарських комплексів було покликане сформувати більш гнучку структуру банківської системи, адекватну потребам підприємств реального сектору, яким вже надавалось право самостійного вирішення усіх господарських питань. Однак на практиці деяке незначне

⁷ Курс переходної економіки: Учебник для вузов / Под ред. Л.И. Абалкина. – М.: Финстатинформ, 1997. – с.399.

розширення прав спеціалізованих банків та їхніх відділень не супроводжувалось належним розмежуванням ресурсів, якими вони могли би розпоряджатися. Зберігалась також централізована схема управління системою, яка нарівні з неефективною процентною і кредитною політикою Держбанку перетворювала банківські позики фактично на безповоротні дотації нерентабельним підприємствам. У результаті значно збільшився й ускладнився бюрократичний апарат управління системою при загальному зниженні ефективності функціонування нових банківських установ, що об'єктивно зумовило необхідність подальшого вдосконалення банківського сектору економіки.

Другий етап (1990–1991 рр.) відображає останній період функціонування банківської системи України в умовах колишнього СРСР і визначається створенням реальних інституційних засад організації банківської діяльності за дворівневим принципом. Ліквідація централізованого матеріально-технічного постачання зумовила появу мережі численних торговельно-посередницьких організацій, обороти яких потребували оперативного кредитно-розрахункового обслуговування. Послуги ж державних спеціалізованих банків вже не задовольняли зростаючий попит не лише у торгівлі, а й в усіх інших галузях господарства.

Як наслідок вказаних процесів, відбувається швидке зростання кількості нових банків, що початково створювались галузевими міністерствами і відомствами. Наприклад, Міністерством легкої промисловості було створено Легбанк, Міністерством дорожнього будівництва – Шляхбанк, Міністерством лісового господарства – Лісобанк тощо. Крім цього, рядом підприємств, громадських організацій, кооперативів заснуються банки на акціонерних чи кооперативних засадах, що сприяло появі реальних передумов для деякого послаблення монополізму та розвитку конкуренції у банківській справі. Цей процес набрав сили завдяки ліберальній ліцензійній політиці – низьких вимог до величини статутного капіталу та до професійних якостей керівництва нових банків. Так, у серпні 1990 р. обов'язковий статутний фонд для отримання ліцензії комерційного банку становив 5 млн. руб. (близько 50 тис. дол.).

Що ж до державних спеціалізованих банків, то, незважаючи на здійснені спроби реформувати їхню діяльність шляхом переведення цих

установ у 1989 р. на «повний госпрозрахунок і самофінансування», власне кажучи, незмінною залишалася система централізованого контролю й розподілу ресурсів, відділення і філії не отримали власних капіталів, а жорстке регламентування усієї їхньої діяльності не надавало можливостей для встановлення взаємозацікавлених, партнерських відносин з клієнтами. Певному вирішенню цієї проблеми мало сприяти перетворення у 1990 р. трьох основних спеціалізованих банків на акціонерні товариства – Банк «Україна», Промінвестбанк та Укрсоцбанк, що згодом взяли курс на поступове скорочення частки державної власності в їхніх статутних фондах.

Таким чином, у результаті зазначених перетворень певної чіткості набувають риси другого рівня банківської системи, хоча основна частина банківських послуг все ще припадає на колишні державні спеціалізовані банки. У цей же період формально утворюється і верхній рівень банківської системи: відповідно до ухваленого у березні 1991 р. Закону «Про банки і банківську діяльність» на базі Української республіканської контори Держбанку СРСР створено Національний банк України.

Третій етап (1992–1994 рр.) характеризується переважно екстенсивним розвитком банківської системи в умовах наростаючої гіперінфляції, негативних значень реальних процентних ставок та різкого падіння курсу національної валюти.

Відносний лібералізм у порядку утворення нових банків, що діяв до середини 1994 р., з юридичної точки зору є порівнюваним з відкриттям приватного підприємства у будь-якому іншому секторі економіки. Нові комерційні банки створювались зі значною часткою приватного капіталу в результаті швидкого розвитку спільних і малих підприємств, акціонерних товариств. Понад 100 банків було створено у період гіперінфляції як «кишенькові» структури підприємств або приватних осіб, оскільки вартість створення такого банку була рівноцінною придбанням трикімнатної квартири.

Звісно, основна мета діяльності таких банківських інститутів полягала у забезпеченні дешевими кредитними ресурсами передусім їхніх засновників та акціонерів, що не завжди відповідає загальним принципам прибуткового ведення банківського бізнесу. Природно, що за подібних обставин низький рівень доходу в такій кредитній діяльності комерційних банків міг компенсуватися надзвичайно високою маржею

процентних ставок, вкладенням коштів переважно у заходи зі швидким оборотом капіталів, проведенням валютообмінних та інших високодохідних операцій.

Загалом, однак, ринок банківських послуг протягом вказаного періоду залишався ще достатньо монополізованим, оскільки на новоутворені комерційні банки припадало менше, як 10% банківських операцій, а за деякими підрахунками – навіть менше, як 5%.

Четвертий етап (починаючи з 1995 р.) характеризується стабілізацією загальної кількості зареєстрованих банків, а також поступовими проявами тенденції до зменшення кількості реально діючих банківських установ, що зумовлено об'єктивною необхідністю у концентрації банківського капіталу з огляду на потреби повноцінного обслуговування суб'єктів ринку та мінімізації рівня ризиків за всіма видами банківських операцій.

Особливістю цього етапу є поступове пристосування банківської системи до умов діяльності, пов'язаних з ознаками фінансової стабілізації, наслідки якої мають безпосередній вплив на ключові аспекти організації банківської справи (зокрема, зниження загального рівня процентних ставок та банківської маржі, дохідності операцій на фінансових ринках). Припинення спаду у виробництві і його зростання, розвиток ринку державних та корпоративних цінних паперів попри загальну стабілізацію на макроекономічному рівні потребують стимулювання розвитку реального сектору економіки, що зумовлює об'єктивну потребу в максимальному задоволенні попиту суб'єктів господарювання на банківські послуги. Конкретні ж практичні можливості щодо вирішення цього завдання вітчизняною банківською системою залежать від результатів подальшого розвитку процесів її інституційного та структурного вдосконалення.

У цей період набула також належного розвитку інфраструктура банківської системи, виявом чого стало формування механізму міжбанківських розрахунків, міжбанківського валютного ринку, ринку міжбанківського кредитування і рефінансування комерційних банків, створення Національним банком України достатньо дієвої системи банківського регулювання і контролю.

Загалом за перехідний період роль банківської системи значно зросла порівняно з її підпорядкованим, другорядним становищем в

адміністративно-плановому господарстві. Зосереджуючи грошовий капітал усього суспільства, банки надалі меншою мірою відіграватимуть пасивну роль обслуговування руху «чужих» грошових коштів і більшою – роль центрів акумуляції капіталів з розподілом ресурсів у власних інтересах. Характерною ознакою цього періоду став вихід банків за межі традиційної кредитно-розрахункової сфери функціонування і нагромадження досвіду роботи й у нових для них напрямках діяльності – на фондовому і валютному ринках, у сфері міжнародних відносин, на ринку міжбанківських кредитів, у сфері консультаційно-інформаційних послуг, електронного банкінгу та ін.

Зрозуміло, що й четвертий етап не можна вважати завершальним у процесі реформування банківської системи на ринкових засадах. У своєму реформованому вигляді сукупність банківських інститутів країни має максимальною мірою відповідати завданням побудови ринкової структури суспільного відтворення, що визначається рухом до якісно нового стану економіки, який базується насамперед на приватній (недержавній) формі власності та сукупності інваріантів, які ще необхідно забезпечити: конкурентне середовище, свобода діяльності суб'єктів ринкових відносин, органічна вбудованість державного регулювання у господарський механізм. На практиці це означає об'єктивну потребу досягнення абсолютного рівня відповідності конкретних форм організації діяльності банківської системи потребам нової відтворювальної структури національної економіки.

Основним напрямком до вирішення вказаного завдання має бути обрано такий підхід до подальшого вдосконалення банківської системи, який відображав би не стільки постійне пристосування її до умов ринкового середовища, що перманентно змінюються (хоча і це є важливим моментом забезпечення оптимальної організації банківської справи), скільки випереджальний рівень можливостей банків щодо задоволення потреб економічних агентів у відповідних послугах. Інакше кажучи, банки мають бути готовими виконувати той спектр і обсяг операцій з обслуговування грошово-кредитної сфери економічних відносин, який у даний момент потрібний суб'єктам цих відносин для забезпечення нормального перебігу процесу розширеного відтворення.

Процес вдосконалення банківської системи є неперервним та діалектично пов'язаним зі змінами у реальному секторі економіки і

соціально-політичними аспектами суспільного життя навіть у розвинутих країнах, не кажучи вже про країни з перехідним характером економічних відносин, де необхідність такого процесу природно впливає з повсякденного функціонування системи та її окремих елементів з огляду на значні зміни в усіх ланках господарства. Вибір стратегії розвитку банківської системи має бути тісно пов'язаний з реаліями вітчизняної економіки та визначатися особливостями сприйняття нею обраного шляху вдосконалення діяльності банківських інститутів.

2.3. Сутність і класифікація банківських операцій

Початок здійснення банківських операцій відображає зародження власне банківської справи, яке припадає на VII – VI ст. до нашої ери, коли у стародавньому Вавилоні поряд з храмами здійснювались такі операції, як прийом вкладів та видача позичок. Банківські операції у Стародавній Греції у V – IV ст. до нашої ери, крім храмів, здійснювались також приватними особами, зокрема прийом вкладів, обмін монет, надання позичок. За такими ж операціями у III ст. до нашої ери банківські операції набули розвитку в Стародавньому Римі.

Джерела сучасної банківської справи полягають у діяльності стародавніх банкірів та середньовічних міняйл. Першим банком сучасного типу вважають заснований у 1407 р. Банк святого Георгія в місті Генуя (Італія). Остаточне формування банків як специфічних кредитно-фінансових інститутів припадає на період розвитку товарного господарства (XVII – XVIII ст.), коли виникла необхідність регулюванні грошового обігу та збільшенні масштабів кредитування й акумуляції грошових ресурсів.

Діяльність банківських установ сучасного типу розпочинається з появою перших акціонерних банків (1694 р. – банк Англії, 1695р. – банк Шотландії). Сучасні банки являють собою самостійні суб'єкти господарювання, які здійснюють доволі широке коло різноманітних операцій. Результати здійснення таких операцій пов'язані з наданням кредитів, гарантій, поручительств, консультацій, управлінням майном і здійсненням розрахунків. Крім цього, важливим результатом діяльності банків є формування грошової маси в економіці.

Банківські операції – це ряд дій, спрямованих на реалізацію економічних завдань банку як суб'єкта ринкових відносин, предметом яких є рух грошових коштів, цінних паперів, дорогоцінних металів або зобов'язання з їхнього переміщення, що здійснюється на підставі укладених договорів згідно з чинним законодавством.

Усі банківські операції за економічним змістом та призначенням прийнято поділяти на три основні групи:

- 1) пасивні;
- 2) активні;
- 3) комісійно-посередницькі.

Пасивні операції – це операції, за допомогою яких банки формують свої грошові ресурси для проведення кредитних, інвестиційних та інших активних операцій. Усі пасивні операції банку враховуються на пасивних рахунках його балансу, що мають кредитове сальдо. При здійсненні пасивних операцій банки залучають тимчасово вільні грошові кошти для формування своїх ресурсів.

Ресурси комерційного банку – це сукупність грошових коштів, що перебувають у його розпорядженні і використовуються для виконання певних операцій. Ресурси поділяють на три групи:

- 1) власні;
- 2) залучені;
- 3) позичені.

Власні ресурси банку утворюють його власний капітал, до складу якого входять: статутний, резервний та інші фонди банку, що створюються для забезпечення фінансової стійкості, комерційної і господарської діяльності, а також нерозподілений прибуток поточного та минулих років.

Власний капітал банку виконує переважно захисну функцію, тобто за його рахунок здійснюється страхування інтересів вкладників і кредиторів та покриття поточних збитків від банківської діяльності. Власний капітал комерційних банків поділяється на основний і додатковий.

До основного капіталу належать статутний і резервний фонди та нерозподілений прибуток минулих років. *Додатковий капітал* складається із загальних резервів за активними операціями і поточних доходів.

Залучені ресурси банку – це сукупність коштів клієнтів, що акумулюються банком на депозитах. *Депозити* – це грошові кошти, що розміщуються на зберігання у банку від імені юридичних і фізичних осіб на договірній основі.

Банки залучають грошові кошти шляхом здійснення депозитних операцій, тобто у процесі залучення коштів клієнтів на різні види депозитних рахунків. Усі вони можуть бути умовно поділені на дві групи:

- 1) до запитання;
- 2) строкові.

Депозити до запитання – це кошти клієнта, що розміщуються на поточному рахунку в банку і призначені для здійснення розрахунків та платежів виробничого і споживчого характеру. На вимогу клієнта кошти з його поточного рахунка в будь-який час можуть вилучатися готівкою або використовуватися у безготівковій формі для оплати різних платіжних документів. Банківський процент за цими рахунками або не виплачується зовсім, або виплачується у мінімальному розмірі.

Строкові депозити – це кошти клієнта, які розміщуються на рахунку в банку на певний визначений договором термін і які можуть бути зняті з цього рахунка тільки після закінчення даного терміну або після попереднього повідомлення банку. За цими депозитами сплачується вищий процент, рівень якого звичайно диференціюється залежно від тривалості строку розміщення коштів, суми внеску, а також загальної динаміки кон'юнктури грошового ринку.

Позичені ресурси банку – це грошові кошти, акумульовані банком шляхом отримання кредитів від інших комерційних банків, центрального банку, а також розміщення позик на грошовому ринку, тобто через випуск власних боргових цінних паперів. Акумульовані у такий спосіб банківські ресурси дають змогу оперативно підтримувати ліквідність банку в разі неможливості отримання належних обсягів коштів у результаті здійснення інших видів пасивних операцій.

Активні операції – це операції, у процесі яких банки розміщують наявні у них власні, залучені і позичені ресурси у різні види активів з метою отримання прибутку і забезпечення своєї ліквідності. Активні операції обліковуються на активних балансових рахунках банку й мають дебетове сальдо. Отже активні операції передбачають розміщення банками сформованих ресурсів з метою отримання прибутку.

Усі види цінностей (об'єкти), в які вкладаються банківські ресурси, називають **активами банку**.

Усі активи можна поділити на чотири основні групи:

1. *каса і прирівняні до неї кошти* – це вкладення банку у безпосередньо ліквідні активи, що охоплюють: а) залишок касової готівки в самому банку, що забезпечує його платежі в готівковій формі; б) залишки коштів на кореспондентському рахунку в центральному банку та кореспондентських рахунках в інших комерційних банках, що забезпечує його платежі у безготівковій формі;

2. *кредитний портфель*, що охоплює сукупність усіх наданих комерційним банком позичок клієнтам з метою задоволення виробничих і невиробничих потреб. Як правило, кредитний портфель є джерелом основної частки доходів банку;

3. *інвестиції* – це вкладення ресурсів банку в різні види цінних паперів з метою отримання доходу у формі дивідендів та забезпечення належного рівня платоспроможності шляхом вкладення коштів у високоліквідні цінні папери;

4. *інші активи*, що являють собою розміщення банківських ресурсів у формі оплати земельної ділянки, приміщень, споруд та обладнання, необхідних для функціонування банку. Ці види вкладень здійснюються, як правило, за рахунок власного банківського капіталу.

Залежно від рівня ліквідності, активи банку можна класифікувати ще і у такий спосіб:

1) первинні резерви, тобто каса і прирівняні до неї кошти, що є джерелом коштів для підтримання ліквідності банку;

2) вторинні резерви, тобто високоліквідні цінні папери і позички до запитання, що є джерелом оперативного поповнення первинних резервів;

3) банківські кредити як основне джерело доходів банку;

4) інвестиції як джерело доходів або засіб підтримання ліквідності залежно від строків цінних паперів.

Основну частку в активах комерційних банків займає кредитування. Надання позичок як основний вид активних операцій комерційних банків може бути здійснене у вигляді таких основних форм банківських кредитів:

➤ окремі цільові кредити, що мають разовий характер і призначені на конкретні господарські операції;

- кредитна лінія, що передбачає надання кредитів протягом певного періоду часу в межах заздалегідь встановленого ліміту;
- контокорентний кредит, що надається з єдиного кредитно-розрахункового рахунка у разі розриву в платіжному обороті клієнта;
- кредит за овердрафтом, при якому в разі виникнення в клієнта потреби, банком допускається наявність дебетового сальдо на поточному рахунку;
- операції РЕПО – придбання у клієнта цінних паперів з обов'язковим їхнім зворотним викупом;
- врахування (дисконтування) векселів – дострокова оплата держателю векселя належної за цим векселем суми боргу з подальшим її стягненням з боржника;
- іпотечний кредит, що надається під заставу нерухомого майна;
- бланкові кредити, що надаються без забезпечення;
- споживчі кредити, що надаються населенню на задоволення споживчих потреб.

Комісійно-посередницькі операції – це операції, що проводяться банком за певну плату у вигляді комісії і супроводжуються не формуванням чи розміщенням ресурсів, а переміщенням уже наявних у банку коштів клієнта за його розпорядженням. До цих же операцій належать також усі інші банківські операції для клієнтів, не пов'язані з рухом грошей, – забалансові послуги. Основними видами комісійно-посередницьких операцій банку є такі: розрахунково-касове обслуговування; валютні операції; трастові послуги; консультаційно-інформаційні та інші види операцій.

1. *Розрахунково-касові операції*, що є системою операцій комерційних банків з обслуговування платіжного обороту його клієнтів у безготівковій та готівковій формах. Здійснюючи цей вид операцій, банк бере на себе зобов'язання проводити різні види розрахунків за дорученням клієнта і забезпечувати збереження усіх грошових коштів, що надходять на рахунок клієнта та їхнє повернення на першу вимогу клієнта, приймати від нього готівку, зараховувати її на банківські рахунки та видавати за вимогою клієнта.

2. *Валютні операції* – це операції банків, пов'язані з обміном однієї валюти на іншу, що передбачає купівлю і продаж банком іноземної валюти за національну. Комерційні банки, як правило, купують на внутрішньому валютному ринку іноземну валюту, що надходить у вигляді виручки від

експортних поставок, та продають валюту тим суб'єктам господарювання, які здійснюють імпорتنі операції. Різниця в обмінних курсах купівлі та продажу валюти становить дохід комерційного банку (маржу).

3. *Трастові операції* – це операції банків, пов'язані з управлінням майном та виконанням інших послуг за дорученням і в інтересах клієнта на правах його довіреної особи. Вони можуть надаватися як фізичним, так і юридичним особам та передбачати управління майном клієнта за довіреністю; розпорядження спадщиною на основі заповіту; агентські послуги, при яких управління майном клієнта здійснюється відповідно до вказівок клієнта; обслуговування випуску і погашення облігацій та сплати процентів, зберігання різних цінностей; тимчасове управління справами підприємства в разі його реорганізації чи банкрутства.

4. *Інформаційно-консультаційні та інші види операцій* є сукупністю банківських послуг, до складу яких можна зарахувати:

- а) консультування клієнтів з питань організації і ведення бухгалтерського обліку, застосування законодавчих актів, *здійснення* операцій з іноземною валютою та цінними паперами;
- б) підготовка і правова експертиза господарських договорів, зовнішньоекономічних контрактів, установчих документів, бізнес-планів;
- в) надання інформації про поточну ринкову кон'юнктуру, обмінні курси іноземних валют, стан ринку цінних паперів, новітні законодавчі і нормативні акти;
- г) гарантійні послуги, що передбачають видачу банком поручительств, гарантій та інших зобов'язань, що виконуються у грошовій формі;
- д) аудиторські послуги, що передбачають перевірку фінансово-господарської діяльності клієнтів;
- е) маркетингові послуги, що передбачають пошук відповідних ринків для клієнта й оптимізацію його збутової політики;
- ж) інженерно-економічна експертиза, що передбачає перевірку проектно-кошторисної документації і контроль за реалізацією відповідних проектів та ін.

З огляду на специфіку основних функцій банку всі його операції можна поділити на базові й додаткові. **Базові операції** пов'язані з реалізацією банком своїх функцій посередництва у кредиті та

посередництва в платежах, що знаходить відображення у проведенні депозитних, кредитних та розрахунково-касових операцій. Окремі з них можуть здійснюватись іншими фінансовими установами (наприклад, прийом вкладів і видача кредитів – спеціалізованими кредитно-фінансовими інститутами, деякі види розрахунків – поштовими відділеннями). Однак у своїй сукупності ці операції проводяться лише банками, визначаючи їхні місце і роль в економічній системі, а тому є базовими. Усі інші операції, що здійснюються банком відповідно до потреб своїх клієнтів у різних послугах і не визначають фундаментальні аспекти суті комерційного банку, можна вважати **додатковими** (хоча у деяких спеціалізованих банках їм може належати доволі значна і навіть пріоритетна частка операцій). До складу додаткових належать валютні операції, операції з цінними паперами, трастові, факторингові, лізингові, консультаційні та деякі інші операції.

Залежно від суб'єктів одержання, тобто клієнтів, банківські операції поділяються на два види: операції, що здійснюються для юридичних осіб, та операції для фізичних осіб. За конкретним змістом ці операції можуть і не відрізнятися між собою (за винятком деяких нюансів, що вводяться законодавством або самими банками). Головна відмінність полягає у масштабах здійснюваних операцій (обсяги розрахунків, величина коштів, розміщених у депозитах, сума наданих позик та ін.).

Основною властивістю операцій комерційних банків є їхній продуктивний характер. Акумуляючи тимчасово вільні від обороту кошти, банки перетворюють їх на капітал, тобто «непрацюючі» ресурси примушують працювати на користь як окремих суб'єктів ринку, так і економіки загалом. Використання банківських кредитів у виробництві є необхідною умовою процесу розширеного відтворення, а позички, видані на споживчі цілі, збільшують платоспроможний попит, що також сприяє економічному зростанню. Організація і своєчасне проведення банками розрахункових операцій забезпечують умови неперервного товарообороту та створюють можливості для ефективного переливу капіталів у господарстві. Реалізація інших банківських операцій також створює умови для нормальної господарської діяльності у різних галузях і секторах економіки.

Зростання конкуренції у банківській справі, опанування сучасних технологій і винайдення нових банківських продуктів призводять до постійного розширення складу операцій комерційних банків та зростання

їхнього загального обсягу на фінансових ринках. Однак при всій нинішній розмаїтості та універсальності набору банківських операцій, будь-яку з них можна зарахувати до однієї з трьох основних груп: пасивних, активних чи комісійно-посередницьких.

2.4. Ліцензування банківської діяльності

Необхідною умовою підвищення надійності і стабільності банківської системи, забезпечення інтересів кредиторів, вкладників є здійснення банківських операцій лише на основі ліцензування центральним банком банківської діяльності.

Ліцензування – це порядок видачі комерційним банкам, які набули статусу юридичної особи, дозволу на здійснення певних або всіх банківських операцій. В Україні ліцензування банківської діяльності здійснюється з метою допущення на ринок банківських послуг лише тих комерційних банків та банківських установ, умови діяльності яких відповідають встановленим Національним банком України обов'язковим вимогам і не загрожують інтересам їхніх клієнтів. Тому банк має право здійснювати банківську діяльність лише після отримання банківської ліцензії. Отже, Національний банк України видає комерційним банкам ліцензії на здійснення банківських операцій.

Банківська ліцензія – це документ, який видається Національним банком України у встановленому порядку і на підставі якого банки та філії іноземних банків мають право здійснювати банківську діяльність. Без отримання банківської ліцензії не дозволяється здійснювати одночасно діяльність із залучення вкладів та інших коштів, що підлягають поверненню, надання кредитів, а також вести рахунки. Особи, винні у здійсненні банківської діяльності без банківської ліцензії, несуть кримінальну, цивільну чи адміністративну відповідальність згідно із законами України.

Банківська ліцензія надається Національним банком України на підставі клопотання банку за наявності пакета документів, які підтверджують:

➤ наявність сплаченого та зареєстрованого підписного капіталу банку у розмірі, визначеному законодавством, а саме: для місцевих кооперативних банків, що діють у межах однієї області, – 1 млн. євро;

для банків, які діють на території однієї області, – 3 млн. євро; для банків, які діють на території всієї України, – 5 млн. євро;

➤ забезпеченість банку належним банківським обладнанням, комп'ютерною технікою, програмним забезпеченням, комунікаційними засобами, потрібними для здійснення банківських операцій і захисту інформації, приміщеннями із касовим вузлом відповідно до вимог Національного банку України;

➤ наявність як мінімум трьох осіб, призначених членами правління (ради директорів) банку, які мають відповідну освіту та досвід, необхідний для управління банком.

Національний банк України може відмовити у наданні ліцензії, якщо зазначені умови не виконані банком протягом одного року з дати державної реєстрації банку. В такому разі державна реєстрація банку скасовується і банк ліквідується. Рішення про надання банківської ліцензії чи про відмову в її наданні приймається Національним банком України протягом одного місяця з дня отримання зазначеного вище пакета документів. При цьому банківська ліцензія не може передаватися третім особам.

Національний банк України може відкликати банківську ліцензію лише у таких випадках:

1) якщо було виявлено, що документи, надані для отримання ліцензії, містять недостовірну інформацію;

2) якщо банк не виконав жодної банківської операції протягом року з дня отримання банківської ліцензії;

3) у разі порушення законодавства України або нормативно-правових актів Національного банку України, що спричинило значну втрату активів і настання неплатоспроможності банку;

4) на підставі висновку тимчасового адміністратора про неможливість приведення банку в правову відповідність з вимогами законодавства та нормативно-правових актів Національного банку України;

5) недоцільності виконання плану тимчасової адміністрації щодо реорганізації банку.

Національний банк України негайно повідомляє банк про відкликання у нього банківської ліцензії. Банк протягом трьох днів з моменту отримання рішення зобов'язаний повернути Національному

банку України свою банківську ліцензію. У день отримання рішення про відкликання банківської ліцензії із вказаних підстав банк припиняє здійснення усіх банківських операцій та вчиняє дії, що забезпечують виконання банком своїх зобов'язань перед вкладниками та іншими кредиторами відповідно до укладених договорів.

Комерційний банк для отримання банківської ліцензії подає до територіального управління Національного банку України за його місцезнаходженням або Департаменту реєстрації та ліцензування банків НБУ такі документи:

1) клопотання банку про видачу банківської ліцензії за підписом голови правління банку;

2) інформацію про керівників банку;

3) відомості про забезпеченість банку належним банківським обладнанням, комп'ютерною технікою, програмним забезпеченням та комунікаційними засобами, які потрібні для здійснення банківських операцій;

4) оформлений відповідно до вимог законодавства України документ на право власності на приміщення або договір оренди на приміщення, в якому розміщуватиметься банк, на строк не менше, ніж п'ять років;

5) відомості про відповідність технічного стану та організації охорони приміщень банку вимогам нормативно-правових актів Національного банку України;

6) бізнес-план, складений відповідно до вимог Національного банку України щодо реєстрації банків;

7) опис та дані про управлінську та організаційну структуру банку (підрозділи, у тому числі підрозділи внутрішнього аудиту та з питань аналізу й управління ризиками, їхня підпорядкованість, порядок прийняття рішень);

8) внутрішні положення про правління (раду директорів) банку, а також внутрішні положення, що регулюють виконання ним операцій, право на здійснення яких надає йому банківська ліцензія Національного банку України.

Для отримання ліцензії керівники банку повинні мати бездоганну ділову репутацію. Йдеться про те, що на посади голови банку, його заступників та членів ради банку, голови, його заступників і членів правління (ради директорів), головного бухгалтера, його заступника,

керівників відокремлених структурних підрозділів банку не можуть бути призначені особи, котрі були керівниками банків, які визнані відповідно до чинного вітчизняного законодавства банкрутами або щодо яких Національний банк України прийняв рішення про ліквідацію чи про відкликання банківської ліцензії, а також особи, котрі притягувалися до кримінальної відповідальності або були звільнені за вимогою Національного банку України.

На підставі отриманої банківської ліцензії банки мають право здійснювати такі банківські операції:

- 1) приймання вкладів (депозитів) від юридичних і фізичних осіб;
- 2) відкриття та ведення поточних рахунків клієнтів і банків-кореспондентів, у тому числі переказ грошових коштів з цих рахунків за допомогою платіжних інструментів та зарахування коштів на них;
- 3) розміщення залучених коштів від свого імені, на власних умовах і на власний ризик.

Ці три види діяльності належать до винятково банківських операцій, здійснювати які у сукупності дозволяється тільки юридичним особам, котрі мають банківську ліцензію.

За наявності банківської ліцензії банки мають право також здійснювати ще й такі операції та угоди:

- 1) надання гарантій і поручительств та інших зобов'язань від третіх осіб, які передбачають їхнє виконання у грошовій формі;
- 2) придбання права вимоги на виконання зобов'язань у грошовій формі за поставлені товари чи надані послуги, беручи на себе ризик виконання таких вимог та приймання платежів (факторинг);
- 3) лізинг;
- 4) послуги з відповідального зберігання та надання в оренду (майновий найм) сейфів для зберігання цінностей і документів;
- 5) випуск, купівлю, продаж і обслуговування чеків, векселів та інших оборотних платіжних інструментів;
- 6) випуск банківських платіжних карток і здійснення операцій з використанням цих карток;
- 7) надання консультаційних та інформаційних послуг щодо банківських операцій.

Ці операції банку дозволяється здійснювати на основі отриманої банківської ліцензії. Однак для здійснення цілого ряду деяких інших видів

банківських операцій, крім власне банківської ліцензії, комерційному банку потрібно мати ще й письмовий дозвіл Національного банку України.

Письмовий дозвіл – це документ, який видає Національний банк у порядку і на умовах, визначених Законом України «Про банки і банківську діяльність», на підставі якого банки мають право здійснювати окремі операції, передбачені цим Законом. Письмовий дозвіл на здійснення окремих операцій видається банку за таких умов:

- а) наявність банківської ліцензії;
- б) рівень регулятивного капіталу банку відповідає вимогам Національного банку України, що підтверджується незалежним аудитором;
- в) банк не є об'єктом застосування заходів впливу з боку НБУ;
- г) банк подав бізнес-план щодо певних видів операцій, на право здійснення яких бажає отримати письмовий дозвіл, і цей план схвалено Національним банком України;
- ґ) банк має достатні фінансові можливості для здійснення такої діяльності;
- д) наявність підрозділів, які виконуватимуть відповідні операції згідно з поданим банком бізнес-планом, служби внутрішнього аудиту, а також підрозділу з питань аналізу та управління ризиками;
- е) наявність керівників відповідних підрозділів банку, кандидатури яких відповідають кваліфікаційним вимогам НБУ;
- є) наявність комітетів, а саме: кредитного, тарифного, з питань управління активами і пасивами та відповідних положень про них, що відповідають вимогам чинного вітчизняного законодавства України;
- ж) наявність відповідних внутрішніх положень банку, що регулюють політику управління активами і пасивами, кредитну, інвестиційну, облікову політику банку та проведення ним діяльності, на яку він бажає отримати в Національному банку України письмовий дозвіл, що відповідає вимогам чинного вітчизняного законодавства.

Комерційний банк для отримання письмового дозволу подає до територіального управління НБУ за його місцезнаходженням або до Департаменту реєстрації та ліцензування банків такі документи:

- 1) клопотання банку про видачу письмового дозволу за підписом голови правління банку;

2) висновок незалежного аудитора про підтвердження відповідності рівня регулятивного капіталу банку встановленим вимогам Національного банку України;

3) бізнес-план, що подається відповідно до вимог про реєстрацію банків;

4) відомості про забезпеченість банку належним банківським обладнанням, комп'ютерною технікою, програмним забезпеченням та комунікаційними засобами, що відповідають вимогам Національного банку України;

5) інформацію про керівників підрозділів, які виконуватимуть відповідні операції згідно з поданим банком бізнес-планом, служби внутрішнього аудиту, а також підрозділу з питань аналізу та управління ризиками;

6) копію рішення Комісії Національного банку України або Комісії при територіальному управлінні Національного банку України про погодження кандидатури на посаду керівника служби внутрішнього аудиту банку;

7) дані про управлінську та організаційну структуру підрозділів банку, які здійснюватимуть операції, їхню підпорядкованість, порядок прийняття рішень;

8) внутрішні положення банку, що регулюють виконання ним операцій, право на здійснення яких надає йому письмовий дозвіл Національного банку України.

За наявності банківської ліцензії та за умови отримання письмового дозволу Національного банку України комерційні банки мають право здійснювати такі операції:

1) операції з валютними цінностями;

2) емісія власних цінних паперів;

3) організація купівлі та продажу цінних паперів за дорученням клієнтів;

4) операції на ринку цінних паперів від свого імені (включаючи андерайтинг);

5) здійснення інвестицій у статутні фонди й акції інших юридичних осіб;

6) здійснення випуску, обігу, погашення (розповсюдження) державної та іншої грошової лотереї;

7) перевезення валютних цінностей та інкасацію коштів;

8) операції за дорученням клієнтів або від свого імені, що охоплюють:

а) операції з інструментами грошового ринку; б) операції з інструментами, що базуються на обмінних курсах та відсотках; в) операції з фінансовими ф'ючерсами й опціонами;

9) довірче управління коштами та цінними паперами за договорами з юридичними і фізичними особами;

10) депозитарна діяльність і ведення реєстрів власників іменних цінних паперів.

Таким чином, крім базових операцій банку, що визначають його економічну сутність, комерційні банки спроможні надавати доволі широкий спектр найрізноманітніших фінансових послуг, забезпечуючи задоволення потреб різних груп клієнтів у всіх сегментах грошового ринку. Водночас чинним законодавством України банкам забороняється діяльність у сфері матеріального виробництва, торгівлі (за винятком реалізації пам'ятних, ювілейних та інвестиційних монет) і страхування, крім виконання функцій страхового посередника.

Окремо слід вказати на дозвіл, що надається Національним банком України комерційним банкам на здійснення валютних операцій. Річ у тому, що згідно з чинним законодавством України письмовий дозвіл, що надається банкам на здійснення операцій з валютними цінностями, є **генеральною ліцензією на здійснення валютних операцій**. До них належать такі види банківських операцій:

а) неторговельні операції з валютними цінностями;

б) ведення рахунків клієнтів (резидентів та нерезидентів) в іноземній валюті й клієнтів-нерезидентів у грошовій одиниці України;

в) ведення кореспондентських рахунків банків (резидентів і нерезидентів) в іноземній валюті;

г) ведення кореспондентських рахунків банків (нерезидентів) у грошовій одиниці України;

д) відкриття кореспондентських рахунків в уповноважених банках України в іноземній валюті та здійснення операцій за ними;

е) відкриття кореспондентських рахунків у банках (нерезидентах) в іноземній валюті й здійснення операцій за ними;

- ж) залучення і розміщення іноземної валюти на валютному ринку України;
- з) залучення та розміщення іноземної валюти на міжнародних ринках;
- і) операції з банківськими металами на валютному ринку України;
- к) операції з банківськими металами на міжнародних ринках;
- л) інші операції з валютними цінностями на міжнародних ринках.

Для отримання письмового дозволу на вказані види валютних операцій комерційні банки мають відповідати вимогам Національного банку України залежно від конкретного типу операції) щодо розміру регулятивного капіталу, мінімального строку роботи, наявності фахівців відповідної кваліфікації, наявності письмових підтверджень відповідних банків-нерезидентів, під'єднання до електронної міжнародної системи платежів в іноземній валюті (S.W.I.F.T.) та ін.

Якщо банк, який має письмовий дозвіл, бажає розширити перелік операцій, то обов'язковими вимогами для цього є такі:

- банк не має бути об'єктом застосування заходів впливу (щодо обмеження, зупинення чи припинення здійснення окремих видів операцій) протягом шести місяців, що передують його зверненню до НБУ з клопотанням про розширення переліку операцій у письмовому дозволі;
- регулятивний капітал банку має відповідати вимогам чинних законодавчих актів України та нормативно-правових актів Національного банку;
- формування фондів і резервів має відповідати вимогам чинних законодавчих актів нашої держави та нормативно-правових актів Національного банку України;
- у банку є підрозділ, що виконуватиме зазначені операції, а також керівник підрозділу, кандидатура якого відповідає кваліфікаційним вимогам НБУ;
- у банку є внутрішнє положення банку, що регулює здійснення зазначених операцій та відповідає вимогам чинного законодавства України;
- відсутні протягом трьох місяців, що передують зверненню, факти подання недостовірної звітності, неподання або несвоєчасного подання звітності;
- банк дотримується економічних нормативів протягом трьох місяців, що передують його зверненню до НБУ;

➤ технічний стан та організація охорони приміщень банку, в тому числі касового вузла, забезпеченість банківським обладнанням, комп'ютерною технікою, програмним забезпеченням та комунікаційними засобами, що потрібні для здійснення нових операцій, відповідають вимогам нормативно-правових актів Національного банку України;

➤ у банку є бізнес-план, що визначає його діяльність на поточний рік і стратегію діяльності на наступні три роки, з урахуванням сценаріїв сприятливого та несприятливого розвитку ринку нових операцій, які банк має право проводити в разі розширення переліку операцій.

Розширення чи зміна переліку операцій, які банки здійснюють на підставі письмового дозволу, відбувається шляхом відкликання попереднього письмового дозволу та заміни його на новий.

Щодо філій банків, то вони здійснюють банківські й інші операції згідно з положенням про філію, на підставі банківських ліцензій й письмових дозволів, отриманих банками, і лише за умови наявності та у межах письмового дозволу, наданого банком. Банки мають право надавати письмовий дозвіл своїм філіям на здійснення операцій у межах отриманих банківських ліцензій, письмових дозволів, за винятком операцій, для здійснення яких у філій немає технічних можливостей або які філії не мають права здійснювати відповідно до вимог чинних законодавчих актів України і нормативно-правових актів Національного банку України.

Департамент реєстрації та ліцензування банків Національного банку України розглядає отримані документи банку на видачу банківської ліцензії та письмового дозволу на виконання окремих операцій, а також висновок територіального управління щодо їхньої відповідності вимогам чинних законодавчих актів України та нормативно-правових актів Національного банку України. Департамент готує висновок про можливість видачі банку банківської ліцензії, письмового дозволу на виконання окремих операцій і подає проект відповідного рішення на розгляд Комісії Національного банку України. Рішення про видачу банківської ліцензії, письмового дозволу на виконання окремих операцій чи про відмову в їхньому наданні приймає Комісія Національного банку України протягом одного місяця з дня отримання повного пакета документів.

Після отримання банківської ліцензії банк зобов'язаний протягом усього часу дії банківської ліцензії дотримуватися ліцензійних вимог, у тому числі щодо розміру регулятивного капіталу.

Банки зобов'язані повідомити про всі структурні та кадрові зміни у складі керівників банку і про внесення змін до внутрішніх положень, що регулюють здійснення ними операцій, протягом трьох робочих днів після змін, а в строк до п'яти робочих днів подати пакет документів територіальному управлінню Національного банку за їхнім місцезнаходженням або Департаменту реєстрації та ліцензування банків.

Запитання для самоконтролю

1. В якій формі можуть створюватися банки в Україні?
2. Що входить до структури органів управління банку?
3. Вирішення яких питань належить до компетенції вищого органу управління банку?
4. Які функції виконує спостережна рада банку?
5. Опишіть функції і повноваження ревізійної комісії банку.
6. Які функції виконує служба внутрішнього аудиту банку?
7. Які постійно діючі комітети створюють банки для забезпечення додаткових заходів з метою управління ризиками?
8. У чому полягає відмінність структури органів управління державного банку?
9. Чим визначається структура функціональних підрозділів і служб банку?
10. Які головні управління і відділи забезпечують реалізацію основних завдань діяльності банку на фінансовому ринку?
11. Від чого залежать розвиток банківської системи та ефективність виконання нею своїх основних функцій?
12. Які основні етапи характеризують процес становлення і розвитку банківської системи України?
13. У чому полягає сутність банківських операцій?
14. На які групи поділяються банківські операції за економічним змістом та призначенням?
15. Що таке пасивні операції комерційного банку?
16. Які існують види ресурсів комерційного банку?
17. У чому полягають цілі банку при здійсненні активних операцій?
18. Які операції банку належать до комісійно-посередницьких і чим вони відрізняються від його активних і пасивних операцій?
19. У чому полягає зміст поділу операцій банку на базові і додаткові?
20. Що таке банківська ліцензія і у чому полягає зміст процедури ліцензування?
21. Яких умов має дотримуватись банк для отримання банківської ліцензії?
22. За яких обставин Національний банк України може відкликати банківську ліцензію?
23. Які документи має надати банк для отримання банківської ліцензії?
24. Які операції можуть здійснювати банки за наявності банківської ліцензії?
25. Що таке письмовий дозвіл на здійснення окремих операцій і які умови його отримання банком?
26. Які операції мають право здійснювати банки за наявності банківської ліцензії та за умови отримання письмового дозволу Національного банку України?
27. Визначте можливі напрямки діяльності банку за наявності генеральної ліцензії на здійснення валютних операцій.
28. Яким умовам повинен відповідати банк, який має намір розширити перелік здійснюваних операцій?

РОЗДІЛ 3

ОПЕРАЦІЇ БАНКІВ З ФОРМУВАННЯ ВЛАСНОГО КАПІТАЛУ

3.1. Банківські ресурси, їхні види та класифікація

Реалізація комерційними банками своїх функцій передбачає наявність в їхньому розпорядженні певних ресурсів, які слугують необхідною грошовою основою для здійснення відповідних банківських операцій. У ринкових умовах господарювання саме обсяг і якість ресурсів, якими володіють банки, визначають головні сфери й напрямки їхньої діяльності, склад клієнтури та рівень одержуваних доходів. З огляду на це питання формування ресурсної бази банку, оптимізації її структури і забезпечення стабільності набувають особливо важливого значення для ефективної організації роботи банківських установ.

Комерційні банки є насамперед підприємствами, що спеціалізуються на посередницькій діяльності, пов'язаній, з одного боку, з купівлею вільних грошових коштів на ринку ресурсів, а з іншого – їхнім продажем підприємствам, організаціям та населенню. За таких умов для банків є однаково важливими як операції із залучення коштів, так і з їхнього розміщення. Від операцій із залучення коштів залежить розмір банківських ресурсів і, отже, масштаби діяльності комерційних банків. Водночас вигідне розміщення ресурсів сприяє підвищенню дохідності та ліквідності комерційних банків, забезпечує їхню економічну самостійність та стабільність.

Ресурси комерційного банку – це сукупність грошових коштів, які перебувають у розпорядженні банку і використовуються ним для здійснення кредитних, інвестиційних та інших активних операцій. Комерційні банки виступають посередниками між тими клієнтами, які мають тимчасово вільні кошти, і тими, які ці кошти потребують. Мотивом цього посередництва є отримання банківського прибутку. Як показує практика, для успішної роботи банки не можуть використовувати тільки власний капітал, тому основну частку його ресурсів мають становити залучені і позичені кошти.

У різних країнах співвідношення між власним капіталом банку і залученими ресурсами може відповідати таким співвідношенням – від 1 : 10 до 1 : 100, в Україні ж воно відповідає межі 1 : 20.

Усі операції банку з формування його ресурсів називаються пасивними. Пасивні операції банку передбачають різні способи формування його ресурсів. За цим критерієм вони поділяються на три основні частини: власні ресурси банку або власний капітал, залучені ресурси і позичені ресурси (рис. 3.1).

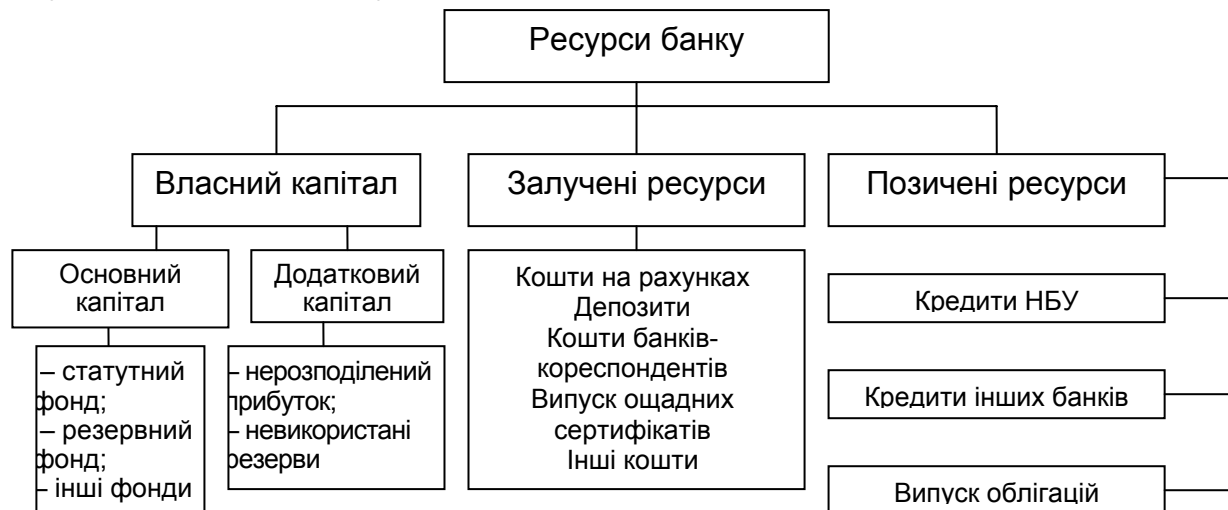

Рис. 3.1. Структура ресурсів комерційного банку

Власні ресурси складаються з коштів акціонерів та засновників банку, прибутку і резервів. Залучені ресурси охоплюють залишки коштів на поточних рахунках підприємств, установ та організацій, вкладів населення, коштів на бюджетних рахунках, коштів у міжбанківських розрахунках й інших грошових ресурсів. Позичені кошти банку формуються шляхом отримання кредитів від Національного банку України та інших комерційних банків, а також випуску цінних паперів власного боргу банку.

Можливості комерційних банків у залученні коштів регламентуються Національним банком України. При цьому всі можливі типи залучення коштів зводяться до трьох типів: залучення коштів на вклади, отримання кредитів та здійснення емісії (рис. 3.2).

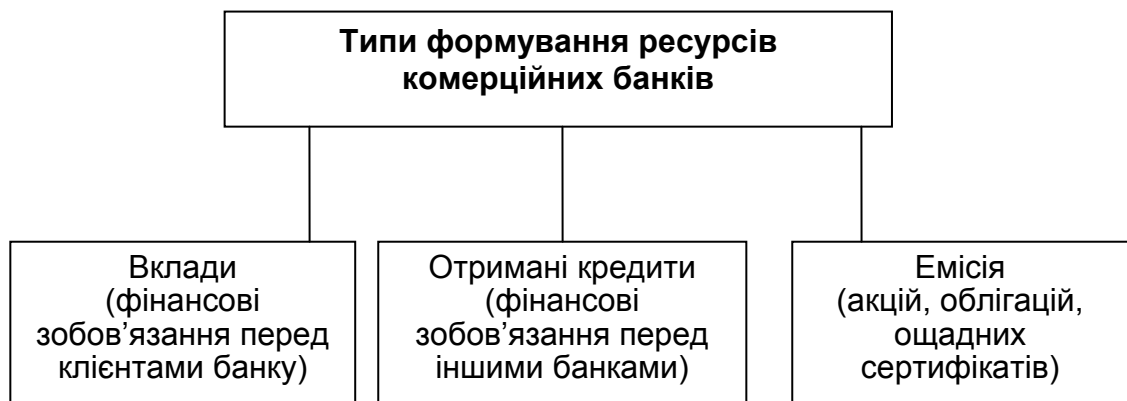

Рис. 3.2. Основні типи формування ресурсів комерційними банками

Відповідно до структури ресурсів (рис. 3.1) типи їхнього формування визначають відповідну діяльність комерційного банку щодо проведення пасивних операцій одним з таких способів:

- залучаючи кошти на вклади – поповнюються залучені ресурси банку;
- отримуючи кредити від інших комерційних банків та НБУ – поповнюються позичені ресурси банку;
- емітуючи акції – поповнюється власний капітал у частині статутного фонду;
- випускаючи ощадні сертифікати – збільшуються залучені ресурси;
- емітуючи облігації – збільшуються позичені ресурси банківської установи.

Структура ресурсів окремих комерційних банків є індивідуальною і залежить від ступеня їхньої спеціалізації, особливостей їхньої діяльності, стану ринку кредитних ресурсів та інших факторів. Так, універсальні комерційні банки, які здійснюють переважно операції з короткострокового кредитування, як основний вид залучених ресурсів використовують короткотермінові депозити, а іпотечні банки, які займаються довгостроковим кредитуванням під заставу нерухомості, мобілізують кошти шляхом випуску та реалізації довгострокових зобов'язань (іпотечних облігацій).

Загалом банківські ресурси можна класифікувати не лише залежно від їхнього економічного змісту і способу формування, а й залежно від місця мобілізації, можливості прогнозування та часу використання (рис. 3.3).

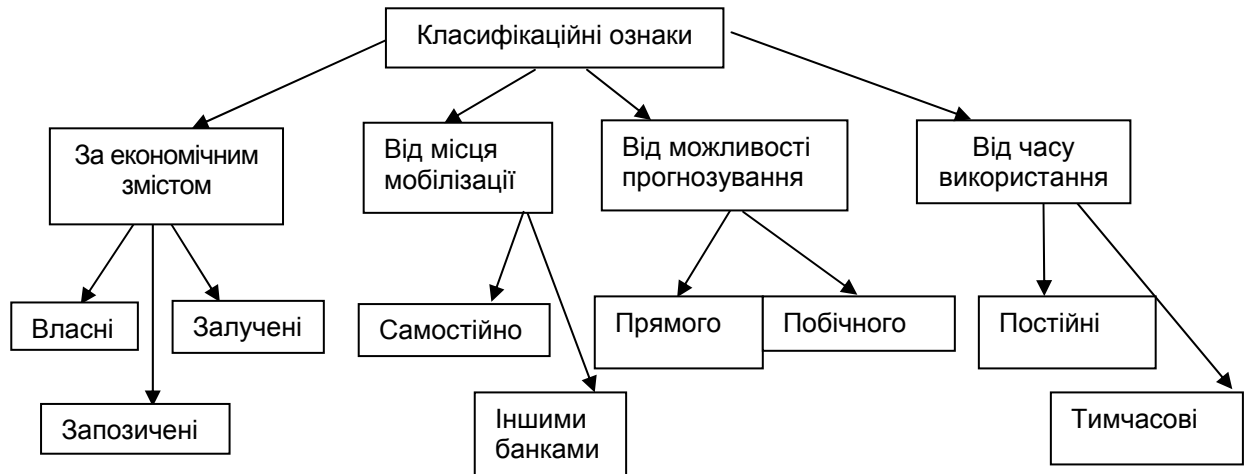

Рис. 3.3. Загальна класифікація банківських ресурсів

Щодо джерел створення ресурси комерційних банків поділяються на власні, залучені і запозичені. До складу власних ресурсів входять кошти фондів комерційного банку, утворених при його створенні за рахунок коштів фундаторів (акціонерів), а згодом за рахунок відрахувань від прибутку і за необхідності додаткового випуску акцій. До них належить також нерозподілений прибуток комерційного банку. Комерційний банк має можливість залучати кошти підприємств, організацій, установ і населення. Частину притягнутих ресурсів він мобілізує за власною ініціативою, для чого як позичальник виходить на грошовий ринок. Для оперативного задоволення своїх потреб у додаткових ресурсах комерційний банк звертається до інших комерційних банків, Національного банку України або здійснює емісію визначених цінних паперів. Суть цієї операції полягає у мобілізації комерційними банками коштів, замість видачі кредиторам визначених цінних паперів. Іншу частину залучених ресурсів комерційний банк мобілізує за допомогою того, що клієнти самі пропонують йому свої кошти з метою забезпечення їхньої частки в одержанні прибутку.

Залежно від місця мобілізації банківських ресурсів їх поділяють на ті, які мобілізуються самим комерційним банком, і ті, які придбані в інших банків. На місці комерційними банками мобілізується велика частина ресурсів, наприклад, внески громадян та депозити підприємств і організацій. Для оперативного задоволення додаткових потреб у коштах комерційні банки залучають ресурси, мобілізовані іншими банками.

Ресурси комерційного банку розрізняють також за можливістю прогнозування їхнього розміру. При цьому виділяють ресурси, що

піддаються прямому і непрямому прогнозуванню. До ресурсів прямого прогнозування належать фонди банку й нерозподіленого прибутку. Непрямому прогнозуванню підлягають кошти в розрахунках, залишки тимчасово вільних коштів на розрахункових рахунках підприємств і організацій, деякі інші джерела банківських ресурсів.

Залежно від часу використання банківські ресурси поділяють на постійні і тимчасові. Постійні – це кошти, чия динаміка або оборотність комерційним банком може бути прогнозована й використана для здійснення активних операцій. Тимчасові банківські ресурси формують кошти, які утворюються періодично в результаті здійснення деяких банківських операцій і динаміку яких важко спрогнозувати.

Формування ресурсів комерційними банками здійснюється практично щодня у процесі їхньої взаємодії з клієнтами за різними видами операцій. При цьому зміна ресурсів відбувається у бік як збільшення, так і зменшення, залежно від того, які операції проводяться. Проте основою для цих операцій, без якої неможливо розпочати діяльність банку щодо залучення коштів клієнтів, є формування власного капіталу.

3.2. Структура та функції власного капіталу банку

Власний капітал комерційного банку становить основу для його діяльності, є важливим джерелом фінансових ресурсів та слугує необхідною умовою підтримки довіри клієнтів до банку, його фінансової стійкості й здатності виконувати свої зобов'язання.

Власний капітал банку – це грошові кошти, внесені акціонерами і засновниками банку, з метою забезпечення його економічної самостійності й фінансової стійкості протягом усього періоду його діяльності.

Власний капітал банку займає незначну частку в загальному обсязі ресурсів банку – до 10%, що зумовлено специфікою діяльності комерційного банку як установи, яка здійснює мобілізацію тимчасово вільних грошових ресурсів на фінансовому ринку та надає їх у позику. Проте власний капітал має важливе значення для ефективного здійснення банківської діяльності. Він виконує три основні дуже важливі функції:

- 1) **захисна** – це функція, яка полягає у страхуванні вкладів і депозитів, що гарантує певний захист інтересів кредиторів комерційного банку у разі його ліквідації або банкрутства;

2) **оперативна** – це функція, що передбачає можливість використання власного капіталу в період початку функціонування банку, що надає можливість за рахунок власних ресурсів профінансувати придбання основних засобів, оренду приміщення та початок фінансової діяльності;

3) **регулююча** – це функція, яка визначає розміри капіталу банку при встановленні економічних нормативів регулювання діяльності комерційних банків з боку НБУ і визначенні особливостей функціонування банку.

Залежно від джерел та порядку формування власний капітал комерційного банку поділяється на такі основні частини: статутний капітал, резервний капітал і нерозподілений прибуток (табл. 3.1).

Статутний капітал банку – це вартість вкладів акціонерів (засновників, учасників) банку, внесених з метою початку чи подальшої банківської діяльності, а також гарантування інтересів вкладників та кредиторів банку.

Резервний капітал – це грошові ресурси, що резервуються банком для забезпечення непередбачених витрат, спеціальних потреб і покриття збитків. Резервний капітал, на відміну від статутного капіталу, формується у процесі подальшої діяльності комерційного банку.

Нерозподілений прибуток – це частина чистого прибутку, яка не розподіляється, а утримується банком, як правило, з метою реінвестування в його діяльність. Зазначений прибуток є джерелом власного капіталу внутрішнього походження. Він створюється як залишок чистого прибутку після нарахування дивідендів, відрахувань у загальні резерви, резервний капітал і в інші фонди (резерви), створені відповідно до рішень загальних зборів учасників банку згідно з чинним законодавством.

Таблиця 3.1

Поділ власного капіталу банку залежно від порядку утворення

Головні елементи власного капіталу	Джерела формування	Механізм поповнення
Статутний (акціонерний) капітал	Емісія власних акцій	Повторний випуск акцій для збільшення статутного фонду
Резервний капітал	Відрахування від прибутку для створення резервного фонду та інших фондів банку (економічного стимулювання, економічного розвитку)	Величина резервного капіталу встановлюється банком самостійно, він не може перевищувати статутний капітал. Використовується для покриття збитків банку. Поновлюється з прибутку.
Нерозподілений прибуток	Джерело власного капіталу внутрішнього походження. Утворюється в результаті розподілу прибутку.	Поповнюється новими залишками нерозподіленого прибутку в кінці року.

Для обчислення економічних нормативів використовують поняття *регулятивного капіталу банку* як одного з найважливіших показників діяльності, основним призначення якого є покриття негативних наслідків різноманітних ризиків, котрі банки беруть на себе у процесі своєї діяльності, та забезпечення захисту вкладів, фінансової стійкості й стабільної діяльності.

Відповідно до нормативно-правових актів Національного банку України про порядок регулювання банківської діяльності регулятивний капітал складається з основного (1-го рівня) капіталу та додаткового (2-го рівня) капіталу. Основний капітал вважається незмінним і таким, що не підлягає передаванню, перерозподілу та має повністю покривати поточні збитки. Додатковий капітал має менш постійний характер та його розмір піддається змінам.

Основний капітал (капітал 1-го рівня) складається з таких елементів:

- а) фактично сплачений зареєстрований статутний капітал;
- б) розкриті резерви, створені або збільшені за рахунок нерозподіленого прибутку (резерви, оприлюднені банком у фінансовій звітності);
- в) дивіденди, спрямовані на збільшення статутного капіталу;
- г) емісійні різниці, що є сумою перевищення доходів, отриманих підприємством від первинної емісії (випуску) власних акцій та інших корпоративних прав над номіналом таких акцій (інших корпоративних прав);
- д) резервні фонди, що створюються згідно із законами України;
- е) загальні резерви, що створюються під невизначений ризик при проведенні банківських операцій.

Ці складові частини входять до капіталу 1-го рівня лише за умови, що вони відповідають таким критеріям:

- відрахування до резервів і фондів здійснено з прибутку після оподаткування або з прибутку до оподаткування, скоригованого на всі потенційні податкові зобов'язання;
- призначення резервів та фондів і рух коштів по цих резервах та фондах окремо розкрито в оприлюднених звітах банку;
- фонди мають бути в розпорядженні банку з метою необмеженого і негайного їхнього використання для покриття збитків;
- будь-яке покриття збитків за рахунок резервів та фондів проводиться лише через рахунок прибутків і збитків.

Додатковий капітал (капітал 2-го рівня) складається з таких елементів:

- а) резерви під стандартну заборгованість інших банків;
- б) резерви під стандартну заборгованість клієнтів за кредитними операціями банків;
- в) підтверджена аудитором (аудиторською фірмою) за результатами звітного фінансового року відповідно до статті 69 Закону України «Про банки і банківську діяльність» сума збільшення (за результатами переоцінки) вартості основних засобів, які є власністю банку і належать до нерухомого майна (нежитлові будівлі, приміщення), що забезпечує технологічне здійснення банківських функцій;
- г) результат поточного року (прибуток), зменшений на суму доходів, не отриманих понад 30 днів з дати їхнього нарахування (крім доходів за державними цінними паперами та цінними паперами, емітованими Національним банком України);
- ґ) субординований борг (звичайні незабезпечені боргові капітальні інструменти, які за умовою контракту не можуть бути забрані з банку раніше, ніж через 5 років, а у разі банкрутства чи ліквідації повертаються інвестору після погашення претензій всіх інших кредиторів). При цьому сума таких коштів, що входять до капіталу, не може перевищувати 50 відсотків розміру основного капіталу зі щорічним зменшенням на 20 відсотків від його первинної вартості протягом 5 останніх років угоди;
- д) нерозподілений прибуток минулих років;
- ж) прибуток звітного року, що очікує на затвердження.

Національний банк України має право визначати своєю постановою інші статті балансу банку для внесення до додаткового капіталу, а також умови і порядок такого внесення. Додатковий капітал не може бути більшим від 100 відсотків основного капіталу.

3.3. Порядок формування основних складових власного капіталу банку

Розмір власного капіталу комерційного банку залежить від таких факторів: рівня мінімальних вимог НБУ до статутного фонду (це мінімальний розмір статутного фонду, який банк повинен мати сплаченим); специфіки клієнтури (за значної кількості невеликих вкладників власного капіталу потрібно буде менше, ніж за наявності великих вкладників);

характеру активних операцій (наявність значного обсягу ризикованих операцій потребує відносно більшого розміру власного капіталу). Українська методика визначення капіталу банку і розрахунку його достатності впливає з рекомендацій Базельського комітету.

Як було зазначено вище, основними елементами власного капіталу є статутний капітал, резервний капітал (фонд), спеціальні фонди, нерозподілений прибуток та субординований борг.

Відповідно до Закону України «Про банки і банківську діяльність» мінімальний розмір статутного капіталу на момент реєстрації банку не може бути меншим від 10 млн. євро. При цьому перерахування розміру статутного капіталу у гривні здійснюється за офіційним курсом гривні до іноземних валют, встановленим Національним банком України на день укладення установчого договору. За підсумками року на основі фінансової звітності банки зобов'язані коригувати розмір статутного капіталу на індекс девальвації чи ревальвації гривні за рахунок та в межах валових доходів або валових витрат банку відповідно до методики, встановленої Національним банком України.

Національний банк України має право встановити для окремих банків, залежно від їхньої спеціалізації, диференційований мінімальний статутний капітал на момент реєстрації банку.

Статутний капітал банку формується відповідно до вимог Закону України «Про банки і банківську діяльність», законодавства України та установчих документів банку. Формування і збільшення статутного капіталу банку можуть здійснюватися винятково шляхом грошових внесків. Грошові внески для формування та збільшення статутного капіталу банку резиденти України здійснюють у гривнях, а нерезиденти – в іноземній вільно конвертованій валюті або у гривнях. Статутний капітал банку не має формуватися з непідтверджених джерел.

Банк має право збільшувати статутний капітал після того, як усі учасники повністю виконали свої зобов'язання щодо оплати паїв або акцій і попередньо оголошений підписний капітал повністю оплачено. Водночас банк не має права без згоди Національного банку України зменшувати розмір регулятивного капіталу нижче від мінімально встановленого рівня. Капітал банку не може бути меншим від статутного капіталу. Статутний фонд може формуватися лише за рахунок власних коштів учасників банку.

Для формування статутного фонду банку у формі акціонерного товариства випускаються акції двох видів:

- *звичайні акції*, власники яких можуть брати участь в управлінні банку й поділяють з ним усі його доходи, збитки та ризики. Власники звичайних акцій не одержують дивіденди у разі, коли банк не отримує прибуток, але ж і збитки не можуть бути більшими, ніж первісна вартість їхніх інвестицій, якщо банк отримує прибуток, то дохід може бути значний, тому що розподіл залишку прибутку відбувається тільки між власниками звичайних акцій. У разі ліквідації банку їм нічого не гарантується;

- *привілейовані акції*, які дають право на отримання фіксованого розміру дивідендів, що не залежать від отриманого прибутку, власники привілейованих акцій не беруть участь в управлінні комерційним банком. У разі ліквідації банку власники привілейованих акцій мають переваги порівняно з власниками звичайних акцій.

Перший випуск акцій банку має повністю складатися зі звичайних акцій. Реєстрація та продаж банком-емітентом першого випуску акцій звільняються від оподаткування податком на операції з цінними паперами. Усі випуски цінних паперів банками типу відкритого акціонерного товариства, незалежно від розміру випуску та кількості інвесторів, підлягають державній реєстрації у Міністерстві фінансів України. Мета цієї процедури – підвищити відповідальність банків-емітентів перед покупцем цінних паперів і знизити ризики, пов'язані з фінансовими зловживаннями та махінаціями.

Для реєстрації випуску акцій банк-емітент складає проспект емісії. Проспект емісії – це документ, в якому визначаються відомості про випуск і розміщення цінних паперів. Цей проспект готується засновниками банку (при першій емісії) та правлінням банку (при наступних емісіях). У проспекті емісії повідомляється про банк і його фінансове становище, вміщуються відомості про майбутній випуск цінних паперів. Проспект емісії має бути завірений незалежною аудиторською фірмою.

Банк має право збільшувати статутний капітал після того, як усі учасники повністю виконали свої зобов'язання щодо оплати паїв або акцій і попередньо оголошений підписний капітал повністю оплачено. Банк не

може без згоди Національного банку України зменшувати розмір регулятивного капіталу нижче від мінімально встановленого рівня.

Банки здійснюють емісію власних акцій та оголошують підписку на паї відповідно до законодавства України про господарські товариства й цінні папери з урахуванням особливостей – банкам забороняється випуск акцій на пред'явника, і наявність збитків у банку не є перешкодою для оголошення підписки на акції або паї банку та збільшення статутного капіталу банку.

Банки мають право придбавати власні акції або паї з подальшим письмовим повідомленням Національного банку України про укладені угоди, яке має бути надіслане протягом 5 робочих днів з дати укладення угод. Банкам не дозволяється придбання власних акцій, якщо це може призвести до падіння регулятивного капіталу нижче за мінімальний рівень.

Про намір банку придбати загальну кількість власних акцій або паїв у розмірі 10% і більше від загальної емісії банк письмово повідомляє Національному банку України за 15 календарних днів до укладення угод. Національний банк України має право заборонити банку купівлю власних акцій або паїв у разі, якщо це може призвести до погіршення фінансового стану банку. Банк-емітент продає свої акції на первинному ринку безпосередньо або через андерайтерів. Банку дозволяється виступати посередником для купівлі-продажу власних акцій або паїв.

Згідно із Законом «Про банки і банківську діяльність» юридична чи фізична особа, яка має намір придбати істотну участь у банку або збільшити її таким чином, що така особа буде прямо або опосередковано володіти чи контролювати 10, 25, 50 та 75% статутного капіталу банку чи права голосу придбаних акцій (паїв) в органах управління банку, зобов'язана отримати письмовий дозвіл Національного банку України. Для отримання такого дозволу заявник повинен надати інформацію, передбачену нормативно-правовими актами Національного банку України, щодо фінансового стану та ділової репутації майбутнього власника істотної участі банку.

Національний банк України приймає рішення про задоволення чи відмову в задоволенні прохання про надання дозволу на придбання або збільшення істотної участі у банку в місячний строк з дня отримання всієї необхідної інформації.

Відмова у дозволі на придбання чи збільшення істотної участі у банку надається в письмовій формі із зазначенням відповідних підстав. Національний банк України не дає дозволу на придбання чи збільшення істотної участі у разі, якщо:

1) особа, яка придбаває істотну участь, не має бездоганної ділової репутації;

2) відсутні власні кошти у розмірі, достатньому для здійснення заявленого внеску;

3) придбання чи збільшення істотної участі загрожуватиме інтересам вкладників та інших кредиторів банку або розвитку конкурентного середовища у банківській системі.

Якщо особа володіє істотною участю у банку чи збільшує свою участь без одержання письмового дозволу Національного банку України, то останній має право заборонити такій особі прямо чи опосередковано, повністю або частково користуватися правом голосу придбаних акцій (паїв) та брати участь будь-яким чином в управлінні справами банку.

У разі встановлення заборони користуватися правом голосу відповідно до придбаних акцій (паїв) право брати участь у голосуванні передається довіреній особі, яка призначається Національним банком України за поданням банку. Довірена особа зобов'язана при голосуванні діяти в інтересах кваліфікованого та зваженого управління банком.

Рішення загальних зборів учасників, прийняті з використанням права голосу придбаних акцій (паїв), щодо якого встановлена тимчасова заборона його використання, не мають юридичної сили.

Банки, а також власники істотної участі зобов'язані підтримувати норматив співвідношення між розміром регулятивного капіталу й сумою зважених до ризику активів – адекватності капіталу. Від банків вимагається підтримувати їхній регулятивний капітал на рівні, що становить не менше, ніж 8% зважених до ризику активів і позабалансових зобов'язань. Для банку, що розпочинає операційну діяльність, цей норматив протягом перших 12 місяців має становити не менше, ніж 15%, протягом наступних 12 місяців – не менше, ніж 12%. Національний банк України має також право встановлювати мінімальний коефіцієнт співвідношення регулятивного капіталу до сукупних активів. Порядок обчислення нормативу адекватності капіталу банку і мінімальний розмір регулятивного капіталу банку визначаються нормативно-правовими актами Національного банку України.

У тому разі, коли рівень регулятивного капіталу банку досягне рівня нижче від встановленого Національним банком України, банк зобов'язаний протягом одного місяця, починаючи з дня встановлення факту зменшення рівня капіталу, подати на розгляд Національного банку України план заходів щодо порядку й строків відновлення рівня регулятивного капіталу банку.

Банку забороняється виплачувати дивіденди чи розподіляти капітал у будь-якій формі, якщо така виплата чи розподіл призведе до порушення нормативу адекватності капіталу. В разі, якщо за попередній рік діяльність банку була не прибутковою, банку дозволяється виплачувати дивіденди чи розподіляти капітал у будь-якій формі у сумі, що не перевищує 50% від різниці між капіталом банку й рівнем регулятивного капіталу.

Банки зобов'язані формувати *резервний фонд* на покриття непередбачених збитків за всіма статтями активів та позабалансовими зобов'язаннями. Розмір відрахувань до резервного фонду має бути не менше, ніж 5% від прибутку банку до досягнення ними 25% розміру регулятивного капіталу банку.

В разі, коли діяльність банку може створювати загрозу інтересам вкладників та інших кредиторів банку, Національний банк України має право вимагати від банку збільшення розміру резервів щорічних відрахувань. Банки зобов'язані формувати інші фонди та резерви на покриття збитків від активів відповідно до нормативно-правових актів Національного банку України.

Комерційні банки створюють також *спеціальні фонди*. Ці фонди призначені для соціального та виробничого розвитку, їх формують за рахунок прибутку. Цей прибуток створюється у вигляді залишку прибутку після сплати податків і відрахувань у фонди банку. За його рахунок сплачуються дивіденди, а залишок цього прибутку після виплати дивідендів може бути використаний на збільшення статутного капіталу.

Особливою частиною власного капіталу другого рівня є субординований капітал, який охоплює кошти, залучені від юридичних осіб – резидентів та нерезидентів, як у національній, так і в іноземній валюті на умовах субординованого боргу. *Субординований борг* – це звичайні не забезпечені боргові капітальні інструменти (складові елементи

капіталу), які відповідно до угоди не можуть бути взяті з банку раніше за п'ять років, а у разі банкрутства чи ліквідації повертаються інвестору після погашення претензій усіх інших кредиторів. При цьому сума таких коштів, що входять до капіталу, не може перевищувати 50 відсотків розміру основного капіталу зі щорічним зменшенням на 20 відсотків від його первинної вартості протягом п'яти останніх років дії угоди.

Кошти, залучені на умовах субординованого боргу, можуть входити до капіталу банку після отримання дозволу Національного банку України в разі їхньої відповідності таким критеріям:

- є не забезпеченими, субординованими і повністю сплаченими;
 - не можуть бути погашені за ініціативою власника;
- можуть вільно брати участь у покритті збитків без пред'явлення банку вимоги щодо припинення торговельних операцій;
- дозволяють відстрочення обслуговування зобов'язань щодо сплати відсотків, якщо рівень прибутковості не дає змоги банку здійснити такі виплати.

3.4. Регулювання нормативів капіталу банківських установ

Відповідно до Закону України «Про банки і банківську діяльність» з метою забезпечення економічних умов стійкого функціонування банківської системи та захисту інтересів вкладників і кредиторів комерційних банків Національний банк України встановлює для всіх комерційних банків обов'язкові економічні нормативи, особиве місце серед яких займають нормативи капіталу.

Дію економічних нормативів регламентує Інструкція НБУ «Про порядок регулювання діяльності банків в Україні». Вона побудована на основі вимог Базельського комітету за принципами, згрупованими за такими розділами:

- передумови ефективного банківського нагляду;
- ліцензування і структурування;
- пруденційні вимоги і регулятивні заходи;
- методи постійного банківського нагляду;
- інформативні вимоги;
- повноваження органів банківського нагляду;
- міжнародна банківська справа.

Контроль за дотриманням комерційними банками встановлених економічних нормативів здійснюється щоденно, за щоденними формами звітності та щомісячно, на підставі форм звітності за 1 число місяця.

До нормативів капіталу належать такі:

1. Норматив мінімального розміру регулятивного капіталу (Н1), який є обов'язковим для дотримання всіма банківськими установами і для діючих банків він має становити:

а) для місцевих кооперативних банків: на 1 січня 2007 р. – не менше, ніж 1500000 євро;

б) для банків, які здійснюють свою діяльність на території однієї області (регіональних), у тому числі спеціалізованих ощадних та іпотечних: на 1 січня 2007 р. – не менше, ніж 5000000 євро;

в) для банків, які здійснюють свою діяльність на території всієї України (міжрегіональних), у тому числі спеціалізованих інвестиційних і розрахункових (клірингових), центрального кооперативного банку: на 1 січня 2007 р. – не менше, ніж 8000000 євро.

Мінімальний розмір регулятивного капіталу (Н1) знову створених банків має становити:

а) для місцевих кооперативних банків: до одного року діяльності – 1000000 євро, до двох років діяльності – 1100000 євро, до трьох років діяльності – 1200000 євро, до чотирьох років діяльності – 1350000 євро, починаючи з п'ятого року діяльності – 1500000 євро;

б) для банків, які здійснюють свою діяльність на території однієї області (регіональних), у тому числі спеціалізованих ощадних та іпотечних: до одного року діяльності – 3000000 євро, до двох років діяльності – 3500000 євро, до трьох років діяльності – 4000000 євро, до чотирьох років діяльності – 4500000 євро, починаючи з п'ятого року діяльності – 5000000 євро;

в) для банків, які здійснюють свою діяльність на території всієї України (міжрегіональних), у тому числі спеціалізованих інвестиційних і розрахункових (клірингових), центрального кооперативного банку: до одного року діяльності – 5000000 євро, до двох років діяльності – 5500000 євро, до трьох років діяльності – 6000000 євро, до чотирьох років діяльності – 7000000 євро, починаючи з п'ятого року діяльності – 8000000 євро.

Національний банк залежно від економічного становища країни, стану світових фінансово-кредитних і валютних ринків та відповідно до

змін курсу національної валюти може переглядати мінімальний розмір регулятивного капіталу. В разі значного підвищення значення нормативу мінімального розміру регулятивного капіталу для банків встановлюється перехідний період для нарощування капіталу згідно з розробленими банками програмами капіталізації.

У разі порушення комерційними банками нормативного розміру капіталу НБУ розглядає питання щодо відкликання таких пунктів ліцензії на виконання банківських операцій, як:

- ведення валютних рахунків клієнтів;
- здійснення неторговельних операцій банків;
- встановлення кореспондентських відносин з іноземними банками;
- робота через кореспондентські рахунки Головного управління НБУ або через кореспондентські рахунки уповноваженого банку;
- здійснення операцій за міжнародними торговельними розрахунками;
- операцій торгівлі іноземною валютою на внутрішньому валютному ринку;
- відкриття філій на території України та представництв банку за межами України.

2. Норматив адекватності регулятивного капіталу, або норматив платоспроможності (Н2), відображає здатність банку своєчасно і в повному обсязі розрахуватися за своїми зобов'язаннями, що впливають з торговельних, кредитних або інших операцій грошового характеру. Чим вище значення показника адекватності регулятивного капіталу, тим більша частка ризику, що її беруть на себе власники банку; і навпаки: чим нижче значення показника, тим більша частка ризику, що її беруть на себе кредитори і вкладники банку.

Норматив адекватності регулятивного капіталу встановлюється для запобігання надмірному перекладанню банком кредитного ризику та ризику неповернення банківських активів на кредиторів і вкладників банку. Значення показника адекватності регулятивного капіталу визначається як співвідношення регулятивного капіталу банку до сумарних активів і певних позабалансових інструментів, зважених за ступенем кредитного ризику та зменшених на суму створених відповідних резервів за активними операціями і на суму забезпечення кредиту (вкладень у боргові цінні папери) безумовним зобов'язанням або грошовим покриттям у вигляді застави майнових прав.

Для розрахунку адекватності регулятивного капіталу банку його активи поділяються на п'ять груп за ступенем ризику і підсумовуються з урахуванням відповідних коефіцієнтів зваження:

а) I група активів зі ступенем ризику 0 відсотків:

- готівкові кошти;
- банківські метали;
- кошти в Національному банку України;
- боргові цінні папери органів державної влади, що рефінансуються Національним банком України, у торговому портфелі банку, в портфелі банку на продаж та у портфелі банку до погашення;
- боргові цінні папери, емітовані Національним банком України, у портфелі банку на продаж та у портфелі банку до погашення та ін.;

б) II група активів зі ступенем ризику 10 відсотків:

- короткострокові та довгострокові кредити, надані органам державної влади;
- нараховані доходи за кредитами, наданими органам державної влади;

в) III група активів зі ступенем ризику 20 відсотків:

- боргові цінні папери органів місцевого самоврядування, що рефінансуються Національним банком України, у торговому портфелі банку, в портфелі банку на продаж та у портфелі банку до погашення;
- боргові цінні папери органів місцевого самоврядування в торговому портфелі банку, в портфелі банку на продаж та у портфелі банку до погашення;
- нараховані доходи за борговими цінними паперами органів місцевого самоврядування, що рефінансуються Національним банком України, у торговому портфелі банку, в портфелі банку на продаж та у портфелі банку до погашення;
- кошти до запитання, розміщені у банку, який має офіційний кредитний рейтинг не нижчий, ніж інвестиційний клас, та ін.;

г) IV група активів зі ступенем ризику 50 відсотків:

- кошти до запитання в інших банках, що не належать до інвестиційного класу;
- нараховані доходи за коштами до запитання в інших банках, що не належать до інвестиційного класу;
- депозити овернайт, розміщені в інших банках, що не належать до інвестиційного класу;

- короткострокові та довгострокові кредити, надані органам місцевого самоврядування;
 - нараховані доходи за кредитами, наданими органам місцевого самоврядування;
 - гарантійні депозити в інших банках (покриті);
 - зобов'язання з кредитування, надані банкам;
 - валюта та банківські метали, куплені за форвардними контрактами;
 - активи до одержання;
 - валюта і банківські метали, куплені за умовами спот у банку-контрагента, що не належить до інвестиційного класу;
 - кредити овернайт, надані іншим банкам, що не належать до інвестиційного класу, та ін.;
- г) V група активів зі ступенем ризику 100 відсотків:
- прострочені нараховані доходи за коштами на вимогу в інших банках;
 - прострочені нараховані доходи за кредитами, наданими органам державної влади та місцевого самоврядування;
 - короткострокові вклади (депозити), розміщені в інших банках, що не належать до інвестиційного класу;
 - нараховані доходи за строковими вкладками (депозитами), розміщеними в інших банках, що не належать до інвестиційного класу;
 - довгострокові вклади (депозити), розміщені в інших банках;
 - гарантійні депозити в інших банках (непокриті) за даними аналітичного обліку;
 - прострочена заборгованість і прострочені нараховані доходи за строковими вкладками (депозитами), розміщеними в інших банках;
 - кредити овердрафт, кошти за операціями репо та інші короткострокові кредити, надані іншим банкам, що не належать до інвестиційного класу;
 - довгострокові кредити, надані іншим банкам;
 - нараховані доходи за кредитами, наданими іншим банкам, що не належать до інвестиційного класу;
 - фінансовий лізинг (оренда), наданий іншим банкам, та ін.

Для забезпечення реальної капіталізації банків України всі банки поділяються за рівнем достатності капіталу на:

- добре капіталізовані;
- достатньо капіталізовані;
- недокапіталізовані;
- значно недокапіталізовані;
- критично недокапіталізовані.

3. Норматив співвідношення регулятивного капіталу до сукупних активів (НЗ) відображає розмір регулятивного капіталу, необхідний для здійснення банком активних операцій.

До сукупних активів банку під час розрахунку нормативу НЗ входять:

- готівкові кошти;
- банківські метали;
- кошти в Національному банку України;
- казначейські та інші цінні папери, що рефінансуються й емітовані Національним банком України;
- кошти в інших банках;
- сумнівна заборгованість за нарахованими доходами за міжбанківськими операціями;
- кредити, надані органам державної влади та місцевого самоврядування, суб'єктам господарювання, фізичним особам;
- дебіторська заборгованість за операціями з банками і з клієнтами;
- цінні папери у торговому портфелі банку, в портфелі банку на продаж та у портфелі банку до погашення;
- запаси матеріальних цінностей;
- інші активи банку;
- суми до з'ясування і транзитні рахунки;
- інвестиції в асоційовані та дочірні компанії;
- основні засоби.

Під час розрахунку нормативу НЗ до сукупних активів не зараховується сума сформованих резервів за всіма активними операціями банку. Нормативне значення нормативу НЗ має бути не меншим, ніж 9 відсотків.

Отже, за допомогою економічних нормативів діяльності банків в Україні можна забезпечувати стабільну діяльність банківського сектору економіки та своєчасне виконання ними зобов'язань перед вкладниками, а також запобігати неправильному розподілу ресурсів і втраті капіталу через ризики, характерні для банківської діяльності. Економічні нормативи є основою для пруденційного регулювання банків у нашій державі, а нормативи капіталу – найважливішими нормативами банку, оскільки вони характеризують його фінансову стійкість і здатність виконувати більшість економічних нормативів.

Запитання для самоконтролю

1. З'ясуйте суть та значення банківських ресурсів.
2. На які складові частини поділяються ресурси банку?
3. Яка структура і які джерела формування власного капіталу банку?
4. Які функції та який механізм поповнення власного капіталу банку?
5. Який борг називається субординованим?
6. Як банківські установи формують загальні резерви?
7. Які нормативи визначаються банківськими установами для якісного формування капіталу?
8. Які законодавчі акти регламентують роботу банківських установ щодо формування ресурсів?
9. З'ясуйте суть регулятивного капіталу банку.
10. Якою межею визначається співвідношення резервного фонду до капіталу банку?
11. Хто може бути інвестором банку при формуванні субординованого боргу?
12. Які елементи входять до складу капіталу 1-го рівня?
13. Які складові входять до структури капіталу 2-го рівня?
14. Які акції емітує банк при поповненні статутного капіталу?
15. Який порядок емісії при формуванні й поповненні власного капіталу банку?
16. На які категорії поділяються банківські установи при встановленні рівня капіталізації?
17. Які нормативи належать до нормативів капіталу банку при регулюванні діяльності з боку НБУ?

РОЗДІЛ 4

ОПЕРАЦІЇ БАНКІВ ІЗ ЗАЛУЧЕННЯ КОШТІВ

4.1. Поняття залучених банківських ресурсів

Залучені та запозичені банківські ресурси становлять переважну частину банківських ресурсів (85–90%). Через це для них характерний надзвичайно широкий спектр форм та видів залучення коштів, що характеризує відповідні напрямки пасивних операцій банків, основу яких утворюють операції з формування залучених ресурсів.

Залучені ресурси банку – це кошти, що акумулюються банком на певних умовах на різних видах рахунків клієнтів. Залучені ресурси є, власне кажучи, кредиторською заборгованістю банку, яка виникла внаслідок попередніх операцій і яка має бути погашена у визначений термін.

Залучені ресурси банку охоплюють:

- кошти на депозитних рахунках банківських клієнтів;
- залишки коштів на поточних рахунках клієнтів;
- кошти на рахунках банків-кореспондентів та ін.

Комерційні банки залучають вільні грошові кошти юридичних та фізичних осіб шляхом виконання депозитних операцій, у процесі яких використовують різні види банківських рахунків. Проте практично усі клієнтські рахунки належать до депозитних. Депозитним може бути будь-який відкритий клієнтові у банку рахунок, на якому зберігаються його кошти.

Депозит – це грошові кошти, які внесені у банк клієнтами, зберігаються на їхніх рахунках і використовуються згідно з укладеною угодою та банківським законодавством. Депозити класифікуються за такими ознаками: за категоріями вкладників і за строками використання коштів.

За категоріями вкладників депозити поділяються на:

- депозити суб'єктів господарської діяльності;
- депозити фізичних осіб;
- депозити банків.

За строками використання коштів депозити поділяються на:

- депозити до запитання;
- строкові депозити.

Депозити до запитання – це кошти, що залучені на депозит без визначеного строку погашення та поповнюються і використовуються власниками залежно від потреби в цих коштах. Депозити до запитання

розміщуються у банку на поточних, кореспондентських та бюджетних рахунках клієнтів і використовуються ними для здійснення поточних розрахунків.

Депозити до запитання є нестабільними: у будь-який час кошти з цих рахунків за вимогою клієнтів можуть бути вилучені шляхом видачі готівки, виконання платіжних доручень, сплати чеків або векселів. Водночас, клієнти банку не повною мірою використовують кошти на депозитних рахунках, у результаті чого на них постійно є залишок коштів, який не знижується за певний мінімальний рівень і який комерційні банки застосовують для здійснення активних операцій. Оскільки відсоток за кредитами набагато перевищує розмір плати за депозитами до запитання, то банк при цьому одержує суттєвий дохід. З огляду на це стає зрозумілим, чому комерційні банки одним з пріоритетних завдань розглядають роботу, спрямовану на максимальне залучення фінансово стійких клієнтів, здатних розмістити у банку значні обсяги грошових коштів.

За користування залишками коштів на клієнтських рахунках у вигляді депозитів до запитання банки нараховують відсотки за низькими ставками або зовсім не сплачують відсотки. При цьому, для покриття операційних витрат, пов'язаних з веденням поточних рахунків, банк стягує з клієнта комісійну винагороду. Наприклад, за відкриття поточного або бюджетного рахунків, за перерахування коштів клієнтів засобами електронної пошти, за оформлення та видачу чекових книжок і бланків векселів, за прийом та перелік готівки для зарахування на рахунок клієнта, за видачу готівки клієнтам, за відправлення запитів на прохання клієнтів електронною поштою, за оформлення документів і переказ коштів в інші банки при закритті рахунка та ін.

Строкові депозити – це кошти, що зберігаються на окремих депозитних рахунках у банку протягом строку, який визначається у депозитній угоді. Такі строкові депозити відкриваються усім клієнтам банку: суб'єктам господарської діяльності, центральним і місцевим органам влади, бюджетним установам, комерційним банкам та приватним особам.

Строкові депозити мають такі особливості:

- чітко встановлений строк зберігання;
- оформляються депозитною угодою;
- не використовуються для здійснення поточних платежів;
- при достроковому вилученні депозиту банк застосовує штрафні санкції.

За строковими депозитами сплачується високий депозитний процент, рівень якого залежить від терміну вкладу, виду внеску, облікової ставки НБУ, загальної динаміки ставок грошового ринку та інших факторів. Визначальним при встановленні величини відсоткової ставки за строковими депозитами є термін, на який розміщені кошти: чим більш тривалий термін, тим вища процентна ставка. Відсоткова ставка за строковими депозитами встановлюється на рівні, який не перевищує величину облікової ставки НБУ. На величину відсоткової ставки впливає і частота виплати доходу: чим рідше здійснюються виплати, тим вищий рівень процентної ставки.

Однією з форм строкових депозитів є сертифікати, які бувають депозитними та ощадними. Депозитні сертифікати надаються юридичним особам, а ощадні – фізичним. Сертифікати можуть класифікуватись і за такими ознаками:

- спосіб випуску (в разовому порядку і серіями);
- спосіб оформлення (іменні і на пред'явника);
- термін обертання (строкові і до запитання);
- умови сплати процентів (авансом, з регулярною сплатою відсотків після закінчення розрахункового періоду та з виплатою відсотків у день погашення сертифіката).

Залучені ресурси банків існують у декількох основних юридично-правових формах (табл. 4.1).

Таблиця 4.1

Характеристика залучених банківських ресурсів

Вид ресурсів	Складова характеристика
1. Кошти до запитання суб'єктів господарської діяльності	Поточні рахунки суб'єктів, кошти за довірчими операціями, кошти в розрахунках, розподільчі рахунки суб'єктів господарської діяльності, цільові кошти до запитання, кошти для розрахунків платіжними картками.
2. Строкові кошти суб'єктів господарської діяльності	Короткострокові депозити та довгострокові депозити суб'єктів господарської діяльності, кошти, отримані за операціями РЕПО.
3. Кошти до запитання фізичних осіб	Поточні рахунки, кошти за довірчими операціями фізичних осіб, кошти в розрахунках, кошти фізичних осіб для розрахунків платіжними картками.
4. Строкові кошти фізичних осіб	Короткострокові та довгострокові депозити фізичних осіб.
5. Кошти бюджету та позабюджетних фондів України	Кошти бюджетів України до розподілу, кошти Державного бюджету України, бюджетні кошти клієнтів, які утримуються з Державного бюджету України, кошти місцевих бюджетів та бюджетні кошти клієнтів, що утримуються з місцевих бюджетів, кошти позабюджетних фондів.

Формування залучених банківських ресурсів за вказаними напрямками передбачає проведення відповідних депозитних операцій.

4.2. Характеристика депозитних операцій комерційних банків

Депозитні операції – операції банку із залучення грошових коштів або банківських металів від вкладників на їхні рахунки у банку на договірних засадах або депонування грошових коштів вкладниками з оформленням їх ощадними (депозитними) сертифікатами. Депозитні операції передбачають формування вкладів клієнтів банку.

Вклад – це грошові кошти у готівковій або безготівковій формі, в національній або іноземній валюті, що передані банку їхніми власниками або третьою особою за дорученням та за рахунок власника для зберігання на певних умовах. Вкладні операції є основним джерелом формування залучених банківських ресурсів. Загальна класифікація вкладів передбачає їхній поділ залежно від видів вкладників, порядку і строку вилучення ресурсів та призначення депозиту (рис. 4.1).

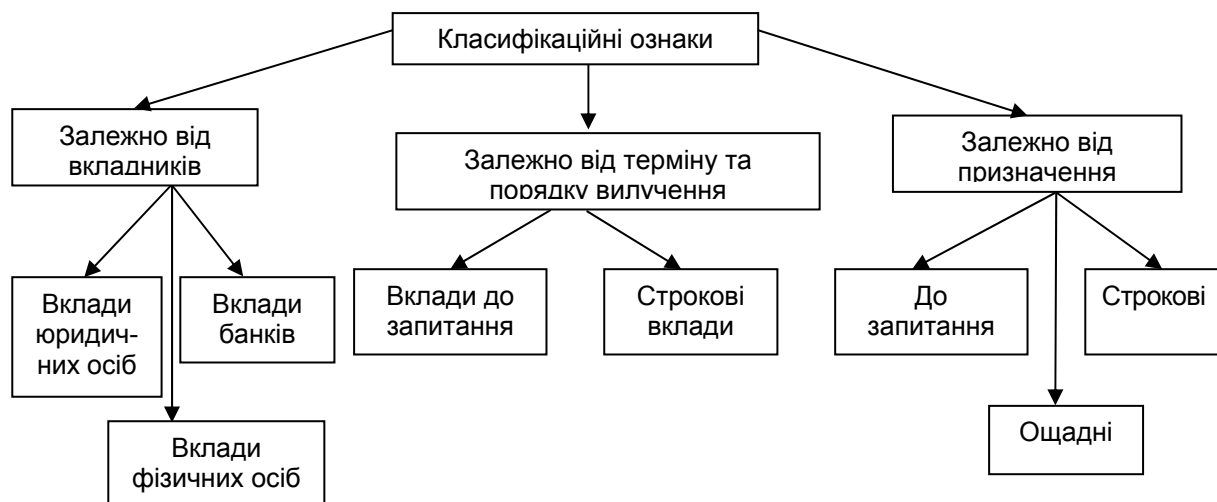

Рис. 4.1. Класифікація вкладних операцій банку

Через те, що склад юридичних осіб дуже неоднорідний, вклади також можна класифікувати залежно від форми організації, суб'єкта економічних відносин форми власності, характеру інвестицій та інших ознак.

Вклади до запитання призначені для здійснення поточних розрахунків, розміщуються у комерційних банках на поточних та контокорентних рахунках і можуть бути у будь-який час частково або повністю поповнені або використані.

При відкритті поточних рахунків закладами до запитання юридичні особи укладають з банком спеціальну угоду, а фізичним особам відкривається та ведеться ощадна книжка.

Строкові вклади – це грошові кошти, розміщені у банку на строго обумовлений термін. За термінами їх можна поділити на коротко-, середньо- та довгострокові. При розміщенні строкових вкладів між банком і вкладником укладається депозитна угода, що передбачає основні умови зберігання та вилучення строкового вкладу.

Строкові вклади можна поділити на два види:

- прості (звичайні) строкові вклади;
- вклади з попереднім повідомленням про вилучення.

Ощадні вклади призначені для тривалого нагромадження грошових коштів фізичних осіб. Як і строкові вклади, вони можуть поділятися за термінами, але їхня основна відмінність полягає у можливості поновлення ощадного вкладу в будь-який момент. Вилучення ощадного вкладу, як правило, має здійснюватись за попереднім повідомленням.

Залучення банком вкладів (депозитів) юридичних і фізичних осіб підтверджується:

- договором банківського рахунка;
- договором банківського вкладу (депозиту) з видачею ощадної книжки;
- договором банківського вкладу (депозиту) з видачею ощадного (депозитного) сертифіката;
- договором банківського вкладу (депозиту) з видачею іншого документа, що підтверджує внесення грошової суми або банківських металів і відповідає вимогам, встановленим законом, іншими нормативно-правовими актами у сфері банківської діяльності (банківськими правилами) та звичаями ділового обороту.

Банки сплачують за користування грошовими коштами власникам вкладів відповідну плату у вигляді процента. Проценти встановлюються диференційовано залежно від виду вкладу, терміну зберігання, суми. Найнижчі проценти закладами до запитання. Строкові та ощадні вклади характеризуються підвищеними процентами. За порядком сплати і нарахування процентів вклади бувають:

- з постійною або змінною процентною ставкою;
- з простими або складними процентами;
- з періодичним нарахуванням та виплатою процентів або після закінчення терміну вкладу.

Залучення депозитів комерційними банками може здійснюватись також за допомогою випуску боргових короткострокових цінних паперів. До них належать:

- депозитний сертифікат;
- ощадний сертифікат;
- банківський вексель.

Ці цінні папери емітуються банком на певний термін або до запитання, іменні або на пред'явника, з виплатою процента або врахування дисконту.

Сертифікат – це цінний папір, що може використовуватися його власником як платіжний засіб і мати обіг на фондовому ринку. Сертифікати мають суттєву перевагу над строковими вкладками, оформленими депозитними договорами. Завдяки вторинному ринку цінних паперів сертифікат (крім іменного) може бути достроково проданий власником іншій особі з одержанням деякого прибутку за час зберігання і без зміни при цьому обсягу ресурсів банку, тоді як дострокове вилучення власником строкового вкладу означає для нього втрату прибутку, а для банку – втрату частини ресурсів.

Комерційні банки можуть залучати вільні кошти юридичних і фізичних осіб за допомогою банківського векселя. Банківський вексель має депозитну природу, і цим він схожий на сертифікат. Проте, на відміну від сертифіката, банківський вексель може бути використаний його власником як платіжний засіб за товари і послуги, причому новий власник векселя може передавати його третій особі шляхом індосаменту. Щоб придбати банківський вексель, покупець має перерахувати гроші на рахунок банку-продавця, після чого останній виписує банківський вексель на ім'я покупця і позначає дату зарахування грошей. Погашення банківських векселів відбувається шляхом їхнього викупу після закінчення терміну обертання або ж дострокового викупу. В банківських векселях вказується величина прибутку у вигляді процента до номіналу, що одержує власник векселя. Це означає, що продаються векселі за номіналом, а викуповуються банком за ціною продажу.

4.3. Договірне регулювання вкладних операцій

Під час здійснення депозитної операції виконуються такі операції: відкриття та реєстрація депозитного рахунка, залучення грошових коштів на депозит, вилучення коштів з депозиту, нарахування відсотків за депозитом та їхня сплата клієнтам, повернення коштів з депозиту і закриття депозитного рахунка.

Комерційний банк відкриває клієнту строковий або ощадний депозитний рахунок на підставі таких документів:

- депозитної угоди;
- картки зі зразками підписів та відбитком печатки (для юридичних осіб);
- паспорта або документа, що його замінює, і зразка підпису (для фізичних осіб).

Депозитна угода укладається між банком та юридичною (фізичною) особою в двох примірниках, один з яких зберігається у банку, а інший – у клієнта. Укладена угода засвідчує право комерційного банку керувати на свій розсуд залученими грошовими коштами і право вкладників отримувати у встановлений термін суму депозиту та відсотків за його користування. В депозитній угоді передбачається: дата внесення депозиту, сума депозиту, форма зарахування коштів на депозитний рахунок, відсоткова ставка за користування депозитом, періодичність сплати відсотків, порядок повернення депозиту і відсотків після закінчення строку зберігання коштів, права, зобов'язання й відповідальність сторін та ін. В угоді проставляється номер відкритого особового депозитного рахунка. В номер рахунку вносять параметри, що характеризують вид, тип вкладу, строк дії, термін закінчення угоди, тип контрагента, відсоткову ставку та ін.

Підписана депозитна угода передається у бухгалтерію банку. Всі особові рахунки вкладників підлягають реєстрації як у бухгалтерії, так і в депозитному відділі банку. Датою відкриття депозитного рахунка є дата надходження грошей на депозитний рахунок. Форма надходження грошей обумовлюється угодою. Юридичні особи мають право перераховувати кошти на депозитний рахунок тільки з поточного рахунка, а фізичні особи можуть вносити кошти готівкою або перераховувати з поточного рахунка.

Згідно з депозитною угодою можуть бути передбачені додаткові надходження грошей на депозитні рахунки. Строкові депозити не використовуються для здійснення поточних платежів. Якщо вкладник бажає змінити суму вкладу – збільшити або зменшити, то він може розірвати депозитну угоду і переоформити свій строковий вклад на нових умовах. Часткове вилучення коштів з депозиту передбачено тільки для окремих типів ощадних вкладів (пенсійних, для зарахування заробітної плати та ін.). Після закінчення депозитної угоди закриття депозиту здійснюється на основі оформлення меморіального ордера. Повернення депозиту і сплату відсоткового доходу юридичним особам здійснюють тільки через перерахування коштів на поточний рахунок, а фізичним особам – шляхом виплати готівки або перерахування коштів на поточний рахунок. Дострокове закриття депозитного рахунка можливе на підставі заяви або клопотання вкладника.

За користування залученими коштами комерційні банки сплачують вкладникам відсотковий дохід, який може виплачуватись авансом, періодично (щомісяця, раз на квартал, за підсумками року) та після закінчення строку дії депозиту. Чинними правилами передбачено щомісячне нарахування відсотків незалежно від дати їхньої фактичної виплати згідно з укладеною угодою. Відсотки підлягають нарахуванню щомісяця, не пізніше, ніж в останній робочий день місяця. Нараховані, але не сплачені відсотки зараховують до нарахованих витрат. Нараховані за депозитами відсотки відображаються у балансі на перше число наступного місяця як зобов'язання банку, а у звіті про прибутки і збитки – як зазначені витрати.

У банківській практиці використовуються три методи визначення кількості днів для розрахунку відсотків:

1. Метод «факт/факт» – при розрахунку суми відсотків береться фактична кількість днів у місяці та році.

2. Метод «факт/360» – при розрахунку суми відсотків береться фактична кількість днів у місяці, але умовно в році – 360 днів.

3. Метод «30/360» – при розрахунку суми відсотків береться умовна кількість днів у місяці – 30 та в році – 360.

Незалежно від методу розрахунку відсотків при визначенні кількості днів враховується перший день і не враховується останній день угоди. Так, якщо депозитному договору встановлено термін з 14 травня до 10

серпня, то при визначенні кількості днів для розрахунку відсотків враховується 14 травня і не враховується 10 серпня. При нарахуванні відсотків за звітний місяць останній день місяця має включатися в розрахунок, крім випадків, коли звітна дата є датою закінчення операції.

Залучення коштів на депозит здійснюється за відсотковою ставкою, що визначається депозитною угодою. Для розрахунку нарахованих відсотків комерційні банки можуть використовувати номінальну або фактичну відсоткову ставку. Загальна сума нарахованих відсотків на дату закінчення терміну дії депозитної угоди не змінюється.

Розрахунок за допомогою номінальної відсоткової ставки (метод рівних частин) веде до того, що витрати банку в перші періоди завищені відносно поточної вартості сумарних зобов'язань за депозитом, які включають номінал плюс відсотки.

Розрахунок відсоткових витрат за допомогою фактичної відсоткової ставки (актуарний метод) дає змогу розподіляти витрати відповідно до поточної вартості депозиту в окремі періоди і зараховувати фактичні витрати банку до відповідної суми зобов'язань за депозитом, включаючи відсотки за ним, у визначений час. Тому вартість депозитних ресурсів, що визначається як співвідношення відсоткових витрат до сумарних зобов'язань за депозитом, буде незмінною.

4.4. Фонд гарантування вкладів фізичних осіб

З метою гарантування збереження вкладів фізичних осіб при банкрутстві банків у 1998 р. був ухвалений Закон України «Про фонд гарантування вкладів фізичних осіб». Цей Фонд створювався при Національному банку України. Проблема захисту вкладників особливо гостро постала на сьогодні внаслідок банкрутств, шахрайства з боку приватних фінансових структур і, як наслідок, виникнення недовіри громадян до банківської системи. З огляду на це 20 вересня 2001 р. Президент України підписав Указ «Про Фонд гарантування вкладів фізичних осіб».

Учасниками Фонду гарантування вкладів фізичних осіб є банки і філії іноземних банків, що внесені до Державного реєстру банків, який веде Національний банк України, та мають банківську ліцензію на право здійснення банківської діяльності. Участь у Фонді банків і філій іноземних банків вважається обов'язковою.

Учасником Фонду є банк, який виконує встановлені Національним банком України економічні нормативи щодо достатності капіталу і платоспроможності та може виконувати свої зобов'язання перед вкладниками.

Фонд гарантує кожному вкладнику учасника (тимчасового учасника) Фонду відшкодування коштів за його вкладами, включаючи відсотки, в розмірі вкладів на день настання недоступності вкладів, але не більше від визначеної суми за вкладами у кожному з таких учасників. Зазначений розмір відшкодування коштів за вкладами, включаючи відсотки, за рахунок коштів Фонду може бути збільшено за рішенням адміністративної ради Фонду залежно від тенденцій розвитку ринку ресурсів, залучених від вкладників учасниками (тимчасовими учасниками) Фонду.

Якщо вкладник має вклади у кількох учасниках (тимчасових учасниках) Фонду, які надалі реорганізувалися шляхом їхнього злиття, приєднання або перетворення на один банк – юридичну особу, то Фонд гарантує відшкодування коштів за цими вкладами до закінчення строку дії договорів за цими вкладами на тих самих умовах, що й до реорганізації.

Відшкодування вкладів в іноземній валюті відбувається у національній валюті України після перерахування суми вкладу за офіційним (обмінним) курсом Національного банку України на день настання недоступності вкладів.

Фонд не відшкодовує гарантовану суму за вкладами, розміщеними:

1) членами наглядової ради, ради директорів і ревізійної комісії банку, іноземного банку, вклади яких у банку, філії іноземного банку є недоступними;

2) працівниками незалежних аудиторських фірм (аудиторами), які здійснювали аудиторські перевірки банку протягом останніх трьох років;

3) акціонерами, частка яких перевищує 10 відсотків статутного капіталу банку;

4) третіми особами, які діють від імені вкладників, зазначених вище;

5) вкладниками, які на індивідуальній основі отримують від банку пільгові відсотки та мають фінансові привілеї, що призвели до погіршення фінансового стану банку;

6) вкладниками, які не ідентифіковані ліквідаційною комісією.

Фонд – державна спеціалізована установа, яка виконує функції державного управління у сфері гарантування вкладів фізичних осіб. Фонд є юридичною особою, має відокремлене майно, яке слугує об'єктом права державної власності і перебуває у його повному господарському віданні.

Фонд є економічно самостійною установою, яка не ставить за мету одержання прибутку, має самостійний баланс, поточний та інші рахунки в Національному банку України. Керівними органами Фонду є адміністративна рада і виконавча дирекція. Адміністративна рада формується шляхом делегування до її складу двох представників Кабінету Міністрів України, двох представників Національного банку України, одного представника Асоціації банків. Очолює адміністративну раду голова, який щорічно обирається адміністративною радою з числа її членів. Члени адміністративної ради не можуть бути членами органів управління або акціонерами будь-якого банку.

Джерелами формування коштів Фонду є:

- 1) початкові збори з учасників Фонду;
- 2) регулярні збори з учасників (тимчасових учасників) Фонду;
- 3) спеціальні збори з учасників (тимчасових учасників) Фонду;
- 4) кошти, внесені Національним банком України, в розмірі 20 млн. грн.;
- 5) доходи, одержані від інвестування коштів Фонду в державні цінні папери України;
- 6) кредити, залучені від Кабінету Міністрів України, Національного банку України, банків та іноземних кредиторів;
- 7) пеня, яку сплачують учасники (тимчасові учасники) Фонду за несвоєчасне або неповне перерахування зборів до Фонду;
- 8) доходи від депозитів, розміщених Фондом у Національному банку України.

Фонд є єдиним розпорядником коштів, акумульованих у процесі його діяльності. Фонд має право придбавати та орендувати майно, необхідне для виконання його функцій, у межах кошторису витрат, затвердженого адміністративною радою і погодженого з Міністерством фінансів України та Національним банком України. Кошти Фонду не враховуються у Державному бюджеті України.

Початковий збір до Фонду в розмірі одного відсотка зареєстрованого статутного капіталу банку (приписного капіталу філії

іноземного банку) перераховується учасниками на рахунок Фонду протягом тридцяти календарних днів з дня одержання банківської ліцензії на здійснення банківської діяльності.

Банки, створені в результаті реорганізації шляхом їхнього злиття, приєднання або перетворення (в разі сплати початкового збору до Фонду банками, які реорганізувалися), звільняються від сплати початкового збору та набувають усіх прав і обов'язків реорганізованих банків щодо участі у Фонді.

Нарахування регулярного збору до Фонду здійснюється учасниками Фонду двічі на рік по 0,25 відсотка від загальної суми вкладів, включаючи нараховані за вкладами відсотки, за станом на 31 грудня року, що передує поточному, і 30 червня поточного року.

Перерахування нарахованого регулярного збору здійснюється учасниками Фонду щоквартально рівними частками до 15 числа місяця, наступного за звітним періодом. Встановлення спеціального збору до Фонду здійснюється, якщо поточні доходи Фонду є недостатніми для виконання ним у повному обсязі своїх зобов'язань щодо обслуговування та погашення залучених кредитів, спрямованих на відшкодування коштів вкладникам учасників Фонду. Рішення про встановлення спеціального збору приймає адміністративна рада за погодженням з Національним банком України.

Внесення спеціального збору учасниками Фонду проводиться у строки та згідно з умовами, встановленими адміністративною радою. Загальний розмір спеціальних зборів, сплачених учасниками Фонду протягом року (в разі вичерпання фінансових можливостей Фонду для виконання покладених на нього завдань), не має перевищувати розміру щорічного регулярного збору з учасника Фонду.

Для виконання Фондом покладених на нього завдань за умови, що його фінансові можливості вичерпані, Кабінет Міністрів України надає Фонду кредит у грошовій формі або у вигляді державних цінних паперів.

Ліміт кредитування на наступний рік визначається щорічно як десятикратний розмір надходжень від учасників Фонду за перше півріччя поточного року і передбачається Міністерством фінансів України у проекті закону про Державний бюджет України в грошовій формі або у правах на здійснення цільової емісії державних цінних паперів.

Фонд подає Міністерству фінансів України заявку про розмір ліміту кредитування й отримує в місячний строк підтвердження про внесення до проекту закону про Державний бюджет України відповідних положень.

При отриманні Фондом кредиту від Кабінету Міністрів України у вигляді цінних паперів Фонд має право реалізувати їх на відкритому ринку, отримати кредит під заставу в банків, іноземних кредиторів, Національного банку України. Національний банк України має право надавати Фонду кредит під заставу цінних паперів за ціною не нижчого від індексу інфляції строком на п'ять років.

В Україні регулярно підвищується розмір обов'язкового відшкодування з Фонду гарантування вкладів фізичних осіб. Як показує практика, це незначні суми гарантії, які не можуть повністю вирішити проблему довіри громадян до банківської системи. Очевидно, що незначні відшкодування заощаджень зорієнтовані на довіру дрібних вкладників. З цієї точки зору великі вкладники, на відміну від дрібних, мають можливості для моніторингу діяльності банку й, отже, диференційовано підходять до форм залучення та видів депозитів, тому вони менше потребують захисту своїх депозитів. І все ж захист заощаджень необхідно вдосконалювати, перш за все, в напрямку збільшення сум відшкодування та строків їхнього здійснення у разі банкрутства банку. Передусім потрібно наростити капітал Фонду гарантування вкладів фізичних осіб. Це дасть змогу збільшити суму гарантованого відшкодування, а отже, стимулюватиме людей зберігати свої заощадження у банках. Для цього потрібно збільшити кількість джерел формування коштів фонду. Зокрема, Національний банк України готовий перераховувати до фонду частину (до 20% щорічно) свого прибутку. Така практика застосовується в Японії, Німеччині, Нідерландах, Іспанії та багатьох інших країнах.

Перспективний напрямок удосконалення системи гарантування вкладів – поступовий перехід до диференційованих ставок за внесками банків до фонду. Це стимулюватиме банки до підвищення якості управління ризиками, що в підсумку сприятиме зростанню стійкості та надійності банківської системи загалом. З іншого боку, система диференційованих ставок дасть змогу швидко оцінювати ступінь надійності банку, адже все буде гранично прозоро: чим більший внесок банку до фонду, тим більш ризиковано з ним мати справу.

Запитання для самоконтролю

1. Охарактеризуйте основні форми та види залучених банківських ресурсів.
2. Які види депозитних операцій виконують комерційні банки?
3. Хто є учасником фонду гарантування вкладів фізичних осіб?
4. Якими правовими актами регламентуються депозитні операції в Україні?
5. Як оформляються вкладні операції?
6. Які способи нарахування відсотків за депозитами існують у практиці роботи вітчизняних банківських установ?
7. Що таке вклад?
8. У чому полягає сутність депозитних операцій банківських установ?
9. З яких джерел формується Фонд гарантування вкладів фізичних осіб?
10. Представники яких організацій входять до складу адміністративної ради Фонду гарантування вкладів фізичних осіб?
11. Які основні параметри має містити депозитна угода?
12. За якими ознаками класифікують вкладні операції банків?
13. Які способи нарахування відсотків за вкладами існують у практиці роботи вітчизняних банківських установ?
14. Які елементи входять до складу залучених ресурсів банківських установ?

РОЗДІЛ 5

ОПЕРАЦІЇ БАНКІВ ІЗ ЗАПОЗИЧЕННЯ КОШТІВ

5.1. Поняття та класифікація запозичених ресурсів банківських установ

Запозичені ресурси банківських установ – це кошти, отримані банком на умовах кредитування для здійснення необхідної діяльності на принципах платності, строковості, забезпеченості, поверненості та цільового характеру.

Основними елементами запозичених ресурсів банківських установ є міжбанківські кредити, кредити Національного банку України і випуск власних боргових зобов'язань.

Запозичені банківські ресурси характеризуються двома юридично-правовими формами реалізації: кредитів, отриманих від інших банків (у тому числі НБУ), та цінних паперів субординованого боргу (табл. 5.1).

Таблиця 5.1

Характеристика запозичених банківських ресурсів

Види ресурсів	Складова характеристика
1. Кошти НБУ	Коррахунок НБУ в комерційному банку, короткострокові кредити, отримані від НБУ (овердрафт за коррахунком, за операціями РЕПО, через тендери, ломбардні кредити, стабілізаційний кредит, інші кредити), довгострокові кредити, отримані від НБУ (через тендери, за рахунок коштів міжнародних фінансових організацій, стабілізаційний кредит, інші довгострокові кредити).
2. Кошти інших банків	Кошти до запитання інших банків (кореспондентські рахунки), строкові депозити інших банків (депозити овернейт, гарантійні депозити, короткострокові та довгострокові депозити), кредити, отримані від інших банків (овердрафт за коррахунками, кредити овернейт, за операціями РЕПО, інші короткострокові та довгострокові кредити, отримані від інших банків, фінансовий лізинг від інших банків).
3. Кредиторська заборгованість за операціями з банками	Кредиторська заборгованість за операціями з готівкою, інша кредиторська заборгованість за операціями з банками.
4. Цінні папери субординованого боргу	Боргові цінні папери, випущені банком, що належать до категорії інвестиційних (більше, ніж один рік) – банківські облигації, як правило, безстрокові або конверсійні.

Операції комерційних банків із запозичення коштів передбачають передусім недепозитні методи формування банківських ресурсів, тобто акумулювання недепозитних коштів.

Недепозитні (позичені) кошти банку — це переважно позики на грошовому ринку, які залучаються у формі міжбанківських кредитів і

кредитів центрального банку (НБУ), операцій з цінними паперами на вторинному фондовому ринку, а також позик на ринку євродоларів. Ці кошти мають суттєве значення для підтримки поточної банківської ліквідності й тому активно використовуються комерційними банками України. Крім цього, важливим джерелом недепозитних коштів банку є випуск ним власних боргових зобов'язань – насамперед облігацій.

Кошти, отримані комерційним банком за допомогою облігацій, не можуть вважатися власним капіталом, тому що облігації випускаються на певний строк, після закінчення якого ці кошти повертаються інвесторам. Вони свідчать про надання власниками облігацій зазначених коштів у розпорядження емітента у формі довгострокової позики. Якщо комерційний банк і надалі хоче утримувати у своєму обігу кошти, залучені за допомогою облігацій, він вдається до рефінансування попередніх випусків. Це здійснюється шляхом викупу раніше випущених облігацій за рахунок коштів, отриманих від випуску нових незабезпечених боргових зобов'язань.

Облігації, якщо це передбачено умовами емісії, можуть бути конвертовані у прості акції. Тоді залучені за їхньою допомогою кошти переходять у власний капітал комерційного банку. Конвертованість облігацій дає змогу підвищити їхню привабливість у колі покупців, оскільки останні можуть придбати акції банку в найбільш вигідний момент. Власники облігацій ризикують менше, ніж власники акцій, бо у разі банкрутства комерційного банку кредиторам кошти повертаються раніше, ніж звичайним акціонерам. Необхідно відрізнити кошти, мобілізовані комерційним банком за допомогою облігацій, від внесків і депозитів. Якщо перші називаються в банківській практиці позиковими або позиченими, то другі – залученими.

При випуску облігацій банк відіграє активну роль, ініціатива випуску належить йому, тоді як при залученні внесків роль банку пасивна. До акціонерних банків, що випускають облігації, застосовуються такі ж самі вимоги, як і при випуску акцій. Емісія облігацій регламентується Законами України «Про господарські товариства» і «Про цінні папери та фондовий ринок». Комерційний банк може випускати облігації для залучення позикових коштів лише за умови повної реалізації усіх випущених ним акцій. Реалізація облігацій може відбуватися або на основі їхнього продажу за договорами з покупцями, або шляхом обміну

на раніше випущені облігації та цінні папери. Погашаються облігаційні позики комерційними банками після закінчення терміну обігу облігацій за їхнього номінальною вартістю. Банківські облігації в Україні не набули розвитку. Причинами такого становища є їхні незабезпеченість, нездатність нових банків довести статутні капітали до розмірів мінімальних вимог НБУ, фінансові труднощі, що виникли у більшості банків останнім часом, а також фактична відсутність вторинного ринку цінних паперів.

5.2. Суть та значення міжбанківського кредитування при формуванні запозичених ресурсів

Головною сферою діяльності комерційних банків щодо акумулювання запозичених ресурсів є міжбанківський ринок кредитних ресурсів.

Міжбанківський ринок кредитних ресурсів являє собою систему, що забезпечує купівлю-продаж вільних кредитних ресурсів між комерційними банками та комерційними банками і Національним банком України.

Учасниками міжбанківського ринку кредитних ресурсів є Національний банк України, його регіональне управління, комерційні банки, їхні філії та відділення.

Розміщувати і купувати кредитні ресурси на міжбанківському ринку кредитних ресурсів банком вигідно за двох основних причин:

- 1) комерційні банки на відміну від суб'єктів господарської діяльності відрізняються вищою надійністю;
- 2) процентна ставка за міжбанківськими кредитами, як правило, нижча від ставки за кредитами суб'єктам економіки.

Міжбанківські кредити за складом поділяються на взаємні кредити між комерційними банками та кредитування Національним банком України комерційних банків. У загальній структурі міжбанківських кредитів переважають взаємні кредити комерційних банків (80–85%), але з розвитком банківської системи частка кредитів НБУ може мати тенденцію до зростання.

Плата за міжбанківськими кредитами пов'язана та максимально наближена до облікової ставки Національного банку України. Метою залучення міжбанківських кредитів є: по-перше, розширення кредитної

діяльності комерційних банків з клієнтами; по-друге, необхідність підтримки і регулювання банківської ліквідності.

Отже, одне з джерел поповнення ресурсів комерційного банку – міжбанківський кредит. Кредитними ресурсами торгують фінансово стійкі комерційні банки, в яких завжди є надлишок ресурсів. Ці банки для одержання прибутку прагнуть розмістити вільні ресурси в інших банках. Крім фінансової вигоди, банки-кредитори одержують можливість для налагодження ділових партнерських відносин.

Взагалі банкам вигідно розміщувати кредитні ресурси в інших банках порівняно з кредитуванням суб'єктів господарської діяльності, оскільки перші відрізняються, як правило, вищою надійністю.

Терміни міжбанківських кредитів можуть бути різними – від одного дня до трьох-шести місяців. Банки-позичальники залучають міжбанківський кредит для розширення своєї кредитної діяльності з клієнтами, а також через необхідність регулювання банківської ліквідності. В Україні через впровадження електронних розрахунків міжбанківське кредитування здійснюється шляхом прямих контактів між банком-кредитором і банком-позичальником.

Кредитування здійснюється на договірних умовах на чітко визначений термін. Дуже активно використовуються міжбанківські кредити терміном на один день, мета яких полягає у підтримці поточної ліквідності банку. В договорі на міжбанківське кредитування, крім терміну, необхідно обумовити суму кредиту, рівень процентної ставки і порядок погашення. Переважно при порушенні терміну погашення міжбанківського кредиту банк-кредитор передбачає своє право на беззаперечне списання боргу. Якщо банк, який позичив кредитні ресурси, не може їх повернути у встановлений термін, то він купує гроші в іншому банку.

При укладанні договору на міжбанківський кредит банк-позичальник повинен повідомити банку-кредитору значення своїх економічних нормативів (платоспроможності, ліквідності).

Розрізняють міжбанківські активні та пасивні кредитні операції, які формують ринок міжбанківських депозитів і ринок міжбанківських кредитів.

Міжбанківський кредит є оперативним за способом залученням коштів, але водночас дорогим джерелом ресурсів банку. Міжбанківські

кредити використовуються переважно для оперативного регулювання ліквідності балансу банку, а також для надання кредитів вигідним позичальникам. Міжбанківський кредит має такі основні форми:

- міжбанківські позики на основі кредитного договору і на основі генеральної угоди та співробітництва на ринку міжбанківського кредиту;
- залишки коштів на кореспондентських рахунках, заброньовані на певний термін під узгоджений банківський процент (оформляється кредитною угодою);
- платіжний кредит у формі овердрафту за кореспондентським рахунком (оформляється договором про встановлення кореспондентських відносин або спеціальним договором про овердрафт);
- централізовані кредити, що надходять для підтримання певних галузей народного господарства через комерційні банки. Вони найменш вигідні для комерційного банку, оскільки маржа за ними регулюється НБУ;
- переоблік та перезастава цінних паперів у НБУ;
- централізовані кредити, що розподіляються на аукціонній основі.

В Україні за допомогою впровадженої системи електронних розрахунків міжбанківське кредитування здійснюється шляхом прямих угод між банком-кредитором та банком-позичальником. Кредитування здійснюється на договірних умовах на чітко визначений термін.

Міжбанківські кредити за терміновою ознакою можна поділити на:

- 1) одnodенні, або нічні – строком на 1 день, мета яких полягає у підтримці поточної ліквідності банку;
- 2) надкороткі – від 1 дня до 7 днів;
- 3) короткі – від 10 днів до місяця.

Між банком-кредитором та банком-позичальником при одержанні кредиту укладається кредитна угода, в якій, крім терміну, обумовлюється:

- ✓ сума кредиту;
- ✓ рівень процентної ставки (як правило, вищий на незначну величину від облікової ставки НБУ);
- ✓ порядок погашення;
- ✓ право банку-кредитора у разі невчасного погашення кредиту на безспірне списання боргу з коррахунка боржника.

У разі, якщо банк-позичальник не в змозі повернути міжбанківський кредит, він повинен здійснити рефінансування, тобто залучити кошти з іншого банку.

При укладанні договору на міжбанківський кредит банк-позичальник повинен надати банку-кредитору таку інформацію:

- 1) значення економічних нормативів на останню дату;
- 2) баланс;
- 3) перелік активів, що можна використати як заставу позики.

Здійснювати міжбанківське кредитування можуть не тільки комерційні банки, й їхні відділення та філії. Проте це правило реалізується тільки в системі одного банку, що має філіальну мережу.

5.3. Види, порядок надання та погашення кредитів рефінансування

Важливим способом акумулювання запозичених ресурсів комерційними банками є операції з рефінансування. **Рефінансування банків** – це операції з надання банкам кредитів у встановленому Національним банком України порядку.

Національний банк може прийняти рішення про підтримання ліквідності банку через відповідні інструменти рефінансування, якщо банк дотримується таких основних вимог:

- строк діяльності – не менше, ніж один рік після отримання ліцензії Національного банку України на здійснення банківських операцій і відповідного письмового дозволу;
- має ліцензію Національного банку України на здійснення відповідних банківських операцій і письмовий дозвіл, у тому числі за операціями з валютними цінностями та з цінними паперами за дорученням клієнтів або від свого імені;
- має активи, які можуть бути прийняті Національним банком України у заставу;
- здійснює своєчасне погашення одержаних від Національного банку України кредитів та сплату процентів за користування ними.

Національний банк України відповідно до своїх розпорядчих документів у разі коливань на грошово-кредитному ринку може встановлювати додаткові вимоги до банків залежно від інструментів, строків рефінансування і виду забезпечення кредиту рефінансування.

Обсяг наданого Національним банком України кредиту рефінансування (крім кредиту овернайт), у тому числі за кредитами з урахуванням поданої заявки, не має перевищувати 50 процентів розміру

регулятивного капіталу банку, розрахованого за даними останнього балансу.

Національний банк України здійснює рефінансування банків за процентною ставкою, що не нижча, ніж облікова ставка Національного банку України і яка протягом дії кредитного договору не підлягає коригуванню.

Національний банк України щоденно засобами електронної пошти оголошує банкам процентні ставки. Один банк не може одержати більше, ніж 50 процентів обсягу коштів, запропонованих на тендері з підтримання ліквідності банків.

Для нарахування процентів строк користування кредитом згідно з умовами кредитного договору між Національним банком України та банком починається з дня надходження коштів на кореспондентський рахунок банку і закінчується в день, який передує даті повернення коштів. Отримана застава за договорами, укладеними територіальними управліннями, обліковується на балансі територіального управління. Після погашення кредитів територіальні управління списують предмети застави, що обліковуються на позабалансових рахунках. Застава (отримана та надана) за договорами, укладеними відповідним структурним підрозділом, обліковується на балансі операційного управління Національного банку України.

Територіальне управління НБУ протягом дії кредитного договору між банком і Національним банком України може здійснювати перевірки банку (це передбачається у кредитному договорі) щодо правильності відображення в бухгалтерському обліку предметів застави, наданих під забезпечення кредитів рефінансування.

Національний банк України здійснює рефінансування банків лише під відповідне забезпечення:

- державними облігаціями України (облігації внутрішньої державної позики України, облігації зовнішньої державної позики України, цільові облігації внутрішньої державної позики України);
- державними облігаціями України, які перебувають у довірчій власності банку згідно з договором управління майном між установником управління і банком-управителем та письмовою згодою установника управління на заставу державних облігацій України, які перебувають у довірчій власності, під забезпечення кредиту рефінансування Національного банку України;

- депозитними сертифікатами;
- векселями суб'єктів господарювання – резидентів України, врахованими банком за дисконтною ставкою, не нижчою, ніж облікова ставка Національного банку України. Національний банк в окремих випадках може здійснювати рефінансування банків під забезпечення векселями нерезидентів, авальованими іноземними банками з рейтингом, не нижчим, ніж «інвестиційний клас»;
- векселями банків, авальованими іншим банком;
- гарантіями іншого банку-резидента;
- облігаціями місцевих позик, що вільно обертаються на ринку;
- цінними паперами Державної іпотечної установи, у тому числі розміщення яких здійснено під гарантію Кабінету Міністрів України та підтверджено коштами в Державному бюджеті України;
- облігаціями підприємств, що вільно обертаються на ринку (крім цільових), у тому числі розміщення яких здійснено під гарантію Кабінету Міністрів України;
- іпотечними облігаціями, що вільно обертаються на ринку;
- іпотечними сертифікатами з фіксованою дохідністю;
- подвійними складськими свідоцтвами, що містять складські свідоцтва та заставні свідоцтва, за умови надання банком кредиту під їхнє забезпечення;
- заставою майнових прав, що виникли у банку в результаті укладення кредитного договору між ним та відповідним суб'єктом господарювання. Національний банк України бере в заставу майнові права за кредитами, які визначені як стандартні та під контролем відповідно до нормативно-правових актів з питань формування і використання резерву для відшкодування можливих втрат за кредитними операціями банків;
- акціями власників істотної участі в банку (тільки для кредитів рефінансування понад 14 днів).

Національний банк України здійснює підтримку короткострокової (миттєвої) ліквідності банку в національній валюті через постійно діючу лінію рефінансування. Одним із кредитів за такою лінією є кредити овернайт.

Кредит овернайт – це кредит, наданий комерційному банку Національним банком України за оголошеною процентною ставкою

через постійно діючу лінію рефінансування строком на один робочий день.

Кредит строком на один робочий день надається на умовах, які визначаються генеральним кредитним договором. Кошти кредиту перераховуються в день отримання Національним банком України заявки від банку.

Національний банк може надавати банкам кредити овернайт:

- під забезпечення державними облігаціями України (крім облігацій зовнішньої державної позики України) або депозитними сертифікатами (кредит овернайт під забезпечення);
- без забезпечення (кредит овернайт бланковий).

Обов'язковою умовою для подання банком заявки на одержання кредиту овернайт є укладення генерального кредитного договору з Національним банком України. Банки можуть подавати до Національного банку України заявки на одержання кредиту овернайт під забезпечення державними облігаціями України та депозитними сертифікатами за умови, що вони перебувають у власності банку-клієнта депозитарію державних цінних паперів (або депонента-клієнта депозитарію) Національного банку України і не обтяжені будь-якими зобов'язаннями.

Умовою розгляду заявки банку на одержання кредиту овернайт бланкового є його згода на застосування Національним банком України режиму блокування коштів на кореспондентському рахунку банку-позичальника в сумі наданого кредиту та процентів за користування ним на строк до його повернення.

Національний банк України може встановлювати згідно зі своїми розпорядчими документами частоту звернень банків до Національного банку України та максимальний розмір кредиту овернайт бланкового.

Генеральний кредитний договір про надання Національним банком України кредитів овернайт укладається комерційним банком з відповідним територіальним управлінням НБУ на відповідний календарний рік незалежно від періодичності користування таким кредитом і наявності забезпечення.

У генеральному кредитному договорі між комерційним банком і Національним банком України передбачається, що в разі недостатності коштів на кореспондентському рахунку банку для одночасного погашення заборгованості за кредитом, процентів за користування ним

та можливої пені в першу чергу погашається заборгованість за кредитом, у другу – проценти за користування ним і можлива пеня.

Відповідні територіальні управління за допомогою засобів електронної пошти надають відповідному структурному підрозділу інформацію про укладені з банками генеральні кредитні договори та додаткові договори до них щодо використання лінії рефінансування протягом двох робочих днів після їхнього укладення.

У разі виникнення потреби у підтриманні ліквідності банк може протягом будь-якого робочого дня тижня до часу, зазначеного в розпорядчих документах Національного банку України, подати до відповідного структурного підрозділу та відповідного територіального НБУ управління заявку на одержання кредиту овернайт.

Територіальне управління НБУ перевіряє виконання комерційним банком вимог, оперативно розглядає можливість надання банку кредиту овернайт за допомогою програмно-технологічного забезпечення протягом дня звернення банку в термін, визначений у розпорядчому документі, повідомляє про своє рішення у відповідний структурний підрозділ. Відповідний структурний підрозділ на підставі висновку територіального управління готує пропозиції для подання на розгляд керівництва Національного банку України для прийняття рішення.

Відповідний структурний підрозділ надсилає банку повідомлення і на підставі генерального кредитного договору та задоволеної заявки до закінчення операційного дня Національного банку України забезпечує перерахування банку коштів за наданим кредитом овернайт.

Повернення банком кредиту овернайт здійснюється наступного робочого дня одночасно з процентною платою. Наступний кредит овернайт може надаватися лише за умови погашення попереднього.

Крім кредитів овернайт, Національний банк України здійснює також рефінансування комерційних банків строком до 14 днів та до 365 днів шляхом проведення кількісного або процентного тендера.

Кількісний тендер – це тендер, на якому Національний банк України наперед встановлює ціну (процентну ставку), за якою банки можуть одержати кредити рефінансування або розмістити в Національному банку України кошти. Сума коштів, що пропонується для рефінансування або для розміщення, може оголошуватися або не оголошуватися.

Процентний тендер – це тендер, під час оголошення якого банки у своїх заявках до Національного банку України зазначають ціну (процентну ставку), за якою вони погоджуються одержати кредит рефінансування або розмістити кошти.

Національний банк України повідомляє банкам про проведення кількісного або процентного тендера щотижня у п'ятницю засобами електронної пошти. За умови, що п'ятниця оголошується неробочим днем, повідомлення про проведення тендера надсилається банкам у четвер того тижня, який передує дню проведення тендера.

Тендери проводяться щосередини з такою періодичністю:
три середи підряд – рефінансування строком до 14 днів;
одна середа – рефінансування строком до 365 днів.

На початку року Національний банк України оголошує графік проведення тендерів з підтримання ліквідності банків. Залежно від ситуації на грошово-кредитному ринку та стану ліквідності банків Національний банк України може змінювати періодичність і черговість проведення тендерів, а також оголошувати позачергові тендери, про що повідомляється банкам за допомогою засобів електронної пошти.

Комерційний банк, який на основі прогнозу своєї ліквідності планує взяти участь у тендері, має заздалегідь, орієнтуючись на терміни проведення тендерів Національним банком України, подавати до територіального управління НБУ документи для здійснення перевірки запропонованого ним виду забезпечення, що приймається Національним банком України.

Територіальне управління бере до розгляду лише ті документи, які дають змогу зробити висновок про можливе прийняття запропонованого виду забезпечення, і не менше, ніж за один робочий день до оголошення про проведення чергового тендера має повідомити у банк щодо прийнятності забезпечення.

Розподіл кредитів під час проведення кількісного тендера здійснюється відповідно до поданих заявок до закінчення суми, запропонованої на цей тендер. Якщо запропонованої на кількісний тендер суми недостатньо для задоволення всіх заявок банків, то кредитні кошти за оголошеною ціною розподіляються між усіма банками пропорційно до поданих заявок.

За умови проведення Національним банком України процентного тендера банки самостійно пропонують процентну ставку з точністю до одного десяткового знака після коми, за якою вони погоджуються одержати кошти, але не нижчу, ніж облікова ставка Національного банку України.

На процентному тендері заявки задовольняються відповідно до зниження запропонованої в них процентної ставки, починаючи з найвищої, і надалі поступово до закінчення запропонованого обсягу кредитів або задоволення всіх заявок банків.

Якщо два або кілька учасників процентного тендера пропонують однакову процентну ставку, а обсяг кредитів, що залишився, недостатній для задоволення всіх заявок банків з однаковою процентною ставкою, то кошти пропорційно розподіляються між цими банками.

Результати проведеного тендера повідомляються банкам, які брали участь у тендері, територіальним управлінням та Операційному управлінню НБУ (за умови задоволення заявки банку в повному обсязі або частково).

Комерційні банки, заявки яких задоволені, мають укласти кредитний договір та договір застави (гарантії) з відповідним територіальним управлінням НБУ, яке має повідомити у відповідний структурний підрозділ про укладення договорів, обов'язково зазначивши в повідомленні встановлені терміни погашення кредиту і сплати процентів за користування ним.

Кредитний договір і договір застави (гарантії) укладаються комерційним банком з територіальним управлінням НБУ залежно від виду забезпечення відповідно до законодавства. Національний банк України може ініціювати дострокове розірвання кредитного договору за кредитами, наданими на строк понад 14 днів, за умови виявлення фактів надання банком недостовірної інформації (у тому числі звітної), яка мала істотний вплив на прийняття рішення щодо підтримання заявки банку про надання кредиту рефінансування.

Банк повертає кредити рефінансування, що одержані від Національного банку, у строки відповідно до укладеного договору.

Комерційний банк може достроково повернути кредит і проценти за користування ним повністю або частково, письмово повідомивши, але не пізніше, ніж за один робочий день до повернення коштів у відповідні

територіальні управління, відповідний структурний підрозділ та Операційне управління НБУ.

Іншим важливим способом формування комерційними банками запозичених ресурсів є операції прямого і зворотного репо. Національний банк України може проводити з банками операції прямого або зворотного репо згідно з укладеними договорами на визначену суму та строк.

Операція прямого репо – це кредитна операція, що ґрунтується на двосторонньому договорі між Національним банком України і комерційним банком про купівлю Національним банком державних облігацій України з портфеля комерційного банку або банківських металів з подальшим зобов'язанням комерційного банку викупити державні облігації України або банківські метали за обумовленою ціною на обумовлену дату.

Операція зворотного репо – це депозитна операція, що ґрунтується на двосторонньому договорі між Національним банком України та комерційним банком про продаж Національним банком зі свого портфеля державних облігацій України з одночасним зобов'язанням зворотного їхнього викупу в комерційного банку за обумовленою в договорі ціною та на обумовлену дату.

Національний банк України операції репо може здійснювати одним з двох таких способів:

- безпосередньої домовленості з комерційним банком щодо купівлі (продажу) державних облігацій України або банківських металів;
- проведення тендера заявок банків щодо участі в операціях прямого репо з державними облігаціями України.

Операції репо можуть здійснюватися лише з тими державними облігаціями України, строк погашення яких не припадає на строк проведення операції. Операції репо з банківськими металами можуть проводитися Національним банком України з банками лише за наявності у банків письмового дозволу Національного банку України на здійснення операцій з банківськими металами на валютному ринку нашої держави.

Національний банк України може здійснювати тільки операції строкового репо, тобто строк операції має бути чітко визначений, але не більше, ніж на 60 календарних днів. Процентний дохід (витрати) має бути обумовленим та фіксованим на час проведення цієї операції.

У разі досягнення згоди на проведення операції репо між Національним банком України та комерційним банком укладається відповідний договір. У договорі має передбачатися умова щодо перерахування коштів за операцією купівлі (продажу) або зворотного продажу (купівлі) відповідних державних облігацій України з одночасним блокуванням чи розблокуванням цих цінних паперів на рахунках у цінних паперах. Зобов'язання щодо виконання другої частини договору репо у сторін договору виникає тільки за умови повного виконання ними зобов'язань за першою частиною договору репо.

Проведення операцій репо за рахунками у цінних паперах здійснюється учасниками операцій репо відповідно до вимог нормативно-правових актів Національного банку України щодо депозитарної діяльності з державними цінними паперами.

Операції прямого репо з державними облігаціями України можуть проводитися Національним банком України через тендер або шляхом безпосередньої домовленості з банком. Операції прямого репо з банківськими металами можуть проводитися Національним банком України тільки шляхом безпосередньої домовленості з банком і за ініціативою банку за умови, що банківські метали банків перебувають на відповідальному зберіганні в Національному банку України.

У разі проведення тендера щодо участі банків в операціях прямого репо Національний банк України відбирає для задоволення ті заявки комерційних банків, які є найбільш прийнятними для нього за обсягами операцій або ціновими параметрами. За операцією прямого репо ціною купівлі Національним банком України державних облігацій України є їхня справедлива вартість, але не вища за номінальну вартість цих цінних паперів. Ціна зворотного продажу Національним банком України державних облігацій України залежить від ціни, визначеної у першій частині операції репо та строку цієї операції, а також від процентних ставок за кредитами та депозитами на міжбанківському ринку, які діяли у відповідному періоді.

У разі проведення тендера щодо участі банків в операціях прямого репо відповідний структурний підрозділ НБУ надсилає комерційним банкам повідомлення про проведення тендера із зазначенням умов його проведення та строку операції репо. Банки подають до відповідного структурного підрозділу за допомогою засобів програмного забезпечення

заявки на участь у тендері, в яких пропонують свої умови щодо ціни купівлі (продажу) державних облігацій України, строку проведення операції репо, обсягу операції репо, кількості та коду державних облігацій України, що пропонуються.

Після розгляду заявок банків відповідний структурний підрозділ НБУ надсилає комерційним банкам, які за результатами тендера мають право отримати кошти за куплені Національним банком України державні облігації України, повідомлення-підтвердження про намір укласти договір про здійснення операцій прямого репо.

Договір між Національним банком України та комерційним банком має бути укладений не пізніше від наступного робочого дня після отримання повідомлення-підтвердження. Національний банк України за умови проведення операції прямого репо шляхом безпосередньої домовленості з банком орієнтується на діючу облікову ставку НБУ, процентні ставки на міжбанківському кредитному ринку, на дохідність за державними облігаціями України, процентні ставки на міжбанківському валютному ринку та наявність у комерційного банку державних облігацій України і банківських металів.

Операція прямого репо, яка здійснюється між комерційним банком та Національним банком України з державними облігаціями України і банківськими металами, є кредитною операцією й обліковується на рахунках бухгалтерського обліку згідно з економічною суттю операції відповідно до нормативно-правових актів Національного банку України з питань бухгалтерського обліку і депозитарної діяльності з державними цінними паперами.

Банк може достроково повернути кошти і проценти за операцією прямого репо, письмово повідомивши, але не пізніше, ніж за один робочий день відповідний структурний підрозділ та Операційне управління НБУ. Після завершення операції прямого репо предмети застави, що обліковуються на позабалансових рахунках Операційного управління, списуються.

Національний банк України може проводити операції зворотного репо з державними облігаціями України шляхом безпосередньої домовленості з банками. За умови проведення операції зворотного репо Національний банк України для визначення ціни продажу (купівлі) державних облігацій України орієнтується на процентні ставки

Національного банку України за власними борговими зобов'язаннями, процентні ставки за депозитами на міжбанківському ринку, на дохідність за державними облігаціями України.

Операція зворотного репо, яка здійснюється між Національним банком України і комерційними банками, є депозитною операцією, обліковується на рахунках обліку депозитних операцій відповідно до нормативно-правових актів Національного банку України з питань бухгалтерського обліку і депозитарної діяльності з державними цінними паперами.

Іншим видом кредитів рефінансування, що можуть надаватися Національним банком України комерційним банкам, є стабілізаційний кредит.

Стабілізаційний кредит – це кредит Національного банку України, що може надаватися комерційному банку на підтримку здійснення заходів фінансового оздоровлення для забезпечення його ліквідності на визначений Національним банком України строк.

Для отримання стабілізаційного кредиту банк подає до територіального управління НБУ клопотання і затверджену радою банку програму фінансового оздоровлення, яка відповідає вимогам нормативно-правових актів Національного банку України з питань регулювання діяльності банків у нашій державі.

Після здійснення аналізу фінансового стану банку і його програми фінансового оздоровлення територіальне управління НБУ надсилає відповідні пропозиції структурному підрозділу, що здійснює нагляд за діяльністю банків. Структурний підрозділ НБУ, що здійснює нагляд за діяльністю банків, готує пропозиції на розгляд Правління Національного банку України про можливість надання комерційному банку, який перебуває у стані фінансового оздоровлення або взяв на себе борг банку, що перебуває у стані фінансового оздоровлення, стабілізаційного кредиту.

Національний банк України може надавати стабілізаційний кредит за плату, що не нижча, ніж облікова ставка Національного банку України, таким комерційним банкам:

- фінансово стабільному банку, який узяв на себе борг банку, що перебуває у стані фінансового оздоровлення, за умови цільового його використання та укладення з Національним банком України договору

застави державних облігацій України або інших цінностей. Такий банк за згодою кредиторів банку-боржника має укласти договір (який додається до програми фінансового оздоровлення) про переведення боргу банку-боржника, що перебуває у стані фінансового оздоровлення;

- банку, який розробив програму фінансового оздоровлення і звернувся з клопотанням про надання стабілізаційного кредиту під заставу державних облігацій України або інших цінностей;

- банку, який перебуває у стані фінансового оздоровлення і звернувся з клопотанням про надання стабілізаційного кредиту під гарантію чи поруку фінансово стабільного банку (іншої фінансової установи), що згідно з його фінансовим станом, достатністю капіталу може забезпечити виконання взятих на себе зобов'язань.

Стабілізаційний кредит надається банку строком до трьох років, а якщо програма фінансового оздоровлення забезпечує достатні грошові потоки, то банку може надаватися короткостроковий кредит строком до одного року. Рішення про надання банку стабілізаційного кредиту приймається Правлінням Національного банку України на підставі аналізу й оцінювання програми фінансового оздоровлення, що здійснені відповідним територіальним управлінням, пропозицій структурного підрозділу, який здійснює нагляд за діяльністю банку, та Юридичного департаменту Національного банку України щодо юридичної надійності наданого забезпечення. У цьому рішенні визначаються строк користування стабілізаційним кредитом, порядок його погашення і сплати процентів за користування ним.

У разі прийняття Правлінням Національного банку України позитивного рішення про надання стабілізаційного кредиту відповідне територіальне управління вживає організаційних заходів щодо укладення з банком договору про надання кредиту і відповідного договору застави. Договір про надання стабілізаційного кредиту має передбачати порядок, строки надання і погашення кредиту, а також порядок обрахування та сплати процентів за користування стабілізаційним кредитом, відповідальність за несвоєчасне його погашення та ін.

У разі надання стабілізаційного кредиту комерційному банку, який узяв на себе борг іншого банку, що перебуває у стані фінансового оздоровлення, Національний банк України відповідно до договору може

встановлювати особливі умови надання стабілізаційного кредиту цьому банку, окремий режим контролю за його цільовим використанням, інші обмеження та застереження.

Комерційний банк має розробити графік погашення стабілізаційного кредиту і дотримуватися його строків. У разі зміни облікової ставки Національного банку України підлягає коригуванню відповідно і процентна ставка за користування стабілізаційним кредитом.

Перерахування коштів стабілізаційного кредиту комерційному банку відповідно до укладених кредитного договору та договору застави забезпечується відповідним структурним підрозділом НБУ. Відповідне територіальне управління НБУ і структурний підрозділ, що здійснює нагляд за діяльністю банків, проводять контроль за графіком погашення стабілізаційного кредиту і повернення процентів за користування ним.

У разі неповернення комерційним банком стабілізаційного кредиту в строки відповідно до укладеного кредитного договору до банку застосовується безспірне списання заборгованості згідно зі статтею 73 Закону України «Про Національний банк України».

Відповідний структурний підрозділ НБУ, що здійснює нагляд за діяльністю комерційного банку, щокварталу аналізує стан виконання заходів, спрямованих на оздоровлення банку, контролює своєчасність погашення заборгованості за стабілізаційним кредитом та процентів за користування ним. У разі їхнього невиконання структурний підрозділ, що здійснює нагляд за діяльністю банку, подає пропозиції на розгляд Правління Національного банку України для прийняття відповідного рішення.

5.4. Особливості емісії банком власних боргових зобов'язань

До складу позичених ресурсів комерційного банку належать також грошові кошти, отримані від емісії власних боргових зобов'язань, зокрема банківських облігацій та векселів.

Облігація – це цінний папір, що посвідчує внесення його власником грошей, визначає відносини позики між власником облігації та емітентом, підтверджує зобов'язання емітента повернути власникові облігації її номінальну вартість у передбаченій умовами розміщення облігацій строк і виплатити дохід за облігацією, якщо інше не

передбачено умовами розміщення. Облігації розміщуються у документарній або бездокументарній формі.

Банк як емітент облігацій у порядку, встановленому Державною комісією з цінних паперів та фондового ринку, може розміщувати відсоткові, цільові та дисконтні облігації.

Відсоткові облігації – це облігації, за якими передбачається виплата відсоткових доходів.

Цільові облігації – це облігації, виконання зобов'язань за якими дозволяється товарами або послугами відповідно до вимог, встановлених умовами розміщення таких облігацій.

Дисконтні облігації – це облігації, що розміщуються за ціною, нижчою, ніж їхня номінальна вартість. Різниця між ціною придбання та номінальною вартістю облігації виплачується власнику облігації під час її погашення і становить дохід (дисконт) за облігацією.

Облігації можуть розміщуватися з фіксованим строком погашення, єдиним для всього випуску. Дострокове погашення облігацій за вимогою їхніх власників дозволяється у разі, коли така можливість передбачена умовами розміщення облігацій, якими визначені порядок встановлення ціни дострокового погашення облігацій і строк, в який облігації можуть бути пред'явлені для дострокового погашення.

Погашення облігацій може здійснюватися грошима або майном відповідно до умов розміщення облігацій. Облігація має номінальну вартість, визначену в національній валюті, а якщо це передбачено умовами розміщення облігацій – в іноземній валюті. Мінімальна номінальна вартість облігації не може бути меншою, ніж одна копійка.

Емітент може розміщувати іменні облігації та облігації на пред'явника. Обіг облігацій дозволяється після реєстрації Державною комісією з цінних паперів та фондового ринку звіту про результати розміщення облігацій і видачі свідоцтва про реєстрацію випуску облігацій. Продаж облігацій здійснюється в національній валюті, а якщо це передбачено законодавством та умовами їхнього розміщення – то в іноземній валюті.

Банківські облігації є, власне кажучи, одним з різновидів облігацій підприємств, належать до цінних паперів, засвідчують внесення їхніми власниками грошових коштів і підтверджують зобов'язання відшкодувати їм номінальну вартість у визначений строк з виплатою фіксованого

процента (якщо інше не передбачено умовами випуску). Облігація опосередковує відносини позики. Ефективність залучення ресурсів за допомогою емісії банківських облігацій тісно пов'язана з перевагами та недоліками їх як інструменту мобілізації коштів. До переваг належать такі:

- облігація не тягне за собою втрату контролю над управлінням банку, оскільки облігації не дають їхнім власникам права брати участь у такому управлінні;
- проценти, які виплачуються за облігаціями, зараховуються на збільшення валових витрат банку;
- власники облігацій (порівняно з акціонерами) мають пріоритет у задоволенні претензій за ними у разі ліквідації банку;
- за облігаціями виплачується фіксований розмір процента (якщо інше не передбачено умовами емісії), що вигідно банку за умови зростання надалі розміру процента на грошовому ринку;
- термін погашення облігацій, як правило, більш тривалий, вимірюється роками, тобто значно перевищує строки за міжбанківськими кредитами або залученими депозитами;
- банк-емітент може передбачити в умовах емісії можливість конвертації банківських облігацій в акції.

До недоліків облігацій як джерела позичених ресурсів комерційного банку належать такі:

- емітент, щоб успішно розмістити облігаційну позичку, повинен мати рейтинг, який забезпечує йому доступ до відповідного сектору грошового ринку. Інакше кажучи, емітент повинен бути прибутковою установою, мати постійний приплив «живих» коштів, фактично мати показники своєї діяльності, які підтверджують спроможність погашення облігацій;
- після емісії облігацій у результаті зміни ситуації на грошовому ринку ставка позичкового процента може стати нижчою від визначеного процента виплат за облігаціями. У такому разі банк-емітент зазнає підвищених (порівняно з ринковими) витрат з обслуговування облігаційної позички;
- емісія облігацій пов'язана із суттєвими витратами, спричиненими підготовкою до емісії, обслуговуванням та погашенням облігаційної позички. Публічна емісія облігацій на значні суми вигідна переважно

великим банкам. Для інших банків краще здійснювати емісію облігацій під конкретних покупців, уклавши з ними заздалегідь угоди про це. У такому разі можна дещо знизити витрати на емісію облігацій;

- чинним законодавством не допускається емісія облігацій для формування і поповнення статутного капіталу банку, а також для покриття збитків, пов'язаних з банківською діяльністю;

- оскільки власники облігацій є кредиторами емітента цього виду цінного папера, то їхні інтереси мають певним чином захищатися, насамперед майновою базою емітента, за рахунок якої можуть бути задоволені вимоги кредиторів.

Кошти, отримані банком за допомогою емісії облігацій, не належать до їхнього власного капіталу. Це пов'язано з тим, що облігації випускаються на певний строк, після закінчення якого емітент повинен їх викупити. Якщо комерційний банк і надалі хоче користуватися коштами, запозиченими за допомогою облігацій, він повинен удатися до рефінансування попередніх випусків облігацій. Це здійснюється шляхом викупу раніше емітованих облігацій за рахунок коштів, отриманих від емісії нових облігацій. Емітент облігацій повинен мати конкретну інвестиційну програму, під яку залучаються кошти. Без цього розмістити облігації дуже складно, оскільки вони не є інструментом простого залучення коштів і фінансування ризикових проектів.

Утримати у своєму обороті кошти від здійсненої емісії облігацій банк може і в інший спосіб. Для цього умови емісії мають передбачати можливість конвертації облігацій в акції відповідно до умов конверсійного привілею. Емісія конвертованих облігацій не є випуском облігацій для формування чи поповнення статутного капіталу. З метою збільшення статутного капіталу випускаються акції, на які й обмінюються конвертовані облігації. Конверсія ж є справою добровільною, тобто власник облігації вирішує самостійно, використати йому цю властивість конвертованих облігацій чи ні.

Конвертованість облігацій дає змогу підвищити їхню привабливість серед інвесторів, оскільки останні можуть придбати акції банку в найбільш вигідний для них момент, а також отримують гарантії від емітента, що після закінчення визначеного строку вони ввійдуть до складу акціонерів (за умови, що банк є акціонерним товариством). Конвертованість облігацій дає змогу банкам розраховуватися за боргами

не «живими» грошима, а власними акціями, тобто утримати у своєму обороті грошові кошти, які можуть бути вкладені у дохідні активи.

У структурі пасивів комерційних банків розвинутих країн кошти, залучені шляхом емісії облігацій, посідають помітне місце. В Україні банківські облігації до останнього часу не набули відповідного розвитку. Банки фактично не здійснювали чи не здійснюють операції з власними облігаціями, віддаючи перевагу залученню довгострокових коштів на безповоротній основі, тобто шляхом емісії акцій. Причинами такого становища, зокрема, є:

- 1) стан економіки країни;
- 2) нерозвиненість чи навіть відсутність вторинного ринку цінних паперів, що ускладнює або унеможлиблює емісію облігацій;
- 3) неспроможність значної кількості банків довести регулятивний капітал до розмірів мінімальних вимог, встановлених чинним законодавством;
- 4) кошти, залучені за допомогою емісії цінних паперів власного боргу, згідно з нормативними вимогами Національного банку України підлягають обов'язковому резервуванню;
- 5) банки мають змогу запозичити ресурси у більш простий, ніж емісія облігацій спосіб, а саме шляхом випуску, наприклад, ощадних сертифікатів.

Іншим важливим способом формування позичених ресурсів банку шляхом випуску власних боргових зобов'язань є використання банківських векселів.

Банківський вексель – це вексель, за яким банк виступає платником (акцептантом) і має безумовні грошові зобов'язання перед векселедержателем сплатити визначену суму у визначений строк. Емісія банківських векселів переслідує кілька цілей, зокрема залучення додаткових грошових коштів, організацію безготівкових розрахунків між суб'єктами господарювання, кредитування клієнтів.

Банківський вексель може використовуватися для залучення вільних грошових коштів клієнтів. У такому разі він, на відміну від комерційного векселя, має депозитний характер, фактично виступає заміном банківського депозиту або ощадного сертифіката. Однак, на відміну від депозиту та ощадного сертифіката, банківський вексель може бути використаний його власником як платіжний засіб, причому новий

векселедержатель може передавати його іншій особі шляхом індосаменту. Зауважимо, що ощадний сертифікат (крім іменного) також може використовуватися його власником як платіжний засіб і мати обіг на ринку цінних паперів.

Відносини між банком-емітентом векселя та вкладником-покупцем складаються так: покупець звертається до банку і пропонує умови, за додержання яких він згодний придбати вексель. Якщо домовленість досягнуто, то клієнт вносить у банк грошові кошти в обмін на виписаний вексель. Після отримання векселя покупець або очікує строку його погашення, або за необхідності розраховується ним за власними зобов'язаннями. У разі розрахунків банківським векселем за товари, роботи та послуги між сторонами, як правило, існує попередня домовленість про це, «будуються» відповідні схеми обігу векселя через якнайбільшу кількість ланок. Це дає змогу банку-емітенту розпоряджатися запозиченими ресурсами більш тривалий строк. В іншому разі векселедержатель змушений буде пред'явити вексель банку, тобто втрачається доцільність емісії векселів для запозичення грошових коштів.

Банківські векселі випускаються з метою кредитування клієнтів або здійснення розрахунків. Для одержання такого кредиту потенційний позичальник звертається до банку з відповідним проханням. Банк на основі наданих клієнтом документів визначає кредитоспроможність потенційного позичальника та вирішує питання про доцільність надання кредиту. Якщо рішення позитивне, то між сторонами укладається угода, в якій визначаються всі умови кредитування. Для гарантування виконання своїх зобов'язань позичальник надає банку забезпечення, яке оформляється відповідним договором між сторонами. Особливостями такого кредитування є те, що угодою передбачається емісія банківських векселів і що позичальник отримує не грошові кошти, а вексель, за яким банк виступає платником, а також те, що кредит повинен бути погашений позичальником до строку пред'явлення векселя до платежу. Такий підхід дає змогу клієнтові одержувати кредит на більш пільгових умовах.

Здійснюючи емісію векселів для кредитування, банки розширюють свій кредитний потенціал, оскільки застосування векселів не потребує від них відвернення ресурсів. Водночас таке кредитування має для банку суттєвий недолік: не кожний банк може дозволити собі одночасне збільшення суми обов'язкового резервування коштів на

кореспондентському рахунку в НБУ та розміру резерву для покриття можливих втрат за кредитними операціями банків, що і передбачається випуском векселів.

З метою підвищення привабливості банківських векселів банки розміщують їх з дисконтом. Ідеться про те, що клієнт може за допомогою дисконтних векселів погасити свої боргові зобов'язання, причому за номінальною вартістю. В роботі з такими векселями зацікавлені підприємства, що мають неплатежі, оскільки використання поточних рахунків за наявності «картотеки неплатежів» доволі проблематичне. У банківській практиці трапляються випадки, коли банківські векселі використовуються для нетингу, тобто взаємної компенсації вимог і зобов'язань між банком та клієнтом. Цивільним кодексом України термін «нетинг» не передбачено, але у ньому міститься положення про припинення зобов'язання зарахуванням. Згідно зі ст. 217 Кодексу зобов'язання припиняється зарахуванням зустрічної однорідної вимоги, строк якої настав або строк якої не зазначений чи визначений моментом витребування. В результаті нетингу банк зобов'язаний погасити вексель, а векселедержатель – здійснити грошовий внесок.

Запитання для самоконтролю

1. З допомогою яких способів банки здійснюють запозичення ресурсів для здійснення власної діяльності?
2. Які особливості міжбанківського кредитування та хто може виступати його суб'єктами?
3. Які види кредитів надає Національний банк України комерційним банкам та які їхні особливості?
4. У чому полягає особливість емісії власних боргових зобов'язань комерційних банків?
5. Які цінні папери належать до власних боргових зобов'язань банків?
6. Які види тендерів проводить Національний банк України для банківських установ?
7. У чому полягають особливості надання, терміни та умови кредитів овернайт?
8. Які види операцій репо використовуються у банківській практиці?
9. Яким є порядок надання Національним банком України стабілізаційного кредиту комерційним банкам?
10. У чому полягають особливості кількісного і процентного тендера?
11. Переваги та недоліки банківських облігацій як елементу запозиченого капіталу.
12. Які умови надання стабілізаційного кредиту комерційним банкам?
13. Які види облігацій може випускати комерційний банк?
14. У чому полягає специфіка випуску банківських векселів?

РОЗДІЛ 6

ОПЕРАЦІЇ БАНКІВ З ОБСЛУГОВУВАННЯ ПЛАТІЖНОГО ОБОРОТУ

6.1. Загальна характеристика платіжного обороту

У сучасних умовах гроші є неодмінним атрибутом господарської діяльності. Усі операції, пов'язані з постачанням товарів, виконанням робіт та наданням послуг, завершуються грошовими розрахунками. Платежі здійснюються також при розподілі та перерозподілі грошових коштів. Діяльність банківських установ зі здійснення грошових розрахунків і платежів в економіці визначає їхню вирішальну роль в організації грошового обороту.

Грошовий оборот – це сукупність усіх грошових платежів і розрахунків, що відбуваються в економіці.

У грошовому обороті відображаються всі розрахунки між підприємствами, підприємствами і кредитною системою, підприємствами й населенням. У сфері цього обороту формуються визначені економічні відносини між всіма його учасниками. Банк виступає посередником у цих взаємовідносинах, організовуючи рух грошових коштів.

Грошовий оборот (ГО) за структурою, тобто залежно від форми грошей, поділяється на безготівковий грошовий оборот (БГО) і готівковий грошовий обіг (ГГО):

$$ГО = БГО + ГГО.$$

Безготівковий грошовий оборот – це сукупність платежів без використання готівки, які здійснюються у вигляді перерахування сум через рахунки у банківських установах.

Безготівковим шляхом здійснюються платежі підприємств за реалізовані товари і послуги, сплата податків, видача й погашення банківських кредитів, розрахунки, пов'язані зі страховими, адміністративно-судовими зобов'язаннями та ін. Безготівкові платежі опосередковують також частину грошових доходів і витрат населення.

Готівковий грошовий обіг – це сукупність платежів, які здійснюються з використанням готівкових грошей.

Готівкові гроші використовуються переважно при утворенні доходів населення (отримання заробітної плати, пенсій, стипендій та ін.) і при їхньому витрачанні (купівля товарів у роздрібній торгівлі, оплата послуг,

якщо вони здійснюються малими сумами, розміщення коштів у банківські вклади та ін.).

Безготівковий грошовий оборот має такі переваги порівняно з обігом готівки:

- прискорюється обіг грошових коштів суб'єктів господарювання;
- зменшуються готівкові гроші в обігу, внаслідок чого значно скорочуються суспільні витрати обігу, пов'язані з друкуванням, перевезенням і зберіганням готівкових грошей;
- збільшуються можливості держави щодо регулювання грошової сфери та ін.

Безготівковий і готівковий грошовий оборот тісно пов'язані між собою, утворюючи єдиний грошовий оборот. Вихідним пунктом кругообороту готівкових грошей і безготівкових платежів є банк. У процесі кругообороту відбувається їхнє взаємне проникнення, переплетення, чергування. Зокрема, грошові кошти, які зберігаються на поточних та інших рахунках у банку, є не що інше як відображення записів і виступають у формі безготівкових розрахунків. При їхньому використанні на виплату заробітної плати, відпускних, витрат на відрядження вони з безготівкової форми перетворюються на готівкові гроші. І навпаки, готівкові гроші, які здаються підприємствами у банк, зараховуються на поточні та інші рахунки і стають засобами безготівкових розрахунків.

Основну частину сукупного грошового обороту становить платіжний оборот.

Платіжний оборот – це частина грошового обороту, в якому гроші функціонують як засіб платежу і використовуються для погашення боргових зобов'язань. Він здійснюється як у готівковій, так і у безготівковій формі. Весь безготівковий оборот є платіжним, тому що він передбачає розрив у часі руху товару в різних його різновидностях і грошових коштів, тобто функціонування грошей як засобу платежу. Відповідно економічні процеси в економіці опосередковуються переважно безготівковим платіжним оборотом.

У розвинутих країнах безготівковий грошовий оборот становить 90–95% всього грошового обороту, а готівковий грошовий обіг – 5–10%. В Україні за станом на 01.01.2009 р. безготівковий грошовий оборот (депозити) становить 70,0%, а готівковий грошовий обіг (готівка) – 30,0% за грошовим агрегатом M0 у загальній грошовій масі (табл. 6.1).

Таблиця 6.1

Наявна грошова маса в обігу України в 2002 – 2008 рр.

(на кінець періоду, млн. грн.)

Грошові агрегати	2002 р.		2003 р.		2004 р.		2005 р.		2006 р.		2007 р.		2008 р.	
	млн. грн.	%	млн. грн.	%	млн. грн.	%	млн. грн.	%	млн. грн.	%	млн. грн.	%	млн. грн.	%
Гроші поза банками (M0)	26434	40,8	33119	34,9	42345	33,7	60231	31,0	74984	28,7	111119	28,1	154759	30,0
Грошова маса (M1)	40281	62,1	51541	54,2	67090	53,3	98573	50,8	123276	47,2	181665	45,9	225128	43,7
Грошова маса (M2)	64321	99,2	94855	99,8	125483	99,8	193145	99,5	259413	99,4	391273	98,8	512528	99,4
Грошова маса (M3)	64870	100,0	95043	100,0	125801	100,0	194071	100,0	261063	100,0	396156	100,0	515727	100,0

* Джерело: Бюлетень Національного банку України. – 2008. – № 4. – С. 57– 58, Бюлетень Національного банку України. – 2009. – № 3. – С. 84.

Як видно з наведеної таблиці, в Україні більшість розрахунків здійснюється у безготівковій формі. У цих умовах важливе значення має подальший розвиток системи безготівкових розрахунків в економіці України. Вирішальну роль банків в організації грошового обороту визначає їхня діяльність зі здійснення грошових розрахунків і платежів. У грошовому обороті відображаються всі розрахунки між підприємствами й підприємствами, населенням і фінансово-банківською системою, підприємствами й населенням. У сфері грошового обороту формуються визначені економічні відносини між всіма його суб'єктами. Банк виступає посередником у цих взаємовідносинах, організовуючи рух грошових коштів.

6.2. Поняття системи безготівкових розрахунків та способи їхньої організації

Необхідною умовою ефективної організації у країні платіжного обороту між суб'єктами ринку є здійснення банківською системою безготівкових розрахунків.

Безготівкові розрахунки – це грошові розрахунки, які здійснюються шляхом запису за рахунками у банку, коли грошові кошти списуються з рахунка платника і зараховуються на рахунок отримувача.

Організаційно безготівкові розрахунки поділяються на міжбанківські, що обслуговують відносини між банками, та міжгосподарські, що обслуговують відносини між банківськими клієнтами.

Безготівкові розрахунки між підприємствами, установами, організаціями (міжгосподарські) можуть класифікуватися за рядом ознак (рис. 6.1).

Рис. 6.1. Класифікація безготівкових розрахунків.

За об'єктом розрахунків або залежно від призначення платежу (сфери застосування) безготівкові розрахунки поділяються на дві групи:

- розрахунки за товарними операціями – за відвантаженими товарами, виконаними роботами та наданими послугами;
- розрахунки за нетоварними операціями – сплата податків та інших платежів до бюджету, одержання і повернення банківських кредитів та ін.

Залежно від місця проведення безготівкових розрахунків (або характеру економічних зв'язків) виділяють:

- внутрішньодержавні (міські, що здійснюються в межах одного населеного пункту, і міжміські – за межами цього пункту);

- міждержавні (коли розрахунки здійснюються з контрагентами, які знаходяться на території інших держав).

Залежно від гарантії платежу безготівкові розрахунки класифікуються на:

- гарантовані, які забезпечують гарантію платежу за рахунок депонування коштів;
- негарантовані, які не мають гарантії платежу.

Безготівкові розрахунки в економіці організовані за певною системою (рис. 6.2).

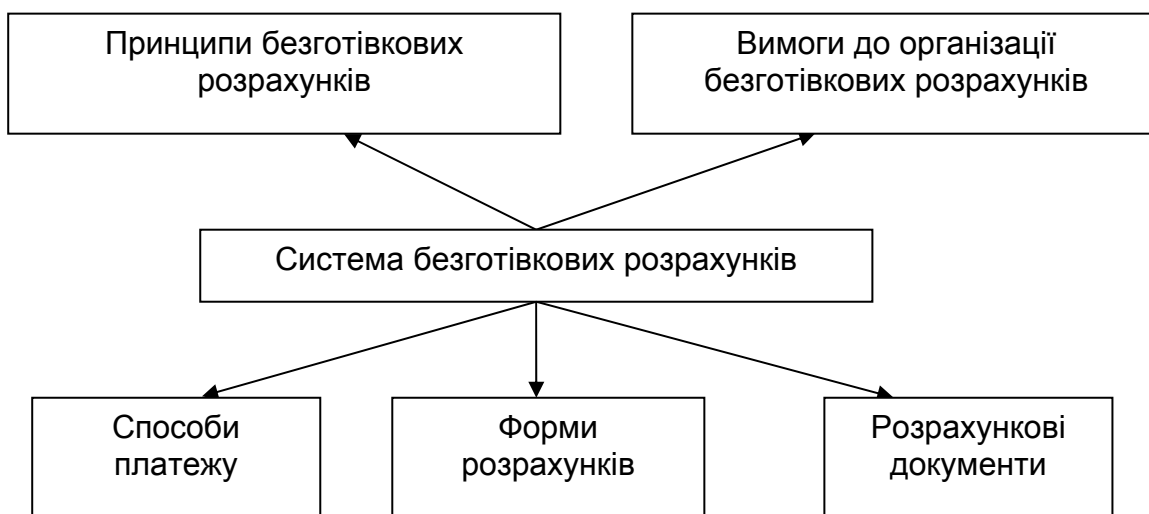

Рис. 6.2. Система безготівкових розрахунків.

До складу системи безготівкових розрахунків входять:

- принципи безготівкових розрахунків;
- вимоги до організації безготівкових розрахунків;
- способи платежу;
- форми розрахунків;
- розрахункові документи.

Безготівкові розрахунки організують за такими *принципами*:

1. Всі підприємства, незалежно від їхньої організаційно-правової форми, зобов'язані зберігати грошові кошти (як власні, так і залучені) у банку на поточних та інших рахунках.

2. Грошові розрахунки між підприємствами проводяться, як правило, шляхом безготівкових розрахунків через банки.

3. Платежі (розрахунки) здійснюються банком відповідно до отриманих від підприємств грошово-розрахункових документів.

4. Платежі з покупцями за товарно-матеріальні цінності та послуги проводяться після відвантаження товарів або надання послуг, одночасно з ними або ж у порядку попередньої оплати.

5. Розрахунки за товари і послуги проводяться, як правило, за згодою (розпорядженням, акцептом) платника після перевірки виконання постачальником договірних умов. **Акцепт** – згода на оплату або гарантування оплати документів. При порушенні умов договору платник може відмовитися від оплати розрахункових документів, про що він повідомляє безпосередньо постачальнику в порядку і терміни, передбачені договором.

6. Черговість платежів з рахунка визначається клієнтом за його розсудом (якщо інше не передбачено законодавством).

7. Платежі здійснюються лише за наявності достатніх коштів на рахунку платника. У необхідних випадках банк може надати кредит на оплату рахунків постачальників або взяти на себе функцію платника-гаранта (поручителя) на комерційній основі (на прохання кредитоспроможного господарського органу).

8. Зарахування коштів на рахунок отримувача здійснюється, як правило, після списання відповідних сум з рахунка платника.

9. Клієнти банків для здійснення розрахунків самостійно обирають форми розрахунків і зазначають їх під час укладення договорів.

Суб'єкти господарської діяльності мають право самі обирати банк та відкривати в ньому рахунки для розрахунково-касового обслуговування, яке здійснюється на договірних засадах між банківською установою і клієнтом.

Розрахунково-касове обслуговування – це послуги, що надаються комерційним банком клієнту на підставі відповідного договору, укладеного між ними, які пов'язані з переказом грошей з рахунка (на рахунок) цього клієнта, видачею йому грошей у готівковій формі, а також здійсненням інших операцій, передбачених договорами.

10. Взаємні претензії за рахунками між платником та отримувачем коштів вирішуються сторонами в установленому порядку без участі банку.

11. Передбачена відповідальність банків за порушення при виконанні розрахункових операцій.

Організація безготівкових розрахунків має відповідати таким *вимогам*:

- забезпечувати своєчасність платежу за реалізовані товари і послуги;

- створювати умови для взаємного контролю платників і одержувачів коштів за дотриманням розрахункової й договірної дисципліни, попередження неплатежів, а також для банківського контролю за учасниками розрахунків – перевірки дотримання встановлених правил розрахунків в інтересах їхніх учасників, законності розрахункових операцій;

- сприяти зближенню моментів отримання та оплати відвантаження товарів, виконання робіт, надання послуг;

- безготівкові розрахунки мають здійснюватись таким чином, щоб платежі проводилися в максимально короткі терміни, які дають змогу забезпечувати неперервність і прискорення відтворювального процесу, кругообороту капіталу, оборотності коштів.

Спосіб платежу характеризує порядок списання коштів з рахунків платників. Застосовуються два основні способи платежу:

1) перерахування коштів з рахунка платника на рахунок одержувача коштів шляхом відповідних записів за ними;

2) залік взаємних вимог, при якому взаємні вимоги господарських суб'єктів зараховуються і тільки різниця перераховується шляхом записів за рахунками.

Під час здійснення розрахунків можуть застосовуватись акредитивна, інкасова і вексельна форми розрахунків, а також форми розрахунків за розрахунковими чеками та з використанням розрахункових документів на паперових носіях і в електронному вигляді.

Форма безготівкових розрахунків – це такий порядок здійснення безготівкових розрахунків, який характерний для певного виду розрахункового документа.

Залежно від характеру розрахункових документів, розрізняють такі форми безготівкових розрахунків (рис. 6.3):

- розрахунки платіжними дорученнями;
- розрахунки платіжними вимогами-дорученнями;
- розрахунки платіжними вимогами;
- розрахунки чеками;
- акредитивна форма розрахунків;
- вексельна форма розрахунків;
- розрахунки банківськими платіжними картками.

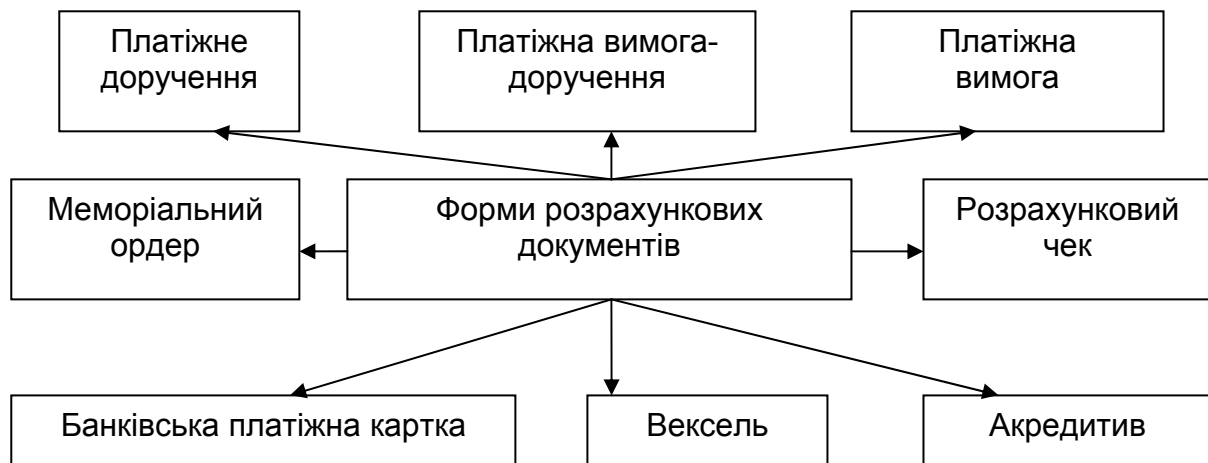

Рис. 6.3. Форми розрахункових документів.

Загальні правила, форми і стандарти розрахунків юридичних та фізичних осіб і банків у грошовій одиниці України на території України, що здійснюються за участю банків, встановлює Інструкція «Про безготівкові розрахунки в Україні в національній валюті», затверджена Постановою Правління Національного банку України № 22 від 21.01.2004 р.

6.3. Правила документообігу при здійсненні банками безготівкових розрахунків

Основою здійснюваних банками безготівкових розрахунків є певним чином організований документообіг.

Документообіг – це рух, тобто переміщення, розрахункових документів між підприємствами, організаціями та установами, між ними і банком, а також між різними установами банків.

Розрахунковий документ – документ на паперовому носії, що містить доручення або вимогу до перерахування коштів з рахунка платника на рахунок отримувача.

Розрахункові документи, які подаються клієнтами в банк у паперовій формі, мають вміщувати, залежно від їхньої форми, такі реквізити:

- а) назву документа;
- б) номер документа, число, місяць, рік його виписки;
- в) назви платника й одержувача коштів, їхні ідентифікаційні коди, номери рахунків в установах банків;
- г) назви банків платника та одержувача, їхнє місцезнаходження та умовні номери за МФО (код банку);

- д) суму платежу цифрами та літерами;
- е) призначення платежу;
- є) на першому примірнику – відбиток печатки та підписи осіб платника або (та) одержувача коштів;
- ж) підрозділи бюджетної класифікації та строк настання платежу (в разі перерахування коштів до бюджету);
- з) суму податку на додану вартість або напис «без податку на додану вартість».

Відповідальність за правильність заповнення реквізитів розрахункового документа несе особа, яка оформила цей документ і подала його до обслуговуючого банку. Банки перевіряють правильність заповнення реквізитів розрахункових документів клієнтів. Банки повертають без виконання розрахункові документи, якщо у них не заповнено хоча б один із реквізитів.

Розрахунковий документ (за винятком розрахункового чека) виписується в кількості примірників, потрібних для всіх учасників безготівкових розрахунків (але не менше, ніж два), з використанням технічних засобів. Перший примірник розрахункового документа має містити відбиток печатки та підписи відповідальних осіб, підписи яких мають збігатися зі зразками на картці.

Клієнт, враховуючи технічні можливості свої та обслуговуючого банку, може подавати до банку розрахункові документи як на паперових носіях, так і у вигляді електронних розрахункових документів, використовуючи системи дистанційного обслуговування. Спосіб подання клієнтом документів до банку передбачається в договорі між банком та клієнтом про розрахунково-касове обслуговування.

Електронний розрахунковий документ – це документ, інформація в якому подана у формі електронних даних, включаючи відповідні реквізити розрахункового документа, що може бути сформований, переданий, збережений і перетворений на візуальну форму подання електронними засобами.

Доручення платників про списання коштів зі своїх рахунків банки приймають до виконання винятково в межах залишку коштів на цих рахунках або якщо договором між банком та платником передбачено їхнє приймання і виконання в разі відсутності або недостатності коштів на цих рахунках.

Розрахункові документи, що надійшли до банку протягом операційного часу, він виконує в день їхнього надходження. Розрахункові документи, що надійшли після операційного часу, банк виконує наступного робочого дня. Банк виконує розрахункові документи відповідно до черговості їхнього надходження та винятково в межах залишку коштів на рахунку клієнта, якщо інше встановлено договором між банком і клієнтом.

Якщо до банку надійшло одночасно кілька розрахункових документів, на підставі яких здійснюється списання коштів, то вони виконуються в такій послідовності:

- у першу чергу списуються кошти на підставі рішення суду для задоволення вимог про відшкодування шкоди, заподіяної каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю, а також вимог про стягнення аліментів;

- у другу – списуються кошти на підставі рішення суду для розрахунків щодо виплати вихідної допомоги й оплати праці особам, які працюють за трудовим договором (контрактом), а також виплати за авторським договором;

- у третю – списуються кошти на підставі інших рішень суду;

- у четверту – списуються кошти за розрахунковими документами, що передбачають платежі до бюджету;

- у п'яту – списуються кошти за іншими розрахунковими документами в порядку їхнього послідовного надходження.

Розрахункові документи (платіжні вимоги, розрахункові чеки тощо), надані клієнтом обслуговуючому банку для інкасування, надсилаються цим банком до банку платника в день їхнього надходження або якщо документи надійшли після операційного часу – то наступного робочого дня.

Списання коштів (і в повній сумі, і в частковій сумі) з рахунка платника здійснюється на підставі першого примірника розрахункового документа, який залишається на зберіганні у банку платника. Інші примірники розрахункового документа, але не менше, ніж один (за винятком розрахункових чеків), банк передає платнику.

Умови (строки, періодичність тощо) передавання розрахункових документів, у тому числі електронних розрахункових документів, що підтверджують списання (зарахування) коштів з рахунків (на рахунки) клієнтів або підтверджують прийняття документів на інкасо, визначаються в договорах про розрахунково-касове обслуговування клієнтів.

Інкасування (інкасо) – це здійснення банком за дорученням клієнта операцій з розрахунковими та супровідними документами з метою одержання платежу або передавання розрахункових і супровідних документів проти платежу, або передавання розрахункових та супровідних документів на інших умовах.

Платежі з рахунків клієнтів банк здійснює в межах залишків коштів на цих рахунках на початок операційного дня. Банк може виконувати платіжні доручення клієнтів з урахуванням сум, що надходять на рахунки клієнтів протягом операційного дня (поточні надходження), якщо це визначено в договорі про розрахунково-касове обслуговування. Банк отримувача зобов'язаний зарахувати кошти на рахунки своїх клієнтів за електронними розрахунковими документами в день їхнього отримання.

Банк, що обслуговує платника, та банк, що обслуговує отримувача, несуть перед платником і отримувачем відповідальність, пов'язану з проведенням переказу, відповідно до Закону України «Про платіжні системи та переказ грошей в Україні» та умов укладених між ними договорів.

У разі порушення банком, що обслуговує платника, встановлених Законом України «Про платіжні системи та переказ грошей в Україні» термінів виконання доручення клієнта на переказ цей банк зобов'язаний сплатити платнику пеню у розмірі 0,1 відсотка суми простроченого платежу за кожний день прострочення, що не може перевищувати 10 відсотків суми переказу, якщо інший розмір пені не обумовлений договором між ними.

У разі порушення банком, що обслуговує отримувача, термінів завершення переказу цей банк зобов'язаний сплатити отримувачу пеню у розмірі 0,1 відсотка суми переказу за кожний день прострочення, що не може перевищувати 10 відсотків суми переказу, якщо інший розмір пені не обумовлений договором між ними. В цьому разі платник не несе відповідальності за прострочення перед отримувачем.

Наприклад, клієнт банку 1 червня подав у банк платіжне доручення № 12 на суму 50000 грн. на перерахування коштів за тару згідно з договором. Залишок на рахунку давав змогу оплатити платіжне доручення в термін, але через вину банку сума була списана з його кореспондентського рахунка лише 10 червня. У цьому разі сума штрафу становить 500 грн. за 10 днів, з 01 червня по 10 червня (50000 грн. x 0,1% x 10 дн. : 100% = 500 грн.). 10% від 50000 грн. становить 5000 грн.

(50000 грн. x 10% : 100% = 5000 грн.). Таким чином, сума штрафу 500 грн. не перевищує 10% від суми простроченого платежу 50000 грн.

6.4. Порядок відкриття, використання і закриття рахунків у банках

Ведення банками рахунків клієнтів є необхідною передумовою та важливою складовою їхнього розрахунково-касового обслуговування. Весь процес ведення рахунків умовно можна поділити на три стадії: відкриття, використання і закриття рахунків.

Суб'єкти господарювання, нерезиденти-інвестори, іноземні представництва і фізичні особи мають право відкривати рахунки для забезпечення своєї господарської діяльності і власних потреб у будь-яких банках України відповідно до власного вибору.

Порядок відкриття банками рахунків клієнтів, використання коштів за ними і порядок їхнього закриття визначаються Інструкцією «Про порядок відкриття, використання і закриття рахунків у національній та іноземних валютах», затвердженою постановою Правління Національного банку України № 492 від 12.11.2003 р.

Умови відкриття рахунка та особливості його функціонування передбачаються в договорі, що укладається між банком і його клієнтом. Банки відкривають своїм клієнтам за договором банківського рахунка поточні рахунки, за договором банківського вкладу – вкладні (депозитні) рахунки.

Поточний рахунок – це рахунок, що відкривається банком клієнту на договірній основі для зберігання грошей і здійснення розрахунково-касових операцій за допомогою платіжних інструментів відповідно до умов договору та вимог законодавства України.

До поточних рахунків належать:

- рахунки за спеціальними режимами їхнього використання, що відкриваються у випадках, передбачених законами України або актами Кабінету Міністрів України;

- поточні рахунки типу «Н», що відкриваються в національній валюті офіційним представництвам і представництвам юридичних осіб-нерезидентів, які не займаються підприємницькою діяльністю на території України;

- поточні рахунки типу «П», що відкриваються в національній валюті постійним представництвам;

- карткові рахунки, що відкриваються для обліку операцій за платіжними картками;
- поточні (накопичувальні) рахунки виборчих фондів.

Вкладний (депозитний) рахунок – це рахунок, що відкривається банком клієнту на договірній основі для зберігання грошей, що передаються клієнтом в управління на встановлений термін або без зазначення такого терміну відповідно до законодавства України та умов договору.

Договір банківського рахунка і договір банківського вкладу укладаються у письмовій формі. Письмова форма договору банківського вкладу вважається дотриманою, якщо внесення грошової суми на вкладний (депозитний) рахунок вкладника підтверджено договором банківського вкладу з видачею ощадної книжки або іншого документа, що відповідає вимогам, встановленим законом, іншими нормативно-правовими актами у сфері банківської діяльності (банківськими правилами) і звичаями ділового обороту.

У договорі банківського вкладу, зокрема, зазначаються:

- вид банківського вкладу;
- сума, що вноситься або перераховується на вкладний (депозитний) рахунок;
- строк дії договору;
- розмір і порядок сплати процентів, умови перегляду їхнього розміру, відповідальність сторін;
- умови дострокового розірвання договору;
- інші умови за погодженням сторін.

Клієнти можуть відкривати лише один поточний рахунок для формування статутного фонду господарського товариства (у національній або іноземній валюті) та один поточний рахунок (у національній або іноземній валюті) за кожною угодою сумісної (спільної) діяльності без створення юридичної особи. З документів, які вимагаються від клієнта в разі відкриття рахунків, формується справа з юридичного оформлення рахунка.

При відкритті рахунків у банках важливою є *ідентифікація клієнтів*. Банкам забороняється відкривати та вести анонімні (номерні) рахунки. Банки зобов'язані ідентифікувати клієнтів, які відкривають рахунки, а також осіб, уповноважених діяти від їхнього імені, у порядку,

встановленому законодавством України, у тому числі нормативно-правовими актами Національного банку України.

Фізичні особи-резиденти, крім паспорта або документа, що його замінює, додатково мають пред'явити документ, виданий органом державної податкової служби, що засвідчує присвоєння їм ідентифікаційного номера платників податків.

Уповноважений працівник банку здійснює ідентифікацію фізичної особи, яка відкриває поточний або вкладний (депозитний) рахунок, і робить у присутності цієї особи копії сторінок паспорта або документа, що його замінює, які містять прізвище, ім'я, по батькові, дату народження, серію і номер паспорта або документа, що його замінює, дату видачі та найменування органу, який видав документ, місце проживання, а також копію документа, виданого органом державної податкової служби, що засвідчує присвоєння фізичній особі-резиденту ідентифікаційного номера платника податків. Ці копії засвідчуються підписами уповноваженого працівника банку та фізичної особи, яка відкриває рахунок, як такі, що відповідають оригіналу, і вони зберігаються у справі з юридичного оформлення рахунка.

Уповноважений працівник банку – працівник банку, на якого відповідно до внутрішніх положень банку покладено обов'язок відкривати рахунки клієнтам.

У разі надання власником рахунка права розпорядження рахунком іншим особам уповноважений працівник банку ідентифікує цих осіб і підтверджує здійснення ідентифікації копіюванням відповідних документів.

Особи, які мають право першого та другого підписів, особисто подають до банку документи, передбачені Інструкцією для відкриття поточних і вкладних (депозитних) рахунків юридичних осіб. Ці особи мають пред'явити уповноваженому працівнику банку паспорт або документ, що його замінює, і документи, які підтверджують їхні повноваження. Фізичні особи-резиденти додатково мають пред'явити документ, виданий органом державної податкової служби, що засвідчує присвоєння їм ідентифікаційного номера платника податків. Уповноважений працівник банку ідентифікує цих осіб та підтверджує здійснення ідентифікації копіюванням відповідних документів.

У разі змін у складі осіб, які мають право розпоряджатися рахунком юридичної особи, новопризначена особа (особи) має особисто подати

картку зі зразками підписів і відбитком печатки, пред'явити паспорт або документ, що його замінює, та документи, які підтверджують її повноваження. Фізична особа-резидент додатково має пред'явити документ, виданий органом державної податкової служби, що засвідчує присвоєння їй ідентифікаційного номера платника податків. Уповноважений працівник банку ідентифікує цю особу (осіб) і підтверджує здійснення ідентифікації копіюванням відповідних документів.

У разі укладання договору банківського вкладу або договору банківського рахунка на користь третьої особи банк ідентифікує особу, яка відкриває рахунок, а особу, на користь якої укладено договір і відкрито рахунок, – під час пред'явлення цією особою до банку першої вимоги або вираження нею іншим способом наміру скористатися цим рахунком.

Банк має право витребувати від клієнта інші документи і відомості, потрібні для з'ясування його особи, суті діяльності й фінансового стану. В разі неподання клієнтом необхідних документів або відомостей, які витребує банк з метою виконання вимог законодавства, що регулює відносини у сфері запобігання легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, або умисного надання клієнтом неправдивих відомостей про себе, рахунок йому не відкривається.

У разі наявності під час здійснення ідентифікації клієнта мотивованої підозри щодо надання ним недостовірної інформації про себе або навмисного надання інформації з метою введення в оману інформація про відкриття рахунка такій особі надається банком до спеціально уповноваженого органу виконавчої влади з питань фінансового моніторингу.

Ідентифікація клієнта банку, що відкриває рахунок, не є обов'язковою, якщо клієнт вже має рахунки в цьому банку і був раніше ідентифікований відповідно до вимог законодавства України, яке регулює відносини у сфері запобігання легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом.

Порядок відкриття поточних рахунків у національній та іноземних валютах суб'єктам господарювання. Якщо суб'єкт господарювання не має в цьому банку рахунків, то відкриття йому поточного рахунка здійснюється в такому порядку.

Особи (особа), які (яка) від імені юридичної особи відкривають поточний рахунок, повинні:

- пред'явити паспорт або документ, що його замінює і документи, які підтверджують їхні повноваження. Фізичні особи-резиденти додатково пред'являють документ, виданий відповідним органом державної податкової служби, що засвідчує присвоєння їм ідентифікаційного номера платника податків;

- подати документи (копії документів, засвідчені у встановленому порядку), визначені Інструкцією для відкриття поточних і вкладних (депозитних) рахунків.

На підставі зазначених вище документів уповноважений працівник банку здійснює ідентифікацію клієнта та осіб, уповноважених розпоряджатися поточним рахунком. Між банком і клієнтом укладається у письмовій формі договір банківського рахунка.

Якщо юридична особа не має рахунка в цьому банку, то для відкриття їй поточного рахунка потрібно подати такі документи:

- заяву про відкриття поточного рахунка. Заяву підписують керівник і головний бухгалтер юридичної особи;

- копію свідоцтва про державну реєстрацію юридичної особи в органі виконавчої влади, іншому органі, уповноваженому здійснювати державну реєстрацію. У разі відкриття поточних рахунків юридичним особам, які утримуються за рахунок бюджетів, цей документ не вимагається;

- копію належним чином зареєстрованого установчого документа (статуту, засновницького договору, установчого акта, положення), засвідчену органом, який здійснив реєстрацію, або нотаріально. Положення юридичних осіб публічного права, які затверджуються розпорядчими актами Президента України, органу державної влади, органу влади Автономної Республіки Крим або органу місцевого самоврядування, засвідчення не потребують;

- копію довідки про внесення юридичної особи до Єдиного державного реєстру підприємств та організацій України, засвідчену органом, що видав довідку, або нотаріально чи підписом уповноваженого працівника банку;

- копію документа, що підтверджує взяття юридичної особи на облік в органі державної податкової служби, засвідчену органом, що видав документ, або нотаріально чи підписом уповноваженого працівника банку;

- картку зі зразками підписів та відбитка печатки, засвідчену нотаріально або організацією, якій клієнт адміністративно підпорядкований, в установленому порядку. До картки входять зразки підписів осіб, яким відповідно до законодавства України або установчих документів юридичної особи надано право розпорядження рахунком та підписання розрахункових документів.

Юридичні особи, які використовують найману працю і відповідно до законодавства України є платниками страхових внесків, додатково до вищезазначеного переліку повинні подати такі документи:

- копію документа, що підтверджує реєстрацію юридичної особи у відповідному органі Пенсійного фонду України, засвідчену органом, що його видав, або нотаріально чи підписом уповноваженого працівника банку;

- копію страхового свідоцтва, що підтверджує реєстрацію юридичної особи у Фонді соціального страхування від нещасних випадків на виробництві та професійних захворювань України як платника страхових внесків, засвідчену органом, що його видав, або нотаріально чи підписом уповноваженого працівника банку.

Для відкриття поточного рахунка фізичній особі-підприємцю потрібно подати до банку такі документи:

- заяву;
- копію свідоцтва про державну реєстрацію;
- копію документа, що підтверджує взяття фізичної особи-підприємця на облік в органі державної податкової служби;
- копію документа, що підтверджує реєстрацію фізичної особи-підприємця у відповідному органі Пенсійного фонду України;
- картку зі зразками підписів. Зразки підписів засвідчуються підписом уповноваженого працівника банку або нотаріально.

Якщо фізична особа-підприємець використовує найману працю, то ця особа під час відкриття поточного рахунка додатково має подати копію документа, що підтверджує реєстрацію фізичної особи-підприємця у відповідному органі Фонду соціального страхування від нещасних випадків на виробництві та професійних захворювань України. В іншому разі фізична особа-підприємець обов'язково має зазначити, що вона не використовує найману працю, у заяві про відкриття поточного рахунка в рядку «Додаткова інформація». Орендне підприємство подає також копію договору оренди, засвідчену нотаріально.

Особливості відкриття поточних рахунків для окремих видів діяльності. З метою забезпечення таких видів діяльності, як виробнича кооперація, спільне виробництво та інші види спільної діяльності, що здійснюються на підставі договорів (контрактів) без утворення юридичної особи, у банку відкривається один поточний рахунок.

Уповноважена учасниками договору особа (особи) подає до банку такі документи:

- заяву про відкриття поточного рахунка, підписану уповноваженою учасниками договору особою;
- копію договору про ведення спільної діяльності, засвідчену нотаріально;
- рішення учасників договору про визначення осіб, яким надається право розпорядчого підпису під час проведення грошових операцій за цим рахунком, що оформляється у формі довіреності;
- картку зі зразками підписів і відбитка печатки;
- копію документа, що підтверджує взяття на облік в органі державної податкової служби договору про спільну діяльність без створення юридичної особи, засвідчену органом, що видав документ, або нотаріально чи підписом уповноваженого працівника банку.

Відмітка банку про відкриття рахунка робиться на титульній сторінці першого примірника договору (контракту). Під час відкриття поточного рахунка для формування статутного фонду господарського товариства подаються також копія засновницького договору, засвідчена нотаріально, та рішення засновників про визначення особи, якій надається право розпорядчого підпису під час проведення грошових операцій за цим рахунком, яке оформляється у формі довіреності, засвідченої нотаріально (якщо хоча б одним із засновників є фізична особа).

Кошти на цей рахунок перераховуються засновниками (учасниками) для формування статутного фонду господарського товариства до його державної реєстрації як юридичної особи. Цей рахунок починає функціонувати як поточний тільки після одержання банком документів щодо державної реєстрації господарського товариства у встановленому порядку.

Використання коштів за поточними рахунками суб'єктів господарювання. За поточними рахунками, що відкриваються банками суб'єктам господарювання в національній валюті, здійснюються всі види

розрахунково-касових операцій відповідно до умов договору та вимог законодавства України.

Поточний рахунок в іноземній валюті відкривається суб'єкту господарювання для зберігання грошей і проведення розрахунків у межах законодавства України у безготівковій та готівковій іноземній валюті для здійснення поточних операцій, визначених законодавством України, й для зарахування, використання і погашення кредитів (позик, фінансової допомоги) в іноземній валюті.

На поточні рахунки в іноземній валюті юридичних осіб-резидентів зараховуються такі кошти:

а) через розподільчі рахунки:

- внесені в готівковій формі у випадках, передбачених Правилами використання готівкової іноземної валюти на території України, затвердженими постановою Правління Національного банку України № 119 від 26.03.1998 р.;

- ввезені в готівковій формі уповноваженими особами на територію України на транспортних засобах, які надають послуги за межами України та зареєстровані митними органами під час в'їзду в Україну;

- одержані в готівковій формі як сплата за державне мито, митні платежі та інші збори відповідно до законодавства України;

- невикористаний залишок готівкової іноземної валюти та іноземна валюта за платіжними документами, що були раніше отримані (куплені) в уповноважених банках України чи за кордоном для оплати витрат на відрядження і т. ін.;

- внесені в готівковій формі нерезидентом на рахунок юридичної особи-резидента як благодійний внесок;

- за платіжними документами, що надіслані з-за кордону на ім'я власника рахунка в порядку, встановленому законодавством України;

- за платіжними документами на ім'я власника рахунка, ввезеними на територію України і зареєстрованими митними органами під час в'їзду в Україну;

- перераховані з-за кордону за зовнішньоекономічними контрактами (договорами, угодами) та інші перерахування;

б) безпосередньо на поточні рахунки:

- куплені уповноваженим банком України за дорученням власника рахунка за іншу іноземну валюту або національну валюту відповідно до законодавства України;

- перераховані у формі кредиту відповідно до кредитного договору;
- перераховані з власного вкладного (депозитного) рахунка в уповноваженому банку відповідно до договору банківського вкладу;
- у сумі процентів, нарахованих за залишком коштів на власному поточному і вкладному (депозитному) рахунках;
- перераховані з власного поточного рахунка та ін.

Порядок відкриття поточних рахунків фізичним особам. Якщо фізична особа не має в цьому банку рахунків, то відкриття поточного рахунка здійснюється в такому порядку:

- фізична особа пред'являє уповноваженому працівнику банку паспорт або документ, що його замінює. Фізичні особи-резиденти додатково повинні пред'явити документ, виданий органом державної податкової служби, що засвідчує присвоєння їм ідентифікаційного номера платника податків;
- уповноважений працівник банку ідентифікує фізичну особу, яка відкриває рахунок, та підтверджує здійснення ідентифікації копіюванням вищезазначених документів;
- фізична особа заповнює заяву про відкриття поточного рахунка і картку зі зразками підписів. Зразки підписів засвідчуються підписом уповноваженого працівника банку;
- між фізичною особою і банком укладається договір банківського рахунка.

Відкриття поточного рахунка однією фізичною особою на ім'я іншої фізичної особи може здійснюватися на підставі довіреності, засвідченої у встановленому законодавством порядку.

Використання коштів за поточними рахунками фізичних осіб. Видаткові операції за поточними рахунками фізичних осіб здійснюються за розпорядженням власника або за його дорученням на підставі довіреності, засвідченої у встановленому порядку.

Забороняється використовувати поточні рахунки фізичних осіб для проведення операцій, пов'язаних зі здійсненням підприємницької діяльності. За поточними рахунками в національній валюті фізичних осіб-резидентів здійснюються всі види розрахунково-касових операцій відповідно до умов договору та вимог законодавства України, які не пов'язані зі здійсненням підприємницької діяльності. З цих рахунків

забороняється перерахування коштів на будь-який рахунок фізичних осіб-нерезидентів.

Фізичні особи-нерезиденти за своїми поточними рахунками в національній валюті можуть здійснювати ті самі операції, що й особи-резиденти:

- зарахування оплати праці, матеріальної допомоги, авторських гонорарів чи премії, одержані від юридичної особи-резидента і представництва юридичної особи-нерезидента;
- відшкодування шкоди, заподіяної працівникам унаслідок каліцтва;
- зарахування коштів за реалізоване власне майно;
- видача коштів готівкою;
- видача платіжних документів для здійснення безготівкових розрахунків;
- розрахунки у безготівковій формі за послуги, надані юридичними та фізичними особами на території України;
- сплата податків і зборів (обов'язкових платежів);
- сплата страхових та членських внесків;
- перерахування на поточний рахунок іншої фізичної особи;
- перерахування на власні поточні та вкладні (депозитні) рахунки;
- перерахування на рахунок юридичної особи-резидента як внесок до її статутного фонду у випадках, передбачених законодавством України, та ін.

Фізичні особи-нерезиденти за своїми поточними рахунками в національній валюті можуть здійснювати також деякі інші операції, зумовлені їхнім статусом нерезидентів, зокрема:

- зарахування коштів, одержаних у результаті здійснення іноземної інвестиції в Україну;
- перерахування на рахунок юридичної особи-резидента як реінвестування в об'єкт первинного інвестування або в інші об'єкти інвестування відповідно до законодавства України.

Готівкові кошти зараховуються на рахунок за наявності підтвердження джерел походження цих коштів.

На поточні рахунки в іноземній валюті фізичних осіб-резидентів зараховуються:

- готівкова валюта;

- валюта за платіжними документами, надісланими з-за кордону на ім'я власника рахунка;
- валюта за іменними платіжними документами (чеками), виписаними уповноваженими банками України;
- валюта, переказана з-за кордону на ім'я власника рахунка через уповноважені банки України;
- валюта, одержана з-за кордону від юридичної особи-нерезидента як оплата праці, премії, призи, авторські гонорари;
- валюта за іменними платіжними документами, надісланими з-за кордону на ім'я власника рахунка;
- валюта за платіжними документами, ввезеними з-за кордону власником рахунка і зареєстрованими митними органами під час в'їзду в Україну;
- валюта, перерахована в межах України іншою фізичною особою (резидентом або нерезидентом) з власного поточного рахунка в іноземній валюті та ін.

З поточного рахунка в іноземній валюті за розпорядженням фізичної особи-резидента або за його дорученням проводяться такі операції:

- перерахування за межі України через кореспондентські рахунки уповноважених банків України та кореспондентські рахунки банків-нерезидентів, відкриті в уповноважених банках України;
- виплата готівкою і платіжними документами (вивезення за межі України здійснюється згідно з Інструкцією про переміщення валюти);
- перерахування в межах України на рахунок іншої фізичної особи-резидента;
- перерахування на власний поточний або власний вкладний (депозитний) рахунок в іноземній валюті та ін.

Порядок відкриття вкладних (депозитних) рахунків суб'єктам господарювання та використання коштів за цими рахунками. Якщо вкладний (депозитний) рахунок відкривається суб'єкту господарювання, який уже має в цьому банку поточний рахунок (тобто коли банком здійснено ідентифікацію клієнта і сформовано справу з юридичного оформлення рахунка), то вкладний (депозитний) рахунок відкривається на підставі договору банківського вкладу.

Кошти на вкладний (депозитний) рахунок суб'єкта господарювання перераховуються з його поточного рахунка і після настання обставин їхнього повернення, визначених договором банківського вкладу, повертаються на поточний рахунок суб'єкта господарювання. Проведення розрахункових операцій і видачу коштів готівкою з вкладного (депозитного) рахунка суб'єкта господарювання заборонено.

Нараховані проценти за депозитами суб'єктів господарювання відповідно до умов договору банківського вкладу можуть перераховуватися на поточний рахунок або зараховуватися на поповнення депозиту.

За договором банківського вкладу банк зобов'язаний видати вклад на першу вимогу вкладника – суб'єкта господарювання, крім вкладів, внесених юридичною особою на інших умовах повернення, встановлених договором банківського вкладу.

Порядок відкриття вкладних (депозитних) рахунків фізичним особам і використання коштів за цими рахунками. Якщо фізична особа не має рахунків у цьому банку, то відкриття вкладного (депозитного) рахунка здійснюється в такому порядку:

- фізична особа повинна пред'явити паспорт або документ, що його замінює. Фізична особа-резидент додатково повинна пред'явити документ, виданий органом державної податкової служби, що засвідчує присвоєння фізичній особі-резиденту ідентифікаційного номера платника податків;
- уповноважений працівник банку ідентифікує фізичну особу, яка відкриває рахунок, і підтверджує здійснення ідентифікації копіюванням вищезазначених документів;
- між банком і фізичною особою укладається у письмовій формі договір банківського вкладу;
- фізична особа вносить або перераховує з іншого власного рахунка кошти на вкладний (депозитний) рахунок;
- на підтвердження укладення договору банківського вкладу і внесення грошових коштів на вкладний (депозитний) рахунок банк видає фізичній особі ощадну книжку або інший документ, який її замінює і видається згідно з внутрішніми положеннями банку.

В ощадній книжці зазначаються назва і місцезнаходження банку, номер вкладного (депозитного) рахунка, усі грошові суми, зараховані та списані з рахунка, а також залишок грошових коштів на рахунку на час пред'явлення ощадної книжки банку. Відомості про вклад, наведені в

ощадній книжці, є підставою для розрахунків за вкладом між банком і вкладником.

Фізична особа може відкрити вкладний (депозитний) рахунок на користь третьої особи шляхом укладення договору банківського вкладу за умови пред'явлення особою, яка відкриває рахунок, паспорта або документа, що його замінює. Якщо ця особа є резидентом, то вона додатково повинна пред'явити документ, виданий органом державної податкової служби, що засвідчує присвоєння їй ідентифікаційного номера платника податків.

Уповноважений працівник банку ідентифікує фізичну особу, яка відкриває рахунок, і підтверджує здійснення ідентифікації копіюванням вищезазначених документів.

Кошти на вкладні (депозитні) рахунки фізичних осіб можуть бути внесені готівкою, перераховані з іншого вкладного (депозитного) або поточного рахунка. Після закінчення строку або настання інших обставин, визначених законодавством України чи договором банківського вкладу, кошти з вкладного (депозитного) рахунка повертаються власнику шляхом видачі готівкою або перерахування на його власний поточний чи інший вкладний (депозитний) рахунок.

Нараховані проценти за депозитами фізичних осіб відповідно до умов договору банківського вкладу можуть перераховуватися на їхні поточні рахунки або зараховуватися на поповнення депозиту чи виплачуватися фізичним особам готівкою.

Порядок відкриття поточних рахунків типу «Н» та типу «П» у національній валюті й використання коштів за цими рахунками.

Поточний рахунок типу «Н» у національній валюті відкривається уповноваженим банком таким іноземним представництвом:

- офіційним представництвом. **Офіційні представництва** – іноземні дипломатичні, консульські, торговельні та інші офіційні представництва, що користуються імунітетом і дипломатичними привілеями;

- представництвом юридичних осіб-нерезидентів, які не займаються на території України підприємницькою діяльністю. **Постійні представництва** – представництва юридичних осіб-нерезидентів (іноземних компаній, фірм, міжнародних організацій, що представляють інтереси юридичних осіб-нерезидентів в Україні), через які повністю або

частково здійснюється підприємницька діяльність нерезидента на території України;

- представництвам іноземних банків;
- військовим частинам Чорноморського флоту Російської Федерації, які дислокуються на території України і які одержують для свого утримання бюджетні кошти за кошторисами Міністерства оборони Російської Федерації та ін.

Уповноважений банк – банк, що має письмовий дозвіл Національного банку України на здійснення операцій з валютними цінностями.

Для відкриття поточних рахунків типу «Н» та «П» клієнти банків подають такі документи:

- заяву про відкриття поточного рахунка;
- картку зі зразками підписів уповноважених осіб і відбитка печатки;
- копію легалізованої довіреності на виконання представницьких функцій тією або іншою особою в Україні;
- копію документа про акредитацію організації або установи та ін.

На поточний рахунок типу «Н» для здійснення розрахунків, пов'язаних з утриманням офіційного представництва та ін., переважно, можуть бути зараховані кошти від продажу на міжбанківському валютному ринку України іноземної валюти, отриманої від відповідного органу іноземної держави або юридичної особи-резидента.

Поточний рахунок типу «П» у національній валюті використовується відповідно до правил, встановлених для поточних рахунків юридичних осіб-резидентів (у тому числі для нарахування та зарахування на рахунок процентів за залишком коштів на цьому рахунку, якщо таке нарахування передбачено договором банківського рахунка), крім випадків купівлі іноземної валюти на міжбанківському валютному ринку України.

Наявні кошти з поточного рахунка типу «П» у національній валюті можуть бути використані постійним представництвом для купівлі на міжбанківському валютному ринку України іноземної валюти згідно з Правилами здійснення операцій на міжбанківському валютному ринку України з метою її перерахування на:

- а) рахунок юридичної особи-резидента, інтереси якої представляє на території України це представництво, на суму коштів, отриманих у

результаті здійснення в Україні операцій з купівлі-продажу товарів (робіт, послуг) та ін.;

б) власний поточний рахунок в іноземній валюті в уповноваженому банку України для використання на оплату праці працівників-нерезидентів, виплату коштів на відрядження за кордон.

Здійснення інвестицій в Україні з цього виду рахунків забороняється.

Порядок закриття рахунків клієнтів банків. Поточні рахунки клієнтів банків закриваються:

- на підставі заяви клієнта;
- на підставі рішення органу, на який законом покладено функції щодо ліквідації або реорганізації юридичної особи;
- на підставі відповідного рішення суду або господарського суду про ліквідацію суб'єкта господарювання;
- у разі смерті власника рахунка – фізичної особи (за зверненням до банку спадкоємців);
- на інших підставах, передбачених законодавством України або договором між банком і клієнтом.

Банк може відмовитися від договору банківського рахунка та закрити поточний рахунок клієнта, якщо операції за цим рахунком не здійснюються протягом трьох років підряд і на цьому рахунку немає залишку коштів.

Під час реорганізації юридичної особи (злиття, приєднання, поділу, перетворення) чи зміни її назви, а також у разі проведення перереєстрації юридичної особи-підприємця поточний рахунок закривається. Для відкриття нового рахунка подаються документи, передбачені Інструкцією «Про порядок відкриття, використання і закриття рахунків у національній та іноземних валютах».

Вкладні (депозитні) рахунки клієнтів у разі залучення строкових вкладів закриваються після закінчення строку дії договору банківського вкладу. На умовах його видачі на першу вимогу вкладний (депозитний) рахунок закривається після повернення коштів вкладнику.

Для дострокового розірвання дії договору банківського вкладу або повернення частини вкладу за бажанням вкладника – фізичної особи вкладник зобов'язаний повідомити про це у банк шляхом подання заяви.

У разі закриття поточного або вкладного (депозитного) рахунка суб'єкта господарювання банк протягом трьох робочих днів з дня закриття рахунка повідомляє про це у відповідний орган державної податкової служби.

Справа з юридичного оформлення рахунка залишається у банку і зберігається протягом п'яти років після закриття рахунка.

6.5. Характеристика основних форм безготівкових розрахунків

6.5.1. Розрахунки із застосуванням платіжних доручень

Розрахунки платіжними дорученнями є нині однією з основних форм міжгосподарських безготівкових розрахунків, що утворюють основу платіжного обороту.

Платіжне доручення – це розрахунковий документ, що містить письмове доручення платника обслуговуючому банку про списання зі свого рахунка зазначеної суми коштів та її перерахування на рахунок отримувача.

Платіжне доручення оформляється платником і подається до банку, що обслуговує його, не менше, ніж у двох примірниках, як правило, у 4 примірниках, кожен з яких має своє відповідне призначення:

- 1-й примірник використовується у банку платника для списання коштів з рахунка платника і залишається в документах для банку;
- 2-й і 3-й примірники платіжного доручення відсилаються у банк отримувача платежу, причому 2-й примірник служить основою для зарахування коштів на рахунок отримувача і залишається в документах для цього банку, а 3-й примірник додається до виписки з рахунка отримувача як основа для підтвердження банківської проводки;
- 4-й примірник повертається платнику зі штампом банку як розписка про прийом платіжного доручення до виконання.

Платник має право зазначити в платіжному дорученні дату валютування, яка не може настати пізніше, ніж через 10 календарних днів після складання платіжного доручення.

Дата валютування – зазначена платником у розрахунковому документі або в документі на переказ готівки дата, починаючи з якої гроші, переказані платником отримувачу, переходять у власність

отримувача. До настання дати валютування сума переказу обліковується у банку, що обслуговує отримувача, або в установі – члені платіжної системи.

Банк платника не приймає платіжного доручення, якщо дата валютування визначена пізніше, ніж 10 календарних днів після складання платіжного доручення. Банк платника приймає платіжне доручення до виконання протягом 10 календарних днів з дати його виписки.

Платіжне доручення від платника банк приймає до виконання за умови, якщо його сума не перевищує суму, яка є на рахунку платника. Якщо немає або недостатньо коштів на рахунку платника, то банк приймає від нього платіжні доручення, якщо порядок їхнього приймання та виконання передбачено договором між банком і платником.

Платіжні доручення є однією з основних форм безготівкових розрахунків. Доручення широко застосовуються в розрахунках за найрізноманітнішими платежами. Платіжні доручення застосовуються в розрахунках за товарними і нетоварними платежами:

- за фактично відвантажену (продану) продукцію, виконані роботи, надані послуги тощо;
- у порядку попередньої оплати – якщо такий порядок розрахунків встановлено законодавством України або обумовлено в договорі;
- для завершення розрахунків за актами звірки взаємної заборгованості підприємств, які складені не пізніше від терміну, встановленого законодавством України;
- для перерахування підприємствами сум, які належать фізичним особам (заробітна плата, пенсії тощо), на їхні рахунки, відкриті у банках;
- для виплати податків і зборів, страхових внесків, обов'язкових платежів до бюджетів або державних цільових фондів;
- в інших випадках відповідно до укладених договорів та законодавства України.

Фізичні особи використовують платіжні доручення в разі перерахування коштів зі своїх поточних і вкладних (депозитних) рахунків згідно з режимом використання цих рахунків, встановленим нормативно-правовими актами Національного банку України з питань порядку відкриття та використання рахунків, без будь-яких підтвердних документів.

Реквізит «Призначення платежу» платіжного доручення заповнюється платником так, щоб надавати повну інформацію про платіж і документи, на підставі яких здійснюється перерахування коштів отримувачу. Так, при розрахунках за фактично відвантажену продукцію, виконані роботи, надані послуги у платіжному дорученні в рядку «Призначення платежу» вказується назва відвантаженої продукції, виконаних робіт, послуг, номер, дата товарно-транспортного чи іншого документа, що підтверджує відвантаження продукції, виконання робіт, надання послуг.

Якщо фізична особа не має рахунка у банку, то розрахунки з нею платник може здійснювати, перераховуючи кошти за платіжним дорученням на повідомлений цією особою відповідний рахунок у банку, який здійснюватиме виплату цих коштів готівкою.

Схема документообігу при розрахунках платіжними дорученнями за фактично отриманий товар, надані послуги, виконані роботи виглядає таким чином (рис. 6.4):

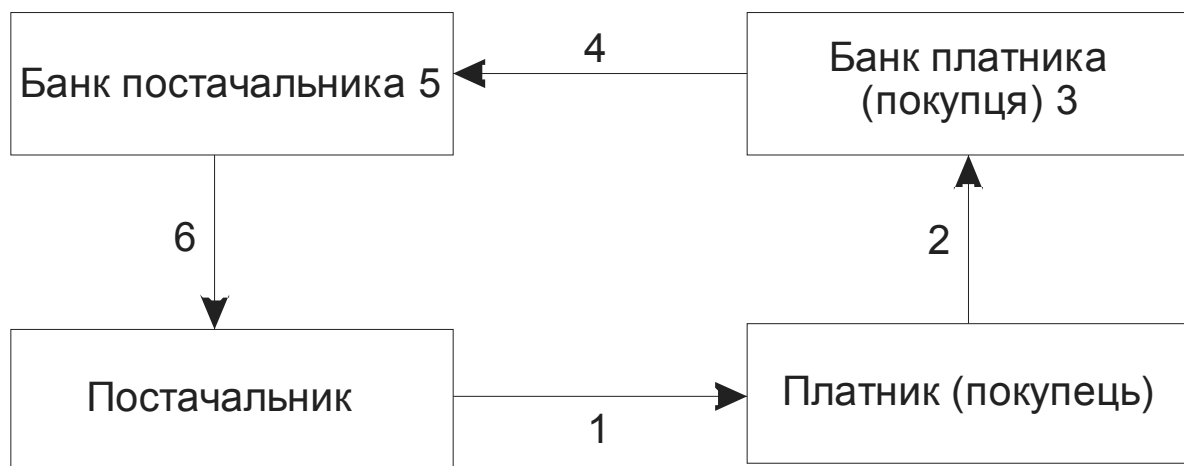

Рис. 6.4. Схема документообігу при розрахунках платіжними дорученнями.

1. Постачальник відвантажує товар, надає послуги чи виконує роботи й надає покупцеві відповідний рахунок-фактуру та інші документи згідно з договором. Рахунок-фактура містить опис і ціну товарів (робіт, послуг).

2. Платник (покупець), одержавши товар та перевібивши його якість, комплектність та ін., виписує платіжне доручення й надсилає його до банку, де відкрито його поточний рахунок.

3. Банк платника (покупця) списує кошти з поточного рахунка свого клієнта. Якщо постачальник і платник обслуговуються в одному банку, то проводиться списання коштів з поточного рахунка платника, а тоді зарахування їх на поточний рахунок одержувача (постачальника).

4. Якщо постачальника й покупця обслуговують різні банківські установи, то банк платника (покупця) повідомляє у банк постачальника про списання коштів з рахунка платника.

5. Банк постачальника зараховує кошти на поточний рахунок постачальника.

6. Банк постачальника передає постачальнику виписку з поточного рахунка про зарахування коштів, до якої додається копія платіжного доручення з відміткою банку платника.

Схема документообігу при розрахунках платіжними дорученнями відрізняється простотою, що значно пришвидшує розрахунки. Покупець має змогу попередньо перевірити якість товарів, послуг чи робіт.

Перекази через банк платіжними дорученнями застосовуються для платежів за товари та послуги: негайних – відразу після відвантаження, а також часткових платежів при великих угодах; дострокових і відстрочених платежів – у межах договірних відносин без втрат для фінансового стану сторін. Всі види нетоварних платежів практично повністю здійснюються за допомогою переказів платіжними дорученнями.

Переваги розрахунків платіжними дорученнями полягають у тому, що вони є універсальною формою розрахунків та застосовуються при розрахунках за внутрішньодержавними і міждержавними поставками, за товарними й нетоварними операціями, для оплати отриманого товару і попередньої оплати, авансів. У цій формі закладена можливість максимального наближення моментів відвантаження товару, виконання робіт, надання послуг та їхньої оплати, якщо доручення негайно здано у банк для перерахування коштів.

Однак при цих розрахунках немає належної гарантії платежу для постачальника. Використовуючи таку форму розрахунків, постачальник (отримувач коштів) зазнає двох ризиків: по-перше, затримки виписки платником платіжного доручення через відсутність або недостатність коштів або неможливості отримання кредиту, тому що доручення в цих випадках не приймається банком до виконання; по-друге, несвоєчасне

надходження або взагалі неотримання коштів при виконанні платіжного доручення відповідними банками, розрахунковими палатами.

Першого ризику можна уникнути шляхом детального опрацювання умов розрахунків при укладенні договору. Що стосується другого ризику, то банк платника та банк постачальника, а також розрахункова палата за договором банківського рахунка зобов'язані відповідно перераховувати, зараховувати кошти і проводити інші банківські операції. Місцем виконання грошового зобов'язання при безготівкових розрахунках вважається банк отримувача коштів – кредитора (постачальника). Якщо клієнт, який дав банку доручення про перерахування грошових коштів на рахунок свого контрагента, доведе факт невиконання або неналежного виконання доручення, то банк відповідно до пункту 8.3 Закону «Про платіжні системи та переказ грошей в Україні» повинен нести відповідальність на підставі і в розмірах, передбачених пунктом 32.2 цього Закону.

Ризик, якого зазнає платник, полягає у відсутності гарантії своєчасної поставки товару, особливо при попередній оплаті. Такі платежі зумовлюють і втрати платника, пов'язані з відволіканням з обороту грошових коштів та фактичним наданням постачальнику безпроцентної позики.

В окремих випадках розрахунки платіжними дорученнями гарантуються. Так, якщо фізична особа не має рахунка в банку або розрахунки безпосередньо з фізичною особою чи підприємством через банк неможливі, то платник також може здійснювати розрахунки з ними через підприємство поштового зв'язку шляхом перерахування відповідної суми на рахунок з переказних операцій підприємства зв'язку.

Через підприємства поштового зв'язку здійснюються такі перекази:

- на ім'я окремих фізичних осіб – коштів, що належать їм особисто (пенсії, аліменти, заробітна плата, витрати на відрядження, авторський гонорар тощо);
- підприємствам – коштів на виплату заробітної плати, для організованого набору працівників, заготівлі сільськогосподарської продукції а ін. у тих населених пунктах, в яких немає банків.

Для перерахування коштів підприємству зв'язку платник подає до обслуговуючого банку платіжне доручення, в якому зазначає реквізити підприємства поштового зв'язку, з рахунка якого сплачуватимуться перекази їхнім отримувачам, та номери списків отримувачів коштів.

6.5.2. Розрахунки із застосуванням платіжних вимог-доручень

Платіжна вимога-доручення – це розрахунковий документ, який складається з двох частин: верхньої – вимоги отримувача безпосередньо до платника про сплату визначеної суми коштів та нижньої – доручення платника обслуговуючому банку про списання зі свого рахунка визначеної ним суми коштів та перерахування її на рахунок отримувача.

Верхня частина вимоги-доручення оформляється отримувачем коштів і передається безпосередньо платнику не менше, ніж у двох примірниках.

Доставку вимог-доручень до платника може здійснювати банк отримувача через банк платника на договірних умовах. У разі згоди оплатити вимогу-доручення платник заповнює її нижню частину і подає до банку, що його обслуговує. Сума, яку платник погоджується сплатити отримувачу та зазначає в нижній частині вимоги-доручення, не може перевищувати суму, яку вимагає до сплати отримувач і яка зазначена у верхній частині вимоги-доручення. Платіжна вимога-доручення повертається без виконання, якщо сума, зазначена платником, перевищує суму, яка є на його рахунку.

Банк платника приймає вимогу-доручення від платника протягом 20 календарних днів з дня оформлення її отримувачем. Причини неоплати платником вимоги-доручення з'ясовуються безпосередньо між платником та отримувачем коштів без втручання банку.

Схема документообігу при розрахунках платіжними вимогами-дорученнями зображена на рис. 6.5.

Рис. 6.5. Схема документообігу при розрахунках платіжними вимогами-дорученнями.

1. Постачальник відвантажує товар, виконує роботи чи надає послуги, заповнює верхню частину вимоги-доручення й надсилає її безпосередньо платнику (покупцеві) разом з товарно-транспортними документами, передбаченими угодою.

2. У разі згоди оплатити вимогу-доручення платник заповнює нижню частину цього документа і здає у банк, що його обслуговує.

3. Банк платника (покупця) на основі першого примірника платіжної вимоги-доручення списує кошти з рахунка платника (покупця).

4. Банк платника (покупця) повідомляє у банк постачальника про списання коштів.

5. Банк постачальника проводить зарахування коштів на рахунок свого клієнта.

6. Банк постачальника повідомляє постачальнику про надходження коштів на поточний рахунок (випискою з рахунка).

Позитивним аспектом цієї форми безготівкових розрахунків є підвищення відповідальності суб'єктів платіжного обороту за організацію розрахункових відносин тому, що розрахункові документи пересилаються одержувачем коштів безпосередньо платникові, минаючи банк.

Проте ця форма розрахунків вважається мало поширеною. Недоліком розрахунків за допомогою платіжних вимог-доручень є відсутність гарантії платежу. Так, банк приймає до сплати платіжну вимогу-доручення у сумі, яка може бути сплачена за наявними коштами на рахунку платника. За відсутності достатніх коштів на рахунку платника платіжна вимога-доручення повертається без виконання. Невчасна оплата рахунків платниками і відмови від акцепту сповільнюють рух грошових коштів.

6.5.3. Розрахунки платіжними вимогами

Розрахунки платіжними вимогами використовуються для примусового списання коштів на підставі виконавчих документів, виданих судами. Відповідно до статті 1071 Цивільного кодексу України кошти можуть бути списані з рахунка клієнта без його доручення на підставі рішення суду.

Списання примусове (примусове списання коштів) – списання коштів, що здійснюється стягувачем без згоди платника на підставі

встановлених законом виконавчих документів у випадках, передбачених законом.

Примусове списання коштів з рахунків платників ініціюють стягувачі на підставі виконавчих документів, виданих судами. Для примусового списання коштів стягувач оформляє не менше, ніж у трьох примірниках платіжну вимогу.

Платіжна вимога – це розрахунковий документ, що містить вимогу стягувача або в разі договірної списання отримувача до банку, який обслуговує платника, здійснити без погодження з платником переказ визначеної суми коштів з рахунка платника на рахунок отримувача.

У реквізиті «Призначення платежу» платіжної вимоги стягувач зазначає назву, дату видачі та номер (якщо він присвоєний) виконавчого документа. Платіжну вимогу стягувач подає до банку, що його обслуговує, разом з двома примірниками реєстру платіжних вимог. Банк, що обслуговує стягувача, приймає платіжні вимоги протягом 10 календарних днів з дати їхнього складання, а банк платника – протягом 30 календарних днів з дати їхнього складання.

Банк платника приймає до виконання платіжну вимогу стягувача незалежно від наявності достатнього залишку коштів на рахунку платника. У разі недостатності коштів на рахунку платника банк виконує платіжну вимогу в межах залишку коштів. Часткову оплату платіжної вимоги банк оформляє меморіальним ордером, у реквізиті «Призначення платежу» якого він зазначає номер і дату платіжної вимоги, котру частково сплачено, суму, що залишилася до сплати, та повторює текст, наведений у реквізиті «Призначення платежу» цієї платіжної вимоги. Для підтвердження часткової оплати відповідальний виконавець на першому примірнику платіжної вимоги окреслює реквізит «Сума» і зазначає на зворотному боці дату, суму часткового платежу, засвідчуючи це своїм підписом. Перший примірник платіжної вимоги, на підставі якої здійснено часткову оплату, залишається на зберігання у банку платника.

Банк не пізніше, ніж наступного робочого дня повідомляє платникові про надходження платіжної вимоги на примусове списання коштів з його рахунка, якщо умова про таке повідомлення передбачена договором про розрахунково-касове обслуговування цього платника (у порядку, передбаченому договором).

Стягувач може відкликати платіжну вимогу в будь-який час до списання коштів з рахунка платника шляхом подання листа про відкликання до банку, що обслуговує стягувача. Платіжна вимога відкликається лише в повній сумі.

Схема документообігу при розрахунках платіжними вимогами зображена на рис. 6.6.

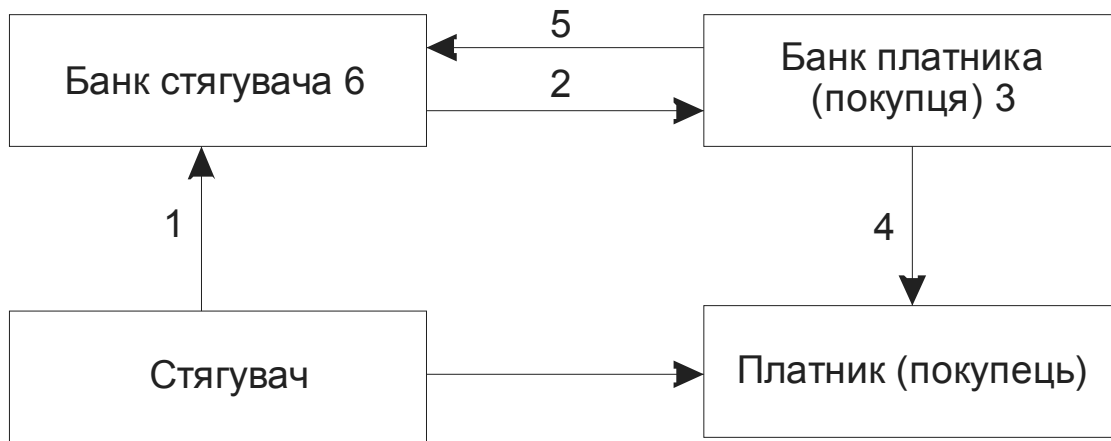

Рис. 6.6. Схема документообігу при розрахунках платіжними вимогами.

1. Стягувач (одержувач) коштів виписує і здає в установу банку, що його обслуговує, платіжну вимогу до платника та реєстр платіжних вимог.

2. Банк стягувача (одержувача) пересилає платіжну вимогу і реєстр банку платника.

3. На основі перевіреної платіжної вимоги установа банку списує зазначену суму з рахунка платника.

4. Банк платника видає платникові платіжну вимогу і повідомляє про платіж.

5. З банку платника надходять документи про перерахування коштів у банк стягувача (одержувача).

6. Банк стягувача (одержувача) зараховує зазначену суму на рахунок одержувача коштів.

Фізичні та юридичні особи, укладаючи договори між собою, передбачають у них право отримувача на договірне списання коштів з рахунка платника за його дорученням. Це право отримувач може використати в разі настання строку платежу, обумовленого в договорі з платником, або прострочення платником цього строку.

Банк обумовлює своє право на здійснення договірного списання за дорученням платника з його рахунка в договорі про розрахунково-касове обслуговування або іншому договорі про надання банківських послуг.

Отримувач для здійснення договірною списання оформляє платіжну вимогу, яку подає до банку, що обслуговує платника.

6.5.4. Розрахунки із застосуванням розрахункових чеків

Розрахунковий чек – це розрахунковий документ, що містить нічим не обумовлене письмове розпорядження власника рахунка (чекодавця) банку-емітента, в якому відкрито його рахунок, про сплату чекодержателю зазначеної у чеку суми коштів.

При розрахунках чеками виникають економічні відносини між трьома суб'єктами, якими є:

- 1) *чекодавець* – підприємство або фізична особа, яка здійснює платіж за допомогою чека і підписує його;
- 2) *чекодержатель* – підприємство або фізична особа, яка є отримувачем коштів за чеком;
- 3) *банк-емітент* – банк, що видав розрахунковий чек (розрахункову чекову книжку).

Розрахункові чеки використовуються у безготівкових розрахунках підприємств та фізичних осіб з метою скорочення розрахунків готівкою за отримані товари (виконані роботи, надані послуги). Чеки використовуються лише для безготівкових перерахувань з рахунка чекодавця на рахунок отримувача коштів і не підлягають сплаті готівкою.

Чеки виготовляються на замовлення комерційного банку Банкотно-монетним двором Національного банку України чи іншим спеціалізованим підприємством на спеціальному папері з дотриманням усіх обов'язкових вимог, передбачених Інструкцією про безготівкові розрахунки в Україні. Чеки брошуруються в розрахункові чекові книжки по 10, 20 і 25 аркушів.

Чеки, що використовуються фізичними особами для здійснення одноразових операцій, виготовляються як окремі бланки, облік яких банки ведуть окремо від чекових книжок. Чеки та чекові книжки є бланками суворого обліку.

Для гарантованої оплати чеків чекодавець бронює кошти на окремому аналітичному рахунку «Розрахунки чеками» у банку-емітенті. Для цього разом із заявою про видачу чекової книжки чекодавець подає до банку-емітента платіжне доручення для перерахування коштів на

аналітичний рахунок «Розрахунки чеками» (фізична особа може подати заяву про перерахування коштів або вносити суму готівкою).

Чекову книжку на ім'я чекодавця (фізичної особи) банк-емітент видає на суму, що не перевищує залишок коштів на рахунку чекодавця. Один або кілька чеків на ім'я чекодавця (фізичної особи) банк-емітент може видати на суму, що не перевищує залишок коштів на рахунку чекодавця, або суму, внесену ним готівкою.

Строк дії чекової книжки – один рік, чека, який видається фізичній особі для одноразового розрахунку, – три місяці з дати їхньої видачі. Строк дії невикористаної чекової книжки може продовжуватися за погодженням з банком-емітентом.

Чекова книжка може видаватися для розрахунків з будь-яким конкретним постачальником або з різними постачальниками. Чек із чекової книжки пред'являється до оплати у банк чекодержателя протягом 10 календарних днів (день виписки чека не враховується). Чек приймається чекодержателем до оплати безпосередньо від чекодавця, на ім'я якого оформлені документи, що підтверджують отримання ним товарів (виконання робіт, надання послуг).

Забороняється передавання чека (чекової книжки) його власником будь-якій іншій юридичній або фізичній особі, а також підписання незаповнених бланків чека і проставляння на них відбитка печатки юридичними особами. За бажанням фізичної особи чек може виписуватися на ім'я іншої особи, яка стає його власником. Видача чеків на пред'явника не проводиться.

Підприємствам не дозволяється здійснювати обмін чека на готівку та отримувати готівкою здачу із суми чека. Фізичні особи можуть обмінювати чек на готівку або отримувати здачу із суми чека готівкою (але не більше, ніж 20 відсотків від суми цього чека).

Власник чека повертає до банку-емітента невикористаний чек для зарахування суми на свій рахунок або обміну його на готівку. Повертаючи чекову книжку з невикористаними чеками, її власник одночасно подає до банку-емітента платіжне доручення на перерахування коштів, заброньованих на аналітичному рахунку «Розрахунки чеками», на свій поточний рахунок.

Чекодавець випишує чек із чекової книжки під час здійснення платежу і видає за отримані ним товари (виконані роботи, надані послуги).

Виписуючи чек, чекодавець перепишує на його корінець залишок ліміту з корінця попереднього чека й зазначає новий залишок ліміту.

Чекодержатель здає у банк чеки разом з трьома примірниками реєстру розрахункових чеків – якщо рахунки чекодавця і чекодержателя відкриті в одному банку, і в чотирьох примірниках – якщо рахунки чекодавця й чекодержателя відкриті в різних банках.

Якщо чекодавець і чекодержатель обслуговуються в одному банку, то після перевірки правильності заповнення реквізитів чеків та реєстру чеків банк на підставі першого примірника реєстру чеків списує кошти з відповідного рахунка чекодавця і зараховує їх на рахунок чекодержателя.

У разі здійснення клієнтами різних банків розрахунків чеками банк чекодержателя приймає чеки з реєстром чеків і разом з другим та третім примірниками цього реєстру інкасує їх до банку-емітента. У цьому разі кошти на рахунок чекодержателя зараховуються банком, що його обслуговує, лише після отримання їх від банку-емітента.

Схема документообігу при розрахунках розрахунковими чеками зображена на рис. 6.7.

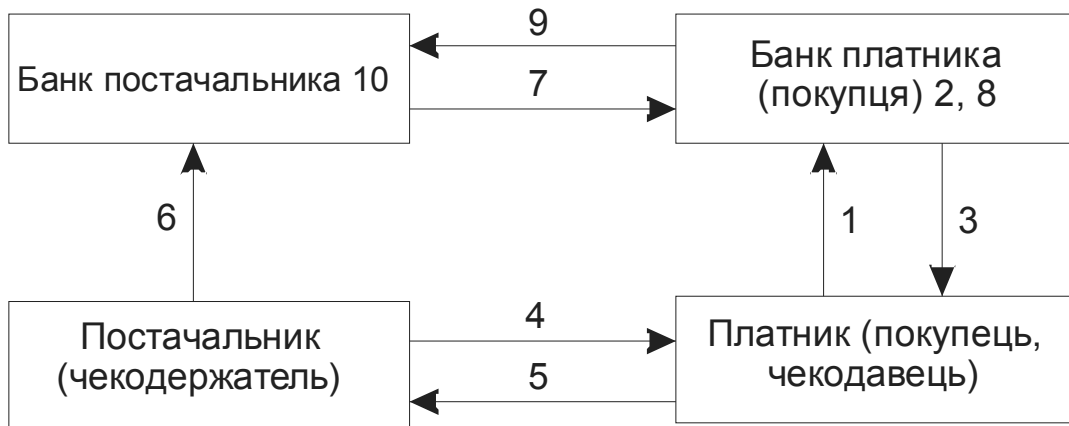

Рис. 6.7. Схема документообігу при розрахунках розрахунковими чеками.

1. Платник (покупець) подає до свого банку заяву на отримання чекової книжки і платіжне доручення для депонування коштів.

2. Банк платника (покупця) списує кошти з поточного рахунка платника і зараховує їх на окремий рахунок «Розрахунки чеками».

3. Банк-емітент видає клієнтові-чекодавцю чекову книжку.

4. Постачальник відвантажує товар, виконує роботи чи надає послуги.

5. Чекодавець випишує чек із чекової книжки і передає його безпосередньо постачальникові (чекодержателю), підтверджуючи таким чином одержання товару, виконання робіт чи надання послуг.

6. Чекодержатель здає чек разом з трьома примірниками реєстрів до банку, що його обслуговує.

7. Банк чекодержателя, перевіривши, чи правильно складено реєстр і реквізити чека та своєчасність подання його до оплати, інкасує чек і реєстр чеків (другий та третій примірники) до банку-емітента.

8. Банк-емітент списує відповідну суму з рахунка чекодавця, на якому депоновано кошти для розрахунків чеками.

9. Банк-емітент повідомляє банк чекодержателя про списання коштів.

10. Банк чекодержателя (постачальника) зараховує суму, зазначену в чеку, на поточний рахунок постачальника.

Розрахунки чеками переважають у західних країнах та використовуються юридичними і фізичними особами. В Україні ця форма розрахунків поки що не набула значного поширення.

Перевагами розрахунків чеками є: можливість максимального наближення платежу до моменту отримання товару, надання послуг (покупець, пересвідчившись у відповідності продукції пред'явленим ним вимогам, простим обміном документів, які підтверджують відпуск (відвантаження) товару, на чек розраховується відразу ж з постачальником чеком); гарантія своєчасного отримання платежу або за рахунок заброньованих коштів, або за рахунок коштів банку; прискорення оборотності коштів у розрахунках за рахунок швидкого оформлення розрахунків і надходження платежу; простота розрахунків.

Недоліками цієї форми розрахунків є: обмежена можливість її використання при розрахунках за товари зі складною, дрібною номенклатурою виробів, коли важко розрахувати суму платежу; тривалий термін дії чека (10 днів), який дозволяє регулювати терміни його пред'явлення до оплати, що може викликати сповільнення оборотності коштів; складність документообігу.

6.5.5. Розрахунки за акредитивами

Акредитив – договір, що містить зобов'язання банку-емітента, за яким цей банк за дорученням клієнта (заявника акредитива) або від свого імені проти документів, які відповідають умовам акредитива,

зобов'язаний виконати платіж на користь бенефіціара або доручає іншому (виконуючому) банку здійснити цей платіж.

При розрахунках акредитивами в економічні відносини вступають такі суб'єкти:

- *банк-емітент* – банк, що відкрив акредитив;
- *бенефіціар* – особа, якій призначений платіж або на користь якої відкрито акредитив;
- *виконуючий банк* – банк, який за дорученням банку-емітента здійснює платіж проти документів, визначених в акредитиві. Виконуючий банк залежно від операції за акредитивом, виконання якої доручено йому банком-емітентом, також може бути авізуючим банком;
- *заявник акредитива* – платник, який подав обслуговуючому банку заяву про відкриття акредитива.

Умови та порядок проведення розрахунків за акредитивами передбачаються в договорі між бенефіціаром і заявником акредитива. Акредитив – це окремий договір від договору купівлі-продажу або іншого контракту. Банк-емітент може відкривати такі *види акредитивів*:

- *покритий* – акредитив, для здійснення платежів за яким завчасно бронюються кошти платника у повній сумі на окремому рахунку в банку-емітенті або у виконуючому банку. Кошти заявника акредитива бронюються на аналітичному рахунку «Розрахунки за акредитивами»;
- *непокритий* – акредитив, оплата за яким (якщо тимчасово немає коштів на рахунку платника) гарантується банком-емітентом за рахунок банківського кредиту.

Акредитив може бути відкличним або безвідкличним.

Відкличний акредитив може бути змінений або анульований банком-емітентом у будь-який час без попереднього повідомлення бенефіціара (наприклад, у разі недотримання умов, передбачених договором, дострокової відмови банком-емітентом від гарантування платежів за акредитивом).

Безвідкличний акредитив – це акредитив, який може бути анульований або умови якого можуть бути змінені лише за згодою на це бенефіціара, на користь якого він був відкритий.

Відносини між банком-емітентом і авізуючим або виконуючим банком у разі необхідності регулюються договорами. Акредитив може бути авізований бенефіціару через інший (авізуючий) банк. Авізуючий

банк, якщо він не визначений виконуючим банком, не несе зобов'язань щодо сплати за акредитивом.

Для відкриття акредитива клієнт подає до банку-емітента заяву про відкриття акредитива не менше, ніж у трьох примірниках та в разі відкриття покритого акредитива – відповідні платіжні доручення.

Якщо відкривається покритий акредитив, депонований у виконуючому банку, який не є банком-емітентом, то заявник, крім заяви, подає до банку-емітента платіжне доручення на перерахування коштів для бронювання їх у виконуючому банку. Банк-емітент перераховує кошти заявника на аналітичний рахунок «Розрахунки за акредитивами» у виконуючому банку та повідомляє йому про умови акредитива.

У разі відкриття покритого акредитива, депонованого у банку-емітенті, заявник подає заяву та платіжне доручення на перерахування коштів зі свого рахунка на аналітичний рахунок «Розрахунки за акредитивами» у банку-емітенті. Акредитив є відкритим після того, як здійснено відповідні бухгалтерські записи за рахунками та надіслано повідомлення бенефіціару про відкриття й умови акредитива. Дата виконання платіжних доручень, наданих разом із заявою, і дата повідомлення бенефіціара мають збігатися.

У разі відкриття покритого акредитива клієнт подає заяву, як правило, у чотирьох примірниках. Перший примірник заяви банк-емітент обліковує за відповідним позабалансовим рахунком, призначеним для обліку акредитивів, другий – разом з випискою з рахунка він видає заявнику як розписку банку про відкриття акредитива, третій та четвертий примірники, як правило, використовуються для інформування виконуючого банку і бенефіціара про умови акредитива.

Банк-емітент інформує виконуючий (авізуючий) банк про відкриття акредитива шляхом надсилання йому електронною поштою (електронне повідомлення) або іншими засобами зв'язку, передбаченими договорами між банками, заяви чи повідомлення.

Заяву або повідомлення банк-емітент надсилає авізуючому банку не пізніше, ніж наступного робочого дня після отримання заяви від клієнта. Повідомлення має містити номер акредитива, усі його умови, спосіб платежу, місце виконання та строк дії акредитива. Виконуючий (авізуючий) банк про відкриття і умови акредитива повідомляє бенефіціару (авізує акредитив) протягом 10 робочих днів з дня отримання повідомлення від банку-емітента (авізуючого банку).

Після відвантаження продукції (виконання робіт, надання послуг) бенефіціар подає виконуючому банку потрібні документи, передбачені умовами акредитива, разом з реєстром документів за акредитивом. Реєстр документів за акредитивом складається за формою, наведеною в Інструкції про безготівкові розрахунки в Україні в національній валюті, або за довільною формою та подається до банку, як правило, у чотирьох примірниках.

Перший і другий примірники реєстру документів за акредитивом разом з іншими документами виконуючий банк надсилає до банку-емітента, третій – використовує для списання суми заяви, призначений для обліку акредитивів (після надходження коштів від банку-емітента), четвертий – видає бенефіціару.

Банк-емітент, зробивши перевірку виконання всіх умов акредитива, на підставі першого примірника реєстру документів за акредитивом списує кошти з аналітичного рахунка «Розрахунки за акредитивами» і перераховує їх на рахунок бенефіціара. Перший примірник реєстру документів за акредитивом банк-емітент зберігає в документах дня банку, а другий – видає заявнику разом з іншими документами за акредитивом.

У всіх акредитивах обов'язково мають передбачатися дата закінчення строку і місце подання документів для платежу. Дата, яку зазначено в заяві, є останнім для подання бенефіціаром до оплати реєстру документів за акредитивом та документів, передбачених умовами акредитива. Банки повинні здійснювати контроль за строком дії акредитива, зазначеним у заяві.

У день закінчення строку дії акредитива, кошти за яким заброньовані у виконуючому банку, останній у кінці операційного дня списує кошти з аналітичного рахунка «Розрахунки за акредитивами» та перераховує у банк-емітент на рахунок, з якого вони надійшли.

Банк-емітент зараховує одержані кошти на рахунок заявника акредитива і списує потрібну суму з відповідного позабалансового рахунка, призначеного для обліку акредитивів.

Про закриття непокритого акредитива у зв'язку із закінченням строку його дії виконуючий банк надсилає повідомлення банку-емітенту електронною поштою або іншими засобами зв'язку, передбаченими договором між банками, та списує суму акредитива з відповідного позабалансового рахунка, призначеного для обліку акредитивів.

Після отримання повідомлення про закриття акредитива банк-емітент списує потрібну суму з відповідного позабалансового рахунка, призначеного для обліку акредитивів.

Акредитив, кошти за яким заброньовані у банку-емітенті, закривається ним після закінчення строку, зазначеного в акредитиві, з урахуванням нормативного строку проходження документів спецзв'язком від виконуючого банку до банку-емітента або після отримання від виконуючого банку підтвердження про невиконання акредитива.

У кінці операційного дня банк-емітент перераховує кошти з аналітичного рахунка «Розрахунки за акредитивами» на рахунок заявника і надсилає повідомлення виконуючому банку для їхнього списання з відповідного позабалансового рахунка, призначеного для обліку акредитивів.

Схема документообігу при розрахунках на підставі покритого акредитива зображена на рис. 6.8.

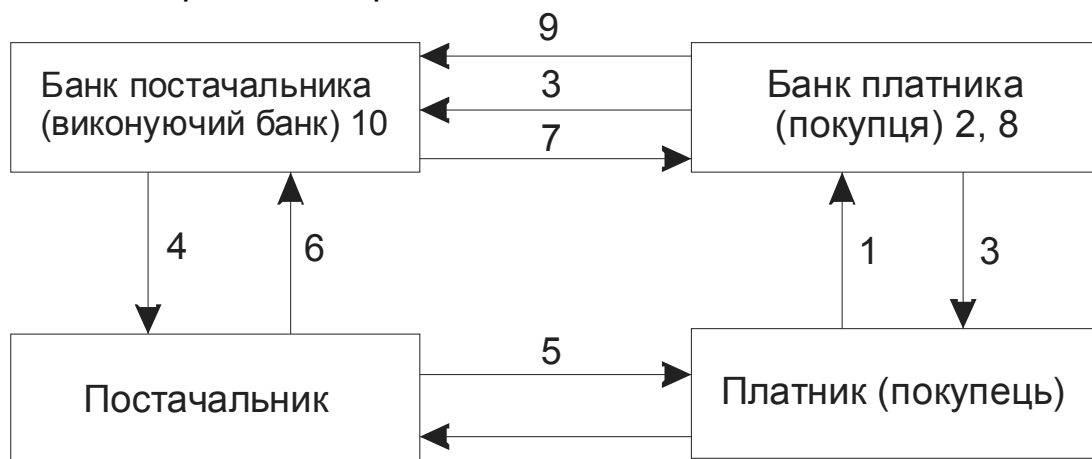

Рис. 6.8. Схема документообігу при розрахунках на підставі покритого акредитива.

1. Підприємство-заявник (платник) подає до свого банку (банку-емітента) заяву для відкриття акредитива і платіжне доручення для депонування коштів.

2. Банк заявника (банк-емітент) відповідно до доручення клієнта перераховує кошти з його поточного рахунка на аналітичний рахунок «Розрахунки акредитивами».

3. Банк-емітент повідомляє заявникові та у виконуючий банк про відкриття акредитива (надсилаючи кожному примірник заяви).

4. Виконуючий банк (банк бенефіціара) повідомляє бенефіціарові про відкриття та умови акредитива.

5. Бенефіціар (постачальник) відвантажує товар, виконує роботи чи надає послуги.

6. Бенефіціар (постачальник) подає необхідні документи, передбачені умовами акредитива, разом з реєстром документів виконуючому банку.

7. Банк бенефіціара (виконуючий банк) перевіряє документи та виконання усіх умов акредитива і надсилає документи банку-емітенту.

8. Банк-емітент перевіряє виконання всіх умов акредитива та списує кошти з рахунка «Розрахунки акредитивами».

9. Банк-емітент повідомляє у виконуючий банк (банк бенефіціара) про списання коштів.

10. Банк бенефіціара зараховує кошти на рахунок бенефіціара.

Акредитивна форма розрахунків гарантує своєчасність і повноту платежу постачальнику за відвантажені товари чи надані послуги.

Розрахунки акредитивами займають незначне місце у безготівковому обороті України. Цій формі віддає перевагу постачальник, якщо він не впевнений у платоспроможності покупця. Покупець може віддати перевагу їй, якщо сумнівається в надійності постачальника, тому що виконуючий банк платить тільки після перевірки умов договору. Кожен акредитив оформляється тільки з одним постачальником і не може бути переадресований іншому постачальнику.

Недостатній розвиток цієї форми розрахунків пояснюється тим, що вона вимагає резервування покупцем грошових коштів на оплату товарів, робіт, послуг ще задовго до того, як вони відвантажені (надані) постачальником. Це призводить до тимчасового відволікання грошових коштів покупцем і сповільнює їхню оборотність.

6.5.6. Розрахунки під час здійснення заліку взаємної заборгованості

Розрахунки під час здійснення заліку взаємної заборгованості – це така форма розрахунків, до яких належать платежі, за котрими взаємні зобов'язання боржників і кредиторів погашаються в рівновеликих сумах, та лише за їхньою різницею здійснюється платіж на загальних підставах.

Ці розрахунки можуть здійснюватися шляхом зарахування зобов'язань між двома платниками або групою платників усіх форм власності однієї чи різних галузей господарства. Два підприємства, що

мають між собою постійні господарські зв'язки за взаємними поставками товарів (виконаними роботами, наданими послугами), можуть здійснювати розрахунки періодично за сальдо зустрічних вимог.

У договорах між підприємствами передбачаються періодичність звіряння взаємної заборгованості зі складанням відповідного акта, строки та платіжні інструменти, із застосуванням яких здійснюватимуться розрахунки. Після складання акта звіряння заборгованості у строки, визначені законодавством України, та сторона, на користь якої склалося кредитове сальдо взаємозобов'язань, виписує розрахунковий документ (платіжне доручення, вимогу-доручення) або оформляє вексель.

Особливість цих розрахунків полягає в тому, що залік зустрічних вимог проводять самі підприємства. На їхніх рахунках у банку відображаються тільки кінцеві результати – оплата одним учасником або стягнення з іншого учасника суми, не зарахованої зустрічними претензіями (сальдо).

Перевагою заліків взаємних вимог є те, що скорочується сума взаємної заборгованості, переривається ланцюг неплатежів, досягається економія платіжних коштів на суму зарахованого обороту.

Ефективність заліку визначається як частка від ділення зарахованої частини платежу до загальної суми оплачених документів у відсотках. Чим вищий цей показник, тим ефективніший залік (зокрема, якщо зарахована сума становить понад 30% від загальної суми заборгованості).

Наприклад, підприємства А і Б при розрахунках використовують залік взаємної заборгованості (рис. 6.9). Підприємство А відвантажило продукцію на 300000 грн. підприємству Б, а підприємство Б відвантажило продукції на 700000 грн. підприємству А.

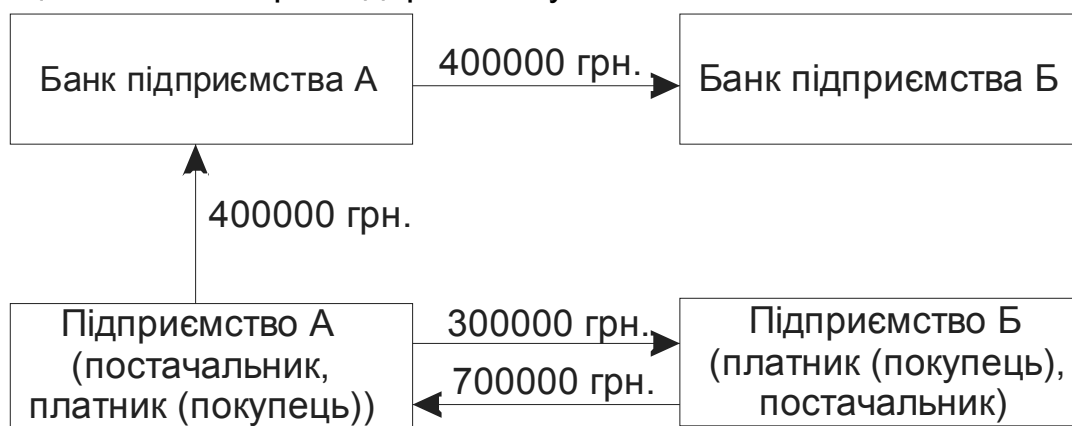

Рис. 6.9. Схема документообігу при розрахунках під час здійснення заліку взаємної заборгованості

Сальдо взаємних вимог становитиме 400000 грн. (700000 грн. – 300000 грн.). За результатами заліку взаємної заборгованості підприємство А виявилось боржником, тому воно повинно перерахувати 400000 грн. підприємству Б. Залік є ефективним, тому що взаємопогашається 600000 грн. (300000 грн. + 300000 грн. = 600000 грн.), що становить 60% (600000 грн. x 100% : 1000000 грн.) від загальної суми взаємної заборгованості (700000 грн. + 300000 грн. = 1000000 грн.). На користь підприємства Б склалося кредитове сальдо взаємозобов'язань, тому дане підприємство випише платіжну вимогу-доручення або оформить переказний вексель.

6.5.7. Розрахунки за допомогою систем дистанційного обслуговування

Дистанційне обслуговування – це комплекс інформаційних послуг за рахунком клієнта і здійснення операцій за рахунком на підставі дистанційних розпоряджень клієнта.

Дистанційне розпорядження – це розпорядження банку виконати певну операцію, яке передається клієнтом за погодженим каналом доступу, без відвідання клієнтом банку.

Оперативне ведення клієнтом своїх рахунків у банку та обмін технологічною інформацією, визначеною в договорі між банком і клієнтом, клієнт може здійснювати за допомогою систем дистанційного обслуговування. Дистанційне обслуговування може здійснюватися за допомогою систем «клієнт-банк», «клієнт-інтернет-банк», «телефонний банкінг» та ін. (рис. 6.10).

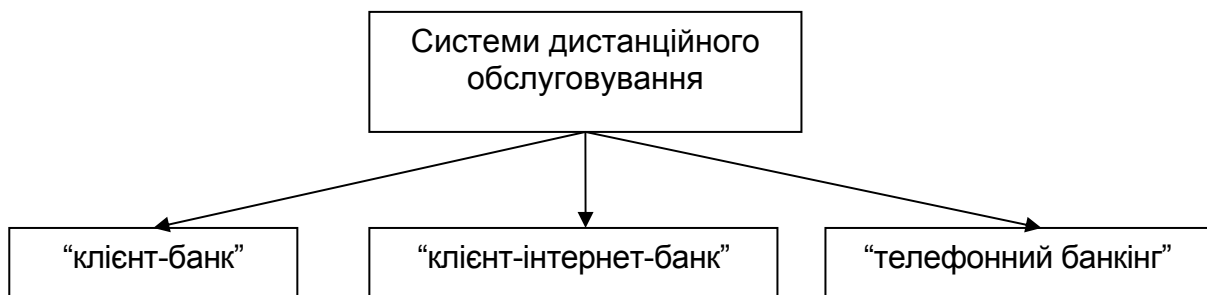

Рис. 6.10. Системи дистанційного обслуговування.

Програмне забезпечення систем дистанційного обслуговування має відповідати вимогам нормативно-правових актів Національного

банку України, які пред'являються до технології та захисту електронних банківських розрахунків.

Юридичною підставою для роботи клієнта за допомогою систем дистанційного обслуговування й оброблення банком дистанційних розпоряджень клієнта є договір про розрахунково-касове обслуговування. У договорі обов'язково мають обумовлюватися права, обов'язки і відповідальність сторін, порядок вирішення спорів у разі їхнього виникнення та ін.

Системи типу «клієнт-банк», «клієнт-інтернет-банк», «телефонний банкінг» та ін. на підставі дистанційних розпоряджень клієнта можуть виконувати функції надання інформаційних послуг згідно з переліком, зазначеним у договорі між банком і клієнтом, здійснення операцій за рахунком клієнта.

Під час здійснення розрахунків за допомогою систем «клієнт-банк», «клієнт-інтернет-банк» та ін. застосовуються електронні розрахункові документи. Якщо це передбачено договором між банком і клієнтом, то використання клієнтом системи не виключає можливого оброблення банком документів клієнта на паперових носіях.

Платник може формувати електронні розрахункові документи на підставі належним чином оформлених платіжних доручень, платіжних вимог-доручень, а також з використанням платіжних карток.

Не дозволяється формування клієнтами електронних розрахункових документів на підставі розрахункових документів, які мають додатки (реєстр розрахункових чеків, реєстр документів за акредитивом тощо), а також формування стягувачем електронних розрахункових документів на підставі платіжних вимог на примусове списання, стягнення коштів, отримувачем – у разі договірною списання коштів. Ці платіжні вимоги стягувач (отримувач) надсилає до банку на паперових носіях.

Для здійснення операцій за рахунком клієнта (оплата комунальних послуг, телефонних переговорів та ін.) за допомогою системи «телефонний банкінг» (дистанційне обслуговування клієнтів за допомогою телефонних каналів зв'язку), клієнт у договорі з банком про розрахунково-касове обслуговування або іншому договорі про надання банківських послуг вміщує інформацію, яка потрібна банку для списання ним коштів з рахунка клієнта. Якщо це передбачено договором між банком та клієнтом, то використання клієнтом системи не виключає можливе оброблення банком документів клієнта на паперових носіях.

Ідентифікація клієнта для доступу до системи «телефонний банкінг» здійснюється за допомогою засобів ідентифікації, передбачених у договорі між банком і клієнтом. Засоби ідентифікації (номер клієнта, особистий ПІН-код, сукупність цифрових та літерних компонентів тощо) банк надає клієнту після укладення договору. Передавання дистанційного розпорядження і реєстрація його банком здійснюються за погодженим каналом доступу в автоматичному режимі.

Дистанційне розпорядження вважається таким, що передане клієнтом, та прийняте банком до виконання, якщо клієнт:

- для доступу до системи ввів правильне значення засобу ідентифікації;
- увів код операції та всі параметри, які запитуються системою;
- підтвердив це розпорядження.

Банк, що обслуговує платника, здійснюючи на підставі дистанційного розпорядження списання коштів з рахунка платника, оформляє розрахунковий документ, у реквізиті «Призначення платежу» якого зазначає інформацію про платіж і документи, на підставі котрих здійснюється перерахування коштів. Якщо клієнт не підтвердив розпорядження на здійснення операції, то банк операцію не виконує, про що інформує клієнта.

Якщо у банку виникає потреба з'ясувати особу клієнта, суть діяльності чи фінансовий стан, а клієнт не надасть документів і відомостей, що підтверджують ці дані, або умисно подасть неправдиві відомості про себе, то банк залишає без виконання електронний розрахунковий документ (дистанційне розпорядження, передане телефоном). Банк повідомляє клієнтові засобами системи про причину невиконання електронного розрахункового документа (дистанційного розпорядження) з обов'язковим посиланням на статтю 64 Закону України «Про банки і банківську діяльність» та на цей пункт.

Якщо операція містить ознаки такої, що підлягає фінансовому моніторингу, то банк може відмовити клієнтові у виконанні електронного розрахункового документа (дистанційного розпорядження), переданого телефоном. Банк повідомляє клієнтові засобами системи про причину відмови у виконанні електронного розрахункового документа (дистанційного розпорядження) з обов'язковим посиланням на частину 2 статті 7 Закону України «Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом» і на цей пункт.

Розвиток та подальше впровадження систем дистанційного обслуговування, зокрема систем «клієнт-банк», «клієнт-інтернет-банк» і «телефонний банкінг», дадуть змогу банкам ефективніше проводити клієнтські платежі, зменшать собівартість цих послуг за рахунок зменшення працездатності, а також підвищать їхню надійність, оскільки заповнення платіжного доручення в електронній формі значно зменшує кількість помилок.

6.6. Порядок здійснення міжбанківських розрахунків

6.6.1. Необхідність, сутність і класифікація міжбанківських розрахунків

Здійснення безготівкових розрахунків у господарстві між постачальниками і споживачами продукції породжує взаємні розрахунки між банками. Міжбанківські розрахунки виникають тоді, коли платник та отримувач коштів обслуговуються різними банками, а також при взаємному кредитуванні банків і переміщенні готівкових грошей.

Міжбанківські розрахунки – це система організації, здійснення й регулювання платежів за грошовими вимогами і зобов'язаннями, що виникають між банківськими установами у процесі їхньої діяльності. Міжбанківські розрахунки є безготівковими розрахунками між банками, обумовленими виконанням платежів клієнтів або власними зобов'язаннями одного банку перед іншим.

Головну роль в організації міжбанківських розрахунків відіграє система кореспондентських відносин.

Кореспондентські відносини – це договірні відносини між банківськими установами, мета яких полягає у здійсненні платежів за дорученням один одного.

Предметом цих відносин є переважно два види операцій: з обслуговування клієнтів і власне міжбанківські операції. До перших належать операції з комерційних угод клієнтів та надання їм трастових послуг: платежі на основі різних форм розрахунків (дебетових і кредитових переказів, акредитиву, інкасо), кліринг, операції з цінними паперами, надання гарантій та ін. Власні операції банків охоплюють активні й пасивні операції, купівлю і продаж валют, цінних паперів та ін.

Банки, особливо великі, надають також інформаційні, консультаційні послуги, взаємодіють у процесі видачі консорціумних кредитів.

Існує три основних види систем кореспондентських відносини, які встановлюються:

- 1) безпосередньо між банківськими установами (прямі кореспондентські відносини);
- 2) між банківськими установами і центральним банком;
- 3) через клірингові установи.

Кореспондентські відносини переважно супроводжуються відкриттям рахунків (**відносини з рахунком**) на взаємній основі (один в одного, рис. 6.11) або в односторонньому порядку (тільки в одного з партнерів, як правило, у великого банку). Вибір на користь взаємних або односторонніх кореспондентських відносин залежить від різних чинників: взаємних потоків платежів, ціни і попиту на ринку кредитних ресурсів, можливості участі в торгах на регіональних валютних біржах, а також можливості оперативного відкликання коштів, що містяться на кореспондентських рахунках.

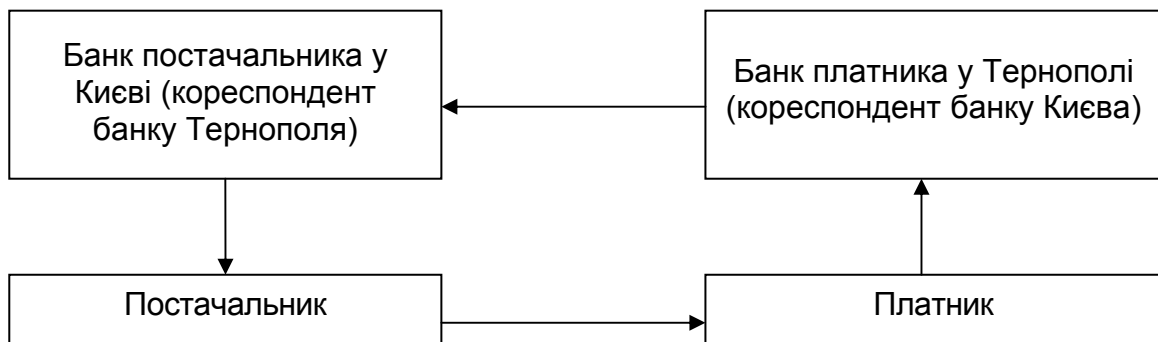

Рис. 6.11. Схема документообігу при прямих кореспондентських відносинах між банківськими установами.

Можливі також **відносини між кореспондентами без рахунка**, коли взаємні розрахунки здійснюються за рахунками, відкритими ними у третій кредитній установі. Окремий випадок такої структури договірних зв'язків – розрахунки через кореспондентські рахунки, відкриті в установах центрального банку (рис. 6.12). Однак вони можуть проводитися і через рахунки, відкриті у будь-якій банківській установі, яка переважно є великим центром міжбанківських розрахунків.

Рис. 6.12. Схема документообігу при міжбанківських розрахунках через центральний банк.

Ще один вид кореспондентських відносин – **через клірингові центри**, в яких відкриваються клірингові рахунки, – як різновид кореспондентського рахунка для проведення клірингу (рис. 6.13). При цьому рівновеликі фінансові вимоги та зобов'язання погашаються, а сальдо списується (дебетове) або зараховується (кредитове) на основний кореспондентський рахунок.

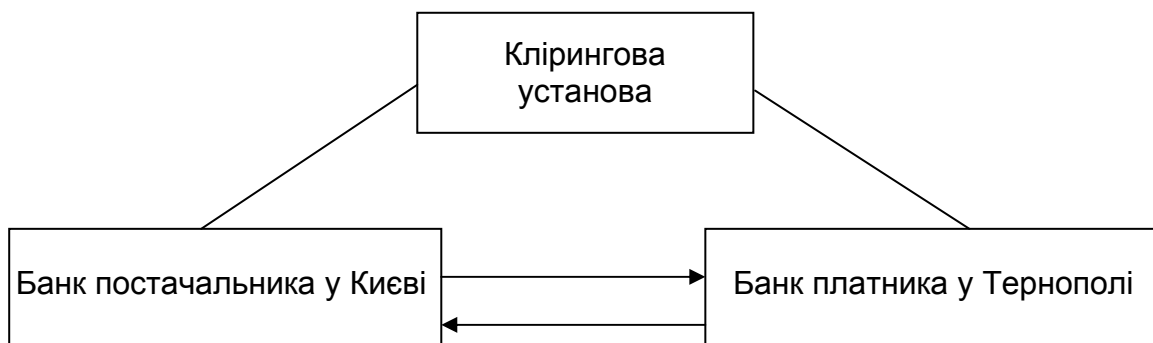

Рис. 6.13. Схема документообігу при міжбанківських розрахунках через клірингову установу.

Для встановлення кореспондентських відносин банківські установи обмінюються листами. Сторони домовляються, за якими рахунками будуть здійснюватись взаємні розрахунки, обмінюються зразками підписів посадових осіб, тарифами комісійних винагород, домовляються про те, чий телеграфний ключ буде застосовуватись для засвідчення справжності виставлених ними платіжних доручень. Банківські установи, які встановили між собою кореспондентські відносини, називають одна одну кореспондентами.

Таким чином банки стають **кореспондентами**, тобто одночасно виступають клієнтами один стосовно одного. Банки-кореспонденти за характером своєї діяльності мають доповнювати один одного з метою найповнішого задоволення потреб своїх клієнтів у банківських послугах.

Необхідність у кореспондентських відносинах виникає, коли банк не може запропонувати певні послуги своїм клієнтам або коли відомо, що інший банк зробить це швидше, краще та дешевше. З огляду на це й обирають банки-кореспонденти. Далі укладаються кореспондентські договори (угоди).

Кореспондентський договір – це угода між двома або кількома банківськими установами про здійснення платежів і розрахунків, що їх виконує одна банківська установа за дорученням та на кошти іншої. Розрізняють кореспондентські договори термінові (з правом продовження, і безтермінові. При цьому, як правило, використовуються форми типових договорів. Великі банки здійснюють підготовку своїх форм.

У кореспондентських договорах передбачаються форми і порядок розрахунків: відкриття, підтвердження та виконання акредитивів, переказних, інкасових й інших операцій; умови стягнення комісійної винагороди за користування кореспондентським рахунком і відшкодування поштових, телеграфних та інших витрат; відповідальність сторін і санкції за порушення умов договору; термін дії договору та порядок його дострокового розірвання й ін.

Важливе значення для нормальних кореспондентських відносин має спосіб передачі інформації про розрахунки: спецзв'язок, телетайп, телеграф або електронний. Звідси застосовуються заходи з оснащення відповідними технічними засобами зв'язку, а також програмними продуктами, які дають змогу працювати в режимі реального часу. Великі банки переважно сприяють своїм кореспондентам і в цій роботі.

Укладенню кореспондентського договору між банківськими установами передують уважне вивчення ними один одного. Банки обмінюються листами та надають один одному документи для вивчення надійності й стану партнерів: нотаріально завірені копії статутів і ліцензій на проведення різних операцій, звіти про діяльність, включаючи баланси, довідки про дотримання економічних нормативів та ін. За довідками про рівень платоспроможності потенційних кореспондентів банки звертаються до послуг рейтингових, довідкових фірм або товариських банків.

Після укладення договорів відкриваються кореспондентські рахунки.

Кореспондентський рахунок – це рахунок одного банку, відкритий в іншому банку, на якому відображаються платежі, проведені останнім за дорученням, і за рахунок першого банку на основі укладеного між ними кореспондентського договору.

Кореспондентські рахунки поділяються на рахунки «Лоро» та «Ностро». Рахунки «Лоро» відкривають інші банки в «нашому» банку, а рахунки «Ностро» відкриває «наш» банк в інших банках.

Основні записи робляться за рахунком «Лоро». Ці записи є вирішальними для забезпечення своєчасності платежу і нарахування процентів. Операції за рахунком «Ностро» проводяться за методом дзеркальної бухгалтерії.

6.6.2. Система електронних платежів Національного банку України

В Україні міжбанківські розрахунки можуть здійснюватись шляхом:

- проведення суми переказу через кореспондентські рахунки, що відкриваються банками в Національному банку України;
- проведення суми переказу через власну внутрішньобанківську платіжну систему;
- проведення суми переказу через кореспондентські рахунки, що відкриваються банками в інших банках або в розрахунковому банку.

Головним призначенням кожної із систем є якнайшвидше транспортування розрахункових документів між банками та переказування коштів від платника до одержувача.

Використання внутрішньобанківської платіжної системи передбачено між установами одного банку – юридичної особи (рис. 6.14).

Внутрішньобанківська платіжна система (ВПС) – сукупність правил, організаційних заходів, програмно-технічних засобів і засобів захисту, що використовуються банком для виконання внутрішньобанківського переказу грошей, а також для взаємодії з іншими банківськими платіжними системами для забезпечення виконання міжбанківського переказу грошей філіями банку.

Внутрішньобанківський переказ коштів через ВПС – переказ коштів між банком та його філіями або між філіями банку, що здійснюється засобами ВПС.

Рис. 6.14. Документообіг здійснення внутрішньобанківського переказу через внутрішньобанківську платіжну систему.

Розрахунки між різними банками – юридичними особами здійснюються на основі кореспондентських відносин, які поділяються на два види:

- 1) кореспондентські відносини між банками і Національним банком України;
- 2) прямі кореспондентські відносини між банками.

Кореспондентські відносини з Національним банком України встановлюються банківською установою шляхом укладення договору на розрахунково-касове обслуговування з відкриттям кореспондентського рахунка в територіальному управлінні Національного банку України за місцезнаходженням власника рахунка.

На сьогодні у нашій державі практично всі розрахунки між вітчизняними банками здійснюються через систему електронних платежів Національного банку України (СЕП НБУ).

Система електронних платежів Національного банку України (СЕП НБУ) – це державна система міжбанківських розрахунків. Кореспондентські відносини між банками України для здійснення міжбанківських розрахунків встановлюються на підставі договору шляхом відкриття кореспондентського рахунка.

Прямі кореспондентські відносини використовуються при розрахунках між банками України та банками інших країн.

Банки мають право відкривати своїм клієнтам – іншим банкам кореспондентські рахунки. Кореспондентський рахунок – рахунок, що відкривається банку для здійснення розрахунків, які виконує за

дорученням та за рахунок цього банку той банк, у котрому відкривається цей рахунок.

Відкриття кореспондентських рахунків банками іншим банкам здійснюється шляхом встановлення між ними кореспондентських відносин у порядку, що визначається Національним банком України, та на підставі відповідного договору.

Порядок функціонування СЕП НБУ, прийняття і виключення з її членів та проведення переказу за допомогою цієї системи й інші питання, пов'язані з діяльністю СЕП НБУ, визначаються Національним банком України.

Національний банк України регламентує та забезпечує функціонування СЕП НБУ, гарантує її надійність і безпеку, організовує та бере участь у проведенні через неї міжбанківського переказу.

Загальні вимоги щодо функціонування в Україні систем міжбанківських розрахунків, порядку виконання міжбанківського переказу коштів через кореспондентські рахунки банків-резидентів у національній валюті визначає Інструкція про міжбанківський переказ коштів в Україні в національній валюті (затверджена Постановою Правління Національного банку України № 320 від 16.08.2006 р.).

Міжбанківський переказ коштів – це переказ коштів між банками у безготівковій формі, обумовлений потребою виконання платежів клієнтів або власних зобов'язань банків.

З 1994 р. в Україні діє система електронних платежів (СЕП), яка дає змогу здійснювати розрахунки протягом операційного дня. СЕП забезпечує здійснення розрахунків у межах нашої держави між банками як за дорученнями клієнтів банків, так і за зобов'язаннями банків.

Система електронних платежів Національного банку України (СЕП) є державною банківською платіжною системою, що забезпечує проведення міжбанківського переказу через кореспондентські рахунки банків (філій) у Національному банку України із застосуванням електронних засобів приймання, оброблення, передавання та захисту інформації у файловому режимі або режимі реального часу.

Міжбанківський переказ у СЕП у файловому режимі – це міжбанківський переказ, що здійснюється з індивідуальним обробленням міжбанківського електронного розрахункового документа, за яким між списанням коштів з технічного рахунка учасника СЕП (платника) та зарахуванням коштів на технічний рахунок учасника СЕП (отримувача) є певний проміжок часу.

Міжбанківський переказ у СЕП у режимі реального часу – це міжбанківський переказ, що здійснюється з індивідуальним обробленням міжбанківського електронного розрахункового документа, за яким списання коштів з технічного рахунку учасника СЕП (платника) і зарахування коштів на технічний рахунок учасника СЕП (отримувача) виконуються одночасно.

Функціонування СЕП забезпечується такими програмно-технічними комплексами:

- ЦОСЕП – розміщений у Центральній розрахунковій палаті центр обробки СЕП (ЦОСЕП);
- АРМ-НБУ – автоматизоване робоче місце учасника СЕП;
- АРМ-РП – автоматизоване робоче місце територіального управління Національного банку України;
- АРМ-Ю – автоматизоване робоче місце юридичної особи, що забезпечує приймання від банків до СЕП у файловому режимі тих початкових платежів, які отримали схвалення територіального управління Національного банку України.

Схему документообігу здійснення міжбанківських розрахунків через СЕП зображено на рис. 6.15.

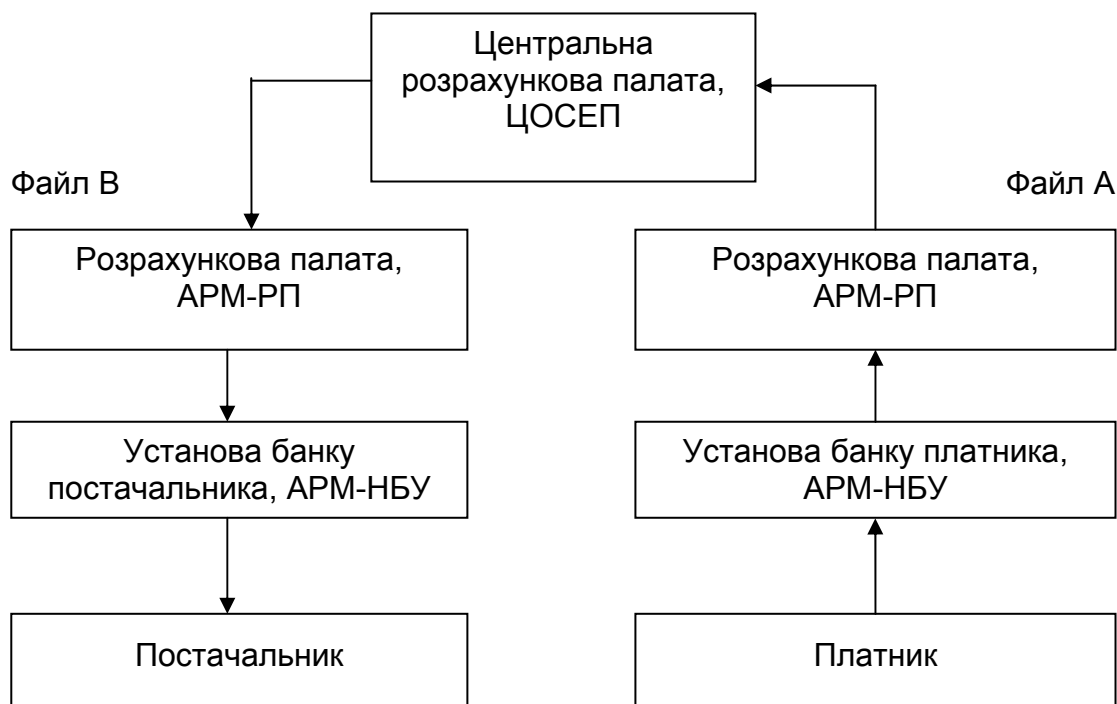

Рис. 6.15. Документообіг здійснення міжбанківських розрахунків через СЕП.

У структурній побудові СЕП чітко вимальовуються три рівні (див. рис. 6.15): нижній, середній та верхній.

На *нижньому рівні* перебувають банківські установи, їхні філії – учасники СЕП разом із власною електронною системою автоматизації (САБ), програмно-технічним комплексом АРМ-НБУ, засобами захисту інформації й електронної пошти.

Середній рівень – це територіальні управління Національного банку України, розрахункові палати (РП) разом з програмно-технічним комплексом АРМ-РП, засобами захисту інформації та електронної пошти.

На *верхньому рівні* функціонують операційне управління Національного банку України, Центральна розрахункова палата (ЦРП) разом з програмно-технічними комплексами ЦОСЕП і АРМ-Ю, засобами захисту інформації та електронної пошти. До цього рівня належить також територіальне управління Національного банку України по м. Києву і Київській області, оскільки для банків цього регіону не створювалася окрема розрахункова палата, а їхнє обслуговування доручено ЦРП.

СЕП НБУ функціонує у файловому режимі та у режимі реального часу. Здійснення банком початкових платежів у файловому режимі є обов'язковим, а у режимі реального часу – за його вибором. Водночас банк, який працює в СЕП у файловому режимі, забезпечує приймання платежів у режимі реального часу.

У файловому режимі обмін платіжними документами організовано у пакетному режимі технологічними циклами шляхом приймання-передавання відповідних документів. Тривалість циклу становить 15 – 20 хвилин.

У режимі реального часу кошти зараховуються на рахунок отримувача негайно, у момент надходження платежу від відправника СЕП. Саме це є головною ознакою платіжних систем класу RTGS згідно з міжнародною класифікацією.

RTGS – Real Time Gross Settlement – система розрахунків великими сумами, в якій і обробка інформації, і остаточний розрахунок здійснюються безперервно, у режимі реального часу.

Файл СЕП – одиниця обміну інформацією в СЕП у файловому режимі, що позначається однією літерою відповідно до технології роботи СЕП, зокрема:

- А – файл, сформований засобами САБ відправника і надісланий до ЦОСЕП (файл початкових документів);

- В – файл, сформований засобами ЦОСЕП і надісланий до САБ отримувача (файл відповідних документів);
- L – інформація від САБ територіального управління про стан кореспондентських рахунків учасників СЕП та встановлення обмеження на їхню роботу в СЕП.

ЦОСЕП на початку банківського дня отримує від САБ територіальних управлінь файл L.00 і на його підставі перевіряє відповідність значень технічних рахунків учасників СЕП стану їхніх кореспондентських рахунків та в разі потреби приводить значення технічних рахунків у ЦОСЕП у відповідність до значень кореспондентських рахунків у файлі L.00. Від ЦОСЕП інформація про стан технічних рахунків надсилається їхнім власникам.

Обмін файлами через СЕП здійснюється засобами системи електронної пошти (ЕП).

Оброблення файлів у СЕП здійснюється в циклічному режимі. Цикл оброблення файлів складається з двох частин:

- приймання інформації;
- передавання інформації.

Під час приймання інформації ЦОСЕП отримує від учасника СЕП файл А і перевіряє його відповідність вимогам СЕП.

ЦОСЕП надсилає за результатами оброблення файла А на адресу відправника квитанцію про результати його приймання. ЦОСЕП приймає або не приймає файл А загалом. Відправник файла А несе відповідальність за склад міжбанківських електронних розрахункових документів, що входять до цього файла.

Під час передавання інформації міжбанківські електронні розрахункові документи, прийняті ЦОСЕП у файловому режимі, групуються за адресами і надсилаються отримувачам (зокрема, файли В).

Файл В вважається одержаним і його сума відображається за технічним рахунком отримувача в ЦОСЕП за умови надходження від отримувача квитанції, що підтверджує успішне прийняття файла В.

У кінці кожного сеансу оброблення інформації ЦОСЕП надсилає учасникам СЕП підсумкову інформацію за результатами цього циклу та поточне значення їхніх технічних рахунків.

Після отримання файла з підсумковою інформацією, яка підтверджує відображення суми файла В за технічним рахунком у

ЦОСЕП, учасник СЕП передає міжбанківські електронні розрахункові документи, розміщені в успішно прийнятому ним файлі В, для подальшого їхнього оброблення засобами САБ та (або) ВПС і відображення сум за рахунками отримувачів.

У кінці банківського дня ЦОСЕП надає учасникам СЕП інформацію про стан їхніх технічних рахунків на початок і кінець банківського дня, а також перелік усіх міжбанківських електронних розрахункових документів, що оброблялися ними протягом цього дня.

Учасник СЕП у режимі реального часу має право:

- а) виконувати міжбанківські перекази;
- б) встановлювати у ЦОСЕП ліміти технічних рахунків, початкових оборотів, підпорядкованих йому філій;
- в) одержувати довідкову інформацію про:
 - стан власного технічного рахунка і про стан технічних рахунків своїх філій;
 - власні міжбанківські перекази;
 - міжбанківські перекази своїх філій та ін.

У кінці банківського дня ЦОСЕП надає учасникам СЕП файли з переліком міжбанківських переказів, відображених за їхніми технічними рахунками.

6.6.3. Відкриття та закриття кореспондентських рахунків банків

Необхідною умовою для проведення переказу через СЕП НБУ є встановлення банком кореспондентських відносин з Національним банком України шляхом відкриття кореспондентського рахунка в Національному банку України.

Кореспондентський рахунок – це рахунок, що відкривається одним банком іншому банку для здійснення міжбанківського переказу коштів. Відкриття кореспондентського рахунка банку здійснюється територіальним управлінням на підставі укладеного договору про кореспондентський рахунок у Національному банку України та за умови подання правильно оформлених документів.

Для відкриття кореспондентського рахунка банку голова правління (ради директорів) банку (керівник банку), головний бухгалтер подають до територіального управління за місцезнаходженням банку такі документи:

а) заяву про відкриття кореспондентського рахунка в Національному банку України;

б) копію статуту банку, засвідчену нотаріально або територіальним управлінням;

в) копію свідоцтва про державну реєстрацію юридичної особи, засвідчену нотаріально або органом, що видав документ;

г) копію документа, що підтверджує взяття банку на облік відповідним органом державної податкової служби, засвідчену або нотаріально, або органом, який видав документ, або територіальним управлінням;

д) копію документа, що підтверджує реєстрацію банку у відповідному органі Пенсійного фонду України, засвідчену або нотаріально, або органом, який видав документ, або територіальним управлінням;

е) копію довідки про внесення банку до Єдиного державного реєстру підприємств та організацій України (ЄДПРОУ), засвідчену або нотаріально, або органом, що видав довідку, або територіальним управлінням;

є) копію страхового свідоцтва, що підтверджує реєстрацію банку у Фонді соціального страхування від нещасних випадків на виробництві та професійних захворювань України як платника соціальних страхових внесків, засвідчену або нотаріально, або органом, який видав страхове свідоцтво, або територіальним управлінням;

ж) картку зі зразками підписів та відбитка печатки банку, засвідченими нотаріально (кількість примірників обумовлюється сторонами).

Підставою для закриття кореспондентського рахунка банку є розірвання договору, що здійснюється за ініціативою власника кореспондентського рахунка відповідно до заяви або Національного банку України у випадках, передбачених законом.

Залишок коштів за кореспондентським рахунком має бути перерахований на рахунок, визначений його власником або Національним банком України відповідно до законодавства.

Територіальне управління протягом трьох робочих днів з дня закриття кореспондентського рахунка, включаючи день закриття, зобов'язане повідомити про це у відповідний орган державної податкової служби.

Справа з оформлення кореспондентського рахунка банку після його закриття залишається в територіальному управлінні і зберігається протягом строку, встановленого нормативно-правовим актом Національного банку України, який регламентує строки зберігання документів, що утворюються в діяльності Національного банку України.

Загальними умовами виконання міжбанківського переказу через СЕП є:

1. Проведення міжбанківського переказу через СЕП здійснюється з часу внесення банківської установи до Довідника банківських установ-учасників СЕП.

2. Єдиним джерелом формування міжбанківських електронних розрахункових документів для СЕП є система автоматизації банку (САБ).

3. САБ має забезпечувати формування міжбанківського електронного розрахункового документа із заповненням усіх обов'язкових реквізитів, серед яких:

- назва та номер;
- дата складання (число, місяць, рік);
- ознака дебет (кредит);
- сума;
- код платника, назва платника, рахунок платника;
- код банку платника;
- код отримувача, назва отримувача, рахунок отримувача;
- код банку отримувача;
- призначення платежу;
- електронний цифровий підпис (ЕЦП);
- ідентифікатор ключа, що використовується для накладення ЕЦП;
- технологічні реквізити (відмітка про час оброблення документа та ін.).

4. Міжбанківські електронні розрахункові документи, службові повідомлення СЕП та електронні розрахункові повідомлення формуються, передаються і приймаються лише з використанням апаратно-програмних засобів захисту інформації, визначених та наданих Національним банком України.

5. Оброблення міжбанківських електронних розрахункових документів, службових повідомлень СЕП та електронних розрахункових повідомлень здійснюється в порядку черговості їхнього надходження до СЕП.

6. Міжбанківський електронний розрахунковий документ, прийнятий СЕП, не може бути відкликаний.

7. Результати оброблення міжбанківських електронних розрахункових документів відображаються на технічних рахунках банків (філій) у СЕП.

8. Початкові платежі від банків (філій) приймаються у межах поточного значення їхніх технічних рахунків, за винятком випадків, визначених Національним банком України.

9. Списання з кореспондентського рахунка банку здійснюється за міжбанківськими електронними розрахунковими документами, сформованими власником рахунка або Національним банком України у випадках, визначених законами України.

10. Під час функціонування засобів криптографічного захисту інформації створюється шифрований архів оброблених платежів і технологічної інформації. Цей архів використовується для надання Національним банком України інформаційних послуг.

СЕП – система вузької сфери застосування (виконує тільки міжбанківські розрахунки), а отже, і низького рівня ризику.

У СЕП розрізняють три типи фінансового ризику: кредитний ризик, ризик ліквідності і системний ризик.

Кредитного ризику тут не існує, оскільки одержувач отримує кошти тільки після того, як дебетується рахунок банку відправника і кредитується рахунок банку-отримувача. Ризик ліквідності зведений до мінімуму, оскільки система працює в режимі реального часу, за якого списання та надходження коштів негайно відображаються на кореспондентському рахунку банку. Можливість поширення системного ризику мінімізована завдяки забороні овердрафту за кореспондентськими рахунками й унеможливленню ряду фінансових ризиків.

6.6.4. Моделі обслуговування консолідованого кореспондентського рахунка в СЕП

Банк та його філії мають право працювати в СЕП з використанням відповідної моделі обслуговування консолідованого кореспондентського рахунка.

Модель обслуговування консолідованого кореспондентського рахунка в СЕП (модель) – сукупність механізмів і правил роботи СЕП,

банку та його філій, згідно з якими виконується міжбанківський переказ через консолідований кореспондентський рахунок.

Консолідований кореспондентський рахунок – кореспондентський рахунок, який відкритий у територіальному управлінні і на якому об'єднані кошти банку та його філій (або певної кількості філій) у разі роботи банку (філії) у СЕП за відповідною моделлю обслуговування консолідованого кореспондентського рахунка.

З 1994 по 2003 р. було розроблено вісім моделей обслуговування консолідованого кореспондентського рахунка.

У 2006 р. зменшено кількість моделей обслуговування консолідованого кореспондентського рахунка (відмінено 1, 2, 5 та 6 моделі, які обмежувалися одним регіоном).

Учасники розрахунків, враховуючи свої потреби, обирають ту з моделей, яка є більш зручною для них (табл. 6.2).

Таблиця 6.2

Моделі обслуговування консолідованого кореспондентського рахунка

Особливості	Модель 3	Модель 4	Модель 7	Модель 8
1. Консолідований кореспондентський рахунок у територіальному управлінні і технічний рахунок у ЦОСЕП для банку.	+	+	+	+
2. Кореспондентські рахунки у територіальних управліннях для філій банку.	–	–	–	–
3. Технічні рахунки у ЦОСЕП для філій банку.	–	+	+	+
4. Внутрішньобанківська платіжна система.	+	–	–	–
5. Банк має право протягом операційного дня встановлювати ліміти технічних рахунків і початкових оборотів філій.	–	+	+	+
6. Банк має право протягом операційного дня виконувати початкові платежі від імені філій, а також обмежувати повноваження філій щодо виконання розрахункових та інших операцій.	–	–	+	–
7. Банк може отримувати технологічну інформацію про роботу філій протягом банківського дня в режимі реального часу.	–	–	–	+

У разі роботи за моделлю 3 банк зобов'язаний мати консолідований кореспондентський рахунок у територіальному управлінні за його місцезнаходженням і технічний рахунок у ЦОСЕП.

Філії банку не можуть мати кореспондентських рахунків у територіальних управліннях і технічних рахунків у ЦОСЕП.

Банк повинен мати власну внутрішньобанківську платіжну систему (ВПС) для виконання внутрішньобанківського переказу. Внутрішньобанківська платіжна система (ВПС) – платіжна система банку, яка забезпечує найбільш сприятливі умови для проведення переказу коштів між його філіями.

Філії банку є опосередкованими учасниками СЕП і обмінюються міжбанківськими електронними розрахунковими документами із СЕП засобами ВПС через АРМ-НБУ банку з відображенням результатів розрахунків на технічному рахунку банку.

У разі роботи за моделлю 4 банк зобов'язаний мати консолідований кореспондентський рахунок у територіальному управлінні за його місцезнаходженням і технічний рахунок у ЦОСЕП. Його філії не можуть мати кореспондентських рахунків у територіальних управліннях, але вони мають технічні рахунки у ЦОСЕП.

Банк і філії зобов'язані мати програмно-технічні комплекси АРМ-НБУ, засоби захисту інформації СЕП, обмінюватися міжбанківськими електронними розрахунковими документами із СЕП незалежно один від одного. Розрахунки філії мають відображатися на технічних рахунках філії та банку.

Банк має право протягом операційного дня встановлювати ліміти технічних рахунків і початкових оборотів філій та отримувати від СЕП підсумкову технологічну інформацію про їхню роботу.

Ліміт початкових оборотів – сума, що визначає максимальний обсяг початкових платежів, які банк (філія) може виконати за певний період.

Ліміт технічного рахунка – сума, що визначає мінімальний залишок коштів на технічному рахунку банку (філії).

У разі роботи за моделлю 7 банк зобов'язаний мати консолідований кореспондентський рахунок у територіальному управлінні за його місцезнаходженням і технічний рахунок у ЦОСЕП. Його філії не можуть мати кореспондентських рахунків у територіальних управліннях, але вони мають технічні рахунки у ЦОСЕП.

Банк та філії зобов'язані мати програмно-технічні комплекси АРМ-НБУ, засоби захисту інформації СЕП, обмінюватися міжбанківськими електронними розрахунковими документами із СЕП незалежно один від одного. Розрахунки філії мають відображатися на технічних рахунках філії та банку.

Банк має право протягом операційного дня встановлювати ліміти технічних рахунків і початкових оборотів філій, виконувати початкові платежі від їхнього імені та отримувати від СЕП підсумкову технологічну інформацію про їхню роботу, а також обмежувати повноваження філій щодо виконання розрахункових та інших операцій за допомогою операційних правил САБ.

Під час роботи за моделлю 7 банк має право використовувати програмно-технічні засоби, що забезпечують обмін внутрішньобанківськими повідомленнями між ним та його філіями без виходу в СЕП. Структура і зміст внутрішньобанківських повідомлень визначаються банком.

У разі роботи за моделлю 8 банк зобов'язаний мати консолідований кореспондентський рахунок у територіальному управлінні за його місцезнаходженням і технічний рахунок у ЦОСЕП. Його філії не можуть мати кореспондентських рахунків у територіальних управліннях, але вони мають технічні рахунки у ЦОСЕП.

Банк і філії зобов'язані мати програмно-технічні комплекси АРМ-НБУ, засоби захисту інформації СЕП, обмінюватися міжбанківськими електронними розрахунковими документами із СЕП незалежно один від одного. Розрахунки філії мають відображатися на технічних рахунках філії та банку.

Банк має право протягом операційного дня встановлювати ліміти технічних рахунків і початкових оборотів філій.

СЕП надає банку технологічну інформацію про роботу філій та обороти за їхніми технічними рахунками лише за підсумками банківського дня, але банк може отримувати технологічну інформацію про роботу філій протягом банківського дня в режимі реального часу.

Банк має право працювати у СЕП за відповідною моделлю обслуговування консолідованого кореспондентського рахунка:

- з усіма своїми філіями;
- з певною кількістю своїх філій;
- надати певній філії повноваження працювати у СЕП за відповідною моделлю з групою філій.

За станом на 1 січня 2009 р. учасниками СЕП були 1550 установ, з них:

- 182 – банки України;
- 1304 – філії банків України;
- 28 – органи Державного казначейства України;
- 36 – установи Національного банку України.

Учасники системи, враховуючи свої потреби, самостійно вирішують, працювати їм за незалежним чи консолідованим кореспондентським рахунком.

За станом на 1 січня 2009 р. за незалежним кореспондентським рахунком працювало 112 банків, що становило 60,9% від загальної кількості банків – юридичних осіб, які є учасниками системи.

Решта банків, а саме 71 банк, що становило 38,6% від загальної кількості банків – юридичних осіб, які є учасниками системи, за станом на 1 січня 2009 р. працювали за консолідованим кореспондентським рахунком.

Розподіл учасників системи за моделями обслуговування консолідованого кореспондентського рахунка був такий (рис. 6.16):

- за 3-ою моделлю працювали 52 банки;
- за 4-ою моделлю працювали 16 банків;
- за 7-ою моделлю працювали 5 банків.

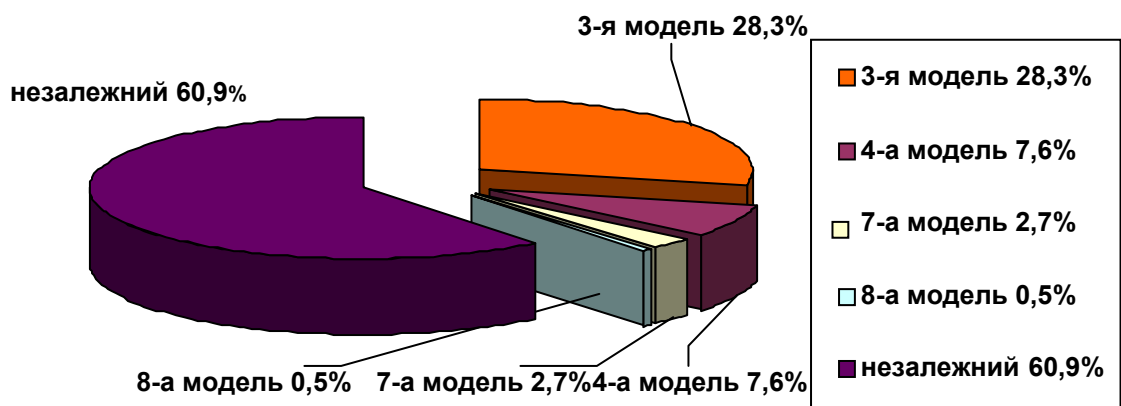

Рис. 6.16. Розподіл юридичних осіб - учасників СЕП, що працювали за моделями обслуговування консолідованого кореспондентського рахунку та незалежним кореспондентським рахунком, за станом на 01.01.2009 р.

За єдиним казначейським рахунком (8-а модель) працювало Державне казначейство України.

Найбільшим попитом користувалася 3-я модель обслуговування консолідованого кореспондентського рахунка (рис. 6.16).

Послугами СЕП у режимі реального часу скористалися 610 установ (майже 39% від загальної кількості учасників СЕП), але тільки 73 учасники виконували платежі в цьому режимі, а саме: 30 банків та 17 філій банків, Національний банк України з його установами.

Банки та їхні філії, які беруть участь у СЕП із консолідацією коштів на кореспондентському рахунку, працюють ефективніше. Це дає змогу банку раціонально використовувати спільні кошти, підвищити рівень керування філіями та отримувати достовірну й оперативну інформацію щодо виконаних ними платіжних трансакцій.

Запитання для самоконтролю

1. Охарактеризуйте структуру грошового обороту.
2. У чому суть безготівкових розрахунків?
3. За якими ознаками класифікують безготівкові розрахунки?
4. Назвіть складові системи безготівкових розрахунків.
5. Визначте принципи організації безготівкових розрахунків.
6. Які способи платежу застосовують при безготівкових розрахунках?
7. Назвіть форми безготівкових розрахунків.
8. Що таке розрахунковий документ?
9. Який порядок оформлення розрахункових документів та отримання їх банками?
10. Якщо до банку надійшло одночасно кілька розрахункових документів, то яка послідовність їхнього виконання?
11. Визначте відповідальність банку платника у разі порушення термінів виконання доручення клієнта на переказ.
12. Вкажіть відповідальність банку отримувача у разі порушення термінів завершення переказу.
13. Які рахунки відкривають банки своїм клієнтам?
14. Що таке поточний рахунок?
15. Чим відрізняються поточні і вкладні (депозитні) рахунки?
16. Який порядок ідентифікації клієнтів банку?
17. Які документи потрібно подати юридичній особі банку для відкриття їй поточного рахунка?
18. Назвіть підстави для закриття поточних рахунків клієнтів банків.
19. Що таке платіжне доручення? В яких розрахунках вони застосовуються?
20. Розкрийте механізм розрахунків із застосуванням платіжних доручень.
21. Назвіть переваги і недоліки розрахунків платіжними дорученнями.
22. У чому суть платіжної вимоги-доручення?
23. Охарактеризуйте схему документообігу при розрахунках платіжними вимогами-дорученнями.
24. Назвіть переваги і недоліки розрахунків платіжними вимогами-дорученнями.

25. Що таке примусове списання коштів?
26. У чому суть платіжної вимоги?
27. Охарактеризуйте схему документообігу при розрахунках платіжними вимогами.
28. Що таке розрахунковий чек? Між якими суб'єктами виникають економічні відносини при розрахунках чеками?
29. Назвіть види чеків і суб'єктів, між якими виникають економічні відносини при розрахунках чеками.
30. Визначте порядок оформлення чеків, що використовуються фізичними особами, та чекової книжки.
31. Охарактеризуйте схему документообігу при розрахунках розрахунковими чеками.
32. Назвіть переваги і недоліки розрахунків чеками.
33. Що таке акредитив?
34. Які суб'єкти вступають в економічні відносини при розрахунках акредитивами?
35. Назвіть види акредитивів.
36. Охарактеризуйте схему документообігу при розрахунках на підставі покритого акредитива.
37. Які переваги та недоліки розрахунків акредитивами?
38. Опишіть механізм під час здійснення заліку взаємної заборгованості.
39. Як визначається ефективність заліку взаємної заборгованості?
40. Які ви знаєте види систем дистанційного обслуговування?
41. Охарактеризуйте переваги й недоліки різних форм безготівкових розрахунків.
42. Що таке міжбанківські розрахунки? Назвіть основні види систем кореспондентських відносин.
43. Що таке кореспондентський рахунок?
44. На підставі яких документів територіальні управління Національного банку України відкривають кореспондентський рахунок банку?
45. Розкрийте механізм функціонування системи електронних платежів Національного банку України у файловому режимі.
46. Розкрийте зміст моделей обслуговування консолідованого кореспондентського рахунка.
47. Визначте відмінності та особливості моделей обслуговування консолідованого кореспондентського рахунка.

РОЗДІЛ 7

ОПЕРАЦІЇ БАНКІВ З ГОТІВКОЮ

7.1. Завдання банків з організації готівкового грошового обігу

Важливою умовою нормального функціонування господарського механізму в умовах ринку і забезпечення постійного прискорення соціально-економічного розвитку суспільства є стійкість готівкового обігу, яка базується переважно на збалансуванні платоспроможного попиту населення з пропозицією товарів та послуг.

Тому Національний банк України як єдиний емісійний банк і касовий центр держави організовує та регулює обсяг і структуру готівкової маси в обігу на підставі основних напрямків грошово-кредитної політики та показників економічного й соціального розвитку України. Установи комерційних банків відповідно до вказівок та вимог Національного банку України здійснюють аналіз і прогнозування готівкового обігу, організовують та виконують оперативні функції з реалізації сукупної грошово-кредитної політики на території регіонів.

На основі цього головними завданнями установ банків у роботі з готівкового обігу є:

1. Безумовне виконання законів України, указів Президента України, постанов уряду України, нормативних та інструктивних актів НБУ з питання регулювання обсягів і структури готівкової маси в обігу.

2. Періодичний аналіз стану збалансування грошових доходів і витрат населення та збалансованості платоспроможного попиту населення з пропозиціями товарів і послуг у взаємозв'язку із загальним станом економіки України та вироблення на цій основі пропозицій і заходів щодо стабілізації готівкового обігу.

3. Прогнозування готівкового обігу за загальним обсягом та структурою з урахуванням основних напрямків грошово-кредитної політики і показників економічного й соціального розвитку країни.

4. Раціональна організація готівкового обороту, яка забезпечує повне і якнайшвидше залучення готівки до кас банків, своєчасну видачу готівки підприємствам, організаціям та установам на оплату праці, пенсій, допомог й інші цілі, всебічне сприяння розвитку і впровадженню нових форм безготівкових розрахунків.

5. Здійснення систематичного контролю за дотриманням касової дисципліни, за економним та цільовим витрачанням готівки в господарстві.

6. Дотримання встановленого порядку ведення касової й емісійної роботи, обмеження готівкової емісії економічно обґрунтованими вимогами зростання обігу готівки.

При організації та проведенні роботи у сфері грошового обігу функціональні завдання між Національним банком України та комерційними банками розділяються таким чином.

Установи Національного банку України виконують такі завдання з організації готівкового грошового обігу:

- проводять і організують роботу з готівкового обігу так, щоб активно впливати на дотримання основних пропорцій економічного й соціального розвитку, зокрема співвідношення темпів зростання грошових доходів населення і роздрібного товарообороту та платних послуг, співвідношення темпів зростання продуктивності праці й середньої заробітної плати;

- систематизують показники, що характеризують стан готівкового обігу, вивчають і активізують його та контролюють виконання прогнозів касових оборотів;

- вивчають шляхи і причини міграції грошей, територіальне розміщення емісій грошей, економічні пропорції між грошовими доходами та витратами населення по країні, областях, районах;

- здійснюють у встановленому порядку регулювання касових ресурсів, забезпечуючи своєчасність розрахунків готівкою в народному господарстві, та прискорення обіговості касових ресурсів;

- контролюють роботу установ комерційних банків з готівкового обігу.

Установи комерційних банків виконують такі завдання з організації готівкового грошового обігу:

- систематично аналізують стан надходжень і видатків готівки, причини відхилення фактичних надходжень та видач готівки від прогнозів касових оборотів, обсяги виробництва товарів народного споживання, роздрібного товарообороту, надання платних послуг населенню у взаємозв'язку з показниками економічного й соціального розвитку;

- вживають заходів щодо залучення власних коштів населення на вклади, сприяють подальшому розвитку безготівкових розрахунків

населення за товари і послуги, розширенню безготівкових перерахувань грошових доходів населення на вклади (депозити) в установах банків;

- встановлюють підприємствам ліміт залишку готівки у касах, порядок і строки здавання готівкової виручки з метою забезпечення надходження готівки у банк;

- здійснюють контроль за дотриманням підприємствами касової дисципліни і заощадливим, економним та цільовим витрачанням готівки та своєчасно задовольняють потреби народного господарства і населення у готівці.

Важлива роль касових операцій у діяльності банківської системи зумовлює необхідність їхнього централізованого регулювання. З метою його здійснення Національним банком України видаються відповідні нормативно-правові акти, якими визначені основні вимоги до організації банками касового обслуговування клієнтів, а саме:

- дотримання норм чинного законодавства і вимог нормативних актів Національного банку України щодо організації готівкового обігу;

- прогнозування установами Національного банку України готівкового обігу відповідно до вимог основних засад грошово-кредитної політики та контроль за дотриманням прогнозних показників;

- повне і своєчасне забезпечення потреб економіки в готівкових коштах;

- своєчасна видача установами банків готівки в межах наявних на рахунках коштів і на цілі, попередньо визначені клієнтами в їхніх грошових чеках;

- створення умов для залучення готівки до кас банків;

- сприяння скороченню готівкових платежів у розрахунках за товари і послуги.

7.2. Вимоги до організації готівкових розрахунків

Порядок ведення касових операцій у національній валюті України підприємствами (підприємцями), а також окремі питання організації комерційними банками роботи з готівкою визначаються Національним банком України, який своїми нормативно-правовими актами регламентує:

- вимоги до організації готівкових розрахунків;

- порядок оформлення касових операцій;

- порядок ведення касової книги та обов'язки касира;
- порядок визначення строків здавання готівкової виручки (готівки) та розрахунку ліміту каси;
- особливості організації банками роботи з готівкою;
- контроль за дотриманням порядку ведення операцій з готівкою.

Готівкові розрахунки – це платежі готівкою підприємств (підприємців) та фізичних осіб за реалізовану продукцію (товари, виконані роботи, надані послуги), а також за операціями, які безпосередньо не пов'язані з реалізацією продукції (товарів, робіт, послуг) та іншого майна.

Основними вимогами до організації готівкових розрахунків є:

1. Підприємства (підприємці), які відкрили поточні рахунки у банках і зберігають на цих рахунках свої кошти, здійснюють розрахунки за своїми грошовими зобов'язаннями, що виникають у господарських відносинах, пріоритетно у безготівковій формі, а також у готівковій формі (з дотриманням чинних обмежень) у порядку, встановленому законодавством України.

2. Підприємства (підприємці) здійснюють розрахунки готівкою між собою і з фізичними особами (громадянами України, іноземцями, особами без громадянства, які не здійснюють підприємницької діяльності) через касу як за рахунок готівкової виручки, так і за рахунок коштів, одержаних із банків. Підприємства (підприємці) здійснюють облік операцій з готівкою у відповідних книгах обліку.

3. Гранична сума готівкового розрахунку одного підприємства (підприємця) з іншим підприємством (підприємцем) протягом одного дня за одним або кількома платіжними документами встановлюється відповідною постановою Правління Національного банку України. Платежі понад зазначену граничну суму проводяться винятково у безготівковій формі. Кількість підприємств (підприємців), з якими здійснюються розрахунки, протягом дня не обмежується.

4. Якщо підприємство (підприємець) відповідно до законодавства України приймає до обслуговування платіжні картки з метою проведення оплати вартості товарів чи послуг і оснащене платіжним терміналом, то таке підприємство може за рахунок готівкової виручки або коштів, отриманих із банку, надавати власнику платіжної картки Національної системи масових електронних платежів та інших платіжних систем (якщо

така послуга передбачена їхніми правилами) послуги з видачі готівки з друкуванням квитанції платіжного терміналу (або розрахункового документа) і відображенням таких операцій у відповідній книзі обліку.

Національний банк України має право встановлювати обмеження з видачі готівки за платіжними картками. Обмеження з видачі готівки за платіжними картками можуть встановлюватися платіжною організацією відповідної платіжної системи та банками-членами цієї системи.

5. Якщо підприємства (підприємці) та фізичні особи здійснюють готівкові розрахунки без відкриття поточного рахунка шляхом внесення до банків готівки для подальшого її перерахування на рахунки інших підприємств (підприємців) або фізичних осіб, то такі розрахунки для платників коштів є готівковими, а для отримувачів коштів – безготівковими.

6. Уся готівка, що надходить до кас, має своєчасно (у день одержання готівкових коштів) та у повній сумі оприбутковуватися.

Оприбуткування готівки – це проведення підприємствами і підприємцями обліку готівки в касі на повну суму її фактичних надходжень у касовій книзі, книзі обліку доходів і витрат, книзі обліку розрахункових операцій. Оприбуткуванням готівки в касах підприємств, які проводять готівкові розрахунки з оформленням їхніми касовими ордерами і веденням касової книги, є здійснення обліку готівки в повній сумі її фактичних надходжень у касовій книзі на підставі прибуткових касових ордерів.

7. З урахуванням потреби прискорення обігу готівкових коштів і своєчасного їхнього надходження до кас банків для підприємств, що здійснюють операції з готівкою в національній валюті, встановлюються ліміт каси та строки здавання готівкової виручки (готівки). Банкам і підприємцям ліміт каси та строки здавання готівкової виручки (готівки) не встановлюються.

8. Підприємства можуть тримати в позаробочий час у своїх касах готівкову виручку (готівку) в межах, що не перевищують встановлений ліміт каси. Готівкова виручка (готівка), що перевищує встановлений ліміт каси, обов'язково здається до банків для її зарахування на банківські рахунки. Підприємства не повинні накопичувати готівкову виручку (готівку) у своїх касах понад встановлений ліміт каси для здійснення потрібних витрат до настання строків цих виплат.

9. Готівкова виручка (готівка) підприємств (підприємців), у тому числі готівка, одержана з банку, використовується ними для забезпечення потреб, що виникають у процесі їхнього функціонування, а також для проведення розрахунків з бюджетами та державними цільовими фондами за податками і зборами (обов'язковими платежами).

10. Підприємства мають право зберігати у своїй касі готівку, одержану в банку для виплат, що належать до фонду оплати праці, а також пенсій, стипендій, дивідендів (доходу), понад встановлений ліміт каси протягом трьох робочих днів, включаючи день одержання готівки у банку.

11. Видача готівкових коштів під звіт або на відрядження здійснюється відповідно до законодавства України.

12. Фізичні особи – довірені особи підприємств (юридичних осіб), які відповідно до законодавства України одержали готівку з карткового рахунка із застосуванням корпоративної платіжної картки або особистої платіжної картки, використовують її за призначенням без оприбуткування у касі. Зазначені довірені особи подають до бухгалтерії підприємства звіт про використання коштів разом із підтвердними документами у встановлені строки і порядку, визначені для підзвітних осіб законодавством України, а також документи про одержання готівки з карткового рахунка (чек банкомата, копія видаткового ордера, квитанція торговельного терміналу тощо) разом з невитраченим залишком готівки.

13. Підприємства (підприємці) під час здійснення розрахунків зі споживачами за готівку зобов'язані приймати у сплату за продукцію (товари, роботи, послуги) без обмежень банкноти і монети усіх номіналів, які випускає НБУ в обіг, що є дійсним платіжним засобом і не викликають сумніву в їхній справжності та платіжності. До того ж підприємства та підприємці мають забезпечувати наявність у касі банкнот і монет для видачі здачі.

7.3. Порядок оформлення касових операцій

Касові операції – це операції підприємств (підприємців) між собою та з фізичними особами, пов'язаними з прийманням і видачею готівки під час проведення розрахунків через касу з відображенням цих операцій у відповідних книгах обліку.

Книга обліку – це касова книга, книга обліку доходів і витрат, книга обліку прийнятих та виданих касиром грошей або книга обліку розрахункових операцій.

Касові операції оформляються касовими ордерами, видатковими відомостями, розрахунковими документами, документами за операціями із застосуванням платіжних карток, іншими касовими документами, які згідно із законодавством України підтверджували би факт продажу (повернення) товарів, надання послуг, отримання (повернення) готівкових коштів.

Касовий ордер – це первинний документ (прибутковий або видатковий касовий ордер), що застосовується для оформлення надходжень (видачі) готівки з каси.

Розрахунковий документ – це документ встановлених форми та змісту (касовий чек, товарний чек, розрахункова квитанція, проїзний документ тощо), що підтверджує факт продажу (повернення) товарів, надання послуг, отримання (повернення) коштів, купівлі-продажу іноземної валюти, надрукований або заповнений вручну.

Приймання готівки касами підприємств, у тому числі й одержаної з банку, проводиться за прибутковими касовими ордерами, підписаними головним бухгалтером або особою, уповноваженою керівником підприємства.

Про приймання підприємствами готівки у касу за прибутковими касовими ордерами видається засвідчена відбитком печатки цього підприємства квитанція (що є відривною частиною прибуткового касового ордера) за підписами головного бухгалтера або працівника підприємства, який на це уповноважений керівником.

Під час роботи з готівкою касири (особи, які виконують їхні функції) керуються правилами визначення платіжності банкнот і монет Національного банку України.

Видача готівки з кас проводиться за видатковими касовими ордерами або видатковими відомостями. Документи на видачу готівки мають підписувати керівник і головний бухгалтер або працівник підприємства, який на це уповноважений керівником. До видаткових ордерів можуть додаватися заява на видачу готівки, розрахунки тощо.

Якщо на доданих до видаткових касових ордерів документах, заявах, рахунках тощо є дозвільний напис керівника підприємства, то його підпис на видаткових касових ордерах не обов'язковий.

У разі видачі окремим фізичним особам готівки (у тому числі працівникам підприємства) за видатковим касовим ордером або видатковою відомістю касир вимагає пред'явити паспорт чи документ, що його замінює. Видачу готівки касир проводить тільки особі, зазначеній у видатковому касовому ордері або видатковій відомості. В окремих випадках можлива видача грошей за дорученням, оформленим у встановленому порядку.

Виплати, пов'язані з оплатою праці, проводяться касиром підприємства або за видатковими касовими ордерами на кожного одержувача чи за видатковими відомостями. В аналогічному порядку може оформлятися також видача депонованих сум.

Депонована заробітна плата – це готівкові кошти, одержані підприємствами (підприємцями) для виплат, пов'язаних з оплатою праці, та не виплачені у встановлений строк окремим фізичним особам.

Приймання і видача готівки за касовими ордерами може проводитися тільки в день їхнього складання. Виправлення в касових ордерах та видаткових відомостях забороняються. Касові ордери до передавання в касу реєструються бухгалтером у журналі реєстрації прибуткових і видаткових касових документів.

Порядок ведення касової книги та інвентаризація каси. З метою забезпечення здійснення розрахунків готівкою підприємства повинні мати касу, а їхні керівники мають забезпечити належне облаштування цієї каси та надійне зберігання готівкових коштів у ній.

Каса – це приміщення або місце здійснення готівкових розрахунків, а також приймання, видачі, зберігання готівкових коштів, інших цінностей, касових документів. Усі надходження і видача готівки в національній валюті підприємства відображають у касовій книзі.

Касова книга – це документ встановленої форми, що застосовується для здійснення первинного обліку готівки у касі.

Кожне підприємство (юридична особа), що має касу, веде одну касову книгу для обліку операцій з готівкою в національній валюті (без урахування кас відокремлених підрозділів). Аркуші касової книги мають бути пронумеровані, прошнуровані та скріплені відбитком печатки підприємства (юридичної особи). Кількість аркушів у касовій книзі засвідчується підписами керівника і головного бухгалтера підприємства (юридичної особи).

Записи в касовій книзі здійснюються у двох примірниках (через копіювальний папір). Перші примірники, що є невідривною частиною аркуша касової книги – «Вкладні аркуші касової книги», залишаються у касовій книзі. Другі примірники, що є відривною частиною аркуша касової книги – «Звіт касира», є документом, за яким касири звітують щодо руху грошей у касі.

Виправлення в касовій книзі, як правило, не допускаються. Якщо виправлення зроблені, то вони засвідчуються підписами касира, а також головного бухгалтера або особи, яка його заміщує.

Записи в касовій книзі проводяться касиром за операціями одержання або видачі готівки за кожним касовим ордером і видатковою відомістю в день її надходження або видачі. Щоденно в кінці робочого дня касир підсумовує операції за день, виводить залишок готівки в касі на початок наступного дня і передає бухгалтерії як звіт касира другі примірники, що є відривною частиною аркуша касової книги (копію записів у касовій книзі за день), з прибутковими і видатковими касовими ордерами під підпис у касовій книзі.

Підприємства за умови забезпечення належного зберігання касових документів можуть вести касову книгу в електронній формі за допомогою комп'ютерних засобів.

З метою контролю за схоронністю готівкових коштів на підприємствах проводяться інвентаризації кас. Для проведення інвентаризації каси, що має здійснюватися згідно з наказом керівника, призначається комісія, яка після закінчення інвентаризації каси складає акт про результати інвентаризації наявних коштів.

Комісія перевіряє наявність коштів шляхом повного перерахування всіх готівкових коштів, що є в касі, цінних паперів, чекових книжок тощо. Акт складається у двох примірниках і підписується членами інвентаризаційної комісії та матеріально відповідальною особою.

Інвентаризація кас проводиться на кожному підприємстві у терміни, встановлені керівником, з покупюрним перерахуванням усіх готівкових коштів і перевіркою інших цінностей, що зберігаються в касі. У разі виявлення під час інвентаризації нестачі або надлишку цінностей у касі в акті зазначається сума нестачі або надлишку і з'ясовуються обставини її виникнення. Сума нестачі відшкодовується відповідно до законодавства, а надлишок оприбутковується в касі та зараховується в дохід відповідного підприємства.

Вищі організації (за їхньої наявності) на всіх підвідомчих підприємствах, а також аудитори (аудиторські фірми) відповідно до укладених договорів під час проведення документальних ревізій обов'язково проводять інвентаризацію кас і перевіряють дотримання порядку ведення касових операцій. У господарських товариствах, якщо це передбачено їхнім статутом, такі ревізії проводять ревізійні комісії.

Перевірки дотримання порядку ведення операцій з готівкою здійснюють визначені законодавством України органи контролю відповідно до їхньої компетенції, наприклад, вищі організації (за їхньої наявності), аудитори (аудиторські фірми), ревізійні комісії.

Порядок визначення строків здавання готівкової виручки. Готівкова виручка, що надійшла до кас підприємств і перевищує встановлений ліміт каси, має здаватися ними до установ банків для зарахування на їхні поточні рахунки. Відокремлені підрозділи підприємств-юридичних осіб можуть здавати готівкову виручку (готівку) безпосередньо до кас таких юридичних осіб або до будь-якого банку для її переказу і зарахування на банківські рахунки зазначених юридичних осіб. За відсутності банків готівкова виручка (готівка) може здаватися до операторів поштового зв'язку для її переказу на банківські рахунки підприємства.

Здавання готівкової виручки (готівки) здійснюється самостійно або через відповідні служби, яким згідно із законодавством України надано право на перевезення валютних цінностей та інкасацію коштів. Здавання готівкової виручки (готівки) може здійснюватися для зарахування на будь-який банківський рахунок підприємства (підприємця) на його вибір.

Строки здавання підприємствами готівкової виручки (готівки) для її зарахування на рахунки у банках визначаються підприємством і встановлюються за погодженням з відповідним банком (в якому відкрито рахунок підприємства, на який зараховуються кошти) відповідно до таких вимог:

а) для підприємств, розташованих у населених пунктах, де є банки, – щодня (у день надходження готівкової виручки (готівки) до їхніх кас);

б) для підприємств, в яких час закінчення робочого дня (зміни), що встановлений правилами внутрішнього трудового розпорядку і графіками змінності відповідно до законодавства України, не дає змогу забезпечити здавання готівкової виручки (готівки) в день її надходження, – наступного за днем надходження готівкової виручки (готівки) до каси дня;

в) для підприємств, розташованих у населених пунктах, де немає банків, – не рідше, ніж один раз на п'ять робочих днів.

Якщо підприємства працюють у вихідні та святкові дні і не мають змоги через відсутність відповідної домовленості з банком на інкасацію здати одержану ними за ці дні готівкову виручку (готівку), то вона має здаватися підприємствами до банку протягом операційного часу наступного робочого дня банку та підприємства.

Установлені згідно із зазначеними вимогами строки здавання готівкової виручки (готівки) підприємствами узгоджуються з банком і визначаються в договорах банківського рахунка між підприємствами та банками. Якщо підприємство в окремі дні не має перевищення ліміту каси, то таке підприємство може в ці дні не здавати у встановлені строки готівку.

Порядок розрахунку ліміту каси. Ліміт каси підприємства встановлюють на підставі розрахунку середньоденного надходження готівки до каси або її середньоденної видачі з каси за рішенням керівника підприємства або уповноваженої ним особи.

Ліміт залишку готівки в касі (ліміт каси) – це граничний розмір суми готівки, що може залишатися у касі в позаробочий час.

Встановлення ліміту каси проводиться підприємствами самостійно на підставі розрахунку встановлення ліміту залишку готівки в касі, що підписується головним (старшим) бухгалтером та керівником підприємства або уповноваженою ним особою (табл. 7.1).

Таблиця 7.1

Розрахунок встановлення ліміту залишку готівки в касі

(найменування підприємства)

(місцезнаходження підприємства)

№ з/п	Найменування показника	Фактично за три будь-які місяці поспіль з останніх дванадцяти, що передують строку встановлення (перегляду) ліміту каси
1.	Готівкова виручка (надходження до кас, крім сум, одержаних з банків)	
2.	Середньоденні надходження (рядок 1 розділити на кількість робочих днів підприємства за три місяці)	
3.	Виплачено готівкою на різні потреби, а також на відрядження (крім виплат, пов'язаних з оплатою праці, пенсій, стипендій, дивідендів)	
4.	Середньоденна видача готівки (рядок 1 розділити на кількість робочих днів підприємства за три місяці)	

№ з/п	Найменування показника	
1.	Ліміт залишку готівки в касі	Встановлено підприємством
2.	Строки здавання готівкової виручки (готівки)	Визначається строк здавання готівкової виручки (готівки) та зазначаються реквізити договорів банківських рахунків

До розрахунку ліміту каси приймається строк здавання підприємством готівкової виручки для її зарахування на рахунки у банках, визначений відповідним договором банківського рахунка. Для кожного підприємства та його відокремленого підрозділу складається окремий розрахунок встановлення ліміту залишку готівки в касі.

Встановлений ліміт каси затверджується внутрішніми наказами (розпорядженнями) підприємства.

Кожне підприємство визначає ліміт каси з урахуванням режиму і специфіки його роботи, віддаленості від банку, обсягу касових оборотів (надходжень і видатків) за всіма рахунками, встановлених строків здавання готівки, тривалості операційного часу банку, наявності домовленості підприємства з банком на інкасацію та ін. Порядок встановлення ліміту каси залежно від особливостей діяльності різних підприємств є таким:

- для підприємств, які мають строк здавання готівкової виручки (готівки) у банк щодня (у день її надходження до каси) або наступного дня від дня її надходження до каси, ліміт встановлюється у розмірах, потрібних для забезпечення їхньої роботи на початку робочого дня, але не більший від розміру середньоденного надходження готівки до каси (за три будь-які місяці поспіль з останніх дванадцяти);

- для підприємств, які мають строк здавання готівкової виручки (готівки) в банк не рідше, ніж один раз на п'ять робочих днів, розмір ліміту залежить від встановлених строків здавання готівкової виручки (готівки) та її суми, але не більше від п'ятикратного розміру середньоденних надходжень готівки (за три будь-які місяці поспіль з останніх дванадцяти);

- для підприємств, ліміти каси яким встановлюються згідно з фактичними витратами готівки (крім виплат, пов'язаних з оплатою праці, стипендій, пенсій, дивідендів), ліміт встановлюється у межах не більше від розміру середньоденної видачі готівки (за три будь-які місяці поспіль з останніх дванадцяти).

Якщо підприємством ліміт каси не встановлено (незалежно від причин такого не встановлення), то ліміт такої каси вважається нульовим. У цьому разі вся готівка, що перебуває в його касі на кінець робочого дня і не здана підприємством відповідно до вимог Положення, вважається понадлімітною.

Підприємства, які встановлюють строк здавання готівкової виручки (готівки) не рідше, ніж один раз на п'ять робочих днів, мають здавати понадлімітну готівку для її зарахування на рахунки підприємства у банку не пізніше, ніж наступного робочого дня незалежно від встановленого строку здавання готівкової виручки (готівки).

Встановлений ліміт каси та строки здавання готівкової виручки (готівки) можуть переглядатися у зв'язку зі змінами законодавства України або за наявності відповідних факторів об'єктивного характеру (зміни в надходженнях і видатках готівки, внутрішнього трудового розпорядку, графіків змінності та ін.). Керівники підприємств несуть відповідальність за дотримання вимог щодо встановлення ліміту каси та за достовірність відповідних показників зазначених у розрахунку встановлення ліміту залишку готівки в касі.

З метою забезпечення максимального і своєчасного здавання виручки підприємствами до банків та дотримання ними лімітів залишку готівки в касі банки можуть створювати каси для приймання готівкової виручки (готівки) в робочі, вихідні й святкові дні та післяопераційний час.

Загальні засади контролю за дотриманням порядку ведення операцій з готівкою. Періодичність проведення контролю за дотриманням порядку ведення операцій з готівкою і строк, протягом якого вони здійснюються, визначають безпосередньо органи контролю.

Перелік підприємств (підприємців), що підлягають зазначеним перевіркам за конкретні періоди, визначається з урахуванням обсягів здійснюваних ними операцій з готівкою. Під час перевірок з'ясовуються структура підприємства, кількість відкритих поточних рахунків підприємства (підприємця) у банках, наявність у підприємства (підприємця) податкового боргу, результати раніше здійснених перевірок, дотримання ними порядку ведення операцій з готівкою. Органи контролю беруть участь у проведенні спільних перевірок.

Перевірка безпосередньо за місцезнаходженням підприємства (підприємця) здійснюється на підставі документів, визначених законодавством України за певний період – квартал, півріччя, рік тощо (але не менше, ніж один раз на три місяці).

Відповідальність за дотримання порядку ведення операцій з готівкою покладається на підприємців, керівників підприємств. Особи, які винні в порушенні порядку ведення операцій з готівкою, притягуються до відповідальності у встановленому законодавством України порядку.

У разі виявлення порушень встановленого порядку ведення операцій з готівкою органи державної податкової служби України застосовують до порушників штрафні санкції на підставі подання органів контролю згідно із законодавством України.

Якщо перевіркою підприємства (підприємця) було виявлено порушення, то за її результатами складається акт про перевірку дотримання порядку ведення операцій з готівкою у трьох примірниках, в якому викладається зміст порушення з відповідним обґрунтуванням.

В акті про перевірку дотримання порядку ведення операцій з готівкою відображаються:

- ведення касової книги і касових документів, їхнє оформлення;
- оприбуткування надходжень готівки;
- дотримання встановленого ліміту залишку готівки в касі;
- одержання підприємством значних сум готівки;
- дотримання порядку витрачання готівки з виручки;
- дотримання граничних обмежень на здійснення готівкових розрахунків;
- інші порушення встановленого порядку ведення касових операцій.

Акт про перевірку має містити висновки про результати перевірки, а також рекомендації керівництву підприємства (підприємцю) щодо усунення виявлених недоліків. Акт про перевірку підписують службові особи, які проводили перевірку, а також керівник і головний бухгалтер підприємства (підприємець). Перший примірник надсилається органам державної податкової служби України за місцем державної реєстрації підприємства (підприємця) для вжиття заходів, передбачених законодавством України, другий – передається безпосередньо відповідному підприємству (підприємцю), третій примірник залишається в документах органу контролю. Якщо порушень не виявлено, то службові особи, які проводили перевірку, складають довідку за довільною формою, в якій зазначаються назва підприємства, що перевірялося, термін перевірки, посилання на законодавство України, згідно з яким проводилася перевірка, питання, які перевірялися. Зазначену довідку підписують службові особи, які проводили перевірку, а також керівник та головний бухгалтер підприємства (підприємець).

При проведенні контролю за дотриманням порядку ведення операцій з готівкою розглядаються:

1) виконання підприємством вимог НБУ до ведення касових операцій у національній валюті в Україні, пов'язаних з веденням касової книги та оформленням операцій з приймання та видачі готівки з каси, веденням відповідних касових документів;

2) повнота і своєчасність оприбуткування в касах готівкових надходжень, одержаних підприємством (за реалізовану продукцію, продані товари, виконані роботи, надані послуги і за позареалізаційні операції та ін.);

3) дотримання підприємством ліміту каси;

4) всі випадки одержання підприємством (підприємцем) значних сум готівкових коштів;

5) дотримання підприємством чинного порядку витрачання готівкової виручки;

6) дотримання підприємствами встановленого порядку видачі готівкових коштів під звіт;

7) дотримання підприємствами (підприємцями) встановлених обмежень під час здійснення між ними готівкових розрахунків.

Контроль за встановленням і дотриманням підприємствами встановлених лімітів каси та строків здавання готівкової виручки з каси здійснюють органи державної податкової служби України.

7.4. Порядок здійснення касових операцій у банківських установах

Порядок і вимоги щодо здійснення банками, їхніми філіями і відділеннями касових операцій у національній та іноземній валютах встановлюється Національним банком України, регулює взаємовідносини комерційних банків з територіальними управліннями Національного банку України, іншими банками та клієнтами з цих питань. Касові операції проводяться банками лише після одержання ліцензії Національного банку України.

Касові операції – це операції, які здійснює банк і які пов'язані з видачею готівки, прийманням її та обміном непридатних до обігу банкнот і монет на придатні до обігу банкноти й монети, а також банкноти і монети іншого номіналу, вилученням з обігу сумнівних банкнот та монет, здійсненням обміну валют і операцій з банківськими металами.

До касових операцій належать:

- приймання готівки національної та іноземної валюти від клієнтів для зарахування на власні рахунки і рахунки інших юридичних та фізичних осіб або на відповідний рахунок банку;
- видача готівки національної та іноземної валюти клієнтам з їхніх рахунків за видатковими касовими документами через касу банку або із застосуванням платіжних карток з їхніх рахунків чи відповідного рахунка банку через його касу або банкомат;
- приймання від фізичних та юридичних осіб готівки національної та іноземної валюти для переказу і виплати отримувачу суми переказу в готівковій формі;
- вилучення з обігу сумнівних банкнот (монет) та надсилання їх на дослідження;
- обмін клієнтам не придатних до обігу банкнот (монет) національної валюти на придатні.

Таким чином, касові операції банків полягають у прийнятті й видачі готівкових коштів (банкнот і розмінних монет) від клієнтів та клієнтам. Банки здійснюють касове обслуговування клієнтів на договірних засадах. Касове обслуговування банком клієнтів та оброблення готівки має здійснюватися в операційній касі.

Операційна каса – приміщення банку (філії, відділення), в яких здійснюються касові операції.

До складу операційної каси банку залежно від обсягів готівкових операцій можуть входити:

- прибутково-видаткова каса;
- прибуткова каса;
- видаткова каса;
- каса перерахунку грошей;
- вечірня каса.

Прибуткові каси здійснюють приймання і перерахування готівки протягом операційного дня. Приймання готівки після закінчення операційного дня здійснюють вечірні каси. Видаткові операції вечірні каси не здійснюють.

У банках з невеликими обсягами касових операцій можуть організовуватися об'єднані прибутково-видаткові каси. Якщо установа банку здійснює інкасацію виручки клієнтів силами інкасаторського

апарату, то вона може створити, крім прибуткової каси, ще й касу перерахунку, в якій перераховується вміст інкасаторських сумок.

Плата за послуги банку готівкою приймається від клієнта за окремим касовим документом, оформленим банком.

Під час здійснення касових операцій банки мають забезпечувати:

- визначення справжності та платіжності банкнот (монет);
- своєчасне повне оприбуткування готівки національної та іноземної валюти, що надійшла до кас банку, і зарахування її на зазначені клієнтами рахунки згідно з вимогами нормативно-правових актів;
- своєчасну видачу клієнтам придатних до обігу банкнот (монет) національної та іноземної валюти;
- обмін клієнтам не придатних до обігу банкнот (монет) національної валюти на придатні до обігу банкноти (монети) та вилучення сумнівних банкнот (монет) на дослідження;
- документальне оформлення руху готівки національної та іноземної валюти в операційній касі;
- своєчасне відображення касових операцій у бухгалтерському обліку;
- належний внутрішній контроль за касовими операціями;
- здавання готівки національної валюти до територіальних управлінь згідно з встановленими відповідним договором умовами;
- створення безпечних умов роботи з готівкою та її зберігання;
- задоволення потреб клієнтів у готівці;
- систематичний аналіз стану надходжень і видачі готівки в національній валюті;
- ідентифікацію клієнтів, які здійснюють операції з готівкою без відкриття рахунка на суму, що перевищує 50000 гривень або еквівалент цієї суми в іноземній валюті.

Комерційні банки на підставі вимог НБУ щодо організації касових операцій у банках України та з урахуванням переліку операцій, що проводяться, мають розробити і затвердити внутрішні положення (інструкції) про організацію роботи щодо здійснення касових операцій, в яких слід визначити порядок:

- роботи операційної каси в операційний та у післяопераційний час;
- переміщення та передавання готівки і цінностей під відповідальність працівників банку, здійснення працівниками банку касових операцій з приймання та видачі готівки, у тому числі із застосуванням платіжних карток через касу банку або банкомат;

- роботи з банкоматами, контролю за касовими операціями;
- підкріплення готівкою філій (відділень) і приймання від них готівки;
- зведення операційної каси;
- надання в оренду та зберігання цінностей клієнтів банку в індивідуальних сейфах, приймання від клієнтів цінностей на зберігання;
 - організації роботи відповідальних осіб у сховищі цінностей, їхню кількість та посади;
 - приймання, видачі й зберігання готівки операційної каси та інших цінностей;
 - відкривання і закривання сховищ цінностей;
 - роботи депозитної системи, здавання під охорону та прийняття з-під охорони сховищ цінностей і депозитних систем, а також зберігання ключів (дублікатів ключів) до них та ревізії цінностей та ін.

Банки допускають до роботи з готівкою й іншими цінностями працівників, які склали залік з оформленням відповідного протоколу щодо знання нормативних актів НБУ про касові операції у банках України та внутрішніх положень про організацію роботи зі здійснення касових операцій у межах тих питань, що належать до їхніх функціональних обов'язків. До касової роботи не допускаються неповнолітні особи. Касові працівники мають знати ознаки справжності і платіжності банкнот (монет).

Готівка та інші цінності банку мають зберігатися у сховищах цінностей.

Сховище цінностей – це спеціально обладнане приміщення (сейф, депозитна система), яке використовується для зберігання готівки та інших цінностей і технічний стан якого відповідає нормативно-правовим актам. **Депозитна система** – це система з обладнанням для внесення на зберігання цінностей до приймального блоку.

Порядок забезпечення банків готівкою. Підкріплення територіальними управліннями Національного банку України комерційних банків та їхніх філій готівкою національної валюти, здавання до них готівки, у тому числі не придатних до обігу банкнот і монет, здійснюється на підставі укладених між ними договорів про касове обслуговування, якими має визначатися порядок здавання готівки, у тому числі доставленої власними силами комерційного банку з урахуванням технічних можливостей територіального управління НБУ.

Для підкріплення готівкою та здавання готівки (придатної та не придатної до обігу) комерційний банк чи його філія завчасно надсилає засобами електронної пошти Національного банку України до територіальних управлінь НБУ відповідні заявки за підписом уповноваженої особи банку з розподілом сум у розрізі номіналів. Форма, строк і час подання заявок обумовлюються територіальним управлінням за домовленістю з комерційними банками в договорах про касове обслуговування, в яких, зокрема, мають передбачатися можливість та порядок коригування банком заявок.

Територіальне управління НБУ розглядає заявки на підкріплення комерційних банків готівкою, здійснює аналіз структури банкнот і монет в обігу, насиченості обігу банкнотами та монетами всіх номіналів, розмінності банкнот та монет, що перебувають в обігу, і, враховуючи фактичну наявність банкнот та монет у сховищах територіального управління, визначає остаточні обсяги підкріплень готівкою.

Видача комерційним банкам підкріплень готівкою з оборотних кас територіальних управлінь НБУ здійснюється за умови надходження до територіальних управлінь відповідних сум з кореспондентських рахунків банків в операційний день отримання готівки.

Комерційні банки отримують готівку з доставкою власними силами безпосередньо з видаткової каси територіальних управлінь за довіреністю, у разі доставки готівки службою перевезення цінностей та інкасації територіальних управлінь – за описами цінностей у національній валюті, що перевозяться (опис цінностей).

У день отримання готівки від інкасаторів територіальних управлінь НБУ комерційний банк, що отримав готівку, зобов'язаний надіслати через систему електронних платежів (СЕП) територіальним управлінням електронний інформаційний документ про отримання готівки до завершення операційного дня територіального управління з відповідними реквізитами.

Банк здає готівку, яку він доставляє власними силами, через прибуткову касу територіального управління. Банкноти здаються повними пачками, а банкноти номіналів 50, 100 та 200 грн. і неповними пачками (по одній за кожним номіналом) без поаркушного перерахування. **Пачка банкнот** – 1000 банкнот одного номіналу, що складаються з 10 корінців банкнот по 100 банкнот (менше, ніж 10

корінців – неповна пачка). **Корінець банкнот** – 100 (сто) банкнот одного номіналу, спакованих відповідною бандероллю (менше, ніж 100 (сто) банкнот – це неповний корінець). **Бандероль** – паперова стрічка (кільце) із встановленими характеристиками, яка (яке) використовується для пакування корінців банкнот.

Комерційний банк може самостійно передавати готівку своїм філіям, відділенням або іншим банкам незалежно від їхнього місця розташування на території України. Передавання готівки між банками здійснюється на підставі укладених між ними договорів, в яких також визначається їхня відповідальність за виявлення недостач (неплатіжних, підроблених) банкнот (монет).

Видача готівки тим банком, що передає готівку іншому банку, проводиться за прибутково-видатковим касовим ордером та довіреністю (за потреби – описом цінностей). У разі відправлення готівки через службу перевезення цінностей та інкасації територіальних управлінь – за прибутково-видатковим касовим ордером, дорученням і описом цінностей.

У разі передавання готівки національної валюти своїм філіям (відділенням), розташованим за межами області, а також іншим банкам, незалежно від їхнього місцезнаходження, у день її передавання надсилається повідомлення про передавання готівки як банком, що передає готівку, так і банком, що її одержує, відповідному територіальному управлінню. У повідомленні про передавання готівки мають зазначатися найменування банку, що видав готівку, дата її видачі, сума готівки та найменування банку-отримувача.

7.5. Операції банків з готівкою для своїх клієнтів

Готівкові операції банків для своїх клієнтів здійснюються на основі оформлення відповідних касових документів.

Касові документи – прибуткові та видаткові документи, за допомогою яких оформляються касові операції.

До касових документів, які оформляються при проведенні касових операцій, належать: заява на переказ готівки, прибутково-видатковий касовий ордер, заява на видачу готівки, прибутковий касовий ордер, видатковий касовий ордер, грошовий чек, рахунки на сплату платежів та

документи, встановлені відповідною платіжною системою для відправлення переказу готівки та отримання його у готівковій формі.

Форми документів, які застосовуються під час приймання переказу готівки та виплати її суми отримувачу у готівковій формі, визначаються відповідною платіжною системою і мають містити обов'язкові реквізити: дата здійснення операції, зазначення платника й отримувача, дані паспорта особи-отримувача або документа, що його замінює, сума касової операції, підписи платника або отримувача і працівників банку, уповноважених здійснювати касову операцію.

До обов'язкових реквізитів касових документів, які оформлюються для зарахування суми готівки на відповідні рахунки (крім перелічених вище), також належать: номер рахунка отримувача і назва банку отримувача. Крім обов'язкових, касові документи можуть містити й інші реквізити, потрібні для здійснення окремих операцій з готівкою.

Випикується така кількість примірників касових документів, крім грошового чека, яка потрібна для учасників розрахунків.

У разі здійснення операцій з готівкою без відкриття рахунка на суму, що перевищує 50000 гривень або еквівалент цієї суми в іноземній валюті, з метою ідентифікації осіб у касових документах мають зазначатися додаткові реквізити.

Банк може приймати платежі готівкою за рахунками на сплату платежів (квартплата і комунальні послуги, телефонний зв'язок, кабельне телебачення, електроенергія, газ тощо), роздрукованими юридичною особою-отримувачем платежів. Такий документ має містити всі обов'язкові реквізити, які передбачені для виконання цих операцій.

Виконані протягом операційного часу касові операції відображаються у бухгалтерському обліку в цей самий день, а в післяопераційний час – не пізніше, ніж наступного операційного дня.

Виправлення в касових документах реквізитів, а саме: номера рахунків, найменування клієнта, суми, прізвища, імені, по батькові отримувача (платника) не допускаються.

Клієнт має право зазначити в заяві на переказ готівки дату валютування, яка не може перевищувати 10 календарних днів після складання касового документа (день складання не враховується). Якщо дата валютування перевищує 10 календарних днів, то банк не приймає касовий документ до виконання.

Порядок приймання банком готівки. Банк приймає від клієнта готівку для здійснення її переказу. Приймання готівки національної валюти від клієнтів здійснюється через каси банків за такими прибутковими касовими документами:

- за заявою на переказ готівки – від юридичних осіб для зарахування на власні поточні рахунки, від фізичних осіб – на поточні, вкладні (депозитні) рахунки, а також від юридичних та фізичних осіб – на рахунки інших юридичних або фізичних осіб, які відкриті у цьому самому банку або в іншому банку, та переказу без відкриття рахунка;
- за рахунками на сплату платежів – від фізичних осіб на користь юридичних осіб;
- за прибутковим касовим ордером – від працівників банку за внутрішньобанківськими операціями;
- за документами, встановленими відповідною платіжною системою, від фізичних і юридичних осіб – для відправлення переказу та виплати його отримувачу готівкою в національній валюті.

За згодою сторін (банку отримувача та банку ініціатора) отримувачу переказу може бути надіслане повідомлення про надходження на його ім'я переказу в порядку, встановленому банком отримувача.

Після завершення приймання готівки клієнту видається квитанція (другий примірник прибуткового касового документа) або інший документ, що є підтвердженням про внесення готівки у відповідній платіжній системі. Квитанція або інший документ, що є підтвердженням про внесення готівки у відповідній платіжній системі, має містити найменування банку, який здійснив касову операцію, дату здійснення касової операції (у разі здійснення касової операції в післяопераційний час – час виконання операції), а також підпис працівника банку, який прийняв готівку, відбиток печатки (штампа) або електронний підпис працівника банку, засвідчений електронним підписом системи автоматизації банку (САБ).

Плата за послуги банку готівкою приймається від клієнта за окремим касовим документом, оформленим банком. Після закінчення обслуговування клієнтів підраховуються суми за документами, за якими проведені касові операції, і звіряються з даними бухгалтерського обліку та залишком готівки.

Порядок видачі готівки з каси банку. Банки мають видавати клієнтам відсортовані придатні до обігу банкноти і монети. З каси банку

готівка національної валюти видається за такими видатковими документами:

- за грошовими чеками – юридичним особам, їхнім відокремленим підрозділам, а також підприємцям;
- за заявою на видачу готівки – фізичним особам з поточних, вкладних і депозитних рахунків та фізичним і юридичним особам – переказ без відкриття рахунка (з представленням юридичною особою довіреності на уповноважену особу);
- за документом на отримання переказу готівкою в національній валюті, встановленим відповідною платіжною системою, – фізичним і юридичним особам (з представленням юридичною особою довіреності на уповноважену особу);
- за видатковим касовим ордером – працівникам банку за внутрішньобанківськими операціями.

Для одержання грошової чекової книжки клієнт заповнює заяву про видачу чекової книжки в одному примірнику, на якій після відповідної перевірки проставляється дозвільний напис уповноваженого працівника банку.

Працівник банку до видачі клієнту грошової чекової книжки заповнює на кожному чеку належні реквізити (найменування та код банку, номер його поточного рахунка, найменування юридичної особи) і реєструє їхні номери в порядку, визначеному банком.

У видаткових касових документах (заява на видачу готівки, видатковий касовий ордер, грошовий чек) працівник банку перевіряє:

- повноту заповнення реквізитів на документі;
- наявність підписів посадових осіб банку, яким надано право підпису касових документів, і тотожність їхнім зразкам;
- належність пред'явленого паспорта або документа, що його замінює, отримувачу, відповідальність даних паспорта тим даним, які зазначені в касовому документі;
- у разі отримання готівки за довіреністю – правильність оформлення довіреності на отримання готівки;
- наявність підпису отримувача.

Якщо клієнт отримує готівку за кількома видатковими документами з різних рахунків, то готівка видається за кожним документом окремо.

У разі звернення до банку отримувача переказу з вимогою про виплату суми переказу готівкою працівник банку перевіряє наявність

інформації про надходження переказу. Виплата частини переказу не допускається.

Після закінчення обслуговування клієнтів працівник банку підраховує суми за документами, за якими проведені касові операції, і звіряє їх з даними бухгалтерського обліку та залишком готівки у касі.

Здійснення касових операцій із застосуванням платіжних карток. Операції з унесення на рахунки та отримання з рахунків готівкових коштів за допомогою платіжних та інших карток здійснюються згідно з правилами внутрішньодержавних і міжнародних платіжних систем, а також відповідними нормативно-правовими актами через каси банку або банкомати.

Банкомат – це пристрій для автоматизованого касового самообслуговування клієнтів. Банкомати входять до системи автоматизації банків і застосовуються з метою:

- скорочення поточних витрат банків на ведення касових операцій;
- розширення спектра банківських послуг для клієнтів;
- розширення частки банку на ринку роздрібних послуг.

Досягнення цих цілей виправдовує значні первинні витрати на придбання банкоматів та на їхнє встановлення, тому вони знайшли широке застосування в розвинутих країнах. Банкомати активно запроваджуються у банківську практику в Україні.

Сучасні банкомати можуть виконувати такі операції:

- інформувати клієнтів про стан їхніх рахунків;
- видавати готівку з рахунків;
- приймати готівку для розміщення на рахунках клієнтів;
- приймати готівку для погашення позичок;
- приймати доручення про переведення грошей з одного рахунка клієнта на інший та ін.

Надання банкоматами вказаних послуг здійснюється за допомогою платіжних ідентифікаційних карток та ПІН-кодів клієнтів. Банкомати можуть встановлюватись як на території банку, так і за його межами.

Видача коштів із застосуванням платіжних карток виконується в межах їхнього залишку на рахунку клієнта чи витратного ліміту або його частки на відповідному картковому рахунку. За договором між клієнтом та комерційним банком про надання кредиту видача коштів може виконуватись в межах залишку коштів на рахунку або визначеного договором ліміту кредитування.

Після завершення операцій з видачі готівки або внесення її на рахунок клієнту видається відповідно оформлений документ на паперовому носії, який складається за місцем проведення операції та має містити реквізити, визначені відповідними нормативно-правовими актами. Чек банкомата може друкуватися і надаватися держателю платіжної картки за його вимогою.

У разі застосування банкоматів у внутрішньобанківських системах автоматизації касових операцій чек може не видаватися. У цьому разі обов'язково з періодичністю, визначеною в договорі між клієнтом і банком, клієнту надається виписка за операціями, здійсненими через банкомат.

Облік прибуткових та видаткових операцій, здійснених із застосуванням платіжних карток через касу банку, формування облікових документів та передавання інформації для відображення операцій на відповідних рахунках здійснюється засобами САБ.

У разі виконання касових операцій можуть застосовуватися САБ, що функціонують автономно. Інформація про здійснені у цих системах операції передається каналами зв'язку або через проміжні носії інформації.

Усі операції, що виконуються через касу банку, мають фіксуватися у протоколі (звіті) роботи САБ у формі, що не допускає зміни його змісту.

Порядок вилучення з обігу та передавання для дослідження сумнівних банкнот і монет. У разі виявлення сумнівних щодо справжності банкнот і монет під час приймання, видачі, оброблення грошових знаків національної та іноземної валюти банк має вилучити їх з оформленням довідки про вилучення та прийняття банкнот і монет для дослідження у трьох примірниках.

Банкам категорично забороняється повертати або тимчасово передавати клієнтам виявлені в них сумнівні щодо справжності банкноти або монети національної та іноземної валюти.

У разі виявлення в одного клієнта двох чи більше таких банкнот або монет банк має терміново по телефону та не пізніше, ніж наступного робочого дня письмово повідомити про це у правоохоронний орган за місцезнаходженням банку. До повідомлення в обов'язковому порядку має додаватися копія довідки про вилучення й прийняття банкнот і монет для дослідження.

Банки мають також приймати для проведення досліджень сумнівні банкноти і монети національної та сумнівні банкноти іноземної валюти, які пред'являються тільки з метою отримання висновку установи Національного банку України. Фізичні та юридичні особи, які пред'являють такі банкноти і монети до банку, заповнюють відповідну заяву. На підставі заяви оформляється довідка про вилучення і прийняття банкнот та монет для проведення досліджень у трьох примірниках.

Дослідження сумнівних банкнот і монет національної валюти здійснюється територіальними управліннями, Центральним сховищем та Департаментом готівково-грошового обігу. Дослідження сумнівних банкнот іноземної валюти здійснює Департамент готівково-грошового обігу. Банки надсилають сумнівні банкноти безпосередньо до Операційного управління Національного банку України. Дозволяється як виняток передавати банкноти на дослідження через територіальні управління Національного банку України.

Сумнівні банкноти і монети мають бути відправлені банками для проведення досліджень до відповідного територіального управління або Операційного управління не рідше, ніж один раз на три дні. Перед відправленням для дослідження сумнівних банкнот і монет банк складає їхній опис у чотирьох примірниках.

Дослідження сумнівних банкнот і монет проводиться безкоштовно протягом п'яти робочих днів з дня їхнього надходження до відповідної установи Національного банку України, якщо немає потреби у додатковому дослідженні іншою установою Національного банку України або банком-емітентом. За результатами досліджень сумнівних банкнот і монет установи Національного банку України оформляють акт про дослідження банкнот і монет.

Установи Національного банку України, які провели дослідження сумнівних банкнот і монет, мають забезпечити таке:

- проінформувати правоохоронні органи про виявлені підроблені банкноти і монети;
- повернути банкам згідно з результатами досліджень другі примірники описів банкнот і монет та надіслати разом з цими описами відповідні акти;
- у разі визнання банкноти або монети національної валюти неплатіжною повернути її банку разом з відповідно оформленими документами (банкноти повертаються із зазначенням з обох боків слова «НЕПЛАТІЖНА»);

- повернути банкам або зарахувати на їхні відповідні рахунки суму платіжних банкнот і монет національної валюти;
- повернути банкам справжні банкноти іноземної валюти незалежно від ступеня їхньої зношеності (Операційне управління через відповідні територіальні управління Національного банку України повертає банкам справжні банкноти).

Банки, які вилучили сумнівні банкноти і монети або прийняли їх для дослідження від фізичних та юридичних осіб за заявою, зобов'язані на підставі результатів досліджень:

- списати підроблені банкноти і монети з відповідних позабалансових рахунків;
- проінформувати пред'явників про результати досліджень та за їхнім бажанням ознайомити під розпис з відповідним актом;
- повністю відшкодувати пред'явникам суму платіжних банкнот і монет національної валюти;
- повернути пред'явникам справжні банкноти іноземної валюти або за їхнім бажанням прийняти для здійснення операцій з готівкою;
- повернути пред'явникам за їхньою вимогою неплатіжні банкноти і монети протягом шести місяців з дня їхнього прийняття для дослідження. Після закінчення цього терміну відповідна комісія проводить знищення неплатіжних банкнот і монет з оформленням відповідного акта.

7.6. Порядок прогнозування касових оборотів

Випуск грошей в обіг здійснюється Національним банком України на основі прогнозу касових оборотів. У ньому відображаються кількісні зміни маси грошей, які перебувають в обігу.

Касові обороти – це обороти готівкових грошей, які надходять у каси банків і витрачаються з неї. Прогноз касових оборотів встановлює обсяг і джерела надходжень готівки до кас банків регіону, обсяг та цільове спрямування видачі готівки з кас банків регіону, обсяг випуску готівки або вилучення її з обігу по регіону. Прогноз касових оборотів по регіону складається територіальними управліннями Національного банку України на квартал з розподілом за місяцями.

Прогноз касових оборотів передбачає прогнозування за надходженням готівки у каси банків, видачі готівки з кас банків та визначення емісійного результату. **Емісійний результат** показує перевищення видачі грошей над надходженням. Прогноз касових

оборотів складається за такими джерелами надходжень і напрямками видачі готівки (табл. 7.2).

Таблиця 7.2

Джерела надходжень і напрямки видачі готівки

Надходження готівки	Видача готівки
1. Надходження торговельної виручки.	1. Видача на виплати, пов'язані з оплатою праці.
2. Надходження виручки від усіх видів платних послуг.	2. Видача на закупівлю сільськогосподарської продукції.
3. Надходження на рахунки за вкладками фізичних осіб.	3. Видача на виплату пенсій, допомоги та страхових відшкодувань.
4. Надходження від підприємств поштового зв'язку.	4. Видача на купівлю товарів, оплату послуг і за виконані роботи.
5. Надходження за платіжними картками.	5. Видача з рахунків за вкладками фізичних осіб.
6. Надходження від продажу іноземної валюти.	6. Видача за придбану іноземну валюту.
7. Інші надходження.	7. Видача за платіжними картками.
8. Перерахування готівки зі сховища цінностей до оборотної каси.	8. Видача підкріплень підприємствам поштового зв'язку.
	9. Видача на інші цілі.
	10. Перерахування готівки з оборотної каси до сховища цінностей.

З метою визначення потреби у готівці для забезпечення своєчасності здійснення готівкових розрахунків територіальні управління складають прогнози касових оборотів по регіону за джерелами надходжень, напрямками видачі готівки з кас банків та за емісійним результатом, які використовують під час складання заявок на підкріплення готівкою ті вивезення надлишків.

Для обґрунтування прогнозів касових оборотів територіальні управління НБУ отримують від державних, обласних органів виконавчої влади та органів статистики таку інформацію:

а) звітні дані про економічний та соціальний стан регіону, зокрема щодо:

- доходів населення (середньомісячна заробітна плата, розмір пенсій за віком та ін.);
- загального обсягу роздрібного товарообороту підприємств роздрібною торгівлю та ресторанного господарства;
- фонду оплати праці;
- заборгованості з виплати заробітної плати загалом і за галузями;
- обсягу вироблених та реалізованих послуг;
- обсягу виплат страхових відшкодувань;
- витрат на виплату пенсій і допомоги;

б) прогнозні дані щодо:

- програми економічного і соціального розвитку регіону на короткотерміновий період;

- загального обсягу роздрібного товарообороту підприємств роздрібною торгівлі та ресторанного господарства;
- фонду оплати праці робітників, службовців, військових, працівників малих підприємств і галузі сільського господарства;
- обсягів виплат пенсій і допомог за рахунок коштів Пенсійного фонду України, Державного бюджету України, Фонду соціального страхування від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання, Чорнобильського фонду, Фонду загальнообов'язкового страхування на випадок безробіття, Фонду соціального страхування з тимчасової втрати працездатності.

Територіальні управління складають квартальні прогнози касових оборотів по регіону зі щомісячним розподілом за два робочих дні до початку наступного кварталу.

Складання прогнозного розрахунку касових оборотів з надходження торговельної виручки. Основною статтею (джерелом) надходження готівкових коштів до операційних кас комерційних банків є торговельна виручка.

За основу розрахунку беруться:

- прогнозні дані роздрібного товарообороту підприємств роздрібною торгівлі та ресторанного господарства, які надаються державними, обласними органами виконавчої влади;
- фактичні дані загального обсягу роздрібного товарообороту підприємств роздрібною торгівлі та ресторанного господарства, які отримуються від органів статистики.

Сума надходжень торговельної виручки у каси банків готівкою коригується на різницю в сумах перехідної виручки на початок і кінець кварталу.

Якщо у періоді, що прогнозується, кількість днів торгівлі не збігається з кількістю днів, за які банк обліковує за своїм балансом суму надходження виручки, а також якщо кількість днів збігається, але є різниця у сумах перехідної виручки на початок і кінець кварталу, що прогнозується, то робиться поправка на суму перехідної виручки на початок і кінець кварталу.

Сума виручки, що підлягає здаванню готівкою торговельними підприємствами на їхні поточні рахунки у банку в періоді, що прогнозується, збільшується на суму виручки від торгівлі за останні дні періоду, який передує прогнозованому, і має проводитися за балансом банку в кварталі (місяці), що прогнозується, й зменшується на суму

виручки від торгівлі за останні дні періоду, який прогнозується, що відобразатиметься у балансі банку в наступному кварталі (місяці).

Після здійснення поправок на суми перехідної виручки визначається сума надходжень торговельної виручки, яка здається готівкою, і визначається питома вага обсягу роздрібного товарообороту в загальних надходженнях торговельної виручки.

Особливості складання прогнозного розрахунку касових оборотів з видачі на виплати, пов'язані з оплатою праці. Видачі на оплату праці і прирівняні до неї виплати – основна стаття видач готівкових грошей із кас комерційних банків.

За основу розрахунку беруться:

- прогнозні дані фонду оплати праці, податку з доходів фізичних осіб, які надаються державними, обласними органами виконавчої влади;
- фактичні обсяги даних фонду оплати праці, які отримуються від органів статистики.

Із загальної суми фонду оплати праці загалом по країні вираховують суми безготівкових утримань і перерахувань:

- податку з доходів фізичних осіб;
- сум заробітної плати працівників, що перераховуються на поточні (вкладні) рахунки, обсяги яких прогнозуються на підставі аналізу їхньої динаміки за попередні роки, з урахуванням факторів, що можуть вплинути на їхню динаміку у прогнозованому періоді;
- інших утримань і виплат із заробітної плати, які визначаються, на підставі аналізу динаміки фактичних даних, що склалися за відповідні попередні роки.

Загальний обсяг фонду оплати праці збільшується на суму депонованої заробітної плати, тобто не виплаченої у встановлений термін окремим працівникам заробітної плати.

Для визначення обсягу депонованої заробітної плати здійснюється аналіз динаміки її обсягів за відповідні попередні роки звітного періоду, змін у співвідношенні обсягів депонованої заробітної плати та виплаченої заробітної плати, а також визначаються фактори, що можуть вплинути на обсяги депонованої заробітної плати у прогнозованому періоді.

Видача готівки на заробітну плату збільшується на суми видачі, що здійснюється в ті дні, які припадають на перші числа наступного кварталу в зв'язку з вихідними днями, і зменшується на суми, виплачені у тому кварталі, який передуює прогнозованому.

Складання прогнозного розрахунку касових оборотів з видачі готівки на виплату пенсій, допомоги і страхових відшкодувань. Прогноз касових оборотів за цією статтею видачі на виплату пенсій, допомоги і страхових відшкодувань здійснюється на підставі аналізу динаміки відповідних виплат у звітному періоді, а також прогнозних даних Пенсійного фонду України та Фонду соціального страхування з тимчасової втрати працездатності щодо виплат:

- з Пенсійного фонду України трудових пенсій за віком, за вислугу років та соціальних пенсій згідно із Законом України «Про пенсійне забезпечення», пенсій і грошової допомоги військовослужбовцям строкової служби, передбачених Законом України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх захисту», пенсій та допомоги, які фінансуються за рахунок Державного бюджету України, допомоги громадянам, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи і фінансування яких проводиться за рахунок коштів Чорнобильського фонду, допомога в разі втрати годувальника, виплати, передбачені Законом України «Про зайнятість населення»;

- з Фонду соціального страхування з тимчасової втрати працездатності допомог у зв'язку з тимчасовою непрацездатністю, допомог при народженні дитини, допомог по вагітності та пологах, допомог з догляду за дитиною до досягнення трирічного віку, допомог на поховання.

Прогнозний розрахунок страхових відшкодувань, що сплачуються населенню, здійснюється на підставі аналізу динаміки фактичних даних за відповідні роки звітного періоду, з урахуванням змін факторів, які можуть вплинути на їхні обсяги у прогнозованому періоді.

Із загальної суми всіх видів допомоги і страхових відшкодувань вираховуються:

- податки, що утримуються в разі виплати допомоги у зв'язку з тимчасовою непрацездатністю;

- суми бюджетних асигнувань на оплату поштових послуг у разі виплати пенсій через підприємства поштового зв'язку.

Загальний обсяг пенсій, допомоги і страхових відшкодувань на прогнозований квартал розподіляється за каналами виплат на підставі фактичної структури та відсотка виплат за кожним каналом у кварталі, який передує прогнозованому.

За станом на 01.01.2009 р. обсяг грошей поза банками (M0) становив 154759 млн. грн. і збільшився за рік на 39,3%, що пов'язано з

подальшим підвищенням у 2008 р. заробітної плати, пенсій та інших соціальних виплат.

Слід зазначити, що упродовж останніх років спостерігалася тенденція до зменшення питомої ваги грошей поза банками у структурі грошової маси (М3). Однак за 2008 р. питома вага готівкових коштів поза банківськими установами в структурі грошового агрегату М3 зросла на 2,0% і на 01.01.2009 р. становила 30,0%.

В умовах зростання доходів населення тенденцію до збільшення мали як видача готівки з кас банків, так і їхнє надходження.

Надходження готівки до кас банків у 2007 р. становили 754,5 млрд. грн. і зросли порівняно з 2006 р. на 244,8 млрд. грн., причому збільшення спостерігалось за всіма статтями касових оборотів банків.

У структурі надходжень до кас банків 45,3% становили надходження від підприємств торговельної мережі та підприємств, що надають усі платні послуги, виручка яких порівняно з 2006 р. збільшилася на 82,1 млрд. грн., або на 31,6%. Крім цього, зросли надходження від продажу іноземної валюти (на 59,7 млрд. грн., або на 64,1%), на рахунки за вкладами фізичних осіб (на 48,2 млрд. грн., або на 53,6%), а також за платіжними картками (16,9 млрд. грн., або в 2,1 разу) (рис. 7.1).

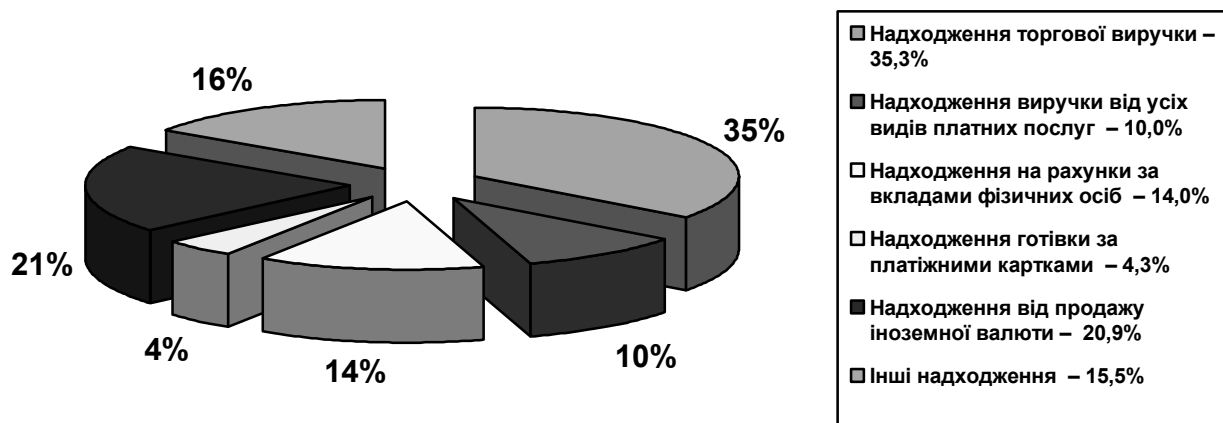

Рис. 7.1. Структура надходжень готівки до кас банків у 2007 р.

Підвищення соціальних виплат у 2007 р. відповідно вплинуло на зростання видач готівки з кас банків України. Обсяг видачі готівки з кас банків у 2007 р. становив 790,7 млрд. грн. і збільшився порівняно з 2006 р. на 266,2 млрд. грн., або на 50,8%.

Порівняно з 2006 р. виплати, пов'язані з оплатою праці, пенсій, з рахунків за вкладами фізичних осіб та платіжними картками зросли на

47,3%, обсяг яких становив 444,5 млрд. грн., або 56,2% від загальних виплат (рис. 7.2). Крім цього, тенденцію до зростання мали видачі банками готівки за придбану іноземну валюту (на 72,0%), на закупівлю товарів та оплату послуг (на 46,5%).

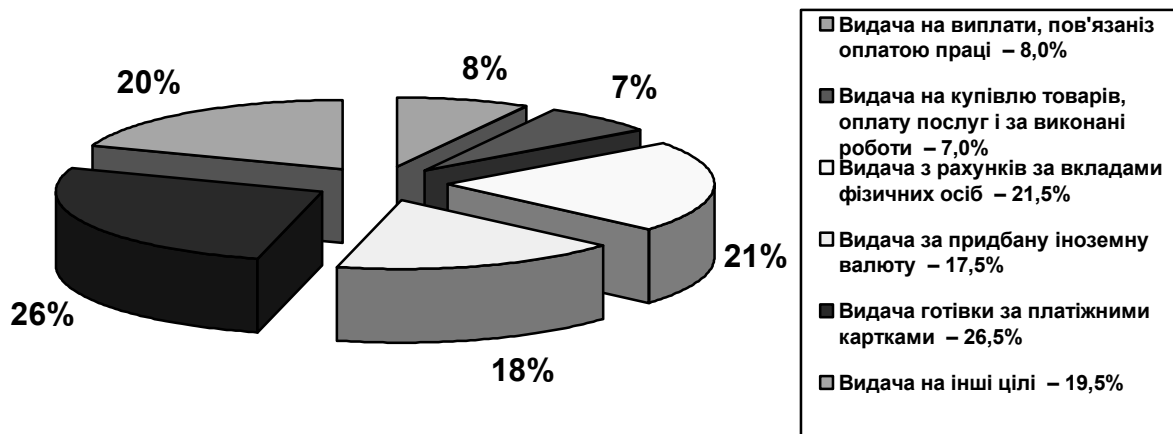

Рис. 7.2. Структура видач готівки з кас банків у 2007 р.

Загалом за 2007 р. обсяг видач готівки з кас банків перевищував обсяг надходжень, внаслідок чого додатково було випущено готівки в обіг на суму 36,1 млрд. грн.

7.7. Емісійно-касова діяльність Національного банку України

Порядок проведення операцій з емісійно-касової роботи в національній валюті у територіальних та Операційному управліннях Національного банку України регламентується його власними нормативно правовими актами, які також регулюють взаємовідносини з:

- Центральним сховищем;
- іншими територіальними управліннями;
- комерційними банками;
- клієнтами.

Для організації емісійно-касової роботи в Національному банку України створені:

- резервні фонди у Центральному сховищі. **Резервні фонди Національного банку** – це запас банкнот і монет національної валюти у Центральному сховищі для забезпечення поточних потреб грошового обігу країни в готівці;
- мобілізаційний фонд;

- запаси готівки у територіальних управліннях. **Запаси готівки** – банкноти і монети національної валюти України, які зберігаються у грошових сховищах управлінь Національного банку України і використовуються для забезпечення поточних потреб економіки регіонів;

- грошові сховища. **Грошове сховище** – це спеціально обладнане приміщення, технічний статус якого відповідає вимогам нормативно-правових актів і яке зареєстроване в порядку, визначеному Інструкцією з організації емісійно-касової роботи у системі Національного банку України;

- оборотні каси. **Оборотна каса** – це комплекс кас, які здійснюють видачу готівки, її приймання та оброблення.

Емісія готівки – випуск Національним банком України в обіг банкнот і монет.

Для забезпечення потреб грошового обігу країни у готівці Національний банк України створює резервні фонди банкнот і монет у національній валюті, які складаються із запасів готівки на поточні потреби, перехідного запасу та страхового фонду.

Формування резервних фондів здійснюється за рахунок надходжень виготовленої на замовлення Національного банку України готівки від Банкотно-монетного двору та придатної до обігу готівки від територіальних управлінь.

Підкріплення запасів готівки територіальних управлінь із резервних фондів і зарахування прийнятої від територіальних управлінь готівки до резервних фондів проводяться на підставі емісійних дозволів, наданих Департаментом готівково-грошового обігу.

Емісійний дозвіл – це розпорядчий документ Національного банку України, який надає право територіальним управлінням (Центральному сховищу) на одержання (видачу) готівки.

Для своєчасного забезпечення банків, клієнтів готівкою у територіальних управліннях створюються запаси банкнот і монет.

Підкріплення запасів готівки територіальних управлінь здійснюється з Центрального сховища або з інших територіальних управлінь НБУ.

Відділи (управління) готівкового обігу і касових операцій територіальних управлінь проводять аналіз динаміки надходжень готівки від банків, видач готівки у підкріплення банкам, випуску готівки в обіг, структури готівки в обігу тощо і, враховуючи фактичну наявність банкнот та монет у запасах готівки, складають заявку на підкріплення запасів

готівки або заявку на вивезення готівки на загальну суму з розподілом за номіналами та ін. Заявка на підкріплення готівкою на наступний місяць подається до 10 числа (включно) поточного місяця.

Департамент готівково-грошового обігу НБУ розглядає заявки на підкріплення запасів готівки (вивезення), аналізує структуру готівки в обігу, потребу територіальних управлінь НБУ в банкнотах та монетах у розрізі кожного номіналу і, враховуючи фактичні залишки банкнот та монет у запасах територіальних управлінь і в резервних фондах, визначає обсяги готівки, що можуть бути надані територіальним управлінням, та надає одержувачам і відправникам відповідні емісійні дозволи.

Відділ (управління) готівкового обігу та касових операцій територіального управління НБУ розглядає заявки на видачу готівки комерційним банкам і клієнтам та на її вивезення, проводить аналіз структури банкнот і монет в обігу, насиченості обігу регіону банкнотами й монетами всіх номіналів, забезпечення в регіоні банкнот і монет, що є в обігу, а також, враховуючи фактичну наявність банкнот та монет у запасах територіального управління, визначає обсяги підкріплень банків.

Територіальні управління здійснюють касове обслуговування банків, філій, відділень та інших клієнтів на підставі договорів про касове обслуговування і за картками Національної системи масових електронних платежів.

Проведення операцій з готівкою у територіальних управліннях здійснює відділ (управління) готівкового обігу і касових операцій, який має оборотну касу (або кілька оборотних кас) та грошове сховище (або кілька грошових сховищ).

Оборотна каса може складатися з:

- каси прибуткової, видаткової, прибутково-видаткової, обміну;
- каси для приймання-передавання готівки інкасаторам;
- каси перерахування. **Каса перерахування** – приміщення у складі касового вузла, в якому здійснюється оброблення готівки;
- кас, що виконують інші операції.

Прибуткові каси здійснюють приймання готівки протягом операційного часу. Видача готівки з видаткової каси здійснюється за видатковими документами.

Ревізія банкнот, монет та інших цінностей, що зберігаються у грошових сховищах і оборотній касі територіальних управлінь, а також перевірка порядку їхнього зберігання проводяться:

- за розпорядженням (наказом) начальника територіального управління;
- за станом на 1 січня кожного календарного року;
- не менше, ніж один раз на півріччя;
- у разі зміни (у зв'язку зі звільненням) матеріально відповідальних осіб.

В інших випадках це відбувається за розпорядженням (наказом) керівництва Національного банку України.

Запитання для самоконтролю

1. Які основні завдання установ банків у роботі з готівкового обігу?
2. Назвіть вимоги до організації готівкових розрахунків.
3. Визначте порядок оформлення касових операцій клієнтів банку.
4. Вкажіть порядок ведення касової книги та інвентаризації каси.
5. Який порядок визначення строків здавання готівкової виручки (готівки)?
6. Розкрийте порядок розрахунку ліміту каси.
7. Визначте загальні засади контролю за дотриманням порядку ведення операцій з готівкою на підприємствах.
8. У чому суть касових операцій банку?
9. Що таке операційна каса? Визначте склад операційної каси банку.
10. Визначте порядок забезпечення банків готівкою.
11. Вкажіть порядок підкріплення операційної каси банку з Національного банку України.
12. Якими касовими документами банки оформляють касові операції?
13. Вкажіть порядок приймання банком готівки.
14. Визначте порядок видачі готівки з каси банку.
15. Розкрийте порядок здійснення касових операцій із застосуванням платіжних карток.
16. Який порядок вилучення з обігу та передавання для дослідження сумнівних банкнот і монет?
17. Охарактеризуйте основні джерела надходження готівки до кас банків.
18. Охарактеризуйте основні напрямки видачі готівки з кас банку.
19. Визначте порядок складання прогнозного розрахунку касових оборотів з надходження торговельної виручки.
20. Розкрийте особливості складання прогнозного розрахунку касових оборотів з видачі на виплати, пов'язані з оплатою праці.
21. Охарактеризуйте систему емісійно-касового регулювання в Україні.

РОЗДІЛ 8

ОПЕРАЦІЇ БАНКІВ З ПЛАТІЖНИМИ КАРТКАМИ

8.1. Сутність та основні види платіжних карток

У сучасних умовах швидко набувають поширення розрахунки платіжними картками. Ця форма розрахунків вигідна основним учасникам: власнику картки, банку-емітенту, підприємству торгівлі або сфери послуг, банку-еквайра.

Платіжна картка – це спеціальний платіжний засіб у вигляді емітованої у встановленому законодавством порядку пластикової чи іншого виду картки, що використовується для ініціювання переказу коштів з рахунка платника або з відповідного рахунка банку з метою оплати вартості товарів і послуг, перерахування грошей зі своїх рахунків на рахунки інших осіб, отримання грошей у готівковій формі в касах банків через банківські автомати, а також здійснення інших операцій, передбачених відповідним договором. Платіжна картка є засобом безготівкових розрахунків, отримання кредиту і готівки.

Існують різні види платіжних карток, які можна класифікувати за багатьма ознаками, зокрема за механізмом розрахунків, функціональними характеристиками та технологічними особливостями (рис. 8.1).

За *механізмом розрахунків* виділяють двосторонні і багатосторонні карткові системи.

Двосторонні системи виникли на підставі двосторонніх угод між учасниками розрахунків, де власники карток можуть використовувати їх для купівлі товарів у замкнених мережах, які контролюються емітентом карток (універмаги, бензоколонки тощо). **Багатосторонні системи** очолюють національні асоціації банківських карток, а також компанії, які виготовляють картки туризму та розваг (наприклад, «American Express»), надають власникам карток можливість купувати товари у різних торговельників і організацій сервісу, що визнають ці картки як платіжний засіб. Картки цих систем дають змогу також отримувати касові аванси, користуватись автоматами для зняття готівки з банківського рахунка та ін.

За *функціональними характеристиками* виділяють кредитні і дебетові картки.

Рис. 8.1. Класифікація платіжних карток.

Кредитні картки пов'язані з відкриттям у банку кредитної лінії, що дає змогу власнику картки користуватися кредитом під час купівлі товарів і оплати послуг, а також отримувати готівкову позику. Кредитні картки можуть бути банківськими чи картками туризму та розваг.

Банківські кредитні картки використовуються для оплати за товари чи певні послуги з використанням банківського кредиту чи для отримання авансу в готівковій формі. Клієнт користується кредитом без сплати відсотків протягом місяця.

Перед тим, як видати кредитну картку, відповідальний працівник банку вивчає кредитоспроможність своїх клієнтів і тільки після цього визначає, чи можливо реалізувати кредитну картку конкретному клієнту й якого розміру ліміт кредитної лінії йому встановити. Такі картки реалізуються звичайно найбільш надійним клієнтам, які мають високу

кредитоспроможність. Тому через високі ризики кредитні картки у банківській практиці України використовуються дуже обмежено.

Кредитні картки бувають індивідуальними та корпоративними. Індивідуальні картки поділяються на стандартні й золоті. Золоті картки надаються лише клієнтам з високим і стабільним рівнем доходів.

Картки туризму та розваг емітуються компаніями, що спеціалізуються на обслуговуванні цієї сфери, наприклад, «American Express». Ці картки дають змогу їхнім власникам виконувати розрахунки за різні товари і послуги, а також надають пільги на замовлення авіаквитків, номерів у готелях, страхування життя, дають змогу отримувати знижки на ціни товарів, одержувати кредит та ін.

Окремо виділяється такий вид кредитних карток, як чекові гарантійні картки, що видаються власнику поточного рахунка у банку для ідентифікації організації, яка надала чек і гарантії платежу за ним. Картка базується на кредитній лінії, яка надає власнику рахунка овердрафт. При цьому банк виступає гарантом перерахування у встановлений термін відповідної суми коштів на рахунок торговельного закладу, навіть якщо у власника цієї картки на рахунку буде відсутня потрібна сума, але в цьому разі клієнт-власник картки сплачує комісійні за наданий кредит.

Дебетова картка – це картка, для якої відкривається спеціальний картковий рахунок, на котрому зберігається сума, якою обмежені розрахунки за нею. Дебетна картка надає клієнту зручності при проведенні безготівкових платежів, отриманні готівки, управлінні рахунком. Вона не дає змоги оплачувати покупки за відсутності коштів на рахунку клієнта. Винятком є лише ті випадки, коли клієнт має поточний рахунок з можливістю овердрафту. **Овердрафт** – це короткостроковий кредит, який надається банком клієнту в разі перевищення суми операції за платіжною картою залишку коштів на його картрахунок або встановленого ліміту кредитування. Тоді за дебетною картою можливе отримання позики в межах дозволеного овердрафту за рахунком.

Дебетові картки можуть використовуватись для:

- отримання готівки через банкомат;
- отримання грошей у відділенні банку з рахунка клієнта;
- сплати за послуги чи товари у торговельних закладах.

За **технологічними особливостями** розрізняють картки двох видів: з магнітною смугою та із вбудованою мікросхемою (chip card – «чип-

картка», smart card – «сма́рт-картка», memory card – «розумна» або «інтелектуальна картка», «мікропроцесорна картка», «багатоцільова» або «багатофункціональна картка»).

Картки з магнітною смугою мають на звороті магнітну смугу, де записані дані, необхідні для ідентифікації особи власника картки при її використанні у банківських автоматах та електронних терміналах торговельних закладів. Ці дані містять:

- банківські реквізити власника картки (ім'я та прізвище, адреса, код банку і відділення, номер рахунка);
- термін дії картки;
- максимальну суму, яку має в розпорядженні власник картки і яка зменшується при кожному знятті коштів з рахунка.

Важливим елементом інформації, записаної на магнітній смугі, є персональний ідентифікаційний номер (PIN – Personal Identification Number). Цей номер (код) має бути відомий тільки власнику картки, і він набирає його за допомогою спеціальної клавіатури банкомата чи терміналу. Коли картка вводиться у зчитувальний пристрій банкомату чи терміналу, набраний код порівнюється з PIN-кодом на магнітній стрічці, і, якщо вони збігаються, то відкривається доступ до комунікаційної мережі для передавання команд щодо виконання платежу: власник набирає інформацію про стан рахунка, а потім суму платежу, яка передається до банку, що веде його рахунок, з якого вона списується та переводиться на рахунок одержувача (продавця товарів чи послуг) або видається готівкою з банкомата. Якщо вони не збігаються, то власнику надається можливість здійснити ще кілька спроб набору PIN-коду. Потім картка вилучається (заблоковується).

Картки з мікросхемою (сма́рт-картки) мають вбудовану мікросхему (чіп), що складається із запам'ятовувальних пристроїв для збереження інформації та процесора, який є складовою комп'ютера і здатний обробляти інформацію, записану в запам'ятовувальних пристроях. Збільшений таким чином обсяг пам'яті карки дає змогу зберігати та використовувати інформацію про її власника, банківський рахунок клієнта, а також про близько 200 останніх операцій, виконаних з використанням картки.

Всі платіжні картки, призначені для розрахунків, можуть поділятися на індивідуальні і корпоративні (бізнес-картки). Банки видають

індивідуальні картки приватним особам: своїм платоспроможним клієнтам, а також іншим особам після аналізу «кредитної історії» останніх і відкриття їм поточного (карткового) рахунка у банку або внесення страхового депозиту. **Корпоративні картки** видаються юридичним особам під їхні гарантії і забезпечення також після аналізу платоспроможності юридичної особи. Користуватися корпоративними картками можуть співробітники організації, яка отримала картку. Їм відкриваються персональні рахунки, пов'язані з корпоративним картковим рахунком. Відповідальність перед банком за корпоративним картковим рахунком несе організація, а не власники індивідуальних корпоративних карток.

У сфері грошового обороту платіжні картки є одним з прогресивних засобів організації безготівкових розрахунків.

Загальна кількість платіжних карток, емітованих вітчизняними банками, впродовж 2008 р. зменшилася на 2586 тис. шт., з 41162 тис. до 38576 тис. шт. (табл. 8.1). З них за станом на 01.01.2009 р. кількість платіжних карток за різними видами змінилася так:

Таблиця 8.1

Види платіжних карток, емітованих українськими банками

(тис. шт.)

Платіжні картки	01.01.2008 р.	01.01.2009 р.	Приріст за 2008 р.	
			Сума	%
Усього, з них	41162	38576	-2586	-6,3
За видами носіїв інформації				
• з магнітною смугою	38676	36123	-2553	-6,6
• з магнітною смугою та чипом	771	729	-42	-5,5
• з чипом	1518	1558	+40	+2,6
• розрахунків для у мережі Інтернет	197	166	-31	-15,7
За платіжною схемою				
• з дебетовою функцією	31117	29544	-1573	-5,1
• з кредитною функцією	10045	9032	-1013	-10,1
За типами держателів				
• корпоративні	415	485	+70	+6,3
• особисті	40747	38091	-2656	+6,5
За типами фінансових операцій				
• з функцією видачі готівки	1104	1041	-63	-5,7
• з функцією платежів та видачі готівки	30816	37217	+6401	+20,8
• з функцією платежів без видачі готівки	645	318	-327	-50,7

Як видно з таблиці, за 2008 р. кількість платіжних карток, емітованих українськими банками, зменшилася на 6,3%.

8.2. Емісія, еквайринг та операції із застосуванням платіжних карток

Загальні засади емісії та здійснення операцій із застосуванням платіжних карток регулюються нормами Законів України «Про Національний банк України», «Про банки і банківську діяльність», «Про платіжні системи та переказ грошей в Україні», а також нормативно-правовими актами Національного банку України.

Відповідно до нормативно-правових актів НБУ визначається порядок здійснення операцій із застосуванням платіжних карток, встановлено порядок їхньої емісії, порядок розрахунків за цими операціями, а також встановлено загальні вимоги до внутрішньодержавних платіжних систем, що створюються та функціонують в Україні. Визначено також особливості застосування платіжних карток внутрішньодержавних і міжнародних платіжних систем.

На території України застосовуються платіжні картки, емітовані членами внутрішньодержавних і міжнародних платіжних систем (резидентами та нерезидентами). Для здійснення емісії й еквайрингу платіжних карток, призначених для застосування в Україні, банки можуть створювати внутрішньодержавні одноемітентні та багатоемітентні платіжні системи.

Одноемітентна платіжна система – платіжна система одного банку, який одночасно виконує функції платіжної організації, емітента й еквайра.

Багатоемітентна платіжна система – платіжна система, яка охоплює двох і більше емітентів.

Для здійснення емісії й еквайрингу платіжних карток, призначених для застосування в Україні та за її межами, банки-резиденти мають право створювати міжнародні платіжні системи або укладати договори з платіжними організаціями відповідних міжнародних платіжних систем про членство чи про участь у цих системах.

Банки-члени платіжних систем, якщо це не суперечить правилам відповідної платіжної системи, можуть укладати договори з іншими банками-резидентами, фінансовими установами-резидентами, що не є членами цих систем, і торговцями про видачу останніми готівкових коштів за платіжними картками через власні каси або банкомати.

Банк зобов'язаний у порядку, встановленому законодавством України, ідентифікувати клієнтів, які відкривають карткові та інші рахунки

в банку, і держателів платіжних карток, котрі здійснюють операції з їхнім використанням за цими рахунками.

Ідентифікація клієнта банку не є обов'язковою під час здійснення кожної операції, якщо клієнт був раніше ідентифікований відповідно до вимог законодавства України, яке регулює відносини у сфері запобігання легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом.

Еквайр та емітент зобов'язані проводити моніторинг з метою ідентифікації помилкових і неналежних переказів, суб'єктів таких переказів та вжиття заходів із запобігання або припинення здійснення зазначених операцій.

Емісія спеціальних платіжних засобів (емісія) – проведення операцій з випуску спеціальних платіжних засобів певної платіжної системи.

Емісія платіжних карток у межах України проводиться винятково банками, що уклали договір з платіжною організацією відповідної платіжної системи та отримали її дозвіл на виконання цих операцій (крім одноемітентних внутрішньобанківських платіжних систем).

Платіжна картка є власністю емітента і надається клієнту або довірній особі відповідно до умов договору з клієнтом. Фізичним особам, які не є суб'єктами підприємницької діяльності, емітент надає особисті платіжні картки, а юридичним особам і фізичним особам-підприємцям – корпоративні платіжні картки.

У договорі про надання та використання платіжної картки мають бути визначені предмет договору, права, обов'язки клієнта й емітента, їхня відповідальність, порядок розгляду спорів та інші визначені сторонами умови.

Для обліку коштів за операціями з використанням платіжних карток клієнтам відкриваються картрахунки. Відкриття картрахунків здійснюється відповідно до вимог, визначених законодавством, у тому числі нормативно-правовими актами Національного банку України з питань відкриття поточних рахунків. Для відкриття картрахунків клієнти подають до банків документи, які потрібні для відкриття поточних рахунків і визначені нормативно-правовими актами Національного банку України з питань відкриття рахунків.

Залежно від умов, за якими здійснюються розрахунки за операціями з використанням платіжних карток, можуть застосовуватися дебетова, дебетово-кредитна й кредитна платіжні схеми.

Дебетова схема передбачає здійснення клієнтом операцій з використанням платіжної картки у межах залишку коштів, які обліковуються на його картковому рахунку, або за рахунок коштів клієнта за наперед оплаченою платіжною картою, що обліковуються на консолідованому картрахунку банку.

Під час застосування *дебетно-кредитної схеми* клієнт здійснює операції з використанням платіжної картки в межах залишку коштів, які обліковуються на його картрахунку, а в разі їхньої недостатності (відсутності) на картрахунку – за рахунок наданого банком кредиту.

Кредитна схема передбачає здійснення розрахунків за виконанні клієнтом операції з використанням платіжної картки за рахунок коштів, наданих йому банком у кредит (у межах кредитної лінії).

Кредитна лінія під операції з платіжними картками відкривається банком на визначений термін і в межах встановленого договором ліміту (заборгованості або граничної суми) кредитування.

Строк дії кредитної лінії, яка відкривається під платіжні картки, визначається договором між клієнтом та емітентом.

Наперед оплачені платіжні картки можуть емітуватися банками винятково для фізичних осіб.

Наперед оплачена платіжна картка – платіжна картка, яка надає право держателю виконувати операції в межах попередньо внесених коштів, що обліковуються на консолідованому картковому рахунку банку.

Консолідований картковий рахунок – рахунок, що відкривається емітентом для обліку коштів за емітованими ним наперед оплаченими платіжними картками. Дебетовий залишок за консолідованим картковим рахунком не допускається.

Одним із типів наперед оплачених платіжних карток є електронний гаманець.

Електронний гаманець – це смарт-картка або платіжний додаток платіжної картки, кошти за операціями з якою (яким) обліковуються на консолідованому кореспондентському рахунку емітента. Електронний гаманець дає змогу його держателю в межах встановленого ліміту виконувати платіж за товари (послуги) без введення персонального ідентифікаційного номера. Призначений переважно для здійснення розрахунків і зняття готівки на невеликі суми.

Емітент має право випустити наперед оплачену платіжну картку до замовлення її клієнтом. Наперед оплачена платіжна картка може мати фіксований номінал, що може вказуватися на платіжній картці.

Максимальна сума емітованої банком наперед оплаченої платіжної картки, кошти за якою обліковуються на консолідованому картковому рахунку банку, не може перевищувати суму 1000 грн. або її еквівалент в іноземній валюті.

Еквайринг – це діяльність щодо технологічного, інформаційного обслуговування торговців та виконання розрахунків з ними за операції, які здійснені із застосуванням спеціальних платіжних засобів.

Еквайринг у межах України здійснюється винятково юридичними особами-резидентами, які уклали договір з платіжною організацією відповідної платіжної системи.

Клієнти та їхні довірені особи застосовують платіжні картки відповідно до умов договору з емітентом як засіб для:

- безготівкової оплати за товари (послуги), у тому числі в системах електронної торгівлі (комерції);
- перерахування коштів зі своїх картрахунків на інші власні рахунки та на рахунки інших осіб;
- одержання готівки у касах банків, інших фінансових установ, торговців і через банкомати.

Наперед оплачені платіжні картки застосовуються їхніми держателями для безготівкової оплати за товари (послуги) та одержання готівки.

Операції з платіжними картками здійснюються з урахуванням обмежень, встановлених нормативно-правовими актами Національного банку України та законодавчими актами України. За допомогою платіжних карток забороняється здійснення інвестицій в Україну і за її межі.

У межах України переказ коштів за операціями, ініційованими із застосуванням платіжних карток, здійснюється у гривнях.

Держателі корпоративних платіжних карток можуть здійснювати операції з безготівкової оплати товарів (послуг) та одержувати готівку в таких випадках:

- одержання готівки у гривнях для здійснення розрахунків, пов'язаних із виробничими (господарськими) потребами, у тому числі для оплати витрат на відрядження в межах України, з урахуванням обмежень, встановлених нормативно-правовими актами Національного

банку України з питань регулювання готівкового обігу, а також чистого доходу фізичними особами-підприємцями;

- здійснення розрахунків у безготівковій формі в гривнях, пов'язаних зі статутною та господарською діяльністю, а також витратами на відрядження в межах України;

- одержання готівки в іноземній валюті за межами України й у встановленому порядку на території України в касі емітента для оплати витрат на відрядження;

- здійснення розрахунків у безготівковій формі в іноземній валюті за межами України, пов'язаних з витратами на відрядження та витратами представницького характеру та ін.

Корпоративні платіжні картки не застосовуються для виплати заробітної плати, інших виплат соціального характеру, а також для здійснення розрахунків за зовнішньоторговельними договорами (контрактами).

Правилами платіжної системи можуть бути передбачені також інші обмеження щодо застосування корпоративних платіжних карток.

Держатель платіжної картки зобов'язаний використовувати її відповідно до вимог законодавства України й умов договору, укладеного з емітентом, та не допускати використання платіжної картки особами, які не мають на це права або повноважень, якщо інше не передбачено правилами платіжної системи.

Емітент зобов'язаний тимчасово призупинити здійснення операцій з використанням платіжної картки, а також взяти заходів з її вилучення та/або блокування (її реквізитів) у разі отримання заяви безпосередньо від клієнта чи держателя платіжної картки про її втрату.

8.3. Розрахунки з використанням платіжних карток

Щоб проводити розрахунки з використанням платіжних карток, необхідно створити певну інфраструктуру, яка забезпечить взаємодію учасників платіжної системи.

У системі карткових розрахунків беруть участь: власники карток, банк-емітент, торговельні установи та заклади сфери послуг, банк-еквайр, процесинговий центр.

Власники карток – це фізичні та юридичні особи, які за договором з кредитно-фінансовою установою використовують її платіжну картку для

оплати у безготівковій формі вартості товарів чи послуг, а також для отримання через банківські установи та банкомати готівкових коштів.

Банк-емітент – установа банку, яка випускає в обіг платіжні картки.

Банк-еквайр – банківська установа, яка підписує угоду з підприємствами торгівлі та побутового обслуговування на обслуговування карток, здійснює первинну обробку трансакцій і бере на себе проведення з торговцями усього спектра операцій з картками.

Процесинговий центр – спеціалізований інформаційно-обчислювальний центр, який виконує збирання, обробку, зберігання та передачу кредитно-фінансовим установам інформації про необхідність переказу з рахунків осіб-держателів платіжних карток грошових коштів за одержані товари і послуги та інші карткові операції на рахунки осіб, які їх надають.

Юридичною основою взаємодії учасників карткових розрахунків є система договірних відносин. Передусім це стосується взаємодії банку-емітента з клієнтами. В таких договорах банки самостійно встановлюють тарифи на відкриття та обслуговування карткових рахунків, розміри мінімального внеску і незнижувального залишку.

Прагнення банків розширити мережу пунктів видачі готівки призвело до впровадження однієї з поширених у світі технологій обслуговування банківських платіжних карток – банкоматів.

Банківський автомат самообслуговування (банківський автомат) – програмно-технічний комплекс, що надає змогу держателю спеціального платіжного засобу здійснити самообслуговування за операціями одержання грошей у готівковій формі, внесення їх для зарахування на відповідні рахунки, одержання інформації щодо стану рахунків, а також виконати інші операції згідно з функціональними можливостями цього комплексу.

Сучасний банкомат може виконувати всі операції, які звичайно виконує касир:

- змінювати параметри рахунка клієнта (внесок коштів);
- повідомляти про баланс рахунка;
- видавати звіт про рух коштів на рахунку за певний період;
- переказувати кошти з рахунка на рахунок;
- здійснювати періодичні платежі;

- видавати готівку;
- приймати готівку;
- надавати інформаційно-довідкові послуги.

Найчастіше банкомат використовується для видачі готівки.

Водночас важливим напрямком обслуговування власників платіжних карток з використанням найновіших електронних засобів є надання їм електронних послуг у торговельних пунктах. Ідея полягає в тому, щоб здійснювати оплату повсякденних покупок у магазинах, кафе, на бензоколонках тощо через POS-термінали (point of sale terminals), які з'єднані з банківським комп'ютером і приводяться в дію за допомогою платіжної картки. При такому платежі сума покупки негайно списується з рахунка покупця і перераховується на банківський рахунок торгового пункту. Мета впровадження таких систем – заміна готівково-грошових оборотів електронними перерахунками.

Схема розрахунків з використанням платіжної картки (рис. 8.2) має такий вигляд:

1. Клієнт звертається до банку на отримання платіжної картки.
2. Банк-емітент відкриває клієнтові картковий рахунок, а у разі видачі кредитної картки аналізує його кредитоспроможність та визначає кредитний ліміт.
3. Банк-емітент видає клієнтові платіжну картку.
4. Купуючи товари у торговельній мережі, власник картки пред'являє її продавцю, який має спеціальний зчитувальний пристрій (торговельний термінал). **Торговельний термінал** – різновид платіжного терміналу, що реалізує переважно функції платежу із застосуванням платіжної картки.
5. Власник картки набирає персональний ідентифікаційний номер (PIN). **Персональний ідентифікаційний номер (PIN)** – код, відомий лише держателю платіжної картки і потрібний для його ідентифікації під час здійснення операцій з використанням платіжної картки.
6. Перевірка платоспроможності власника картки. Для здійснення операції продавцю необхідно отримати підтвердження платоспроможності клієнта. Здійснюється авторизація. **Авторизація** – процедура отримання дозволу на проведення операції із застосуванням платіжної картки. Сучасні термінали дають змогу в режимі реального часу «on-line» за кілька секунд зв'язатися з центральним комп'ютером в

інформаційному центрі. Інколи продавцю вимагається додаткове підтвердження платоспроможності власника картки. У цьому разі він зв'язується з банком за телефоном, повідомляє номер рахунка клієнта, кінцевий термін дії картки, номер свого рахунка і суму, на яку здійснюється операція. Установа, від імені якої видана картка, відповідним кодом, що передається по комп'ютерній мережі, дає дозвіл на операцію (або відхиляє). Цей код фіксується на квитанції торгового терміналу, після чого операція проводиться за рахунками власника картки. **Код авторизації** – код, що формується й надається емітентом або особою, яка діє за його дорученням, – членом або учасником платіжної системи за результатами позитивної авторизації.

7. У разі негативної авторизації безготівкові розрахунки за платіжною картою не проводяться.

У разі позитивної авторизації торговельний термінал друкує три квитанції, в яких містяться дані про дату та суму здійснення операції, реквізити платіжної картки, підписи касира і держателя платіжної картки (якщо це передбачено правилами платіжної системи) та ін. Кожна з цих квитанцій платіжного терміналу призначена для одного з учасників операції (власника картки, магазину і банку).

8. Продавець повертає платіжну картку покупцю разом з товаром і квитанцією платіжного терміналу.

9. У кінці кожного дня торговець збирає квитанції платіжного терміналу і передає їх у свій банк.

10. Загальна сума виручки за вирахуванням комісійних перераховується на поточний рахунок торговця.

11. Якщо торговець і власник картки обслуговуються в різних банках, то за допомогою міжбанківських розрахунків гроші перераховуються з банку-емітента до банку-еквайра. Потім банк-емітент отримує платіж від власника картки.

12. Емітенти платіжних карток зобов'язані у порядку та строки, визначені договором, надавати клієнтам виписки про рух коштів на їхніх картрахунках за операціями, які виконали клієнти та їхні довірені особи.

Виписка про рух коштів на картрахунок може надаватися клієнту безпосередньо у банку, надсилатися поштою, електронною поштою, у вигляді текстового повідомлення на мобільний телефон.

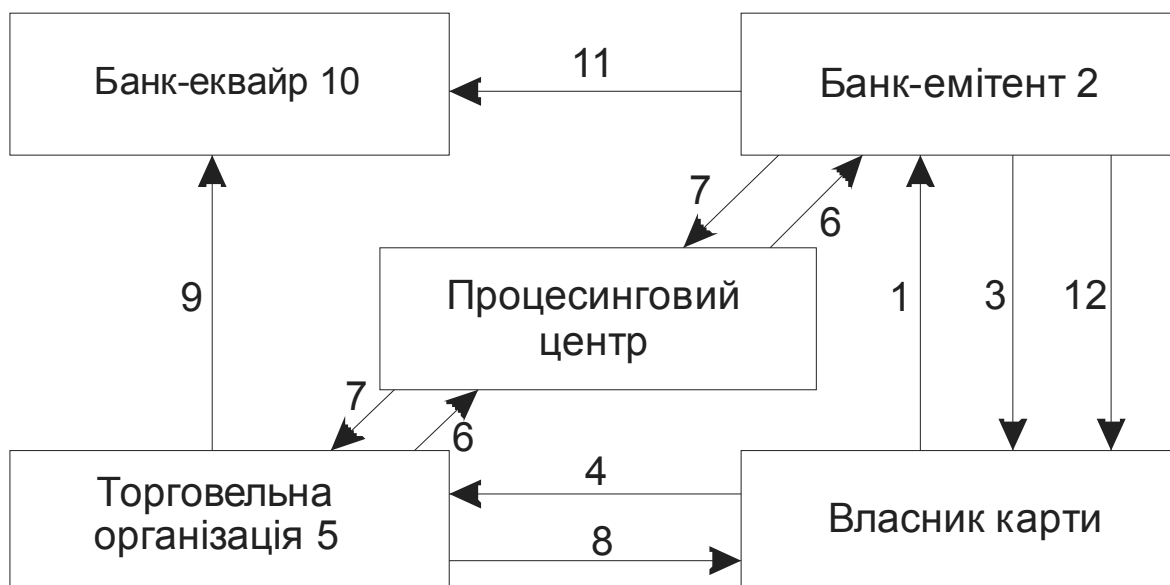

Рис. 8.2. Схема документообігу при розрахунках платіжними картками.

Динаміка розширення термінальної інфраструктури протягом 2008 р. відображена у табл. 8.2.

Таблиця 8.2

Основні показники ринку платіжних карток в Україні

Кількісні показники	01.01.2008 р.	01.01.2009 р.	Зміни за 2008 р.	
			Сума	%
Банки-члени карткових платіжних систем (шт.)	127	139	+12	+9,5
Держателі платіжних карток (тис. осіб)	35723	37232	+1509	+4,2
Платіжні картки (тис. шт.)	41162	38576	-2586	-6,3
Банкомати (шт.)	20931	27965	+7034	+33,6
Термінали (шт.)	94317	116748	+22431	+23,8
Імпринтери (шт.)	54406	82084	+27678	+50,9

Як видно з таблиці, темпи зменшення банками обсягів емісії платіжних карток протягом 2008 р. не відповідали динаміці розширення термінальної інфраструктури за всіма її складовими.

8.4. Національна система масових електронних платежів

Національна система масових електронних платежів (НСМЕП) – це внутрішньодержавна банківська багатоемітентна платіжна система масових платежів, в якій розрахунки за товари, послуги, одержання готівки та інші операції здійснюються за допомогою платіжних смарт-карток за технологією, розробленою Національним банком України.

Загальні принципи побудови Національної системи масових електронних платежів (НСМЕП), її організаційну структуру, умови членства, порядок вступу та виходу із системи, взаємовідносини між її членами й учасниками, загальну технологію роботи у НСМЕП, порядок використання платіжних карток, загальні правила документообігу і здійснення розрахунків, порядок вирішення спорів, систему безпеки визначають відповідні правила, затверджені Національним банком України.

Метою створення НСМЕП є розроблення та впровадження в Україні відносно дешевої, надійно захищеної, автоматизованої системи безготівкових розрахунків, яка здебільшого розрахована на роботу в режимі «off-line».

Оф-лайн (off-line) операція – операція з використанням платіжної картки, технологічна схема виконання якої не потребує під час виконання операції безперервного зв'язку в режимі реального часу з емітентом та еквайром. Під час здійснення оф-лайнових операцій використовується залишок коштів відповідного платіжного додатка платіжної картки, а авторизація операції проводиться терміналом (банкоматом), на якому виконується ця операція з використанням модуля безпеки терміналу.

З упровадженням НСМЕП громадяни України матимуть змогу оплачувати товари і послуги у безготівковій формі за допомогою смарт-карток, а також зберігати й накопичувати заощадження у банках на поточних і карткових рахунках. Таким чином, можна очікувати не лише значного розширення можливостей банківської системи України завдяки додатковому залученню коштів населення, а й забезпечення завдяки роботі НСМЕП додаткових прибутків громадян у вигляді відсотків за залишком на їхніх банківських рахунках.

До того ж технологією НСМЕП передбачено також широке застосування платіжних карток юридичними особами (це корпоративні та бізнес-картки).

Національний банк України вважає створення НСМЕП завершальною стадією у побудові системи електронних платежів у нашій державі. НСМЕП за своєю масштабністю, складністю та обсягом витрат на створення, запровадження і експлуатацію значно перевищує існуючу систему електронних платежів Національного банку України. З урахуванням світового досвіду в нашій державі має бути емітовано не менше, ніж 10 млн. платіжних карток НСМЕП, функціонувати щонайменше 100 тис. точок

обслуговування (платіжних терміналів у торгівлі, на транспорті, у сфері послуг, банківських терміналів та банкоматів у банках).

Організаційна структура НСМЕП – це сукупність визначених платіжною організацією суб'єктів, їхніх функцій, прав і обов'язків, а також сукупність відносин, що виникають між ними під час проведення переказу коштів та забезпечення діяльності НСМЕП.

До складу НСМЕП входять:

- платіжна організація;
- члени платіжної системи;
- учасники платіжної системи.

Платіжна організація НСМЕП (платіжна організація) – юридична особа, яка є власником або одержала право на використання знака для товарів і послуг НСМЕП (знак НСМЕП) та інших знаків, що ідентифікують належність платіжних карток до НСМЕП, і яка визначає правила роботи НСМЕП, а також виконує інші функції щодо забезпечення діяльності НСМЕП та несе відповідальність згідно із законодавством України й укладеними нею договорами. Функції платіжної організації НСМЕП виконує Національний банк України.

Членами НСМЕП можуть бути юридичні особи, які укладуть договір з Платіжною організацією про вступ до НСМЕП. Член НСМЕП може виконувати функції емітента або еквайра.

Учасниками НСМЕП є юридичні особи – суб'єкти відносин, що виникають при проведенні переказу коштів, ініційованого за допомогою платіжних додатків спеціальних платіжних засобів НСМЕП (процесинговий центр мобільних платіжних інструментів, держателі мобільних платіжних інструментів, розрахунковий банк, головний процесинговий центр, регіональні процесингові центри, процесингові центри банківського рівня, держателя платіжних карток, підприємства торгівлі та послуг й ін.).

До спеціальних платіжних засобів НСМЕП належать:

- платіжні картки;
- мобільні платіжні інструменти.

Платіжна картка НСМЕП (платіжна картка) – спеціальний платіжний засіб у вигляді емітованої у встановленому законодавством порядку пластикової смарт-картки, що є носієм платіжних додатків НСМЕП.

Платіжний додаток картки НСМЕП (платіжний додаток) – програмний засіб, який розміщений у пам'яті платіжної картки і за

допомогою якого здійснюється ініціювання переказу коштів з рахунка платника або з відповідного рахунка банку з метою оплати вартості товарів і послуг, перерахування коштів зі своїх рахунків на рахунки інших осіб, отримання коштів у готівковій формі, а також здійснення інших операцій, передбачених технологією НСМЕП. Може завантажуватися як готівкою, так і з рахунка завантаження клієнта.

У НСМЕП застосовуються платіжні картки з вбудованими чип-модулями – смарт-картки. Смарт-картка, яка є носієм копії фінансової інформації в НСМЕП, на відміну від пластикової картки з магнітною смугою, найбільш повно задовольняє вимоги безпеки. На її базі створена високоефективна оф-лайнна технологія, тобто така, яка не потребує оперативного зв'язку з банківським рахунком під час виконання платіжних операцій, що дуже важливо, враховуючи недостатньо високу якість вітчизняних каналів зв'язку, і яка значно зменшує експлуатаційні витрати. За рахунок цього участь у НСМЕП може брати населення України з малими доходами (пенсіонери, студенти, школярі та ін.), а швидкість обслуговування набагато більша, ніж при розрахунках готівкою та операціях картками з магнітною смугою.

У НСМЕП використовуються платіжні картки з платіжними інструментами як електронний гаманець та електронний чек.

Електронний гаманець (гаманець) – платіжний додаток платіжної картки, кошти за операціями з яким обліковуються на консолідованому картрахунку емітента і який дає змогу його держателю в межах встановленого ліміту виконувати платіж за товари (послуги) без введення персонального ідентифікаційного номера (ПІН).

Електронний чек (чек) – платіжний додаток персоніфікованої платіжної картки, кошти за операціями з яким обліковуються на окремому чековому картрахунку, відкритому в емітента.

Застосування електронного гаманця економічно доцільне навіть при розрахунках малими сумами (від кількох копійок). Електронний чек орієнтований на застосування при середніх та значних за сумою платежах (від кількох тисяч гривень).

Держателі карток НСМЕП можуть виконувати такі фінансові й нефінансові операції:

- он-лайнні завантаження платіжного додатка картки (чека і гаманця) з рахунка завантаження;

- оф-лайнві завантаження платіжного додатка картки (чека і гаманця) з рахунка завантаження;
- завантаження платіжного додатка картки (чека і гаманця) готівкою;
- одержання готівки із залишку коштів платіжного додатка картки (чека і гаманця);
- одержання готівки з рахунка завантаження;
- платіж із залишку коштів платіжного додатка картки (чека і гаманця);
- платіж з рахунка завантаження;
- перегляд стану рахунка завантаження;
- перегляд залишків коштів платіжних додатків (чека і гаманця) на картці;
- перегляд журналу платежів (до восьми останніх операцій);
- перегляд журналу завантажень (до чотирьох останніх операцій);
- зміну персонального ідентифікаційного номера (ПІН) – ця операція може проводитися на всіх банківських терміналах та банкоматах НСМЕП.

Підприємствам, які мають наміри у себе запровадити картки НСМЕП, необхідно звертатися до банку, який їх обслуговує, або до банків-учасників НСМЕП.

Мобільний платіжний інструмент (МПІ) – спеціальний платіжний засіб у вигляді емітованої у встановленому законодавством порядку смарт-картки, що є носієм персоніфікованого платіжного мобільного додатка НСМЕП та відповідного додатка оператора мобільного зв'язку.

Держателі карток НСМЕП мають можливість оплати товарів (послуг) і переказу коштів за допомогою карток НСМЕП через мережу Інтернет.

Зокрема, на сьогодні реалізована можливість:

- 1) поштових переказів для фізичних та юридичних осіб через Інтернет;
- 2) сплати за комунальні послуги й електроенергію;
- 3) сплати за телекомунікаційні послуги;
- 4) сплати за послуги кабельного цифрового й аналогового телебачення;
- 5) сплати за послуги провайдерів Інтернету;
- 6) придбання карток мобільного зв'язку, IP-телефонії, хостингу та доменних імен, а також інших товарів і послуг в інтернет-магазинах;
- 7) перекази коштів на користь фізичних та юридичних осіб.

Для здійснення інтернет-платежів НСМЕП потрібно мати:

- 1) комп'ютер, під'єднаний до Інтернету;
- 2) платіжну картку НСМЕП, яку можна отримати у банку-члені НСМЕП;
- 3) гроші на рахунку або платіжному додатку картки НСМЕП (чеку або гаманцю);
- 4) зчитувач смарт-карток (карт-рідер);
- 5) встановлену та настроєну клієнтську частину інтернет-терміналу (спеціальне програмне забезпечення), яке можна завантажити безкоштовно.

Протягом 2008 р. емісія платіжних карток НСМЕП збільшилась на 34,3% і досягла рекордного рівня (протягом 2008 р. було емітовано 608309 карток). Таким чином, загальна кількість емітованих платіжних карток НСМЕП складає 2382996. (рис. 8.3).

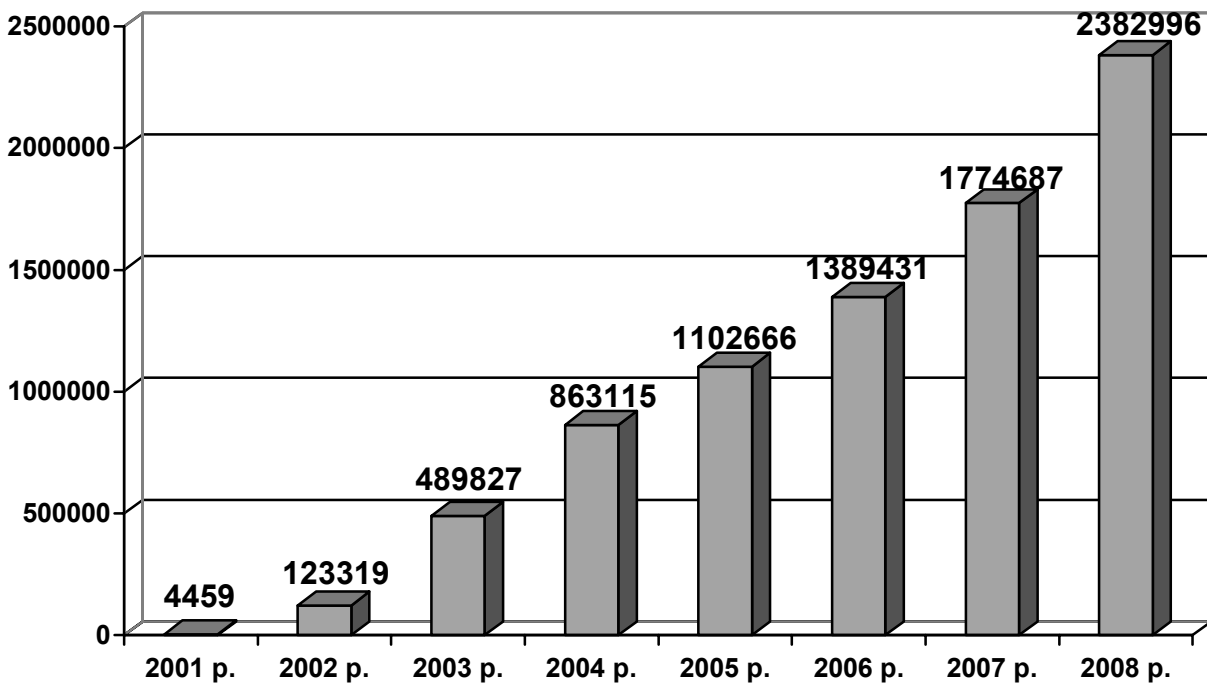

Рис. 8.3. Динаміка емісії платіжних карток НСМЕП за роками (тис. шт.).

Швидкими темпами розвивається інфраструктура приймання платіжних карток НСМЕП. Динаміку зростання кількості термінального обладнання НСМЕП наведено на рис. 8.4. У НСМЕП на кінець 2008 р. кількість термінального обладнання (банкомати і термінали) становила 5706 одиниць. Протягом 2008 р. було встановлено 1245 одиниць термінального обладнання, що менше цього показника у 2007 р. на 21 або 1,7%

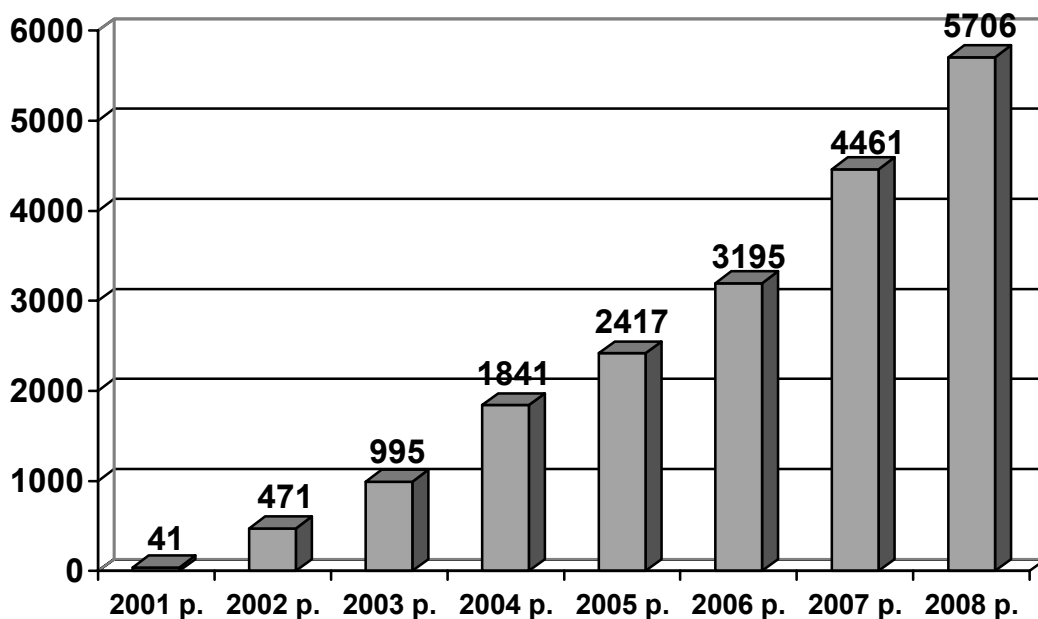

Рис. 8.4. Динаміка зростання кількості термінального обладнання за роками (шт.).

Національна система масових електронних платежів за показниками розвитку поступово наближається до діючих в Україні міжнародних карткових платіжних систем. НСМЕП своєю надійною, швидкісною та дешевою для клієнтів і банків технологією має доповнити вітчизняний ринок карткових систем.

Масовість проекту сприятиме розвитку в Україні інтернет-комерції, коли кожен учасник національної системи масових електронних платежів завдяки інтернет-терміналам зможе взяти участь в організації розрахункового обслуговування інтернет-магазинів на базі НСМЕП.

Запитання для самоконтролю

1. У чому суть платіжної картки? Які види платіжних карток ви знаєте?
2. Що таке емісія платіжних карток?
3. Що таке еквайринг?
4. Охарактеризуйте схему розрахунків з використанням платіжної картки.
5. Що таке Національна система масових електронних платежів?
6. Назвіть мету створення Національної системи масових електронних платежів.
7. Які суб'єкти входять до складу Національної системи масових електронних платежів?
8. Які платіжні картки застосовуються у Національній системі масових електронних платежів?
9. Які додатки платіжних карток застосовуються у Національній системі масових електронних платежів?
10. Визначте можливості та переваги переказу коштів за допомогою карток Національної системи масових електронних платежів через мережу Інтернет.

РОЗДІЛ 9

КРЕДИТНІ ОПЕРАЦІЇ БАНКІВ

9.1. Класифікація кредитних операцій банків

Кредитні операції для комерційного банку – важливий вид діяльності, що приносить основну частину доходу. Вони відображають сутність банківської діяльності та є однією з визначальних функцій банківської установи. Водночас кредитування характеризується кредитним ризиком, що також є основною загрозою ліквідності та платоспроможності комерційного банку. З огляду на це, при організації кредитних операцій кожен комерційний банк повинен докладати зусилля, спрямовані на мінімізацію можливих втрат від невиконання кредитних зобов'язань клієнтами.

Кредит – це економічні відносини між юридичними фізичними особами та державою щодо перерозподілу вартості на засадах повернення і, як правило, з виплатою відсотків. Отже, це передусім суспільні відносини, що виникають між економічними суб'єктами у зв'язку з передачею один одному в тимчасове користування вільних коштів на засадах повернення, строковості, сплати, цільового використання та реального забезпечення.

Кредит здійснюється у конкретних формах, які є способами існування процесу кредитування, що постійно розвиваються. Проте змінюється й їхнє місце у структурі економічних відносин. Кредитування – процес складний і багатогранний, що в умовах становлення економіки країни набуває нових та ефективних шляхів застосування й розвитку. Основні економічні та правові основи кредитування знайшли своє закріплення у чинному законодавстві України.

Відповідно до міжнародних стандартів банківські кредити класифікуються за рядом ознак:

1. За роллю банку в наданні кредиту виділяють:
 - первинні кредити — це кредити, які банки надають клієнту у вигляді безпосереднього виділення коштів у тимчасове користування чи відкриття кредитної лінії (прямі кредити) або якщо банк початково надає у кредит не гроші чи товари, а власну кредитоспроможність (непрямі кредити) — надання гарантії;

- похідні кредити (посередництво у кредиті) — це кредити, які банк надає як посередник між іншими банками чи фінансово-кредитними інститутами, тобто виникає ситуація, коли банк, щоб відповідати вимогам універсальності, для надання кредитів своїм клієнтам із самого початку планує долучити до кредитування третю особу, а отже, перекласти фінансування на іншого кредитора.

2. За формою банківського кредиту виділяють:

- прямі кредити — це кредити, які надаються шляхом:

— надання коштів чи товарів відповідно до принципів кредитування:

- дисконтний кредит;
- ломбардний кредит;
- іпотечний кредит;

— відкриття кредитної лінії:

- овердрафтний кредит;
- контокорентний кредит;

— кредитні сурогати:

- факторинг;
- лізинг;

- непрямі кредити – це використання кредитоспроможності банку як гарантії виконання зобов'язань клієнтом банку:

- акцептний кредит;
- авальний кредит.

3. За економічними суб'єктами-позичальниками розрізняють:

- кредити органам державного управління;
- кредити суб'єктам господарювання;
- кредити фізичним особам.

4. За валютою кредиту виділяють:

- кредити в національній валюті;
- кредити в іноземній валюті;
- мультивалютні кредити.

5. За строками користування розрізняють:

- короткострокові — до 1 року;
- онкольні — кредити, погашення яких відбувається не у чітко зазначений термін, а за вимогою банку;
- середньострокові — до 3 років;
- довгострокові — понад 3 роки.

6. За формою забезпечення кредити поділяються на:

- забезпечені заставою (майном, майновими правами, цінними паперами);
- гарантовані (банками, іншими фінансовими посередниками);
- з іншим забезпеченням (порука);
- незабезпечені (бланкові);
- інші (неустойка, притримання).

7. За методами надання виділяють:

• разові кредити – це кредити, рішення про надання яких банк приймає окремо щодо кожного виду кредиту на підставі відповідних документів;

• кредитну лінію – надання банком кредитів у межах попередньо визначеного ліміту кредитування. Ліміт встановлюється на певний строк, наприклад на рік, протягом якого позичальник може у будь-який час отримати позику в межах затвердженого ліміту без додаткових переговорів з банком. Водночас кредитну лінію можна подати так:

• револьверні кредити – кредити, які надаються банком у межах встановленого ліміту, використовуються повністю або частинами і відновлюються відповідно до погашення раніше виданих кредитів;

• сезонні кредити;

• контокорентні кредити – кредити, надання яких відбувається через спеціальний контокорентний рахунок, при цьому банк здійснює всі операції позичальника за поточними вимогами та зобов'язаннями:

• овердрафтний кредит – кредит, надання якого здійснюється через основний поточний рахунок і в будь-який момент можна отримати кредит у межах певного ліміту;

• гарантійні кредити – це кредити, які є лише зобов'язаннями сплатити в разі потреби протягом певного періоду з обов'язковим стягненням комісії.

8. За порядком погашення:

• погашення кредитів водночас передбачає сплату суми кредиту та відсотків за ним у кінці терміну;

• погашення кредитів у розстрочку означає, що позичальник повертатиме кредит певними частинами протягом терміну кредитування.

9. За ступенем ризику кредиту розрізняють:

• стандартні кредити — це кредити, за якими кредитний ризик є незначним і становить 1% чистого кредитного ризику;

- кредити під контролем — це кредити, за якими кредитний ризик є незначним, але він може збільшитися внаслідок виникнення несприятливої для позичальника ситуації та становить 5% чистого кредитного ризику;

- субстандартні кредити — це кредити, за якими кредитний ризик є значним, надалі може збільшуватись і становить 20% чистого кредитного ризику, а також є ймовірність несвоєчасного погашення заборгованості в повній сумі та у строки, передбачені кредитним договором;

- сумнівні кредити — це кредити, за якими виконання зобов'язань з боку позичальника банку в повній сумі (з урахуванням фінансового стану позичальника і рівня забезпечення) під загрозою, а також є низькою ймовірність повного погашення кредитної заборгованості, яка становить 50% чистого кредитного ризику;

- безнадійні кредити — це кредити, ймовірність виконання зобов'язань за якими з боку позичальника банку (з урахуванням фінансового стану позичальника й рівня забезпечення) практично відсутня, ризик за такими кредитами становить 100%.

Визначення відповідного виду кредиту здійснюється з урахуванням фінансового стану позичальника, стану обслуговування позичальником кредитної заборгованості та з урахуванням рівня забезпечення кредитної операції. При цьому чистий кредитний ризик слід розуміти як ризик невиконання позичальником зобов'язань, скоригований на вартість наданого позичальником забезпечення.

10. За характером процентної ставки виділяють:

- кредити з фіксованою процентною ставкою — кредити, за якими процентна ставка встановлюється один раз на весь період кредитування;

- кредити з плаваючою процентною ставкою — це кредити, умовами договору яких передбачено перегляд процентної ставки протягом терміну кредитування з метою зменшення ризику недоодержання прибутку або усунення збитків, особливо в умовах нестабільної економіки.

11. За кількістю кредиторів розрізняють:

- кредити, які надаються одним банком;

- консорціумні кредити — кредити, що надаються об'єднанням банків, в якому один з банків є головним, тобто він відповідає за погодження умов кредиту з клієнтом, а після укладення договору здійснює безпосереднє надання кредиту за рахунок коштів, які виділили інші банки — члени консорціуму;

- двосторонні кредити — кредити, які передбачають участь у наданні кредиту не менше, ніж двох банків. На відміну від консорціумного кредиту, переговори з клієнтом здійснюються кожним банком окремо.

Здійснення кредитних операцій комерційних банків передбачає наявність певних умов, без яких неможливою є взаємодія кредитора і позичальника у процесі організації відповідних відносин.

До основних умов банківського кредитування належать такі:

1. Операції проводяться тільки в межах вільних кредитних ресурсів у національній або іноземній валюті.

2. Банки враховують з необхідність забезпечення поєднання своїх інтересів з інтересами вкладників та загальнодержавних інтересів.

3. Для забезпечення власної стійкості операції проводяться з дотриманням встановлених НБУ економічних нормативів. При видачі кредитів у іноземній валюті в обов'язковому порядку повідомляється про це в НБУ.

4. Рішення про умови та порядок надання кредиту приймається колективно і визначається Правилами банку.

5. Кредити надаються тільки право- та кредитоспроможним позичальникам, які мають власні оборотні кошти та самостійний баланс.

6. Позики видаються на забезпечення потреб сфери виробництва і сфери обігу, фізичним та юридичним особам незалежно від форми власності й організаційної будови.

7. Всі питання у кредитних взаємовідносинах будуються на договірній основі.

Забороняється надання кредитів на такі цілі:

- покриття збитків від господарської діяльності позичальників;
- формування статутних фондів;
- погашення раніше отриманих позик;
- придбання цінних паперів інших підприємств і організацій;
- без відповідного забезпечення, крім випадків надання бланкових кредитів.

9.2. Поняття кредитного механізму та основні етапи процесу банківського кредитування

Кредитний механізм – це сукупність взаємопов'язаних прийомів і способів, що забезпечують реалізацію на практиці об'єктивних функцій кредиту як економічної категорії та дотримання принципів кредитування. Основними елементами кредитного механізму є:

1. Суб'єкти кредитування.
2. Об'єкти кредитування.
3. Форми кредитування.
4. Порядок надання і погашення позик.
5. Система формування кредитних ресурсів та їхнє резервування.
6. Система формування і використання резервів з відшкодування можливих втрат від кредитної діяльності.
7. Економічний контроль та банківський нагляд за ходом і результатами кредитної діяльності.

Суб'єкти – особи, які беруть участь у процесі кредитування. Види та основні вимоги до них:

- 1) до банківських установ:
 - наявність ліцензії НБУ;
 - дотримання економічних нормативів;
 - дотримання інших вимог НБУ;
- 2) до суб'єктів господарювання:
 - забезпеченість власними коштами (не менше ніж 50% видатків);
 - дотримання фінансової дисципліни;
 - кваліфікація керівництва;
 - оцінка продукції;
 - конкурентоспроможність;
 - економічна кон'юнктура та ін.

Згідно із Законом України «Про банки і банківську діяльність» ст. 17, 50 та нормативними актами Національного банку України, він видає комерційним банкам ліцензію на здійснення кредитування юридичних і фізичних осіб. Банк може отримати ліцензію на надання кредитів позичальникам за умови виконання таких вимог, які затверджені Національним банком України.

Комерційний банк може отримати ліцензію на надання кредитів за таких умов:

1. Якщо у банку є стабільна діяльність протягом півріччя, що передує зверненню його до Національного банку України щодо надання ліцензії.

2. Стан кредитного портфеля банку не має загрозувати інтересам його вкладників і кредиторів (сума безнадійних до повернення кредитів не має перевищувати розширення фактично сформованих резервного і страхового фондів банку).

3. Здійснення операцій, які ліцензуються, не має негативно вплинути на діяльність банку.

4. Відсутність порушень банком вимог чинного законодавства, нормативних актів Національного банку України внутрішніх документів протягом року, що передує зверненню банку до Національного банку України з клопотанням на отримання ліцензії.

З моменту реєстрації в Національному банку України комерційні банки (юридичні особи, які набувають статусу банку України) тільки після отримання ліцензії мають право здійснювати кредитування. Саме ліцензування банківської діяльності здійснюється з метою допущення на ринок банківських операцій вітчизняних комерційних банків, діяльність яких відповідно до встановлених Національним банком України обов'язкових вимог не загрозувала б інтересам їхніх клієнтів.

З метою захисту інтересів кредиторів і вкладників банку кредитування позичальників здійснюється згідно із чинним законодавством України з додержанням встановлених Національним банком України обов'язкових економічних нормативів регулювання діяльності банків та вимог щодо формування обов'язкових, страхових і резервних коштів. Установи комерційного банку можуть надавати кредити всім суб'єктам господарської діяльності незалежно від їхньої галузевої належності, статусу, форми власності за умови наявності у них реальних можливостей та правових форм забезпечення і сплати відсотків за користування ним. Надання кредиту колективним підприємствам, створеним на підставі договору між його членами, здійснюється за умови передбачення в статуті їхньої солідарної відповідальності за зобов'язаннями підприємств усім своїм майном.

Про кожний випадок надання кредиту позичальнику в розмірі, що перевищує 10 відсотків власного капіталу (великі кредити), банк повідомляє Національному банку України. Загальний розмір кредитів,

наданих банком стосовно всіх позичальників, з урахуванням 100-відсоткових позабалансових зобов'язань банку не може перевищувати восьмикратного розміру власних коштів банку.

Рішення про надання кредитів позичальникам приймається колегіально-кредитними комітетами (відділення, дирекції банку) більшістю голосів і оформляється протоколом.

Правління, кредитний комітет визначають основні напрями кредитної і відсоткової політики, а саме:

- поточні пріоритетні напрями у кредитуванні з урахуванням кредитних ризиків у різних галузях народного господарства;
- обсяги кредитних ресурсів для видачі кредитів та структуру кредитного портфеля;
- граничні розміри кредиту на одного позичальника, у межах яких можуть надавати кредити установи банку;
- методику фінансового стану і кредитоспроможності позичальника.

Кредити надаються винятково на комерційних засадах з обов'язковим додержанням таких умов:

- кредити надаються позичальнику в безготівковій формі шляхом оплати розрахункових документів з позичкового рахунка. Перевага надається такій формі розрахунку, яка передбачає оплату за розрахунковими документами за фактично відвантаженою продукцією (виконані роботи, надані послуги) й акредитивні форми. Попередня оплата за рахунок кредитних коштів не дозволяється, за винятком окремих випадків;
- кредити для розрахунків з громадянами за укладеними з ними договорами за здану сільськогосподарську продукцію надаються у безготівковому порядку шляхом перерахування коштів на особові рахунки громадян. В окремих випадках ці кошти можуть видаватися готівкою;
- в окремих випадках кошти в рахунок наданого кредиту можуть бути перераховані на поточний рахунок позичальника для використання їх на цілі, передбачені кредитним договором, зі збереженням права контролю банку за цільовим використанням кредиту;
- сума кредиту, що надається позичальнику, перебуває в межах ліміту, встановленого для відділення (дирекції).

Питання про надання кредиту в сумі, що перевищує граничний розмір, у межах якого має право приймати рішення кредитний комітет відділення банку, вирішується за підпорядкованістю кредитним комітетом дирекції банку, а при перевищенні граничного розміру,

встановленого для дирекції кредитним комітетом банку, – на підставі обґрунтованого клопотання відділення банку або дирекції. Здійснюється кредитування тільки тих видів діяльності, які передбачені Статутом (положенням) позичальника.

Для отримання кредиту клієнт подає до банку такі документи:

- заяву;
- фінансово-економічну інформацію;
- форми бухгалтерської звітності;
- показники дебіторської та кредиторської заборгованості;
- розрахунок економічної окупності об'єкта;
- відомості про спосіб забезпечення позики та ін.

Об'єкти кредитування – певна частина вартості виробничих оборотних фондів та фондів обігу, основних виробничих фондів, яка формується за рахунок банківського кредиту.

До основних об'єктів кредитування можна зарахувати такі:

1. Додаткові потреби в коштах для оплати товарно-матеріальних цінностей і створення запасів для нормального режиму роботи.
2. Сезонні та несезонні затрати виробництва й обігу.
3. Потреба в додаткових коштах з огляду на тимчасове їхнє замороження.
4. Потреба для здійснення інвестицій в основні фонди.

Сучасна банківська практика використовує посуб'єктний метод кредитування, тобто на перше місце ставиться клієнт, надається перевага персональному підходу до позичальника.

Банківська практика виробила систему організаційних та економічних методів і способів проведення кредитної діяльності, яка називається **кредитним процесом**. Кожен комерційний банк має право організувати кредитний процес з власними особливостями, але він обов'язково має будуватись на вимогах чинного банківського законодавства та враховувати об'єктивні властивості кредиту як економічної категорії. За таких умов на перше місце виходить якість організації кредитного процесу в комерційному банку, а саме ступінь дотримання принципів кредитування, ефективність та оптимальність організації процесу кредитування.

Організація кредитних взаємовідносин банку з клієнтами залежить від багатьох факторів, враховуючи як організаційні, так і економічні, а саме: розміру банку, величину кредитного портфелю, кваліфікації

банківських працівників, технічних та телекомунікаційних можливостей банку, його кредитної політики, видів кредитів і т. ін. Отже, організація кредитного процесу передбачає розробку певних правил, прийомів та методів побудови й управління банківським кредитним процесом.

З технологічної точки зору кредитний процес у комерційному банку поділений на кілька основних етапів:

- 1) формування портфелю заяв клієнтів на одержання кредиту;
- 2) оцінювання кредитоспроможності потенційного позичальника;
- 3) вивчення достатності, прийнятності та ліквідності наданих позичальником форм забезпечення виконання зобов'язань за кредитом;
- 4) прийняття рішення про економічну доцільність кредитування і форму надання кредиту;
- 5) структурування кредиту, укладання кредитного договору та інших супровідних договорів, оформлення кредитної справи;
- 6) контроль за виконанням умов кредитного договору і погашенням кредиту;
- 7) аналіз якості кредитного портфелю;
- 8) робота з проблемними кредитами.

Водночас час технологія кредитного процесу потребує організаційної та управлінської діяльності, що забезпечує його здійснення. З огляду на це, невід'ємною частиною організації кредитного процесу є управління ним, яке відображається через нормативні документи банку щодо процесу кредитування, організацію структури банку, що обслуговує кредитування, розподіл повноважень між цими структурними підрозділами, вироблення кредитної політики, економічне регулювання кредитних операцій банку і т. ін.

Отже, до структури кредитного процесу, крім технологічних етапів його здійснення, також слід зарахувати організаційні та управлінські форми, способи і методи, що забезпечують процес кредитування у комерційному банку.

Безпосередній вплив на структуру й ефективність кредитного процесу комерційного банку здійснює система управління кредитним процесом.

Управління кредитним процесом – це організація діяльності банку при кредитуванні, спрямована на уникнення або мінімізацію кредитного ризику. При управлінні кредитним процесом використовують різні форми,

способи та методи організації кредитних взаємовідносин банку з позичальниками, які за своєю суттю відображають правову й економічну роботу у сфері кредитування, а також організацію управлінських рішень щодо нормативних документів, структури банку і т. ін.

Основними завданнями управління кредитним процесом комерційного банку є:

1) отримання максимального прибутку від кредитних операцій шляхом збільшення дохідності кредитного портфелю з одночасною мінімізацією витрат на кредитування, особливо тих, які мають непроцентний характер;

2) збереження платоспроможності та ліквідності комерційного банку.

Система управління кредитним процесом багатогранна, але найважливішими її елементами є:

1) організація структури управління кредитним процесом;

2) розробка стратегії і тактики кредитної політики;

3) розробка внутрішніх нормативних документів, що регламентують кредитний процес;

4) система аналізу кредитного портфелю з метою покращення його кількісних та якісних характеристик.

За основу організації структури управління кредитним процесом взято принцип розмежування компетенції, суть якого полягає у чіткому розмежуванні повноважень керівників банку різного рівня на різних етапах здійснення кредитного процесу.

Кредитний механізм – складова частина кредитної системи, яка є сукупністю елементів, що характеризують кредитні відносини та їхнє використання банками у процесі кредитування. Елементи кредитного механізму відрізняються різним рівнем конкретності і мають стійкий взаємозв'язок та взаємозалежність.

Форми кредиту є найбільш загальним проявом перерозподільчої функції кредиту, вони конкретизуються у принципах кредитування. *Принципи кредитування* визначають структуру і зміст окремих елементів кредитного процесу. Так, *принцип цільового характеру* кредитування встановлює, що до складу кредитного процесу мають входити елементи, які визначають межі власних і кредитних коштів, об'єкт кредитування, порядок планування руху позичкового капіталу, порядок визначення оптимальної величини кредиту та надання позик. *Терміновість кредиту* потребує зарахування до складу кредитного процесу елементів, що

регламентують способи погашення кредиту і встановлення термінів погашення. З *принципу забезпечення кредиту* випливає, що елементи кредитного процесу мають визначати зв'язок руху кредиту із забезпеченням. Також необхідною умовою у процесі кредитування є *організація контролю* за дотриманням принципів кредитування.

Вид кредитного рахунка, конкретний порядок надання та погашення кредиту, способи регулювання заборгованості й організація контролю за дотриманням принципів кредитування визначають характер узгодженого руху кредиту з процесом виробництва і обігу, тобто метод кредитування.

Отже, беручи до уваги зміст принципів кредитування, можна сформулювати таку структуру кредитного процесу комерційного банку: принципи розмежування джерел коштів на власні та позичені, об'єкти кредитування, кредитне планування, порядок акумуляції коштів на рахунках у банку, критерії диференціації кредитних відносин банку з позичальниками і метод кредитування.

Таким чином *кредитний процес* з огляду на взаємозв'язок та взаємозалежність основних елементів кредитного механізму слід розуміти як спосіб застосування перерозподільчої функції кредиту, який, конкретизуючи форми кредиту і принципи кредитування, охоплює сукупність прийомів, пов'язаних з акумуляцією ресурсів, встановлення меж використання кредиту та механізм надання його клієнтам.

9.3. Особливості видачі позик та порядок їхнього оформлення

Надання комерційними банками позик здійснюється відповідно до певного алгоритму за наявності дотримання позичальниками всіх вимог, особливо що стосується реальних можливостей забезпечення своєчасності повернення кредиту і сплати відсотків за користування ним (табл. 9.1).

Таблиця 9.1

Алгоритм механізму кредитування

1. Формування портфеля заявок на кредит – збір і аналітична обробка інформації про попит на кредити та вибір оптимальних для банку пропозицій. Розгляд заявок на кредит потенційних боржників.
2. Вивчення кредитоспроможності й фінансового стану потенційного позичальника (фактично оцінювання величини кредитного ризику).
3. Прийняття рішення про доцільність видачі позики і вибір конкретної форми її надання.
4. Оформлення кредитної угоди, де остаточно визначаються всі умови кредитування.
5. Видача кредиту.
6. Контроль за використанням позики, яким передбачається перевірка фактичного витрачання коштів за їхнім цільовим призначенням, обумовленим в угоді.
7. Повернення кредиту і сплата процентів за ним.

Процес видачі банківських позик розпочинається з подачі клієнтом таких основних документів:

1. Подача у банк заяви, де вказується: сума кредиту, цільове призначення, термін користування, пропонована форма забезпечення, характеристика об'єкта кредитування. При розрахунковому обслуговуванні клієнта іншим банком вимагається подача: установчих документів, картки зі зразками підписів та відбитком печатки, довідки про наявність коштів на поточному рахунку і про стан заборгованості, отриманої в інших банках.

2. Подання до банку техніко-економічне обґрунтування заходу, на який планується отримати позику з розрахунком графіка його окупності.

3. Якщо позика видається на оплату продукції, товарів та послуг за угодами, то подаються копії цих угод (контрактів).

4. Для отримання довготермінового кредиту для спорудження об'єктів виробничого призначення подаються: проект будівництва, кошторис, контракти з будівельною організацією, графіки виконання робіт, висновки санітарно-епідеміологічної комісії, дотримання екологічних нормативів та ін.

5. Позичальник, який отримує кредит на витрати виробництва, що не покриваються його власними доходами протягом календарного року, подає до банку прогностичні розрахунки потреби у кредиті загалом на цей рік з розбивкою по кварталах.

6. Подання позичальником бухгалтерських і статистичних звітів на останню дату, враховуючи звіти про фінансові результати, висновки незалежних аудиторів або аудиторських фірм та ін. В разі необхідності банк може вимагати інші документи, які підтверджують забезпечення повернення кредиту.

Розмір кредиту визначається банком разом з позичальником з урахуванням прогностичних обсягів виробництва або реалізації продукції, капітального будівництва та інших показників господарської діяльності клієнтів. Кредити видаються з простого позичкового рахунка у безготівковій формі шляхом оплати розрахункових документів на умовах контрактів як у національній, так і в іноземній валюті. В деяких випадках вони можуть зараховуватися на поточний рахунок позичальника в компенсаційному порядку або для використання на цілі, передбачені у кредитній угоді.

Кредит може видаватися одноразово, щоденно або періодично в інші строки, визначені у кредитному договорі. Клієнтам з безперервним виробничим циклом та стабільним фінансовим становищем

відкривається «кредитна лінія» – надання кредиту відповідно до потреби (по частинах) у межах певної визначеної суми. За цю операцію комерційний банк отримує комісійні, які нараховуються на всю суму відкритого кредиту, в зв'язку з попереднім їхнім резервуванням.

Разом з кредитною угодою кредитним відділом складається строкове зобов'язання і передається розпорядження у бухгалтерію про відкриття позичкового рахунка.

Встановлення строків користування позикою залежить від багатьох факторів, а саме від:

- характеру об'єкта кредитування;
- забезпеченості банків кредитними ресурсами, їхнього складу та структури за строками залучення і запозичення;
- платоспроможності та кредитоспроможності позичальників;
- рівня фінансової стійкості банку-позичальника, стану дотримання ним економічних нормативів;
- характеру кредитної політики НБУ і комерційних банків та ін.

Терміни користування кредитами, конкретні строки і порядок погашення передбачаються у кредитному договорі між позичальником та банком.

Погашення кредиту може відбуватися у кілька способів:

- одноразово (водночас);
- у розстрочку: рівномірно з регресією платежів або з прогресією платежів.

Погашення проводиться за рахунок коштів позичальника на підставі ордерів-розпоряджень, строкових зобов'язань або платіжними дорученнями самого позичальника. Відповідно до кредитної угоди, позичальник має право достроково погасити позику та проценти за нею або банк може надати відстрочку на погашення позики. Відстрочку на погашення позики і процентів банк дозволяє у разі виникнення труднощів, які не залежать від дій самого клієнта (форс-мажорні обставини), але вживаються заходи щодо їхнього усунення. Вона оформляється додатковою угодою. При відмові в наданні відстрочки на погашення позики банк реалізує своє право стягнення кредиту і процентів шляхом реалізації заставленого майна або інших форм забезпечення.

У сучасних ринкових умовах кредит не може видаватися безпроцентно (безоплатно). Сума плати за користування коштами залежить від середньої суми кредиторської заборгованості та розміру

процентної ставки на день отримання кредиту. Величина процентної ставки залежить від таких факторів:

- облікової ставки НБУ;
- відсоткових ставок за депозитними операціями;
- характеру наданого забезпечення кредиту;
- рівня кредитних ризиків;
- попиту і пропозиції на ринку кредитних ресурсів;
- строку користування позикою;
- об'єкта кредитування та ін.

Відсоткові ставки за кредитами встановлюються з урахуванням і того, що сума отриманих відсотків за позичковими коштами має покривати сплату відсотків за залученими коштами, повністю покрити операційні витрати, пов'язані з обслуговуванням кредитних операцій, та забезпечити певну суму прибутку для банку. При кредитуванні в іноземній валюті враховуються процентні ставки, які діють на міжнародних ринках позичкових капіталів. Рівень процентів, порядок нарахування і сплати обумовлюються у кредитній угоді.

Кредитні взаємовідносини між банками та позичальниками регламентуються у кредитних договорах, що укладаються, як правило, у письмовій формі. Зміст угоди складають такі розділи:

1. Предмет договору (ціль, сума, строк погашення, відсоток тощо).
2. Умови забезпечення кредиту (форма забезпечення, посилання на додаткові документи, наприклад, договір застави).
3. Зобов'язання банку (відкриття рахунка, надання консультацій, перевірка забезпечення та цільового використання кредиту й ін.).
4. Зобов'язання позичальника (використання на вказані цілі, стягнення банком штрафів, повернення кредиту в строк, інформація про хід виконання угоди, подача звітності й ін.).
5. Права банку (відстрочка погашення, перевірка використання та забезпечення, можливість розірвання угоди й ін.).
6. Права позичальника (дострокове погашення, можливість відстрочки та ін.).
7. Особливі умови договору (перерахунок суми кредиту, зміна процента, зміна умов договору, спірні питання, зміна юридичної адреси та ін.).
8. Реквізити сторін.

Комерційні банки мають право вносити свої зміни до умов договорів, які не суперечать чинному законодавству, і вимагати додаткової інформації від клієнта, якщо вона не суперечить інтересам сторін.

9.4. Кредитний ризик та методи управління ним

Кредитний ризик – це ризик, пов'язаний з можливістю невиконання позичальником своїх фінансових зобов'язань, тобто з небезпекою втрати банком основної суми позики і процентів за нею. Інакше кажучи, це ризик несплати позичальником кредиторю основного боргу і процентів за його користування. Звідси випливає, що кредитний ризик слід розуміти як імовірність, а точніше загрозу втрати банком частини своїх ресурсів, недоотримання прибутків або збільшення витрат у результаті здійснення певних фінансових операцій.

Для кожної кредитної операції характерні свої особливості, що визначають ступінь ризику. Так, кредитний ризик може виникати через погіршення фінансового стану позичальника, відсутність належних організаційних здібностей у його керівництва, недостатню підготовку працівника, який приймає рішення про кредитування, та інші обставини.

Слід зазначити, що кредитний ризик формується з кількох самостійно діючих видів ризику (рис. 9.1).

Рис. 9.1. Структура кредитного ризику.

До основних і найбільш поширених методів мінімізації кредитного ризику належать:

- диверсифікація капіталу;

- оцінювання юридичної і фінансової кредитоспроможності позичальника;
- регулювання обсягів кредитних вкладень;
- використання ефективних форм забезпечення повноти та своєчасності повернення кредиту;
- створення комерційними банками спеціальних резервів для відшкодування втрат від кредитної діяльності.

Головна мета процесу управління кредитним ризиком – управління кредитним портфелем банку, що полягає в забезпеченні максимальної доходу за певного рівня ризику. Рівень доходу кредитного портфеля залежить від структури й обсягу портфеля, а також від рівня відсоткових ставок за кредитами.

Обсяги і структура кредитного портфеля банку визначаються такими факторами:

- розмір банку (капіталу);
- правила регулювання банківської діяльності;
- офіційна кредитна політика банку;
- досвід і кваліфікація менеджерів;
- рівень доходу різних напрямків розміщення коштів.

Величина капіталу банку значною мірою впливає на загальний обсяг залучених та запозичених коштів, а отже, і на розмір кредитних ресурсів. Максимальний розмір окремої позики теж визначається величиною капіталу. Капітал банку використовується при встановленні лімітів та обмежень у процесі регулювання кредитної діяльності банків.

Якість кредитного портфеля суттєво впливає на рівень ризиковості й надійності банку, тому саме кредитна діяльність підлягає регулюванню з боку органів нагляду в багатьох країнах. Встановлені обмеження та нормативи, а також правила регулювання банківської діяльності відіграють значну роль у процесі формування кредитного портфеля.

Кредитна політика банку визначає пріоритетні напрямки кредитування, а також перелік кредитів, які не мають входити до кредитного портфеля. Один і той самий кредит може не відповідати основним вимогам кредитної політики одного банку, але бути цілком прийнятним для іншого.

Одне з правил кредитного менеджменту полягає в тому, що банк не має надавати кредити, які не можуть бути професійно оцінені фахівцями

банку. Отже, досвід, кваліфікація та спеціалізація кредитних працівників також впливають на характеристики кредитного портфеля банку.

У формуванні структури активів банку вирішальним фактором є рівень доходу кожного виду активів. Однак високий дохід, як правило, супроводжується високим рівнем ризику, тому менеджменту банку необхідно врахувати обидва фактори. Якщо рівень доходу різних видів активів приблизно однаковий, то перевага надається найменш ризиковим напрямкам розміщення коштів. У такому разі розмір кредитного портфеля банку може зменшитися на користь портфеля цінних паперів або на користь проведення інших видів активних операцій.

Формуючи кредитний портфель, менеджмент банку звичайно керується правилом – видати ті кредити, які приносять максимальні доходи за інших однакових умов. Дохід кредитної операції визначається рівнем відсоткової ставки за цим кредитом, тривалістю періоду надання кредиту і прийнятою системою нарахування відсоткових платежів.

Кредитний ризик визначається ймовірністю того, що позичальник не зможе виконати свої зобов'язання згідно з кредитною угодою.

Основними причинами виникнення кредитного ризику на рівні окремої позики є:

- нездатність позичальника до створення адекватного грошового потоку;
- ризик ліквідності застави;
- моральні та етичні характеристики позичальника.

До факторів, які збільшують ризик кредитного портфелю банку, належать:

- надмірна концентрація – зосередження кредитів в одному із секторів економіки;
- надмірна диверсифікація, яка призводить до погіршення якості управління за відсутності достатньої кількості висококваліфікованих фахівців зі знаннями особливостей багатьох галузей економіки;
- валютний ризик кредитного портфеля;
- структура портфеля, якщо він сформований лише з урахуванням потреб клієнтів, а не самого банку;
- рівень кваліфікації персоналу банку.

Методи управління кредитним портфелем поділяються на дві групи:

- 1) методи управління кредитним ризиком на рівні окремої позики;
- 2) методи управління кредитним ризиком на рівні кредитного портфеля банку.

До першої групи методів належать:

1. Аналіз кредитоспроможності позичальника.
2. Аналіз та оцінювання кредиту.
3. Структурування позики.
4. Документування кредитних операцій.
5. Контроль за наданим кредитом та станом застави.

Особливість перелічених методів полягає в необхідності їхнього послідовного застосування, оскільки водночас вони є етапами процесу кредитування. Якщо на кожному етапі перед кредитним співробітником поставлено завдання мінімізації кредитного ризику, то правомірно розглядати етапи кредитування як методи управління ризиком окремої позики.

Методами управління ризиком кредитного портфеля банку є:

1. Диверсифікація.
2. Лімітування.
3. Створення резервів для відшкодування втрат за кредитними операціями комерційних банків.

Метод диверсифікації полягає у розподілі кредитного портфеля серед широкого кола позичальників, які відрізняються один від одного як за характеристиками (розмір капіталу, форма власності), так і за умовами діяльності (галузь економіки, географічний регіон). Розглядають три види диверсифікації – галузеву, географічну та портфельну.

Галузева диверсифікація означає розподіл кредитів між клієнтами, які здійснюють діяльність у різних галузях економіки. Найвищий ефект досягається в разі вибору позичальників, які працюють у галузях з протилежними фазами коливань ділового циклу.

Географічна диверсифікація полягає в розподілі кредитних ресурсів між позичальниками, які перебувають у різних регіонах, географічних територіях, країнах з різними економічними умовами. Географічна диверсифікація як метод зниження кредитного ризику доступна лише великим банкам, які мають розгалужену мережу філій і відділень на значній території.

Портфельна диверсифікація означає розосередження кредитів між різними категоріями позичальників – великими й середніми компаніями, підприємствами малого бізнесу, фізичними особами, урядовими та громадськими організаціями, домашніми господарствами й ін.

Метод диверсифікації слід застосовувати зважено та обережно, спираючись на статистичний аналіз і прогнозування й враховуючи можливості самого банку, насамперед рівень підготовки кадрів. Диверсифікація потребує професійного управління та глибокого знання ринку. Саме тому надмірна диверсифікація призводить не до зменшення, а до зростання кредитного ризику.

Концентрація є поняттям, протилежним за економічним змістом до диверсифікації. *Концентрація кредитного портфеля* означає зосередження кредитних операцій банку в певній галузі чи групі взаємопов'язаних галузей, на географічній території або кредитування певних категорій клієнтів. Концентрація, як і диверсифікація, може бути галузева, географічна й портфельна.

Формуючи кредитний портфель, слід додержуватись певного рівня концентрації, оскільки кожний банк працює у конкурентному сегменті ринку і спеціалізується на обслуговуванні певної клієнттури. Водночас надмірна концентрація значно підвищує рівень кредитного ризику.

Визначення оптимального співвідношення між рівнями диверсифікації та концентрації кредитного портфеля банку є завданням, яке має вирішувати менеджмент кожного банку залежно від обраної стратегії, можливостей і конкретної економічної ситуації.

Лімітування як метод управління кредитним ризиком полягає у встановленні максимально допустимих розмірів наданих позик, що дає змогу обмежити ризик. Завдяки встановленню лімітів кредитування банкам вдається уникнути критичних втрат через необдуману концентрацію будь-якого виду ризику, а також диверсифікувати кредитний портфель та забезпечити стабільні прибутки. Ліміти можуть встановлюватись за видами кредитів, категоріями позичальників або групами взаємопов'язаних позичальників за кредитами в окремі галузі, географічні території, за найбільш ризикованими напрямками кредитування, такими як надання довгострокових позик, кредитування в іноземній валюті та ін. Лімітування використовується для визначення повноважень кредитних працівників різних рангів щодо розмірів наданих позик. Кредитний ризик банку обмежується встановленням ліміту загального розміру кредитного портфеля, обмеженням величини кредитних ресурсів філій банку і т. ін.

Ліміти визначаються як максимально допустимий розмір позики чи напрямку кредитування і виражаються як в абсолютних граничних величинах (сума кредиту в грошовому виразі), так і у відносних величинах (коефіцієнти, індекси, нормативи).

Лімітування як метод зниження кредитного ризику широко застосовується у практиці як на рівні окремого комерційного банку, так і на рівні банківської системи загалом.

Створення резервів для відшкодування втрат за кредитними операціями комерційних банків як метод управління кредитним ризиком полягає в акумуляції частини коштів на спеціальному рахунку для компенсації неповернених кредитів. Формування резервів є одним з методів зниження кредитного ризику на рівні банку, який слугує для захисту вкладників, кредиторів і акціонерів. Водночас резерви за кредитними операціями підвищують надійність і стабільність банківської системи загалом.

9.5. Оцінювання кредитоспроможності клієнта як метод мінімізації кредитного ризику

При наданні кредитів будь-який банк стикається з необхідністю оцінювання кредитоспроможності позичальників. Ця процедура є обов'язковою, і її результати істотно впливають як на результати конкретних кредитних угод, так і на ефективність кредитної діяльності банку загалом. Для позичальника оцінювання кредитоспроможності також важливе, оскільки від його результату залежить, в якому обсязі буде наданий кредит і чи буде він наданий взагалі.

Результатом систематично правильно здійснюваного оцінювання кредитоспроможності позичальників може служити погіршення якості кредитного портфеля банку, яке до того ж тягне за собою ще й необхідність зайвого резервування. Рішенням проблеми є розробка і використання обґрунтованої методики, що дасть змогу банку найбільш реально оцінювати кредитоспроможність позичальників. *Кредитоспроможність позичальника* розуміють як його спроможність повністю і у строк розрахуватися за своїми борговими зобов'язаннями.

Як відомо, зобов'язання підприємства можуть погашатися різними видами активів. Інакше кажучи, у ході своєї діяльності частину зобов'язань підприємство може погашати грошовими коштами, а

частину – іншими активами, наприклад, готовою продукцією, товарами та ін. Спроможність підприємства виконувати свої зобов'язання характеризується його платоспроможністю.

При цьому виникає запитання: чим кредитоспроможність підприємства відрізняється від його платоспроможності і взагалі для чого потрібно використовувати поняття кредитоспроможності, якщо існує поняття платоспроможності?

Між кредитоспроможністю і платоспроможністю є істотна відмінність. Річ у тому, що кредитні зобов'язання позичальника перед банком, на відміну від інших зобов'язань, мають бути погашені винятково грошовими коштами. Тому для банку, який надає кредит, недостатньо, щоб позичальник був платоспроможний, він має бути кредитоспроможний. У зв'язку з цим виникає необхідність використання поняття кредитоспроможності для характеристики спроможності позичальника погашати свої зобов'язання перед банком винятково грошовими коштами.

Ця важлива особливість зумовлює необхідність використання для оцінювання кредитоспроможності позичальників терміна «потік грошових коштів».

Отже, *кредитоспроможність* – це спроможність позичальника в повному обсязі й у визначений кредитною угодою термін розраховуватися за своїми борговими зобов'язаннями винятково грошовими коштами.

Комерційні банки застосовують безліч різноманітних методик оцінювання кредитоспроможності з певною системою коефіцієнтів. Кожен чинник має бути визначений конкретним показником, що дуже важливо для банків. Проте додаткові складності у визначенні кредитоспроможності виникають у зв'язку з існуванням таких чинників, які виміряти й оцінити у цифрах неможливо. Це стосується, перш за все, морального обличчя і репутації позичальника.

Отже, отримати єдину, синтетичну оцінку кредитоспроможності позичальника шляхом узагальнення цифрових та нецифрових даних неможливо. Для отримання обґрунтованої оцінки кредитоспроможності, крім інформації у цифрових величинах, потрібно одержати оцінку кваліфікованих аналітиків. Кредитоспроможність характеризує рівень фінансово-господарського становища клієнта, на основі якого

банківський працівник робить висновок про його фінансову стійкість, можливу ефективність використання одержаних коштів, здатність і готовність повернути їх відповідно до умов угоди.

Комерційними банками різних країн на сьогодні випробувано багато систем оцінювання кредитоспроможності позичальників. Ці системи відрізняються одна від одної кількістю показників, що застосовуються як складові частини загального рейтингу позичальника, а також різними методиками складання характеристик та визначення їхньої пріоритетності. Назвемо основні з них.

Метод коефіцієнтів базується на визначенні коефіцієнтів ліквідності та їхньому подальшому аналізі, який може проводитись таким чином:

- а) порівняння із встановленими нормативами (*нормативний метод*);
- б) порівняння коефіцієнтів певного підприємства з аналогічними показниками інших підприємств цієї ж галузі (*порівняльний аналіз*);
- в) порівняння коефіцієнтів певного підприємства з аналогічними показниками форм – провідних у цій галузі (*бенчмаркінг*).

Метод коефіцієнтів простий у використанні та не потребує спеціального інформаційного забезпечення, але він має значні недоліки:

1. Оцінні коефіцієнти надають аналітику статичну інформацію (на певну дату) про платоспроможність підприємства, і таким чином об'єктивність аналізу падає.

2. Інфляція дуже переверчує дані балансових звітів, що також негативно впливає на ступінь об'єктивності аналізу.

3. Підприємство може використати прийом «прикрашення» звітності, щоб створити видимість вищих показників.

Методи дискримінантних показників платоспроможності полягають у тому, щоб на базі низки коефіцієнтів оцінити синтетично фінансову ситуацію підприємства з точки зору його життєздатності та безперервності господарської діяльності у короткостроковому періоді.

Коефіцієнти цього методу отримують у результаті дослідження згідно з технікою дискримінантного аналізу, а саме:

- порівнюються за певний період на основі низки коефіцієнтів дві вибірки підприємств, побудовані за обсягом та/або видом діяльності, одна з яких містить підприємства, що мають труднощі з платежами, а інша – тільки «здорові» підприємства;

- відбираються за допомогою різноманітних статистичних тестів коефіцієнти, що дають змогу визначити краще підприємство, подане в одній з двох вибірок;
- розробляється за допомогою прийомів дискримінантного аналізу лінійна комбінація з визначальних коефіцієнтів.

Дослідження грошових потоків полягає у вивченні обсягів і структури надходжень грошових коштів та їхнього витрачання, у визначенні основних джерел надходження і напрямків витрачання грошей, а також у порівнянні за обсягами та часом вхідних і вихідних грошових потоків, тобто у вивченні їхньої збалансованості. Цей метод ґрунтується на побудові бюджетів готівки та їхньому аналізі.

Дослідження грошових потоків широко використовується у світовій практиці, оскільки, на нашу думку, дає найбільш об'єктивну оцінку рівня платоспроможності підприємства.

Не менш важливим елементом оцінювання кредитоспроможності позичальника є якісне оцінювання суб'єкта підприємницької діяльності. Оцінювання якості здійснюється за двома напрямками: оцінювання фактора менеджменту та оцінювання фактора ринку.

Рівень менеджменту визначається насамперед професійним досвідом керівника та/або власника, стажем роботи на посаді керівника або строком перебування в ролі власника, віком, характером, попереднім досвідом роботи у бізнесі (формальним, неформальним), зв'язками в діловому світі, технічними знаннями та освітою. Ці якості відображаються на управлінні бізнесом загалом, тобто у сферах планування маркетингу та ін.

Ступінь довіри до клієнта передбачає відкритість, чесність, готовність клієнта надати фактичну інформацію.

Кредитна історія охоплює попередній досвід роботи з кредитами. Погашення попередніх кредитів – добра ознака та свідчення того, що клієнт працює відповідально. Чим довше клієнт обслуговується у банку, тим краще банку відомий його бізнес і вища вірогідність, що відносини між ними добрі. Треба також враховувати кредитну історію інших фірм керівника-позичальника (колишніх та діючих).

Аналіз ринку. Становище клієнта на ринку визначається шляхом аналізу продукту, що виробляється ним, факторів виробництва, структури споживачів та постачальників конкуренції, терміну діяльності, обсягів реалізації, рентабельності та інших факторів, які можуть вплинути на ділову активність підприємства.

Привабливість продукту визначається його ціною, якістю, асортиментом та іміджем товарів чи послуг підприємства.

Фактори виробництва охоплюють кваліфікацію працівників, стан виробничих приміщень і обладнання, наявність комунікацій та місце розташування підприємства. Кваліфікація – це не лише наявність відповідного диплома, а й досвід роботи, мотивація та стабільність робочої сили (ротація – плинність кадрів).

Важливим фактором є також *структура клієнтської бази* (споживачів). Ризики для підприємства зростають, коли кількість клієнтів невелика. Клієнтська структура має бути добре розвинутою. Те саме можна сказати про *постачальників*. Чим ширша база постачальників, тим менша вірогідність, що підприємство зіткнеться з порушеннями з боку постачальників, і вища вірогідність стабільності руху грошових коштів.

Не варто забувати й про *конкуренцію*. Скільки аналогічних виробників або постачальників конкурують з нашим клієнтом? Наскільки конкурентоспроможний клієнт за цінами та рівнем послуг, які він надає?

Значний *термін ділової активності* – свідчення того, що клієнт буде платоспроможним незалежно від сезонних і економічних циклів. Кредитування підприємства, яке працює у цьому бізнесі понад два роки та краще інформоване про ринок, його фінансову динаміку і менеджмент, а також має сталі відносини з постачальниками та споживачами, менш ризикове, ніж кредитування нового бізнесу.

Діюча в Україні практика оцінювання комерційними банками кредитоспроможності позичальників не базується на якихось уніфікованих підходах до аналітичної роботи у цій сфері. Власне кажучи, кожному комерційному банку з урахуванням специфіки його діяльності й стратегії щодо обслуговування тих чи інших сегментів ринку та відповідних груп клієнтів надано можливість розробляти і використовувати власну методику аналізу кредитоспроможності, що ґрунтується на певних показниках та їхніх критеріальних значеннях, порівняно з якими робиться висновок про можливість видачі кредиту цьому позичальнику.

У таких умовах Національним банком України визначено лише рекомендовані напрямки аналітичної роботи, що можуть використовуватись комерційними банками для оцінювання кредитоспроможності клієнтів. Суть вказаних рекомендацій зводиться до

визначення загального переліку тих економічних показників діяльності позичальника, які мав би врахувати комерційний банк.

Національним банком України визначено всього кілька приблизних коефіцієнтів для оцінювання фінансового стану із вказуванням порядку їхнього розрахунку й орієнтованих теоретичних значень (табл. 9.2).

Таблиця 9.2

Показники оцінювання фінансового стану позичальників згідно з рекомендаціями Національного банку України

Назва показника	Порядок розрахунку	Теоретичне значення	Економічний зміст
1. Коефіцієнт миттєвої ліквідності	Високоліквідні активи КЛ1 = ----- Пот. корот. зобов'язання	Не менше, ніж 0,2	Характеризує те, як швидко коротко-строківі зобов'язання можуть бути погашені високоліквідними активами
2. Коефіцієнт поточної ліквідності	Ліквідні активи КЛ2 = ----- Пот. корот. зобов'язання	Не менше, ніж 0,5	Характеризує можливість погашення короткострокових зобов'язань у встановлені строки
3. Коефіцієнт загальної ліквідності	Оборотні активи КП = ----- Пот. корот. зобов'язання	Не менше, ніж 2,0	Характеризує те, наскільки обсяг короткострокових зобов'язань і розрахунків можна погасити за рахунок усіх ліквідних активів
4. Коефіцієнт маневреності власних коштів	Власний капітал під-ва КМ = ----- Необоротні активи	Не менше, ніж 0,5	Характеризує ступінь мобільності використання власних коштів
5. Коефіцієнт незалежності	Залучені кошти КН = ----- Власний капітал	Не більше, ніж 1,0	Характеризує ступінь фінансового ризику
6. Рентабельність активів	Чистий прибуток Р = ----- Активи		
7. Рентабельність продажу	Чистий прибуток Р = ----- Обсяг реалізації продукції		

Ліквідність позичальника – це його здатність перетворювати свої активи на високоліквідні і розраховуватись за зобов'язаннями. Вона визначається співвідношенням ліквідних засобів, що можуть бути використані для погашення боргів, і розміру заборгованості.

Проте до використання фінансових коефіцієнтів потрібно підходити з особливою обережністю, тому що вони не завжди об'єктивно відображають реальну ситуацію.

Оцінювання ділової репутації клієнта вказує на важливість вихідних обставин попереднього аналізу «характеру» потенційного позичальника для будь-яких подальших дій банку з проведення аналізу основних параметрів функціонування підприємства.

У зв'язку з цим вибір комерційним банком оптимальних напрямків оцінювання репутації позичальника в процесі аналізу кредитоспроможності та їхнє ретельне дотримання на практиці можуть стати фактором суттєвого поліпшення аналітичної роботи у цій сфері, а отже, й підвищення ефективності організації кредитних операцій загалом.

Визначення репутації позичальника, що характеризує рівень його відповідальності, готовність і бажання погашати заборгованість за наданими позиками, має охоплювати, зокрема, такі обов'язкові напрямки, як:

1. Кредитна історія позичальника.
2. Оцінювання періоду функціонування підприємства, складу його засновників, акціонерів і основних цілей виробничо-господарської діяльності.
3. Аналіз професійних якостей керівництва підприємства.
4. Вивчення ринків збуту, наявності попиту на продукцію підприємства і його конкурентних позицій.
5. Оцінювання організаційної структури виробництва, ефективності взаємодії між різними ланками управління, виробничого клімату, індикатором якого, власне, є плинність кадрів.

Не менш важливим при оцінюванні кредитоспроможності позичальників є аналіз грошових потоків. У положенні Національного банку України виділено коефіцієнт, що характеризує співвідношення чистих надходжень на всі рахунки позичальника (у тому числі відкриті в інших банках) до суми основного боргу за кредитною операцією та відсотками за нею з урахуванням строку дії кредитної угоди:

$$K = \frac{(H_{cm} \cdot n) - (Z_m \cdot n) - Z_i}{C_k},$$

де H_{cm} – середньомісячні надходження на рахунки позичальника протягом трьох останніх місяців (за винятком кредитних коштів);

C_k – сума кредиту та відсотки за ним;

n – кількість місяців дії кредитної угоди;

Z_m – щомісячні умовно постійні зобов'язання позичальника (адміністративно-господарські витрати та ін.);

Z_i – податкові платежі та сума інших зобов'язань перед кредиторами, які мають бути сплачені з рахунка позичальника, крім сум зобов'язань, строк погашення яких перевищує строк дії кредитної угоди (за даними останнього балансу).

Оптимальне значення показника К не менше, ніж 1,5.

Однак розрахунок цього показника не дає вичерпну оцінку грошового потоку, оскільки його суть значно глибша: аналіз грошового потоку – спосіб оцінювання кредитоспроможності клієнта комерційного банку, за основу якого взято використання фактичних показників, що характеризують оборот коштів у клієнта в звітному періоді.

Аналіз грошового потоку полягає у зіставленні припливу та відпливу засобів у позичальника за період, що відповідає звичайному терміну, вказаному в кредитній заявці. При видачі позики на рік аналіз грошових потоків робиться в річному розрізі.

Елементами припливу коштів за період є:

- прибуток, отриманий у цьому періоді;
- амортизація, нарахування за період;
- вивільнення коштів із запасів, дебіторської заборгованості, основних фондів та інших активів;
- збільшення кредиторської заборгованості;
- зростання інших пасивів;
- отримання нових позик.

Як елементи відпливу коштів можна виділити:

- сплату: податків, відсотків, штрафів, пені; запаси; дебіторську заборгованість; основні фонди: інші активи;
- значне вкладання коштів у: скорочення кредиторської заборгованості; зменшення інших пасивів;
- відплив акціонерного капіталу;
- погашення позики.

Різниця між припливом та відпливом коштів визначає величину загального грошового потоку. Як видно з наведених елементів припливу і відпливу коштів, зміна розмірів запасів, дебіторської та кредиторської заборгованості, інших активів і пасивів та основних фондів по-різному впливає на загальний грошовий потік.

Аналіз грошових потоків дає змогу зробити висновок про наявність слабких місць управління підприємством.

Іншим важливим елементом аналізу при оцінюванні кредитоспроможності позичальника при видачі кредиту, який забезпечує один з принципів кредитування – цільове використання кредиту, є оцінювання проекту, що кредитується.

Проект, який запропонував позичальник для кредитування, має проаналізувати він сам. Однак всі елементи цього проекту повинен проаналізувати кредитний працівник у тісному зв'язку з оцінкою кредитоспроможності позичальника, дати відповіді й визначити:

- співвідношення між розміром запропонованого до фінансування нового проекту і власним капіталом;
- коефіцієнт обслуговування боргу проекту, враховуючи непогашену заборгованість діючого підприємства і його передбачуваний прибуток;
- взаємозв'язок нового запропонованого проекту з поточною діяльністю позичальника:
 - чи підсилює його конкурентні переваги;
 - чи розширює та зміцнює поточну діяльність підприємства;
 - чи буде проект змінювати наявну основну стратегію підприємства;
 - чи представляє він диверсифікованість порівняно з існуючими видами діяльності.

Оцінку проекту необхідно здійснювати на основі наданої позичальником документації, тобто бізнес-плану, обґрунтування окупності проекту, кредитної пропозиції, опису угоди з усіма документами, що стосуються справи.

Класифікація позичальників за результатами оцінювання їхнього фінансового стану здійснюється з урахуванням рівня забезпечення за кредитними операціями.

Клас А – фінансова діяльність дуже добра і дає змогу погашати основну суму позики та відсотків за неї у встановлені строки. До цього класу належать позичальники, стосовно яких немає жодних сумнівів щодо своєчасності та повноти погашення позики й відсотків за неї.

Клас Б – фінансова діяльність добра або дуже добра, але немає можливості підтримувати її на цьому рівні впродовж тривалого часу. До цього класу належать позичальники, до яких період здатності до своєчасного й повного погашення позик та сплати відсотків за ними на момент класифікації немає претензій, але передбачена реорганізація, диверсифікація виробництва, зміна профілю діяльності, району роботи та ін. чи зовнішні чинники (загальний стан галузі основної діяльності) не дають змоги зарахувати їх до вищого класу.

Клас В – фінансова діяльність задовільна, але спостерігається чітка тенденція до погіршення. До цього класу належать позичальники,

стосовно яких якість джерел погашення позик (виручка від реалізації продукції, робіт та послуг та ін.) більше не влаштовує банк внаслідок появи періодичної затримки погашення позики та відсотків за нею.

Клас Г – фінансова діяльність погана, спостерігається її чітка циклічність, відсутність повного покриття суми позики розміром застави чи іншого забезпечення. До цього класу належать позичальники, які не можуть повернути повної суми позики у строк та на умовах, передбачених кредитним договором (відсутність повного забезпечення позики заставою та забезпечення, негативні фінансові результати та ін.).

Клас Д – фінансова діяльність свідчить про збитки, і очевидно, що ні основна сума позики, ні відсотки за нею не можуть бути сплачені. До цього класу належать позичальники, подальше кредитування яких неприпустиме, а видані позики практично неможливо повернути на час проведення класифікації (хоча це можна зробити у судовому порядку).

Складність та багатоплановість питання оцінювання кредитоспроможності потребують застосування системи оцінювання кредитоспроможності, що має об'єднати всі необхідні аспекти, за якими аналізується спроможність конкретного позичальника вчасно виконувати кредитні зобов'язання. У міжнародній практиці кредитування застосовуються різні системи аналізу кредитоспроможності позичальника. Розглянемо деякі з них:

1. Система «П'ять С»: Character – репутація; Conditions – умови; Collateral – забезпечення; Capital – капітал; Capacity (або Cash flow) – потенційні можливості (або потік грошових коштів).

2. PARSER – від англ. «parse» – робити граматичний розбір. Ця система оцінювання налічує шість компонентів: Person – особа; Amount – сума; Repayment – погашення; Security – забезпечення; Expediency – доцільність; Remuneration – винагорода.

3. CAMPARI: Character – репутація; Ability – здатність; Means – засоби; Purpose – мета; Amount – сума; Repayment – погашення; Insurance – страхування.

4. MEMO RISK – це найбільша за кількістю компонентів з наведених систем оцінювання, поділяє їх на дві групи:

- 1) Management – управління,
Experience – досвід,
Market – ринок,
Operations – діяльність;

- 2) Repayment – погашення,
Interest – процент,
Security – забезпечення,
Control – контроль.

5. Система аналізу кредитоспроможності, що спирається на чотири основи кредитоспроможності: Management Quality – якість управління; Industry Dynamics – динаміка галузі; Security Realization – реалізація застави; Financial Condition – фінансові умови.

Різні компоненти наведених систем мають дуже різне навантаження. Вагомість та трудомісткість одних аспектів аналізу кредитоспроможності (наприклад, Capacity або Cash flow) контрастує з другорядністю та/або дублюванням інших. Однак доцільно було б у кредитній діяльності банків застосовувати нову систему оцінювання кредитоспроможності позичальників – «ЦЕНЗОР». Її було створено та впроваджено в 1997 р. «ЦЕНЗОР» складається з таких елементів: Ціль; Експозиція; Наслідки; Забезпечення; Обставини; Репутація.

Система «ЦЕНЗОР» сприяє підготовці якісних інвестиційних пропозицій, баченню різних аспектів ризику своїх проектів, взаєморозумінню позичальників та кредиторів, покращенню якості бізнес-планів і вдосконаленню їхнього оцінювання.

Слід вказати на такі особливості запропонованої системи:

- ✓ «ЦЕНЗОР» охоплює всі найважливіші для банку характеристики позичальника, що дає змогу виконання комплексного аналізу кредитоспроможності;

- ✓ кожен з елементів нової системи має відокремлене від інших та однозначно зрозуміле призначення, доволі конкретний інструментарій методів оцінювання пов'язаного з ним ризику (що не заперечує їхнього подальшого вдосконалення);

- ✓ жоден із шести аспектів запропонованої системи аналізу кредитоспроможності не має занадто відмінного від інших навантаження та важливості.

Система кредитного скорингу виникла на початку 40-х рр. ХХ ст. у США в результаті наукових розробок Д. Дюрана. Він виділив кілька чинників, оцінювання яких, на його думку, дає змогу високою достовірністю встановити ступінь кредитного ризику і враховувати його при наданні суми позики. З цією метою розраховуються такі коефіцієнти, які беруться до уваги при визначенні балів потенційним позичальникам:

1. Вік: 0,01 бала за кожний рік після 20 років (максимум 0,30 бала).
2. Строк проживання в даній місцевості: 0,042 бала за кожен рік проживання (максимум 0,42 бала).
3. Професія: надається 0,55 бала за професію з низьким ризиком, 0 – за професію з високим ризиком і 0,16 бала – для інших професій.
4. В якій галузі працює позичальник: 0,21 бала – державні підприємства, транспортні і комунальні підприємства, банки й страхові компанії та деякі інші.
5. Зайнятість на одному підприємстві: 0,059 бала за кожний рік роботи на даному підприємстві (максимум 0,59 бала).
6. Показники фінансового стану позичальника: 0,45 бала – за наявність банківського рахунка, 0,35 бала – за власність на нерухомість, 0,19 бала – у разі наявності полісу на страхування життя.

Беручи до уваги вищеназвані коефіцієнти, Д. Дюран встановив межу надання кредиту клієнту – 1,25 бала. Згідно з його системою кредитного скорингу, кредитоспроможним можна вважати позичальника, що набрав більше, ніж 1,25 бала.

В розвинутих країнах банківські спеціалісти для вирішення питання про надання позички поряд з використанням анкетних даних можуть одержувати й необхідну інформацію з регіональних кредитних бюро. Вони постійно перевіряють і уточнюють дані про позичальників та оповіщають про їхні зміни всіх кредиторів.

Переважає більшість банків США використовує методи оцінювання кредитоспроможності позичальників, що базуються на висновках з аналізу експертів про економічну доцільність надання кредитних коштів. Застосовуючи бальні системи оцінювання кредитоспроможності клієнта, розраховані шляхом використання експертних висновків, банківські фахівці спираються на загальноекономічні методи аналізу платоспроможності партнера.

Таким чином, у зарубіжній банківській практиці при розгляді питання про кредитоспроможність клієнта аналізуються в комплексі такі незіставні категорії, як економічні інтереси банку, гарантії повернення позики, з одного боку, і людські якості індивідуального позичальника або керівного складу підприємства-боржника – з іншого.

9.6. Форми забезпечення повноти та своєчасності повернення позик

Всі **форми забезпечення** кредитних зобов'язань поділяються на дві групи:

1. Традиційні форми.
2. Нетрадиційні форми.

До групи традиційних належать форми, закріплені Цивільним кодексом України: неустойка, поручительство, гарантія, застава, завдаток і страхування. За нинішніх умов саме ці форми є найбільш поширеними та законодавчо врегульованими.

Можливість застосування застави як форми забезпечення виконання зобов'язань передбачено ст. 178 Цивільного кодексу України та Законом України «Про заставу». Згідно зі ст. 1 останнього, в силу застави кредитор (заставодержатель) має право в разі невиконання боржником (заставадавцем) забезпеченого заставою зобов'язання одержати задоволення з вартості заставленого майна переважно перед іншими кредиторами.

Застава, як й інші форми забезпечення виконання зобов'язань, має похідний характер від забезпеченого нею зобов'язання. Нею може бути забезпечена лише дійсна вимога, зокрема така, яка впливає з договору позики (банківської позички), купівлі-продажу, оренди, перевезення вантажу та ін.

Заставадавець має бути власником майна, що приймається під заставу, або мати право повного господарського володіння чи оперативного управління цим майном, яке визначається Статутом або відповідним чином оформленим дорученням.

Поручительство (гарантія) – зобов'язання поручителя (гаранта) відповідати перед кредитором певної особи за виконання нею свого зобов'язання в повному обсязі або частково. Гарантія подібна, але не тотожна поручительству, оскільки відповідальність гаранта настає, коли непогашений борг за рахунок коштів самого боржника, тоді як поручитель відповідає в тому ж самому обсязі, що й боржник.

Страхування кредитного ризику – страхування ризику неповернення кредиту та відсотків за користування ним.

Неустойкою (штрафом, пенєю) визначається визначена законом або договором грошова сума, яку боржник мусить сплатити кредиторіві

в разі невиконання або неналежного виконання кредитного зобов'язання, зокрема в разі прострочення виконання.

Перелічені вище форми забезпечення кредитних зобов'язань у банківській сфері тісно пов'язані з основним зобов'язанням, яке вони обслуговують.

Усі забезпечувальні зобов'язання завжди є додатковими щодо основного – кредитного. При цьому забезпечувальні зобов'язання не можуть ні яким чином впливати на зміст чи дійсність кредитного договору. Інакше кажучи, недійсність додаткової угоди про забезпечення зобов'язання не зумовлює недійсності кредитного договору, але в разі недійсності кредитного договору забезпечувальне зобов'язання також має визнаватися недійсним.

Відповідно до ст. 195 Цивільного кодексу України завдатком визначається грошова сума, що видається однією з договірних сторін у рахунок належних з неї за договором платежів другій стороні на підтвердження укладання договору і на забезпечення його виконання.

Завдаток у банківській практиці практично не застосовується.

До групи *нетрадиційних форм захисту* інтересів кредиторів належать:

1. Поступка вимоги.
2. Перерахування боргу.
3. Способи передачі майна боржникам у власність кредитору до моменту повернення кредиту і виплати відсотків за користування ним:
 - договір купівлі-продажу майна із зобов'язання зворотного викупу;
 - договір «зворотного» продажу майна з відкладальною умовою;
 - довірча передача позичальником права власності на своє майно кредитору.
4. Утримання майна боржника.

Ці способи забезпечення кредитних зобов'язань нетрадиційні тому, що вони згідно з чинним законодавством України не внесені до переліку форм забезпечення зобов'язань.

Поступка вимоги і перерахування боргу відповідно до глави 17 Цивільного кодексу є випадками заміни сторін у зобов'язанні. Цивільний кодекс не зараховує їх до форм забезпечення виконання зобов'язань. Із цим можна погодитись. Адже укладаються ці угоди, як правило, на стадії виконання основного зобов'язання, але, враховуючи те, що всі форми забезпечення виконання зобов'язань мають на меті захистити інтереси

кредитора, можна зробити висновок, що поступка вимоги (перерахування боргу) також є своєрідними засобами забезпечення виконання, які застосовуються з метою реального задоволення вимог кредитора за рахунок третьої особи (нового кредитора чи нового боржника).

До нетрадиційних форм належать також договір купівлі-продажу із зобов'язанням зворотного викупу, договір «зворотного» продажу майна з відкладальною умовою та довірча передача позичальником права власності на своє майно кредитором. Ці способи забезпечення виконання кредитних зобов'язань застосовуються в міжнародній практиці, хоча й вони не позбавлені певних недоліків. Усі вони полягають у передачі визначеного майна боржника (чи третьої особи) кредитору до моменту повернення кредиту і виплати відсотків за користування ним та можуть бути об'єднані в одну групу із заставою та утриманням майна боржника, оскільки, як і в останніх, забезпечувальну функцію в них виконує конкретне відокремлене майно боржника чи третьої особи.

Вищенаведені способи передачі майна боржника у власність кредитора також не є формами забезпечення зобов'язань відповідно до чинного законодавства України, тому комерційні банки нашої країни їх рідко використовують. Це пов'язується з низкою проблем юридичного характеру, що можуть виникнути, враховуючи закритість переліку забезпечувальних зобов'язань, а також виходячи з ряду інших норм законодавства України.

У групі нетрадиційних розглядається така форма забезпечення виконання кредитних зобов'язань, як *утримання майна боржника*. Цей інститут є спорідненим з інститутом застави. Чинним законодавством України він не передбачений, але ст. 615–618 проекту Цивільного кодексу України його вводять як форму забезпечення виконання зобов'язань.

Розглянута класифікація форм забезпечення кредитних зобов'язань схематично зображена на рис. 9.2.

Крім вищенаведеної класифікації, всі форми забезпечення можуть бути поділені на: речово-правові та зобов'язально-правові.

До *зобов'язально-правових форм* належать: неустойка, поручительство, гарантія, страхування. До *речово-правових* належать: застава, утримання майна та інші форми, де забезпечувальну функцію виконує конкретне відокремлене майно боржника чи третьої особи. Ця класифікація форм забезпечення передбачена, зокрема, ст. 570 проекту Цивільного кодексу України.

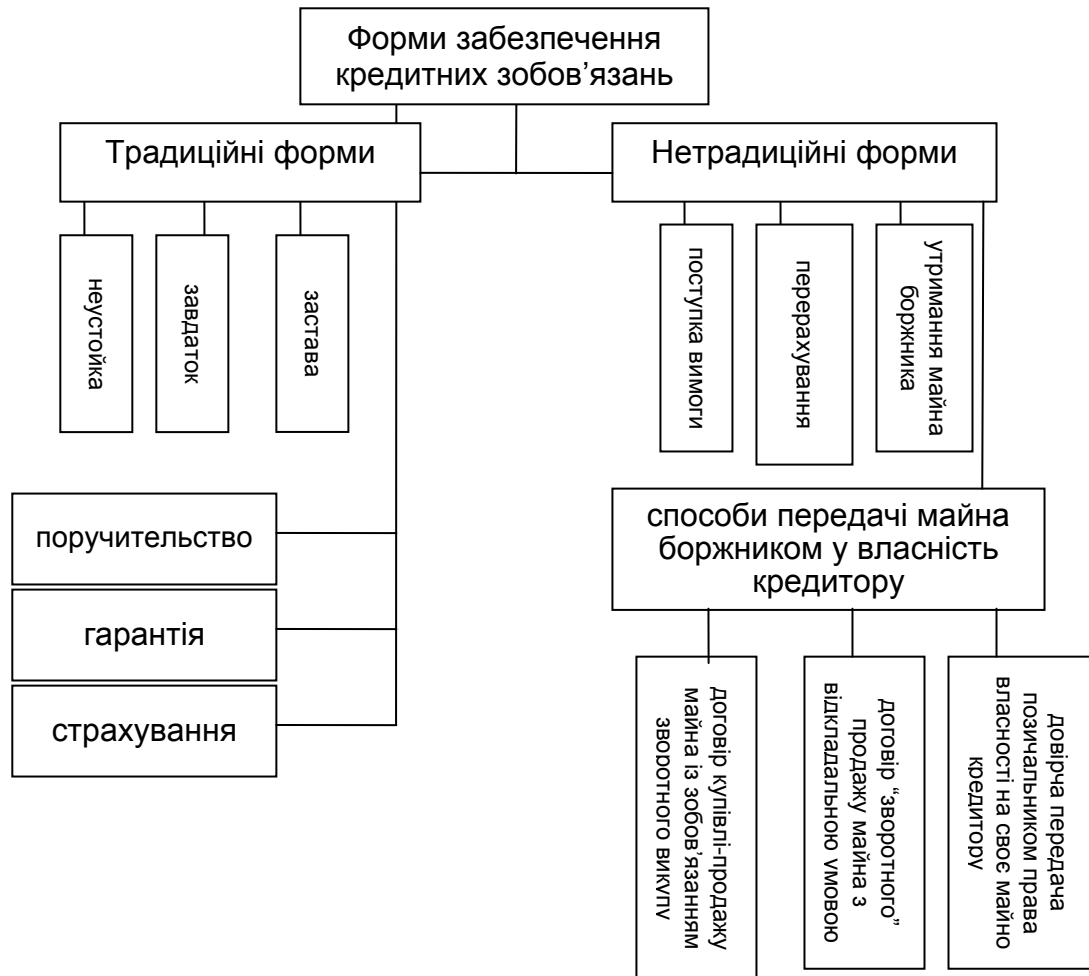

Рис. 9.2. Класифікація форм забезпечення кредитних зобов'язань.

Взагалі форми забезпечення кредитних зобов'язань можна класифікувати за різноманітними ознаками. Крім вищеперелічених класифікацій, виділяють такі:

1. Залежно від особи, яка надає забезпечення, всі форми забезпечення можуть бути поділені на:

– форми, де забезпечувальне зобов'язання надається і в разі необхідності виконується боржником;

– форми, де забезпечувальне зобов'язання надається і виконується третьою особою.

2. При застосуванні поручительства, гарантії і страхування виконання зобов'язання завжди забезпечує третя особа (гарант, поручитель, страхова компанія). Крім цього, участь третьої особи в забезпеченні кредитного зобов'язання можлива, коли заставодавцем є майновий поручитель.

3. Залежно від кількості учасників зобов'язальних відносин, вони поділяються на:

- двосторонні (банк – позичальник);
- тристоронні (банк – третя особа (поручитель, гарант, страхова компанія) – позичальник).

4. Залежно від особливостей оформлення забезпечувальних відносин у банківській практиці всі форми забезпечення поділяються на такі, що:

- оформляються окремим двостороннім договором (наприклад, при застосуванні таких форм забезпечення, як застава, гарантія, поручительство, страхування);
- оформляються шляхом внесення в кредитний договір окремого пункту відповідного змісту (наприклад, при застосуванні такої форми забезпечення, як неустойка);
- оформляються тристороннім договором (банк – поручитель (гарант, страхова компанія) – кредитор).

5. Залежно від форми встановлення забезпечувальних відносин всі форми забезпечення кредитних зобов'язань у банківській діяльності поділяються на такі, що оформляються:

- простою письмовою угодою (неустойка, поручительство, гарантія, страхування, застава, крім застави нерухомого майна, транспортних засобів та космічних об'єктів);
- нотаріально посвідченою письмовою угодою (застава нерухомого майна, транспортних засобів та космічних об'єктів, а також за бажанням сторін при застосуванні інших форм забезпечення повернення кредиту).

6. За часом оформлення забезпечувальних відносин їх можна поділити на такі, що оформляються:

- на стадії укладання кредитного договору;
- на стадії виконання кредитного договору;
- на стадії пролонгації кредитного договору;
- перед укладанням кредитного договору.

7. Залежно від способу встановлення всі забезпечувальні зобов'язання поділяються на:

- законні;
- договірні.

Законні – це форми забезпечення, які встановлюються законом та застосовуються незалежно від волевиявлення сторін, навіть коли боржник не знав про їхнє існування. Так, розмір неустойки в ряді випадків визначається законом чи підзаконним нормативним актом, який регулює конкретні правовідносини.

Договірні форми забезпечення – це всі форми забезпечення, передбачені чинним законодавством, що встановлюються за угодою сторін і застосовуються за бажанням кредитора. Тобто задоволення вимог кредитора за рахунок наданого на підставі договору позичальником чи третьою особою забезпечення – не обов'язок кредитора, а його право.

8. Залежно від моменту набрання чинності зобов'язання поділяється на зобов'язання, які набувають чинності:

- з моменту підписання письмової угоди про їхнє застосування чи з моменту набрання чинності кредитної угоди, якщо умову про забезпечення кредиту внесено до кредитного договору;

- з моменту нотаріального посвідчення забезпечувальної угоди, якщо така форма договору є обов'язковою для цього виду забезпечення чи бажаною для сторін зобов'язання;

- з моменту передачі предмета застави, якщо останній відповідно до закону чи договору має знаходитись у заставодержателя, а якщо таку передачу було здійснено до укладання договору – то з моменту його укладання.

До характерних рис форм забезпечення кредитних зобов'язань належать їхній безпосередній зв'язок з основним зобов'язанням – кредитною угодою.

За загальним правилом кредитний договір впливає на забезпечувальну угоду в кілька способів:

- по-перше, при припиненні дії кредитного договору припиняється дія забезпечувального зобов'язання, наприклад, застави чи поручительства;

- по-друге, при виконанні позичальником частини своїх зобов'язань за кредитним договором відповідно зменшуються кількісні характеристики забезпечувального зобов'язання;

- по-третє, визнання недійсним кредитного договору неминує зумовлює недійсність зобов'язання, що його забезпечує (при цьому підстави для визнання кредитного договору недійсним значення не має).

Винятком із загального правила впливу кредитного договору на забезпечувальну угоду є банківська гарантія, що як форма забезпечення повернення кредиту передбачена тільки у проекті Цивільного кодексу України, але вже зараз широко застосовується у банківській практиці.

Банківська гарантія є самостійним забезпечувальним зобов'язанням, що існує незалежно від кредитного договору.

Оскільки всі форми забезпечення повернення кредиту мають у кінцевому підсумку одну мету – примусити позичальника погасити кредит, незважаючи на різні механізми їхньої реалізації і спрямованість, часто використовується (що, власне, не заборонено) поєднання кількох форм забезпечення виконання зобов'язань за кредитним договором, наприклад, неустойки і застави чи неустойки та гарантії.

9.7. Порядок формування та використання резервів для покриття втрат від кредитної діяльності банків

Порядок формування і використання резервів для покриття втрат від кредитної діяльності регламентується Національним банком України. Резерви для покриття втрат від кредитної діяльності створюються для підвищення стабільності і надійності банківської системи, захисту інтересів клієнтів та є обов'язковими для комерційних банків. Вони створюються для відшкодування втрат тільки за основним боргом (рис. 9.3).

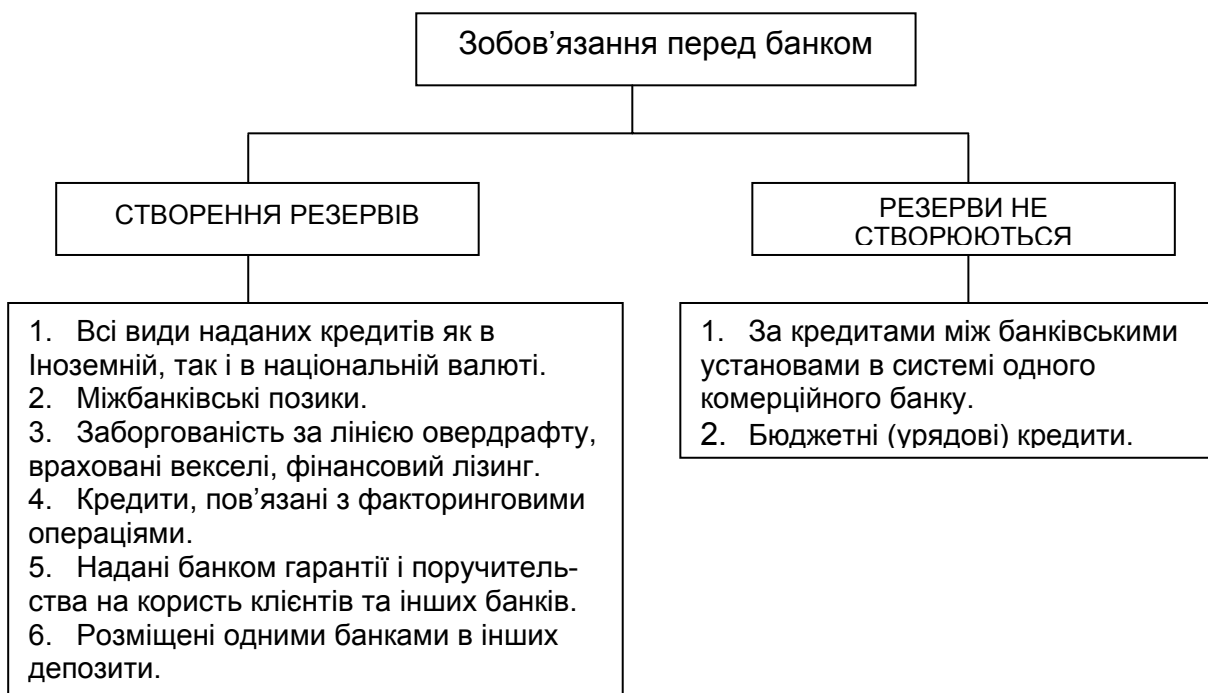

Рис. 9.3. Структурування активів за ознакою створення резерву.

Процес формування резерву починається з оцінювання якості кредитного портфеля банку – класифікація кредитів. За певними критеріями кожний кредит належить до однієї з кількох груп (категорій), диференційованих за рівнем кредитного ризику та розмірами можливих втрат. Нарахування до резерву здійснюється встановленими для кожної групи нормами відрахувань, визначеними у відсотковому відношенні до суми кредитів цієї групи. Критерії оцінювання кредитів, кількість категорій та розміри відрахувань за кожною категорією на міжнародному рівні не стандартизовані, тому визначаються центральними банком кожної країни самостійно залежно від економічних умов та ситуації і можуть бути переглянуті з часом.

З метою розрахунку резерву під кредитні ризики банки здійснюють класифікацію кредитного портфеля за кожною кредитною операцією залежно від фінансового стану позичальника, стану обслуговування позичальником кредитної заборгованості та з урахуванням рівня забезпечення кредитної операції. За результатами класифікації кредитного портфеля визначається категорія кожної кредитної операції: «стандартна», «під контролем», «субстандартна», «сумнівна» чи «безнадійна».

Класифікація кредитних операцій – це оцінювання рівня ризику за кожною кредитною операцією з урахуванням фінансового стану позичальника, стану обслуговування позичальником кредитної заборгованості та рівня забезпечення кредитної операції.

Загальна заборгованість за кредитними операціями становить **валовий кредитний ризик для кредитора**.

Для цілей розрахунку резервів на покриття можливих втрат за кредитними операціями визначається **чистий кредитний ризик** (в абсолютних показниках) шляхом зменшення валового кредитного ризику, класифікованого за ступенями ризику, на вартість прийнятого забезпечення.

Банки зобов'язані створювати та формувати резерви для відшкодування можливих втрат на повний розмір чистого кредитного ризику за основним боргом, зваженого на відповідний коефіцієнт резервування, за всіма видами кредитних операцій у національній та іноземних валютах.

Створювані резерви залежно від характеру позики поділяються на два види: загальний і спеціальний (рис. 9.4).

Рис. 9.4. Види резервів під кредитні операції.

Аналіз кредитного портфеля та класифікація кредитних операцій (валового кредитного ризику) здійснюються за такими критеріями:

- оцінювання фінансового стану позичальника;
- стан обслуговування позичальником (контрагентом банку) кредитної заборгованості за основним боргом і відсотків (комісій та інших платежів з обслуговування боргу) за ним у розрізі кожної окремої заборгованості й спроможність позичальника надалі обслуговувати цей борг;
- рівень забезпечення кредитної операції.

Для нарахування резервів комерційні банки здійснюють класифікацію наданих кредитів і оцінювання кредитних ризиків з урахуванням таких критеріїв:

Оцінювання фінансового стану позичальника

- Клас А – фінансова діяльність добра: є можливість надавати кредити;
- Клас Б – фін. діяльність добра з тенденцією до погіршення;
- Клас В – фін. діяльність задовільна з тенденцією до погіршення;
- Клас Г – фін. діяльність погана з тенденцією до погіршення;
- Клас Д – фін. діяльність збиткова.

Оцінювання погашення позичальниками кредиторської заборгованості та процентів за основним боргом

- Добре – заборгованість сплачується у строк і повністю;
- Слабке – є прострочена заборгованість не більше, ніж 90 днів і пролонгована заборгованість понад 90 днів, які погашаються;
- Недостатнє – прострочена заборгованість понад 90 днів, проценти не сплачуються.

Рівень резерву за основними позиками поділяється на:

- стандартні кредити – 1% від суми кредиту;
- під контролем – 5% від суми кредиту;
- субстандартні – 20% від суми кредиту;
- сумнівні – 50% від суми кредиту;
- безнадійні – 100% від суми кредиту.

Відповідно до критеріїв здійснюється класифікація кредитного портфеля за ступенем ризику і визначається категорія кредитної операції (табл. 9.3).

Таблиця 9.3

Структурування кредитного портфелю за ступенем ризику

Класи позичальників	Обслуговування боргу позичальником		
	Добре	Слабке	Незадовільне
А	Стандартні	Під контролем	Субстандартна
Б	Під контролем	Субстандартна	Субстандартна
В	Субстандартна	Субстандартна	Сумнівна
Г	Сумнівна	Сумнівна	Безнадійні
Д	Сумнівна	Безнадійна	Безнадійні

Під час визначення чистого кредитного ризику для розрахунку резерву сума валового кредитного ризику окремо за кожною кредитною операцією зменшується на вартість прийнятного забезпечення.

Предмети застави беруться до розрахунку резерву під кредитні ризики за такими коефіцієнтами (табл. 9.4).

Сума заборгованості, за якою нараховується резерв, корегується (зменшується) по кожному позичальнику:

- на суму гарантій Кабінету Міністрів України;
- на суму гарантій іноземних банків, які зареєстровані як юридичні особи і належать до категорії А (Великобританія, Німеччина, Японія тощо);
- на суму застави майна та майнових прав (враховується не більше, ніж 50% вартості, зазначеної у договорі застави).

На підставі класифікації валового кредитного ризику та враховуючи прийнятне забезпечення, банк визначає чистий кредитний ризик за заборгованістю за кожною кредитною операцією і зважує його на встановлений коефіцієнт резервування.

**Коефіцієнти врахування застави для розрахунку
резерву під кредитні ризики**

Класифіковані кредитні операції	Відсоток вартості забезпечення (застави), що береться до розрахунку чистого кредитного ризику за окремою кредитною операцією											
	майнових прав на грошові депозити, іменні депозитні сертифікати, випущені банком кредитором, майнових прав на грошові кошти за операціями з розміщення/залучення коштів між двома банками, що здійснюються в різних валютах		банківських металів	державних цінних паперів	недержавних цінних паперів	нерухомого майна, що належить до житлового фонду, іпотечних облігацій та іпотечних сертифікатів		іншого нерухомого майна	майнових прав на майбутнє нерухоме майно, що належить до житлового фонду (береться до розрахунку) протягом 2 років здати отримання кредиту	рухомого майна, дорогоцінних металів	інших майнових прав	
	У валюті, що відповідає валюті наданого кредиту або ВКВ	У валюті, що є відмінною від валюті наданого кредиту				За кредитами в гривнях	За кредитами в іноземній валюті					
Стандартна	100	90	80	100	40	70	50	50	50	50	50	30
Під контролем	100	90	80	80	20	70	50	50	40	40	20	
Субстандартна	100	90	60	50	10	40	40	40	20	20	10	
Сумнівна	100	90	20	20	0	20	20	20	10	10	5	
Безнадійна	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	

Використання комерційними банками резервів на покриття кредиторської заборгованості здійснюється:

- безнадійна заборгованість позичальників, які визнані банкрутами. У разі, якщо комерційний банк надав кредит позичальнику, проти якого порушено справу про банкрутство до укладеної угоди й інформація була оприлюднена пізніше, то безнадійна заборгованість погашається за рахунок загального резерву;
- заборгованість, яка забезпечена заставою, погашається в першу чергу, якщо частина заборгованості не погашається виручкою від реалізації заставленого майна – то проводиться списання зі спеціального резерву;
- безнадійна заборгованість, яка виникає через неспроможність позичальника погасити її з огляду на форс-мажорні обставини. Безнадійна заборгованість підприємств, на майно яких не може бути звернене стягнення, списується зі спеціального резерву, якщо протягом 30 днів не буде відшкодована за рахунок бюджету чи інших коштів;
- заборгованість фізичних осіб, які визнані судом безвісти відсутніми або померлими, – зі спеціального резерву. Заборгованість фізичних осіб, стосовно яких слідчими органами порушено справу про

розшук, – списання зі спеціального резерву, якщо протягом 180 днів з дня оголошення розшуку місце їхнього перебування не встановлено;

- заборгованість юридичних осіб, до керівників яких органами слідства оголошений розшук – списання зі спеціального резерву, якщо протягом 180 днів з дня оголошення розшуку місце їхнього перебування не встановлено;

- заборгованість за договорами, визнаними в судовому порядку недійсними з вини позичальника, – зі спеціального резерву, якщо позичальник не погашає її протягом 30 днів з дня рішення суду;

- заборгованість за договорами, визнаними в судовому порядку недійсними з вини як банку, так і позичальника, – із загального резерву, якщо вона не повернена протягом 30 днів.

Комерційні банки можуть самостійно списувати безнадійну заборгованість згідно з рішенням Правління – за рахунок загального резерву, але не пізніше від останнього робочого дня року, в якому ця заборгованість визнана безнадійною.

Банківський нагляд постійно проводить перевірку правильності операцій щодо класифікації кредитів, формування та використання резервів на покриття втрат від кредитної діяльності. При виявленні порушень застосовуються санкції відповідно до статті 48 Закону України «Про банки і банківську діяльність». Санкції за порушення кредитної дисципліни регламентуються статтею 38 Закону України «Про банки і банківську діяльність».

Банки забезпечують постійний контроль за дотриманням позичальниками умов кредитної угоди: цільовим використанням кредиту, своєчасністю і повнотою погашення позик та ін. В разі порушення умови цільового використання кредиту банк може застосовувати до клієнта штрафні санкції:

- якщо кредит виданий за рахунок власних кредитних ресурсів комерційного банку – до 25% від суми кредиту;

- якщо кредит виданий за рахунок залучених ресурсів – не менше, ніж 25% від суми кредиту.

При несвоєчасності погашення позики банк стягує, крім передбачених відсотків, штраф не менше, ніж 0,5% від суми прострочення за кожен її день.

Санкції можуть застосовуватися і до комерційних банків у разі порушення кредитної дисципліни, наприклад, при несвоєчасності надання позики позичальником може стягуватися пеня в розмірі 0,5% за кожен день відстрочення.

9.8. Кредитна політика банківських установ

У сучасній теорії банківської справи кредитна політика розглядається з двох позицій: макроекономічної та мікроекономічної. **Кредитна політика держави** – система заходів центрального банку та держави у кредитній сфері з метою регулювання грошового обігу і досягнення інших економічних та соціальних цілей. **Кредитна політика банку** – сукупність заходів та дій щодо формування складу кредитного портфеля і контролю над ним як єдиним цілим, а також встановлення стандартів для прийняття конкретних рішень.

Основне призначення політики в банку – це забезпечення послідовності дій і дотримання надійності та чіткості позитивної практики в роботі. Принципів обраної політики повинні дотримуватися всі – від голови правління банку до окремо взятого співробітника. Отже, політика в контексті банківської справи – це спосіб виконання послідовно пов'язаних дій, де принципи являють собою основу її визначення і спосіб її здійснення. Кредитна політика – це лише одна зі сторін широкого спектра політики, яку проводять банки у своїй діяльності.

Ці твердження характеризують різні рівні кредитної політики. Якщо перше визначення характеризує макроекономічний рівень, яким виступає держава в особі центрального банку, то суб'єктом кредитної політики іншого твердження є мікроекономічний рівень, суб'єктом якого виступають комерційні банки.

Відмінністю кредитної політики від фінансової, податкової, бюджетної та інших видів економічної політики є те, що кредитна політика – це політика, яка пов'язана з рухом кредиту, а отже, з організацією процесу кредитування. З іншого боку, кредитна політика виступає складовою частиною банківської політики, яка охоплює, крім кредитної, депозитну, валютну, процентну й інші види політики, які виражають основні функції комерційних банків. У цій частині кредитна політика на макроекономічному рівні підпорядкована державному грошово-кредитному регулюванню, розробка і втілення якої покладені на центральний банк.

Мета кредитної політики на макроекономічному рівні – грошово-кредитне збалансування економіки, яка виявляється у стимулюванні нагромаджень та інвестицій, структурній перебудові економіки та підтриманні інфляції на допустимому з точки зору розвитку економіки

рівні. Формою реалізації кредитної політики в цьому контексті є управління кредитним механізмом і особливо його елементом – грошово-кредитним регулюванням.

Тактика кредитної політики на макроекономічному рівні полягає в розробці економічних методів і форм державного грошово-кредитного регулювання, які залежать від особливостей економічних процесів на тому чи іншому етапі розвитку.

Кредитна політика на мікроекономічному рівні щодо стратегії вбирає у себе пріоритети, принципи і цілі конкретного банку на кредитному ринку. Вона визначається: по-перше, вибором клієнтів та кредитних інструментів (сегментування ринку); по-друге, нормами і правилами, які регламентують практичну діяльність банківського персоналу; по-третє, компетентністю керівництва банку й рівня кваліфікації персоналу, який займається питаннями кредитування. *Тактика кредитної політики* охоплює конкретні інструментарії, які використовуються конкретним банком для реалізації його стратегічних цілей при здійсненні кредитних операцій, напрямки їхнього вдосконалення, порядок організації кредитного процесу. Таким чином, кредитна політика створює необхідні загальні передумови для ефективної роботи персоналу кредитного підрозділу банку, зменшує ймовірність помилок і прийняття нерациональних рішень.

На вибір стратегічних цілей кредитної політики вітчизняного кредитного ринку впливають, перш за все, з одного боку, структура банківської системи в регіональному аспекті та привабливість вітчизняної економіки – з іншого.

Розробка кредитної політики на мікроекономічному рівні є особливо важливою в умовах адаптування банків до складних і постійно змінних умов економіки, що відображається відповідною структурою документа про кредитну політику (рис. 9.5).

Це передусім стосується банків в умовах переходу до ринку, коли перед ними виникають серйозні проблеми: розробка концепції ризику, визначення потенційних збитків за позиками та ролі кредитора у системі договірних відносин банк – боржник, ступінь концентрації кредитів, вплив змін економічної політики на доходи боржників, а також правове регулювання застави за сумнівними та безнадійними кредитами. Що найбільш важливо, розробка та прийняття кредитної політики зумовлює

необхідність визначення рівня допустимості ризику з точки зору прибутковості й ефективності роботи банку, враховуючи при цьому потребу ринку, на якому працює банк. Кредитна політика немовби створює кредитну мову банку загалом, і ця мова дуже важлива для підтримання наступництва відповідно до зростання та розвитку самого банку.

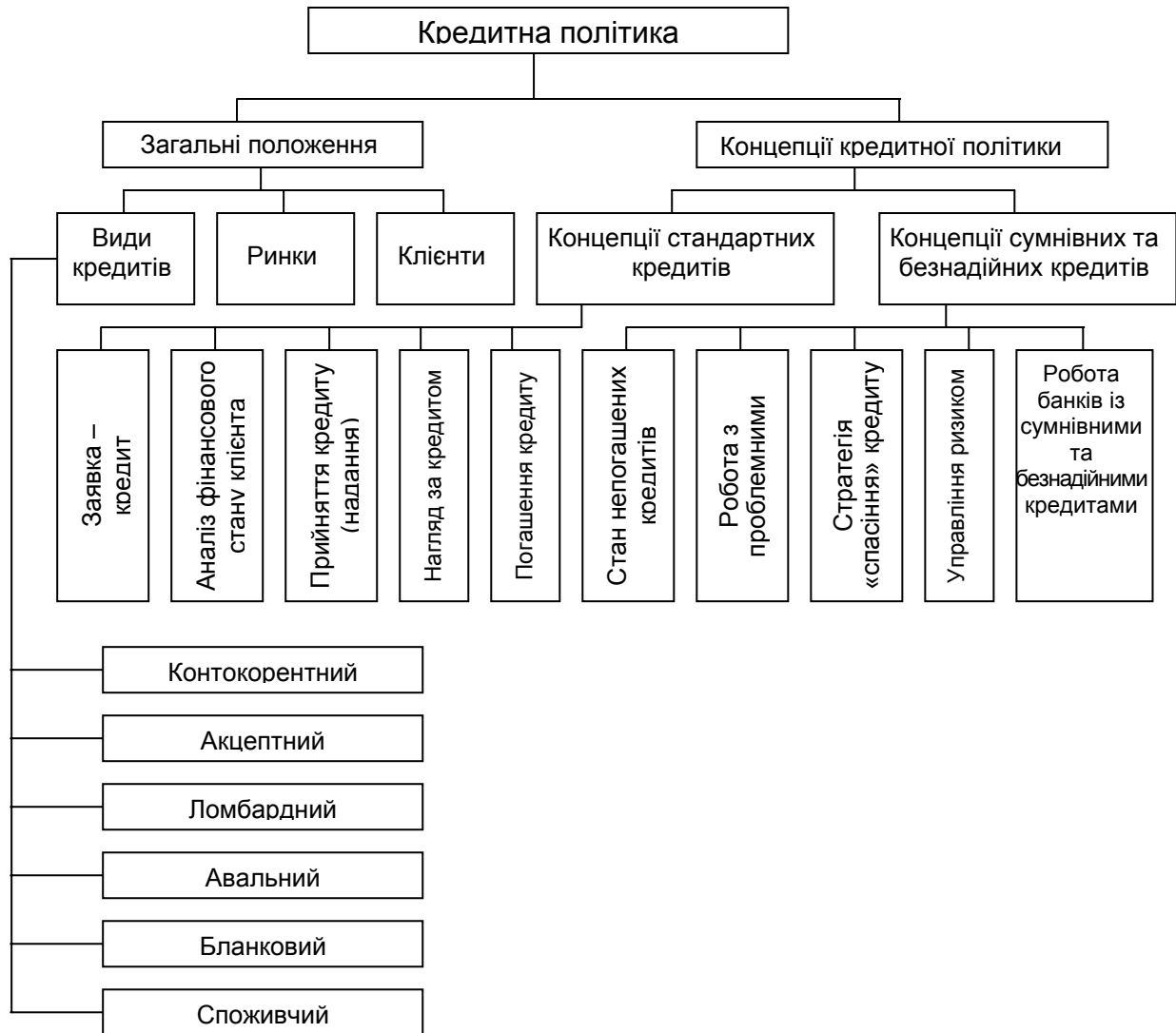

Рис. 9.5. Структура кредитної політики банку.

Розробка кредитної політики має починатися із загального контексту, в якому визначаються загальні характеристики видів кредиту, що пропонуються банком, характеристики клієнтів і ринків на яких ці кредити будуть поширювати відповідно до останніх стратегічних рішень, прийнятих у банку. В ньому також може визначитися напрямок галузевого кредитування, а також окремих категорій клієнтів.

Найважливішим етапом розробки кредитної політики є розробка основних концепцій кредитної політики, які, як правило, складаються з двох розділів. Перший розділ охоплює прийняття рішень щодо видання

стандартних кредитів, а другий – перелік процедур щодо сумнівних та безнадійних кредитів, а також питання управління кредитними ризиками.

Розроблені концепції з надання кредитів доцільно втілити у технологічні карти операцій з кредитування. Основне їхнє призначення полягає в деталізації етапів кредитування, головних напрямків роботи і конкретних завдань, а також завдання, обов'язки та відповідальність окремих посадових осіб, які забезпечують реалізацію конкретних етапів кредитування.

Порядок надання кредитів охоплює, як правило, такі сторони, як подачу заявки на кредит, її обробку, процес кредитного аналізу, загальні правила нагляду за кредитом, обмін кредитною інформацією з іншими банками та клієнтами. До іншого розділу можна зарахувати оцінку стану та перевірки цільового використання наданих кредитів, стан непогашених боргових зобов'язань, сумнівні активи і процес вилучення коштів, а також управління кредитними ризиками.

Кредитна політика банку визначає кредитну діяльність банку, його «цільові ринки» і клієнтуру, а також допустимі та недопустимі ризики. Співробітники кредитного чи ресурсного відділу мають відіграти подвійну роль – роль продавця кредитних ресурсів і роль експерта при наданні кредиту. Після ідентифікації потенційного боржника співробітники кредитного відділу починають процес прийняття рішення про надання кредиту відповідно до кредитної політики безпосередньо через одержання інформації у боржника про мету одержання позики. На основі цієї інформації визначається вид кредиту (кредитування обігових коштів, контокорентний кредит, інвестиційний і т. ін.), його суму та термін.

Після того, як заявка на кредит прийнята, тобто проведений попередній аналіз відповідності надання позики з реаліями діяльності банку, проводять аналіз джерел погашення кредиту. В процесі проведення аналізу виявляють первинні та вторинні джерела погашення, що дає змогу охарактеризувати клієнта з точки зору надання кредиту чи відхилення заявки на його одержання. З метою визначення можливості погашення кредиту необхідно встановити слабкі і сильні сторони клієнта, оцінити заявку клієнта з точки зору його діяльності, кваліфікації керівництва, інформацію про клієнта і практику роботи. Потрібно пам'ятати, що мета кредиту та його погашення взаємно переплітаються, тому знання суті кредиту дає змогу і банкіру, і боржнику долучити умови

погашення кредиту до його мети. В процесі аналізу необхідно провести детальний аналіз циклів обороту активів – формування товарних запасів, процес виробництва, відвантаження продукції, дебіторську заборгованість, реалізацію продукції – для того, щоб визначити, які статті балансу можуть бути спрямовані на погашення позики.

Розробка внутрішніх нормативних документів комерційного банку, що регламентують порядок організації та управління кредитним процесом, є одним з найважливіших етапів кредитного процесу. Адже тут закладаються основоположні вимоги, способи та методи організації чи управління, які в кінцевому результаті вплинуть на ефективність кредитного процесу.

За ступенем застосування нормативні документи, що регламентують організацію кредитного процесу, можна поділити за рівнями їхнього використання структурами банку, а саме документи, що регламентують основні напрямки та застосування кредитної політики вищими керівними структурами чи керівниками, та документи, які регламентують здійснення кредитного процесу нижчими ланками комерційного банку.

Основні положення кредитної політики доводяться до низових ланок, що як правило, є основними виконавцями здійснення кредитного процесу. Від них, в кінцевому результаті залежить якість кредитного портфелю банку. Успіх управління кредитним процесом визначається практичними діями банківського персоналу, який інтерпретує та запроваджує у практику основи кредитної політики комерційного банку на усіх етапах кредитного процесу.

Підготовка основ кредитної політики дає змогу керівництву банку виявити сильні та слабкі сторони діяльності, позиції у ставленні до конкурентів, визначити загальну лінію поведінки на кредитному ринку і забезпечити однаковий підхід до клієнтів працівниками різних ієрархічних рівнів комерційного банку.

Крім цього, розробка основ кредитної політики обов'язково має охоплювати певні стратегії з управління кредитним процесом, які відображаються у Керівництві із застосування кредитної політики. Основним завданням подібного керівництва є забезпечення на нормативно-методичному та методологічному рівнях стратегічних напрямків діяльності банку у сфері кредитування. Підготовкою цього документа має займатись спеціальний підрозділ банку – комітет з

кредитної політики, який також функціонально зобов'язаний організувати контроль за виконанням вимог цього документа.

Зазначене керівництво, як правило, є конфіденційним документом, оскільки він вміщує стратегію та методи банківської кредитної політики, і навіть у середині банку доводиться лише до відома працівників, які безпосередньо беруть участь у кредитному процесі. Загалом у Керівництві із застосування кредитної політики знаходять своє відображення усі основні етапи кредитного процесу, починаючи від формування портфелю кредитних заявок і аналізу кредитоспроможності потенційного позичальника до кредитного аналізу й аудиту, включаючи процес компенсації кредитних втрат комерційного банку.

Цей документ виступає основою для контролю і нагляду за організацією кредитного процесу в банку, довідковим матеріалом та інструкцією для працівників кредитного відділу за всіма аспектами кредитування, інструментом контролю за виконанням вимог інструкцій з кредитування для керівників кредитних відділів, визначає вимоги, на основі яких здійснюється перевірка працівниками відділу кредитного аналізу й аудиту, спрощує внесення коректив у поточну кредитну політику та організацію кредитного процесу і порядок його управління.

Вирішальну роль для організації ефективного управління кредитним процесом відіграють внутрішні документи банку, що регламентують організацію кредитних відносин банку з клієнтами. Саме внутрішньобанківські положення мають вміщувати докладні процедури розгляду кредитної заяви, вивчення кредитоспроможності позичальника, достатності, ліквідності та прийнятності застави, визначення вартості кредиту, його супроводу і моніторингу.

Комплекс внутрішніх положень, як правило, вміщує:

- порядок надання кредитів юридичним особам за різними видами позичкових рахунків;

- порядок надання юридичним особам довгострокових (інвестиційних) кредитів;

- порядок надання кредитів фізичним особам;

- методичні вказівки з вивчення кредитоспроможності юридичних та фізичних осіб – позичальників;

- методичні вказівки щодо застосування форм забезпечення виконання зобов'язань клієнтами з повернення кредитів;

- положення з контролю за здійсненням ризикових операцій;
- рекомендації щодо вивчення якості кредитного портфелю і вжиття заходів для її підвищення і т. ін.

Перелік внутрішньобанківських положень може бути розширений або звужений, але до нього обов'язково мають ввійти докладні процедури з порядку оформлення, надання, погашення усіх видів кредитів, включаючи роботу з проблемними кредитами. Ці положення не мають суперечити чинним положенням та інструкціям Національного банку України. Лише за наявності внутрішньобанківських положень можна у наступному дати оцінку правильності прийнятих рішень і відповідальності осіб, які порушили встановлені процедури при здійсненні кредитного процесу комерційного банку.

Якість внутрішньобанківських положень потребує оперативного внесення до них доповнень у зв'язку зі змінами нормативної бази та нормативних документів Національного банку України, що регламентують кредитні операції.

Запитання для самоконтролю

1. Які основні принципи та умови кредитування банками клієнтів у сучасних умовах?
2. Що являють собою суб'єкти та об'єкти кредитування?
3. Які напрямки економічної та правової роботи банків з позичальниками?
4. Який зміст і значення кредитної угоди для організації кредитних відносин?
5. Охарактеризуйте порядок видачі позик, їхнє документальне оформлення та скерування.
6. У чому полягає суть кредитного механізму і його елементів?
7. З яких етапів складається кредитний процес?
8. Як визначаються строки та порядок погашення позик?
9. Що таке плата за кредит і які фактори на неї впливають?
10. Який порядок визначення, нарахування та сплати відсотків, умови і порядок відстрочення погашення позик?
11. Яких видів бувають кредитні ризики і які методи управління ними?
12. Які методи управління кредитним ризиком на мікрорівні та на макрорівні?
13. Охарактеризуйте форми забезпечення своєчасності й повноти повернення позик.
14. Який порядок формування та використання резервів для покриття втрат від кредитної діяльності банків?
15. У чому полягає економічна робота банків з "кредитним портфелем"?
16. Як класифікують позичальників щодо оцінювання їхнього фінансового стану?
17. Як кредитна політика впливає на банківське кредитування?
18. У чому полягають макроекономічний та мікроекономічний аспекти кредитної політики?
19. У чому полягає кількісна та якісна характеристика позичальника при оцінюванні його кредитоспроможності?
20. Охарактеризуйте традиційні й нетрадиційні форми забезпечення повноти та своєчасності повернення позик.
21. Які вимоги до позичальників виставляє комерційний банк при розгляді можливості надання позики?

РОЗДІЛ 10

ОСОБЛИВОСТІ ОПЕРАЦІЙ З НАДАННЯ І ПОГАШЕННЯ ОКРЕМИХ ВИДІВ КРЕДИТУ

10.1. Бланковий кредит та кредит під заставу цінних паперів

Банк може надавати бланковий кредит у межах наявних ресурсів без застави майна чи інших видів забезпечення – тільки під зобов'язання повернути кредит із застосуванням підвищеної відсоткової ставки надійним позичальникам, які мають стабільні джерела погашення кредиту і перевірений авторитет у банківських колах.

Бланковий кредит – це вид банківського кредиту, що не забезпечений реальними цінностями.

Цей вид кредиту не має конкретного забезпечення і тому надається, як правило, першокласним за кредитоспроможністю клієнтам, з якими банк має давні зв'язки та не має претензій за оформленими раніше кредитами. Кредит видається ним для задоволення потреби в додаткових коштах, яка виникла у ході здійснення виробничого процесу, і має переважно короткотерміновий характер (від одного до трьох місяців). Оскільки позика видається без забезпечення її повернення відповідними зобов'язаннями (у вигляді застави, гарантії, страхування), тобто на довірі до клієнта, то процентна ставка встановлюється на вищому рівні, ніж за іншими кредитами.

Для оформлення кредиту підприємство подає у банк клопотання-заяву, де вказуються ціль, розмір і термін, на який він запрошується, баланси для визначення кредитоспроможності та проект кредитного договору. Ні обґрунтування причини виникнення потреби в кредиті до його видачі, ні цільове його використання надалі банк не перевіряє. Валюта позики спрямовується або на поточний рахунок позичальника, або безпосередньо на здійснення платежу за пред'явленими розрахунково-грошовими документами. Позика оформляється терміновим зобов'язанням на конкретний термін погашення, при настанні якого стягується з поточного рахунка позичальника. За кожен день прострочення погашення позичкової заборгованості (і процентів за кредит) банком стягується пеня в розмірі, визначеному кредитним договором. Сам факт виникнення у позичальника простроченої

заборгованості за виданим бланковим кредитом може відобразитися на зниженні довіри банку до клієнта і відмови надалі в наданні йому подібних кредитів.

В умовах ринкової економіки більшість підприємств володіє значною кількістю цінних паперів, які можуть бути використані для забезпечення банківських кредитів. Кредити під заставу цінних паперів – зручна форма кредитних відносин між кредитором і позичальником, оскільки вони ґрунтуються на доволі нескладній операції прийому в заставу та визначенні вартості цінних паперів. Витрати на зберігання такої застави незначні. Також простим є оцінювання їхньої заставної вартості, яке звичайно проводиться на фондовій біржі.

В забезпечення кредиту як об'єкт застави позичальником можуть бути подані різного роду цінні папери: акції, облігації, короткотермінові казначейські зобов'язання, векселі, депозитні сертифікати. При цьому до застави приймаються як іменні цінні папери, так і на пред'явника.

Застава цінних паперів здійснюється на умовах закладу з передачею заставлених цінних паперів на зберігання банку. Отримувачем кредиту може бути будь-яке платоспроможне підприємство, якому на правах власності належать цінні папери зовнішніх емітентів, тобто інших підприємств і банків, а також держави. Власні акції та облігації підприємства-позичальника не приймаються банком у забезпечення позики.

Перед видачею позик під цінні папери банк має взяти до уваги ряд чинників:

1) якість цінних паперів, які заставляються (тобто справжність і платоспроможність відповідно до Закону України «Про цінні папери та фондовий ринок»);

2) можливість реалізації цінних паперів на вторинному ринку як об'єктів застави, тобто ліквідність цінних паперів (наприклад, за умовами випуску не підлягають реалізації на фондовій біржі цінні папери пайових товариств і акціонерних товариств закритого типу);

3) платоспроможність банку, фірми, акціонерного товариства й інших організацій, які випустили цінні папери (чим вища їхня репутація або чим стабільніший дохід, який виплачується за цінними паперами, тим стійкіший курс цінних паперів і вища їхня реалізованість);

4) наявність у цінних паперів ринкової вартості, тобто їхнє котирування на фондовій біржі.

Для одержання позички позичальник подає до банку заяву разом з реєстром цінних паперів, які передаються в заставу.

При позитивному вирішенні питання про видачу позики укладаються кредитний договір і договір застави.

Розмір кредиту, який видається під заставу цінних паперів, встановлюється у відповідному відсотку від їхньої заставної вартості. Цей відсоток визначається ступенем ризику для банку за кожним цінним папером, що виступає як забезпечення кредиту. Так, зокрема, на практиці обсяг позики, яка видається під заставу державних цінних паперів, встановлюється в розмірі 90% від їхньої заставної вартості; під банківські акції, зареєстровані на фондовій біржі, він може коливатися на рівні 70–80%, а під котировані цінні папери підприємств – на рівні 60–70% від їхньої заставної ціни.

При непогашенні позичальником заборгованості за позикою у встановлений термін заставлені в забезпечення кредиту цінні папери у встановленому порядку переходять у власність банку. Банк може ці папери залишити за собою або продати їх за діючим курсом і погасити позичку клієнта.

10.2. Контокорентний кредит і овердрафт

Однією з форм організації кредитних відносин банків з позичальниками є контокорентний кредит. Цей кредит має багатоцільовий характер. Він надається на розрив у платіжному обороті клієнта, коли його поточні фінансові потреби перевищують наявні у нього власні ресурси.

Контокорентний кредит – це кредит банку, що надається в національній або іноземній валюті відповідно до потреб клієнта в обсязі, який не перевищує встановлений ліміт (кредитну лінію).

Для отримання кредиту відкривається контокорентний рахунок, на якому щоденно відображаються всі платежі клієнта і надходження коштів на його адресу.

Контокорентний рахунок – це єдиний активно-пасивний рахунок. З нього проводяться практично всі платежі (за дебетом), включаючи оплату розрахункових документів за різні види товарно-матеріальних цінностей і послуг, чеків на заробітну плату, доручень за платежами у бюджет та ін. У кредит рахунка зараховується вся виручка,

яка належить підприємству, від реалізації продукції та надання послуг. У кредит рахунка також надходять інші платежі, включаючи погашення заборгованості за товарними і нетоварними операціями, пені, штрафи, неустойки та ін. Оскільки весь платіжний оборот концентрується на контокорентному рахунку, поточний рахунок позичальника закривається.

Сальдо на контокорентному рахунку може бути дебетовим і кредитовим. Дебетове сальдо свідчить про те, що у позичальника тимчасово відсутні власні грошові кошти для здійснення платежів і йому виданий кредит. Кредитове сальдо, навпаки, показує, що надходження власних грошових коштів перевищує потребу в поточних платежах, клієнт не має потреби у кредиті і, власне, надав кредит банку. Кредитове сальдо дає підстави для сплати процентів на користь клієнта. Плата за це сальдо практично відповідає розміру процентів за рахунками до запитання.

Контокорентний рахунок банк відкриває таким клієнтам, з якими він має тривалі та стійкі відносини і які відчують постійну потребу в банківському кредиті.

З метою забезпечення банківської ліквідності контокорентний кредит надається переважно для фінансування поточного виробництва й обігу і не пов'язаний з фінансуванням інвестицій.

Кредитування за контокорентним рахунком є достатньо ризиковою формою кредитування. А тому плата за користування кредитом за контокорентом через вищий борговий ризик трохи вища, ніж за іншими короткотерміновими кредитами. Позичковий процент встановлюється індивідуально для кожного позичальника і є договірним. Крім процентів за операціями, банки нараховують також комісійні за послуги.

Контокорентний кредит може надаватися як із забезпеченням, так і без нього (бланковий кредит надається тільки першокласним позичальникам).

Кредитування здійснюється в межах кредитної лінії (ліміту). Її розмір встановлюється на рік на основі балансових даних позичальника про розміщення оборотних коштів і наявних у його розпорядженні джерел формування.

У кожному конкретному випадку режим перевищення кредитної лінії може бути різним. Кожний банк самостійно регулює свої взаємовідносини з клієнтом, диференціює кредитні відносини залежно

від кредитоспроможності позичальника, попереднього досвіду роботи з ним, ступеня довіри, обсягу перевищення кредитної лінії.

На практиці можлива ситуація, коли обумовленого у кредитному договорі ліміту кредитування не вистачає для покриття сильно збільшеного негативного сальдо між вимогами і зобов'язаннями позичальника. У таких випадках банк може без укладення спеціальної угоди дозволити своїм найбільш надійним клієнтам незначне короткотермінове розширення короткотермінового кредиту в межах встановленого терміну користування цим кредитом. Якщо ж наявність дебетового залишку перетворилася на систему, то банк з'ясовує причини цього явища і, залежно від їхнього характеру, може за необхідності укласти нову угоду, але вже на умовах стягнення вищих комісійних платежів.

Погашення кредиту за контокорентним рахунком здійснюється шляхом зарахування коштів, які надходять у кредит цього рахунка.

Використання позичальником контокорентного кредиту не виключає оформлення ним у банку інших кредитів, якщо очікується тимчасове збільшення потреби в залучених коштах, яка перевищує встановлений ліміт за контокорентним рахунком.

Оскільки контокорентний рахунок використовується для раціоналізації платіжного обороту, то контокорентний кредит за своєю природою – це бланковий кредит, призначений для покриття від'ємного сальдо рахунка, тобто при перевищенні зобов'язань клієнта над його вимогами. І, відповідно, контокорентний рахунок у першу чергу має відкриватися підприємствам з винятково високою кредитною репутацією, а потім вже клієнтам, що надали як забезпечення лімітованої величини дебетового сальдо рахунка гарантії третіх осіб, договору застави цінних паперів або певної частини майна й ін.

Правильний перебіг контокорентних відносин характеризується особливим договором між банком і клієнтом. Суттєвим пунктом у договорі є не обумовлене ніяким терміном право банку на закриття цього рахунка.

Розрахунки за контокорентний кредит проводяться, як правило, щомісячно. При цьому підсумовуються дебетові сальдо за той період, що минув, і визначається фактична сума використаного кредиту. Ця величина застосовується в розрахунках відсотків за кредит.

При укладенні банком договору з клієнтом слід передбачити розмір відсотків як компенсацію витрат з мобілізації грошових коштів для

кредитування, а також комісійні платежі як плату за ризик і згоду на надання кредиту.

У кредитному договорі може передбачатися й плата клієнту за кредитові сальдо за контокорентним рахунком. Відсотки обчислюються на основі суми фактично використаного кредиту. Комісійні платежі звичайно розглядаються як додаткова плата за користування позикою і встановлюються у вигляді визначеного відсотка від загальної суми кредиту, визначеної договором (приблизно 1 – 7%).

Відсотки за контокорентним кредитом обчислюються за такою формулою:

$$P_n = (D_o \times Z \times \Pi) : (360 \times 100),$$

де P_n – сума відсотків за кредит;

D_o – сума дебетових сальдо за розрахунковий період;

Z – процентна ставка;

Π – кількість днів, коли в розрахунковому періоді було дебетове сальдо за рахунком.

Окремим різновидом контокорентного кредиту є овердрафт.

Овердрафт (англ. overdraft) – це короткостроковий кредит, що надається надійному клієнту понад залишок коштів на його поточному рахунку в цьому банку в межах заздалегідь обумовленої суми шляхом дебетування його рахунка.

Суть овердрафту полягає в тому, що банк може оплачувати розрахункові документи клієнта на суми, що перевищують кредитовий залишок на його поточному рахунку, в результаті чого утворюється дебетове сальдо, тобто видається кредит.

Банки надають клієнтам такі кредити з метою оптимізації платіжного обороту і виконання в повному обсязі зобов'язань клієнтів за поточними платежами. При цій формі поточний рахунок клієнта не тільки зберігається, а й на ньому дозволяється мати дебетове сальдо.

Це означає, що, не відкриваючи кредитного рахунка, клієнт понад свої залишки і надходження коштів на поточний рахунок отримує право на додаткову оплату розрахункових документів і чеків за рахунок ресурсів банку.

Таке від'ємне сальдо на цьому рахунку називається овердрафтом, а його розмір визначається в договорі між банком і клієнтом. Як правило, в угоді між банком та клієнтом встановлюється максимальна сума

овердрафту – ліміт, який визначається банком на основі ретельного аналізу майбутніх грошових надходжень і платежів, бізнес-планів та планів реалізації продукції фірми-позичальника.

При овердрафті банк у межах узгодженого ліміту проводить платежі за клієнта на суму, що перевищує залишок коштів на його рахунку; в результаті на рахунку позичальника виникає дебетове сальдо, яке виражає суму його заборгованості перед банком. Такі кредити мають здебільшого короткотерміновий характер, завдяки їм клієнти здійснюють поточні платежі, які тимчасово перевищують надходження коштів на поточний рахунок.

При овердрафті на погашення заборгованості спрямовуються всі суми, що зараховуються на поточний рахунок клієнта, тому обсяг кредиту постійно змінюється відповідно до надходження і витрачання коштів. У результаті кредитове сальдо за рахунком клієнта може періодично змінюватись на дебетове, і навпаки. В принципі банки можуть допускати тривалу наявність дебетового сальдо на рахунках для надійних клієнтів. Однак при цьому вони посилюють контроль за діяльністю позичальників і загальним станом їхньої платоспроможності.

Фактичне використання позичкових коштів відображається на окремому кредитному рахунку. Якщо сума платежу, зазначена у платіжному документі клієнта, перевищує залишок коштів на поточному рахунку, то різниця (дебетове сальдо) автоматично оплачується банком за рахунок кредиту, але в межах невикористаного ліміту. Робиться проводка: дебет кредитного рахунка – кредит поточного рахунка. Якщо сума платежу перевищує залишок ліміту кредитування, то платіж банком не проводиться.

Основною перевагою овердрафту, крім економії витрат, пов'язаних з оформленням видач звичайних позик, є те, що клієнт, власне кажучи, платить за фактичне користування кредитом, оскільки банки, як правило, практикують щоденне нарахування процентів на суму непогашеного залишку. Нарахування платежів за користування кредитними ресурсами починається від часу списання суми овердрафту з рахунка клієнта і завершується в момент повного погашення заборгованості.

Овердрафт є найбільш зручним методом кредитування, що дає змогу клієнту вирішувати проблеми фінансування короткострокової заборгованості в періоди, коли його витрати тимчасово перевищують надходження коштів на рахунок.

Правом на отримання овердрафтного кредиту користуються клієнти банку, які мають стійкий фінансовий стан і уклали з банком відповідний договір.

Слід зазначити, що контокорентний кредит і овердрафт надаються у комплексі з розрахунково-касовим обслуговуванням тільки фінансово стійким підприємствам, котрі не допускали випадків прострочення повернення кредитів і несвоєчасної сплати відсотків, здійснюють прибуткову діяльність, стабільну виробничу або торговельну діяльність, що характеризується швидким обертанням коштів, мають постійні замовлення на виробництво та реалізацію продукції. Механізм надання і контокорентного кредиту, і овердрафту передбачає наявність постійних ділових взаємовідносин між банком та клієнтом, повну поінформованість банку щодо стану справ свого позичальника і високий рівень довіри до нього.

У нашій країні овердрафт розвивається порівняно швидко, але його питома вага в кредитному портфелі банків поки що незначна (3,5% на 01.01.2008 р., табл. 10.1).

Таблиця 10.1

Вимоги банків за кредитами, наданими в економіку України у 2006 – 2007рр. (за видами кредитів)*

Види кредитів	01.01.2007 р.		01.01.2008 р.		Відхилення	
	млн. грн.	%	млн. грн.	%	млн. грн.	%
Усього, з них:	245226	100,0	426863	100,0	+181637	–
1. Кредити в поточну діяльність, з них:	195251	79,6	332173	77,8	+136922	–1,8
Овердрафт	9099	3,7	14947	3,5	+5848	–0,2
За операціями РЕПО	259	0,1	446	0,1	+187	–
За врахованими векселями	1177	0,5	3299	0,8	+2122	+0,3
За факторинговими операціями	783	0,3	1375	0,3	+592	–
Інші кредити в поточну діяльність	183933	75,0	312107	73,1	+128174	–1,9
2. Кредити в інвестиційну діяльність, з них:	49975	20,4	94690	22,2	+44715	+1,8
Фінансовий лізинг	247	0,1	435	0,1	+188	–
Іпотечні кредити	27012	11,0	51888	12,2	+24876	+1,2
Інші кредити в інвестиційну діяльність	22715	9,3	42368	9,9	+19653	+0,6

* Джерело: Бюлетень Національного банку України. – 2008. – № 2. – С. 103–104.

Позитивом можна вважати зростання обсягів овердрафтного кредитування (з 1137 млн. грн. на кінець 2002 р. до 14947 млн. грн. на початок 2008 р. – у 13,2 разу), що вказує на стійкий фінансовий стан тих клієнтів банку, з якими розширюються обсяги відповідних кредитних операцій.

10.3. Консорціумний та паралельний кредит

Впровадження ринкових основ економіки і комерціалізація діяльності банків вимагають розвитку нових форм надання кредиту та більш різноманітних форм банківського співробітництва. З метою акумуляції кредитних ресурсів як в національній, так і в іноземній валюті для здійснення кредитування програм зі значними обсягами, зменшення кредитних ризиків, дотримання нормативного показника максимального розміру кредитного ризику на одного контрагента банки можуть об'єднуватися у консорціуми.

Банківський консорціум – це об'єднання банків для координації дій при проведенні різного роду банківських операцій. Банківські консорціуми можуть бути тимчасовими, створеними для фінансування однієї, переважно дуже великої операції, і постійно діючими, заснованими банками на паритетних засадах. Останні переважно використовуються для проведення операцій на валютних ринках та ринках позичкових капіталів.

Для проведення спільного фінансування банки можуть укласти угоди про консорціумне кредитування. Банківські консорціуми для надання кредитів можуть створюватися з метою об'єднання кредитних ресурсів, диверсифікації кредитного ризику і підтримання ліквідності балансу банку.

Консорціумні кредити не є самостійною формою кредиту і базуються на тих самих принципах, що й інші види банківських позик: змінюються тільки механізм акумулювання кредитних ресурсів і техніка надання кредиту.

Позичальник, який бажає отримати кредит у великій сумі, може самостійно визначити банк, який візьме на себе зобов'язання з організації банківського консорціуму та виконання функцій керівника кредитних операцій. Як правило, *керівником* вибирається найбільший банк з достатніми пасивами, що має певний досвід проведення великомасштабних операцій, має налагоджені зв'язки з фінансово-кредитними установами, кваліфіковані кадри і користується високою репутацією у банківській системі. Умовою прийняття банків у консорціум служить згода на мінімальний розмір участі, яка залежить від обсягу кредиту, що надається, і ступеня ризику за цією операцією.

Кредитні відносини між консорціумом та позичальником регулюються кредитним договором. У межах такої угоди банки-учасники

встановлюють умови надання кредиту і призначають банк, відповідальний за виконання угоди. Банки-учасники несуть ризик за цим кредитом пропорційно до внесених у консорціум коштів. Консорціумна угода підписується всіма учасниками. Консорціумна кредитна угода має містити такі статті:

- список учасників;
- суму кредиту і дату угоди;
- періодичність і порядок надання кредиту;
- відсоткову ставку, порядок нарахування та сплати відсотків;
- умови дострокового погашення;
- порядок компенсації позичальником збільшення вартості кредиту;
- санкції за порушення умов договору;
- підписи і печатки всіх учасників операції.

Кредит може надаватися позичальнику банківським консорціумом такими способами:

а) шляхом акумулювання кредитних ресурсів у визначеному банку з подальшим наданням кредитів суб'єктам господарської діяльності;

б) шляхом гарантування загальної суми кредиту провідним банком або групою банків. Кредитування здійснюється залежно від потреби у кредиті;

в) шляхом зміни гарантованих банками-учасниками квот кредитних ресурсів за рахунок залучення інших банків для участі в консорціумній операції.

При настанні термінів погашення зобов'язань позичальник повертає кредиторам не тільки позичені кошти і процент за кредит, а й відшкодовує всі витрати, пов'язані з організацією та здійсненням кредитної операції у сумах і в терміни, обумовлені в договорі. Повернення кредиту, сплата відсотків та комісійних, які покривають витрати банків-учасників кредитної операції, здійснюються пропорційно до їхньої ролі та частки участі в консорціумній угоді. Банк-лідер отримує ще спеціальну винагороду, крім відсотків і комісійних, що покривають його безпосередні витрати.

Деяку схожість з консорціумним кредитом має паралельний кредит.

Паралельний кредит – це така організація кредитних операцій з клієнтом, при якій у них беруть участь два або більше банків, однак кожен з банків самостійно веде переговори з позичальником, а потім

кредитні інститути погоджують між собою умови кредиту з тим, щоб у результаті укласти кредитний договір із загальними для всіх умовами.

Кожен банк самостійно надає позичальнику свою частину кредиту, яка на нього припадає, дотримуючись загальних, погоджених з іншими банками умов кредитування.

Своєрідною формою консорціумного чи паралельного кредиту починають виступати спільні гарантії або поручительства банків за зобов'язаннями клієнта.

10.4. Іпотечний кредит

Іпотечний кредит – це особливий вид економічних відносин щодо надання кредитів під заставу нерухомого майна (іпотеки).

Іпотека – це один зі способів забезпечення зобов'язання нерухомим майном, при якому заставодержатель має право у разі невиконання заставодавцем зобов'язання отримати задоволення своїх вимог за рахунок заставленої нерухомості.

Кредиторами з іпотеки можуть бути іпотечні банки або спеціалізовані іпотечні компанії, а також банківські установи. Позичальниками виступають фізичні та юридичні особи, головним чином, фізичні, які мають у власності об'єкт іпотеки. Об'єктом застави може бути нерухоме майно: житлові будинки і квартири, виробничі будівлі, споруди, магазини, склади, земельні ділянки. Головними особливостями застави є: по-перше, наявність у позичальника власності; по-друге, щоб ця власність не була об'єктом застави за іншою угодою.

При заставі нерухомого майна боржник лише зберігає своє право власності. Однак заставлене майно залишається в руках боржника, який продовжує його експлуатувати.

Ресурсами кредитування іпотечних банків є власні накопичення, іпотечні облігації та залучені кошти на рахунки клієнтів.

Іпотечні облігації – довгострокові цінні папери, які випускаються банками під забезпечення нерухомим майном (земля, виробничі і житлові будівлі, споруди, квартири та інші об'єкти) і приносять твердий дохід.

Основними документами при оформленні іпотечного кредиту є заставні, цінні папери, які можуть (також як й іпотечні облігації) йти на вторинний ринок цінних паперів. Заставна розглядається як документ,

який надає кредитору законне право власності на заставу за позицію. Заставна під нерухомість є основним забезпеченням іпотечного кредиту. При погашенні боргу у встановлений термін передача права власності втрачає силу. Заставна під нерухомість містить зобов'язання позичальника за кредитним договором.

Для захисту інтересів кредитора заставна має бути відповідним чином оформлена в державній установі.

Заставодержатель (банк) має право перевіряти за документами і фактично наявність, розмір, стан та умови зберігання закладеного майна.

Проблемами розвитку іпотечного кредитування в українських банках є: недостатня ресурсна база банків, заснована на низькому платоспроможному попиті на нерухомість, відсутність у банків досвіду розміщення коштів на терміни більше, ніж рік та висока інфляція. За оцінками спеціалістів банків, які займаються іпотечним кредитуванням, найбільш переважним кредитним періодом для клієнтів є термін до трьох років. Для банків великою проблемою ліквідності вважається розрив між термінами залучення короткотермінових ресурсів і довгими термінами розміщення ресурсів при іпотечному кредитуванні.

В Україні розробляється нормативно-правова база, яка створює умови для здійснення операцій з нерухомістю та землею. Законодавство України про іпотеку базується на Конституції України і складається з Цивільного кодексу України, Господарського кодексу України, Земельного кодексу України законів «Про заставу», «Про іпотеку», «Про іпотечне кредитування, операції з консолідованим іпотечним боргом та іпотечні сертифікати», «Про іпотечні облігації» та інших нормативно-правових актів, а також міжнародних договорів України.

Згідно з чинним законодавством України, *іпотека* – вид забезпечення виконання зобов'язання нерухомим майном, що залишається у володінні і користуванні іпотекодавця, згідно з яким іпотекодержатель має право в разі невиконання боржником забезпеченого іпотекою зобов'язання одержати задоволення своїх вимог за рахунок предмета іпотеки переважно перед іншими кредиторами цього боржника у визначеному законодавством порядку.

Іпотекодавець – особа, яка передає в іпотеку нерухоме майно для забезпечення виконання власного зобов'язання або зобов'язання іншої особи перед іпотекодержателем. Іпотекодавцем може бути

боржник або майновий поручитель. **Майновий поручитель** – особа, яка передає в іпотеку нерухоме майно для забезпечення виконання зобов'язання іншої особи – боржника. **Боржник** – іпотекодавець або інша особа, відповідальна перед іпотекодержателем за виконання основного зобов'язання.

Іпотекодержатель – кредитор за основним зобов'язанням.

Іпотека виникає на підставі договору, закону або рішення суду.

Взаємні права і обов'язки іпотекодавця та іпотекодержателя за іпотечним договором виникають з моменту його нотаріального посвідчення.

Іпотека має похідний характер від основного зобов'язання і є дійсною до припинення основного зобов'язання.

У разі порушення боржником основного зобов'язання відповідно до іпотеки іпотекодержатель має право задовольнити забезпечені нею вимоги за рахунок предмета іпотеки переважно перед іншими особами, права чи вимоги яких на передане в іпотеку нерухоме майно не зареєстровані у встановленому законом порядку або зареєстровані після державної реєстрації іпотеки.

Обтяження нерухомого майна іпотекою підлягає державній реєстрації в порядку, встановленому Законом України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обмежень».

Предметом іпотеки можуть бути один або кілька об'єктів нерухомого майна за таких умов:

- нерухоме майно належить іпотекодавцю на праві власності або на праві господарського відання, якщо іпотекодавцем є державне або комунальне підприємство, установа чи організація;
- нерухоме майно може бути відчужене іпотекодавцем і на нього відповідно до законодавства може бути звернене стягнення;
- нерухоме майно зареєстроване у встановленому законом порядку як окремий виділений у натурі об'єкт права власності, якщо інше не встановлено Законом України «Про іпотеку».

Вартість предмета іпотеки визначається за згодою між іпотекодавцем і іпотекодержателем або шляхом проведення оцінювання предмета іпотеки відповідним суб'єктом оцінної діяльності у випадках, встановлених законом або договором.

За рахунок предмета іпотеки іпотекодержатель має право задовольнити свою вимогу за основним зобов'язанням у повному обсязі

або в частині, встановленій іпотечним договором, що визначена на час виконання цієї вимоги, включаючи сплату процентів, неустойки, основної суми боргу та будь-якого збільшення цієї суми, яке було прямо передбачене умовами договору, що обумовлює основне зобов'язання.

Основне зобов'язання – зобов'язання боржника за договорами позики, кредиту, купівлі-продажу, лізингу, а також зобов'язання, яке виникає з інших підстав, виконання якого забезпечене іпотекою.

Закон України «Про іпотеку» запроваджує новий фінансовий інструмент – заставну. **Заставна** – це борговий цінний папір, який засвідчує безумовне право його власника на отримання від боржника виконання за основним зобов'язанням за умови, що воно підлягає виконанню у грошовій формі, а в разі невиконання основного зобов'язання – право звернути стягнення на предмет іпотеки. Заставна оформлюється, якщо її випуск передбачений іпотечним договором.

Заставна може передаватися її власником будь-якій особі шляхом вчинення індосаменту відповідно до Закону України «Про іпотеку». Заставна складається у письмовій формі в одному примірнику на бланку стандартної форми, яка затверджена Державною комісією з цінних паперів та фондового ринку. На всіх оригінальних примірниках іпотечного договору робиться відмітка про оформлення заставної.

Для реалізації прав за заставною її власник зобов'язаний заявити боржнику письмову вимогу про виконання основного зобов'язання. Іпотекодержатель (власник заставної) може до настання строку виконання боржником зобов'язань за заставною проводити операції з належними йому заставними для рефінансування власної діяльності шляхом залучення додаткових грошових коштів від інших осіб.

Рефінансування може здійснюватися такими способами:

- відчуження (продаж) заставної шляхом вчинення індосаменту;
- продаж заставної із зобов'язанням зворотного викупу (операція репо);
- передача заставної у заставу для забезпечення виконання зобов'язань перед іншими кредиторами;
- емісія іпотечних цінних паперів;
- іншим способом, який не суперечить закону.

Заставні можуть забезпечувати випуск іпотечних цінних паперів – іпотечних облігацій та іпотечних сертифікатів. У разі невиконання або

неналежного виконання боржником основного зобов'язання іпотекодержатель має право задовольнити свої вимоги за основним зобов'язанням шляхом звернення стягнення на предмет іпотеки.

Відносини у сфері іпотечного кредитування регулює також Закон України «Про іпотечне кредитування, операції з консолідованим іпотечним боргом та іпотечні сертифікати». Відповідно до цього Закону, **іпотечний кредит** – правовідносини, які виникають на підставі договору про іпотечний кредит між кредитором і боржником щодо надання коштів у користування з встановленням іпотеки. Кредитор, який є власником іпотечних активів, має право випускати іпотечні сертифікати.

Іпотечний сертифікат – особливий вид цінного паперу, забезпечений іпотечними активами або іпотеками. Іпотечні сертифікати можуть бути випущені у вигляді:

- сертифікатів із фіксованою дохідністю;
- сертифікатів участі.

Сертифікати з фіксованою дохідністю – це сертифікати, які забезпечені іпотечними активами та посвідчують такі права власників:

- право на отримання номінальної вартості у передбачені умовами випуску сертифікатів терміни;
- право на отримання процентів за сертифікатами на умовах інформації про випуск сертифікатів;
- право на задоволення вимог – у разі невиконання емітентом взятих на себе зобов'язань – з вартості іпотечних активів, що є забезпеченням випуску сертифікатів з фіксованою дохідністю, переважно перед іншими кредиторами емітента.

Сертифікати участі – це сертифікати, які забезпечені іпотеками та посвідчують частку його власника у платежах за іпотечними активами. Власник сертифікатів участі має такі права:

- право на отримання частки у платежах за іпотечними активами відповідно до договору про придбання сертифікатів;
- право на задоволення вимог – у разі невиконання емітентом взятих на себе зобов'язань – з вартості іпотечних активів, які перебувають у довірчій власності управителя.

Забезпеченням виконання зобов'язань за сертифікатами з фіксованою дохідністю є іпотечні активи. Забезпеченням виконання

зобов'язань за сертифікатами участі є іпотеки, які становлять іпотечний пул та забезпечують виконання зобов'язань, реформованих у консолідований іпотечний борг.

Іпотечні активи – реформовані в консолідований іпотечний борг зобов'язання за договорами про іпотечний кредит здійснювати платежі в рахунок погашення основного зобов'язання протягом строку обігу сертифікатів.

Консолідований іпотечний борг – зобов'язання за договорами про іпотечний кредит, реформовані кредитором.

Іпотечний пул – об'єднання іпотек за іпотечними договорами, що забезпечує виконання основних зобов'язань, реформованих у консолідований іпотечний борг.

Вирішення проблеми залучення ресурсів для іпотечного кредитування вирішується рядом іпотечних банків за рахунок випуску іпотечних облігацій.

Правові засади випуску та обігу іпотечних облігацій, вимоги до їхнього іпотечного покриття, а також особливості державного регулювання і нагляду в цій сфері визначає Закон України «Про іпотечні облігації».

Іпотечними облігаціями є облігації, виконання зобов'язань емітента за якими забезпечене іпотечним покриттям. Іпотечні облігації є іменними цінними паперами. Іпотечна облігація засвідчує внесення грошових коштів її власником і підтверджує зобов'язання емітента відшкодувати йому номінальну вартість цієї облігації та грошового доходу в порядку, встановленому проспектом емісії, а в разі невиконання емітентом зобов'язань за іпотечною облігацією надає її власнику право задовольнити свою вимогу за рахунок іпотечного покриття.

Іпотечне покриття – іпотечні активи, а також інші активи, які відповідно до проспекту емісії та реєстру іпотечного покриття забезпечують виконання зобов'язань емітента за іпотечними облігаціями.

Можуть випускатися такі види іпотечних облігацій:

- 1) звичайні іпотечні облігації;
- 2) структуровані іпотечні облігації.

Емітентом звичайних іпотечних облігацій є іпотечний кредитор, що несе відповідальність за виконання зобов'язань за такими іпотечними облігаціями іпотечним покриттям і всім іншим своїм майном, на яке відповідно до законодавства може бути звернено стягнення.

Іпотечний кредитор – фінансова установа, крім спеціалізованої іпотечної установи, яка відповідно до законодавства має право надавати кредити (позики), виконання зобов'язань боржників за якими забезпечене іпотекою, та яка набула право вимоги за забезпеченими іпотекою кредитами (позиками) від інших осіб.

Емітентом структурованих іпотечних облігацій є спеціалізована іпотечна установа, яка несе відповідальність за виконання зобов'язань за такими іпотечними облігаціями лише іпотечним покриттям.

Спеціалізована іпотечна установа – це фінансова установа, винятковим видом діяльності якої є придбання іпотечних активів та випуск структурованих іпотечних облігацій.

За останній період у кредитній діяльності комерційних банків України простежувалася стійка тенденція до зростання обсягів іпотечного кредитування суб'єктів господарювання і фізичних осіб з 27012 млн. грн. на 01.01.2007 р. до 51888 млн. грн. на 01.01.2008 р. (табл. 10.1).

Серед вимог банків за кредитами, наданими в економіку України, питома вага іпотечних кредитів протягом 2007 р. підвищилася на 1,2 процентного пункту та на 01.01.2008 р. становила 12,2% (див. табл. 10.1), з яких 78,1% – кредити в іноземній валюті. Заборгованість за іпотечними кредитами за цей період зросла в 1,9 разу. Незважаючи на те, що порівняно з попереднім роком темпи їхнього зростання уповільнились, у номінальному значенні їхній обсяг на 50% був більшим, ніж у 2006 р., переважно за рахунок зростання вимог за кредитами, наданими фізичним особам. Частка іпотечних кредитів фізичним особам у загальному обсязі вимог за іпотечними кредитами дорівнювала 78%, з яких 85,5% – кредити в іноземній валюті.

10.5. Особливості банківського кредитування фізичних осіб

10.5.1. Суть, види та особливості кредитування фізичних осіб

Розвиток ринкових відносин у банківській сфері має забезпечити новий етап у розвитку банківської діяльності. Це є найбільш необхідним, складним завданням у вирішенні питань, пов'язаних з наданням послуг фізичним особам.

У здійсненні таких перетворень провідне місце належить комерційним банкам. Вони є головними суб'єктами ринку, які забезпечують регулювання фінансово-кредитних відносин між

юридичними і фізичними особами. Тому важливу роль у такій ситуації відіграють розвиток та вдосконалення обслуговування населення і надання йому послуг з боку комерційних банків, а саме кредитних.

З кожним клієнтом банки прагнуть до встановлення довгострокових партнерських відносин. З цією метою вони намагаються прогнозувати розвиток потреб клієнтів, розробляючи і пропонуючи повний спектр банківських послуг.

Кредитні відносини комерційних банків з фізичними особами базуються на інтересах забезпечення надійності та фінансової стабільності, диверсифікації ресурсів і надходжень, зміцнення позицій кожного банку на перспективних сегментах роздрібною ринку. Надання кредитних послуг фізичним особам призводить до передачі банками коштів клієнтам у тимчасове користування за плату у вигляді процента.

В Україні можливість кредитування фізичних осіб була започаткована у ході банківської реформи, офіційною датою якої є березень 1991 р., коли було ухвалено Закон України «Про банки і банківську діяльність». Проте, незважаючи на наявність юридичної бази та можливість реалізації механізму надання індивідуальних позик, кредитування фізичних осіб упродовж достатньо тривалого періоду часу здійснював лише Ощадний банк України, а інші комерційні банки більш активно почали працювати в цьому напрямку лише з 2000 р.

На сьогодні частка кредитів, наданих фізичним особам у структурі кредитного портфеля банків України, з кожним роком зростає. Такий активний розвиток сектору споживчого кредитування пов'язаний з об'єднанням зусиль, що відбувається протягом двох останніх років. Торговельні підприємства зацікавлені у збільшенні обсягів продажів, банки – у збільшенні своїх кредитних портфелів.

При кредитуванні фізичних осіб банками застосовується така специфічна форма кредиту, як споживчий кредит. **Споживчий кредит** – це кредит, який надається фізичним особам на придбання споживчих товарів тривалого користування і який повертається в розстрочку.

Споживчий кредит дає змогу населенню споживати товари і послуги до того, як споживачі спроможні їх оплатити. Тим самим споживчий кредит забезпечує підвищення життєвого рівня споживачів. У макроекономічному плані споживчий кредит збільшує сукупний платоспроможний попит на предмети споживання і послуги, що стимулює розширення обсягів їхнього виробництва.

До споживчих позик належить надзвичайно широкий набір видів кредитів. Власне у загальному плані виділяють товарні і грошові споживчі кредити. **Товарний споживчий кредит** пов'язаний з продажем товарів тривалого користування в кредит (з розстрочкою платежу). **Грошовий споживчий кредит** – це надання банківськими або небанківськими кредитними установами позик фізичним особам на задоволення їхніх споживчих потреб.

Кредити фізичним особам можна класифікувати за різними ознаками і критеріями (рис. 10.1).

Як основні такі критерії можна визначити класифікацію кредиту за:

- цільовим характером;
- суб'єктами кредитних відносин – на банківські та небанківські;
- способом організації надання позичкових коштів – на позики організовані й неорганізовані, прямі та непрямі;
- формами видачі – на товарні й грошові кредити;
- ступенем покриття кредитом вартості товарів, послуг – на позики на повну вартість або на часткову їхню оплату;
- способом погашення кредиту – на ті, які погашаються поступово (в розстрочку) або разовим платежем;
- строками надання – короткострокові, середньострокові та довгострокові.

Фізичних осіб кредитують за такими самими принципами, що й суб'єктів господарювання: на умовах цільової спрямованості, строковості, повернення, платності та забезпеченості.

З огляду на суб'єкт кредитування на роздрібному ринку – фізичну особу – банками висуваються особливі вимоги до позичальника, пакета документів для одержання кредиту та видів його забезпечення. Вони суттєво відрізняються від вимог до позичальника на корпоративному ринку – юридичних осіб – і пов'язані з віком клієнта, станом його здоров'я, соціальною стабільністю (наявністю постійної роботи, сім'ї), загальним матеріальним становищем (рівнем доходів, наявністю майна), діловою репутацією.

Банк надає кредити фізичним особам у розмірах, що визначається на основі вартості товарів і послуг, які є об'єктом кредитування, в межах вартості майна, майнових прав, які можуть бути передані банку в забезпечення фізичною особою з урахуванням суми її поточних доходів.

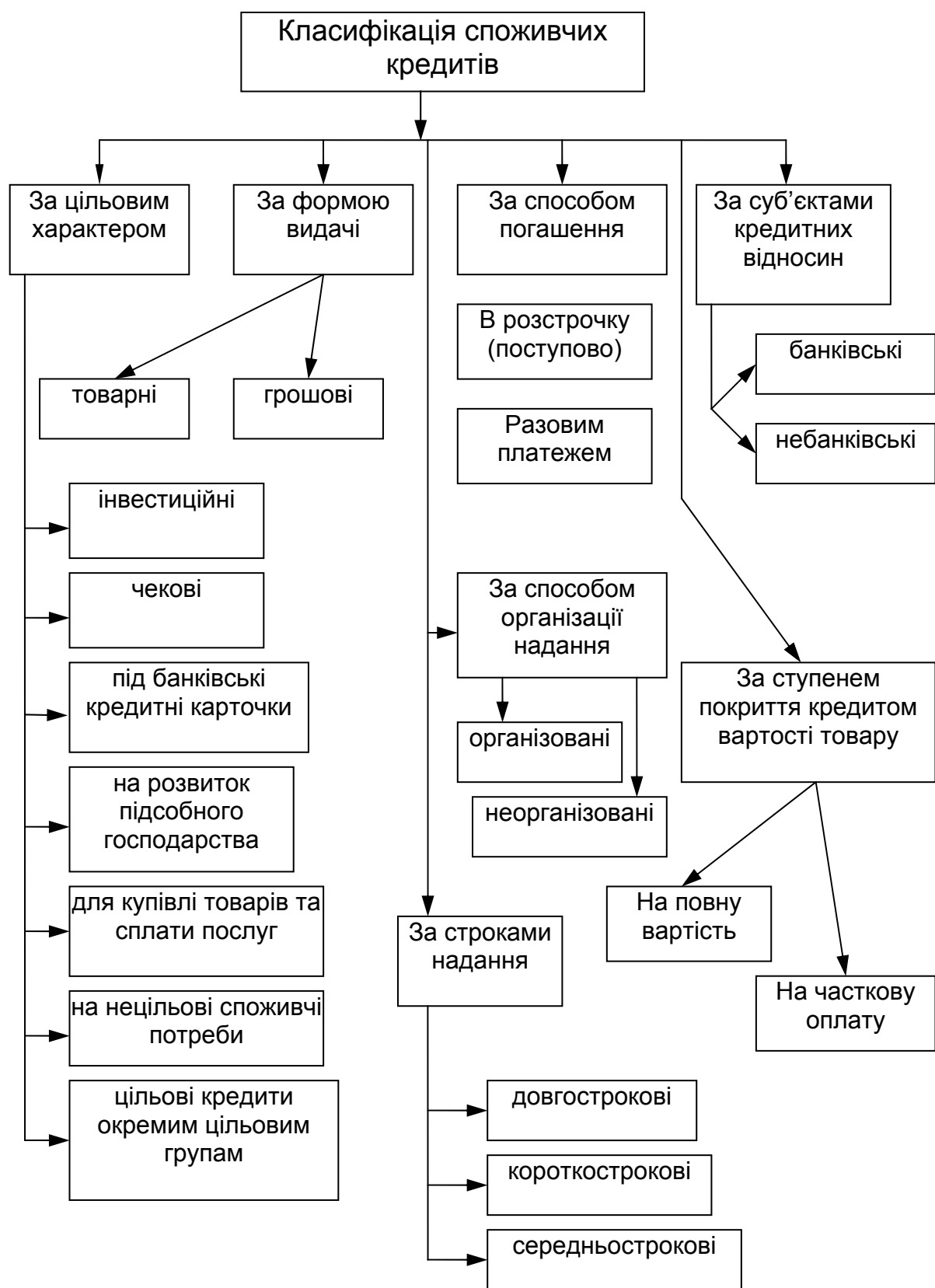

Рис.10.1. Класифікація споживчих кредитів.

Отже, споживчий кредит є засобом задоволення різних потреб населення. Як зазначалося раніше, при споживчому кредиті позичальником є фізичні особи, а кредиторами – кредитні установи, а також підприємства і організації різних форм власності.

У різних країнах діють різні закони, що регулюють умови кредитування індивідуальних позичальників, однак їх об'єднує спільна мета: заради підвищення рівня життя споживчий кредит має бути доступний у необхідному обсязі.

Установи комерційних банків надають кредити повнолітнім дієздатним громадянам України, які мають постійне джерело доходу. Основні напрямки кредитної та процентної політики визначаються комерційним банком, у межах яких встановлюються:

- об'єкти кредитування;
- максимальні розміри кредитів;
- мінімальні процентні ставки за кредитами;
- строки користування кредитом.

Установи комерційних банків здійснюють видачу кредитів населенню в межах кредитних ресурсів. Обов'язковою умовою надання кредиту є його забезпечення заставою (закладом) майна або цінних паперів та доходів за ними.

До основних умов кредитування фізичних осіб належать:

- операції проводяться тільки в межах вільних кредитних ресурсів у національній або іноземній валюті;
- банки виходять з необхідності поєднання своїх інтересів з інтересами вкладників та держави;
- для забезпечення власної стійкості операції проводяться з дотриманням встановлених Національними банком України економічних нормативів. Про видачу кредитів в іноземній валюті обов'язково повідомляється в Національний банк України;
- рішення про умови та порядок надання кредиту приймається колективно і визначається правилами банку;
- кредити надаються тільки платоспроможним і кредитоспроможним фізичним особам – позичальникам, які мають власні оборотні кошти;
- позики видаються на забезпечення потреб у сфері виробництва і сфери обігу фізичним особам;
- всі питання у кредитних взаємовідносинах будуються на договірній основі та ін.

Розміри кредитів, що надаються громадянам України, обмежуються:

- граничними розмірами, встановленими комерційним банком для конкретного виду кредитів;
- платоспроможністю позичальника, його здатністю повністю й у встановлений строк повернути отриманий кредит;
- вартістю заставленого майна і цінних паперів, що можуть бути надані позичальником (іншою особою) для забезпечення повернення кредиту з урахуванням виду застави.

Банк може надавати кредити всім кредитоспроможним фізичним особам – резидентам на придбання товарів широкого вжитку, транспортних засобів, оплату послуг, купівлю, будівництво, реконструкцію та капітальний ремонт житла й інших об'єктів нерухомості, на задоволення інших поточних потреб.

Кредит надається після проведення банком ідентифікації позичальника, комплексного вивчення його кредитоспроможності та визначення рівня ризику кредитної операції.

Фізична особа – резидент, яка має намір отримати кредит, має задовольняти, зокрема, такі вимоги:

- бути кредитоспроможною (мати постійне джерело доходів) та підтвердити свою кредитоспроможність;
- відповідно до вимог банку надати пакет документів;
- забезпечити виконання зобов'язань за кредитним договором заставою майна (майнових прав), порукою чи іншими формами забезпечення відповідно до вимог банку.

Кредити фізичним особам не надаються, якщо оцінка кредитоспроможності позичальника свідчить про високий ступінь ризику, в результаті чого кредитна операція буде класифікована як сумнівна чи безнадійна.

Розмір відсоткових ставок та порядок їхньої сплати встановлюються установою банку залежно від кредитного ризику, наданого забезпечення, попиту і пропозицій, що склались на кредитному ринку.

Строк повернення кредиту визначається банком і позичальником у кредитному договорі та залежить від розміру кредиту й кредитоспроможності позичальника. Банк надає кредити фізичним особам у розмірах, що визначаються вартістю товарів і послуг, які є об'єктом кредитування.

Надання кредитів здійснюється на підставі кредитних договорів, які укладаються індивідуальними позичальниками з установою банку за місцем проживання, за винятком кредитів на будівництво або купівлю індивідуальних житлових будинків (квартир), які надаються за місцем забудови або знаходження індивідуального житлового будинку (квартири).

Розмір процентної ставки за користування кредитом встановлюється установою банку самостійно залежно від вартості кредитних ресурсів, характеру наданого забезпечення, виду кредиту, попиту та пропозиції на кредитному ринку в конкретному регіоні й інших факторів з таким розрахунком, щоб сума одержаних від позичальника відсотків покривала витрати банку із залучення коштів, необхідних для надання кредиту, й забезпечувала рентабельну роботу установи банку.

Протягом часу дії кредитного договору банк має право змінювати рівень процентної ставки за кредит залежно від зміни процентної політики банку та державних органів, у компетенцію яких входить вирішення цих питань, від попиту та пропозицій на кредитні ресурси з оформленням цих змін додатковою угодою. Порядок зміни процентної ставки обумовлюється у кредитному договорі.

У разі відмови позичальника укласти додаткову угоду про зміну процентної ставки кредитний договір розривається банком в односторонньому порядку, а позичальник зобов'язаний повністю розрахуватись за одержаним кредитом.

Рішення про надання кредиту приймається кредитним комітетом установи банку на підставі загального висновку кредитного підрозділу, який має враховувати висновки з цього питання служби безпеки, юридичної служби та підрозділу з управління ресурсами.

Фізичні особи погашають кредити шляхом перерахування коштів із поточного рахунка, вкладного (депозитного) рахунка, переказами через пошту або готівкою.

Новий кредит надається лише за умови повної сплати заборгованості за раніше одержаними кредитами або за наявності додаткового ліквідного майна і реальних можливостей щодо своєчасного погашення кредиту й сплати процентів.

Нині на ринку склалися певні обмеження щодо кредитування фізичних осіб, спрямовані на зниження кредитних ризиків банків.

Кредити не надають:

- нерезидентам;
- неплатоспроможним фізичним особам із незадовільним фінансовим становищем;
- для погашення іншого кредиту чи заборгованості за кредитом
- фізичним особам – засновникам або керівникам підприємств, щодо яких є негативна інформація;
- за неспроможності клієнта надавати ліквідну заставу або інше забезпечення, що гарантувало би повернення кредиту і відсотків;
- клієнту, сукупний місячний дохід якого не забезпечує щомісячного повернення частки кредиту і сплати нарахованих відсотків;
- фізичним особам, які в період дії кредитного договору досягнуть пенсійного віку.

Діють певні обмеження і щодо суми позики фізичним особам: її максимальний розмір може встановлюватися у вигляді абсолютної суми, відсотка від ринкової вартості забезпечення, відсотка від вартості товарів, на оплату яких береться кредит. Позичку надають за наявності у клієнта прописки в місті, де розташована установа банку.

Однією з важливих засад організації кредитування є принцип забезпеченості кредиту, що означає наявність у банку права для захисту своїх інтересів, недопущення збитків від неповернення боргу через неплатоспроможність фізичної особи-позичальника. Мета реалізації цього принципу – зменшити ризик кредитної операції. Майнові інтереси кредитора мають бути повною мірою захищені у разі можливого порушення фізичною особою узятих на себе зобов'язань.

Кредит надається під певне реальне забезпечення фізичної особи як позичальника: заставу (нерухомість, автотранспорт, цінні папери, обладнання, майнові права на депозити); гарантію та поручительство третіх осіб (фізичних і юридичних); заклад (ювелірних виробів, аудіо-, відеотехніки, побутової техніки тощо); страхове свідоцтво та ін. Банківський кредит, не забезпечений реальними цінностями, надається як виняток окремим фізичним особам, які мають давні ділові зв'язки з банком і високу платоспроможність.

До забезпечення кредитів, які надаються фізичним особам, висуваються вимоги:

- якщо майно є спільною власністю або придбане в період подружнього життя, то потрібна письмова згода одного з подружжя на передачу майна в заставу;

- не приймається у заставу житло, де прописані неповнолітні особи, пенсіонери та інваліди;
- не приймається у заставу житло, договір купівлі-продажу якого укладено менше як за 3 роки до отримання кредиту – з огляду на ймовірність його оскарження колишнім власником у судовому порядку в межах строку позовної давності;
- майно, яке надається в заставу, підлягає обов'язковому страхуванню на користь банку, а договір застави – нотаріальному засвідченню.

Інтенсивному розвитку кредитування фізичних осіб в Україні сприяли, перш за все, такі фактори:

– загальне зниження рівня дохідності банківських операцій. На такому фоні споживче кредитування характеризується високим рівнем дохідності порівняно з дохідністю вкладень в інші фінансові інструменти і є певною мірою привабливим;

– загострення конкуренції на ринку корпоративного кредитування. Протягом 2006–2007 рр. спостерігається активізація діяльності іноземних банків, витіснення дрібних і середніх вітчизняних банків великими із сегмента кредитування першокласних позичальників, що також підштовхує банки до освоєння ринку кредитів населенню;

– зростання реальних доходів населення. Цей показник, а також показник чисельності та густоти населення є визначальними для банків, що спеціалізуються на роздрібних банківських послугах, при прийнятті рішення про відкриття свого підрозділу в тому чи іншому регіоні;

– зацікавленість торговельних підприємств. Зростання споживчого кредитування дає змогу суттєво стимулювати обсяги продажів торговельних підприємств.

Позитивні тенденції до зростання обсягів кредитних послуг для роздрібних клієнтів недостатньо розкривають економічний потенціал вітчизняної банківської системи порівняно з банківською практикою розвинутих країн. В Україні частка кредитів населенню, які видаються банками, перебуває в межах кількох процентів від ВВП країни, що, відповідно, визначається тими проблемами, які простежуються на кредитному сегменті ринку банківських послуг. До основних проблем вітчизняних комерційних банків у сфері кредитування фізичних осіб, які потребують вирішення, слід зарахувати такі:

1. Кредитування фізичних осіб є більш ризиковою сферою діяльності банків, ніж при обслуговуванні корпоративних клієнтів.

Вагомий вплив на роздрібну кредитну діяльність банків здійснюють два основних банківських ризиків. Передусім це кредитний ризик, який є найбільш суттєвим фактором, що стримує активний розвиток кредитування фізичних осіб. Він пов'язаний з можливістю невиконання позичальником своїх зобов'язань перед банком, тобто втрати банком основної суми позики і процентів за нею. Другим значним ризиком, який впливає на діяльність банків, є ризик ліквідності.

2. Недостатній розвиток довгострокових кредитних послуг, а саме іпотечного кредитування, що пов'язано з відсутністю відлагодженої системи оцінювання нерухомого майна позичальника.

3. Проблема розвитку довгострокового кредитування, пов'язана із залученням ресурсів для його здійснення. Відповідно, це спричиняє проблеми з формуванням довгострокового кредитного портфеля банку, який не може опиратися на короткострокові ресурси. Невідповідність строків банківських активів і пасивів призводить до втрати ліквідності банку.

4. Відсутність надійних, ґрунтовно розроблених методик оцінювання кредитоспроможності клієнта на роздрібному ринку, що призводить до виникнення проблемних кредитів, оскільки практично кожний банк розробляє власну методику визначення кредитоспроможності позичальника, за якою один і той самий клієнт у різних банках може бути зарахований до різних класів позичальників. Така невизначеність негативно впливає на якість кредитних послуг, а також несе загрозу для банків щодо зростання кількості неповернених позик.

5. Проблеми технічного порядку, які виникають у зв'язку з надмірною задокументованістю процесу видачі довгострокової позики.

6. Відсутність ефективного механізму застави майна, черговості щодо одержання позовного права банком, відсутність вторинного ринку реалізації заставленого майна – все це в сукупності призводить до того, що нерухоме майно, взяте у заставу, часто стає малоліквідним.

10.5.2. Кредитування фізичних осіб на споживчі цілі та нагальні потреби

Короткострокові кредити надаються громадянам на споживчі цілі (придбання товарів широкого вжитку і тривалого користування, транспортних засобів) та на нагальні потреби (лікування, навчання, весілля, народження дитини, непередбачені обставини й ін.) строком до 1 року.

Кредит на споживчі цілі (короткостроковий кредит) може бути наданий громадянам, які мають самостійне джерело доходів за місцем проживання. Нестабільна ситуація в нашій країні, що призводить до потужних інфляційних процесів, змушує банки постійно змінювати відсоткову ставку за користування кредитом у зв'язку зі зміною облікової ставки Національного банку України.

З урахуванням різних видів кредиторів можна виділити форми прямого та опосередкованого кредитування населення на споживчі цілі.

При наданні прямого банківського кредиту укладається кредитний договір між банком і позичальником – користувачем позики.

За наявності посередника в кредитних відносинах банку з клієнтом відбувається опосередковане кредитування. Такими посередниками найчастіше виступають підприємства роздрібної торгівлі. Кредитний договір у такому випадку укладається між клієнтом та магазином, який у наступному порядку отримує позику в банку. Про поширеність такої форми кредитування свідчить, наприклад, те, що на даний час більше, ніж 60% позик, що надаються американцям на купівлю автомобіля, є опосередкованою формою кредитування.

Пряме та опосередковане банківське кредитування споживчих потреб населення має свої переваги й недоліки. Перше, що вигідно відрізняє пряме банківське кредитування від опосередкованого, – це простота організації кредитного процесу, яка дає змогу оцінити об'єкт кредитування, з'ясувати економічну доцільність видачі позики та організувати дієвий контроль за її використанням і погашенням. Безперечно, ці переваги позитивно впливають на організацію кредитних відносин між банком та позичальником, але, з іншого боку, негативним фактором, пов'язаним з прямим банківським кредитуванням, є звичайно дещо більший рівень ризику.

Кредитування банком споживчих потреб населення за наявності посередників дає змогу йому зменшити вплив ризиків (кредитних, процентних, ринкових та ін.), оскільки позики, що надаються юридичним особам (торговельним організаціям, підприємствам, на яких працюють позичальники), дають змогу більш реально та достовірно визначити кредитоспроможність позичальника – юридичної особи, оцінити можливість вчасного і в повному розмірі погашення позики, організувати систему дієвого контролю, у тому числі й на стадії погашення. З точки

зору клієнта важливо також знати, що він отримує позику в момент виникнення певної потреби (наприклад, за допомогою кредитної картки при купівлі товарів тривалого використання) і що в нього немає необхідності щоразу звертатися у банк з проханням про видачу позики.

Об'єктом кредитування фізичних осіб на споживчі цілі та нагальні потреби є витрати на задоволення потреб поточного характеру (придбання товарів в особисту власність).

Головними параметрами споживчого кредиту є:

- 1) доступність кредиту;
- 2) величина відсоткової ставки;
- 3) строки надання та погашення;
- 4) здатність позичальника повернути кредит.

Продаж товарів у розстрочку проводиться на підставі договору купівлі-продажу товарів у розстрочку, який укладається за визначеною формою між суб'єктом господарювання і фізичною особою (покупцем), відповідно до якого перший зобов'язується передати обумовлений товар, а другий – провести розрахунки за товар у строки і в розмірах, передбачених цим договором. Угода укладається за умови пред'явлення покупцем паспорта і довідки про рівень доходів, що видається за місцем роботи (навчання), а непрацюючим пенсіонерам – органом, що призначив пенсію. Під час продажу товарів у розстрочку з покупців на користь суб'єкта господарювання від суми наданого кредиту справляються відсотки, розмір яких встановлює сама торговельна організація, але не вищих від діючих на момент продажу товарів річних ставок за фінансові кредити банку, що її обслуговує.

Передача у розпорядження покупцеві товарів, що купуються у розстрочку, здійснюється за умови внесення першого внеску (завдатку), розмір якого залежить від їхньої вартості і може становити 25 – 50%. Строк оплати решти вартості товарів передбачається у межах від 6 до 12 місяців, а товарів, вартість яких перевищує 50 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, – від 6 до 24 місяців.

Кредит, що надається, не має перевищувати тримісячної заробітної плати (стипендії, пенсії) покупця у разі продажу товарів у розстрочку на 6 місяців, шестимісячної – на 12 місяців, річної – на 24 місяці. У разі, коли вартість товарів перевищує граничну межу кредиту, під час отримання товарів різниця має бути сплачена готівкою або шляхом перерахування грошових коштів у безготівковому порядку через установи банків.

Продаж товарів у розстрочку і внесення чергових платежів провадяться за цінами, що діють на день продажу. Подальша зміна цін на товари, продані у розстрочку, не тягне за собою перерахунку.

Із січня 2006 р. в Україні діє нова редакція Закону України «Про захист прав споживачів». До основних нововведень можна зарахувати чотири, які стосуються кредитування населення на споживчі цілі:

- дається визначення таких понять, як введення продукції в обіг, засоби дистанційного зв'язку, споживчий кредит, строк служби, фальсифікована продукція та ін.;
- врегульовуються питання прав споживачів у разі придбання ними продукції у кредит, у випадках укладення договору поза торговельними або діловими приміщеннями, укладення договору на відстані;
- визначаються умови, лише за додержання яких дозволяється вживання понять «знижка», «зменшена ціна», «розпродаж»;
- забороняється нечесна підприємницька практика, яка розуміється як будь-яка підприємницька діяльність або бездіяльність, що суперечить правилам, торговим та іншим чесним звичаям і впливає або може вплинути на економічну поведінку споживача щодо продукції.

Зміни до Закону України «Про захист прав споживачів» ставлять до фінансово-кредитних установ, які надають кредити, доволі жорсткі вимоги. Підтвердженням цього є стаття 11 «Права споживача в разі придбання ним продукції у кредит», що визначає:

1. Договір про надання споживчого кредиту укладається між кредитором та споживачем, відповідно до якого кредитор надає кошти (споживчий кредит) або бере зобов'язання надати їх споживачеві для придбання продукції у розмірі та на умовах, встановлених договором, а споживач зобов'язується повернути їх разом з нарахованими відсотками. Не вважається пропонуванням споживчого кредиту застереження про можливість надання його під час придбання продукції.

2. Перед укладенням договору про надання споживчого кредиту кредитор зобов'язаний повідомити споживача у письмовій формі про:

- особу та місцезнаходження кредитора;
- кредитні умови, зокрема:
 - мету, для якої споживчий кредит може бути витрачений;
 - форми його забезпечення;
 - наявні форми кредитування з коротким описом відмінностей між ними, у тому числі між зобов'язаннями споживача;

- тип відсоткової ставки;
- суму, на яку кредит може бути виданий; –
- орієнтовну сукупну вартість кредиту та вартість послуги з оформлення договору про надання кредиту (перелік усіх витрат, пов'язаних з одержанням кредиту, його обслуговуванням і поверненням, зокрема таких, як адміністративні витрати, витрати на страхування, юридичне оформлення та ін.);
- строк, на який кредит може бути одержаний;
- варіанти повернення кредиту, включаючи кількість платежів, їхню частоту та обсяги;
- можливість дострокового повернення кредиту та його умови;
- необхідність здійснення оцінки майна та, якщо така оцінка є необхідною, то визначити ким вона здійснюється;
- режим сплати відсотків та про державні субсидії, на які споживач має право, або відомості про те, від кого споживач може одержати докладнішу інформацію;
- переваги й недоліки пропонувананих схем кредитування.

3. Кредитор не має права вимагати від споживача відомостей, які не стосуються визначення його платоспроможності та не є необхідними для надання споживчого кредиту.

Персональні дані, одержані від споживача або іншої особи у зв'язку з укладенням і виконанням договору про надання споживчого кредиту, можуть використовуватися винятково для оцінювання фінансового стану споживача та його спроможності виконати зобов'язання за таким договором.

Не є порушенням положень абзацу другого цієї частини повідомлення кредитором відомостей про споживача у Бюро кредитних історій, яке займається збиранням, обробленням, зберіганням, захистом і використанням інформації відповідно до законодавства про формування й ведення кредитних історій. Фінансові установи несуть відповідальність за порушення прав споживачів у сфері захисту персональних даних згідно із законом.

4. Договір про надання споживчого кредиту укладається у письмовій формі, один з оригіналів якого передається споживачеві. Обов'язок доведення того, що один з оригіналів договору був переданий споживачеві, покладається на кредитора.

Споживач не зобов'язаний сплачувати кредиторів будь-які збори, відсотки або інші вартісні елементи кредиту, що не були зазначені у договорі.

У договорі про надання споживчого кредиту зазначаються:

- сума кредиту;
- детальний розпис загальної вартості кредиту для споживача;
- дата видачі кредиту або, якщо кредит видаватиметься частинами, дати і суми надання таких частин кредиту та інші умови надання кредиту;
- право дострокового повернення кредиту;
- річна відсоткова ставка за кредитом;
- інші умови, визначені законодавством.

У договорі про надання споживчого кредиту може зазначатися, що відсоткова ставка за кредитом змінюється залежно від зміни облікової ставки Національного банку України або в інших випадках. Про зміну відсоткової ставки за споживчим кредитом споживачеві повідомляє кредитор письмово протягом семи календарних днів з дати її зміни. Без такого повідомлення будь-яка зміна відсоткової ставки є недійсною.

5. До договорів зі споживачами про надання споживчого кредиту застосовуються положення законодавства про несправедливі умови в договорах, зокрема положення, згідно з якими:

- для надання кредиту необхідно передати як забезпечення повну суму або частину суми кредиту чи використати її повністю або частково для покладення на депозит, або викупу цінних паперів, або інших фінансових інструментів, крім випадків, коли споживач одержує за таким депозитом, такими цінними паперами чи іншими фінансовими інструментами таку саму або більшу відсоткову ставку, як і ставка за його кредитом;
- споживач зобов'язаний під час укладення договору укласти інший договір з кредитором або третьою особою, визначеною кредитором, крім випадків, коли укладення такого договору вимагається законодавством або коли витрати за таким договором прямо передбачені у складі сукупної вартості кредиту для споживача;
- передбачаються зміни в будь-яких витратах за договором, крім відсоткової ставки;
- встановлюються дискримінаційні стосовно споживача правила зміни відсоткової ставки.

6. Споживач має право протягом чотирнадцяти календарних днів відкликати свою згоду на укладення договору про надання споживчого кредиту без пояснення причин. Перебіг цього строку розпочинається з моменту передачі споживачеві примірника укладеного договору.

Відкликання згоди оформлюється письмовим повідомленням, яке споживач зобов'язаний подати особисто чи через уповноваженого представника або надіслати кредитору до закінчення строку, зазначеного в абзаці першому цієї частини.

З відкликанням згоди на укладення договору про надання споживчого кредиту споживач повинен одночасно повернути кредитору кошти або товари, одержані згідно з договором. Споживач також сплачує відсотки за період між моментом одержання коштів та моментом їхнього повернення за ставкою, встановленою в договорі. Споживач не зобов'язаний сплачувати будь-які інші збори у зв'язку з відкликанням згоди.

Кредитор зобов'язаний повернути споживачеві кошти, сплачені ним згідно з договором про надання споживчого кредиту, але не пізніше, ніж протягом семи днів. За кожний день затримки повернення споживачу коштів, сплачених ним згідно з договором про надання споживчого кредиту понад встановлений строк (сім днів), споживачеві виплачується неустойка в розмірі одного відсотка суми, належної до повернення кредитору.

7. Право відкликання згоди не застосовується щодо:

- споживчих кредитів, забезпечених іпотекою;
- споживчих кредитів на придбання житла;
- споживчих кредитів, наданих на купівлю послуги, виконання якої відбулося до закінчення строку відкликання згоди.

8. Споживач має право достроково повернути споживчий кредит, у тому числі шляхом збільшення суми періодичних виплат.

Якщо споживач скористався правом повернення споживчого кредиту шляхом збільшення суми періодичних виплат, встановлених в абзаці першому цієї частини, кредитор зобов'язаний здійснити відповідне коригування кредитних зобов'язань споживача у бік їхнього зменшення.

9. У разі реалізації споживачем своїх прав, передбачених статтями 8 і 10 цього Закону, ці права діють і стосовно кредитора, що надав йому споживчий кредит для придбання продукції. Кредитор у такому випадку зобов'язаний повернути споживачеві суму вже здійснених ним виплат

при розірванні договору купівлі-продажу (виконання роботи, надання послуги) або здійснити відповідне коригування кредитних зобов'язань споживача.

10. Якщо кредитор згідно з договором про надання споживчого кредиту одержує внаслідок порушення споживачем умов договору право на вимогу повернення споживчого кредиту, строк виплати якого ще не настав, або на вилучення продукції чи застосування іншої санкції, він може використати таке право лише у разі:

- затримання сплати частини кредиту або відсотків щонайменше на один календарний місяць;
- перевищення сумою заборгованості суми кредиту більше, як на десять відсотків;
- несплати споживачем більше, ніж однієї виплати, яка перевищує п'ять відсотків суми кредиту;
- іншого істотного порушення умов договору про надання споживчого кредиту.

Якщо кредитор на основі умов договору про надання споживчого кредиту вимагає здійснення внесків, строк сплати яких не настав, або повернення споживчого кредиту, то такі внески або повернення споживчого кредиту можуть бути здійснені споживачем протягом тридцяти календарних днів з дати одержання повідомлення про таку вимогу від кредитора. Якщо протягом цього періоду споживач усуне порушення умов договору про надання споживчого кредиту, то вимога кредитора втрачає чинність.

11. Якщо кредитор у позасудовому порядку або до судового провадження звертається з вимогою про повернення споживчого кредиту чи погашення іншого боргового зобов'язання споживача, то кредитор не може у будь-який спосіб вимагати будь-якої плати або винагороди від споживача за таке звернення.

При цьому кредитору забороняється:

1) надавати неправдиву інформацію про наслідки несплати споживчого кредиту;

2) вилучати продукцію у споживача без його згоди або без одержання відповідного судового рішення;

3) зазначати на конвертах з поштовими повідомленнями інформацію про те, що вони стосуються несплати боргу або споживчого кредиту;

4) вимагати стягнення будь-яких сум, не зазначених у договорі про надання споживчого кредиту;

5) звертатися без згоди споживача за інформацією про його фінансовий стан до третіх осіб, пов'язаних зі споживачем родинними, особистими, діловими, професійними або іншими стосунками у соціальному бутті споживача;

6) вчиняти дії, що вважаються нечесною підприємницькою практикою;

7) вимагати повернення споживчого кредиту, строк давності якого минув.

Ці зміни в Закон України «Про захист прав споживачів» були внесені з метою адаптації українського законодавства до європейського. Приводом до цього стало поширення випадків, коли фірми, рекламуючи привабливі для споживачів низькі відсоткові ставки, приховують додаткові платежі. Таку норму впровадили, щоб банки надавали споживачам вичерпну інформацію про умови кредитування.

Тепер позичальник протягом чотирнадцяти днів може повернути кредиторі споживчий кредит, тобто кредит на побутову техніку та інші товари. У законі вже було зазначено, що товари деяких видів можна повернути протягом чотирнадцяти днів. Якщо споживач отримав кредит у банку, щоб купити, наприклад, пральну машину, а потім з певних причин ця техніка не підійшла, то він може повернути товар (позичальник-споживач може навіть не зазначати причин відмови), а також повернути кошти, витрачені на оформлення документів.

Отже, споживчий кредит прискорює реалізацію товарів широкого вжитку і побутових послуг, збільшує платоспроможний попит населення та підвищує його життєвий рівень.

10.5.3. Кредити фізичним особам довгострокового характеру

Другий вид споживчого кредиту – кредит на капітальні затрати (довгостроковий) – на відміну від кредиту на нагальні та поточні потреби потребує від населення надання звіту про його використання і документів про цільову спрямованість отриманих у банку сум. Довгострокові кредити видаються на інвестиційні цілі (рис. 10.2).

Рис. 10.2. Схема цілей, на які надаються довгострокові кредити фізичним особам.

З метою надання допомоги громадянам у будівництві (реконструкції) та придбання житла банками можуть видаватися три види житлових кредитів:

1. короткостроковий або довгостроковий на придбання та забудову землі під попереднє житлове будівництво;

2. короткостроковий кредит на будівництво (реконструкцію) житла, тобто безпосередньо для фінансування будівельних робіт (будівельний кредит);

3. довгостроковий кредит для придбання житла.

В Україні на сьогодні діють такі схеми фінансування житлового будівництва й забезпечення житлом:

- дотаційні – спрямування коштів на будівництво житла та пільгове кредитування за рахунок коштів Державного і місцевих бюджетів з метою реалізації державних програм, а саме:

- молодіжного житлового будівництва;
- забезпечення житлом військовослужбовців;
- «будинки на селі»;
- забезпечення житлом постраждалих від аварії на Чорнобильській АЕС;

- забезпечення житлом державних службовців;
- корпоративні – використання схем залучення коштів фізичних осіб та банків з метою здійснення будівництва житла в межах будівельно-фінансових холдингів;

- банківські – за рахунок житлових іпотечних кредитів і кредитів для фінансування будівництва житла.

Житлове кредитування населення здійснюється банками при дотриманні основних принципів кредитування: цільового використання, забезпеченості, терміновості, платності й поверненості. Термін користування довгостроковим кредитом встановлюється залежно від об'єкта кредитування, розміру кредиту та фінансового стану позичальника. Відсоткова ставка за кредит визначається на загальних підставах.

Обов'язковою умовою надання довгострокового кредиту є страхування об'єктів кредитування на користь банку протягом усього періоду користування кредитом. Копія страхового договору подається банкові позичальником у строки, передбачені кредитним договором.

Видача кредиту позичальникам здійснюється у безготівковій формі шляхом:

- оплати розрахункових документів на матеріали, конструкції, обладнання, надані послуги, виконані роботи;
- перерахування коштів на поточний рахунок позичальника (у разі здійснення будівництва власними силами) на підставі розрахунку готовності об'єкта кредитування;
- перерахування коштів на поточний рахунок продавця квартири, житлового будинку чи гаража.

У виняткових випадках установа комерційного банку може видавати кредит готівкою з правом контролю за цільовим використанням коштів.

Юридичною та економічною передумовою виникнення іпотечного кредиту є наявність розвинутої системи права приватної власності на нерухомість і насамперед на землю. Без приватної власності на землю та інституціонального забезпечення її купівлі-продажу широкий розвиток іпотечного кредиту не-можливий.

Суб'єктами іпотечного кредиту є:

- кредитори з іпотеки – іпотечні банки або спеціалізовані іпотечні компанії, а також універсальні комерційні банки;
- позичальники – фізичні особи, які мають у власності об'єкти іпотеки або мають поручителів, які надають під заставу об'єкти іпотеки на користь позичальника.

Об'єктами іпотечного кредиту є: житлові будинки, квартири, споруди, будови, земельні ділянки, що є власністю позичальника – фізичної особи і не фігурують як об'єкти застави в інших чинних кредитних договорах. Розмір іпотечного кредиту визначається у вигляді частини вартості об'єкта іпотеки. Ця обставина дозволяє навіть отримувати під заставу одного й того самого нерухомого майна додаткові іпотечні позики. Заставне майно залишається у позичальника, який продовжує його експлуатувати, тобто зберігає своє право власника. У разі несплати позики закладена нерухомість продається, а з вирученої суми погашається заборгованість кредиту.

На практиці у процесі іпотечного кредитування часто виникають проблеми з реалізацією нерухомості, оскільки вона не належить до розряду високоліквідних активів. У зв'язку з довгостроковим характером

іпотечного кредиту також виникають складні проблеми з визначенням вартості нерухомого майна.

Основними документами, що, як правило, використовуються на практиці при оформленні іпотечного кредиту, є:

- іпотечне зобов'язання, яке видається позичальником кредиторів на підтвердження його (кредитора) переважного права на задоволення грошових претензій з вартості заставленого майна у разі невиконання позичальником свого зобов'язання, забезпеченого заставою майна;

- закладний лист – довготерміновий цінний папір, що випускається іпотечними банками під заставу земельних ділянок, будівель та іншого нерухомого майна; він забезпечує дохід у формі відсотків.

Мобілізація кредитних ресурсів для здійснення іпотечного кредитування проводиться за допомогою випуску особливого виду цінних паперів – закладних листів, забезпеченням яких служить заставлена у банк нерухомість. Продаж цих цінних паперів дає банку кошти для надання іпотечних позик. Закладні листи є надійними борговими зобов'язаннями банку, що приносять тверді відсотки. У закладному листі зазначається майно (нерухомість), до якого цей документ належить.

Необхідною умовою отримання іпотечного кредиту є надання позичальником – фізичною особою у банк документів, які підтверджують її право власника на майно, що виступає як забезпечення позики. Найбільш поширені у вітчизняній практиці цільові короткострокові кредити (разові кредити), які надаються з простих позичкових рахунків.

Банк здійснює кредитування фізичних осіб:

- 1) забудовників приватних житлових будинків/нежитлових приміщень;

- 2) інвесторів будівництва багатоквартирних житлових будинків, індивідуальних будинків, нерухомого майна нежитлового призначення;

- 3) покупців новозбудованого житла/нежитлових приміщень;

- 4) покупців нерухомого майна на вторинному ринку;

- 5) покупців земельних ділянок з подальшою забудовою або без неї;

- 6) позичальників, які здійснюють ремонт, реконструкцію, добудову нерухомого майна та ін.

Потенційний позичальник повинен:

- бути резидентом України, проживати або працювати в регіоні за місцезнаходженням установи банку;
- мати стабільний рівень доходів і бути кредитоспроможним або може отримати необхідні кошти в результаті продажу наявного житла, іншого нерухомого майна тощо;
- бути особою, яка не притягалася до кримінальної відповідальності;
- надати банку забезпечення повернення кредиту, яке відповідає всім вимогам банку;
- бути особою, яка досягла 21-го року. Вік позичальника на момент закінчення строку житлового іпотечного кредиту не може перевищувати 65 років (в окремих випадках за рішенням кредитного комітету банку вік позичальника може перевищувати встановлений).

Іпотечний кредит не надається банком, якщо:

- продаж нерухомого майна здійснюється за дорученням власника (чи співвласника) іншою особою;
- нерухоме майно є предметом судового спору або стосовно його власника порушена кримінальна справа;
- фінансовий стан позичальника не відповідає вимогам банку;
- наявна інформація щодо неналежного виконання позичальником або майновим поручителем зобов'язань за раніше отриманими кредитами, що призвело до порушення строків виконання цих зобов'язань;
- право власності на нерухоме майно або майнові права, що надаються в забезпечення, не оформлене належним чином, та ін.

Особливої важливості набуває оцінювання предмета іпотеки, яке здійснюється відповідно до вимог чинного законодавства України. Оцінка предмета іпотеки суб'єктом оцінної діяльності має визначати:

- вартість предмета іпотеки;
- наявність дефектів майна і його спорудження, що можуть негативно вплинути на стан нерухомого майна у майбутньому та вимагати подальшого вивчення чи здійснення експертної оцінки (у разі наявності будь-яких дефектів);
- фактори, які можуть мати несприятливий вплив на можливість продажу предмета іпотеки (у разі наявності).

Початковий аванс у рахунок оплати вартості нерухомого майна сплачується клієнтом до моменту надання іпотечного кредиту.

Усі збори та витрати, пов'язані з оформленням договору купівлі-продажу, договору кредиту, іпотечного договору (оплата послуг нотаріуса, оцінювача, будь-яких державних зборів і платежів, пов'язаних з реєстрацією договорів та правовстановлюючих документів), з процесом надання кредиту, страхування майна, особистого страхування та ін. здійснюються за рахунок власних коштів позичальника.

Кредитування здійснюється за умови укладення іпотечного договору. Установа банку одночасно до укладення кредитного договору має розкрити основні економічні та правові вимоги щодо надання кредиту. Ця інформація на вимогу клієнта має бути оприлюднена банком у письмовій формі і містити:

- опис усіх грошових зборів та витрат, пов'язаних з встановленням іпотеки;
- комісії, що сплачуються позичальником при достроковому погашенні заборгованості за кредитом, якщо це обумовлено діючою політикою банку і передбачено договором кредиту;
- відповідальність позичальника за невиконання своїх зобов'язань за кредитним договором та юридичні наслідки цього невиконання;
- інші умови за рішенням банку.

Крім цього, перед укладенням кредитного договору банк має надати клієнту в письмовій формі інформацію про умови кредитування, а також детальний розпис сукупної вартості кредиту з урахуванням процентної ставки за ним, погашення основного боргу, вартості супутніх послуг (послуги нотаріуса, послуги страхових компаній, послуги реєстраторів за внесення даних про заставу в Державний реєстр обтяжень рухомого майна), а також інших фінансових зобов'язань.

10.5.4. Контроль за цільовим використанням споживчого кредиту та його своєчасним погашенням

Протягом всього терміну кредитування (до повного погашення кредиту) працівники банку здійснюють супровід кредиту, тобто нагляд та контроль за виконанням позичальником умов кредитного договору і договору про іпотечний кредит:

- перевірки цільового використання кредиту;
- перевірки наявності та вартості майна, переданого в заставу за кредитом банку;

- оцінювання фінансового стану позичальника, гаранта, поручителя;
- контроль за своєчасністю погашення кредиту та сплатою процентів;
- оцінювання якості кредитної заборгованості (щомісячно);
- контроль за продовженням строків дії договорів страхування.

При наданні споживчих кредитів (у тому числі шляхом відкриття кредитних ліній) для фізичних осіб цільовий характер використання може бути передбачений у кредитному договорі за згодою сторін. Перевірка цільового використання кредиту передбачається, якщо сума наданого кредиту перевищує 100 000,00 грн., або гривневий еквівалент цієї суми за курсом НБУ на дату надання кредиту. Виняток становить надання кредиту для придбання нових автотранспортних засобів, за якими в обов'язковому порядку проводиться перевірка цільового використання.

У процесі кредитування банк здійснює контроль за цільовим використанням позичальниками наданих кредитів шляхом перевірки документів, наданих для оформлення кредиту та інших документів, передбачених договором кредиту, а також у разі необхідності – шляхом перевірок на місці у позичальника наявності придбаного товару, а також за необхідності у відповідних установах, організаціях, фірмах, тощо (навчальні заклади, лікувальні установи, торговельні організації, фірми або організації з надання послуг і т. ін.) один раз – в міру надання грошей з позичкового рахунка або оплати за розрахунковими документами.

За кредитами, наданими на будівництво, реконструкцію та капітальний ремонт об'єктів, не рідше, ніж один раз на місяць проводяться перевірки цільового використання на місцях силами кредитних працівників, а за необхідності – із залученням фахівців інших служб банку.

Перевіряються первинні документи (рахунки на оплату, чеки, договори купівлі тощо), які підтверджують використання кредитних коштів на придбання будівельних матеріалів, оплату послуг, відповідність обсягу фактично виконаних робіт (наприклад, при будівництві або проведенні капітального ремонту нерухомості) обсягу, який зазначено у довідках про використання кредитних коштів, що надаються банку згідно з умовами договору кредиту.

За кредитами, наданими на купівлю нерухомості, перевіряється:

- наявність договору купівлі-продажу або інших документів, що підтверджують право власності на об'єкт;

- відповідність адреси об'єкта, вказаної у договорі купівлі-продажу (свідоцтві на придбання тощо), адресі, зазначеній у документі на право власності та у довідці (витягу) бюро технічної інвентаризації;
- підтвердження факту оплати за майно.

За кредитами, наданими на купівлю автотранспорту, перевіряється наявність договору купівлі-продажу (дата його укладання, відповідність марки автомобіля) або свідоцтво про реєстрацію транспортного засобу та ін., при безготівковому перерахуванні – факт відправлення грошей за реквізитами, вказаними у розрахункових документах.

Контроль за кредитами на інші цілі, у тому числі на поточні потреби здійснюється при видачі кредиту шляхом перевірки документів, що підтверджують витрати на цільове використання кредиту – за їхньої наявності, а за необхідності – шляхом перевірки на місці і підтверджується довідкою працівника банку або пояснювальною запискою позичальника про придбання необхідних товарів (отримання послуг).

Кредитний працівник банку на стадії надання кредиту позичальнику в безготівковому порядку здійснює перевірку його цільового використання (відповідність платіжних документів, наданих позичальником для сплати, цілям, зазначеним у кредитному договорі) шляхом візування платіжних документів. Цільове використання кредитних коштів, наданих позичальнику готівкою на придбання будь-якого майна, підтверджується шляхом отримання від нього документів, що свідчать про факт проплати за таке майно, протягом десяти робочих днів з дати надання йому кредиту.

За результатами перевірки цільового використання кредиту складається довідка в довільній формі, яка підписується працівником банку та позичальником. У довідці відображається наявність придбаного за рахунок кредиту майна (на підставі рахунків-фактури, гарантійних талонів (паспортів) на товари тривалого використання, свідоцтв про реєстрацію транспортних засобів, правовстановлювальних документів на нерухомість та ін.) або зазначені витрати на виконання робіт (будівництво, облаштування, ремонт житла й ін.). До довідки додаються документи, що підтверджують цільове використання кредиту позичальником.

Довідка передається для ознайомлення керівництву банку, після чого додається до кредитної справи позичальника.

Перевірки наявності, стану та вартості майна, переданого в заставу (іпотеку) банку, здійснюються:

- за короткостроковими кредитами, наданими в розмірі, що не перевищує еквівалент 2000 євро (клас позичальника А або Б, обслуговування боргу «добре»), при видачі кредиту;

- за довгостроковими кредитами, наданими в розмірі, що не перевищує еквівалент 2000 євро, незалежно від виду забезпечення (клас позичальника А або Б, обслуговування боргу «добре»), раз на рік;

- за кредитами, сума яких перевищує 2000 євро, залежно від виду забезпечення:

- а) за кредитами, наданими під іпотеку нерухомості (клас позичальника А або Б, обслуговування боргу «добре»), раз на рік;

- б) за кредитами, наданими під заставу автотранспорту (клас позичальника А або Б, обслуговування боргу «добре»), раз на півроку;

- в) за кредитами, наданими під заставу майнових прав на грошові кошти за договорами банківського вкладу, при видачі кредиту і за п'ятнадцять календарних днів до закінчення терміну дії депозитного договору (на момент перевірки філія банку повинна врегулювати з вкладником (заставадавцем) питання продовження строку дії даного договору або в іншому разі – здійснити необхідні заходи щодо погашення заборгованості позичальника за кредитним договором).

В інших випадках перевірки наявності, стану та вартості майна, переданого в заставу банку, здійснюються не рідше, ніж один раз на квартал.

За результатами перевірки складається довідка (акт), що підписується представником банку і заставадавцем, та надається керівництву для ознайомлення а в разі необхідності – вжиття відповідних заходів (долучається в кредитну справу позичальника).

Кредитний працівник протягом всього періоду кредитування контролює своєчасність погашення кредиту та сплати процентів, відстежує виникнення негативних сигналів щодо можливості погашення кредиту, зокрема:

- порушення графіка погашення кредиту;
- несвоєчасна сплата процентів;
- погіршення фінансового стану позичальника, надання недостовірної інформації щодо його фінансового стану;

– наявність негативної інформації щодо стану справ у фізичної особи, отриманої від служби банківської безпеки, від третіх осіб та ін.

Якщо з'явилися ознаки погіршення фінансового стану, то кредитний працівник повинен:

– проінформувати керівництво банку;
– повідомити позичальникові у письмовій формі про виникнення на підставі укладеного з ним кредитного договору простроченої заборгованості за кредитом чи процентами та про необхідність термінового її погашення;

– визначити необхідні заходи для забезпечення своєчасного погашення заборгованості за кредитом і процентами.

Якщо кредитним працівником, працівниками юридичної служби та служби безпеки банку виявлено порушення будь-яких умов, передбачених кредитним договором чи договором про іпотечний кредит, установою банку застосовуються санкції, передбачені в договорі.

Повернення кредитів здійснюється двома шляхами:

– у безготівковій формі – з поточного (карткового, депозитного) рахунка позичальника, переказами через підприємства зв'язку, установи банків, шляхом утримання коштів із заробітної плати, з поточного рахунка поручителя (гаранта), майнового поручителя, покупця заставленого майна чи судового виконавця та ін;

– у готівковій формі – шляхом внесення позичальником або довіреною особою готівки у касу банку.

10.5.5. Особливості кредитування позичальника фізичної особи – приватного підприємця

Основними проблемами кредитних відносин з приватними підприємцями – фізичними особами є недостатність офіційної інформації для визначення реальних ризиків банку і відсутність у більшості таких позичальників кредитної історії.

Приватні підприємці не складають бухгалтерської та статистичної звітності. За чинним законодавством приватні підприємці подають звітність лише до органів податкової служби.

Обмеженість офіційної фінансової інформації має об'єктивні причини.

По-перше, згідно з чинним законодавством приватні підприємці не зобов'язані відкривати рахунки в банку та спрямовувати через них свої грошові потоки.

По-друге, на приватних підприємців не поширюється дія нормативно-правових актів Національного банку України про порядок ведення касових операцій у національній валюті в нашій державі. Тому у багатьох випадках основні грошові потоки приватних підприємців проходять готівкою поза банківськими рахунками та офіційним обліком. Значна кількість підприємців, які працюють за фіксованим патентом і торгують на ринках товарами народного споживання, рахунки у банку не відкриває взагалі.

Можливість проводити без обмежень господарські розрахунки готівкою, з одного боку, виключає контроль з боку банка-кредитора за грошовими потоками приватного підприємця, а з іншого – фізична особа, платник податку на додану вартість веде книгу обліку продажу та книгу обліку придбання товарів, в яких реєструються податкові накладні на відпущені і придбані товари (роботи, послуги), що дає змогу оцінити його платоспроможність.

По-третє, на вимогу банку працівник кредитного підрозділу оцінює фінансово-майновий стан бізнесу приватного підприємця, стан кредиторської та дебіторської заборгованості, прогнозує майбутній розвиток бізнесу, тенденції зміни обсягів і рентабельності виробництва, оборотності обігових коштів, тобто визначає кредитоспроможність позичальника.

Через спрощену систему обліку неможливо розділити бізнес і сім'ю приватних підприємців, сімейний бюджет та бізнес-бюджет. Приватні підприємці використовують свою «касу» для сім'ї відповідно до необхідності, тоді як ця «каса» може поповнюватись із коштів членів родини. На платоспроможність позичальників-приватних підприємців впливають також зобов'язання (наприклад, за кредитами) членів родини.

Кредитоспроможність приватних підприємців значною мірою залежить від обставин їхнього приватного життя: вік дітей (витрати на навчання, весілля та ін.), вік старших членів родини і малих дітей (хвороби), а також від інших обставин, які можуть вплинути на здатність позичальника вчасно відповісти за своїми обов'язками повернути кредит та відсотки.

Тому банк, оцінюючи кредитні ризики, має враховувати сімейний стан, вік, стан здоров'я, майновий стан самого підприємця і членів його родини, рівень його освіти.

З метою мінімізації своїх ризиків банк має отримати максимально різнопланову, повну та достовірну інформацію про бізнес, ділове і приватне оточення, соціальний статус, інші життєві обставини приватного підприємця, ділову та особисту репутацію і намагатись налагодити з ним довгострокові партнерські відносини, які дають змогу накопичувати таку інформацію.

Перед укладенням кредитного договору банк надає приватному підприємцю у письмовій формі інформацію про умови кредитування, детальний розпис сукупної вартості кредиту з урахуванням процентної ставки за ним, погашення основного боргу, вартості супутніх послуг (послуги нотаріуса, послуги страхових компаній, послуги реєстраторів за внесення даних про заставу в Державний реєстр обтяжень рухомого майна), а також інших фінансових зобов'язань.

Надання кредитів приватним підприємцям здійснюється для цільового кредитування конкретного заходу і для поповнення обігових коштів на здійснення поточної господарської діяльності.

Цільове призначення кредиту має відповідати видам діяльності, передбаченим свідоцтвом про державну реєстрацію суб'єкта підприємницької діяльності. Документи, які підтверджують цільове використання кредиту, мають бути вказані.

Кредит надається безготівково шляхом оплати з позичкового рахунка розрахункових документів позичальника на цілі, визначені у договорі, або шляхом надання готівкових коштів з позичкового рахунка позичальника на цілі, визначені у договорі, – у разі надання кредиту готівкою.

Установи банку здійснюють надання кредитів у межах максимального права (ліміту) на видачу кредиту одному позичальнику – приватному підприємцю в доларовому виразі або за курсом НБУ в гривні на дату розгляду заявки в розмірі до 300 000 доларів США.

Погашення позичальником заборгованості за кредитом здійснюється відповідно до графіка погашення кредиту за договором кредиту. Можливе дострокове погашення кредиту.

Нарахування відсотків за користування кредитом здійснюється щоденно за методом «факт/факт» виходячи з фактичної кількості днів у

місяці та у році, на суму щоденного залишку заборгованості за кредитом, у валюті, в якій наданий кредит.

У разі наявності заборгованості за кредитом та відсотками за користування ним встановлюється така черговість погашення позичальником заборгованості:

- у першу чергу сплаті підлягають нараховані, але не сплачені у строк відсотки;

- в другу чергу сплаті підлягають нараховані відсотки, строк сплати яких ще не минув;

- у третю чергу сплаті підлягає прострочена заборгованість за кредитом;

- у четверту чергу сплаті підлягає неустойка, передбачена договором.

Погашення позичальником заборгованості кожної наступної черги має відбуватися винятково після повного погашення заборгованості кожної попередньої черги.

Видача кредиту здійснюється за умови сплати позичальником разової комісії у розмірі, передбаченому кредитним договором, у день оформлення кредитної угоди.

Враховуючи складність прогнозу майбутньої кредитоспроможності позичальників – приватних підприємців, забезпеченню зобов'язань за кредитами необхідно приділяти особливу увагу.

При визначенні вартості майна, що передається в заставу, слід виходити з ринкової вартості. Вартість майна і майнових прав заставодавця, оформлених у заставу, визначається за реальною (ринковою) вартістю з урахуванням практичної складської реалізації майна у разі невиконання позичальником зобов'язань і має бути достатньою для погашення позики, сплати відсотків за користування нею.

Заставодавець (позичальник або майновий поручитель) повинен бути власником майна, взятого у заставу, або мати право господарського володіння чи оперативного управління цим майном, що визначається статутом або відповідним чином оформленим дорученням. До документів, які підтверджують право власності на майно, що передається у заставу, належать:

- договори, за якими, відповідно до законодавства, передбачається перехід права власності, зокрема купівлі-продажу, міни,

дарування, довічного утримання, лізингу, предметом яких є нерухоме майно, про припинення права на аліменти для дитини у зв'язку з передачею права власності на нерухоме майно, договори про задоволення вимог іпотекодержателя, договори про виділення у натурі частки нерухомого майна, про поділ нерухомого майна, що є у спільній частковій чи спільній сумісній власності;

- свідоцтва про право власності на частку в спільному майні подружжя, що видаються державними та приватними нотаріусами;

- свідоцтва про право на спадщину, видані державними нотаріусами;

- свідоцтва про придбання нерухомого майна з прилюдних торгів, на аукціонах з реалізації заставленого майна, видані державними і приватними нотаріусами;

- свідоцтва про право власності на об'єкти нерухомого майна, видані органами місцевого самоврядування та місцевими державними адміністраціями, органами приватизації наймачам квартир у державному житловому фонді, акти прийому-передачі;

- рішення судів, третейських судів про визнання права власності на об'єкти нерухомого майна, про встановлення факту права власності на об'єкти нерухомого майна;

- довідка-характеристика бюро технічної інвентаризації (для об'єктів виробничого й соціального призначення та ін.) або витяг з реєстру прав власності на нерухоме майно;

- державні акти про право колективної та приватної власності на землю;

- договори купівлі-продажу (разом з платіжними документами, накладними і митними деклараціями);

- балансова довідка (складська довідка);

- договори дарування;

- договір депозиту;

- договір про розподіл майна;

- технічний паспорт, свідоцтво про реєстрацію транспортного засобу (реєстрація автотранспорту – в Державній автоінспекції; для тракторів, самохідних шасі, самохідних меліораторних та дорожньо-будівельних машин і тракторних причепів – в інспекції держтехнагляду) та ін.

Одна з найбільш прийнятних форм забезпечення зобов'язань – нерухомість. Оскільки предметом іпотеки є нерухоме майно, в документах, які підтверджують право власності, має бути відмітка про реєстрацію в органах бюро технічної інвентаризації (якщо об'єкт підлягає такій реєстрації) або реєстраційне посвідчення і витяг з реєстру прав власності на нерухоме майно.

При наданні в іпотеку житла (квартири, житлового будинку тощо), яке є власністю фізичної особи і якого співвласниками є неповнолітні діти, надається рішення опікунської ради.

Предмет забезпечення має бути таким, який вільно відчужується (тобто не має бути під арештом, у податковій заставі та ін.) і за рахунок якого може бути відшкодована заборгованість позичальника за кредитним договором.

Не можуть бути предметом застави:

- вимоги, що мають особистий характер, а також інші вимоги, застава яких забороняється законом (стаття 4 Закону України «Про заставу»);

- об'єкти державної власності, приватизація яких заборонена законодавчими актами, а також майнові комплекси державних підприємств та їхніх структурних підрозділів, що перебувають у процесі корпоратизації (стаття 14 Закону України «Про заставу», стаття 14 Закону України «Про іпотеку»);

- майно і кошти благодійних організацій (частина третя статті 19 Закону України «Про благодійництво та благодійні організації»);

- приватизаційні папери (стаття 5 Закону України «Про приватизаційні папери»);

- майно, на примусову реалізацію якого діє мораторій.

Забороняється брати в заставу:

- промислове та торговельне обладнання в не експлуатаційному стані та морально застаріле;

- автомобілі в незадовільному у технічному стані та моделі, які не користуються попитом;

- залежалі (понад 1 рік) запаси, товари, сировину і товари в обігу та переробці.

В окремих випадках допускається взяття в заставу майна, яке вже виступає як забезпечення виконання іншого зобов'язання.

Застосування як застави товарів в обігу або готової продукції здійснюється за умови, якщо:

- основним (переважним) видом діяльності позичальника є торгово-закупівельна діяльність (оптова і роздрібна торгівля) або виробництво товарів (продукції), які користуються широким попитом;

- товар, який пропонується в заставу, може мати сертифікат якості;

- наявність предмета застави підтверджується складською довідкою й актом перевірки на місці;

- при пошкодженні або втраті застави товарів (продукції) для можливої зміни цієї застави у Законі про заставу визначені рівноцінні та рівнозначні ліквідні товари (продукція), які перебувають у постійному обігу позичальника;

- поповнення або заміна застави при частковій її реалізації допускається лише рівноцінним і рівнозначним ліквідним товаром (продукцією) при погодженні з банком;

- взяті в заставу товари повинні мати достатній термін реалізації;

- необхідно, якщо можна, враховувати існуючі норми чинного законодавства для того, щоб уникнути можливого арешту товарів (продукції), ввезених з порушенням митних правил, вилучення їх з торгової мережі як таких, які не відповідають існуючим нормам торгівлі, визнання судом недійсними договорів щодо їхньої купівлі-продажу та ін.

Застосування цього виду забезпечення кредиту передбачає постійний (не рідше, ніж 1 раз на місяць) контроль банку за наявністю заставленого майна, а також за діяльністю позичальника протягом часу дії кредитного договору.

Як правило, не допускається застосування цього виду застави при невиправданому зростанні залишків готової продукції (товарів) на складі, дебіторської заборгованості, особливо простроченої.

Заміна предмета застави може здійснюватися тільки за згодою заставодержателя. У разі відчуження заставлених товарів заставодавець зобов'язаний замінити їх на інші товари такої самої, або більшої вартості, що обумовлюється у Законі України «Про заставу».

Предмет застави, який залишається на збереженні у заставодавця, в обов'язковому порядку має бути застрахованим на користь банку в разі його псування, втрати та ін. (стаття 10 Закону «Про заставу», стаття 8 Закону «Про іпотеку»).

Частиною договору застави рухомого майна може бути опис майна, що передається в заставу, який підписується сторонами і скріплюється печаткою банку та заставодавця. В описі вказується:

- повне найменування майна;
- кількість одиниць та їхня вартість;
- характеристика предмета застави: марка, модель, артикул, рік випуску, строк експлуатації, процент зношення тощо.

У разі, якщо предмет застави (рухоме і нерухоме майно) перебуває у спільній власності, то необхідно отримати дозвіл співвласника майна (наприклад, щодо майна, яке є спільною власністю подружжя, – письмова згода другого з подружжя) на передачу його у заставу (стаття 432 Цивільного Кодексу України, стаття 6 Закону України «Про заставу», стаття 6 Закону України «Про іпотеку»).

Якщо заставодавцем виступає майновий поручитель (стаття 11 Закону України «Про заставу», стаття 11 Закону України «Про іпотеку»), а не позичальник, в угоді має бути чітко визначено, за кого саме, за яким договором та яким майном він відповідає перед банком.

Також прийнятною формою забезпечення є застava. При цьому переданий банку предмет застави має бути застрахований у порядку, передбаченому чинним законодавством, і зберігатися в банку, нотаріальній конторі або на відповідному зберіганні у підприємства, яке незалежне від позичальника.

З метою збереження заставленого майна необхідно:

- щодо нерухомості (іпотека) та транспортних засобів – здійснювати нотаріальне посвідчення (стаття 13 Закону України «Про заставу», стаття 18 Закону України «Про іпотеку») договору застави;
- щодо рухомого майна – здійснювати накладання заборони на його відчуження та внесення цих даних до єдиного Реєстру заборон на відчуження об'єктів рухомого майна (за правилами, встановленими пп. 134, 135 та 136 Інструкції «Про порядок вчинення нотаріальних дій нотаріусами України», затвердженої Наказом Мін'юсту № 20/5 від 03.03.2004 р.);
- щодо рухомого майна – проводити його реєстрацію в Державному реєстрі обтяжень рухомого майна, відповідно до Порядку ведення Державного реєстру обтяжень рухомого майна, затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України № 830 від 05.07.2004 р.

Перевага надається заставі власного майна позичальника або майна 3-х осіб – майнових поручителів.

Кредити приватним підприємцям надаються під заставу. Бланкові кредити надаються лише у виняткових випадках, і тільки з дозволу кредитного комітету, комісії, ради банку в межах їхньої компетенції.

Приватні підприємці, які мають намір отримати кредит у банку, повинні задовольняти такі вимоги:

- бажано бути клієнтом банку або відкрити рахунок у банку;
- вести облік та звітність своїх господарських операцій відповідно до чинного законодавства;

- за оцінкою фінансового стану – відповідати класам А, Б, В. Позичальнику, класифікованому за класом Г, кредит надається у разі надання в заставу майнових прав на депозит, розміщений у банку;

- вести прибуткову діяльність;
- вести свій бізнес не менше, ніж 1 рік;
- дотримуватись платіжної та звітної дисципліни;
- за наявності кредитної історії – мати позитивну кредитну історію, а також позитивну ділову та особисту репутацію.

Для вирішення питання про можливість отримання кредиту позичальник – приватний підприємець надає у банк необхідний пакет документів залежно від кредитного проекту та запропонованого забезпечення.

Загальні та установчі документи:

- клопотання на отримання кредиту;
- анкета приватного підприємця;
- паспорт;
- довідки про присвоєння ідентифікаційного номера платника податку;

- свідоцтва про державну реєстрацію.

Залежно від виду оподаткування:

- документ, що підтверджує взяття на податковий облік;
- свідоцтво про сплату єдиного податку;
- патент на право здійснення підприємницької діяльності на умовах фіксованої сплати прибуткового податку;
- торговий патент (спеціальний).

Звітні та фінансові документи:

- декларації про доходи за останні 4 квартали;
- звіт суб'єкта малого підприємництва – фізичної особи – платника єдиного податку за останні 4 квартали;
- довідка податкового органу про доходи приватного підприємця за останні 4 квартали;
- книга обліку доходів та витрат за останні 12 місяців;
- книга обліку продажу і книга обліку придбання товарів (для платників податку на додану вартість);
- довідка про користування банківськими позиками у минулому і своєчасність їхнього повернення;
- довідка з податкового органу про відсутність податкових боргів;
- довідка з податкового органу про відсутність податкової застави;
- розшифровки дебіторської та кредиторської заборгованості в розрізі контрагентів із зазначенням сум, дат виникнення й очікуваного погашення на останню звітну дату;
- довідка про рух коштів на поточних, валютних та інших рахунках підприємця в інших банках за останні 6 місяців. Обороти за рахунками і залишки на рахунках мають бути підтверджені довідками банків, які обслуговують клієнта.

Комерційні документи:

- ліцензії або патенти за здійснюваними видами діяльності, що підлягають ліцензуванню або патентуванню;
- документи на підтвердження кредитної операції (контракти, угоди з постачальниками, покупцями, іншими контрагентами, рахунки-фактури, накладні, товарно-транспортні документи, акти прийому-передачі, платіжні документи, вантажно-митні декларації тощо);
- господарські договори щодо поточної виробничої діяльності, доходом від якої передбачається погашення кредиту (договори оренди, лізингу, закладу, договори про спільну діяльність, документи про право володіння або користування земельними ділянками тощо).

Копії документів мають бути посвідчені нотаріально або органом, що надав відповідний документ.

Документи з позначкою надаються в оригіналі, які після копіювання та перевірки відповідальним працівником банку повертаються приватному підприємцю.

Банк здійснює контроль за виконанням позичальниками умов кредитного договору, цільовим використанням кредиту, своєчасним і повним його погашенням та сплатою відсотків за ним. При цьому банк протягом усього строку дії кредитного договору підтримує ділові контакти з позичальником, здійснює перевірки стану збереження заставленого майна.

У період дії кредитного договору щоквартально здійснюється аналіз діяльності приватного підприємця (на підставі книги обліку доходів та витрат, книги обліку продажу і придбання товарів), його фінансового стану. При цьому можуть бути використані всі види фінансової та іншої інформації, одержаної від позичальника, інших джерел, а також висновки аудиторських організацій про фінансовий стан позичальника.

Перевірки на місті наявності та стану збереження заставленого майна здійснюються на предмет відповідності попередньо встановленої заставної вартості:

- щодо нерухомості (щоквартально);
- щодо товарів в обігу (щомісячно);
- щодо автотранспорту (щомісячно);
- щодо обладнання (щомісячно).

Якщо результати систематичного контролю свідчать про погіршення фінансового стану позичальника і можливість затримки у розрахунках за кредитом, то питання виконання умов договору підлягає розгляду керівництвом позичальника і банку. В таких випадках позичальнику може бути запропоновано розглянути можливість скорочення видатків, прискорення реалізації продукції, реалізації надлишків матеріальних цінностей чи застави, збільшення інших надходжень, стягнення дебіторської заборгованості та ін.

У разі погіршення фінансово-господарського стану позичальника, ухилення від контролю банку, недостовірності звітності, несвоєчасного повернення раніше одержаного кредиту, а також у разі, коли наданий кредит виявляється незабезпеченим, термін повернення кредиту буде вважатись таким, який настав, що є підставою для стягнення всіх коштів у межах зобов'язань позичальника за кредитним договором у встановленому чинним законодавством порядку.

У разі несвоєчасного погашення боргу за кредитом та сплати процентів за відсутності домовленості про відстрочення погашення

кредиту банк має право на застосування штрафних санкцій у розмірах, передбачених кредитним договором.

У разі відмови позичальника від сплати боргів банк стягує борги у претензійно-позовному порядку. Претензійно-позовну роботу зі стягнення боргів ведуть працівники юридичної служби відповідної установи банку, а в разі відсутності такої в установі банку ця робота здійснюється працівниками кредитного підрозділу.

Загальне керівництво і контроль за додержанням вимог щодо оформлення, надання та своєчасного погашення кредиту і відсотків покладаються на керівників установ банку та структурних підрозділів.

10.5.6. Робота банку з проблемними споживчими кредитами

Споживчі кредити вважаються проблемними як з настанням строку повернення кредиту, так і до настання цього строку за умови набуття кредитною заборгованістю відповідних ознак. Основними такими ознаками є:

- в разі смерті позичальника, набрання чинності рішення про оголошення його померлим або визнання його безвісно відсутнім;
- в разі набрання чинності рішення про визнання позичальника недієздатним;
- в разі виїзду за межі України на постійне місце проживання;
- в разі неповернення впродовж 7 днів кредиту або його частини після закінчення встановленого строку;
- в разі неповернення кредиту при завершенні терміну пролонгації;
- за наявності простроченої заборгованості понад 30 днів за нарахованими відсотками за строковим кредитом;
- при несплаті у строк відсотків за пролонгованим кредитом;
- при встановленні нецільового використання кредиту в повній або частковій сумі та відмові добровільно повернути визначену суму боргу (кредит, відсотки, штрафні санкції тощо) протягом 30 календарних днів з дня направлення претензії;
- проведення без погодження з банком реалізації (повної або часткової) застави без спрямування коштів на повернення боргу банку та в разі відмови у здійсненні заміни або в разі відсутності майна для заміни;

- порушення позичальником інших умов договору кредиту та в разі відмови у добровільному достроковому виконанні зобов'язань за цим договором;

- при отриманні інформації, що до позичальника поданий позов до суду (заведена судова справа);

- порушення проти позичальника кримінальної справи.

При набутті кредитною заборгованістю фізичної особи одного з цих критеріїв вона вважається проблемною.

На практиці банк може враховувати додаткові ознаки, за яких споживчий кредит переходить до класу проблемних, а саме:

- несвоєчасність перерахувань заробітної плати на поточний (вкладний) рахунок за його наявності у банку;

- отримання офіційної інформації щодо серйозного погіршення стану здоров'я позичальника;

- отримання офіційної інформації щодо намірів позичальника виїхати за кордон на постійне місце проживання;

- отримання офіційної інформації щодо виїзду або планування виїзду в довготривале відрядження, у тому числі за кордон;

- отримання інформації щодо зміни сімейного стану (розірвання шлюбу, виникнення додаткових витрат та ін.).

Робота з повернення «проблемної» заборгованості поділяється на такі етапи:

1-й етап – організаційний;

2-й етап – робота з боржником щодо добровільного повернення «проблемної» заборгованості;

3-й етап – направлення документів для отримання виконавчого документа;

4-й етап – направлення та супроводження примусового виконання виконавчих документів.

1. Організаційний етап.

У разі зарахування кредиту до категорії проблемних або ухвалення кредитним комітетом рішення про примусове стягнення боргу кредитна служба протягом 3-х робочих днів з дня зарахування кредиту до категорії проблемних або з дня отримання витягу з протоколу кредитного комітету складає довідку про історію кредиту. Супроводження кредиту щодо нарахування відсотків і формування резервів під кредитні ризики здійснюється кредитною службою.

Керівник підрозділу протягом 2-х робочих днів з дня зарахування кредиту до категорії проблемних або з дня отримання витягу з протоколу кредитного комітету заводить наглядову справу.

Надалі всі матеріали (плани, документи) про проведену роботу знаходяться в наглядовій справі.

Працівник банку (управління, відділу, сектору), який відповідно до своїх службових обов'язків здійснює моніторинг кредитування фізичних осіб, несе відповідальність за належне виконання заходів з повернення заборгованості за «проблемним» споживчим кредитом.

У разі набуття заборгованістю ознак «проблемної» відповідальному працівнику кредитного підрозділу, який здійснює моніторинг кредитного проекту, необхідно скласти план роботи щодо погашення боргу, який затверджується (погоджується) керівником структурного підрозділу та керівником (заступником) установи банку і приступити до безпосереднього виконання запланованих заходів.

План має містити детальний перелік заходів з примусового стягнення заборгованості за кредитом.

2. Робота з боржником щодо добровільного повернення «проблемної» заборгованості.

Якщо вартість ліквідного заставленого майна повною мірою забезпечує вимоги банку за кредитним договором, то повернення «проблемної» заборгованості здійснюється шляхом продажу заставленого майна за згодою заставодавця зі спрямуванням коштів на рахунок банку.

Повернення «проблемної» заборгованості здійснюється шляхом продажу позичальником (за допомогою банку) іншого майна з перерахування коштів у рахунок повного (часткового) погашення заборгованості.

У разі наявності у позичальника ліквідних платоспроможних поручителів фізичних або юридичних осіб з ними проводиться робота з перерахування до банку (за договорами поруки, переведення боргу та ін.) заборгованості в рахунок повного (часткового) повернення заборгованості позичальника.

3. Направлення документів для отримання виконавчого документа.

Проведення претензійної роботи проводиться незалежно від наявності укладених угод для забезпечення виконання зобов'язань

позичальником за кредитним договором або домовленостей з позичальником (поручителем та ін.) про реалізацію предмета застави чи повернення боргу.

Відповідальна особа юридичного підрозділу протягом 3-х робочих днів з дня затвердження керівником плану заходів з повернення заборгованості з дотриманням вимог Цивільного та Господарського кодексів України готує претензію і подає її на підпис уповноваженій особі. Претензія уповноваженою особою підписується протягом 2-х робочих днів з дня її отримання. Розрахунок заборгованості за кредитним договором на запит відповідальної особи юридичної служби надається кредитною службою протягом 2-х робочих днів.

Протягом 2-х робочих днів з дня отримання підписаної керівником претензії працівник юридичного підрозділу надсилає претензію позичальнику, поручителю або гаранту рекомендованим чи цінним листом або вручає під розписку.

При частковому визнанні позичальником претензії щодо не визнаної за претензією суми працівник юридичного підрозділу готує позовну заяву про стягнення заборгованості за кредитним договором та подає її на підпис уповноваженій особі. Позовна заява має містити найменування й адреси господарського суду, сторін, ціну позову, зміст позовних вимог, виклад обставин, на яких ґрунтуються вимоги, і документи, що їх підтверджують, розрахунок сум позову та законодавство, на підставі якого подається позов.

За умови наявності нотаріально посвідченого договору застави, укладеного для забезпечення виконання зобов'язань за кредитним договором, для вчинення виконавчого напису нотаріусом працівник юридичного підрозділу протягом 3-х робочих днів з дня затвердження керівником плану заходів з повернення заборгованості готує та за підписом уповноваженої особи направляє нотаріусу заяву про вчинення виконавчого напису з додатками:

- оригінал договору застави;
- розрахунок заборгованості за кредитним договором за підписом уповноваженої особи, який за запитом працівника юридичного підрозділу надається кредитною службою протягом 2-х робочих днів;
- копії кредитного договору і додаткові угоди до нього.

Після закінчення строку, наданого нотаріусом позичальнику для добровільного погашення заборгованості (за умови надання такого),

працівник юридичного підрозділу надає у бухгалтерський підрозділ банку документи для проведення сплати державного мита й оплати послуг нотаріуса, пов'язаних з вчиненням виконавчого напису. Після оплати державного мита відповідальна особа юридичного підрозділу отримує у нотаріуса виконавчий напис про звернення стягнення на заставлене майно.

Протягом 2-х робочих днів з дня отримання виконавчого напису нотаріуса працівник юридичної служби готує заяву про відкриття виконавчого провадження та за підписом уповноваженої особи направляє її на примусове виконання в державну виконавчу службу з оригіналом виконавчого напису, вчиненого на оригіналі (копії – при частковому стягненні заборгованості) договору застави.

Позовна заява підписується уповноваженою особою банку і протягом 2-х робочих днів з дня її отримання працівником юридичного підрозділу подається до відповідного судового органу.

Протягом 2-х днів з дня отримання виконавчого документа працівник юридичного підрозділу готує заяву про відкриття виконавчого провадження та за підписом уповноваженої особи направляє її на примусове виконання в державну виконавчу службу з оригіналом виконавчого документа.

Всі процесуальні документи, що стосуються судового розгляду і виконавчого провадження, готуються відповідальною особою юридичної служби.

4. Направлення та супроводження примусового виконання виконавчих документів.

У разі повернення державною виконавчою службою виконавчого документа без виконання або з частковим його виконанням у зв'язку з відсутністю коштів на рахунку боржника працівник юридичного підрозділу протягом 2-х робочих днів готує клопотання про зміну способу виконання рішення до відповідного судового органу та подає його на підпис уповноваженій особі. Клопотання уповноваженою особою підписується протягом 2-х робочих днів з дня його отримання.

Протягом 2-х робочих днів з дня отримання підписаного керівником клопотання працівник юридичного підрозділу направляє його до відповідного судового органу.

Після отримання виконавчого документа відповідальна особа юридичного підрозділу готує заяву про відкриття виконавчого

провадження і за підписом уповноваженої особи направляє її на примусове виконання в державну виконавчу службу (надалі – ДВС) разом з оригіналом виконавчого документа.

Залежно від того, за яким видом споживчого кредиту виникає проблемна заборгованість, відповідно й буде відрізнятися робота банку. Так, зокрема, особливість роботи з повернення проблемної заборгованості за кредитами, виданими на придбання товарів тривалого використання, на оплату послуг полягає у такому. Через 5 календарних днів з дати винесення на рахунок простроченої заборгованості кредитний підрозділ зобов'язаний протягом 15 календарних днів обдзвонювати позичальника, який не погасив заборгованість, з проміжком у 5 днів за вказаними в анкеті контактними телефонами. Якщо заборгованість не погашена протягом 20 календарних днів, то кредитний підрозділ направляє письмове повідомлення – рекомендований лист позичальнику та у разі наявності – поручителю. В разі наявності часткової або повної простроченої заборгованості й відсотків у термін більше, ніж 30 днів і при винесенні 2-го траншу кредиту на рахунок простроченої заборгованості кредитний підрозділ сповіщає в усній формі службу банківської безпеки про факт виникнення простроченої заборгованості та інформує про результати бесіди з боржником. При неможливості встановлення місцезнаходження позичальника через 15 днів з початку спроб встановлення контакту з позичальником кредитний підрозділ сповіщає в усній формі службу банківської безпеки про відсутність позичальника за реквізитами, вказаними в анкеті, та інформує про результати бесіди з боржником. Служба банківської безпеки протягом 10 днів з дати отримання повідомлення від кредитного підрозділу проводить співбесіду з позичальником на предмет погашення заборгованості, у разі негативного результату цього заходу вона надає письмовий висновок щодо результатів переговорів, який зберігається у кредитній справі.

У разі повідомлення кредитним підрозділом про неможливість встановлення місцезнаходження позичальника служба банківської безпеки з дня отримання цього повідомлення здійснює розшук позичальника за місцем роботи, через родичів та іншими наявними способами, а також проводить роботу з родичами позичальника на предмет погашення заборгованості.

За наявності 2-х несплачених платежів працівник юридичного підрозділу направляє позичальнику рекомендований лист-претензію про

дострокове повернення заборгованості за кредитним договором. За наявності двох чергових несплачених платежів за кредитом та процентами протягом 3-х днів з дня отримання висновку служби банківської безпеки щодо негативного результату переговорів з позичальником і його родичами чи відсутністю будь-яких контактів за вказаними в анкеті реквізитами працівник юридичного підрозділу направляє рекомендований лист позичальнику з повідомленням про дострокове повернення заборгованості за кредитним договором, а у разі наявності – й поручителю (крім випадку прострочення останнього траншу).

При виникненні проблемної заборгованості банком за кредитами, наданими на інвестування в житлове будівництво, на купівлю житла та інші цілі, що забезпечені нерухомим майном, майновими правами на майбутню нерухомість, банком будуть застосовуватися такі дії:

- спрямовує інформацію про виникнення проблемної заборгованості за кредитом, наданим для інвестування в житлове будівництво та/або купівлю нерухомого майна або інші цілі, що забезпечені нерухомим майном або майновими правами на майбутню нерухомість, у підрозділ банківської безпеки для перевірки останніми майнового стану боржника, наявності обставин, які можуть негативно вплинути на його платоспроможність, і підрозділ з оцінювання заставленого майна для перевірки стану об'єкта нерухомості, який є об'єктом кредитування (забезпечення), юридичному підрозділу.

Працівник юридичного підрозділу:

- отримує витяг з державного реєстру іпотек щодо об'єкта нерухомості, переданого в іпотеку банку (у разі необхідності);

- направляє (рекомендованим або цінним листом) вимогу до боржника й іпотекодавця (заставодавця) про дострокове виконання основного зобов'язання та відшкодування збитків.

Якщо протягом 30 днів зустріч з боржником або іпотекодавцем (заставодавцем) відбулася і останній запропонував прийнятні для банку умови позасудового врегулювання проблеми погашення боргу, то працівник кредитної служби складає письмовий висновок про можливість укладення з боржником (іпотекодавцем) договору про задоволення вимог іпотекодержателя або інших договорів щодо добровільного погашення заборгованості.

Висновок подається працівником кредитного підрозділу на розгляд кредитного комітету установи банку.

В разі згоди кредитного комітету установи банку з пропозиціями щодо шляхів погашення заборгованості, викладеними у висновку, працівник кредитної служби готує необхідні договори, організовує їхнє підписання позичальником (іпотекодавцем) та передає на підпис уповноваженій особі банку.

Контроль за виконанням додаткових угод здійснюється працівником кредитної служби банку до повного погашення проблемної кредитної заборгованості.

10.6. Лізинговий кредит

Лізинговий кредит – це відносини між юридично самостійними особами з приводу передачі в оренду засобів праці, а також фінансування, придбання рухомого і нерухомого майна на визначений термін. Лізинг є формою майнового кредиту.

Загальні правові та економічні засади фінансового лізингу визначає Закон України «Про внесення змін до Закону України «Про лізинг» від 11 грудня 2003 р. (Закон України «Про фінансовий лізинг»). Згідно із законом, **фінансовий лізинг (лізинг)** – це вид цивільно-правових відносин, що виникають з договору фінансового лізингу.

За договором фінансового лізингу (договір лізингу) лізингодавець зобов'язується набути у власність річ у продавця (постачальника) відповідно до встановлених лізингоодержувачем специфікацій та умов і передати її у користування лізингоодержувачу на визначений строк не менше, ніж один рік за встановлену плату (лізингові платежі).

Предметом договору лізингу (предмет лізингу) може бути неспоживна річ, визначена індивідуальними ознаками та зарахована відповідно до законодавства до основних фондів. Так, предметом (об'єктом) лізингу є різне рухоме (машини, обладнання, транспортні засоби, обчислювальна й інша техніка) і нерухоме (будинки, споруди, система телекомунікацій та ін.) майно.

Суб'єктами лізингу можуть бути:

- **лізингодавець** – юридична особа, яка передає право володіння і користування предметом лізингу лізингоодержувачу;

- *лізингоодержувач* – фізична або юридична особа, яка отримує право володіння та користування предметом лізингу від лізингодавця;
- *продавець (постачальник)* – фізична або юридична особа, в якій лізингодавець набуває річ, що надалі буде передана як предмет лізингу лізингоодержувачу;
- *інші юридичні або фізичні особи*, які є сторонами багатостороннього договору лізингу.

Як лізингодавець (орендодавець) може виступати спеціалізована лізингова організація (фірма). Лізингові організації можуть бути дочірніми товариствами банків. Лізингоодержувачем (орендатором, користувачем) можуть бути всі суб'єкти господарювання. Як продавець (постачальник, виробник) виступають підприємства, організації та інші суб'єкти господарювання, що здійснюють виробництво або реалізацію товарно-матеріальних цінностей.

За термінами експлуатації та періодом амортизації майна лізинг поділяється на оперативний і фінансовий. **Оперативний лізинг** – це перевідступлення майна на термін менший, ніж термін повної амортизації. Він поділяється на: короткотерміновий оперативний лізинг – від кількох днів до року; середньотерміновий – від року до 5 – 10 років. **Фінансовий лізинг** – це перевідступлення майна на термін повної амортизації або близький до періоду повної амортизації. Інколи його називають капітальною орендою або чистою орендою з повною виплатою. При цій операції орендодавець сподівається отримати назад протягом базисного строку оренди всю суму коштів, вкладених в орендовану власність, плюс витрати, пов'язані з фінансуванням.

При фінансовій оренді орендовані активи придбаваються орендодавцем на прохання орендатора, причому останній бере на себе практично всі зобов'язання власника, у тому числі відповідальність за зберігання орендованої власності.

За способами придбання майна виділяють прямий лізинг, лізинг виробника і повернений лізинг. **Прямий лізинг** – лізингодавець придбає у виробника у власність майно для здачі його користувачу в оренду. Це може бути оренда із залученням коштів третьої сторони. Лізингова компанія за дорученням підприємства-орендатора купує машини, обладнання та інші засоби праці у підприємства-виробника за рахунок власних коштів або кредиту. **Лізинг виробника** – лізингодавець

фінансує виробника, який виконує дві функції: продавця предмета лізингу і лізингоотримувача з правом сублізингу. **Сублізинг** – це вид піднайму предмета лізингу, відповідно до якого лізингоодержувач за договором лізингу передає третім особам (лізингоодержувачам за договором сублізингу) в користування за плату на погоджений строк відповідно до умов договору сублізингу предмет лізингу, отриманий раніше від лізингодавця за договором лізингу. Серед різноманітних видів лізингу слід назвати операції поверненого лізингу. Вони полягають у продажу підприємством частини його власного майна лізинговій компанії з одночасним підписанням контракту про його оренду. Така операція дає змогу підприємству отримати грошові кошти за рахунок продажу засобів виробництва, не припиняючи їхньої експлуатації. Грошові кошти, які вивільняються, можна використати для нових капіталовкладень.

Відносини з приводу лізингу між його суб'єктами визначаються договором лізингу. Договір лізингу має бути укладений у письмовій формі. Важливими умовами договору лізингу є:

- предмет лізингу;
- строк, на який лізингоодержувачу надається право користування предметом лізингу (строк лізингу);
- розмір лізингових платежів;
- інші умови, щодо яких за заявою хоча б однієї зі сторін має бути досягнуто згоди.

Термін оренди залежить від предмета лізингу, періоду амортизації й початкової вартості. За користування предметом лізингу лізингодавець стягує з користувача лізингові платежі, розмір яких визначається договором. *Лізинговий платіж* охоплює: витрати, пов'язані з придбанням предмета лізингу; лізингову ставку; витрати зі страхування предмета й інші витрати лізингодавця. Лізингова ставка орієнтується на розмір позичкового процента банку, суму накладних витрат і розмір прибутку лізингодавця та нараховується на вартість предмета лізингу.

Лізингодавець має право інвестувати на придбання предмета лізингу як власні, так і залучені та позичкові кошти. Сплата лізингових платежів здійснюється у порядку, встановленому договором.

Лізингові платежі можуть охоплювати:

- а) суму, яка відшкодовує частину вартості предмета лізингу;
- б) платіж як винагороду лізингодавцю за отримане у лізинг майно;

- в) компенсацію відсотків за кредитом;
- г) інші витрати лізингодавця, безпосередньо пов'язані з виконанням договору лізингу.

10.7. Банківське кредитування зовнішньоекономічної діяльності

10.7.1. Основні різновиди кредитування експортно-імпортних операцій

Банківське кредитування експорту та імпорту виступає у формі кредитів під заставу товарів, товарних документів, векселів, обліку тратт тощо. Іноді банки надають великим фірмам-експортерам, з якими вони тісно пов'язані, бланкові кредити, тобто без формального забезпечення. Банківські кредити дають змогу покупцеві більш раціонально використовувати кошти на купівлю товарів, звільняють його від необхідності звертатись за кредитом до фірм-постачальників. Завдяки залученню державних коштів і застосуванню гарантій, комерційні банки нерідко надають експортні кредити на 10–15 років за процентними ставками, нижчими від ринкових. Для координації операцій з кредитування зовнішньоекономічних операцій, мобілізації значних кредитних ресурсів та рівномірного розподілу ризику банки можуть організовувати консорціуми, синдикати, пули.

Основними різновидами кредитів, що надаються банками суб'єктам зовнішньоекономічних відносин, є:

- експортний кредит;
- кредит покупцю;
- акцептний кредит;
- акцептно-рамбурсний кредит;
- лізинг;
- факторинг;
- форфейтинг.

Експортний кредит та кредит покупцю

Експортний кредит – це кредит, що видається банком країни експортера банку країни імпортера для кредитування поставок машин, обладнання тощо. Такого типу кредити видаються у грошовій формі і мають чітко цільовий характер, оскільки позичальник зобов'язаний використати отриманий кредит винятково для закупівлі товарів у країні-кредиторі.

Однією з форм кредитування експорту банками з 60-х рр. ХХ ст. став кредит покупцю. **Кредит покупцю** – це кредит, що надається банком експортера безпосередньо іноземному покупцю, тобто фірмі країни-імпортера. Таким чином самим імпортер купує необхідні товари з оплатою рахунків постачальника за рахунок коштів кредитора із зарахуванням заборгованості на покупця чи його банк. Звичайно такі кредити пов'язуються з купівлею товарів та послуг у конкретної фірми.

Вартість банківських кредитів покупцю, як правило, фіксується на кілька років на рівні, нижчому від вартості залучених коштів на ринку позичкових капіталів, що підвищує їхню конкурентоспроможність. Строк кредиту покупцю перевищує строк кредиту постачальнику переважно це середньо- і довгострокові кредити. Банки при цьому можуть відкривати кредитні лінії для закордонних позичальників на оплату закуплених товарів. На сьогодні банківські кредити покупцю поступово витісняють кредити постачальнику (експортеру) та фірмові кредити.

Акцептний і акцептно-рамбурсний кредити

Акцептний кредит надається банком у формі акцепту тратти, тобто згоди банку імпортера на оплату тратти, виставленої експортером. При цьому акцепт може бути обмеженим частиною вексельної суми (частковий акцепт). Банк-акцептант виступає головним боржником, тобто відповідає за оплату векселя у встановлений строк. Векселі, акцептовані банками, слугують інструментом при наданні міжбанківських кредитів, що розширює можливості кредитування зовнішньої торгівлі. Існує ринок банківських акцептів, а акцептовані першокласним банком тратти можуть бути легко реалізовані на ринку позичкових капіталів. Шляхом поновлення акцептів кредити часто перетворюються з короткострокових на довгострокові.

Акцептно-рамбурсний кредит – поєднання акцепту тратти експортера банком третьої країни і переведення суми векселя імпортером банку-акцептанту. При цьому експортер домовляється з імпортером, що платіж за товар буде здійснений через банк шляхом акцепту останнім тратти, виставленої експортером, якщо він не впевнений у платоспроможності імпортера або зацікавлений у швидкому отриманні вирученої за продані товари валюти до настання строку векселя. При досягненні домовленості імпортер дає доручення своєму банку укласти угоду про акцепт. Банк-акцептант вимагає гарантії

своєчасної оплати векселя і виставляє на банк експортера безвідкличний акцептний акредитив, що передбачає акцепт тратти. Отримавши про це повідомлення, експортер відвантажує товар, виписує тратту та комерційні документи, направляє їх у свій банк, який звичайно враховує вексель. Банк експортера пересилає тратту і документи банку-акцептанту, який акцептує тратту та направляє її банку експортера, а товарні документи – банку імпортера.

Банк імпортера передає імпортеру товарні документи, а банк експортера перевраховує акцептовану тратту. Після цього вона обертається на світовому ринку позичкових капіталів, який виступає в такій операції як сукупний кредитор. До настання строку тратти імпортер рамбує валюту своєму банку. Банк імпортера переводить банку-акцептанту суму тратти за декілька днів до строку її оплати. При настанні строку останній тримач тратти пред'являє її до оплати у банк-акцептант, який перевіряє достовірність векселя і послідовність індосаменту, щоб переконатись, що останній тримач законний.

Умови акцептно-рамбурсного кредиту – ліміт, строк кредиту, процентна ставка, порядок оформлення, використання, погашення – визначаються на основі попередньої міжбанківської домовленості.

Лізинг як різновид міжнародного кредиту

Лізинг – це надання лізингодавцем матеріальних цінностей лізингоотримувачу в оренду на різні строки. У міжнародній практиці лізинг часто виступає у формі придбання в національних виробників машин, обладнання, транспортних засобів з метою передачі їх у довгострокову оренду фірмам інших країн.

При оцінюванні ризиків, що виникають при лізингових операціях, банк зважає на такі фактори:

1) комерційна репутація та фінансовий стан компанії-лізингоотримувача;

2) фінансово-економічна і політична ситуація у країні перебування цієї компанії (тобто ризик націоналізації, заборона на переказ валютних коштів за кордон, ризик ускладнень при реалізації заставного права та ін.);

3) продажна ціна обсягу угоди, динаміка зміни цієї ціни на вторинному ринку протягом наступних років;

4) умови експлуатації об'єкта лізингу фірмою-лізингоотримувачем.

Перевагою лізингових операцій для банків є те, що вони надійніше застраховані від ризику неплатоспроможності лізингоотримувача, оскільки к для погашення зобов'язань банк може повернути майно, віддати його в оренду іншій особі чи продати. Недоліками лізингових операцій для банків є значна їхня трудомісткість, висока строковість, що підвищує рівень ризиковості. Крім цього, лізинг може виявитись для лізингоотримувача дорожчим, ніж отримання кредиту на купівлю такого самого майна.

Міжнародний факторинг.

Факторинг – міжнародний кредит у формі купівлі банком грошових вимог експортера до імпортера та їхньої інкасації. Розвиток факторингових операцій зумовлений затримками платежів, неплатежами, а також зростаючою потребою експортерів у кредитах.

До факторингового обслуговування банками клієнтів, звичайно, входить:

- облік дебіторської заборгованості покупців;
- контролювання строків оплати поставок та повідомлення дебіторам про настання таких строків;
- інкасація (збір) платежів від дебіторів;
- перевірка ділової репутації діючих і нових покупців;
- юридичний аудит документообігу з дебіторами.

Авансуючи експортеру кошти до настання строку вимог, банк його кредитує. Розмір кредиту коливається від 70% до 90% суми рахунка-фактури залежно від кредитоспроможності клієнта. Решта 10–30% після вирахування процента за кредит та комісії за послуги зараховуються на блокований рахунок клієнта. Кошти цього рахунка слугують для покриття не прийнятих банком можливих комерційних ризиків (недостатність якості товарів, їхня некомплектність, суперечки щодо ціни та ін.). Після оплати боргу покупцем банк ліквідує блокований рахунок і повертає залишок клієнту. Для факторингових операцій характерним є право регресу вимог експортеру в разі неплатоспроможності імпортера.

При купівлі вимог банк звичайно застосовує відкриту цесію, тобто сповіщає покупця про перевідступлення вимог експортерів, і рідше – приховану цесію, при якій покупцю про неї не сповіщається. Процент за факторинговий кредит переважно вищий, ніж при класичному кредитуванні, що приносить банкам високі прибутки. Однак, незважаючи

на відносно високу вартість, експортер зацікавлений у факторингу, тому що він супроводжується інкасовими, довірчими та іншими послугами. Строк кредиту, як правило, становить до 120 днів. Угода про факторинг підвищує кредитоспроможність фірми-експортера і полегшує їй отримання банківських кредитів.

Специфіка міжнародного факторингу полягає в тому, що при роботі з експортером банк, як правило, укладає угоду з банком країни імпортера та передає їй частину своїх функцій. Водночас він виконує роботу, пов'язану з дорученнями іноземного банку. Такий зустрічний факторинг має назву взаємного, або двофакторного. Його переваги зумовлені тим, що для кожного з банків, які обслуговують імпортерів, боргові вимоги є внутрішніми, а не зовнішніми. Це значно спрощує процедури визначення кредитоспроможності імпортера, страхування ризиків, інкасування вимог та ін.

Форфейтингові операції банків

У банківській практиці **форфейтинг** – це купівля на повний строк на заздальгедь встановлених умовах векселів та інших боргових зобов'язань. При цьому банк як покупець вимог бере на себе комерційні ризики без права регресу цих документів на експортера. На відміну від традиційного обліку векселів, форфейтування застосовується:

- а) при поставках машин і устаткування на великі суми (від 250 тис. дол.);
- б) з тривалим відстроченням платежу від 6 місяців до 5–7 років;
- в) містить гарантію чи аваль першокласного банку, необхідні для переобліку векселів.

Розмір дисконту залежить від ризику неплатежу, валюти платежу, строку векселя.

Форфейтинг як форма кредитування зовнішньої торгівлі дає певні переваги експортеру: дострокове отримання інвалютної виручки, покращення ліквідності; спрощення балансу за рахунок часткового звільнення від дебіторської заборгованості, страхування ризику неплатежу, фіксована тверда облікова ставка, економія на управлінні борговими вимогами (рис. 10.3).

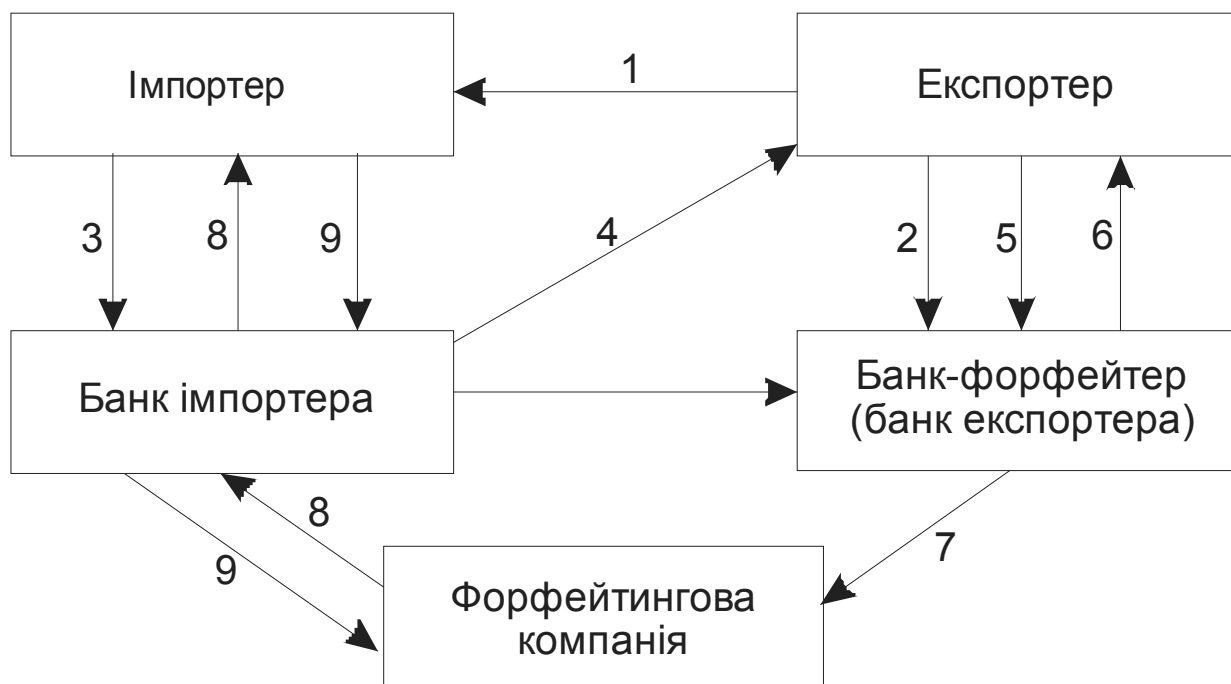

Рис.10.3. Схема міжнародної форфейтингової операції.

1. Експортер та імпортер укладають угоду з вказуванням строку платежу, експортер випишує тратту.

2. Експортер звертається із заявкою у банк-форфейтер, який визначає умови операції.

3. Імпортер акцептує комерційний вексель і авальює його у банку своєї країни.

4. Векселі, авальовані банком країни імпортера, відсилаються експортеру.

5. Експортер індосує векселі та продає їх банку-форфейтеру.

6. Експортер отримує інвалютну виручку.

7. Банк-форфейтер індосує векселі та перепродує їх спеціалізованій форфейтинговій компанії.

8. Форфейтингова компанія пред'являє імпортеру вексель до оплати.

9. Імпортер через свій банк оплачує пред'явлений вексель у встановлений строк.

Головними відмінностями форфейтингу від факторингових операцій є обслуговування зобов'язань на більш тривалий строк і матеріалізація у вигляді векселів, а також ширша сфера покриття ризиків (неплатежу, непереказу, валютного ризику) в зв'язку з відсутністю права регресу вимог на експортера.

10.7.2. Особливості отримання банками кредитів від нерезидентів

Позикові операції з нерезидентами в Україні регулюються нормативно-правовими актами НБУ та можуть здійснюватись банками лише за наявності письмового дозволу Національного банку України на здійснення операцій із залучення та розміщення іноземної валюти на міжнародних ринках. При цьому уповноважений банк має право залучити кредит від нерезидента за умови реєстрації договору в Національному банку України.

Комерційний банк зобов'язаний звернутися до Національного банку України для реєстрації договору про одержання кредиту на строк понад один рік після укладення цього договору, але до фактичного отримання коштів за кредитом. Операції щодо отримання і погашення кредиту здійснюються банком на підставі реєстрації договору Національним банком України.

Реєстрація договору (змін до договору) уповноваженого банку, здійснюється територіальним управлінням, в якому цьому банку відкрито кореспондентський рахунок. Для реєстрації договору до територіального управління подається повідомлення про договір за встановленою формою. Це повідомлення подається банком в електронному вигляді засобами відповідного програмного забезпечення з використанням засобів захисту інформації Національного банку України і має містити електронний цифровий підпис керівника банку або іншої уповноваженої на це особи банку. Примірник повідомлення на паперовому носії, що містить підпис керівника банку, залишається в уповноваженому банку. Реєстрація договору здійснюється у строк, що не перевищує п'яти робочих днів з наступного робочого дня після дати надходження.

Територіальне управління має право звернутися до уповноваженого банку за додатковою інформацією, що потрібна для прийняття рішення про реєстрацію договору. Крім цього, може вимагатись від банку внесення змін до повідомлення, яке оформлено не належним чином (подана недостовірна (суперечлива) інформація, не заповнені відповідні реквізити, колонки (рядки), зокрема немає електронного підпису керівника банку, дати заповнення документа або колонки (рядки) заповнені неправильно, неточно, не в повному обсязі).

Територіальне управління перевіряє правильність оформлення повідомлення і робить на повідомленні відмітку, яка свідчить про

реєстрацію договору та в якій зазначаються присвоєний йому номер реєстрації і дата. Відмітка про реєстрацію має бути засвідчена підписом керівника територіального управління або уповноваженої ним особи та відбитком печатки. Повідомлення з відміткою про реєстрацію на паперовому носії залишається в територіальному управлінні для обліку та контролю, в електронному вигляді – надсилається уповноваженому банку.

Управління має право відмовити в реєстрації договору, якщо:

- у повідомленні виявлено недостовірну (суперечливу) інформацію;
- розмір річних виплат за користування кредитом перевищує розмір річних виплат за максимальною процентною ставкою;
- умови договору не відповідають іншим вимогам, встановленим нормативно-правовими актами НБУ.

Уповноважений банк у строк, що не перевищує трьох робочих днів з дати внесення змін до зареєстрованого договору, зобов'язаний подати територіальному управлінню повідомлення про зміни до договору, що стосуються зміни кредитора, суми кредиту, валюти кредиту, строку погашення, змін, пов'язаних зі зміною процентної ставки, комісій, неустойки та інших встановлених договором платежів, у тому числі тих, які є санкціями за неналежне виконання умов договору та впливають на розмір річних виплат за користування кредитом або зміни назви уповноваженого банку.

Територіальне управління анулює реєстрацію договору в разі:

- звернення уповноваженого банку про анулювання реєстрації договору;
- ліквідації уповноваженого банку;
- неподання уповноваженим банком протягом двох кварталів відповідної звітності;
- виявлення в документах, які були подані уповноваженим банком і на підставі яких було здійснено реєстрацію договору, недостовірної інформації.

Реєстрація договору дійсна на весь час користування кредитом (визначений договором), якщо протягом 180 календарних днів від дати реєстрації уповноважений банк одержав кредит або його частку. Якщо з поважних причин неможливо розпочати одержання кредиту в цей строк, то банк до закінчення строку дії реєстрації договору надсилає повідомлення за встановленою формою до територіального управління для продовження строку дії реєстрації договору.

Уповноважений банк зобов'язаний за всіма зареєстрованими договорами подавати відповідну звітність про операції згідно з правилами статистичної звітності, встановленими НБУ.

Залучення уповноваженими банками короткострокових кредитів здійснюється на схожих умовах. Національний банк України здійснює реєстрацію договору шляхом занесення повідомлення банку про одержання короткострокового кредиту до відповідного реєстру та надання підтвердження. НБУ веде реєстр повідомлень в електронній формі за допомогою засобів програмного забезпечення щодо короткострокових залучень уповноваженими банками кредитів на міжнародному ринку.

Повідомлення в електронній формі подається банком до Національного банку України не пізніше від робочого дня, наступного за днем отримання коштів за кредитом та має містити такі відомості:

- дата повідомлення;
- дата здійснення операції з одержання кредиту;
- код уповноваженого банку;
- ідентифікаційний код уповноваженого банку за ЄДРПОУ;
- назва нерезидента-кредитора;
- країна нерезидента-кредитора;
- тип операції – овердрафт; овернайт; кредит, оформлений у вигляді відкриття відновлювальної кредитної лінії; кредитна лінія; інше;
- валюта кредиту;
- загальний обсяг кредиту (кредитної лінії);
- ліміт заборгованості за відновлювальною кредитною лінією;
- процентна ставка за основною сумою боргу;
- строк погашення кредиту (кінцева дата);
- строк, на який отримується кредит (календарні дні);
- назва, номер і дата документа, на підставі якого здійснюється одержання кредиту.

У разі одержання кредиту кількома траншами у різних валютах або за відновлювальною кредитною лінією повідомлення надається окремо за кожним траншем або операцією з одержання кредиту в межах відновлювальної кредитної лінії. У цьому разі в повідомленні додатково зазначаються:

- порядковий номер траншу/операції з одержання кредиту в межах відновлювальної кредитної лінії;

- обсяг траншу/операції з одержання кредиту в межах відновлювальної кредитної лінії;
- номер і дата реєстрації повідомлення із значенням порядкового номера траншу.

Отримання уповноваженим банком підтвердження Національного банку України із зазначенням номера та дати реєстрації свідчить про занесення повідомлення до реєстру повідомлень і здійснення реєстрації договору у встановленому порядку.

У разі, якщо загальний строк кредиту перевищить один рік у результаті пролонгації або прострочення цього кредиту, уповноважений банк зобов'язаний не пізніше від робочого дня, наступного за днем настання таких змін, звернутися до Національного банку України для перереєстрації договору про короткостроковий кредит у договір про кредит, що одержується на строк понад один рік.

Запитання для самоконтролю

1. У чому особливість бланкового кредиту?
2. Які переваги кредитів під заставу цінних паперів?
3. У чому суть контокорентного кредиту?
4. Що таке контокорентний рахунок?
5. Що таке овердрафт?
6. Що таке банківський консорціум?
7. Якими способами може надаватися кредит позичальнику банківським консорціумом?
8. У чому полягає відмінність між консорціумним кредитом і паралельним кредитом?
9. У чому суть іпотечного кредиту?
10. Що таке іпотечні облігації?
11. У чому суть іпотеки?
12. У чому полягає особливість споживчого кредиту?
13. Назвіть основні критерії класифікації споживчих кредитів.
14. Які особливі вимоги висуваються банками до позичальників – фізичних осіб?
15. Охарактеризуйте основні умови кредитування фізичних осіб.
16. Чим обмежуються розміри кредитів, що видаються фізичним особам?
17. Назвіть обмеження щодо кредитування фізичних осіб, спрямовані на зниження кредитних ризиків банків.
18. Які вимоги ставляться з боку банків до забезпечення кредитів, що надаються фізичним особам?
19. Охарактеризуйте особливості кредитування банками фізичних осіб на споживчі цілі та нагальні потреби.
20. Дайте характеристику структури договору про надання споживчого кредиту і назвіть особливості його укладення.
21. Охарактеризуйте схеми фінансування житлового будівництва, які діють в Україні.
22. Сформулюйте систему цілей, на які надаються довгострокові кредити фізичним особам.
23. Назвіть суб'єкти та об'єкти іпотечного кредиту.
24. Яким основним вимогам повинен відповідати потенційний позичальник довгострокового кредиту?

25. Охарактеризуйте особливості здійснення контролю за цільовим використанням споживчого кредиту.

26. Яким основним вимогам повинні відповідати підприємці – фізичні особи, які мають намір отримати кредит у банку?

27. Охарактеризуйте основні риси кредитування фізичної особи – підприємця.

28. Назвіть перелік документів, які необхідно подати у банк фізичній котрі – підприємцю для одержання кредиту.

29. Назвіть основні ознаки, за якими споживчі кредити зараховуються до проблемних.

30. Охарактеризуйте етапи роботи банку щодо повернення «проблемних» кредитів.

31. У чому полягає особливість споживчого кредиту?

32. Назвіть основні критерії класифікації споживчих кредитів.

33. Які особливі вимоги висуваються банками до позичальників – фізичних осіб?

34. Охарактеризуйте основні умови кредитування фізичних осіб.

35. Чим обмежуються розміри кредитів, що видаються фізичним особам?

36. Назвіть обмеження щодо кредитування фізичних осіб, спрямовані на зниження кредитних ризиків банків.

37. Які вимоги ставляться з боку банків до забезпечення кредитів, що надаються фізичним особам?

38. Охарактеризуйте особливості кредитування банками фізичних осіб на споживчі цілі та нагальні потреби.

39. Дайте характеристику структури договору про надання споживчого кредиту і назвіть особливості його укладення.

40. Охарактеризуйте схеми фінансування житлового будівництва, які діють в Україні.

41. Сформулюйте систему цілей, на які надаються довгострокові кредити фізичним особам.

42. Назвіть суб'єкти та об'єкти іпотечного кредиту.

43. Яким основним вимогам повинен відповідати потенційний позичальник довгострокового кредиту?

44. Охарактеризуйте особливості здійснення контролю за цільовим використанням споживчого кредиту.

45. Яким основним вимогам повинні відповідати подати – фізичні особи, котрі мають намір отримати кредит у банку?

46. Охарактеризуйте основні риси кредитування фізичної особи – підприємця.

47. Назвіть перелік документів, які необхідно представити у банк фізичній особі – підприємцю для одержання кредиту.

48. Назвіть основні ознаки, за якими споживчі кредити зараховуються до проблемних.

49. Охарактеризуйте етапи роботи банку щодо повернення «проблемних» кредитів.

50. У чому суть лізингового кредиту? Назвіть види лізингу?

51. Дайте загальну характеристику основних різновидів кредитування експортно-імпортних операцій.

52. Назвіть переваги та недоліки окремих видів кредитування експортно-імпортних операцій.

53. Здійсніть порівняльну характеристику експортного кредиту і кредиту покупцю.

54. Розкрийте механізм акцептного та акцептно-рамбурсного кредитів.

55. У чому полягає специфіка лізингу як різновиду міжнародного кредиту?

56. Охарактеризуйте зміст та різновиди міжнародного факторингу.

57. Охарактеризуйте зміст форфейтингу і порівняйте його з міжнародним факторингом.

58. Проаналізуйте головні особливості отримання банками кредитів від нерезидентів.

59. Яким нормативно-правовим актом регулюються позикові операції з нерезидентами в Україні?

60. Яким чином здійснюється реєстрація договору про одержання банком кредиту від нерезидента?

РОЗДІЛ 11

Операції банків з векселями

11.1. Поняття векселів та характеристика їхніх основних видів

Вексель є одним з найдавніших розрахункових засобів, поява якого була зумовлена необхідністю переказу грошей в інші міста, країни та оформленням відстрочення платежу при здійсненні торговельних операцій.

Вексель – це складений за встановленою законодавством формою документ, що є цінним папером і розрахунковим засобом, який засвідчує безумовне зобов'язання однієї особи сплатити іншій певну суму грошей у визначеному місці після настання встановленого строку.

Вексельний обіг розвивався протягом багатьох століть і відрізнявся великими розбіжностями, часом навіть у країнах, пов'язаних між собою багатовіковими економічними та культурними традиціями. З метою уніфікації вексельного законодавства й усунення колізій вексельних законів було проведено декілька міжнародних конференцій, остання з яких відбулася в 1930 р. у Женеві. У результаті її роботи були вироблені три вексельні конвенції:

1) конвенція № 358, що встановлює Уніфікований закон про переказний і простий векселі;

2) конвенція № 359, що має на меті вирішення деяких колізій законів про переказні і прості векселі;

3) конвенція № 360 про гербовий збір щодо переказних і простих векселів.

Країни, що приєдналися до першої із зазначених конвенцій (спочатку їх було 25), взяли на себе зобов'язання ввести в дію на своїй території Уніфікований закон про переказний і простий векселі (УВЗ), що є першим додатком до зазначеної конвенції, з можливістю внесення в національне законодавство застережень до закону, наведених у другому додатку до цієї ж конвенції.

Важливість векселя та його місце в економіці визначаються його функціями, головними серед яких є:

- *функція оформлення короткострокового кредиту*. Ця функція діє тоді, коли постачальник продукції зацікавлений у її реалізації

покупцю, який на час укладання угоди не має належної суми грошей. Тоді постачальник у рахунок майбутнього платежу за свою продукцію отримує від покупця вексель, тобто боргове зобов'язання, сума якого з урахуванням строку платежу та відсотків за кредит, як правило, перевищує величину суми товарної угоди;

- *функція платежу*. Вексель дає змогу отримати гроші, не чекаючи строку платежу. Його можна продати або ж залишити під заставу в комерційному банку;

- *функція прискорення розрахунків і грошового обігу*. Вексель на основі кредитних операцій дає змогу спростити і прискорити укладення угод між суб'єктами ринку в разі відсутності у них грошових коштів.

Першою ознакою класифікації векселів є їхня економічна природа, тобто ким і з якою метою виписується вексель. За цією ознакою розрізняють такі види векселів.

Комерційні або торгові (товарні) векселі – це векселі, видані на підставі товарного боргу, наданих послуг, виконаних робіт та ін.

Фінансові векселі – це векселі, джерелом яких є фінансові операції та в основі видачі яких лежить одержання грошової позики проти видачі боргового зобов'язання.

Казначейські векселі випускаються державними органами управління для покриття дефіциту державного бюджету.

В основі видачі і комерційних, і фінансових векселів завжди є фактична угода про одержання товарного (комерційного) чи грошового (банківського) кредиту.

Серед фінансових векселів виділяються векселі, підставою для видачі яких є не будь-яка реальна кредитна угода, а лише мета одержання товарного або переважно грошового кредиту, який не вдалося б одержати іншим способом. До подібних векселів належать дружні та бронзові векселі.

Дружні векселі – це векселі, які не мають своєю підставою оформлення розрахунків з товарних та грошових угод і які видаються переважно з метою одержання грошей від обліку векселів у банку. До таких векселів зараховують видані родичами, близькими, членами і пайовиками одного товариства та інші безгрошові векселі.

До **бронзових векселів** належать безгрошові векселі, видані з метою поповнення коштів шляхом їхнього обліку в банках або штучного

збільшення боргів шляхом видачі векселів на користь фальшивих кредиторів.

Фіктивні векселі характеризуються тим, що особи, причетні до їхнього виникнення, не беруть на себе відповідальність за векселем, оскільки вексель створюється лише з метою введення в оману кредиторів і отримання у них коштів шахрайським шляхом.

За кількістю учасників угоди векселі поділяються на прості та переказні.

Простий вексель — це борговий цінний папір, який містить просту, нічим не обумовлену обіцянку векседавця сплатити векселедержателю певну суму грошей при настанні певного строку. Прості векселі бувають іменними та на пред'явника. У простому іменному векселі вказано, кому саме векседавець зобов'язується виплатити гроші. У простому векселі на пред'явника ім'я векселедержателя не вказується.

Переказний вексель – це борговий цінний папір, який містить нічим не обумовлене письмове розпорядження кредитора, адресоване боржнику, про те, щоб останній виплатив за пред'явленням або в день, вказаний у векселі, певну суму грошей певній особі, або за наказом останнього, або пред'явнику векселя.

Як простий, так і переказний векселі становлять собою безумовні боргові зобов'язання. Правовий статус цього цінного папера визначається в законі та підзаконних нормативних актах.

Переказний вексель виписується кредитором і передається особі, яка буде виступати пред'явником. Ця особа є першим векселедержателем або її ще називають ремітентом. Сам переказний вексель називають **траттою**.

Шляхом передавального напису (індосаменту) ремітент може передати тратту іншій особі, яка буде вважатися наступним векселедержателем, а той – третій за індосаментом, і т. д. Звідси й назва переказного векселя – тратта («бігунець»). Боржник повинен сплачувати суму грошей, вказану в переказному векселі, останньому векселедержателю.

Вексельне право приділяє значну увагу формальній стороні заповнення векселя. Для визнання документа векселем він має містити ряд елементів, які називають обов'язковими реквізитами векселя. Згідно

з Уніфікованим законом про переказний і простий вексель переказний вексель має містити вісім, а простий вексель – сім обов'язкових реквізитів. Обов'язкові реквізити векселя:

1. Вексельна мітка, тобто найменування «вексель», включене у текст документа мовою, якою складено вексель. З метою ускладнення перетворення неексельного зобов'язання на вексель слово «вексель» зазначається двічі: у лівому верхньому куті і в тексті документа, наприклад, словами «заплатіть проти цього векселя...», «платіть за цим переказним векселем...».

2. Простий і нічим не зумовлений наказ (для переказного векселя) або зобов'язання (для простого векселя) сплатити певну суму. У векселі має бути зазначена конкретна точна сума. Якщо вексельна сума позначена словами і цифрами, то у разі розбіжності між цими позначеннями вексельною сумою вважається цифра, позначена прописом. Якщо ж у переказному векселі сума позначена кілька разів – або прописом, або цифрами, то у разі розбіжності між цими позначеннями вексельною сумою вважається лише менша сума.

У переказному векселі, який підлягає оплаті за поданням або у такий-то строк від подання, векселедавець може обумовити, що на вексельну суму нараховуватимуться проценти. Процентна ставка має бути вказана у векселі. За відсутності такої вказівки умова вважається ненаписаною. Відсотки нараховуються з дня складання переказного векселя, якщо не вказана інша дата.

3. Найменування платника (тільки для переказного векселя). У тексті векселя зазначаються реквізити юридичної особи або прізвище фізичної особи, а також їхні адреси. Допускається присутність у векселі назв кількох платників (як і кількох векселеотримувачів), але позначення вексельної суми має бути єдиним.

4. Зазначення строку платежу. Існує кілька варіантів вираження строку платежу за векселем (строку векселя):

– на визначений день, місяць, рік. Якщо конкретне число місяця не зазначено, то строк платежу настає в останній день цього місяця. Якщо строк векселя припадає на неробочий день, то платіж за векселем має бути здійснений у перший наступний за ним робочий день; через певний термін після дати складення, наприклад, «через два місяці». Можливі позначення типу «на початку травня», «в середині червня», «наприкінці

грудня», що означає, відповідно, перше, п'ятнадцяте й останнє числа місяця;

– за поданням. День подання векселя до оплати і буде строком векселя, причому вексель має бути поданим до оплати протягом року від дати складання;

– через певний термін після подання векселя. Відлік строку платежу починається з дня подання векселя. Як і в попередньому випадку, максимальним терміном погашення векселя є один рік з дати його складання.

5. Зазначення місця платежу. Місце оплати векселя може бути за місцем перебування чи проживання платника або ж не збігатись з ним. Позначається назва населеного пункту, в якому має проводитись оплата векселя. Закон не передбачає детальних вимог щодо місця платежу, але деталізація дає змогу уникнути можливих непорозумінь. Для полегшення процедури оплати дозволяється також зазначати назву юридичної особи, де буде здійснено платіж, наприклад, приміщення біржі, банківської установи тощо. Місце платежу, позначене у векселі, є єдиним для усієї вексельної суми.

6. Найменування того, кому або за наказом кого має бути здійснений платіж. Зазначається повна або ж скорочена назва організації, прізвище та ім'я фізичної особи, які є першим векселеотримувачем. При цьому помилки у назві першого векселеотримувача не позбавляють вексель сили, хоч і створюють певні труднощі для останнього власника векселя.

7. Дата і місце складання векселя. Вексельна дата зазначається один раз у вигляді числа місяця та року поруч із зазначенням місця складання векселя. Наявність датування векселя дає змогу визначити строк платежу та наявність у векселедавця дієздатності на момент складання векселя. Невідповідність фактичної вексельної дати з датою, зазначеною у векселі, не позначається на силі векселя.

Місце складання векселя позначається у вигляді конкретної географічної назви, але фактичне місце може і не збігатися з місцем, вказаним у векселі. Важливість цього реквізиту полягає у наявності правила, за яким у разі неточності позначення місця платежу останнім вважається район місця складання векселя.

8. Підпис того, хто видає документ. Підписом особа підтверджує, що текст векселя відповідає її волі, тому без такого підпису вексель не

має сили. Підпис вчинюється рукописним способом і власноручно (механічне відтворення підпису не допускається) фізичною особою; керівником та головним бухгалтером підприємства – юридичної особи з відбитком печатки (при цьому назва підприємства може бути продубльована штемпелем).

Підпис на векселі може бути вчинений і не особою, яка видає документ, а уповноваженою особою. Уповноважена особа повинна вписати у вексель ім'я і прізвище особи, від якої видається цей вексель, і завірити свій підпис. На векселі проставляється напис «за довіреністю», «як уповноважений» та ін., без чого відповідальність за векселем нестиме уповноважена особа.

Наявність зазначених реквізитів є обов'язковою для того, щоб документ мав силу векселя. У Женевській вексельній конвенції зроблено лише три винятки:

- коли у тексті векселя не вказано вексельний строк, вексель вважається таким, що підлягає оплаті за поданням;
- за відсутності особливого позначення місце, зазначене поруч з найменуванням платника, вважається місцем платежу, а також місцем проживання платника;
- вексель, в якому не вказано місце його складання, вважається вписаним у місці, вказаному поруч з назвою векселедавця.

Вексельний текст може містити і низку інших елементів, однак їхня наявність чи відсутність не позначається на силі векселя, хоч і може ускладнити його обіг.

Уніфікований закон залишає у компетенції національного законодавства відображення специфічних аспектів вексельного обігу в тій чи іншій країні. Особливості обігу векселів в Україні визначає Закон «Про обіг векселів в Україні». У ньому, зокрема, визначено:

1. Векселі складаються у документарній формі на спеціальних бланках з відповідним ступенем захисту від підроблення і не можуть бути переведені у бездокументарну форму (знерухомлені).

2. Вексель, який видається на території України і місце платежу за яким також знаходиться на території України, складається державною мовою. Платіж за векселем на території України здійснюється тільки у безготівковій формі.

11.2. Класифікація операцій комерційних банків з векселями

У сучасній ринковій економіці вексель відіграє помітну роль у господарській практиці та у діяльності комерційних банків. Вексельні операції комерційних банків в Україні регулюються Положенням «Про порядок здійснення банками операцій з векселями в національній валюті на території України», яким визначено, що комерційні банки у сфері вексельного обігу можуть здійснювати кредитні, торговельні, гарантійні, розрахункові та комісійні операції.

Кредитними вважаються вексельні операції, які супроводжуються наданням або залученням грошових коштів проти векселів чи під забезпечення векселями. Кредитні операції банків з векселями можуть бути активними – врахування векселів, надання кредитів під заставу векселів або пасивними – переврахування придбаних векселів, одержання кредитів під заставу векселів.

Торговельними є операції з купівлі або продажу векселів за ціною, що встановлюється у відсотках до суми векселя. До активних торговельних операцій належить придбання векселів, а до пасивних – продаж придбаних векселів.

Гарантійні операції супроводжуються взяттям банком на себе зобов'язань платежу за векселями з умовою оплатити векселі при настанні певних обставин і в обумовлений строк. До гарантійних належать операції з авалювання та надання гарантій на забезпечення оплати векселів (наприклад, при розрахунках з допомогою документарного акредитиву).

Розрахункові операції поділяються на: операції з оформлення заборгованості векселями (акцептування переказних векселів банком; видача простих векселів банком кредиторіві банку; видача банком переказних векселів на боржника банку; видача банку простих векселів боржником банку) та на операції з розрахунків з використанням векселів (вексельний платіж банку кредиторіві; вексельний платіж боржника банку).

Виконання **комісійних операцій** пов'язане з інкасуванням векселів; оплатою векселів, у яких банк є особливим платником (доміциліатом); зберіганням векселів (оригіналів, копій і примірників); купівлею-продажем, а також обміном векселів за дорученням клієнтів.

Угоди про кредитні, торговельні та гарантійні операції, а також інкасування векселів і зберігання, купівлю, продаж й обмін векселів за

дорученням клієнтів (інших банків) мають бути укладені в письмовій формі з урахуванням вимог чинного законодавства. Розрахункові операції можуть здійснюватись без угод (договорів) на підставі первинних документів (реєстрів, актів тощо).

Крім зазначених вище, чинними нормативно-правовими актами НБУ передбачено, що комерційні банки можуть також здійснювати й емісійні операції у сфері вексельного обігу. Зокрема, як й інші суб'єкти господарської діяльності, банки використовують векселі для оформлення своїх господарських боргів, а також для переоформлення власної фінансової заборгованості.

До ухвалення Закону України «Про обіг векселів в Україні» вітчизняні комерційні банки емітували векселі з метою залучення ресурсів, кредитування клієнтів, організації системи розрахунків між підприємствами. У результаті цих операцій виникав специфічний продукт, який має назву “банківський вексель”. Нині ж відповідно до чинного законодавства подібні інструменти як такі, що не мають товарного підґрунтя, випускати заборонено.

Організаційне забезпечення проведення операцій з векселями визначається банком. У банках, які активно здійснюють операції з векселями, як правило, створюються спеціалізовані структурні підрозділи, до основних функцій яких належать: координування здійснення установами банку операцій з векселями; контроль за дотриманням вимог законодавчих і нормативних актів; здійснення юридичної та фінансової експертизи векселів, що подаються у банк; накопичення, обробка і зберігання інформації про фінансовий стан зобов'язаних осіб за векселями, що належать банку на праві власності або перебувають у заставі; контроль за строками здійснення відповідних дій за векселями (платіж, акцепт тощо); складання, видача й акцептування банком простих і переказних векселів.

11.3. Порядок здійснення кредитних операцій з векселями

До вексельних кредитів комерційних банків належать операції з урахування та переврахування векселів, а також надання позик під забезпечення векселями.

Операція врахування (дисконту) векселів полягає у купівлі банком векселя за іменним індосаментом у векселедержателя до

настання строку платежу. При цьому банк стає повноправним власником векселя з усіма правами і його ознаками згідно з вексельним правом, а векселедержатель отримує суму векселя, зменшену на величину банківської процентної ставки, яка називається **дисконтом**, а також накладних витрат на здійснення операції. За економічним змістом ця операція є трансформацією комерційного кредиту в кредит банківський, адже купівля банком векселя рівнозначна кредитуванню векселедержателя на строк, що залишився до погашення векселя. Цей кредит називається **обліковим кредитом**. Його особливістю є те, що повернення кредиту здійснює не позичальник, а зобов'язана за векселем особа. Тому подібні кредити називають позиками, що самоліквідуються.

Для отримання облікового кредиту векселедержатель подає у банк заяву разом з пакетом фінансових документів, що характеризують його платоспроможність. Працівники банку з'ясовують суму векселів, що будуть надані для врахування, перевіряють кредитоспроможність потенційного позичальника за звичайною процедурою, після чого вирішується питання про можливість надання позики. У разі позитивного рішення клієнту відкривається ліміт кредитування, який залежить від вартості вексельного портфеля клієнта, але не може перевищувати загальної кредитоспроможності останнього. Оскільки врахування векселів, поданих клієнтом, проводиться винятково в межах встановленого ліміту, працівники банку здійснюють облік заборгованості (обліго) клієнта, вираховуючи вільний залишок заборгованості. При врахуванні векселів ліміт кредитування зменшується, а при погашенні векселів – зростає.

Векселі до врахування надаються у банк при реєстрах. Реєстри складаються позичальником-векселедержателем і містять інформацію про векселі, що передаються банкові, а саме: номер векселя, вексельну суму, назву і реквізити векселедавця (акцептанта), індосантів, аваліста, дату і місце платежу, складання векселя. Векселі з погашенням у місцезнаходженні банку заносяться в окремий реєстр від іногородніх векселів. Працівник банку звіряє записи в реєстрі з реквізитами наданих векселів і при виявленні помилок у реєстрах повертає їх для переоформлення. Крім оригіналів векселів, клієнт подає у банк дві ксерокопії кожного векселя з лицьового та зворотного боків. Прийняття векселів оформляється квитанцією, яка видається позичальнику. Після

цього реєстри векселів нумеруються і записуються у *Відомість реєстрів, поданих до врахування векселів*. На векселях, поданих банкові для врахування, позичальник повинен проставити бланковий індосамент, залишивши перед підписом достатньо місця для штампу комерційного банку, яким буде перетворено бланковий індосамент на іменний.

Перед укладанням договору на врахування векселів ці векселі мають пройти перевірку юридичної та економічної надійності.

Юридична надійність векселя полягає у правильності заповнення реквізитів векселя згідно з положенням НБУ «Про переказний і простий вексель», відсутності виправлень, прострочення терміну платежу, чинності повноважень осіб, які підписали вексель, справжності цих підписів, наявності безперервного ряду індосаментів, повноті сплати суми державного мита.

Економічна надійність векселя полягає у впевненості в оплаті векселя. Для цього у банку провадиться аналіз кредитоспроможності не лише клієнтів, а й боржника за векселем та індосантів. При врахуванні банки віддають перевагу комерційним векселям, хоч можуть бути враховані й деякі фінансові векселі, наприклад, акцептовані відомими банками. Аналіз економічної надійності векселя спрямований на виявлення «дружніх» і «бронзових» векселів та їхньої заміни. При цьому особлива увага звертається на вивчення взаємовідносин між учасниками вексельної операції. Векселі, що подаються до врахування, повинні мати не менш, ніж два підписи: векселедавця та першого векселедержателя. Більша кількість передавальних підписів засвідчує вищу надійність векселя.

Що стосується строків вексельних зобов'язань, то банки надають перевагу короткостроковим векселям (як правило, строком до 90 днів), оскільки вони менше залежать від змін у платоспроможності клієнта і загальної економічної кон'юнктури. З цієї причини банки часто відмовляються враховувати векселі зі строком за поданням.

Банки не приймають до врахування векселі, подані юридичними особами, векселі яких хоч би раз були опротестовані, а за менш суворими правилами кредитної політики – опротестовувались протягом останніх шести місяців.

Як зазначалось вище, векселі, що при перевірці виявили невідповідність вимогам банку, викреслюються з реєстру і повертаються

клієнту. Всі інші векселі передаються керівництву банку і за наявності вільного залишку кредиту дається дозвіл на їхнє врахування. Рішення керівництва заноситься у Відомість реєстрів поданих до врахування векселів, а також робиться дозвільний напис на кожному реєстрі із зазначенням кількості і суми векселів, що приймаються до врахування, а також суми процентів та строку кредитування. Підписується Акт прийняття-передавання векселів.

Сума, яка підлягає утриманню на користь банку, складається з процентної ставки (дисконту), а для іногородніх векселів – також з порто (поштових витрат) і дамно (комісії за інкасування іногородніх векселів). Нарахування суми дисконту здійснюється за такою формулою:

$$D = \frac{S \cdot i \cdot t}{100 \cdot n},$$

де D – сума дисконту;

i – процентна ставка;

S – номінальна сума векселя;

t – строк у днях від дня врахування до дня платежу за векселем;

n – кількість днів року.

Особливістю дисконтного кредиту є те, що проценти стягуються банком у момент видачі позики, але вони зараховуються на його дохідний рахунок після отримання платежу за векселем. Конкретний розмір облікової ставки встановлюється банком за узгодженням з клієнтом.

Надання облікового кредиту відбувається після підписання *Договору про врахування векселів*, в якому зазначаються суб'єкти угоди, їхні права та обов'язки й основні параметри угоди. Прийняті до врахування векселі реєструються у спеціальній *Книзі обліку врахованих векселів*, яка щороку відкривається банком. Невраховані векселі повертаються представнику клієнта під розписку.

До різновидів урахування векселів належать безоборотне врахування і врахування з реверсом, які відрізняються від звичайного врахування порядком та обсягом відповідальності клієнта. **Безоборотне врахування** – різновид врахування, за якого пред'явник векселя вибуває з числа зобов'язаних за векселем осіб, що здійснюється шляхом учинення пред'явником у тексті індосаменту безоборотного застереження (проставлення безоборотного індосаменту) або через

передавання банку векселя пред'явником без учинення індосаменту, якщо останній індосамент бланковий або на пред'явника. **Урахування з реверсом** – різновид урахування, за якого пред'явник векселя дає банку позавексельне зобов'язання викупити враховані векселі до настання строку їхньої оплати або при настанні чи ненастанні певних обставин. Від звичайного врахування цей різновид врахування відрізняється тим, що платіж за векселем виконує не безпосередньо зобов'язана за векселем особа-платник, а пред'явник, який підписує письмове зобов'язання викупити векселі до настання строку їхньої оплати та/або при настанні/ненастанні певних обставин.

Векселі, що перебувають у портфелі комерційного банку, є надійною і ліквідною статтею його активу. Це дає змогу спрямовувати на формування даних активів найбільш схильні до несподіваного вилучення зобов'язання банку, наприклад кошти на поточних рахунках клієнтів, і використовувати вексельний портфель як «вторинні резерви». В разі потреби у ліквідності банк може рефінансуватись в інших комерційних банках, а також у центральному банку у формі переврахування векселів, тобто врахування уже врахованих банком векселів.

З метою здійснення вексельного кредитування комерційні банки можуть не лише викуповлювати векселі до настання строку їхнього погашення, а й приймати їх у вигляді забезпечення наданих позик. При кредитуванні під заставу векселів позичальник не перевідступає вексель банку (на відміну від облікового кредиту), а лише віддає його під заставу на певний строк, зберігаючи всі права векселедержателя (право власності на вексель може перейти лише у разі непогашення позики). Ще одна відмінність між цими формами вексельного кредиту полягає в тому, що якщо при обліковому кредиті позичальник і той, хто повертає кошти, є різними особами, то при кредитуванні під заставу векселів погашення позики здійснюється самим позичальником. Особливість цього виду кредитування полягає також у порядку надання, зберігання та реалізації застави.

Операції з надання позик під забезпечення вексями – це банківські кредитні операції, що передбачають видачу клієнтам таких кредитів, головною формою застави за якими є векселі.

Кредити під заставу векселів можуть надаватись у вигляді:

– строкових кредитів, тобто позик, дата погашення яких зафіксована за домовленістю з позичальником;

– кредитів до запитання (онкольних кредитів), коли строк погашення не вказується або встановлюється термін до настання строку погашення векселів із застави.

Строкові позички під заставу векселів, як правило, є разовими. Банк аналізує юридичну й економічну надійність векселя і при позитивному висновку укладає з позичальником кредитну угоду та договір застави векселів. Строк кредиту встановлюється відповідно до терміну погашення векселя (векселів). Кредит надається в розмірі 60–90% від номінальної суми векселя; заборгованість за позикою обліковується на простому кредитному рахунку. В заставу приймаються векселі, строк платежу за якими є тривалішим, ніж термін дії позики.

Онкольні кредити під заставу векселів призначені для задоволення постійної потреби клієнтів в обігових коштах. Надання вексельного онколю, облік заборгованості, її погашення здійснюються за допомогою спеціального позичкового рахунка, який слугує аналогом контокоренту. Цей рахунок є рахунком до запитання, що надає банкові право у будь-який момент вимагати від клієнта повного чи часткового погашення кредиту або внесення додаткового забезпечення векселями.

Для отримання кредиту зі спеціального позичкового рахунка клієнт подає у банк стандартний пакет документів, а також векселі, призначені для передання в заставу. Векселі здаються у банк з реєстром векселів, поданих у заставу щонайменше у двох примірниках. Пред'явнику дається розписка про одержання векселів (наприклад, на копії реєстру) та призначається орієнтовний термін кредитування або день, коли він має забрати не прийняті в заставу векселі. Після юридичної й економічної експертизи векселів працівники банку викреслюють з реєстру та повертають клієнту векселі, які не задовольняють вимоги банку, а за благонадійними векселями вираховують розмір ліміту кредитування (у разі, коли клієнт, крім вексельного онколю, використовує ще й обліковий кредит, то ліміт кредитування встановлюється за обома формами вексельних кредитів). Банк і клієнт укладають кредитну угоду, в якій міститься низка умов, що є обов'язковими для позичальника. У кредитній угоді визначається:

- 1) ліміт кредиту;
- 2) граничне співвідношення між забезпеченням (загальної номінальної суми векселів) і можливою заборгованістю у межах 60–90% від загальної суми векселів;

- 3) розмір процентів за кредит і комісія на користь банку;
- 4) право банку підвищувати на свій розсуд, але з попередженням клієнта, розмір процентів і комісії;
- 5) право банку закрити рахунок і вимагати у будь-який час повного чи часткового погашення заборгованості або надання додаткового забезпечення;
- 6) право банку обертати на погашення боргу суми, що надходять для оплати прийнятих у заставу векселів;
- 7) право банку погашати заборгованість клієнта із сум, що належать клієнту і перебувають у банку на інших рахунках клієнта;
- 8) право банку дозволяти клієнту з його ініціативи замінити одні векселі до строку їхньої оплати на інші;
- 9) місце зберігання векселів, переданих у заставу.

Розмір плати за кредит і частки банківського кредиту в номінальній вартості забезпечення визначаються банком залежно від кредитоспроможності позичальника та надійності наданих у заставу векселів. Кредит надається у звичайному порядку. За бажанням клієнта йому може бути відкрита чекова книжка, з якої провадитиметься видача позики.

Кредитування під заставу векселів є доволі привабливим для підприємств, що інтенсивно використовують векселі у своїй господарській діяльності й володіють значним вексельним портфелем. Особливо зручним для суб'єктів господарської діяльності є вексельний онколь. Прийнятність цієї форми кредитування пов'язана з її високою еластичністю, що дає змогу позичальнику оперативно отримувати кошти за рахунок банківського кредиту, уникаючи тривалої процедури оцінювання кредитоспроможності, передбаченої, наприклад, при обліковому кредиті. Крім цього, позичальник сплачує проценти лише за фактичний термін користування кредитом, на відміну від облікового кредиту, при якому клієнт часто змушений погоджуватись на строки, що перевищують реальну потребу в позиці.

11.4. Гарантійні операції банків з векселями

Функціонування комерційного кредиту і вексельного обігу можливе лише за наявності впевненості кредитора в оплаті боржником поставленої продукції (наданих послуг). Часто гарантії боржника, навіть такої, що спирається на силу вексельного права, виявляється недостатньо, і тоді

відповідальність за невиконання боржником своїх зобов'язань може взяти на себе третя особа, відома своєю платоспроможністю у формі гарантії, поручительства.

Найбільш прийнятними вважаються гарантії солідних комерційних банків. Надання банківської гарантії як забезпечення оплати векселів є формою кредитування клієнта, що здійснюється згідно із загальними принципами банківського кредитування. Вексельні гарантії комерційних банків можуть мати явний або прихований вигляд. В явному вигляді видається аваль. Прихований вигляд мають учинені у формі окремої гарантії платежу (гарантійні листи), написи банку на векселі як однієї із зобов'язаних за векселем осіб, але не аваліста.

Аваль – це вексельна гарантія, в результаті якої особа, котра вчинила цю гарантію (аваліст), бере на себе відповідальність повністю або у частині суми за зобов'язання якоїсь із зобов'язаних за векселем осіб (векселедавця, акцептанта, індосанта).

Аваль вчиняється на переказному векселі або на додатковому аркуші (алонжі). Також аваль може даватись і на окремому аркуші із зазначенням місця видачі. Авалюючи вексель, банк надає такій особі строковий кредит або кредит до запитання (залежно від строку платежу за векселем). Як правило, можуть бути авальовані векселі, в яких точно визначений строк платежу. Аваль може бути наданий у будь-який час: при складанні, видачі та на будь-якому наступному етапі обігу векселя. Аваліст може бути як третьою особою, яка не має відношення до векселя, так і одним з написантів векселя.

Аваліст відповідає так само, як і особа, за яку видана гарантія, але аваліст є боржником «другої черги», й аваль набуває чинності лише після невиконання зобов'язань особою, за яку він виданий. Зобов'язання аваліста є дійсними навіть у тому разі, якщо те зобов'язання, яке він гарантував, виявиться недійсним з будь-якої іншої причини, крім дефекту форми.

За умови невиконання клієнтом своїх зобов'язань банк має оплатити вексель. Оплачуючи переказний вексель, банк-аваліст набуває прав, що впливають з переказного векселя як проти тієї особи, за яку був виданий аваль, так і проти тих осіб, які зобов'язані перед цією особою.

Наданню авалю має передувати перевірка репутації клієнта і його кредитоспроможності, для чого банки вимагають подання, крім заяви, інших документів, що характеризують фінансовий стан клієнта, а також

угоди, на підставі яких були придбані векселі. Також банки встановлюють ліміти з авалювання векселів для кожного платника за векселем, а також кожного пред'явника векселя.

Векселі подаються для авалювання самим клієнтом або іншою особою (векселедержателем) разом з реєстром векселів, пред'явлених для авалювання, щонайменше у двох примірниках. При прийманні реєстрів банк перевіряє відповідність даних пред'явника і реквізитів векселів. Реєстри з неправильними даними повертаються на переоформлення. Якщо векселі прийняті банком до розгляду, то пред'явнику дається розписка про одержання векселів (зокрема, вона може даватися на копії реєстру) та призначається день, коли він має з'явитись за векселями. Векселі, що не відповідають вимогам, встановленим банком, викреслюються з реєстрів для повернення клієнту.

Сума, яка має бути нарахована на користь банку як плата за надання авальованого кредиту, обчислюється на підставі процентної ставки банку. Крім процентів, за іногородніми авальованими векселями можуть утримуватися комісія, дамно і порто. Також банк може утримувати з позичальника комісію за зобов'язання надати авальний кредит. Така комісія, як правило, розраховується у процентному відношенні до суми, на яку банк зобов'язався забезпечити платіж за векселем, за період дії такого зобов'язання і незалежно від того, чи використав позичальник право на одержання авалю, чи ні.

Відповідальність банку як аваліста припиняється у разі:

- оплати векселя платником;
- оплати векселя особою, яка поставила свій підпис раніше від позичальника;
- закінчення строку позовної давності проти банку-аваліста.

Кошти за авальованим і прийнятим банком до оплати векселем своєчасно перераховуються банком на поточний рахунок векселедержателя. Після оплати векселя банк-аваліст набуває права регресної вимоги проти особи, за яку він надав аваль, а також проти всіх зобов'язаних перед цією особою осіб як солідарних боржників.

Крім послуг авалювання, забезпечення банками оплати векселів може здійснюватись шляхом надання гарантій. Гарантія на забезпечення оплати векселів складається у письмовій формі. Гарантії вважаються безвідкличними, якщо в їхньому тексті не зазначено інше. Питання про

те, за яких обставин та на яких умовах банк має виконувати гарантію, а також строк і умови її погашення й право банку на регрес визначаються змістом гарантії та чинним законодавством.

11.5. Розрахункові та комісійні операції банків з векселями

У міжнародній торгівлі, де своєчасність оплати особливо велика, значного поширення набули акцептні операції комерційних банків. Вони полягають у тому, що банк гарантує оплату своїм клієнтом поставленої продукції (виконаних робіт) шляхом акцептування замість нього переказного векселя. У результаті виникають так звані банківські акцепти (banker's acceptance) – акцептовані векселі, здатні обертатись на грошовому ринку. Через свою високу ліквідність та надійність банківські акцепти виступають як міжнародний платіжний засіб, адже завдяки наявності подвійної гарантії оплати – імпортера, який надає кошти на оплату векселя, і банку, що гарантує та здійснює безпосередній платіж, – їх охоче приймають в оплату експортери продукції; крім цього, під банківський акцепт легко рефінансуватись, бо на грошовому ринку існує попит на ці інструменти. Особливо розвинутий ринок банківських акцептів у США та Великобританії, де акцептні операції банків набули найбільшого поширення. На американському ринку обертаються акцепти відомих банків строком від 30 до 180 днів, деякі з них прийнятні для переврахування у Федеральній резервній системі США.

На відміну від облікового кредиту, який надається векселедержателю, акцептний кредит видається векселедавцю (боржнику за векселем).

Для того, щоб експортер мав упевненість у тому, що банк імпортера акцептує тратту, звичайно контрактом передбачається відкриття імпортером безвідкличного акредитива на користь постачальника. Банк імпортера в акредитивному листі зобов'язується акцептувати тратту після її пред'явлення. Отже, ризики експортера, який формально надає комерційний кредит імпортеру, перекладаються на банк-акцептант. У ряді випадків при здійсненні зовнішньоекономічних операцій з використанням банківського акцепту експортер може, не відсилаючи тратту для акцептування, відразу врахувати її у своєму банку, а вже останній передає вексель у банк-акцептант.

Для зниження ризику акцептної операції банки надають перевагу акцептуванню товарних векселів, намагаються дотримуватись відповідності термінів погашення векселя строкам виконання контракту й здійснювати контроль за товарно-грошовими потоками.

Знижує ризик банку і поєднання акцепту з рамбурсуванням – відшкодуванням клієнтом суми платежу до настання строку платежу за банківським акцептом (звичайно за один-три дні залежно від репутації клієнта). Для отримання такого відшкодування банки, як правило, утримують товарні документи до внесення клієнтом суми покриття. З цією ж метою банк перевіряє кредитоспроможність клієнта, оформлення угоди строковим зобов'язанням (простим векселем) і навіть може вимагатися ліквідне забезпечення у формі цінних паперів, банківської гарантії та ін.

Поширеною формою акцептної операції комерційних банків є акцептно-рамбурсний кредит. Він застосовується у міжнародних операціях, особливо тоді, коли валюта платежу за контрактом не збігається з валютами країн-суб'єктів угоди.

На відміну від попереднього прикладу, коли банк-акцептант здійснював непокрите трасування векселя (покриття надходило у банк напередодні строку платежу), акцептно-рамбурсний кредит є різновидом покритого кредиту. Він супроводжується відкриттям безвідкличного акредитива і забезпечений товарними документами.

Порядок здійснення операції приблизно такий. Імпортер дає доручення банку, з яким є домовленість про акцептування тратт, відкрити акредитив на користь експортера. Після отримання від експортера товарних документів замість акцептованого векселя банк-акцептант списує суму платежу за векселем та комісії з кореспондентського рахунка банку імпортера. У разі, коли банк-акцептант і банк імпортера не мають кореспондентських відносин, у здійсненні угоди може брати участь третя особа – банк-комісіонер. При цьому банк-акцептант списує кошти з кореспондентського рахунка комісіонера, а той дебетує кореспондентський рахунок банку імпортера. В обох випадках імпортер вносить суму платежу у свій банк напередодні терміну оплати векселя.

Винагорода банку за здійснення акцептної операції складається з комісійної винагороди, яка сплачується клієнтом відразу ж після

досягнення домовленості про акцептування і не повертається навіть у разі невикористання права на акцепт.

До розрахункових операцій належать також розрахунки з використанням векселів. До операцій за розрахунками векселями щодо погашення кредиторської заборгованості банку зараховуються вексельні платежі на користь кредитора. Їхня суть полягає у тому, що кредитор банку погоджується прийняти від банку-боржника виконання іншого (вексельного) зобов'язання від платника за векселем. Прийняття вексельного зобов'язання відбувається шляхом передавання векселя, придбаного банком-боржником, кредитору банку.

До операцій за розрахунками векселями з погашення дебіторської заборгованості перед банком належать вексельні платежі боржника на користь банку. Їхня суть полягає в тому, що банк-кредитор погоджується прийняти від клієнта-боржника виконання іншого (вексельного) зобов'язання від платника за векселем. Прийняття вексельного зобов'язання відбувається шляхом передавання векселя, придбаного клієнтом-боржником, банку-кредитору.

Використання векселів для розрахунків за заборгованістю за банківським кредитом не допускається. Приймання або передавання банком векселів під час проведення вексельних платежів здійснюється з використанням реєстрів.

До комісійних операцій з векселями належать *інкасування та доміциляція векселів*.

Комерційні банки можуть виконувати доручення своїх клієнтів-векселедержателів, беручи на себе відповідальність за подання векселів і супровідних комерційних документів у строк платнику та одержання належних платежів. Ця послуга називається **інкасуванням векселів**.

В інкасовій операції беруть участь п'ять учасників: векселедержатель, який дає доручення інкасувати вексель (принципал, комітент); банк, якому дано доручення здійснити інкасування векселя (ремітент); банк, який бере участь в інкасуванні, але не є банком-ремітентом (інкасууючий банк); платник за векселем; інкасууючий банк, який здійснює пред'явлення векселів платнику (пред'являючий банк).

Здійснюючи інкасування, банк не бере на себе жодної відповідальності за форму, повноту, точність, справжність, підробку та юридичне значення будь-яких документів, так само як і за загальні та/або

окремі умови, вказані в документах. Банк також не несе жодної відповідальності за відповідність даних, зазначених у дорученні на інкасування, умовам договору між принципалом і платником. Він не відповідає за неплатоспроможність, недбалість, неправомірну поведінку, помилку або невиконання іншого банку чи платника, або ж нотаріуса при протесті, а також за затримку, втрату або знищення документів під час їхнього пересилання чи під час їхнього перебування у володінні інших осіб.

Векселедержатель звертається у банк із заявою, в якій міститься прохання про інкасування векселів зі свого портфеля. До заяви додаються примірники векселів, що виставляються для інкасування, по дві ксерокопії кожного векселя, реєстр векселів. Працівник банку, який приймає документи для розгляду, видає клієнтові розписку про їхнє отримання.

Усі документи, що передаються банку для інкасування, мають супроводжуватися дорученням на інкасування, в якому містяться точні та повні інструкції принципала. Банкам дозволяється діяти тільки відповідно до таких доручень. Доручення на інкасування повинно мати реєстр або опис векселів. Банк-ремітент перевіряє правильність оформлення принципалами доручень на інкасування, що подаються, й у разі виявлення помилок або неточностей повертає їх клієнтам на переоформлення. Правильно оформлені доручення на інкасування та документи приймаються банком-ремітентом від принципала під розписку із зазначенням дати одержання на останньому примірнику доручення і реєструються у відповідному журналі. Приймавши векселі на інкасо, працівники банку реєструють їх у *Книзі векселів, прийнятих на інкасо*.

Банк-ремітент здійснює інкасування самостійно або користуючись послугами інших банків, якщо принципал у договорі або дорученні на інкасування надав йому таке право. При цьому банки, використовуючи послуги інших банків для виконання інструкцій принципала, роблять це за рахунок і на ризик останнього.

Якщо банк-ремітент не є пред'являючим банком, то він може (якщо таке право надане йому принципалом) передати вексель шляхом вчинення передорученого індосаменту інкасуєчому банку, а останній – пред'являючому банку. Якщо банк-ремітент користується послугами інкасуєчого банку, то він повинен переслати йому доручення на інкасування.

Працівники інкасуючого банку повинні своєчасно переслати векселі за місцем їхнього платежу і довести до відома платника через повідомлення про надходження векселя на інкасо. Подання документів платнику може бути зроблене:

- поштою, і в цьому разі момент подання визначається моментом одержання поштової кореспонденції;
- в місці акцепту або платежу, зазначеному у векселі, а за відсутності такого зазначення – в місці перебування особи, яка має акцептувати або оплатити вексель.

При отриманні платежу за векселем банк-презентант учиняє напис на звороті векселя типу «Валюта отримана» і засвідчує його підписом. Отримані кошти зараховуються на поточний рахунок клієнта. У разі неодержання платежу чи відмови платником підписати *Акт подання векселів до платежу*, інкасуючий банк зобов'язаний подати вексель до опротестування від імені довірителя (якщо останній не дав розпорядження повернути йому неоплачений вексель) і повідомити йому про виконання доручення. Неоплачені векселі залишаються у банку до запитання векселедержателем, але не більше від визначеного договором строку (як правило, три місяці), після чого банк знімає із себе відповідальність за їхнє зберігання.

Доходи банку від здійснення інкасової операції складаються з комісійної винагороди, що сплачується клієнтом за виконання доручення. Водночас банк може вимагати від клієнта відшкодування витрат на відправлення та отримання векселів, а за іногородніми векселями – ще й дайно і порто. У разі ненадходження платежу та здійснення протесту усі витрати, пов'язані з протестом, комісія й інші платежі також сплачуються клієнтом.

Привабливість інкасової операції для банку полягає не лише в отриманні комісійної винагороди, а й в одержанні у тимчасове розпорядження ресурсів, які можна використати для своїх активних операцій. При цьому, здійснюючи інкасування векселів, банк не несе ризику, бо його роль зводиться лише до точного виконання інструкцій свого клієнта. Зокрема, банк не несе відповідальності за втрату векселів на пошті, несвоєчасне їхнє одержання у місці платежу з вини пошти, за упущення або недоліки, допущені нотаріусом при опротестуванні, та за незалежні від банку обставини, які можуть призвести до невігідних для

клієнта наслідків. Отже, витрати банку можуть виникнути лише у разі порушень умов ним договору. Для уникнення претензій клієнта банки при інкасуванні векселів повинні уважно стежити за термінами векселів, якомога точніше дотримуватись інструкцій своїх клієнтів, для чого рекомендується, щоб ці інструкції були задокументовані зі значною деталізацією.

Доміциляція векселя – це доручення оплатити векселі в особливому місці платежу, яке відрізняється від місцезнаходження (доміциль) особи, зазначеної як платника за векселем. Отже, вексель, що підлягає оплаті в місці доміциляції, називається доміцильованим.

Ті векселі, оплата яких має здійснитися за місцезнаходженням платника, вважаються недоміцильованими, а особа, призначена для оплати таких векселів, є особливим платником. Натомість особа, призначена для оплати векселів поза місцезнаходженням платників, виступає в ролі доміциліата.

Уповноваження на оплату векселя дає векселедавець простого чи переказного векселя (або акцептант переказного векселя). Коли в тексті векселя доміциліата не визначено, його може призначити трасат при акцептуванні або векселедавець при поданні векселя до платежу. Якщо ж останні не вказують доміциліата, то вважається, що оплату векселя вони здійснять самі.

Зовнішньою ознакою доміцильованого векселя є напис, учинений на лицьовому боці векселя (під ім'ям платника) векселедавцем простого чи переказного векселя або ж акцептантом переказного векселя щодо особливого місяця сплати.

Поширеним є призначення доміциліатом чи особливим платником установи комерційного банку. При цьому основне завдання банку полягає у здійсненні платежів за векселями у встановлений строк. На відміну від інкасової послуги, банк у ролі доміциліанта виступає не отримувачем платежу, а платником за векселем.

Для виконання послуги доміциляції між банком і векселедержателем укладається спеціальна угода, згідно з якою банк зобов'язується здійснити оплату за наданими йому клієнтом (довірителем) векселями за відповідну винагороду – комісію. Клієнт дає зобов'язання до настання терміну платежу за векселями, але не пізніше від визначеного угодою терміну (звичайно 3–5 днів) зарезервувати у

банку грошові кошти в сумі доміцільованих векселів. Договір може укладатися на певний термін або на оплату визначеної суми чи визначених векселів.

Після підписання угоди довіритель сплачує комісійну винагороду (якщо послуги доміцільованні не є для нього безкоштовними за умовою договору на розрахунково-касове обслуговування) і передає у банк векселі, попередньо вчинивши на них напис про доміцільовання.

Працівники банку безумовно приймають до сплати подані доміцільовані векселі довірителя згідно з реєстром і реєструють їх у *Книзі обліку доміцільованих векселів*. Довіритель зобов'язаний перерахувати у банк на відповідний рахунок кошти в обсязі, достатньому для оплати векселя. За рахунок цих коштів або за рахунок наданого довірителю кредиту, сума якого попередньо зарахована на відповідний рахунок для оплати векселів, банк як особливий платник, або доміциліат, здійснює платіж за векселем законному векселедержателю.

Після оплати векселів банк повідомляє про це клієнтові і повертає йому векселі під розписку або вони відсилаються з повідомленням про оплату.

Банк відмовляється від оплати векселів у разі, якщо клієнтом не внесено коштів, достатніх для оплати векселя. У такому разі подавець векселя має здійснити протест, але цей протест спрямований не проти банку-доміциліата (хоч він і здійснюється у приміщенні банку), а проти платника (доміциліата). Отже, операція доміцільованні є цілком безпечною для банку, що, однак, не означає відсутності відповідальності при її здійсненні. Так, якщо, не оплативши вексель, банк порушив умови договору з клієнтом, останній має право звернутися із судовим позовом на доміциліата з вимогою компенсувати збитки.

Ще однією формою комісійних операцій банків з векселями є *зберігання банками векселів клієнтів*. Комерційні банки за дорученням своїх клієнтів можуть здійснювати операції зберігання векселів (оригіналів, копій і примірників векселів). Операції зберігання векселів клієнтів можуть полягати у:

- а) схові;
- б) передаванні оригіналу векселя законному векселедержателю копії векселя;
- в) передаванні примірника переказного векселя, що призначався для акцепту, законному векселедержателю іншого примірника векселя;

г) передаванні оригіналів, примірників і копій векселів іншій особі на умовах, вказаних довірительом.

Зберігання векселів в установах банків здійснюється у вигляді «закритого» та «відкритого» зберігання.

Закрите зберігання передбачає зберігання векселів шляхом надання довірителью депозитного вічка у сховищі (сейфі) банку без будь-яких інструкцій щодо дій банку з векселями і здійснюється на підставі договору схову.

При *відкритому зберіганні* векселів у банк подається супровідне до векселя доручення на зберігання з точними і повними інструкціями щодо дій банку з векселями. Доручення на зберігання має містити реєстр векселів, що передаються, якого достатньо для здійснення схову.

Банк бере на себе зобов'язання зберігати передані йому векселі, відповідати за всі наслідки, пов'язані з їхнім знищенням та псуванням, за винятком випадків форс-мажорних обставин, гарантуючи повернення або передавання векселів за призначенням як щодо якості й кількості, так і щодо зовнішнього вигляду. Тому банк не відповідає за зменшення вартості векселів, що приймаються на зберігання, за їхнє неналежне оформлення і добросовісність придбання векселів довірительом, а також за затримку вимоги векселя особою, якій вони мають бути передані згідно з інструкціями доручення на зберігання, за втрату або знищення векселів під час їхнього пересилання.

При здійсненні схову з подальшим передаванням векселів довірителью або особам, вказаним довірительом, банк не бере на себе ніякої відповідальності за форму, повноту, точність, справжність, підроблення, юридичне значення векселів, так само як і за загальні та/або окремі умови, що є у векселях, а також жодним чином не відповідає за відповідність даних, що містяться в дорученні на зберігання, умовам договору між довірительом і особою, якій передаються векселі. Також банк не відповідає за неплатоспроможність, недбалість, помилку та ін. особи, якій згідно з інструкціями доручення на зберігання має бути переданий вексель.

Банк не повинен приймати векселі на зберігання та доручення на зберігання до виконання, якщо:

а) реквізити хоча б одного з векселів не відповідають зазначеним у дорученні на зберігання (реєстрі векселів, переданих на зберігання) даним;

б) якщо банк упевнений, що виконання цього доручення негативно позначиться на його діловій репутації.

При передаванні векселя для зберігання здійснення індосаменту непотрібне. При поверненні векселів зі зберігання вони можуть бути одержані тільки представником довірителя з належним чином оформленими повноваженнями після юридичної експертизи копії векселя.

При врученні векселя представник довірителя має дати розписку про його одержання, після чого банк направляє довірителю повідомлення про вручення у термін і способом, встановленим договором про зберігання. За передавання векселя неналежному держателю банк несе відповідальність згідно з договором про зберігання та чинним законодавством. Банк здійснює зберігання векселів тільки самостійно, незалежно від мети зберігання і не має права передоручати зберігання іншій установі цього самого банку. Він також не має права користуватися і розпоряджатися векселями без письмового дозволу довірителя.

За здійснення операцій зі зберігання банк може утримувати на свою користь винагороду. Розмір винагороди може встановлюватись як у відсотках до вартості або суми векселів, так і становити фіксовану суму за один вексель.

Запитання для самоконтролю

1. Що таке вексель та які його види?
2. Які функції виконує вексель в економіці?
3. Як класифікуються векселі за своєю економічною природою?
4. Якими є обов'язкові реквізити векселя?
5. У чому суть операції з врахування (дисконту) векселя?
6. За якою формулою обчислюється сума дисконту?
7. Охарактеризуйте процес видачі векселя простого та переказного.
Порівняйте їх.
8. Які операції комерційний банк проводить з векселями?
9. Яка особливість видачі та погашення вексельних кредитів?
10. У чому суть операції з видачі позик під забезпечення векселями?
11. На яких видах векселів вчиняється аваль?
12. У чому полягає суть розрахунків з використанням векселів?
13. У чому полягає поєднання акцепту з рамбурсуванням векселів?
14. В чому подібність і відмінність інкасування та доміциляції векселів?
15. Яке вексельне законодавство використовує у своїй роботі комерційний банк?
16. Охарактеризуйте відмінності відкритого і закритого зберігання векселів.

РОЗДІЛ 12

ОПЕРАЦІЇ БАНКІВ З ЦІННИМИ ПАПЕРАМИ

12.1. Сутність та класифікація операцій банків з цінними паперами

У більшості країн світового співтовариства провідним інституційним учасником ринку цінних паперів є банки. У процесі функціонування банківських установ цінні папери виступають важливим інструментом управління ліквідністю, дохідністю та ризиком банківських операцій.

Ринок цінних паперів (фондовий ринок) – це сукупність учасників фондового ринку і правовідносин між ними щодо розміщення, обігу та обліку цінних паперів і похідних (деривативів).

Залежно від активності та видів діяльності банківських установ розрізняють такі моделі фондового ринку:

1) банківська (німецька) – це така модель, при якій банки є найголовнішими учасниками ринку цінних паперів. Вони мають можливість вкладати грошові ресурси як у державні, так і в корпоративні цінні папери;

2) змішана модель – характеризується рівномірною присутністю на ринку корпоративних цінних паперів як банківських, так і парабанківських установ;

3) американська модель, характерна передусім для США. За цієї моделі комерційним банкам було заборонено займатися операціями з цінними паперами, крім вкладень у державні фінансові інструменти та депозитні сертифікати банків. Водночас інвестиційним банкам, які є активними учасниками фондового ринку, дозволено операції з корпоративними цінними паперами, андеррайтинг, організація операцій зі злиття-поглинання, але заборонялося здійснювати прийом депозитів та кредитні операції. У кінці листопада 1999 р. ухвалено Закон Грімма–Ліча–Блайлі «Про фінансову модернізацію», яким частково скасовано чинність Закону Гласна–Стігола. Згідно з цим законом у США дозволено створювати фінансові холдинги (можуть мати у своєму складі як комерційні, так й інвестиційні банки), а також обмежені універсальні банки (restricted universal banks), які можуть надавати комерційні та інвестиційні банківські послуги. Однак їхня діяльність обмежена, оскільки дочірні банки і компанії, які входять до складу холдингу, мають відповідати власним нормам достатності капіталу.

На даний час майже всі країни відмовились від заборони на операції з корпоративними фінансовими інструментами. Протягом 70–90-

х рр. комерційним банкам безпосередньо (ВеликоБританія) або через дочірні компанії (Канада) було дозволено з певними обмеженнями купувати акції корпорацій та здійснювати андеррайтинг.

В Україні формується змішана модель ринку цінних паперів, де поряд з небанківськими фінансовими інститутами банківські установи мають право здійснювати операції як з державними, так і з корпоративними фінансовими інструментами. Вітчизняним універсальним банкам саме можливість використовувати кошти, отримані у процесі комерційної діяльності для інвестиційних операцій, сприяє становленню як провідних учасників ринку цінних паперів. Водночас законом України «Про банки і банківську діяльність» передбачено можливість функціонування в нашій державі інвестиційних банків, які мають змогу вкладати в акції більший відсоток регулятивного капіталу (до 90%). При цьому інвестиційні банки можуть залучати ресурси за рахунок депозитів фізичних осіб в обсязі не більше, ніж 5 % капіталу.

Банківські установи України відповідно до вітчизняного законодавства можуть здійснювати операції з такими групами цінних паперів (рис. 12.1):

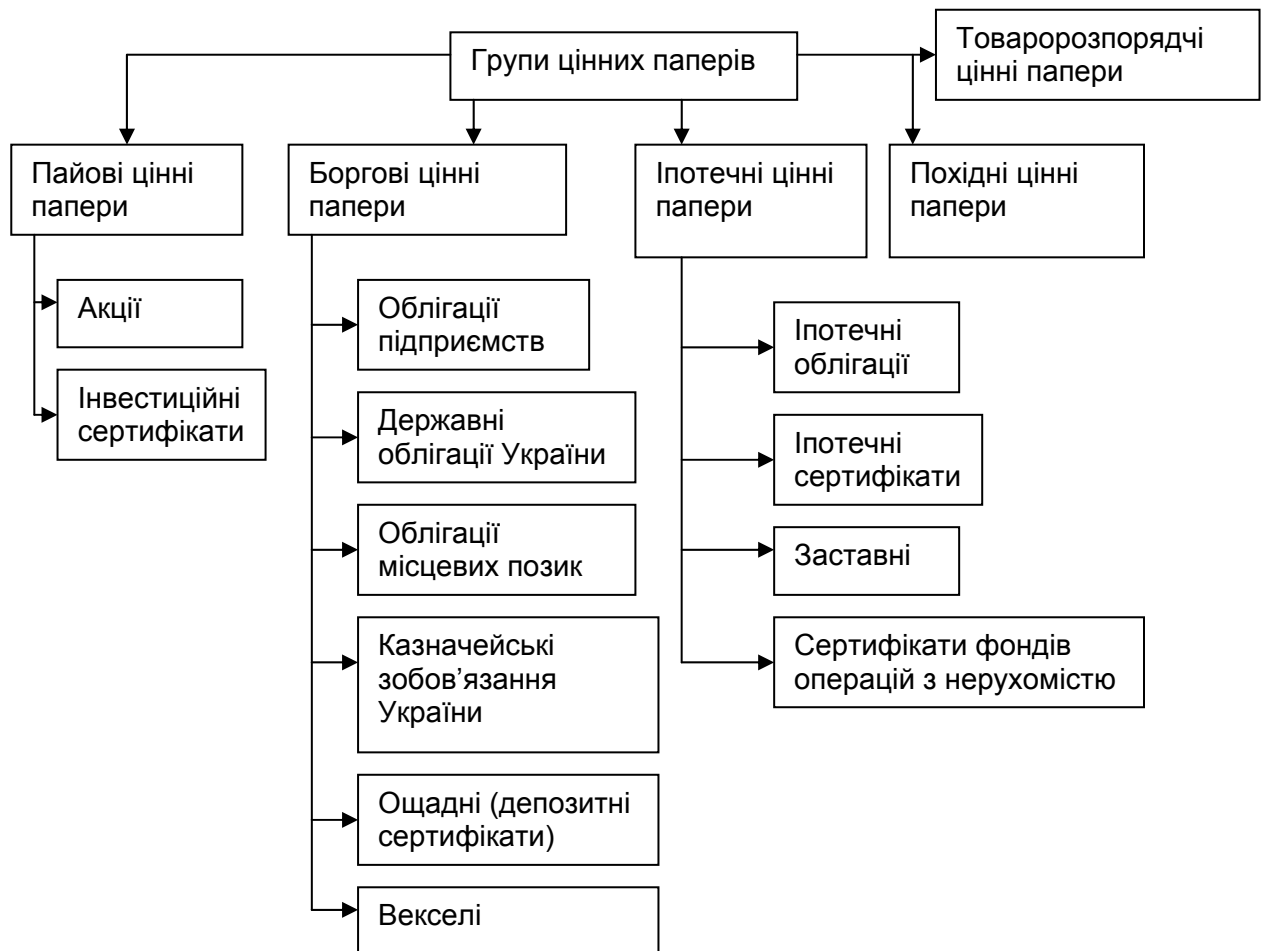

Рис. 12.1. Схема груп цінних паперів, що здійснюють обіг в Україні.

1. **Пайові цінні папери** – цінні папери, які посвідчують участь їхнього власника у статутному капіталі (крім інвестиційних сертифікатів), надають власнику право на участь в управлінні емітентом і отримання частини прибутку, зокрема у вигляді дивідендів, та частини майна у разі ліквідації емітента.

2. **Боргові цінні папери** – цінні папери, що посвідчують відносини позики і передбачають зобов'язання емітента сплатити у визначений строк кошти відповідно до зобов'язання.

3. **Іпотечні цінні папери** – цінні папери, випуск яких забезпечено іпотечним покриттям (іпотечним пулом) та які посвідчують право власників на отримання від емітента належних їм коштів.

4. **Похідні цінні папери** – цінні папери, механізм випуску й обігу яких пов'язаний з правом на придбання чи продаж протягом строку, встановленого договором, цінних паперів, інших фінансових та/або товарних ресурсів. На сьогодні в українському законодавстві чітко не визначено склад похідних цінних паперів, але встановлено склад похідних (деривативів) як фінансових інструментів до яких належать ф'ючерси, форварди, опціони та свопи.

5. **Товаророзпорядчі цінні папери** – цінні папери, які надають їхньому держателю право розпоряджатися майном, вказаним у цих документах.

Важливою специфічною рисою вітчизняних банків, що дає їм змогу отримувати більші доходи на ринку цінних паперів порівняно з іншими фінансово-кредитними інститутами, є широкий спектр операцій, які здійснюють банківські установи з фінансовими інструментами (рис. 12.2).

Емісійні операції банківських установ здійснюються шляхом залучення грошових коштів з допомогою випуску цінних паперів (акції, облігації, депозитні сертифікати) для реалізації визначених цілей.

Формування власного портфеля цінних паперів призначене для управління ліквідністю, дохідністю та ризикованістю банківських операцій загалом.

Клієнтські операції передбачають проведення операцій на ринку цінних паперів з метою задоволення потреб клієнтів та отримання відповідної винагороди.

Брокерська діяльність охоплює купівлю-продаж цінних паперів банківською установою на замовлення клієнтів і за їхній рахунок. Для виконання цих операцій на організованому ринку банк повинен бути членом відповідної фондової біржі.

Рис. 12.2. Класифікація банківських операцій з цінними паперами.

Дилерські операції здійснюються шляхом придбання банківською установою цінних паперів на ринку за власний рахунок і на своє ім'я з метою перепродажу цих інструментів третім особам шляхом виставлення котирувань на купівлю та продаж.

Андеррайтингова діяльність передбачає посередницькі операції банків щодо первинного розміщення цінних паперів емітентів-клієнтів банку.

Управління цінними паперами клієнтів – діяльність, яка здійснюється банківськими установами від свого імені за винагороду протягом визначеного строку на підставі договору про управління переданими йому цінними паперами та грошовими коштами, призначеними для інвестування в цінні папери, а також отриманими у процесі цього управління цінними паперами і грошовими коштами, які належать на праві власності установнику управління, в його інтересах або в інтересах визначених ним третіх осіб.

Брокерські, дилерські, андеррайтингові операції та управління цінними паперами клієнтів загалом об'єднуються в діяльність банків на фондовому ринку як *торговців цінними паперами*.

Депозитарна діяльність банку полягає у зберіганні та обслуговуванні обігу цінних паперів як у документарній (банк як реєстратор цінних паперів), так і в електронній формі (банк як зберігач цінних паперів). Цей вид діяльності банки здійснюють шляхом формування відокремленого підрозділу з метою уникнення перетікання інформації у відділ, що займається торговельними операціями з цінними паперами.

Консультаційні послуги (банк як інвестиційний радник) передбачають продаж аналітичної інформації клієнтам банку, які потребують додаткових даних при здійсненні операцій з цінними паперами. У США на сучасному етапі нормативно визначено відокремлення консультаційних та трейдингових (торгових) підрозділів.

На відміну від решти фінансово-кредитних установ, банки можуть поєднувати декілька видів діяльності на фондовому ринку з класичними банківськими операціями (залучення депозитів, кредитування).

Однак, банк повинен організувати свою професійну діяльність на ринку цінних паперів у складі спеціалізованих структурних підрозділів, організаційно відокремлених від інших підрозділів банку, що здійснюють інші види діяльності.

Банківська установа повинна розробити внутрішнє положення про спеціалізований структурний підрозділ банку для здійснення професійної діяльності на ринку цінних паперів. Таке положення має містити загальні вимоги щодо:

а) мети та предмета діяльності спеціалізованого структурного підрозділу, які мають передбачати здійснення таким підрозділом певного виду професійної діяльності на ринку цінних паперів, з урахуванням встановлених обмежень;

б) наявності мінімальної кількості керівних посадових осіб і фахівців підрозділу, сертифікованих у встановленому Державною комісією з цінних паперів та фондового ринку (ДКЦПФР) порядку;

в) наявності комп'ютерної техніки й відповідного програмного забезпечення;

г) наявності окремого приміщення;

ґ) обмежень на обмін інформацією з іншими підрозділами банку, які не здійснюють професійну діяльність на ринку цінних паперів;

д) обмежень на обмін інформацією з іншими підрозділами банку, які здійснюють професійну діяльність на ринку цінних паперів, у разі суміщення окремих видів цієї діяльності;

- е) переліку інформації, яка не підлягає передачі до інших підрозділів банку;
- є) окремого технічного та технологічного забезпечення підрозділу;
- ж) системи захисту від несанкціонованого доступу до інформації спеціалізованого структурного підрозділу;
- з) системи обмеження доступу працівників банку, які безпосередньо не займаються здійсненням певних видів професійної діяльності на ринку цінних паперів, до окремих приміщень спеціалізованих структурних підрозділів банку.

12.2. Емісійна діяльність банків на фондовому ринку

Банки, як і будь-які суб'єкти господарської діяльності (юридичні особи), мають змогу здійснювати випуск цінних паперів для фінансування активних операцій.

Прийнявши рішення про залучення коштів шляхом випуску цінних паперів, банківським установам потрібно розробити основні засади емісійної політики, які передбачають здійснення сукупності заходів з метою акумуляції ресурсів відповідно до визначених цілей шляхом використання цінних паперів.

Основними елементами емісійної політики банку є:

- 1) формулювання цілей емісії;
- 2) визначення суми коштів, яку необхідно акумулювати;
- 3) проведення маркетингових заходів щодо визначення потенційних інвесторів для купівлі цінних паперів банку;
- 4) вибір певного виду цінного паперу, емісія якого буде здійснюватись;
- 5) розрахунок витрат, пов'язаних з обслуговуванням випуску;
- 6) визначення способу розміщення цінних паперів (самостійно чи з допомогою андеррайтерів);
- 7) вирішення питання щодо забезпечення функціонування ліквідного вторинного ринку банківських фінансових інструментів;
- 8) розрахунок ефективності використання акумульованих коштів.

Банки України можуть здійснювати випуск таких видів цінних паперів, як акції, облігації, іпотечні сертифікати, депозитні сертифікати та похідні фінансові інструменти.

Найбільш розповсюдженим емісійним цінним папером у вітчизняній практиці на даний час є акції. За рахунок них здійснюється формування капіталу банку.

Головною перевагою, що дає збільшення капіталу банку за рахунок випуску акцій, є прямий вплив його розміру на величину активних операцій, здійснення яких обмежується нормативами НБУ, що передбачають максимальний розмір тих чи інших вкладень залежно від величини банківського капіталу.

Іншими перевагами випуску акцій з метою залучення фінансових ресурсів є: 1) ринковий механізм оцінювання вартості власних цінних паперів; 2) відсутність фіксованих витрат; 3) розширення кількості акціонерів; 4) стимулювання персоналу за рахунок продажу їм акцій за пільговими цінами; 5) отримання банківських ліцензій, видача яких залежить від розміру банківського капіталу.

Емісії акцій мають певні відмінності у цілях та процедурах здійснення під час створення банку і додаткового випуску акцій.

Згідно із Законом України «Про банки і банківську діяльність» банки створюються тільки у формі відкритого акціонерного товариства або кооперативного банку.

Перше розміщення акцій банку в нашій державі (при створенні у формі відкритого акціонерного товариства) є винятково закритим (приватним) серед засновників (рис. 12.3).

Не пізніше, ніж через 60 календарних днів з дати державної реєстрації банку в НБУ банк повинен подати до ДКЦПФР документи для реєстрації звіту про результати розміщення акцій, у тому числі довідку, засвідчену підписом керівника та печаткою банку, що свідчить про повну оплату акцій, щодо яких прийнято рішення про розміщення.

Після заснування банківської установи у процесі діяльності виникає необхідність додаткових емісій акцій, яка може бути викликана різноманітними причинами. Це, перш за все, виконання вимог НБУ щодо мінімального розміру статутного капіталу й отримання ліцензій на певні види діяльності, а також з метою дифузії (розпорошення) акціонерної власності та розширення спектра активних операцій.

Збільшення розміру статутного капіталу банку дозволяється лише після реєстрації звітів про результати розміщення усіх попередніх випусків акцій.

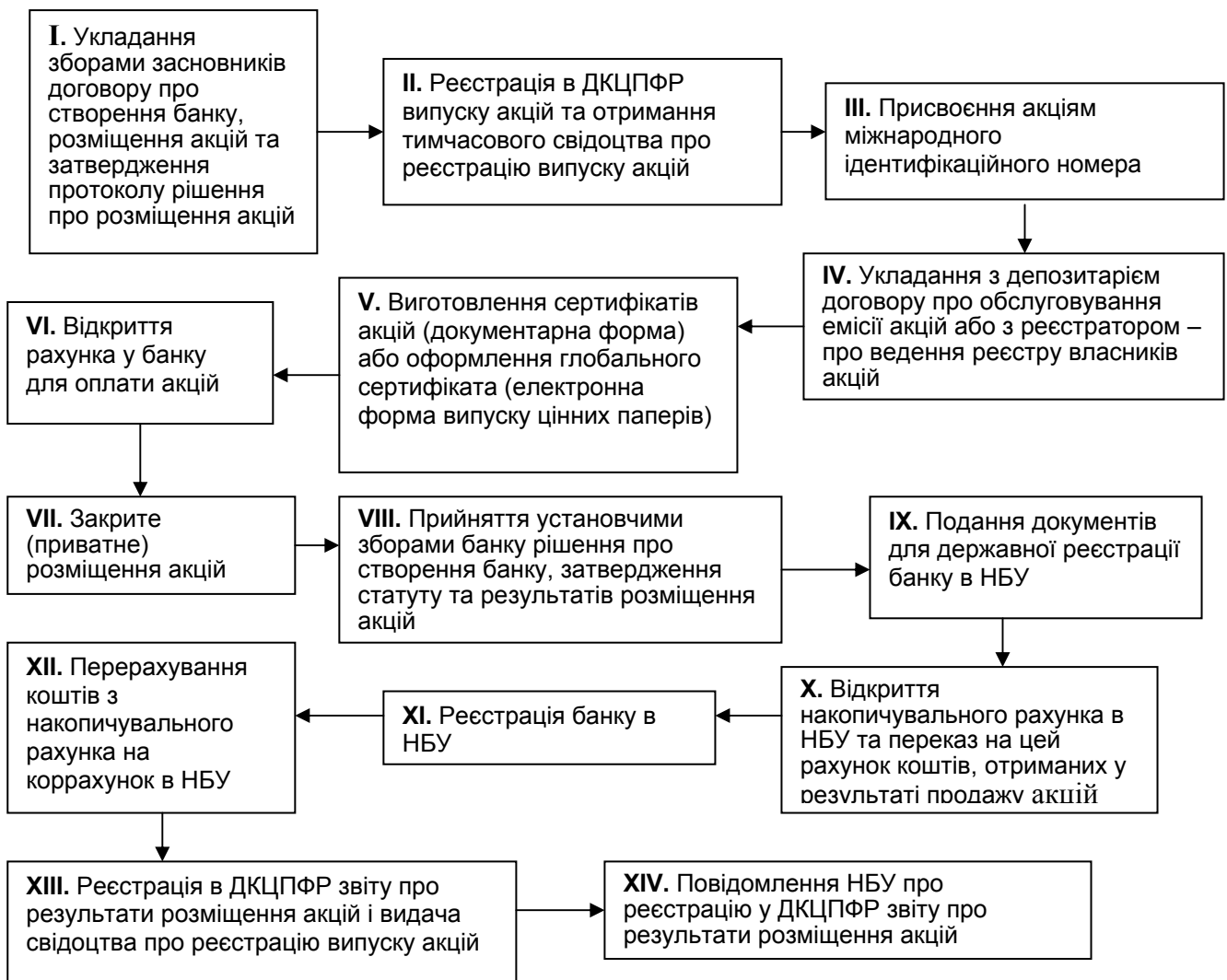

Рис. 12.3. Процедура випуску акцій при створенні банку.

Джерелами збільшення розміру статутного капіталу банку є:
 а) додаткові внески (вклади), якими можуть бути винятково грошові кошти, у тому числі в іноземній валюті; б) реінвестиція дивідендів.

Шляхами (способами) збільшення розміру статутного капіталу банку є:
 а) збільшення кількості акцій існуючої номінальної вартості при збільшенні розміру статутного капіталу акціонерного товариства за рахунок додаткових внесків;

б) збільшення номінальної вартості акцій при збільшенні розміру статутного капіталу товариства за рахунок реінвестиції дивідендів.

При збільшенні розміру статутного капіталу банку акції, передбачені до розміщення, можуть розповсюджуватися шляхом:

1) публічного розміщення, якщо пропозиція акцій адресована більше, ніж 100 фізичним або юридичним особам, крім акціонерів товариства;

2) приватного розміщення, якщо акції розміщуються серед заздалегідь визначеного кола фізичних або юридичних осіб, кількість яких не перевищує 100 на дату прийняття рішення про збільшення статутного капіталу, крім акціонерів товариства.

Особливістю додаткових емісій акцій банківськими установами є те, що рішення загальних зборів акціонерів про відкрите (публічне) або закрите (приватне) розміщення акцій має містити строк та порядок реалізації акціонерами свого переважного права на придбання акцій, що випускаються додатково і передбачені до розміщення. Це допомагає зменшити ризик скорочення частки акцій основних акціонерів та стороннім інвесторам важче отримати важелі впливу на політику прийняття управлінських рішень. Протягом строку, відведеного для реалізації переважного права акціонерів на придбання акцій, передбачених до розміщення, реалізується переважне право акціонерів на придбання акцій, передбачених до розміщення, у кількості, пропорційній до їхньої частки у статутному капіталі товариства на дату початку зазначеного строку.

При відкритому (публічному) розміщенні акцій порядок реалізації акціонерами переважного права на придбання акцій, що випускаються додатково та передбачені до розміщення, встановлюється акціонерним товариством. При закритому (приватному) розміщенні акцій строк, протягом якого реалізується переважне право акціонерів на придбання акцій, передбачених до розміщення, не може бути менше, ніж 15 календарних днів.

Порядок збільшення розміру статутного капіталу банку за рахунок додаткових внесків у разі публічного розміщення акцій наведено на рис. 12.4.

Забороняється публічне розміщення акцій раніше, ніж через 10 днів після опублікування проспекту їхньої емісії.

Протягом встановленого в рішенні про розміщення акцій строку першим власником подається заява й укладається договір купівлі-продажу акцій. Перший власник здійснює сплату акцій відповідно до умов емісії за ціною, не нижчою від номінальної вартості, не пізніше від дня затвердження загальними зборами акціонерів банку звіту про результати відкритого (публічного) розміщення акцій.

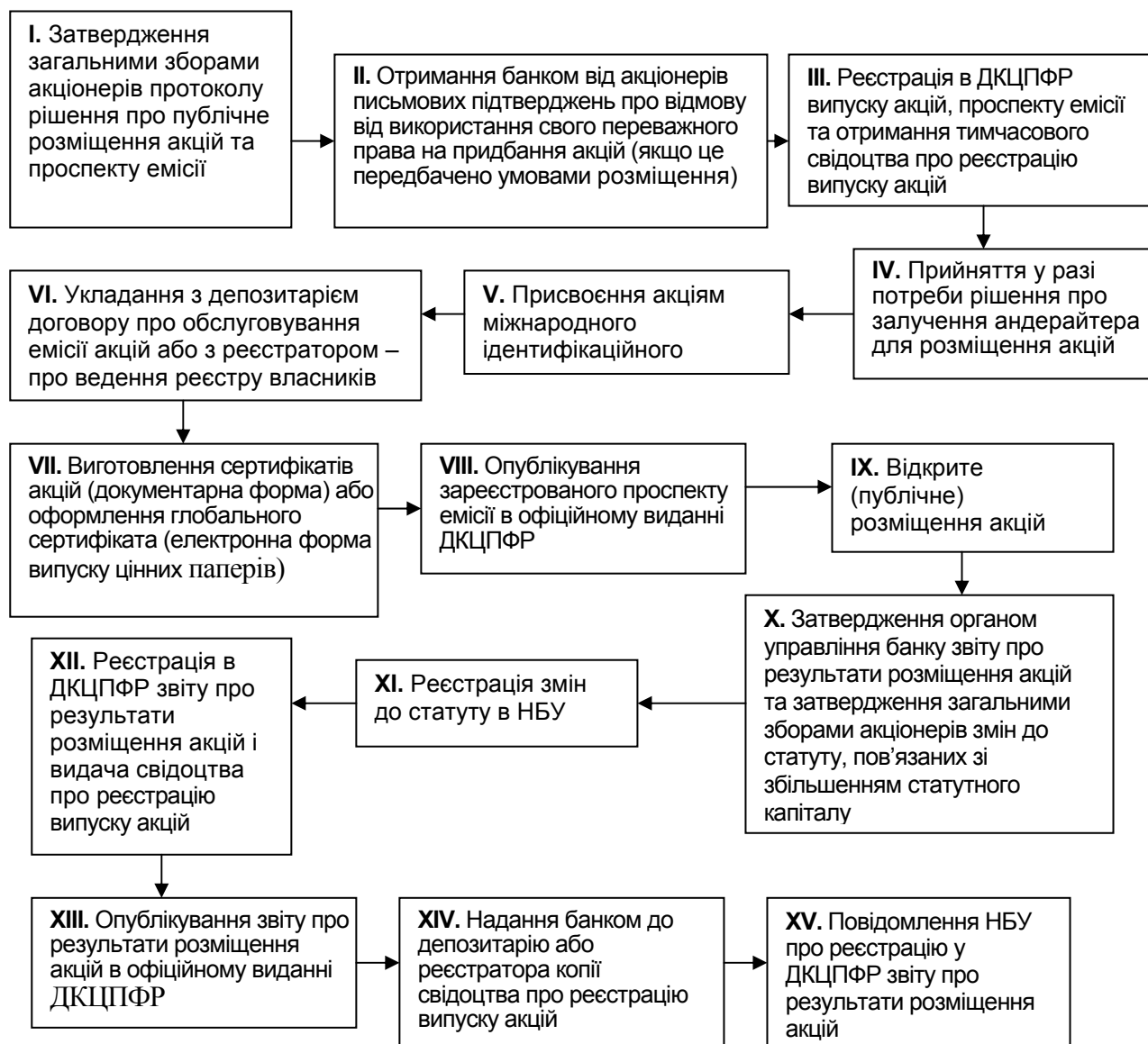

Рис. 12.4. Процедура додаткового випуску акцій шляхом їхнього публічного розміщення.

Порядок збільшення розміру статутного капіталу банку в разі закритого (приватного) розміщення акцій існуючої номінальної вартості не потребує затвердження та опублікування проспекту емісії. Однак загальними зборами акціонерів банку має бути затверджений перелік інших інвесторів (крім існуючих акціонерів), серед яких передбачено розміщення акцій. Існуючим акціонерам й іншим інвесторам, які мають намір придбавати акції, потрібно персонально повідомити, а також необхідно опублікувати відповідне повідомлення в офіційному виданні ДКЦПФР про прийняті загальними зборами акціонерів банку рішення.

Порядок збільшення розміру статутного капіталу банку за рахунок реінвестиції дивідендів шляхом збільшення номінальної вартості акцій

передбачає внесення змін до статуту загальними зборами акціонерів відразу при прийнятті рішення про реінвестиції дивідендів. До того ж всім акціонерам банку потрібно персонально повідомити про таке рішення, а також необхідно опублікувати відповідне повідомлення в офіційному виданні ДКЦПФР про прийняті загальними зборами акціонерів банку рішення. Після реєстрації випуску акцій шляхом реінвестицій дивідендів здійснюється обмін акцій на акції нової номінальної вартості, при цьому звіт про результати розміщення акцій до ДКЦПФР для реєстрації не подається.

З метою залучення більшої кількості інвесторів до купівлі акцій при їхньому публічному розміщенні значну увагу банкам доцільно приділяти проспекту емісії (табл. 12.1).

Таблиця 12.1

Структура проспекту емісії акцій

Тип інформації	Характеристика
1. Інформація про емітента	1) загальна характеристика емітента; 2) дані про посадових осіб емітента та їхню заробітну плату; 3) перелік ліцензій емітента; 4) відомості про юридичних осіб, у яких емітент володіє більше, ніж 10% статутного капіталу (активів); 5) відомості про участь емітента в холдингових компаніях, асоціаціях тощо; 6) відомості про філії та представництва емітента; 7) опис діяльності емітента (основні види операцій, ринки збуту); 8) можливі фактори ризику в діяльності емітента; 9) перспективи діяльності емітента на поточний та наступні роки
2. Інформація про фінансово-господарський стан	Баланс та звіт про фінансові результати за попередній рік і квартал, що передував емісії
3. Інформація про розміщення акцій	1) загальні дані про емісію акцій (тип, форма, кількість, номінал, термін розміщення тощо); 2) мета використання фінансових ресурсів, залучених від продажу акцій; 3) перелік засновників та кількість акцій у їхній власності; 4) докладний опис порядку розміщення акцій та їхньої оплати; 5) відомості про андеррайтера; 6) порядок виплати дивідендів
4. Інша інформація	1) дані про розміщення раніше випущених в обіг цінних паперів; 2) кількість акцій, що перебувають у власності членів виконавчого органу, та перелік осіб, частки яких у статутному фонді перевищують 5%; 3) відомості про реєстратора або депозитарія, який обслуговує випуск акцій; 4) дані про відповідальних за проспект емісії осіб; 5) відомості про дивідендну політику емітента за останніх п'ять років; 6) відомості про організаторів торгівлі, на яких буде здійснюватися продаж акцій; 7) відомості щодо осіб, відповідальних за проведення аудиту емітента; 8) відомості про провадження у справі про банкрутство або про застосування санації

Крім документації, що підлягає розкриттю згідно з вимогами ДКЦПФР, банківським установам слід розробляти інвестиційний меморандум, який має містити додаткову інформацію, що дасть змогу інвесторам більш повно оцінити банківську установу.

Банки України значно підвищують привабливість власних акцій для інвесторів шляхом розробки Кодексу корпоративного управління, що міститиме дані щодо політики банку стосовно акціонерів, здебільшого міноритаріїв (дрібних акціонерів), вирішення конфлікту інтересів між акціонерами і менеджментом банку та зацікавленими особами (кредиторами, працівниками компанії).

На відміну від акцій, випуск банківськими установами боргових інструментів не впливає на відносини співвласності, зменшується сума оподаткованого прибутку, оскільки відсотки, що сплачуються банком при обслуговуванні облігаційної позики, вираховуються з прибутку до оподаткування, але передбачається виплата фіксованого відсоткового платежу за користування коштами і повернення через певний період суми номіналу.

Головними причинами емісії банківських облігацій є необхідність диверсифікації джерел залучених коштів, а також реалізації певних інвестиційних програм й розширення спектра активних операцій.

Мобілізація фінансових ресурсів з допомогою облігаційних позик надасть банкам певні переваги порівняно з депозитами:

- 1) кошти, залучені з допомогою облігацій, не включаються до розрахунку обов'язкових резервів, що формують банки в НБУ;
- 2) за облігаціями, проданими фізичним особам, не має потреби здійснювати відрахування у Фонд захисту вкладів фізичних осіб;
- 3) довші терміни облігаційних ресурсів (у середньому 2–3 роки);
- 4) можливість у короткий строк генерувати значний обсяг коштів.

Крім цього, вчасне погашення облігацій сприятиме формуванню авторитету банку як надійного позичальника на ринку боргових зобов'язань.

Облігації розміщуються банківськими установами тільки після повної сплати свого статутного капіталу. Як й акції, розміщення облігацій можна здійснювати публічним або приватним способом.

Строк відкритого (публічного) розміщення облігацій не може перевищувати одного року з дати початку розміщення. Якщо облігації, передбачені до розміщення, випускаються різними серіями, то строк відкритого (публічного) розміщення окремої серії облігацій не може перевищувати одного року з дати початку розміщення облігацій цієї серії.

Облігації можуть вважатися додатково забезпеченими:

1) облігації вважаються забезпеченими порукою, якщо банк визначив їх такими в рішенні про розміщення облігацій та уклав відповідний договір поруки з поручителем щодо забезпечення виконання зобов'язання погашення основної суми боргу і виплати доходу за облігаціями;

2) облігації вважаються забезпеченими гарантією, якщо банк визначив їх такими в рішенні про розміщення облігацій та гарант гарантує перед власниками облігацій виконання емітентом зобов'язання погашення основної суми боргу і виплати доходу за облігаціями;

3) облігації вважаються забезпеченими страховкою, якщо емітент визначив їх такими в рішенні про розміщення облігацій та уклав зі страховиком відповідний договір страхування ризиків непогашення основної суми боргу і невиплати доходу за облігаціями.

Строк погашення облігацій не має перевищувати одного року з дати початку погашення. Після погашення облігацій банк подає до ДКЦПФР звіт про наслідки погашення облігацій не пізніше, ніж через 15 календарних днів після закінчення строку погашення випуску облігацій, вказаного у рішенні про розміщення облігацій та у проспекті емісії облігацій, а у разі дострокового погашення облігацій – якщо можливість дострокового погашення випуску облігацій була передбачена рішенням про розміщення облігацій та проспектом емісії облігацій.

Банківські установи мають право емітувати також іпотечні сертифікати й облігації, законодавчі механізми випуску яких розкриті в Законі України «Про іпотечне кредитування, операції з консолідованим іпотечним боргом та іпотечні сертифікати» та в Законі України «Про іпотечні облігації».

Іпотечний сертифікат – це іпотечний цінний папір, забезпечений іпотечними активами або іпотеками. Для випуску іпотечних сертифікатів банк здійснює реформування іпотечних активів, тобто об'єднання зобов'язань за договорами про іпотечний кредит у неподільну цілісність зобов'язань – консолідований іпотечний борг, та одночасне об'єднання відповідних іпотек за іпотечними договорами в іпотечний пул.

Інформація про випуск сертифікатів та їхній випуск підлягають реєстрації у ДКЦПФР. Оскільки емісія іпотечних сертифікатів пов'язана з вартістю і строками існування іпотечних активів, то умови їхнього випуску

є такі: 1) загальний розмір емісії сертифікатів не може перевищувати вартість іпотечних активів; 2) строк обігу сертифікатів не може перевищувати строк дії договорів про іпотечний кредит, реформованих в іпотечні активи, та строку їхнього існування; 3) загальна номінальна вартість сертифікатів не може перевищувати 50-кратного розміру власного капіталу емітента; 4) обсяг випуску не менше від суми, еквівалентної 100 тис. євро за курсом НБУ на день прийняття рішення про випуск; 5) усі ризики виконання зобов'язань, які підлягають об'єднанню у консолідований іпотечний борг, мають бути застраховані.

Іпотечні сертифікати можуть бути випущені у вигляді:

- сертифікатів з фіксованою дохідністю;
- сертифікатів участі.

Іпотечні сертифікати з фіксованою дохідністю – це сертифікати, які забезпечені іпотечними активами та посвідчують такі права власників: 1) право на отримання номінальної вартості у передбачені умовами випуску сертифікатів терміни; 2) право на отримання процентів за сертифікатами на умовах інформації про випуск сертифікатів; 3) право на задоволення вимог – у разі невиконання емітентом взятих на себе зобов'язань – з вартості іпотечних активів, що є забезпеченням випуску сертифікатів з фіксованою дохідністю, переважно перед іншими кредиторами емітента.

Ризик дострокового виконання основних зобов'язань, реформованих у консолідований іпотечний борг, бере на себе емітент сертифікатів з фіксованою дохідністю, про що обов'язково повідомляється в інформації про випуск сертифікатів.

Емітент сертифікатів з фіксованою дохідністю може самостійно виконувати необхідні технічні операції (функції управителя) з виконання своїх зобов'язань перед власниками сертифікатів – розподіляти платежі, що надходять за іпотечними активами, обслуговувати іпотечні активи, здійснювати заміну частин іпотечних активів, а може призначити для цього управителя, передавши йому іпотечні активи в довірче управління.

Модель, за якою випускаються сертифікати з фіксованою дохідністю, передбачає, що власником іпотечних активів, а отже, і платежів за ними є емітент.

Іпотечні сертифікати участі – це сертифікати, які забезпечені іпотеками та посвідчують частку його власника у платежах за іпотечними

активами. Власник сертифікатів участі має такі права: 1) право на отримання частки у платежах за іпотечними активами відповідно до договору про придбання сертифікатів; 2) право на задоволення вимог – у разі невиконання емітентом взятих на себе зобов'язань – з вартості іпотечних активів, які перебувають у довірчій власності управителя.

Власник сертифікатів участі бере на себе ризик дострокового виконання зобов'язань боржниками за договорами про іпотечний кредит, реформованими в іпотечний актив, про що обов'язково зазначається в інформації про випуск сертифікатів.

Іпотечні активи, що перебувають у власності емітента сертифікатів участі, яка виникла у нього з моменту реформування основного зобов'язання в іпотечні активи або придбання іпотечних активів, з моменту реєстрації звіту про випуск сертифікатів участі переходять у довірчу власність управителя. У ролі управителя може виступати і банк-емітент сертифікатів.

В Україні також передбачено випуск звичайних та структурованих іпотечних облігацій, випуски яких мають бути зареєстровані у ДКЦПФР.

Звичайні іпотечні облігації – це боргові цінні папери, емітентом яких є іпотечний кредитор (банк), що несе відповідальність за виконання зобов'язань за такими облігаціями іпотечним покриттям та всім іншим своїм майном, на яке може бути здійснене стягнення.

При випуску структурованих іпотечних облігацій їхнім емітентом є спеціалізована іпотечна установа (може бути дочірня установа банку), яка відповідає за даними зобов'язаннями лише іпотечним покриттям.

На момент реєстрації випуску іпотечних облігацій іпотечне покриття формується винятково з іпотечних активів. Іпотечні та інші активи, що входять до складу іпотечного покриття іпотечних облігацій, вважаються переданими у заставу, яка забезпечує виконання зобов'язань емітента-заставадавця перед власниками іпотечних облігацій–заставодержателями (на відміну від іпотечних сертифікатів). Власники іпотечних облігацій – заставодержателі мають вищий пріоритет перед правами чи вимогами інших осіб щодо іпотечного покриття. Іпотечне покриття відокремлюється від іншого майна банку-емітента. Іпотечне покриття не входить до ліквідаційної маси емітента.

Протягом строку обігу звичайних іпотечних облігацій сукупний розмір іпотечних активів, зобов'язання боржників за якими забезпечені

іпотекою житлових будинків або квартир, має становити не менше, ніж 85% від сукупного розміру всіх іпотечних активів, що входять до складу іпотечного покриття звичайних іпотечних облігацій.

Окремі іпотечні активи виключаються зі складу іпотечного покриття звичайних іпотечних облігацій лише у зв'язку з їхньою заміною (наприклад, у разі дострокового припинення іпотеки). У разі якщо емітент не має у своєму розпорядженні нових іпотечних активів, які потрібно зарахувати до складу іпотечного покриття звичайних іпотечних облігацій, емітент має право внести до складу іпотечного покриття:

- 1) державні цінні папери або цінні папери, повністю гарантовані державою;
- 2) грошові кошти, розміщені емітентом на окремому депозитному рахунку в банку.

Розмір цих активів не може перевищувати 25% від розміру іпотечного покриття.

При випуску структурованих іпотечних цінних паперів заміна або доукомплектування іпотечного покриття у разі дострокового погашення іпотечних кредитів не здійснюється, що створює ризик дострокового погашення іпотечних облігацій для інвестора і зменшує інвестиційну привабливість цих фінансових інструментів. Уникнути таких ризиків можна шляхом внесення у проспект емісії можливості здійснення декількох випусків (траншів) іпотечних цінних паперів у межах одного іпотечного покриття з різним пріоритетом щодо погашення.

Емітент структурованих іпотечних облігацій – спеціалізована іпотечна установа, що є фінансовою установою, винятковим видом діяльності якої прийнято вважати придбання іпотечних активів та випуск структурованих іпотечних облігацій. Ліквідація спеціалізованої іпотечної установи до повного виконання зобов'язань за структурованими іпотечними облігаціями може здійснюватися лише за рішенням суду. В разі порушення провадження у справі про банкрутство особи, яка відступила права за іпотечними активами, або призначення тимчасової адміністрації розпорядник такої особи не має права вимагати повернення цих іпотечних активів.

Порівняння основних ознак іпотечних сертифікатів та іпотечних облігацій наведено у табл. 12.2.

Таблиця 12.2

Основні характеристики іпотечних сертифікатів та іпотечних облігацій

Тип іпотечного цінного папера	Емітент	Забезпечення виконання зобов'язань	Статус іпотечних активів	Ризик дострокового погашення цінних паперів
Іпотечні сертифікати з фіксованою дохідністю	Банк або інша фінансово-кредитна установа	Іпотечні активи	Перебувають у власності емітента	Несе емітент
Іпотечні сертифікати участі	Банк або інша фінансово-кредитна установа	Іпотеки	Перебувають у довірчій власності управителя та у власності покупців сертифікатів	Несе інвестор
Звичайні іпотечні облігації	Банк	Іпотечні активи	Перебувають у заставі власників облігацій	Несе емітент
Структуровані іпотечні облігації	Спеціалізована іпотечна установа	Іпотечні активи	Перебувають у заставі власників облігацій	Несе інвестор

Ощадний (депозитний) сертифікат – це письмове свідоцтво банку про депонування грошових коштів, яке засвідчує право власника сертифіката або його правонаступника на одержання після закінчення встановленого строку суми вкладу (депозиту) та процентів, встановлених сертифікатом, у банку, який його видав.

Ощадні (депозитні) сертифікати можуть випускатися за ініціативою банку: одноразово або серіями; іменними або на пред'явника; на вимогу або на строк. Ці інструменти мають бути емітовані тільки у паперовій (документарній) формі. Депозитними сертифікатами на пред'явника, номінованими як у національній, так і в іноземній валюті, оформляються лише вклади (депозити) на строк більше, ніж 30 днів.

Депозитні сертифікати поділяють на:

– безкупонні депозитні сертифікати – це сертифікати, які не мають окремих відривних купонів, проценти сплачуються разом з поверненням суми депозиту;

– купонні депозитні сертифікати – це сертифікати, що мають окремі купони, на кожному з яких зазначено строк здійснення виплати процентної плати. У разі настання цього строку банк відриває купон і виплачує власнику сертифіката дохід згідно з визначеним процентом;

Емітентами депозитних сертифікатів можуть бути лише банки-юридичні особи, та їхній випуск не потребує реєстрації у ДКЦПФР.

Ощадний сертифікат має підписувати керівник банку або уповноважена на це особа.

За умови настання строку вимоги депозиту банк здійснює платіж проти пред'явлення депозитного сертифіката. За умови дострокового

подання депозитного сертифіката до погашення банк сплачує власнику сертифіката суму депозиту і проценти, які виплачуються в розмірі як за депозитом на вимогу, якщо умовами сертифіката не встановлений інший розмір процентів.

12.3. Формування банківського портфеля цінних паперів

Банки у процесі своєї діяльності значну увагу приділяють купівлі-продажу цінних паперів як елементу диверсифікації активних операцій та розширення джерел отримання доходів. Придбані банком цінні папери утворюють «портфель». Ця категорія походить від італійського *portafoglio*, що утворене від латинських слів *portare* – «носити» і *foglio* – «аркуш» або «аркуш паперу».

В Україні банки формують портфелі цінних паперів, до складу яких входять:

1. Торговий портфель банку – боргові цінні папери й акції, придбані банком з метою отримання прибутку від короткотермінових коливань ринкової ціни. Цінні папери в цьому портфелі обліковуються винятково за справедливою вартістю.

2. Портфель на продаж – боргові цінні папери з фіксованою датою погашення, які банк не має наміру тримати до дати їхнього погашення; цінні папери, які банк готовий продати у зв'язку зі зміною ринкових відсоткових ставок, потреб ліквідності, наявності альтернативних інвестицій; акції та боргові цінні папери, за якими неможливо достовірно визначити справедливу вартість; фінансові інвестиції в асоційовані та дочірні компанії, які придбані й утримуються винятково для продажу протягом 12 місяців з дати придбання.

3. Портфель до погашення вміщує боргові цінні папери, щодо яких банк має намір і здатність утримувати до строку їхнього погашення.

Банк не повинен первісно визнавати цінні папери у портфелі до погашення, якщо: а) не має фінансових ресурсів для фінансування цінних паперів до погашення; б) є юридичне або інше обмеження, яке може перешкодити наміру банку утримувати цінні папери до погашення; в) протягом поточного фінансового року або протягом двох попередніх фінансових років банк продав до дати погашення значну суму інвестицій порівняно із загальною сумою інвестицій, утримуваних до погашення.

Банк не повинен визнавати цінні папери як утримувані до погашення, якщо: а) він має намір утримувати цінні папери протягом невизначеного часу; б) він готовий продати їх у разі змін ринкових ставок відсотка, ризиків, потреб ліквідності; в) умови випуску безстрокових боргових цінних паперів передбачають сплату відсотків протягом невизначеного часу (тобто немає фіксованого строку погашення); г) емітент має право погасити цінні папери сумою, значно меншою, ніж їхня амортизована собівартість.

Не є порушенням намірів утримувати портфель до погашення, якщо продаж цінних паперів з портфеля до погашення був здійснений у таких випадках: а) не більше, ніж за 3 місяці до дати погашення; б) після того, як отримано переважно всю первісну вартість фінансової інвестиції у вигляді планових платежів або передоплати; в) значного погіршення кредитоспроможності емітента; г) реорганізації емітента; д) змін законодавчих або регулятивних вимог; е) значного підвищення регулятивних вимог до капіталу; є) у зв'язку з непередбаченою подією, що відбулася з незалежних від банку причин, яка не повторюється і щодо якої є докази, що банк не мав змоги її спрогнозувати.

У разі прийняття рішення про продаж цінних паперів з портфеля до погашення банк повинен перевести такі цінні папери у портфель на продаж та здійснювати реалізацію цінних паперів з портфеля на продаж.

4. Інвестиції в асоційовані та дочірні компанії – вкладення у пайові цінні папери, на основі яких банк має не менше, ніж 20% (вкладення в асоційовані компанії) або не менше, ніж 50% (вкладення в дочірні компанії) голосів об'єкта інвестування, і ці інструменти будуть утримуватись у портфелі цінних паперів банку більше від 1-го року.

Справедлива вартість – сума, за якою може бути здійснений обмін активу або оплата зобов'язання в результаті операції між обізнаними, зацікавленими та незалежними сторонами.

Справедлива вартість цінних паперів, що перебувають в обігу на організаційно оформлених ринках, визначається за їхньою ринковою вартістю.

Якщо котирування ринкових цін на цінні папери є недоступним, то банки застосовують для визначення справедливої вартості такі методи:

- посилання на ринкову ціну іншого подібного інструменту;
- аналіз дисконтованих грошових потоків. Застосовуючи аналіз дисконтованих грошових потоків, банки використовують ставку дисконту,

яка дорівнює діючій нормі прибутковості подібної фінансової інвестиції, що має переважно такі самі умови і характеристики (строк погашення, що залишився; структура потоків грошових коштів; валюта; кредитний рейтинг емітента, процентна ставка).

Акції та інші цінні папери з нефіксованим прибутком у портфелі на продаж, справедливу вартість яких достовірно визначити неможливо, відображаються на дату балансу за їхньою собівартістю з урахуванням зменшення їхньої корисності.

Цінні папери, що утримуються банком до їхнього погашення, відображаються на дату балансу за амортизованою собівартістю з використанням ефективної ставки відсотка.

Інвестиції в асоційовані компанії відображаються на дату балансу за методом участі в капіталі, який передбачає відображення інвестицій у річній фінансовій звітності банку за вартістю, що визначається з урахуванням зміни загальної величини власного капіталу емітента, крім тих, які є результатом операцій між банком і емітентом цінних паперів. Балансова вартість фінансових інвестицій збільшується (зменшується) на суму, що є часткою банку в чистому прибутку (збитку) асоційованої компанії за звітний період, із зарахуванням цієї суми до складу доходу (втрат) банку від участі в капіталі.

За інвестиціями в дочірні компанії, облік яких здійснюється за собівартістю з урахуванням зменшення корисності, інвестор складає консолідовану фінансову звітність.

Діяльність банків, пов'язана з придбанням, утриманням та продажем цінних паперів, у комплексі становить інвестиційний процес, основними етапами якого є:

1. Розробка інвестиційної політики банку.
2. Аналіз цінних паперів:
 - а) фундаментальний аналіз;
 - б) технічний аналіз.
3. Формування банківського портфеля цінних паперів.
4. Моніторинг портфеля цінних паперів і формування резервів на відшкодування можливих збитків за операціями з цінними паперами (розділ 12.4).
5. Оцінювання ефективності портфеля цінних паперів.

Першим етапом при вкладенні коштів у цінні папери є вибір інвестиційної політики, яка поєднує принципи та положення, що

визначають концептуальні засади діяльності банківської установи на фондовому ринку.

Основними положеннями інвестиційної політики банку мають бути: 1) цілі інвестування та їхнє узгодження зі стратегічною метою діяльності банківської установи; 2) визначення періоду, на який розробляється ця політика; 3) обмеження регуляторних органів; 4) власні застереження щодо розміщення коштів у цінні папери; 5) податкові пільги; 6) визначення бази для порівняння ефективності вкладень.

Основна мета банківського інвестування – забезпечити дохідність, яка буде вища, ніж витрати, пов'язані з обслуговуванням залучених коштів. На її основі менеджмент розробляє конкретні завдання, серед яких: збереження коштів; зростання капіталу; дохідність; ліквідність; мінімізація ризику. Одночасно всі ці завдання вирішити неможливо, оскільки не існує «ідеальної» інвестиції, а тому акцентується увага на одному з цих напрямків. Збереження коштів – це забезпечення захисту від інфляційних змін. Зростання капіталу передбачає орієнтацію на ті цінні папери, які мають потенціал для зростання курсової вартості. Ліквідність – це можливість продажу фінансового інструменту в будь-який момент за сприятливими цінами. Дохідність – це придбання цінних паперів з метою отримання дивідендів за акціями та відсотків за борговими цінними паперами. Мінімізація ризику – купівля цінних паперів з низькою волатильністю з метою зменшення загального розміру ризику для банку. Серед усіх перелічених завдань банківська установа має вибрати пріоритетне.

Іншим важливим елементом політики банку щодо інвестування є розрахунок планового горизонту, тобто періоду, протягом якого буде здійснюватись реалізація визначених цілей.

Наступний етап – це встановлення обмежень регуляторних органів до операцій з цінними паперами. Так, банкам необхідно виконувати норматив інвестування в акції та інші цінні папери з нефіксованим прибутком окремо за кожною установою, який має становити не більше, ніж, 15% капіталу і норматив загальної суми інвестування – не більше, ніж, 60%. Крім цього, при розрахунку нормативу адекватності регулятивного капіталу враховуються вкладення в цінні папери, зважені за рівнем ризику. Як наслідок, банк, придбавши цінні папери, повинен зіставити їхній обсяг з розміром власного капіталу.

Банк також встановлює власні застереження щодо інвестицій, тобто визначає певний граничний відсоток вкладення коштів в інструменти одного емітента, відсоток вкладень у певну галузь, у певний тип цінних паперів.

Українські банки можуть (без письмового дозволу НБУ) інвестувати кошти в цінні папери з нефіксованим прибутком будь-якої юридичної особи в розмірі, що становить не більше, ніж 5% регулятивного капіталу банку; юридична особа, в яку здійснюється інвестиція, веде винятково діяльність з надання фінансових послуг; регулятивний капітал банку повністю відповідає вимогам, встановленим НБУ. Решту обмежень банківські установи визначають самостійно, виходячи з практики, що склалась на ринку, та власних цілей.

Останнім елементом, що входять до інвестиційної декларації банку, є визначення бази для порівняння ефективності вкладень. У переважній більшості країн – це забезпечення дохідності, що на декілька відсотків перевищує дохідність певного фондового індексу. Крім цього, банк може використати рівень дохідності інвестицій як певну величину, яка перевищує вартість залучення коштів, що в українській практиці при слабкому розвитку інформаційної бази є більш прийнятним.

Всі перелічені складові інвестиційної політики банку мають бути затверджені у вигляді внутрішнього положення (Меморандуму інвестиційної політики) та стати першочерговим орієнтиром при здійсненні операцій на ринку цінних паперів.

Наступною складовою інвестиційного менеджменту є проведення фінансового аналізу для визначення об'єктів вкладення грошових ресурсів. Традиційно передбачається використання фундаментального або технічного аналізу.

Фундаментальний аналіз полягає у визначенні дійсної вартості цінних паперів на основі аналізу фінансово-господарської діяльності емітента (рис. 12.5).

З допомогою макроекономічного аналізу банківська установа здійснює відстеження, оцінювання та критичний аналіз основних економічних індикаторів і визначає їхній вплив на стан ринку цінних паперів. Саме макроекономічний аналіз дає змогу банку визначити, який сегмент фінансового ринку (фондовий, валютний, кредитний) на цей момент є найбільш дохідним та привабливим для вкладення коштів. Для

визначення привабливості певного сегмента фінансового ринку банкам доцільно простежувати динаміку зміни дохідності від вкладення коштів у певний інструмент (валюту, цінні папери, надання кредиту), здійснювати їхнє порівняння і прогнозування.

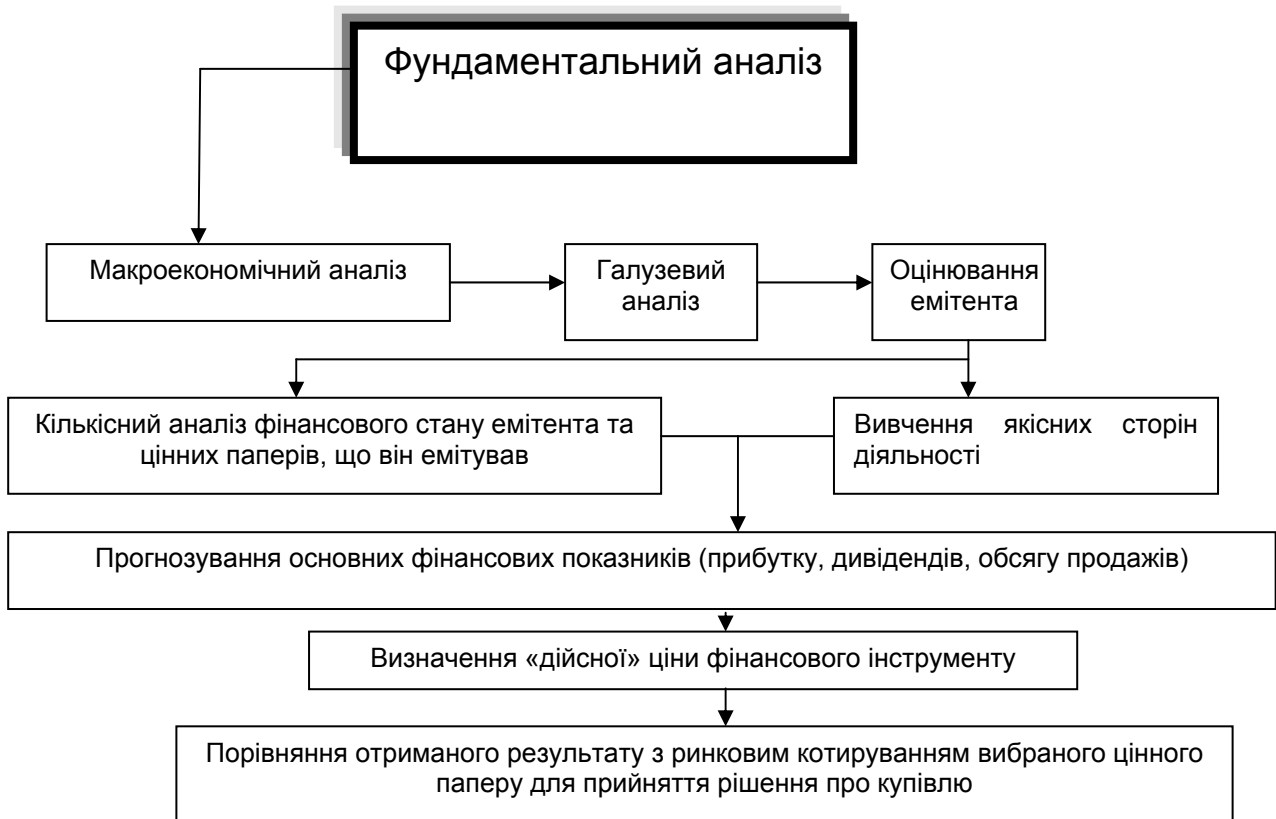

Рис. 12.5. Основні етапи фундаментального аналізу цінних паперів.

Галузевий аналіз допомагає банкам більш повно визначити економічну ситуацію в країні та напрямки інвестиційних вкладень. Цей тип дослідження дає змогу банківським установам скоротити відбір кількості цінних паперів, що буде аналізуватися, на основі встановлення найбільш інвестиційно привабливих галузей. Для здійснення галузевого аналізу необхідно провести вивчення динаміки та структури основних видів економічної діяльності. Суттєво доповнити галузевий аналіз допоможуть оцінювання напрямків прямих іноземних інвестицій, які є свідченням майбутніх перспектив виробництва, й аналіз стану дебіторсько-кредиторської заборгованості в галузях, обсягу прибутку та рентабельності, питомої ваги галузі в загальному обсязі експорту України, рівня і перспектив приватизації та ін.

Проведення всебічного галузевого аналізу потребує великих затрат як для пошуку інформації, так і для її обробки та констатації результатів.

Тому банківським аналітикам доцільно зіставити витрати на аналіз і вигоду, яку можна отримати в майбутньому.

На основі отриманих даних про найбільш привабливі галузі для здійснення інвестицій банківська установа здійснює оцінювання підприємств, які представляють ці галузі економіки, та цінних паперів, емітованих ними.

Банківській установі слід розробити і затвердити внутрішньобанківське положення про порядок та систему оцінювання емітентів. НБУ зобов'язує використовувати для оцінювання підприємств-емітентів цінних паперів ті самі показники, що і при оцінюванні позичальників при наданні кредитів, відповідно до Положення НБУ про порядок формування та використання резерву для відшкодування можливих втрат за кредитними операціями банків.

Для визначення інвестиційної привабливості підприємств банк здійснює ретроспективний аналіз даних, порівняння їх з найкращими, найгіршими і середніми показниками в галузі.

Банк повинен розраховувати також показники, що стосуються оцінювання фінансових інструментів емітентів, особливо якщо цінні папери котируються на фондових біржах. Це дасть змогу банківській установі порівнювати дохідність цінних паперів з доходами від кредитування та інших операцій, а також допоможе відібрати ті цінні папери, які недооцінені на ринку.

Щодо пайових цінних паперів, то найважливішим є показник загальної дохідності акцій, який вираховується таким чином:

$$r = (P_1 - P_0 + D) / P_0,$$

де r – дохідність паперу;

P_1 – ціна в кінці періоду;

P_0 – ціна на початок періоду;

D – дивідендний дохід, отриманий за даний період.

Цей показник порівнюється з дохідністю інших акцій, облігацій і кредитних операцій. Загальна дохідність акцій охоплює дохідність від приросту ціни та дивідендну дохідність.

Іншим важливим показником оцінювання цінних паперів є капіталізація компаній, яка визначається шляхом множення ринкової ціни акцій на їхню кількість. На основі цього показника розраховується значна кількість коефіцієнтів, які розширюють уявлення про стан справ емітента. Серед них ринкова додаткова вартість на акціонерний капітал (MVA,

капіталізація мінус капітал, що використовує компанія); відношення ринкової капіталізації до капіталу або виручки; відношення капіталізації до прибутку перед вирахуванням податків, відсотків і амортизації (ЕВІТДА) та ін.

Для більш повного уявлення про стан справ емітента доцільно здійснювати якісний аналіз його діяльності. Це дасть змогу банківським установам оцінити: стратегію та перспективи розвитку емітента; прогнозовані суттєві фактори ризику; структуру й політику управління; його відносини з покупцями, постачальниками, кредиторами, органами влади, а також визначити вплив цих факторів на майбутній рух котирування цінного папера.

Для визначення «дійсної» вартості пайових цінних паперів (цільової ціни – target price), що входять до складу активів інвестиційного портфеля банку, можна використати такі методи:

- 1) метод оцінювання доходів;
- 2) метод порівняння;
- 3) метод оцінювання витрат.

Витратний підхід в оцінюванні розглядає вартість акцій з точки зору здійснених витрат. Вартість акцій визнається рівною вартості активів компанії-емітента, що залишаються після погашення усіх зобов'язань. При цьому, як правило, балансова вартість активів не відображає їхньої ринкової вартості. Отже, в неї необхідно внести зміни, здійснивши попереднє оцінювання ринкової вартості кожного активу зокрема. За основу витратного підходу взято принцип заміщення, відповідно до якого інвестор не заплатить за об'єкт суму більшу, ніж та, в яку обійдеться виробництво (придбання) аналогічного об'єкта однакової корисності.

Метод порівняння ґрунтується на аналізі угод купівлі-продажу аналогічних інвестиційних об'єктів, а також на пошуку недооцінених фінансових інструментів на основі визначення й аналізу ринкових мультиплікаторів цінного паперу (табл. 12.3).

Таблиця 12.3

Порядок розрахунку основних ринкових мультиплікаторів акцій при портфельному інвестуванні

Акронім	Порядок розрахунку
P/E	Відношення ринкової ціни акції до обсягу прибутку на одну акцію (price / earnings)
P/B	Відношення ринкової ціни акції до обсягу власного капіталу на одну акцію (price / book value)
P/S	Відношення ринкової ціни акції до обсягу продажів на одну акцію (price / sales)
P/A	Відношення ринкової ціни акції до обсягу активів на одну акцію (price / assets)
P/DIV	Відношення ринкової ціни акції до обсягу дивідендів (price / dividends)

Для розрахунку P/E як «Е» здебільшого застосовують «прибуток на акцію» (Earnings per Share – EPS), який розраховується як відношення прибутку доступного власникам звичайних акцій (після відрахування дивідендів за привілейованими акціями) до середньозваженої кількості звичайних акцій, що перебувають в обігу.

На основі порівняльного аналізу можна визначити, чи недооцінена акція, шляхом порівняння із середніми даними по галузі, по ринку загалом. Якщо показник низький, то це може свідчити й про погіршення фінансового стану компанії емітента. Для економіки США у період депресії коефіцієнт P/E в середньому становить 7–9, а при економічному зростанні–15–18. В інвестиційній практиці також почали застосовуватися вдосконалені методики розрахунку P/E, такі як PEG та PEGY.

PEG (Price/Earnings to Growth) – «ціна–прибуток / зростання».

Цей ринковий мультиплікатор застосовується для оцінки швидкозростаючих компаній і враховує зростання прибутків компанії в розрахунку на акцію. PEG допомагає оцінити P/E на предмет його відповідності очікуваному зростанню прибутків компанії. P/E відображає лише минуле компанії, тоді як PEG намагається врахувати тенденції зростання.

$$PEG\ Ratio = (P/E) / (\text{Заплановане зростання } EPS)$$

Якщо PEG дорівнює 1, то це означає, що ринкова ціна на 100% відображає зростання прибутків на акцію. Якщо PEG більше від 1, то це свідчить про переоціненість акцій або про те, що ринок очікує майбутнього зростання прибутків компанії з темпами, які перевищують поточні. Якщо ж PEG менше від 1, то акції або недооцінені, або ринок очікує падіння прибутків емітента. Якщо ринок збалансований і справедливо оцінює акції компанії, то PEG має бути близько 1. Різновидом PEG є PEGY Ratio:

$$PEGY\ Ratio = (P/E) / (\text{Заплановане зростання } EPS + \text{Дивідендна дохідність}).$$

Коефіцієнт дає змогу враховувати очікувані виплати дивідендів. Акції емітентів, які регулярно виплачують більші дивіденди, більш привабливі для внесення у банківський інвестиційний портфель. Якщо значення PEGY менше від 1, то можна припустити, що акції недооцінені, і навпаки. P/B відображає розрив між ринковою капіталізацією компанії й бухгалтерською вартістю її власного капіталу. P/B залежить від показника P/E і рентабельності власного капіталу (ROE):

$$P/B = P/E \cdot ROE.$$

Розбіжності між P/B й ROE можуть свідчити про потенціал емітента акцій з погляду інвесторів. Комбінація низького ROE та високого P/B може вказувати на переоцінку акцій, і навпаки, комбінація високого ROE та низького P/B переважно пов'язана з тим, що ринок недооцінює потенціал емітента акцій. При зростанні ROE має збільшуватися й коефіцієнт P/B. Якщо цього не відбувається і немає причин для зміни P/E, то ринок просто не відреагував на фундаментальні зміни в компанії. Для формулювання аналітичних висновків потрібно розглядати мультиплікатори й показники рентабельності протягом тривалих періодів часу.

P/S, або відношення «ціна–обсяг продажів», показує залежність ціни акції від величини обсягу продажів компанії. Його значення в класичному варіанті коливається в межах 0,4–0,8. Якщо показник є меншим, ніж задані межі, то акція недооцінена і навпаки. Цей мультиплікатор можна пов'язати з мультиплікатором P/E:

$$P/S = P/E \cdot E/S.$$

Низький P/S свідчить також про низьку прибутковість операцій, а не про недооціненість акцій. На основі показника P/S можна зробити висновок про недооціненість акцій лише у разі якщо маржа чистого прибутку при продажах (E/S) не нижча від середнього рівня в галузі.

P/A або коефіцієнт «ціна–активи» (Price/Assets Ratio), показує співвідношення між ринковою вартістю компанії та сукупною величиною її активів. Він також може бути визначений через P/E і рентабельність активів (ROA):

$$P/A = P/E \cdot ROA.$$

P/DIV використовується для акцій, за якими сплачуються дивіденди («дохідні» акцій). Він дає змогу визначити залежність ціни на акцію від дивідендної компанії емітента при дослідженні динаміки за тривалі періоди часу. Цей мультиплікатор можна пов'язати з мультиплікатором P/E:

$$P/DIV = (P/E) / (1 - b),$$

де b – частка прибутку, що виплачується у вигляді дивідендів.

Дохідний метод є найбільш привабливим з точки зору інвестиційних мотивів, оскільки вартість акцій розуміють не як вартість набору активів, а як оцінку потоку майбутніх доходів. Основним методом оцінювання є метод дисконтованих грошових потоків (DCF). Цей метод базується на

припущенні, що вартість, яку готовий сплатити потенційний власник за акції або за бізнес, визначається на основі прогнозу грошових потоків, котрі він може розраховувати одержати від компанії в майбутньому. Грошовий потік компанії у спрощеному вигляді охоплює прибуток і амортизаційні відрахування.

Прогнозовані грошові потоки до певного моменту часу (звичайно це 5–10 років) і грошові потоки у постпрогнозний період зводяться до поточної вартості на дату проведення оцінювання шляхом дисконтування за ставкою, що відображає ризик, пов'язаний з надходженням цих грошових потоків.

$$PV = C_1 / (1+r) + C_2 / (1+r)^2 + \dots + (C_n + C_{\text{зал.}}) / (1+r)^n,$$

де C_n – грошовий потік за рік n ;

$C_{\text{зал.}}$ – залишкова вартість підприємства;

r – річна ставка відсотка.

Для отримання справедливої вартості акцій дисконтований грошовий потік ділиться на кількість акцій, емітованих підприємством, та співвідноситься з існуючою ціною акцій на ринку. Якщо справедлива вартість вища, то необхідно купувати акції, і навпаки.

При вкладенні коштів в облігації банки мають основну увагу приділяти адекватності купонної ставки з терміном обігу цінного паперу та наявності застереження щодо дострокового викупу облігації емітентом при несприятливій для емітента зміні ринкових відсоткових ставок. Позитивним сигналом для банку-інвестора є внесення у проспект емісії емітентом положення щодо можливого дострокового пред'явлення інвестором облігацій для погашення. При цьому об'єктом аналізу є частота реалізації протягом обігу облігації права на дострокове погашення банком-інвестором і ціна, за якою емітент купуватиме цінний папір.

При купівлі облігацій банкам слід звертати увагу і на кредитний рейтинг емітента, вивчення якого дає змогу оцінити ризикованість інвестування, а саме ризик непогашення облігацій. Кабінет Міністрів України в 2004 р. схвалив Концепцію створення системи рейтингової оцінки регіонів, галузей національної економіки, суб'єктів господарювання, в якій пропонується національна шкала оцінювання кредитоздатності українських емітентів.

Технічний аналіз передбачає вивчення ринку цінних паперів лише шляхом використання графіків ціни та обсягу продажів цінних паперів.

Він ґрунтується на таких принципах: 1) відображення – усі події (економічні, політичні, соціальні та інші) враховані у цінах фінансових інструментів; 2) тренда – динаміка цін рухається у певному напрямку; 3) повторюваності – рух цін має здатність через певний період повторюватись.

Основними перевагами, які отримують банки від використання технічного аналізу в порівнянні з фундаментальним аналізом, є:

1) мала кількість вхідної інформації (головний постулат технічного аналізу стверджує, що вплив усіх факторів відображається в ціні, тому необхідно вивчати лише її динаміку);

2) простота і легкість обробки даних (існує багато комп'ютерних програмних продуктів з технічного аналізу – MetaStock, Trade Station 2000i);

3) можливість більш точно визначити час здійснення угоди.

Не позбавлений технічний аналіз цінних паперів і окремих недоліків, найбільш суттєвим з яких є наявність декількох індикаторів, що мають лише певну ймовірність щодо достовірності сигналів купівлі-продажу цінних паперів, а також індикаторів, ефективність яких логічно пояснити неможливо (наприклад, на фондовому ринку США аналітики використовують так званий «січневий барометр», який підтверджує кореляцію між тим, що відбувається на ринку в перших п'ять днів січня і протягом усього року. З 1950 р. до 1985 р. барометр правильно передбачив напрямок руху ринку 31 раз (86% точності).

Крім цього, технічний аналіз переважно дає кращі результати при короткостроковому інвестуванні, а в довгостроковому аспекті доцільно брати до уваги і висновки фундаментального аналізу ринку цінних паперів.

Початковий етап технічного аналізу ставить за мету визначити характер руху ціни, тобто наявність тренда. Для побудови висхідного тренда проводиться лінія через мінімуми (лінія підтримки – support), а низхідного – через два максимуми (лінія опору – resistance). Рух ціни акцій має здебільшого різновекторний характер, що дає змогу банкам застосовувати інструментарій технічного аналізу, зокрема розробити оптимальну торгову систему, тобто певний набір правил та процедур, що використовується для ідентифікації сигналів купівлі-продажу цінних паперів (рис. 12.6).

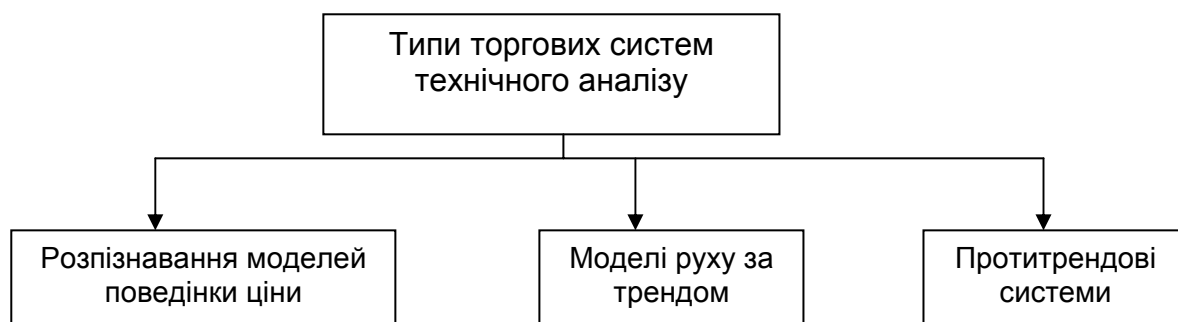

Рис. 12.6. Типи торгових систем технічного аналізу.

Розпізнавання моделей поведінки ціни передбачає побудову трендових моделей та фігур для підтвердження тренда або визначення його поворотних моментів (реверсивні фігури).

Моделі руху за трендом передбачають аналіз ковзких середніх, які використовуються для визначення тренда, та сигналів купівлі-продажу. Якщо ковзка середня знаходиться нижче від цінового графіка, то домінують «бики» (здійснюють операції на підвищення ціни), якщо навпаки, то – «ведмеді» (здійснюють операції на пониження ціни). Для визначення моменту купівлі-продажу цінних паперів слід використовувати точки перетину ціни та середньої (якщо ціна перетинає середню зверху вниз, то необхідно продавати, і навпаки). Важливим є також визначення періоду середньої, який вибирається за таким принципом: чим довший період, для якого будується середня, тим коротша має бути середня.

Третій вид торгових систем – протитрендові моделі, основу яких становлять осцилятори, що відображають імпульси зміни ціни фінансового інструменту. Їх ще називають інерційними індикаторами. Як згадувалось вище, більшість осциляторів потребує даних щодо ціни відкриття і закриття, а також максимальної та мінімальної цін цінних паперів. Прикладами осциляторів є: 1) Momentum (розраховується як різниця поточної та попередньої цін); 2) ROC (Rate of Change) – відношення ціни поточного дня до ціни попереднього дня; 3) RSI (Relative Strength Index), який розраховується таким чином: $RSI = 100 - [100 / (1 + RS)]$, де RS – відношення суми позитивних та негативних змін ціни.

Осцилятори допомагають банківським аналітикам визначати моменти перекупленого або перепроданого ринку. Наприклад, якщо RSI перетинає горизонтальну лінію зі значенням 70, то ринок перекуплений та необхідно продавати, а якщо значення 30 – то перепроданий і

доцільно купувати. Найсильнішим сигналом осциляторів є розходження графіків ціни та осциляторів: «бичаче» розходження – графік ціни рухається вгору, а осцилятор – вниз; «ведмеже» сходження – графік ціни рухається вниз, а осцилятор – вгору.

Після проведеного фундаментального або технічного аналізу та прогнозування ціни цінного паперу здійснюється розміщення ресурсів між різними фінансовими інструментами залежно від вимог інвестиційної політики.

Після формування портфеля цінних паперів банк здійснює його постійний моніторинг і продає фондові цінності, які нерентабельно надалі утримувати, та купує перспективні – для збільшення ефективності інвестування.

Завершальним етапом процесу вкладення банківських ресурсів у цінні папери є визначення ефективності таким вкладень. Цю процедуру банківські установи можуть здійснити порівнянням отриманої дохідності від портфеля цінних паперів:

- 1) з вартістю залучених коштів (депозитів, облігацій), що дає змогу встановити збиткові чи прибуткові операції з цінними паперами;
- 2) з доходами від кредитних та інших операцій – допомагає визначити найбільш дохідні активні операції банку;
- 3) з дохідністю фондового індексу – встановлюється розмір перевищення дохідності банківського портфеля цінних паперів над середньою дохідністю фондового ринку;
- 4) із запланованою величиною, що визначається при формуванні інвестиційної політики банку (наприклад, дохідність фондового індексу плюс певний відсоток).

12.4. Формування резервів на відшкодування можливих втрат за операціями з цінними паперами

Відповідно до українського законодавства і нормативно-правових актів Національного банку України банківські установи створюють резерви у разі зменшення корисності цінних паперів, тобто при визначенні втрат економічної вигоди в сумі перевищення балансової вартості цінних паперів над сумою очікуваного відшкодування.

Банк здійснює перегляд на зменшення корисності цінних паперів, зарахованих до портфеля на продаж, портфеля до погашення та інвестицій в асоційовані компанії (крім акцій бірж і депозитаріїв).

Цінні папери, що зараховані до торгового портфеля і обліковуються лише за справедливою вартістю, не підлягають перегляду на зменшення корисності та, відповідно, резервуванню.

Для розрахунку і формування резерву банк зобов'язаний здійснювати перегляд цінних паперів, класифікованих ним до портфеля на продаж і портфеля до погашення, не рідше, ніж один раз на місяць з дати визнання їх на балансі.

За результатами аналізу фінансового стану емітентів, поточної вартості цінних паперів, грошових потоків і доходів за цінними паперами, а також усієї наявної в розпорядженні банку інформації про обіг відповідних цінних паперів на фондовому ринку банк визначає нестандартні цінні папери, під які мають створюватися резерви.

Банк має право не формувати резерв під цінні папери, емітовані центральними органами виконавчої влади та Національним банком України, незалежно від того, до якого портфеля вони класифіковані, а також під вкладення в акції (частки) бірж, депозитаріїв, платіжних систем, кредитних бюро.

Банк зобов'язаний розробити та затвердити рішенням відповідного органу банку внутрішньобанківське положення щодо операцій з цінними паперами (рис. 12.7).

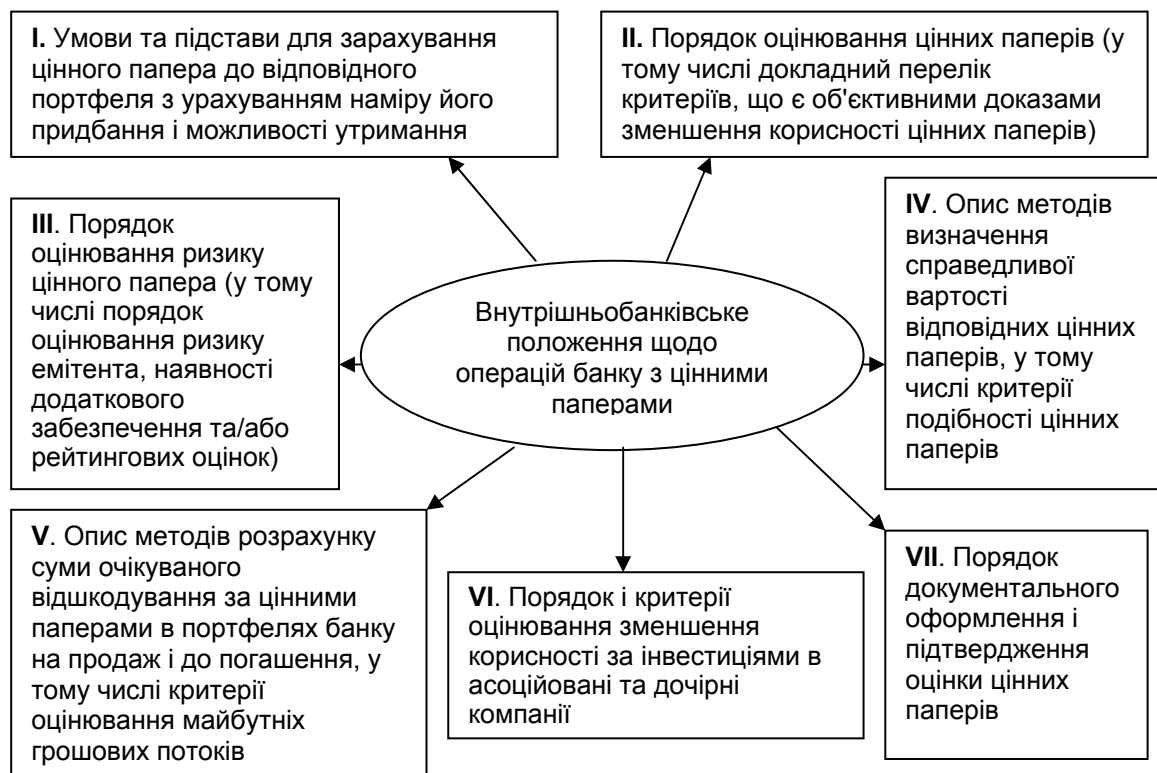

Рис. 12.7. Типова структура внутрішньобанківського положення щодо банківських операцій з цінними паперами

Розрахунок резерву за цінними паперами здійснюється з урахуванням:

1) виду цінного паперу (боргові цінні папери, акції та інші цінні папери з нефіксованим прибутком);

2) методу визначення його балансової вартості (собівартості або справедливої вартості).

Для розрахунку резерву за цінними паперами у портфелі банку на продаж за справедливу вартість цінного папера береться вартість, визначена за його котирувальною ціною покупця (ціною bid) за даними оприлюднених котирувань цінних паперів на фондових біржах за станом на час закриття останнього біржового дня звітного місяця. У разі відсутності таких котирувань на зазначену дату справедлива вартість цінного папера визначається за його останнім біржовим курсом, встановленим за результатами біржових торгів, які відбулися протягом останніх 10 робочих днів звітного місяця. Розрахунок резерву за зазначеними цінними паперами охоплює такі етапи (рис. 12.8).

Рис. 12.8. Порядок розрахунку резерву за цінними паперами, які оцінюються за справедливою вартістю.

За цінними паперами (у портфелі банку на продаж), справедлива вартість яких не може бути визначена банком згідно з котируваннями та за якими є ризик цінного папера, резерв формується на суму перевищення балансової вартості цінного папера над сумою очікуваного відшкодування з урахуванням поточної ринкової ставки дохідності та ризику цінного папера.

Для розрахунку суми очікуваного відшкодування за борговими цінними паперами й акціями як поточної ринкової ставки дохідності використовується значення ставки KIACR, яка є середньозваженою ставкою міжбанківського кредитування, що розраховується на підставі фактичних даних за міжбанківськими договорами щодо процентних ставок за кредитами, фактично наданими за відповідними строками, і доводиться до відома банків Національним банком України для розрахунку суми очікуваного відшкодування.

Для акцій, справедлива вартість яких не може бути визначена банком за котируваннями та за якими є ризик цінного папера, сума очікуваного відшкодування визначається як потенційний дохід інвестора від володіння цінним папером, зважений на показник безризиковості цінного папера $(1 - \Pi_{рцп})$ та дисконтований на п'ять років з періодом дисконтування один рік під поточну ринкову ставку дохідності найбільш тривалого строку, і розраховується за такою формулою:

$$OB_1 = \sum_{t=1}^5 \frac{D_t \cdot (1 - \Pi_{рцп})}{(1 + d)^t}, \quad (12.1)$$

де OB_1 – сума очікуваного відшкодування за акціями та іншими цінними паперами з нефіксованим прибутком у портфелі банку на продаж; D_t – потенційний дохід інвестора від володіння цінним папером (частка інвестора в капіталі емітента враховується в останній період дисконтування. У разі отримання від'ємного значення показника «Д» або відсутності інформації про емітента до розрахунку береться нуль); $\Pi_{рцп}$ – показник ризику цінного папера; d – поточна ринкова ставка дохідності (у відсотках річних); t – порядковий номер періоду дисконтування (рік); 5 – загальна кількість періодів дисконтування.

Для боргових цінних паперів, справедлива вартість яких не може бути визначена банком згідно з котируваннями та за якими є ризик цінного паперу, сума очікуваного відшкодування визначається як сума оцінених величин майбутніх грошових потоків за цінним папером,

зважених на показник безризиковості цінного паперу та дисконтованих на відповідну за строком поточну ринкову ставку дохідності, і розраховується за такою формулою:

$$OB_2 = \sum_{t=1}^n \frac{Потік_t \cdot (1 - П_{рцп})}{(1 + d)^t}, \quad (12.2)$$

де OB_2 – сума очікуваного відшкодування за борговими цінними паперами у портфелі банку на продаж; $Потік_t$ – оцінена величина майбутнього грошового потоку за цінним папером, який припадає на період t ; $П_{рцп}$ – показник ризику цінного папера; d – поточна ринкова ставка дохідності (у відсотках щоденних); t – кількість днів з часу розрахунку резерву до дати виникнення майбутнього грошового потоку; n – загальна залишкова кількість днів дії фінансового інструменту з дня розрахунку резерву.

Для боргових цінних паперів у портфелі банку до погашення очікуване відшкодування розраховується аналогічно до формули (12.2), але як ставка дисконту (d) застосовується ефективна ставка відсотка за цінним папером (значення, що відповідає тривалості періоду дисконтування). Ефективною ставкою відсотка для цінних паперів з фіксованою ставкою є ефективна ставка відсотка, що була визначена під час їхнього первісного визнання, а для цінних паперів із плаваючою ставкою відсотка ефективною є ставка відсотка, що була визначена під час останньої зміни номінальної ставки.

Визначення показника ризику цінного папера здійснюється за результатами:

- 1) комплексного аналізу фінансового стану емітента;
- 2) виду цінного папера і його поточної вартості;
- 3) усієї наявної в розпорядженні банку достовірної інформації про обіг відповідних цінних паперів на фондовому ринку.

Ризик цінного папера виявляється у вигляді втрати економічної вигоди від утримання цінного папера й засвідчується наявністю принаймні одного з об'єктивних доказів зменшення корисності, які мають вплив на очікувані майбутні грошові потоки за цінним папером (рис. 12.9).

Значення показника ризику цінного папера ($П_{рцп}$) визначається відповідно до класу емітента такого інструменту згідно з табл. 12.4.

Характеристика значень показника ризику цінного папера
відповідно до класу емітента

Клас емітента	Значення показника ризику цінного папера
Клас А	«0,0»
Клас Б	«0,0»
Клас В	«0,2»
Клас Г	«0,5»
Клас Д	«1,02»

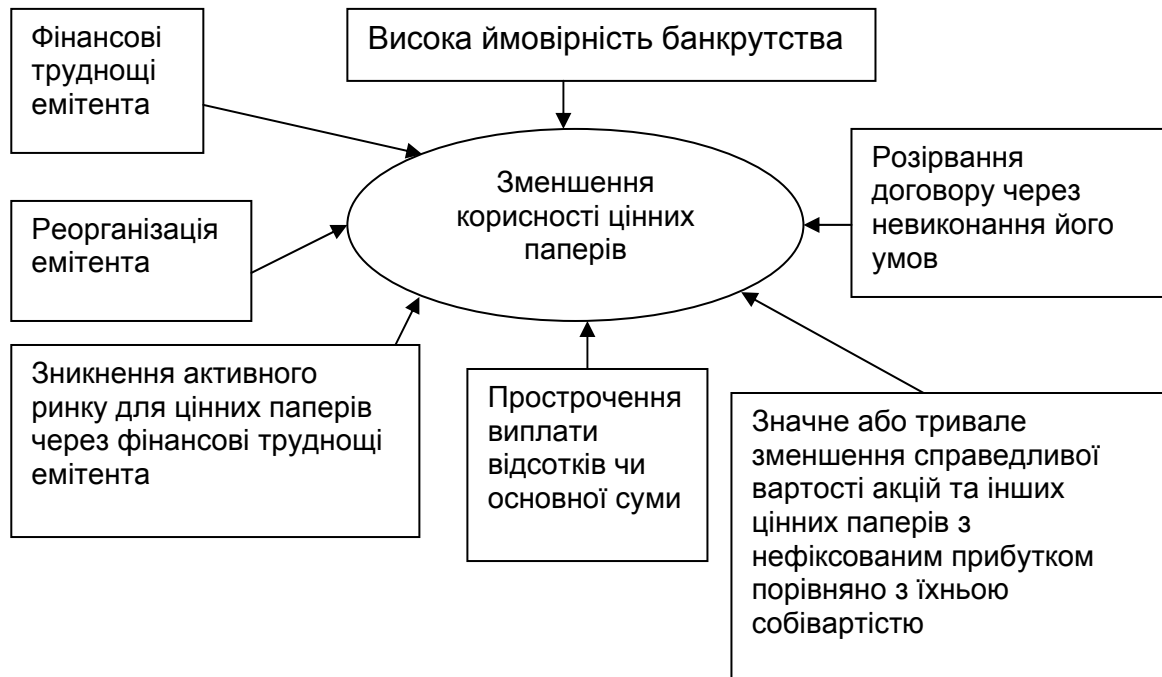

Рис. 12.9. Фактори, що впливають на зменшення корисності цінних паперів.

Отримане значення може бути відкориговане в разі наявності додаткового забезпечення (у тому числі гарантійного) за умовами емісії відповідного цінного папера, а також даних щодо поточного кредитного рейтингу емітента та/або цінних паперів емітента.

Визначення класу емітента здійснюється з урахуванням вимог нормативно-правових актів НБУ щодо порядку формування та використання резерву для відшкодування можливих втрат за кредитними операціями банків.

У разі отримання від рейтингового агентства (яке має право визначати рейтингові оцінки згідно із законодавством України) рейтингової оцінки емітента або цінних паперів емітента до розрахунку суми очікуваного відшкодування можуть братися уточнені значення показника ризику цінного папера (без урахування класу емітента), наведені у табл. 12.5.

**Уточнені значення показника ризику цінних паперів
з урахуванням рейтингової оцінки**

Рейтингова оцінка емітента або цінних паперів емітента	Уточнене значення показника ризику цінного папера
«Інвестиційний клас»	«0,0»
Спекулятивні інвестиції	«0,5»
Дефолт	«1,0»

Під час використання рейтингових оцінок для уточнення значення показника ризику цінного папера банк повинен враховувати те, що в разі наявності:

– одночасно рейтингів емітента й рейтингів цінних паперів емітента банк повинен використовувати рейтинги цінних паперів та ігнорувати рейтинги емітента;

– одночасно двох різних рейтингів одного емітента або двох різних рейтингів цінних паперів емітента (які вказують на різні значення показника ризику цінного папера) банк повинен визначати значення показника ризику цінного папера на підставі нижчого рейтингу;

– одночасно трьох і більше різних рейтингів одного емітента або трьох та більше різних рейтингів цінних паперів емітента (які вказують на різні значення показника ризику цінного папера) банк повинен визначати значення показника ризику цінного папера на підставі нижчого рейтингу з двох найвищих.

Значення показника ризику цінних паперів, емітованих центральними органами виконавчої влади та НБУ, встановлюється на рівні 0,0.

Значення показника ризику облігацій місцевих позик встановлюється на рівні 0,2.

Значення показника ризику цінного папера встановлюється на рівні 1,0 незалежно від класу емітента: а) за борговими цінними паперами, за якими є затримка погашення номіналу або відсотків понад 7 календарних днів; б) за всіма борговими цінними паперами одного емітента, якщо щонайменше за одним із випусків (або видів) цінних паперів цього емітента є затримка погашення номіналу або відсотків понад 30 днів; в) за цінними паперами, які банк отримав шляхом переоформлення будь-якої заборгованості.

Клас емітента цінних паперів визначається за результатами оцінювання фінансового стану емітента з урахуванням нижчезазначених факторів (табл. 12.6).

Особливості визначення класу емітента цінних паперів

Клас емітента	Фактори, що впливають на визначення класу емітента
«А»	1) не менше, ніж п'ять років з часу державної реєстрації емітента; 2) не менше, ніж один рік з часу останньої структурної реорганізації, змін у складі керівництва емітента; 3) наявність лише позитивних аудиторських висновків за останніх три роки діяльності; 4) відсутність фактів несплати чи несвоєчасної сплати нарахованих відсотків за борговими зобов'язаннями та користування кредитами; 5) прибуткова діяльність протягом останніх трьох років; 6) розмір власного капіталу перевищує розмір статутного капіталу та резервного фонду
«Б»	1) не менше, ніж три роки з часу державної реєстрації емітента; 2) не менше, ніж один рік з часу останньої структурної реорганізації, змін у складі керівництва емітента; 3) наявність лише позитивних аудиторських висновків за попередній рік діяльності; 4) відсутність фактів несплати чи несвоєчасної сплати нарахованих відсотків за борговими зобов'язаннями; 5) прибуткова діяльність за попередній фінансовий рік, але рівень прибутку порівняно з минулими роками зменшується; 6) розмір власного капіталу перевищує розмір статутного капіталу
«В»	1) менше, ніж три роки з часу державної реєстрації емітента; 2) менше, ніж один рік з часу останньої структурної реорганізації, змін у складі керівництва емітента; 3) наявність лише позитивних аудиторських висновків за останній рік діяльності; 4) наявність фактів періодичного затримання сплати відсотків за борговими зобов'язаннями або оголошених дивідендів; 5) розмір власного капіталу позитивний, але менший, ніж розмір статутного капіталу
«Г»	1) менше, ніж один рік з часу державної реєстрації емітента, останньої структурної реорганізації, змін у складі керівництва емітента; 2) наявність частково негативного (або негативного) аудиторського висновку чи відсутність аудиторського висновку; 3) наявність фактів непогашення або несвоєчасного погашення боргових цінних паперів; 4) наявність фактів несплати або несвоєчасної сплати нарахованих відсотків за борговими зобов'язаннями; 5) збиткова діяльність за попередній рік, негативні фінансові результати поточного року; 6) нестабільна динаміка показників на кварталні дати, значення показників погіршуються; 7) чітка тенденція до від'ємного розміру власного капіталу на звітні дати
«Д»	1) менше, ніж один рік з часу державної реєстрації емітента, останньої структурної реорганізації, змін у складі керівництва емітента; 2) наявність негативного аудиторського висновку або відсутність аудиторського висновку; 3) наявність фактів непогашення або несвоєчасного погашення боргових цінних паперів; 4) наявність фактів несплати або несвоєчасної сплати нарахованих відсотків за борговими зобов'язаннями; 5) збиткова діяльність протягом останніх трьох років, негативні фінансові результати протягом поточного року; 6) емітента визнано банкрутом або стосовно нього порушено справу про банкрутство; 7) від'ємний розмір власного капіталу на дату оцінювання

До класу «А» належать емітенти, стосовно яких немає жодних сумнівів щодо своєчасності та повноти погашення боргових цінних паперів і сплати відсотків за ними, а також щодо отримання стабільних доходів за акціями й іншими цінними паперами з нефіксованим прибутком.

До класу «Б» належать емітенти, стосовно яких немає офіційних претензій щодо їхньої спроможності своєчасно та повністю погашати боргові цінні папери, сплачувати відсотки, а також отримувати стабільні доходи за акціями й іншими цінними паперами з нефіксованим прибутком на час їхньої класифікації, але певні внутрішні (передбачена реорганізація, зміна профілю діяльності, регіону роботи та ін.) або зовнішні фактори (загальний стан сфери основної діяльності й ін.) не дають змоги зарахувати їх до вищого класу.

До класу «В» належать емітенти, стосовно яких є претензії щодо своєчасного та повного погашення боргових цінних паперів, затримки сплати відсотків, а також значного скорочення рівня дохідності за акціями та іншими цінними паперами з нефіксованим прибутком.

До класу «Г» належать емітенти, які не в змозі у строк погасити боргові цінні папери, а також емітенти, стосовно яких банк не може розраховувати на повернення суми внеску до статутного капіталу в разі їхньої реорганізації.

До класу «Д» належать емітенти, інвестування яких надалі є неприпустимим, а придбані боргові цінні папери практично неможливо погасити на час проведення їхньої класифікації (однак можна буде погасити за рішенням суду або після санації), а також ті емітенти акцій та інших цінних паперів з нефіксованим прибутком, за якими банк може не лише не повернути свою частку в статутному капіталі, а й бути правонаступником деяких боргових зобов'язань.

Якщо немає достовірної інформації, що підтверджує оцінку ризику (класу емітента), то це є підставою для зарахування такого емітента до класу не вище від класу «Д».

12.5. Банківські послуги на фондовому ринку

Поряд з емісійною діяльністю, формуванням та управлінням власними інвестиційними портфелями вітчизняні банки також приділяють увагу розвитку клієнтських послуг, що стосуються цінних паперів (рис. 12.10).

Впровадження послуг, пов'язаних з операціями щодо цінних паперів, надасть банківським установам такі переваги: 1) розширення продуктового ряду банку; 2) диверсифікація джерел прибутку; 3) зайняття конкурентної позиції на ринку; 4) покращення іміджу щодо універсальності діяльності.

Рис. 12.10. Класифікація банківських послуг на фондовому ринку.

Діяльність банків як торговців цінними паперами передбачає надання послуг клієнтам щодо здійснення операцій з цінними паперами на фондовому ринку (рис. 12.11). Відповідно до вітчизняного законодавства купівлю-продаж цінних паперів на фондових біржах можна здійснювати винятково через торговців цінними паперами.

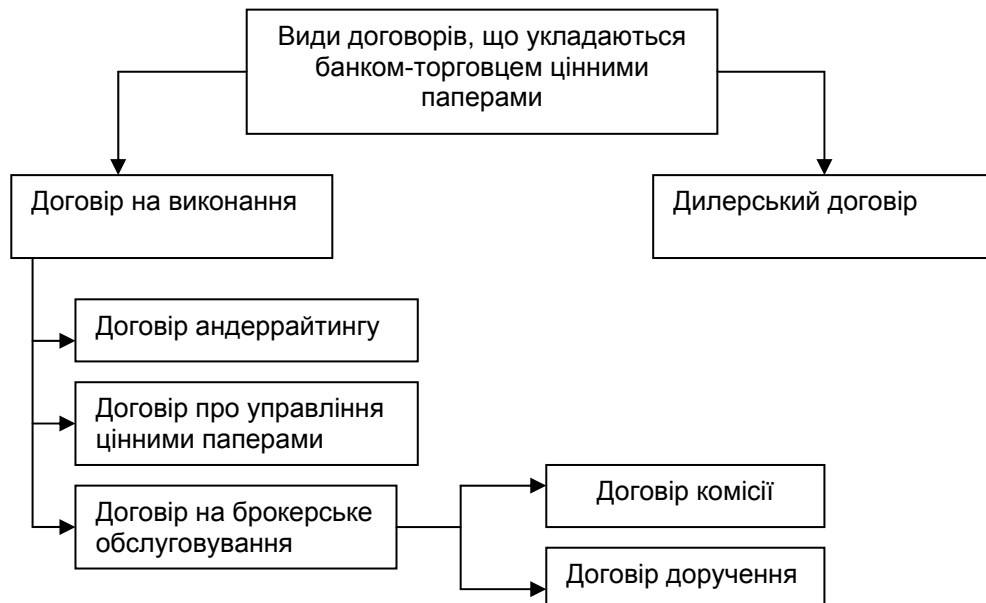

Рис. 12.11. Перелік договорів, які укладає банк при здійсненні діяльності як торговець цінними паперами.

Брокерська діяльність банку – це укладання договорів комісії та доручення щодо цінних паперів від свого імені (від імені іншої особи), за дорученням і за рахунок іншої особи.

Договір доручення передбачає, що одна сторона (повірений) зобов'язується вчинити щодо цінних паперів від імені та за рахунок іншої сторони (довірителя) певні юридичні дії.

Договір комісії передбачає, що одна сторона (комісіонер) зобов'язана за дорученням іншої сторони (комітента) за плату вчинити один або декілька правочинів щодо цінних паперів від свого імені та за рахунок комітента.

Договір банку на брокерське обслуговування клієнта передбачає надання послуг щодо купівлі-продажу цінних паперів на основі виконання разових замовлень (рис. 12.12).

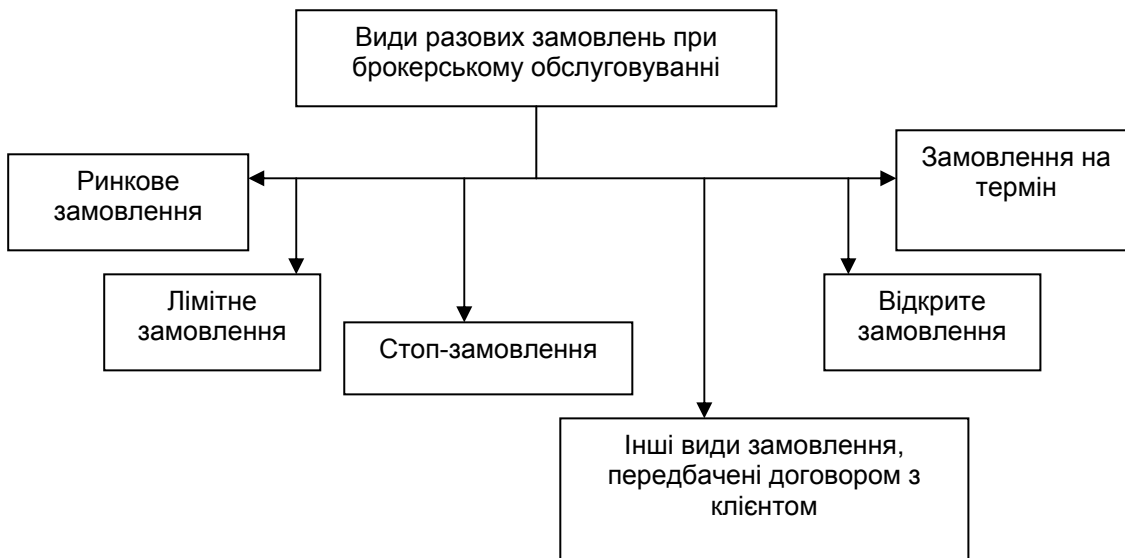

Рис. 12.12. Види разових замовлень при брокерському обслуговуванні клієнтів банку.

Ринкове замовлення передбачає надання банком послуг щодо купівлі цінних паперів за мінімальною ціною або їхнього продажу за максимальною ціною.

Лімітне замовлення передбачає надання банком послуг щодо купівлі цінних паперів за ціною, яка не перевищує обумовлену, або їхнього продажу за ціною, яка не нижча, ніж обумовлена.

Стоп-замовлення передбачає надання банком послуг щодо купівлі-продажу цінних паперів у той момент, коли ціна досягне обумовленого рівня.

Замовлення на термін – замовлення, яке діє протягом встановленого терміну.

Відкрите замовлення – замовлення, яке діє до моменту виконання або відкликання.

Дилерська діяльність – укладення торговцем цивільно-правових договорів щодо цінних паперів від свого імені та за свій рахунок з метою їхнього перепродажу. Як правило, цей вид діяльності торговця цінними паперами здійснюється для підтримання ліквідності цінних паперів шляхом виставлення двосторонніх котирувань купівлі та продажу (реалізується на основі виконання функцій маркет-мейкера на фондовій біржі).

Андеррайтингову діяльність можна визначити подвійно: у вузькому розумінні – це гарантування розміщення цінних паперів емітента, а в широкому – це комплекс дій, пов'язаних з організацією випуску та розміщенням цінних паперів (не обов'язково з гарантуванням продажу).

У процесі розміщення цінних паперів, як правило, беруть участь кілька банків, що утворюють консорціум (синдикат) андеррайтерів (головний менеджер, співменеджери, група продажу). Емітент переважно взаємодіє з одним банком, що є генеральним менеджером емісії. Саме у процесі переговорів емітента з генеральним менеджером звичайно визначаються параметри майбутніх емісій цінних паперів: вид цінного папера, термін обігу, процентна ставка і т. ін.

У практиці функціонування фондового ринку існує декілька видів андеррайтингу:

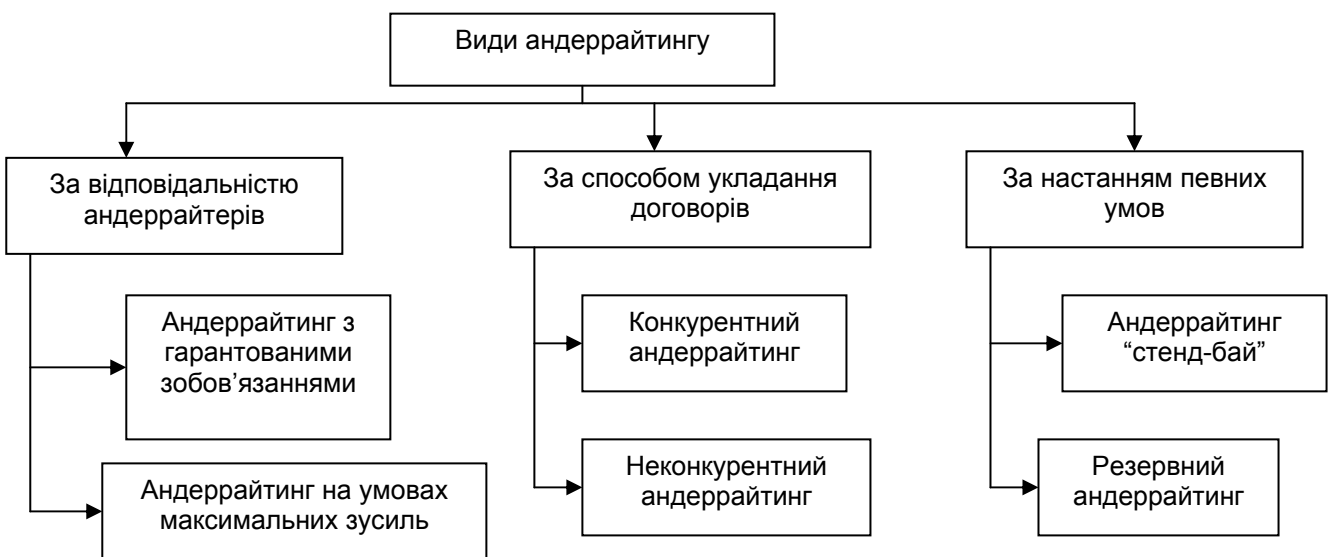

Рис. 12.13. Класифікація андеррайтингу на фондовому ринку.

Андеррайтинг з гарантованими зобов'язаннями (firm commitment) передбачає, що андеррайтер погоджується купити в емітента весь випуск цінних паперів з їхнім подальшим розміщенням серед інвесторів. У цьому разі андеррайтер гарантує емітенту сплату визначеної договором суми і бере на себе усі ризики, пов'язані з розміщенням емісії. Дохід андеррайтера становить різницю між ціною розміщення та ціною, зафіксованою у договорі з емітентом.

Андеррайтинг на умовах максимальних зусиль (best efforts) не супроводжується взяттям андеррайтером зобов'язань щодо викупу цінних паперів. Андеррайтер зобов'язується докласти всіх зусиль для розміщення цінних паперів без фінансової відповідальності за кінцевий результат, і усі фінансові ризики переносяться на емітента.

Конкурентний андеррайтинг передбачає вибір емітентом андеррайтера та членів синдикату на конкурсній основі щодо найкращих цінових умов, у тому числі й комісійних андеррайтеру.

Неконкурентний (договірний) андеррайтинг передбачає, що цінові умови емісії встановлюються на основі переговорів між емітентом та єдиним менеджером синдикату.

Андеррайтинг «стенд-бай» передбачає, що андеррайтер погоджується сприяти продажу нових цінних паперів протягом обумовленого періоду часу. Після його закінчення (здебільшого 30 днів) андеррайтер повинен викупити непродані цінні папери за наперед визначеною ціною.

Резервний андеррайтинг передбачає, що синдикат з розміщення цінних паперів здійснює викуп акцій, які залишилися після того, як емісія була розміщена серед діючих акціонерів.

Існує також андеррайтинг з авансуванням емітента, тобто емітент попередньо отримує кредит у банку-андеррайтера, погашення якого буде здійснюватися за рахунок коштів, одержаних від розміщення цінних паперів.

Андеррайтингова діяльність передбачає здійснення банківськими установами також таких заходів: 1) проведення економічного обґрунтування емісії цінних паперів (розрахунок індексу прибутковості, періоду окупності, внутрішньої норми рентабельності, рівня беззбитковості, а також чутливості проекту на основі моделювання різноманітних умов реалізації проекту); 2) аналіз ринку щодо попиту на

основні види цінних паперів і визначення найбільш прийняттого інструменту з точки зору цілей емітента, його фінансового стану і кон'юнктури ринку; 3) підготовка та подання документів для реєстрації у ДКЦПФР, а також ширше розкриття інформації про емітента для потенційних інвесторів шляхом розробки інвестиційного меморандуму; 4) забезпечення ліквідності фондкових інструментів під час і після їхнього розміщення шляхом підтримки двосторонніх котирувань купівлі-продажу на фондкових біржах.

Управління цінними паперами – це діяльність, яка провадиться банком (управителем) від свого імені за винагороду протягом визначеного строку на підставі договору про управління переданими йому клієнтом (установником управління) цінними паперами та грошовими коштами, призначеними для інвестування у цінні папери в інтересах установника.

Договір про управління укладається банком-торговцем цінними паперами з фізичними та юридичними особами. Сума договору про управління з одним клієнтом-фізичною особою має становити не менше від суми, еквівалентної 100 мінімальним заробітним платам.

Об'єктами управління можуть бути винятково емісійні цінні папери, депозитні сертифікати та грошові кошти.

Договір про управління має містити інвестиційну декларацію управителя, яка визначає напрямки і способи інвестування об'єктів управління. В інвестиційній декларації необхідно розкрити:

- цілі управління (досягнення найбільш ефективного використання об'єктів управління);
- перелік об'єктів інвестування, придбання яких управителем у склад майна установника управління є правомірним;
- відомості про структуру об'єктів управління, підтримувати яку протягом строку дії договору зобов'язаний управитель (співвідношення між цінними паперами різних видів і емітентів; співвідношення між цінними паперами та грошовими коштами цього установника управління, що містяться в управлінні);
- термін, протягом якого положення інвестиційної декларації діють і обов'язкові для виконання управителем.

Національний банк України визначив, що довірчі послуги з цінними паперами банки можуть здійснювати також шляхом створення фондів

банківського управління (кошти та інше майно установників, об'єднані управителем з метою здійснення довірчого управління без створення юридичної особи).

Депозитарна діяльність. Потреба у створенні депозитарної системи зумовлена необхідністю нейтралізації операційних ризиків, суть яких полягає у ймовірності несвоєчасної перереєстрації прав власності та розрахунків за угодами щодо фінансових інструментів. Провідною ланкою, яка сприяє зменшенню цих ризиків, є банківські установи, що можуть виконувати роль зберігачів (при бездокументарній (електронній) формі випуску цінних паперів) та реєстраторів (при документарній формі випуску).

Банки як зберігачі виконують такі основні функції:

- 1) зберігання цінних паперів в електронній формі у вигляді облікових записів на рахунках;
- 2) обслуговування обігу цінних паперів на рахунках у цінних паперах (рис. 12.14);
- 3) обслуговування операцій емітента щодо випуску ним цінних паперів.

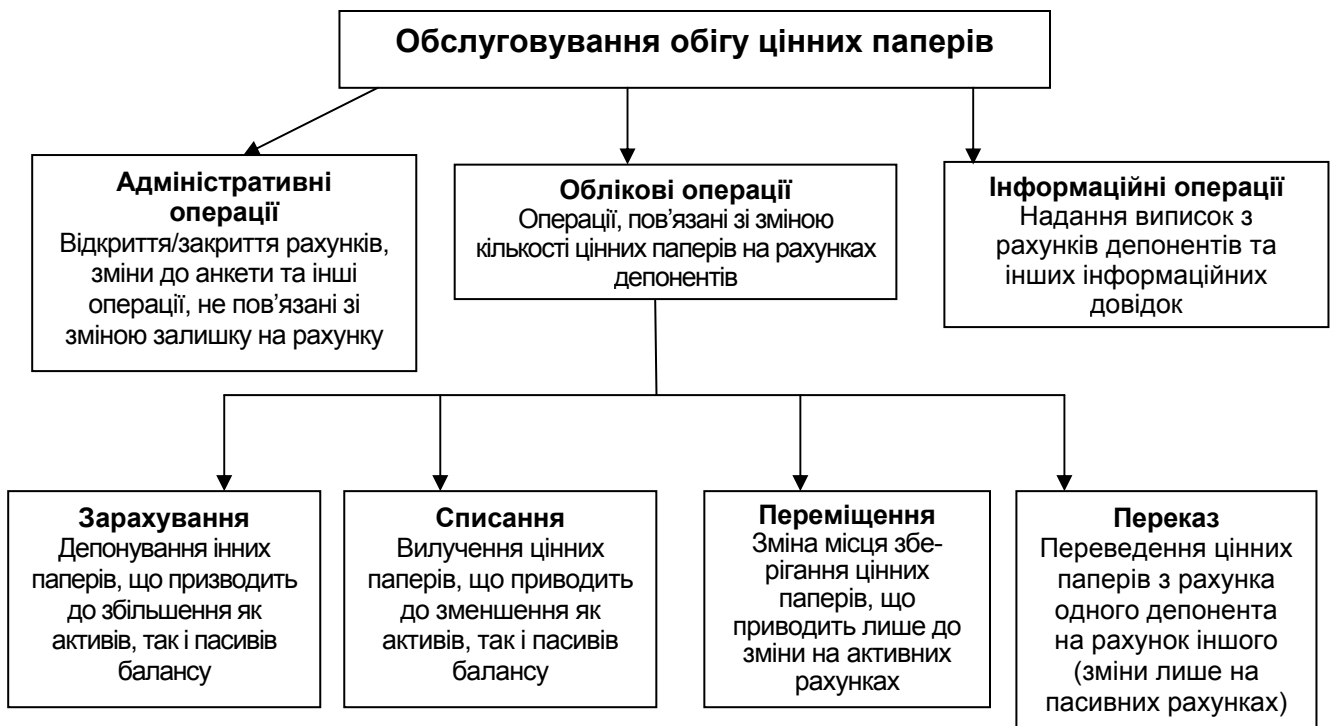

Рис. 12.14. Види операцій з обслуговування обігу бездокументарних цінних паперів.

Крім цього, банки-зберігачі надають додаткові послуги:

1) знерухомлення цінних паперів – переведення з документарної форми в електронну шляхом відкриття рахунка у зберігача та реєстрація депозитарної установи в реєстрі власників іменних документарних цінних паперів як номінального утримувача;

2) переведення всього випуску цінних паперів з документарної у бездокументарну форму (дематеріалізація) і, навпаки, матеріалізація цінних паперів;

3) складання облікового реєстру власників цінних паперів;

4) обслуговування інвестиційних фондів;

5) впровадження, обслуговування та підтримка комп'ютеризованих систем обслуговування рахунків у цінних паперах.

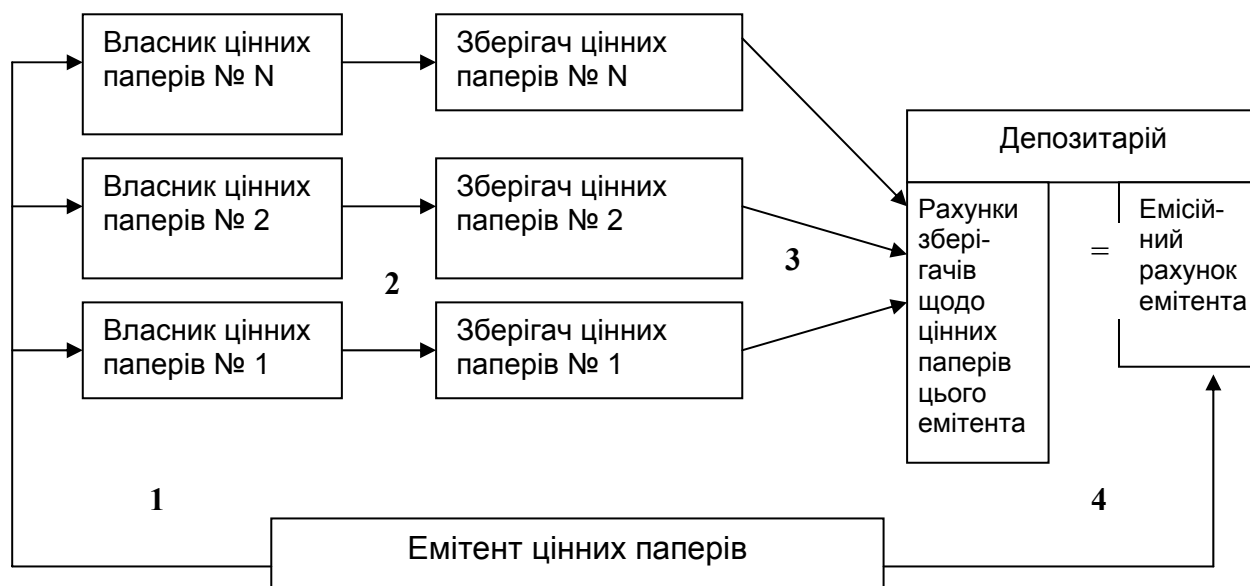
Зберігання цінних паперів в електронному вигляді здійснюється відокремленим (лише щодо цінних паперів на пред'явника) і колективним способами. Різниця між ними полягає в необхідності вести облік із зазначенням індивідуальних ознак сертифікатів цінних паперів при відокремленому способі.

При проведенні депозитарного обліку українські банки-зберігачі мають забезпечувати дотримання депозитарного балансу між обсягом розміщених у депозитарних установах депозитарних активів (глобальний сертифікат, сертифікат про знерухомлення, сертифікати цінних паперів) та розподілом цінних паперів, що становлять ці депозитарні активи, між депонентами (клієнтами) депозитарної установи (рис. 12.15).

Обслуговування операцій емітента (корпоративних дій щодо випуску, викупу, дроблення, консолідації, конвертації, анулювання, погашення цінних паперів, операцій, пов'язаних зі зміною розміру статутного фонду, виплати емітентом доходів за випущеними цінними паперами) зберігач здійснює лише при безпосередній взаємодії з депозитарієм, оскільки емітент має право відкривати рахунок лише в нього. Ці операції здійснюються шляхом відповідних змін на рахунку емітента і рахунку зберігача в депозитарії.

Для аналізу діяльності банку на ринку послуг зберігачів, а також для порівняння власної позиції з конкурентами банкам доцільно розраховувати та здійснювати постійний моніторинг таких показників:

1) обсяг проведених облікових операцій (вивчення зміни кількості цінних паперів на рахунках депонентів у грошовому еквіваленті);

- 1 – емітент продає цінні папери;
 2 – власники цінних паперів (депоненти) відкривають рахунки у зберігачів, на яких обліковуються придбані цінні папери;
 3 – зберігачі відкривають рахунок у депозитарії на загальну суму цінних паперів певного емітента, рахунки в яких відкрили власники у зберігача;
 4 – емітент відкриває емісійний рахунок у депозитарії на загальну кількість випущених цінних паперів (загальна кількість емітованих цінних паперів оформлюється у вигляді глобального сертифіката випуску).

Рис. 12.15. Типова модель депозитарного обліку цінних паперів в електронній формі.

2) обсяг депозитарних активів, який відображає ступінь концентрації у зберігача великих депонентів;

3) швидкість обороту депозитарних активів, яка визначається діленням обсягу облікових операцій на величину депозитарних активів та показує, скільки разів на рік здійснюють оборот депозитарні активи, що є у банківській установі. Це дасть змогу визначити активність депонентів з купівлі-продажу цінних паперів;

4) кількість операцій, які здійснив банк з обслуговування обігу цінних паперів, – показник активності зберігача на ринку;

5) середній обсяг однієї облікової операції, який розраховується шляхом ділення загального обсягу облікових операцій на їхню кількість. У зіставленні з величиною комісійних дає змогу визначити середню величину доходу від однієї операції;

6) кількість рахунків депонентів, яка показує активність банку щодо розширення клієнтської бази;

7) середній розмір одного рахунка у грошовому еквіваленті, який визначається діленням обсягу депозитарних активів на кількість рахунків

депонентів. Він дає змогу спрогнозувати потенційні доходи банку від обслуговування цього рахунка.

Діяльність з ведення реєстрів власників іменних цінних паперів (реєстраторська діяльність) – це професійна діяльність на фондовому ринку, яка передбачає збирання, фіксацію, обробку, зберігання та надання даних, що формують систему реєстру власників іменних цінних паперів, щодо іменних цінних паперів, їхніх емітентів і власників та ін.

Реєстр власників іменних цінних паперів – перелік за станом на певну дату власників і номінальних утримувачів іменних цінних паперів та іменних цінних паперів, які обліковуються на їхніх особових рахунках, що є складовою системи реєстру й уможливорює ідентифікацію цих власників, кількість, номінальну вартість і вид належних їм іменних цінних паперів. На дату обліку має складатися паперова копія реєстру, що містить інформацію про всіх власників іменних цінних паперів, зокрема й тих, які обліковуються в номінальних утримувачів.

Система реєстру власників іменних цінних паперів – сукупність даних, зафіксованих у паперовій або безпаперовій формі (у вигляді записів в електронних базах даних), що забезпечує ідентифікацію зареєстрованих у цій системі власників, номінальних утримувачів, заставодержателів та емітента, а також іменних цінних паперів, зареєстрованих на їхнє ім'я, облік усіх змін інформації щодо вищевказаних осіб і цінних паперів, одержання й надання інформації цим особам та складання реєстру власників іменних цінних паперів.

Банк-реєстроутримувач на фондовому ринку виконує такі основні функції:

- формування системи реєстру за результатами поширення випуску іменних цінних паперів або прийняття її від попереднього реєстроутримувача;
- ведення системи реєстру, що передбачає:
 - відкриття, ведення та закриття емісійного рахунка, особових рахунків емітента та зареєстрованих осіб;
 - ведення облікових журналів, які належать до системи реєстру;
 - облік документів, які є підставою для формування та внесення змін до системи реєстру;
 - облік осіб, зареєстрованих у системі реєстру;

- ведення реєстрів власників іменних цінних паперів;
- внесення до системи реєстру змін у зв'язку з переходом права власності на іменні цінні папери, обтяженням цінних паперів зобов'язаннями, переведенням цінних паперів на рахунки номінальних утримувачів, на особовий рахунок емітента;
- внесення змін до системи реєстру на підставі здійснення емітентом корпоративних операцій;
- видання, погашення сертифікатів іменних цінних паперів та облік втрачених (згідно із заявами власників);
- видання зареєстрованим особам виписок з реєстру щодо належних їм цінних паперів;
- надання інформації, що міститься у системі реєстру;
- інформаційне й організаційне забезпечення проведення загальних зборів;
- облік нарахованих та виплачених доходів за іменними цінними паперами;
- складання на підставі письмового запиту емітента переліків осіб, які мають право на участь у загальних зборах акціонерів, і переліків осіб, які мають право на отримання доходів за цінними паперами;
- передача на відповідальне зберігання Національному депозитарію України опечатаного реєстроутримувачем пакета з паролем та контрольною копією реєстру;
- інші функції.

Для обліку загальної кількості випущених в обіг іменних цінних паперів та розподілу їх між зареєстрованими особами й емітентом реєстроутримувач відкриває у системі реєстру:

- емісійний рахунок, на якому окремо за кожним випуском і категорією обліковують усі розміщені іменні цінні папери емітента та/або цінні папери, випуск яких зареєстровано;
- особові рахунки емітента, обліковують іменні цінні папери, які зареєстровані у випуску, але не розміщені; на які покупці підписалися у процесі первинного розміщення, але не сплатили їхньої вартості; які викуплені емітентом іменних цінних паперів з метою анулювання чи подальшого продажу;
- особові рахунки зареєстрованих осіб (власників цінних паперів, номінальних утримувачів, заставодержателів).

На цих рахунках має бути забезпечено відокремлений облік цінних паперів різних випусків і категорій іменних цінних паперів, а на особових рахунках – також відокремлений облік обтяжених зобов'язаннями або блокованих цінних паперів за кожним фактом їхнього блокування або обтяження зобов'язаннями.

Консультаційні послуги. Здійснюючи надання цих послуг, банк виконує функцію інвестиційного радника.

Банки з огляду на специфіку своєї діяльності є суб'єктами, які генерують значний обсяг економічної та іншої інформації, що не доступна для інших компаній і фізичних осіб. Цей привілейований статус робить банківські установи одними з головних продавців інформації та потребує розробки механізмів її доведення до споживачів.

В Україні банки можуть здійснювати консалтинг щодо операцій, пов'язаних з цінними паперами як для емітентів, так і для інвесторів.

Для перших банки надають весь комплекс консультацій з аналізу ринку та перспектив залучення коштів емітентом від випуску цінних паперів.

Важливим сегментом надання консалтингових інвестиційних послуг є інвестори. Для них банківські установи можуть здійснювати: 1) аналіз фондового ринку і прогнозування його подальшої динаміки; 2) оцінювання цінних паперів; 3) визначення та кількісне вимірювання ймовірних ризиків інвестування; 4) аналіз схильності до ризику інвестора; 5) формулювання інвестиційної стратегії на основі визначених цілей і відношення до ризику; 6) оцінювання очікуваної ефективності вкладень.

Для більш повного інформування клієнтів про стан ринку цінних паперів та інвестиційні якості окремих фінансових інструментів банки можуть займатися рейтинговою діяльністю, а також розробкою й розрахунком фондових індексів для побудови як власних, так і клієнтських індексних портфелів цінних паперів.

Крім основних послуг на фондовому ринку, банки можуть надавати значну кількість супутніх (додаткових) послуг як для емітентів, так і для інвесторів. До цих послуг належать: 1) організація виплати дивідендів (як грошовими коштами, так і цінними паперами), купонних платежів для емітента, погашення боргових зобов'язань, інкасація цих доходів та їхнє реінвестування для інвестора; 2) проведення заміни акцій при реорганізації компанії, деномінації (збільшення або зменшення

номіналу), конвертації фінансових інструментів (конверсійні облигації); 3) участь у загальних зборах акціонерів за дорученням інвесторів; 4) контроль за поширенням та використанням прав на цінні папери; 5) виконання функції лістингового агента, тобто організація допуску цінних паперів емітента-клієнта для котирування на біржі; 6) організація злиття і поглинань.

12.6. Методи управління портфелем цінних паперів банківської установи

У процесі здійснення операцій з цінними паперами банківським установам доцільно значну увагу приділяти проведенню ефективного управління портфелем фінансових інвестицій, що забезпечить дохідність, яка буде достатньою для фінансування витрат, пов'язаних із залученням ресурсів, та гарантуватиме певну величину прибутку.

Класично виділяють дві методології управління портфелем цінних паперів:

1. Активна методологія полягає у здійсненні банками постійного перегрупування портфеля цінних паперів з метою отримання дохідності вищої, ніж середня на ринку. Вона базується на гіпотезі про відсутність ефективності ринку, тобто вплив всіх факторів миттєво не відображається у курсах цінних паперів та здійснюється пошук недооцінених фінансових інструментів та їхнє придбання в надії на те, що ринок через певний час вирівняє їхню ціну з «дійсною».

2. Пасивна методологія ґрунтується на ефективності ринку і неможливості віднайти недооцінені фондові цінності, тому пропонується формувати портфелі відповідно до певного індексу, дохідність якого відображує середні ринкові прибутки, розмір котрих перевищити практично нереально. Деколи його називають індексуванням, хоча воно не обмежується лише стратегією імітації певного фондового індексу.

Банківські установи використовують існуючі методології управління для портфеля акцій та портфеля облигацій (рис. 12.16).

Індексація полягає у побудові портфеля боргових зобов'язань, характеристики якого повністю повторюють певний облигаційний індекс.

Пасивне управління портфелем облигацій.

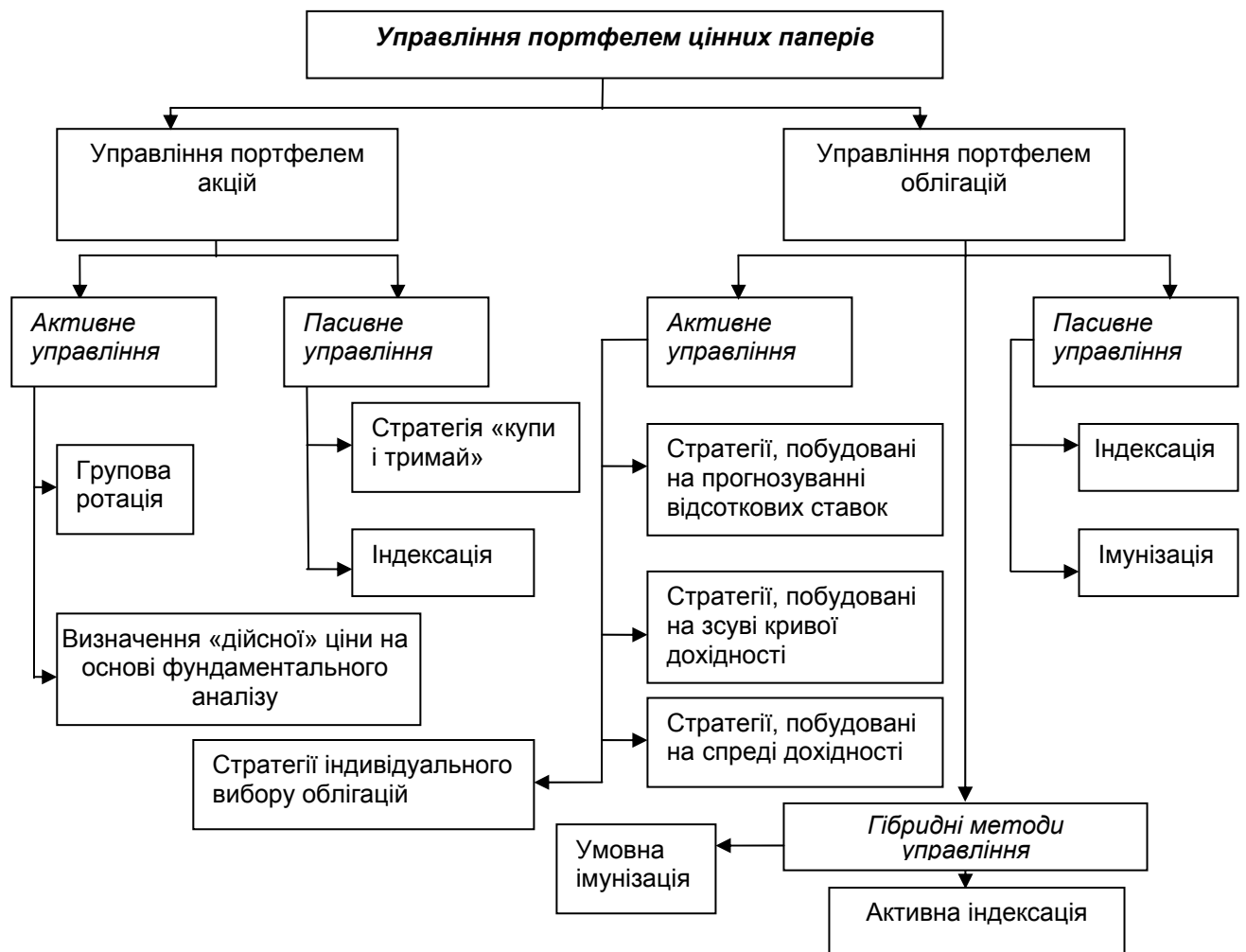

Рис. 12.16. Види активного та пасивного управління портфелем цінних паперів.

Індексні стратегії охоплюють такі способи імітації індексів облігацій:

1. Спосіб стратифікованої вибірки – індекс поділяється на комірки, кожна з яких показує різноманітні характеристики індексу (строк погашення, купон, сектор ринку та ін.). Його мета полягає у виборі з усіх випусків цінних паперів, що входять до складу індексу, одного чи декількох у кожній комірці, які будуть відображати всю комірку. Вага комірки в дублюючому портфелі має бути пропорційна до ринкової вартості всіх випусків, що входять у цю комірку.

2. Оптимізаційний підхід – аналогічний до попереднього, але вибір комірок та випусків, що його складають, здійснюється відповідно до певного критерію оптимізації і заданих обмежень.

3. Спосіб мінімізації варіації – цей підхід вимагає використання статистичних даних для оцінювання варіації помилки спостереження, що здійснюється з допомогою оцінювання цінової функції для кожного випуску облігацій.

Необхідність використання перелічених способів побудови індексного портфеля банківськими установами пояснюється: 1) неможливістю купівлі всіх облігацій, які входять в індекс через значні операційні витрати, що зможуть суттєво зменшити сукупну дохідність портфеля; 2) ймовірністю придбання фінансових інструментів за цінами, що відрізняються від врахованих при розрахунку індексу. Тому саме за рахунок вищеназваних методів імітації облігаційних індексів ці проблеми можна здебільшого вирішити.

Водночас дохідність індексного облігаційного портфеля залежить від дохідності індексу, взятого за основу побудови портфеля. Тому банки здійснюють постійний моніторинг руху цього індексу, а також ідентифікують фактори, що впливають на його динаміку. Крім цього, необхідно порівнювати прибутковість та ризикованість такого портфеля з альтернативними напрямками вкладення капіталу (акції, кредитування тощо).

Імунізація базується на показникові дюрації облігацій. Вона є зваженим середнім строків часу до настання решти платежів. Вперше цей показник у 1938 р. запропонував Ф. Маколей (Macaulay) який стверджував, що найкращим показником середнього життя облігації необхідно вважати час надходжень від неї у потік готівки (купони, виплата номіналу) з урахуванням часової вартості грошей.

Дюрація вираховується таким чином:

$$D = \left[\frac{1 \cdot C}{(1+y)^1} + \frac{2 \cdot C}{(1+y)^2} + \dots + \frac{n \cdot C}{(1+y)^n} + \frac{n \cdot M}{(1+y)^n} \right] \cdot \frac{1}{P},$$

де D – дюрація облігації;

C – величина купонної виплати;

y – ставка дисконтування;

n – кількість періодів;

M – величина номіналу облігації;

P – ціна облігації.

Основне призначення вказаного показника – це визначення чутливості ціни облігації до зміни відсоткових ставок.

На основі дюрації в 1952 р. американець Ф. М. Реддінгтон запропонував імунізацію як інвестування, яке захищає вартість від зміни відсоткової ставки, а лауреат Нобелівської премії з економіки П. Самуельсон обґрунтував стратегію імунізації в галузі оцінювання та регулювання відсоткового ризику банку. Ця стратегія полягає у мінімізації

відсоткового ризику за рахунок побудови портфеля боргових інструментів, потік коштів від якого використовується для фінансування зобов'язань банку.

Для цього необхідно, щоб: 1) протягом встановленого інвестиційного горизонту дюрація портфеля збігалася з дюрацією майбутніх зобов'язань (умова, яку запропонував П. Самуельсон); 2) дисперсія активів перевищувала дисперсію зобов'язань (умова, яку запропонував Ф. Реддінгтоном).

Проте для забезпечення ефективності імунізації банківські установи періодично проводять ребалансування портфеля (це недолік стратегії), щоб дотримувалась умова рівності дюрацій, оскільки вона при зміні ринкової дохідності змінюється, а також може зміниться потік зобов'язань (дострокове вилучення депозитів).

Отже, використання банківськими установами стратегії імунізації допомагає оптимізувати механізм фінансування витрат за залученими коштами.

Активне управління портфелем облігацій

1. Стратегії, побудовані на прогнозуванні відсоткових ставок. Їхня суть пов'язана з дюрацією як показником, що показує чутливість облігацій до зміни відсоткових ставок. При використанні цих стратегій необхідно визначити модифіковану дюрацію, тобто розділити дюрацію Маколея на $(1+y)$, де y – коефіцієнт дисконтування. Наступним кроком є використання такого виразу:

Приблизна відсоткова зміна ціни = – Модифікована дюрація · Зміна дохідності (в десяткових дробах).

На основі цього виразу банківським установам при прогнозі падіння відсоткових ставок необхідно збільшувати дюрацію портфеля, тому що ціна облігацій та їхня дохідність пов'язані обернено пропорційною залежністю і падіння останньої викликає зростання ціни, та чим більша дюрація, тим більше зростання вартості портфеля боргових цінних паперів. Цю залежність ілюструє також вираз, наведений вище. При зростанні відсоткових ставок дюрацію портфеля цінних паперів необхідно зменшувати. Підбір у портфель відповідних боргових цінних паперів можна здійснити шляхом свопу (обміну) наявних облігацій на інструменти з необхідною дюрацією.

Проте існує ряд недоліків цієї методики: по-перше, дюрація дає точні прогнози лише при невеликих змінах відсоткових ставок; по-друге, вона забезпечує симетричну зміну ціни при падінні та зростанні дохідності, але реально при падінні ринкових ставок ціна зростає на більшу величину.

Врегулювати перелічені проблеми можна з допомогою випуклості (convex). Її використання пов'язане з тим, що дюрація дає лінійну апроксимацію зміни ціни, а залежність між дохідністю і ціною облігації набуває випуклого характеру, і саме показник випуклості нівелює похибки, викликані при прогнозуванні лише з допомогою дюрації. Цей показник обчислюється як друга похідна вартості облігації за ціною (дюрація – перша похідна) і поправка прогнозу обчислюється таким чином:

$$\text{Поправка на випуклість} = 0,5 \cdot (\text{Випуклість}) \cdot (\text{Зміна ціни у базисних пунктах}).$$

Банкам при використанні стратегій, побудованих на прогнозі ринкових дохідностей, необхідно: 1) постійно керувати дюрацією портфеля облігацій залежно від прогнозної величини ринкової відсоткової ставки; 2) для точності прогнозів здійснювати розрахунок поправки на випуклість; 3) при виборі цінних паперів з однаковими дюраціями надавати перевагу тим, які мають більшу випуклість.

2. Стратегії, побудовані на зсуві кривої дохідності. Їхній зміст полягає у побудові банківського портфеля інструментів з фіксованим доходом на основі очікуваних змін форми кривої дохідності, яка відображає зв'язок між дохідністю облігацій та їхніми строками до погашення. Побудувавши криву дохідності й спрогнозувавши її майбутній зсув, банківський менеджер повинен відповідно до отриманих результатів побудувати портфель облігацій. Залежно від типів зсуву можна побудувати такі портфелі: 1) портфель «стиснення» – строки погашення цінних паперів портфеля концентруються поблизу однією точки на кривій дохідності (коли крива дохідності стає більш крутою – «підйом»); 2) портфель «розширення» – строки погашення цінних паперів концентруються у двох значно віддалених одна від одної точках (зменшення крутизни кривої – «вирівнювання»); 3) «східчаста» стратегія – терміни погашення облігацій портфеля рівномірно розподіляються за можливим діапазоном строків.

Таким чином, для активного управління портфелем облігацій з допомогою прогнозування зсуву кривої дохідності банкам слід:

- 1) побудувати прогнозу криву дохідності і порівняти її з поточною;
- 2) визначити тип зсуву кривої (паралельний, підйом, вирівнювання);
- 3) у разі неможливості точного визначення непаралельного зсуву порівняти дюрації, випуклості та дохідності портфелів «стиснення і розширення»; 4) при рівності дохідностей залежно від прогнозу (зменшення чи падіння відсоткових ставок) вибрати портфель з необхідним розміром дюрації, а при їхній рівності надати перевагу портфелю цінних паперів з більшою випуклістю.

3. Стратегії, побудовані на спреді дохідності (секторні стратегії). Такі стратегії передбачають формування портфеля боргових цінних паперів відповідно до змін спреду дохідності облігацій різних секторів. Наприклад, кредитні спреди між державними і корпоративними облігаціями зростають при зниженні економічної активності та зменшуються при її підвищенні. Визначення темпів зростання в окремих галузях при порівнянні з іншими та загалом по державі також є основою для прогнозування майбутніх спредів.

4. Стратегія індивідуального вибору облігацій. Вона полягає в пошуку недооцінених цінних паперів шляхом визначення дійсної вартості облігацій та її порівняння з ринковою ціною. Якщо перша величина є більшою, то облігація недооцінена і є кандидатом для купівлі, а якщо ринкова ціна вища, то такі інструменти необхідно продавати.

Існують також гібридні методи управління портфелем облігацій, а саме:

- 1) умовна імунізація (використання як базової активної стратегії, яку змінюють на імунізацію, якщо при реалізації першої повна дохідність знижується до мінімально допустимого рівня);

- 2) активна індексація (повна дохідність індексу є лише мінімальним рівнем дохідності, який повинен забезпечити менеджер).

Для забезпечення вищого рівня дохідності банківські установи формують портфель акцій, який також управляється пасивними й активними методами.

Пасивне управління банківським портфелем акцій

1. Стратегія «купи та тримай». Вона є найбільш простим способом управління, який передбачає придбання акцій та їхнє утримання з метою

генерації поточних дивідендів і продажу для отримання доходу від капіталізаційного приросту.

2. Індксація. Вона є аналогічним методом, що й при управлінні облігаціями, та передбачає формування портфеля, який за своїми характеристиками повторюватиме динаміку руху певного фондового індексу (наприклад, в Україні ПФТС-індекс).

При прийнятті рішень про портфельну індксацію для банківських установ найбільш прийнятним є використання індексів, побудованих методом капіталізації, тобто середньоарифметичного зважування ціни, де вагами виступає частка від ділення величини емісії певного випуску на загальний розмір емісій всіх випусків, що входять в індекс.

Побудувати індксований портфель акцій можна з допомогою таких способів:

- спосіб капіталізації – купівля акцій компаній з найбільшою капіталізацією, що входять в індекс з відповідними вагами, а залишкова вага рівномірно розподіляється між рештою акцій індексу;
- спосіб стратифікації – визначення класифікуючого фактора або декількох факторів для поділу випусків на класи (страсти) і мінімізація несистематичного ризику за рахунок диверсифікації за галузями;
- спосіб квадратичної оптимізації – побудова ефективної множини сучасної портфельної теорії Марковіца, в якій на противагу «класичній» теорії, що базується лише на показнику дохідності, запропоновано двокритеріальну оцінку фінансових активів. Дохідність цінного папера цей вчений вважав випадковою величиною, що характеризується очікуваною дохідністю (μ) та середньоквадратичним відхиленням дохідності (σ – ризик інвестицій).

Очікувана дохідність інвестиційного портфеля – це середньозважена за частками інвестицій очікувана дохідність кожного з цінних паперів, що входить у портфель:

$$\mu_p = \sum_{i=1}^n X_i \times \mu_i,$$

де X_i – частка цінного папера у портфелі;

μ_p – очікувана дохідність портфеля;

μ_i – очікувана дохідність цінного папера.

Стандартне відхилення дохідності портфеля цінних паперів визначається за формулою:

$$\sigma_p = \sqrt{\sum_{i=1}^n \sum_{j=1}^n X_i \times X_j \times \sigma_{ij}}$$

де X_i, X_j – частка цінного папера у портфелі;

σ_p – стандартне відхилення дохідності портфеля;

σ_{ij} – коваріації дохідностей цінних паперів.

Ефективна множина охоплює портфелі з мінімальним середньоквадратичним відхиленням для різних рівнів очікуваних дохідностей. З такого переліку банк-інвестор може вибрати оптимальний портфель, який буде відповідати вибраному інвестором рівню ризику.

Вказані способи імітації фондового індексу дають змогу банківській установі значно зменшити витрати, ніж при купівлі всіх акцій, що входять до складу фондового індексу, і створити портфель, який за своїми характеристиками відповідатиме певному індексу акцій.

Водночас банк може побудувати портфель, який переважатиме дохідність певного фондового індексу, за рахунок використання активних методів управління портфелем акцій:

1) групова ротація – вибір акцій, емітованими компаніями тих галузей, в яких прогнозується вище зростання порівняно з іншими та зі зростанням ВВП загалом;

2) управління на основі прогнозування цін акцій з допомогою технічного аналізу;

3) пошук недооцінених цінних паперів на основі визначення «дійсної» вартості цінних паперів з допомогою фундаментального аналізу.

Запитання для самоконтролю

1. Охарактеризуйте основні моделі фондового ринку та здійсніть класифікацію операцій банків з цінними паперами.
2. З якими видами цінних паперів можуть здійснювати операції банки України?
3. Розкрийте процедуру випуску акцій при створенні банку.
4. Які основні шляхи (способи) збільшення розміру статутного капіталу банку?
5. Опишіть процедуру додаткового випуску акцій шляхом їхнього публічного розміщення.
6. Охарактеризуйте структуру проспекту емісії акцій.
7. Які види облігацій можуть емітувати банки в Україні?
8. Здійсніть порівняльну характеристику основних ознак іпотечних сертифікатів та іпотечних облігацій.
9. Охарактеризуйте порядок випуску банками депозитних сертифікатів.
10. Які види портфеля цінних паперів можуть формувати банки відповідно до вимог Національного банку України?
11. Які основні етапи інвестиційного процесу в банку?
12. Охарактеризуйте зміст основних елементів інвестиційної політики банку.
13. Опишіть процедуру фундаментального аналізу цінних паперів.
14. Охарактеризуйте основні методи визначення «дійсної» вартості цінних паперів?
15. Охарактеризуйте зміст здійснення технічного аналізу цінних паперів.
16. Опишіть порядок формування резервів на відшкодування можливих втрат за операціями з цінними паперами.
17. Охарактеризуйте брокерську і дилерську діяльність банку на ринку цінних паперів.
18. Опишіть сутність та основні види андеррайтингу цінних паперів.
19. У чому полягає зміст діяльності банку з управління цінними паперами клієнтів?
20. Охарактеризуйте діяльність банків як зберігачів і реєстраторів власників іменних цінних паперів.
21. Опишіть основні методи управління портфелем цінних паперів банку.

РОЗДІЛ 13

ОСНОВИ ЗДІЙСНЕННЯ БАНКАМИ ОПЕРАЦІЙ В ІНОЗЕМНІЙ ВАЛЮТІ

13.1. Поняття та класифікація валютних операцій банків

В економічній літературі поняття «валютні операції», як і поняття «валюта», не отримало однозначне трактування. Це пов'язано, перш за все, з надзвичайно широким асортиментом таких операцій та їхнім невинним динамічним розвитком, який спостерігається протягом останніх десятиліть.

Доволі широким є підхід, що використовується у вітчизняному валютному законодавстві, який передбачає зарахування до валютних операцій, пов'язаних з переходом права власності на валютні цінності, за винятком операцій, що здійснюються між резидентами у валюті України; операцій, пов'язаних з використанням валютних цінностей у міжнародному обігу як засобу платежу, з передаванням заборгованостей та інших зобов'язань, предметом яких є валютні цінності, а також операцій, пов'язаних із ввезенням, переказуванням і пересиланням на територію України та вивезенням, переказуванням і пересиланням за її межі валютних цінностей.

Низка дослідників валютні операція розуміє лише як операції обміну однієї національної валюти на іншу через купівлю-продаж на валютних ринках. Інші економісти розглядають валютні операції як будь-які платежі, пов'язані з переміщенням валютних цінностей між суб'єктами валютного ринку. Часто зміст валютних операцій розкривається як вид діяльності підприємств, банківських та інших фінансово-кредитних установ, юридичних і фізичних осіб щодо купівлі-продажу, розрахунків та надання у позику іноземної валюти.

Отже, *валютні операції* – це будь-які операції торговельного, кредитного чи розрахункового характеру, пов'язані з використанням іноземної валюти і платіжно-кредитних інструментів, виражених в іноземній валюті.

У зв'язку з прискореним розвитком валютних ринків, що спостерігається протягом останніх десятиріч, а також вдосконаленням асортименту та якості банківських послуг з'явилося значне коло валютних операцій, які постійно модифікуються і видозмінюються з

урахуванням потреб часу. Це зумовило виникнення великої кількості класифікаційних ознак, що використовуються при систематизації цих операцій. Зокрема, найбільш поширеними класифікаційними ознаками валютних операцій є такі (рис. 13.1):

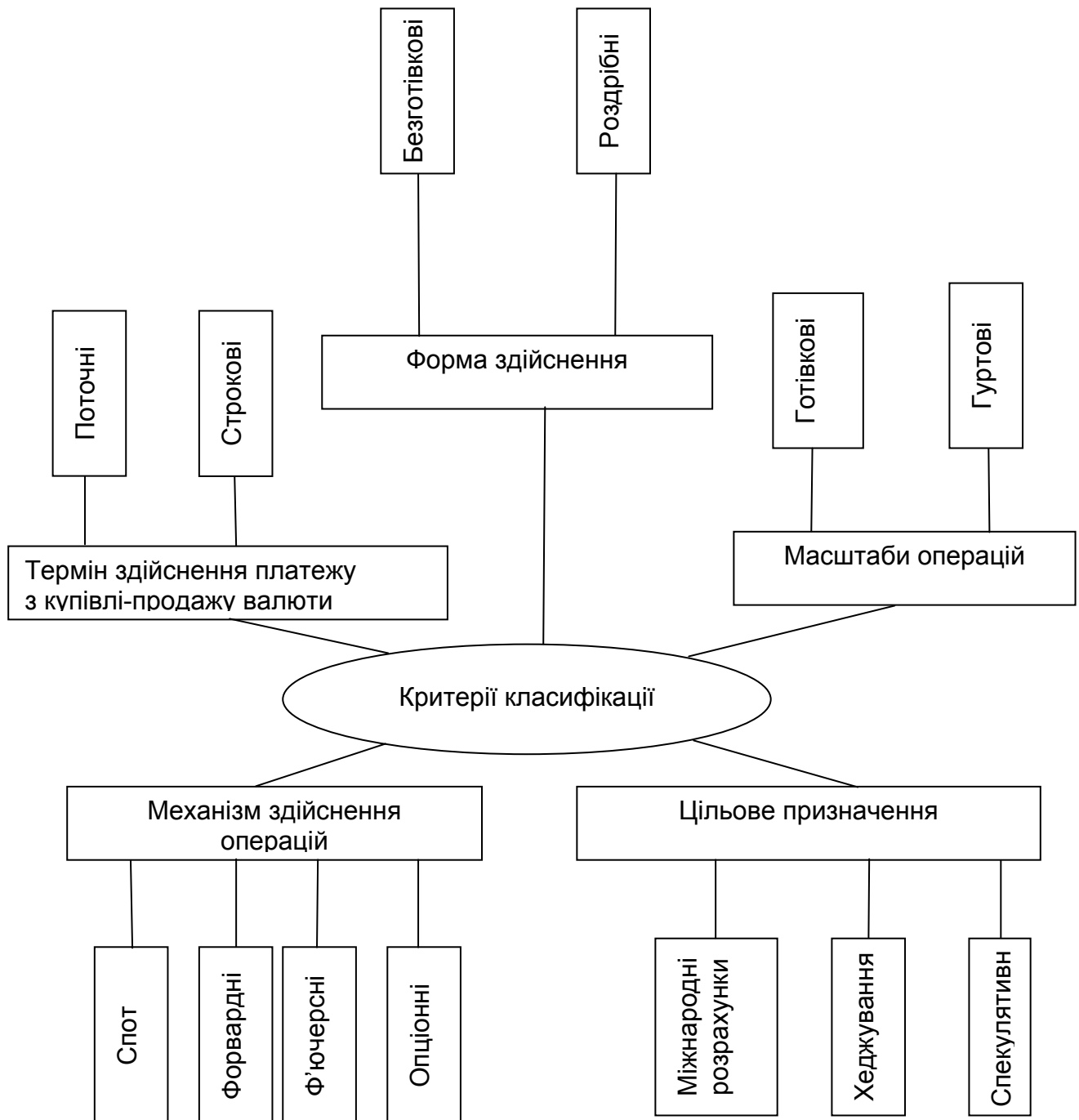

Рис. 13.1. Критерії класифікації валютних операцій.

- термін здійснення платежу (касові, строкові);
- механізм здійснення операцій (спот, форвард, ф'ючерс, опціон);
- цільове призначення (операції з метою одержання валюти для здійснення платежів за міжнародними розрахунками; операції з метою страхування від валютного ризику; операції з метою одержання прибутку);
 - форма здійснення (безготівкові, готівкові);
 - масштаби операцій (гуртові, роздрібні).

Враховуючи різні підходи до класифікації валютних операцій та широкий спектр останніх, який існує на сьогодні, до їхнього поділу слід підходити системно і комплексно. Зокрема, потрібно насамперед враховувати економічний зміст та мету проведення операції. Таким чином, усі валютні операції можна умовно поділити на дві категорії:

- основні;
- допоміжні.

Основні валютні операції містять найбільший інтерес як для комерційних банків, так і для їхніх клієнтів, оскільки саме вони дають змогу отримати прибуток, хеджувати ризик, диверсифікувати активи та пасиви, погасити свої зобов'язання перед контрагентами й ін. До них можна зарахувати:

- конверсійні операції;
- операції, пов'язані з переміщенням валютних капіталів;
- операції з організації міжнародних розрахунків.

Допоміжні валютні операції покликані передусім забезпечити своєчасне та якісне виконання основних, а також сприяти розширенню асортименту банківських послуг і створити належні умови для організації функціонування банку на національному та міжнародному валютних ринках. До таких операцій належать:

- відкриття і ведення валютних рахунків клієнтів;
- встановлення кореспондентських відносин з іноземними банками;
- неторговельні операції.

Найбільш типовими валютними операціями вважають конверсійні операції, різноманітність яких на сьогодні є дуже широкою.

Конверсійні операції охоплюють широке коло банківських операцій і за своєю сутністю є угодами агентів валютного ринку з обміну обумовлених сум грошової одиниці однієї країни на валюту іншої країни

за узгодженим курсом на визначену дату. Щодо конверсійних операцій в англійській мові вживається стійкий термін «Foreign Exchange Operations» (FOREX). Основною класифікаційною ознакою при поділі цих операцій є термін здійснення платежу з купівлі-продажу валюти. У даному разі конверсійні операції поділяються на дві групи:

- поточні (касові) конверсійні операції, або операції типу спот;
- строкові конверсійні операції.

Різниця між цими двома групами конверсійних операцій полягає у даті валютування. *Поточні конверсійні операції* – це операції з датою валютування не пізніше, ніж на другий робочий день після дня укладання угоди.

Міжнародний ринок поточних конверсійних операцій часто називають спот-ринком (spot market). Умови розрахунків спот дуже зручні для контрагентів угоди: протягом поточного і наступного днів зручно здійснювати опрацювання необхідних документів, оформлення платіжних документів та інших умов угоди, учасники касових операцій мають змогу терміново одержати валюту для погашення своїх зовнішньоекономічних зобов'язань, уникнути втрат від зміни валютних курсів (імпортер негайною купівлею інвалюти страхує себе від можливих втрат, пов'язаних з підвищенням її курсу, а експортер негайним продажем інвалюти страхується від втрат, пов'язаних з падінням її курсу), оперативно диверсифікувати свої валютні запаси, а банкам – ще й оперативно відрегулювати свою валютну позицію, підтримувати мінімально необхідні робочі залишки в іноземних банках на рахунках «ностро» для зменшення залишків в одній валюті та покриття потреб в іншій.

Протягом останніх 10–15 років широкого розвитку набув строковий сегмент валютного ринку, представлений форвардними угодами, ф'ючерсами, свопами, валютними опціонами та їхніми різновидами і комбінаціями.

Строкові конверсійні операції – це операції, термін постачання валюти за якими перевищує два робочих дні. Характерною їхньою особливістю є те, що вони оформляються стандартизованими документами (контрактами), які мають юридичну силу протягом певного періоду (від укладання до оплати) і самі стають об'єктами купівлі-продажу на валютних ринках. Ці документи називаються валютними деривативами. До них належать передусім ф'ючерсні контракти та опціони.

Строкові операції є відносно «молодими» на валютних ринках (вони з'явилися у 70-80 рр. ХХ ст.), але розвиваються дуже швидко. Це, перш за все, пов'язано з відчутними коливаннями валютних курсів, а отже, зі значним валютним ризиком. Строкові конверсійні операції дають змогу не тільки хеджувати валютний ризик, а й можуть бути джерелом отримання значних спекулятивних прибутків.

Своєрідним поєднанням вищезгаданих поточних та строкових валютних операцій є угоди «своп». Деякі вчені розглядають їх як різновид форвардних операцій, але детальний аналіз операцій своп доводить, що вони обов'язково містять у собі ознаки як угод спот, так і форвардних операцій.

Валютний «своп» (currency swap) – це валютна операція, яка поєднує купівлю або продаж валюти на умовах «спот» з одночасним продажем (або купівлею) тієї самої валюти на певний термін на умовах «форвард», тобто здійснюється комбінація двох протилежних конверсійних угод на однакові суми, але з різними датами валютування. На сьогодні у світовій практиці «свопи» є одними з найбільш поширених фінансових інструментів, що використовуються банками і корпораціями для управління своїми активами та пасивами. Так само, як і форвардні угоди, ф'ючерси й опціони, вони дають змогу, по-перше, страхувати ризики, по-друге, отримувати додаткові доходи, беручи на себе ризик, що відповідає очікуваному прибутку.

Сучасний етап розвитку світової економіки характеризується подальшим розвитком всебічних взаємозв'язків і взаємозалежностей між національними господарствами, дедалі більш очевидним перетворенням кожного з них на органічну складову світового господарства. Ці процеси передбачають здійснення міжнародних розрахунків за активної участі комерційних банків. Основою для їхнього проведення є зовнішня торгівля, оскільки насамперед у ній виявляється відносно відокремлена форма руху вартостей у міжнародному обороті через розбіжності в часі виробництва, реалізації та оплаті товарів, а також завдяки територіальній розрізненості ринків збуту.

Комерційні банки здійснюють міжнародні розрахунки за дорученням своїх клієнтів – підприємств і організацій-учасників зовнішньоекономічної діяльності у таких основних загальноприйнятих формах: банківський переказ, інкасо й акредитив. Форми міжнародних розрахунків, що

застосовуються, відрізняються за часткою участі комерційних банків у їхньому проведенні. Мінімальна частка участі банків спостерігається при банківському переказі (виконанні платіжного доручення клієнта), більш значна – при інкасо (контроль за передаванням, пересиланням товаророзпорядчих документів і передачею їх платнику відповідно до отриманих інструкцій) та максимальна частка участі банків – при акредитивній формі розрахунків (надання бенефіціару платіжного зобов'язання, яке реалізується при виконанні останнім основних умов, зазначених в акредитиві). Отже, зростає забезпечення платежу для експортера: мінімально при банківському переказі за фактично поставлений товар, максимально – при акредитиві, який фактично є грошовою гарантією сплати відвантаженого товару банком, що відкрив акредитив.

Специфічним різновидом валютних операцій є операції, пов'язані із залученням та розміщенням валютних коштів, оскільки в даному разі купівля-продаж валюти має умовний характер, що проявляється у залученні банками інвалютних ресурсів та наданні інвалютних позичок на різні строки. До згаданих операцій можна зарахувати надання кредитів, залучення депозитів, лізингові, форфейтингові та факторингові операції, які здійснюються в іноземній валюті.

Щодо світових тенденцій розвитку валютних операцій зауважимо, що в останні десятиліття на валютному ринку відбулась зміна характеру торгівлі з перенесенням акценту на зміну її строковості: намітилось значне зростання операцій, виконання яких відбувається у майбутньому. Це зумовлюється такими чинниками:

- прискорення передачі інформації з допомогою сучасних засобів зв'язку;
- глобалізація та взаємопереплетення національних ринків, у результаті чого зміни в одному з центрів світової торгівлі здійснюють вплив на стан світового валютного ринку загалом;
- лібералізація правових умов і послаблення державного регулювання в галузі валютної торгівлі.

Все це привело, з одного боку, до підвищення чутливості валютного ринку до кон'юнктурних змін і значного збільшення курсових коливань, а з іншого – до зростання можливостей для високоефективного інвестування. Водночас ці процеси відбуваються за рахунок активної участі у них комерційних банків. Адже саме вони

володіють сучасними телекомунікаційними технологіями та програмними продуктами; з метою отримання конкурентних переваг та максимізації отриманих прибутків такі банки щораз частіше виходять за межі національних ринків. Крім цього, прискорений розвиток валютних ринків спричиняє зворотний вплив на банки, розкриваючи їм додаткові можливості ведення бізнесу і страхування ризиків, надаючи у розпорядження новітні ринкові інструменти.

Провідні світові банки роблять акцент на розвиток електронних технологій, які вже зараз відкрили можливість створення складніших інформаційно-аналітичних продуктів. Зріс ступінь інтеграції сегментів фінансового ринку – валютного, фондового, кредитного. Високим попитом на ринку користуються програмні продукти, здатні забезпечувати синхронний супровід операцій на валютному ринку і ринку цінних паперів, розрахувати порівняльну дохідність здійснюваних операцій, мінімізувати фактор валютного ризику.

Отже, основними суб'єктами валютного ринку виступають комерційні банки, які відіграють роль інститутів цього ринку. Це передусім пов'язано з тим, що саме в них відкривають і утримують валютні рахунки інші учасники ринку з метою здійснення необхідних конверсійних та депозитно-кредитних операцій у валюті. Комерційні банки акумулюють (через операції з клієнтами) сукупні потреби ринку у валютних конверсіях, залучають і розміщують кошти через співробітництво з іншими банками. Крім задоволення заявок своїх клієнтів, банки також проводять валютні операції самостійно за рахунок власних коштів, а в деяких банках цей вид діяльності займає першочергове місце. З огляду на сказане вище валютний ринок прийнято розглядати як ринок міжбанківських угод, головне місце на якому відводиться комерційним банкам.

Таким чином, комерційні банки виконують на валютному ринку певні функції як його головний інститут. Виходячи з існуючих різновидів операцій з іноземною валютою та враховуючи особливе місце комерційних банків у системі грошово-кредитних відносин у країні, до ключових функцій слід зарахувати такі:

- 1) посередництво у валютних конверсіях;
- 2) посередництво у русі валютних капіталів;
- 3) посередництво у міжнародних розрахунках.

Функція *посередництва у валютних конверсіях* пов'язана із задоволенням потреб клієнтів банків у купівлі чи продажі тієї чи іншої іноземної валюти. Комерційні банки в даному разі виконують роль посередників, з одного боку, між тими суб'єктами економічних відносин, які мають у своєму розпорядженні певну кількість валютних коштів і бажають їх реалізувати на ринку, а з іншого – економічними суб'єктами, які потребують цих коштів для здійснення своєї комерційної діяльності та задоволення інших потреб. Позитивним ефектом від реалізації цієї функції є забезпечення стабільної діяльності суб'єктів зовнішньоекономічних відносин, врівноваження попиту й пропозиції іноземної валюти, формування ринкового механізму курсоутворення, а також сприяння інтеграції у міжнародне фінансове середовище.

Функція *посередництва у русі валютних капіталів* полягає у тому, що комерційні банки акумулюють тимчасово вільні валютні кошти тих суб'єктів, які мають їх у надлишку, та передають їх у тимчасове користування (на кредитній основі) іншим економічним суб'єктам, що відчують потребу в додаткових валютних капіталах. У результаті виконання цієї функції на національному грошовому ринку утворюється окремий сегмент – ринок валютних капіталів. Реалізація вказаної функції викликає подвійний позитивний ефект. З одного боку, власники тимчасово вільних валютних коштів отримують зручну і надійну форму їхнього зберігання, здатну приносити дохід, зокрема банківські депозити, а з іншого – позичальники валютних коштів за умови ефективного їхнього використання одержують змогу активізувати свою комерційну діяльність, розширити виробництво, пришвидшити оборот капіталів та ін. До того ж існує й інтернаціональний аспект цієї функції: вона є основою міжнародного руху капіталів і уможливлює його ефективне переміщення між різними країнами.

Функція *посередництва у міжнародних розрахунках* полягає у здійсненні банками розрахунків між різними суб'єктами зовнішньоекономічних відносин на основі використання різноманітних форм таких розрахунків. Ця функція набуває особливого значення в умовах відкритої економіки, коли швидкість та надійність розрахунків між вітчизняними і закордонними діловими партнерами часто впливають на обсяг та характер комерційних угод. Ефективне виконання цієї функції залежить, з одного боку, від спроможності платників своєчасно виконувати свої фінансові зобов'язання, а

з іншого – від здатності банків надійно й оперативно перераховувати кошти закордонним партнерам та забезпечувати чітку дію механізму вибраної форми міжнародних розрахунків.

Банки, яким надано право на проведення валютних операцій, називаються *уповноваженими, девізними або валютними*. Проте не усі банки можуть однаковою мірою брати участь в операціях валютного ринку. Розмір банку, його репутація, рівень розвитку зарубіжної мережі відділень та філій і обсяг здійснюваних через банк міжнародних розрахунків – ці фактори значною мірою визначають його роль на міжнародних валютних ринках. Певну роль відіграють валютні обмеження, що періодично вводяться, стан телекомунікацій у місцях, де розташований банк, а також його політика. Тому найбільший обсяг операцій на світових ринках припадає на частку транснаціональних банків (ТНБ): Citibank, Chase Manhattan Bank, Deutsche Bank, Dresdner Bank, Barclays Bank, Union Bank of Switzerland, Sumitomo Bank, Mitsubishi Bank, ABN Amro та ін. Володіючи мережею зарубіжних відділень, вони цілодобово здійснюють валютні операції поперемінно через свої зарубіжні відділення. Великі банки, передусім ТНБ, мають валютні відділи, оснащені ЕОМ, телефонним і телексом зв'язком з іншими банками, посередницькими брокерськими фірмами та світовими фінансовими центрами. Вони під'єднані відеозв'язком до телеграфних агентств (Рейтерс та ін.), які постійно повідомляють про найважливіші політичні та економічні події, а також про курси валют.

В Україні усі валютні операції законодавчо класифікуються з метою їхнього чіткого нормативно-правового регулювання й організації належного контролю за їхнім здійсненням. Характерним є поділ усіх операцій в іноземній валюті на поточні операції та операції, пов'язані з рухом капіталу.

Поточними торговельними операціями в іноземній валюті є такі:

- розрахунки за експорт та імпорт товару без відстрочення платежу або з відстроченням, що відповідно до договору не перевищує строки, встановлені законодавством України для здійснення таких розрахунків;

- розрахунки на території України між резидентами – суб'єктами господарювання за товар на підставі індивідуальної ліцензії Національного банку України.

Поточними неторговельними операціями в іноземній валюті є такі:

- перекази з оплати праці, стипендій, пенсій, аліментів, державної допомоги, матеріальної допомоги, допомоги родичів, благодійної та гуманітарної допомоги, виплат і компенсацій, включаючи виплати з відшкодування шкоди, заподіяної робітникам унаслідок каліцтва, професійного захворювання або іншого ушкодження здоров'я, що пов'язані з виконанням ними трудових обов'язків, жертвам політичних репресій, жертвам нацистських переслідувань, членам їхніх родин і спадкоємцям, відшкодування за страховими випадками, премій, призів, успадкованих коштів, коштів за договорами дарування, коштів, заощаджених на рахунках, і прибутків за ними;
- виплати на підставі вироків, рішень, ухвал і постанов судових, слідчих та інших правоохоронних органів;
- оплата витрат, пов'язаних зі смертю громадян (транспортні витрати і витрати на поховання);
- оплата витрат іноземним судовим, слідчим, арбітражним, нотаріальним та іншим повноважним органам (у тому числі сплата податків, зборів та інших обов'язкових платежів), витрат іноземних адвокатів;
- оплата зборів (мита) за дії, пов'язані з охороною прав на об'єкти права інтелектуальної власності, включаючи оплату послуг, які надаються патентними відомствами інших країн, і послуг патентних повірених за кордоном;
- оплата за рахунок коштів фізичних осіб витрат на лікування у медичних закладах іншої держави, а також оплата витрат на транспортування хворих;
- оплата за рахунок коштів фізичних осіб витрат на навчання і стажування в навчальних закладах іншої держави, витрат на проведення тестів, іспитів та ін.;
- оплата фізичними особами участі у міжнародних симпозиумах, семінарах, конференціях, конгресах, виставках, ярмарках, культурних і спортивних заходах, а також інших міжнародних зустрічах, що відбуваються на територіях іноземних країн;
- оплата витрат фізичних осіб на придбання літератури та передплатних видань, що видаються за кордоном;
- оплата витрат, пов'язаних з відрядженням за кордон;

- платежі у зв'язку з прийняттям спадщини;
- перерахування на утримання дипломатичних представництв, консульських установ України за кордоном та іноземних держав в Україні, представництв міжнародних й іноземних організацій, представництв іноземних банків та представництв юридичних осіб, які не займаються підприємницькою діяльністю;
- перекази з оплати авторських гонорарів, премій, призів й інших виплат за використання об'єктів права інтелектуальної власності фізичних осіб;
- оплата фізичними особами послуг за договорами (страховими полісами, свідоцтвами, сертифікатами) страхування життя, укладеними з нерезидентами, за наявності індивідуальної ліцензії Національного банку України;
- оплата фізичними особами продукції, робіт, послуг, прав інтелектуальної власності, що набуваються в нерезидентів за кордоном для власного споживання;
- перерахування фізичними особами в разі виїзду за кордон на постійне місце проживання;
- виконання зобов'язань за укладеними договорами з юридичними особами-нерезидентами щодо відшкодувань витрат, здійснених ними на користь фізичних осіб-резидентів, що тимчасово перебувають за межами України, як оплата праці або інших витрат, пов'язаних з виконанням ними професійних обов'язків;
- на оплату вступних, членських внесків до міжнародних організацій.

Валютними операціями, пов'язаними з рухом капіталу, є такі:

- надання та отримання резидентами фінансових кредитів і позик;
- операції, пов'язані з виконанням зобов'язань за гарантіями, поруками та заставою;
- операції, пов'язані з виконанням зобов'язань за лізингом;
- операції, пов'язані з виконанням зобов'язань за факторингом;
- здійснення прямих інвестицій в Україну;
- здійснення резидентами прямих інвестицій за межі України;
- здійснення портфельних інвестицій в Україну;
- здійснення резидентами портфельних інвестицій за межі України;

- виплата прибутків, доходів та інших коштів, отриманих іноземними інвесторами від прямих інвестицій і розміщених серед нерезидентів цінних паперів українських емітентів;
- операції з цінними паперами;
- розміщення коштів на вкладних (депозитних) рахунках;
- операції, пов'язані з експортом та імпортом продукції, робіт і послуг, розрахунки за якими відповідно до договору передбачають відстрочення платежу на строк, що перевищує встановлений законодавством України (комерційний кредит);
- міжнародні перекази за угодами, пов'язаними з накопиченням пенсійних активів;
- інші валютні операції, які не є поточними.

До валютно-обмінних операцій з іноземною валютою і дорожніми та іменними чеками (валютно-обмінні операції) належать:

- купівля у фізичних осіб-резидентів і нерезидентів готівкової іноземної валюти за готівкові гривні;
- продаж фізичним особам-резидентам готівкової іноземної валюти за готівкові гривні;
- зворотний обмін фізичним особам-нерезидентам невикористаних готівкових гривень на готівкову іноземну валюту;
- купівля-продаж дорожніх чеків за готівкову іноземну валюту, а також купівля-продаж дорожніх чеків за готівкові гривні;
- конвертація (обмін) готівкової іноземної валюти однієї іноземної держави на готівкову іноземну валюту іншої іноземної держави;
- прийняття на інкасо банкнот іноземних держав та іменних чеків.

13.2. Організаційно-правові передумови здійснення валютних операцій

В Україні головною необхідною умовою для проведення операцій з іноземною валютою є отримання відповідної ліцензії Національного банку України.

Ліцензування валютних операцій комерційних банків – це форма реалізації політики валютних обмежень, яка передбачає надання центральним банком дозволу комерційним банкам на здійснення певних видів банківських операцій з валютними цінностями, передбачених чинним законодавством країни.

Ліцензування валютних операцій комерційних банків має виконувати такі завдання:

- організація попереднього контролю за діяльністю комерційних банків, що здійснюють валютні операції;
- захист державою в особі центрального банку майнових інтересів кредиторів і вкладників комерційних банків;
- відбір для здійснення валютних операцій лише тих комерційних банків, які володіють належним обсягом капіталу, мають кваліфіковані кадри та високу ділову репутацію;
- провадження поточного всебічного контролю за діяльністю ліцензованих банків.

В Україні комерційний банк має право здійснювати банківську діяльність тільки після отримання банківської ліцензії. Однак для здійснення валютних операцій самої лише банківської ліцензії недостатньо. Для цього комерційні банки повинні мати, крім власне банківської ліцензії, ще й письмовий дозвіл. Лише за наявності банківської ліцензії та за умови отримання письмового дозволу Національного банку України комерційні банки мають право здійснювати операції з валютними цінностями.

Національний банк України видає індивідуальні й генеральні ліцензії на здійснення валютних операцій. Генеральні ліцензії видаються комерційним банкам та іншим фінансовим установам України, а також національному оператору поштового зв'язку. Письмовий дозвіл на здійснення операцій з валютними цінностями є генеральною ліцензією на здійснення валютних операцій. Згідно з Декретом Кабінету Міністрів України «Про систему валютного регулювання і валютного контролю» вона може видаватися за умови дотримання банком відповідних спеціальних вимог:

- відповідність рівня капіталу банку вимогам Національного банку України;
- наявність фахівців відповідної кваліфікації;
- письмове підтвердження банку-нерезидента, який має рейтинг не нижчий, ніж «інвестиційний клас» (крім країн СНД), про згоду на відкриття в ньому кореспондентського рахунка;
- під'єднання до електронної міжнародної системи платежів в іноземній валюті (SWIFT та ін.);

- строк роботи банку не менший, ніж два роки (для операцій з банківськими металами).

Згідно з Положенням про порядок видачі банкам банківських ліцензій, письмових дозволів та ліцензій на виконання окремих операцій письмовий дозвіл на здійснення операцій з валютними цінностями може видаватися Національним банком України щодо одного чи кількох напрямків діяльності, зокрема таких:

- неторговельні операції з валютними цінностями;
- ведення рахунків клієнтів (резидентів і нерезидентів) в іноземній валюті та клієнтів-нерезидентів у грошовій одиниці України;
- ведення кореспондентських рахунків банків (резидентів і нерезидентів) в іноземній валюті;
- ведення кореспондентських рахунків банків (нерезидентів) у грошовій одиниці України;
- відкриття кореспондентських рахунків в уповноважених банках України в іноземній валюті та здійснення операцій за ними;
- відкриття кореспондентських рахунків у банках (нерезидентах) в іноземній валюті й здійснення операцій за ними;
- залучення і розміщення іноземної валюти на валютному ринку України;
- залучення та розміщення іноземної валюти на міжнародних ринках;
- операції з банківськими металами на валютному ринку України;
- операції з банківськими металами на міжнародних ринках;
- інші операції з валютними цінностями на міжнародних ринках.

Банк для отримання письмового дозволу подає до територіального управління НБУ за його місцезнаходженням (Департаменту реєстрації та ліцензування банків) такі документи:

- клопотання банку про видачу письмового дозволу за підписом голови правління банку;
- висновок незалежного аудитора про підтвердження відповідності рівня регулятивного капіталу банку встановленим вимогам Національного банку України у складі позитивного висновку про діяльність банку за звітний рік або окремих висновок, що підтверджує відповідність рівня регулятивного капіталу банку встановленим вимогам Національного банку України на дату прийняття уповноваженим органом банку рішення про отримання письмового дозволу;

- план (бізнес-план), складений відповідно до вимог, встановлених нормативно-правовим актом Національного банку України щодо реєстрації банків. План (бізнес-план) і додатки до нього засвідчуються підписами голови правління та головного бухгалтера банку;

- відомості про забезпеченість банку належним банківським обладнанням, комп'ютерною технікою, програмним забезпеченням і комунікаційними засобами, що відповідають вимогам Національного банку України, потрібним для здійснення операцій;

- інформацію про керівників підрозділів та окремих спеціалістів;

- копію рішення Комісії Національного банку України або Комісії при територіальному управлінні НБУ про погодження кандидатури на посаду керівника служби внутрішнього аудиту банку;

- опис і дані про управлінську та організаційну структуру підрозділів банку, які здійснюватимуть операції, їхню підпорядкованість, порядок прийняття рішень;

- відповідні внутрішні положення банку, що регулюють виконання ним операцій, право на здійснення яких надає йому письмовий дозвіл.

При отриманні від банку пакета документів і відповідної інформації територіальне управління НБУ розглядає їх та перевіряє наявність усіх документів. У разі відсутності хоча б одного з документів територіальне управління протягом трьох днів з часу отримання документів повинно повернути банку пакет документів із супровідним листом з обґрунтуванням причин його повернення. Протягом 10 робочих днів з дня отримання повного пакета документів територіальне управління розглядає його щодо дотримання банком встановлених умов, перевіряє достовірність інформації, викладеної у поданих документах, і (у разі потреби) проводить співбесіду з відповідними особами.

За результатами розгляду пакета документів територіальне управління готує висновок про дотримання банком вимог законодавства, готовність банку до здійснення операцій, зазначених у плані (бізнес-плані), а також обґрунтовані пропозиції щодо можливості видачі банку письмового дозволу. В разі позитивного рішення після розгляду пакета документів банку на отримання письмового дозволу, але не пізніше від двотижневого строку з дня його отримання територіальне управління разом зі своїм висновком і клопотанням банку надсилає пакет документів поштою Департаменту реєстрації та ліцензування банків Національного

банку України. У разі негативного рішення територіальне управління надсилає банку письмову відмову із зазначенням причин і повертає пакет документів.

Департамент реєстрації та ліцензування банків Національного банку України розглядає отримані документи банку і висновок територіального управління щодо їхньої відповідності вимогам чинних законодавчих актів України та нормативно-правових актів Національного банку України. У разі потреби подані документи розглядаються іншими структурними підрозділами Національного банку України, які в межах своєї компетенції подають Департаменту реєстрації та ліцензування банків свої висновки і пропозиції про можливість видачі банку письмового дозволу.

Департамент реєстрації та ліцензування банків Національного банку України готує висновок про можливість видачі банку письмового дозволу і подає проект відповідного рішення на розгляд Комісії Національного банку України, яка приймає рішення про видачу письмового дозволу чи про відмову в його наданні протягом одного місяця з дня отримання повного пакета документів.

У разі прийняття рішення про видачу письмового дозволу Департамент реєстрації та ліцензування банків надсилає територіальному управлінню НБУ за місцезнаходженням банку відповідним чином оформлений письмовий дозвіл із супровідним листом для видачі представнику банку. Письмовий дозвіл видається голові правління банку або уповноваженому представнику банку на підставі належним чином оформленої довіреності й за наявності копій платіжних доручень, що підтверджують оплату за видачу письмового дозволу.

Національний банк України може відмовити банку у видачі письмового дозволу, якщо за результатами розгляду поданого пакета документів встановлено, що надано недостовірну чи неповну інформацію або якщо банк не виконав вимог чинних нормативно-правових документів. Про відмову у видачі письмового дозволу Національний банк України повідомляє в банк у письмовій формі із зазначенням причин відмови протягом одного місяця з дня отримання повного пакета документів.

Письмовий дозвіл оформляється на спеціальному бланку, підписується заступником Голови Національного банку України, який за

розподілом функціональних обов'язків здійснює загальне керівництво Департаментом реєстрації та ліцензування банків, і засвідчується відбитком гербової печатки. Письмовий дозвіл набирає чинності з дня прийняття Комісією Національного банку України відповідного рішення.

Індивідуальні ліцензії видаються резидентам і нерезидентам на здійснення разової валютної операції на період, необхідний для здійснення цієї операції. Індивідуальної ліцензії потребують такі операції:

а) вивезення, переказування і пересилання за межі України валютних цінностей, за винятком:

– вивезення, переказування і пересилання за межі України фізичними особами-резидентами іноземної валюти на суму, що визначається Національним банком України;

– вивезення, переказування і пересилання за межі України фізичними особами-резидентами та нерезидентами іноземної валюти, яка була раніше ввезена ними в Україну на законних підставах;

– платежів в іноземній валюті, що здійснюються резидентами за межі України на виконання зобов'язань у цій валюті перед нерезидентами щодо оплати продукції, послуг, робіт, прав інтелектуальної власності та інших майнових прав, за винятком оплати валютних цінностей і за договорами (страховими полісами, свідоцтвами, сертифікатами) страхування життя;

– платежів в іноземній валюті за межі України у вигляді процентів за кредити, доходу (прибутку) від іноземних інвестицій;

– вивезення за межі України іноземної інвестиції в іноземній валюті, раніше здійсненої на території України, в разі припинення інвестиційної діяльності;

– платежів в іноземній валюті за межі України у вигляді плати за послуги з аеронавігаційного обслуговування повітряних суден, що справляється Європейською організацією з безпеки аеронавігації (Євроконтроль) відповідно до Багатосторонньої угоди про сплату маршрутних зборів, укладеної в м. Брюсселі 12 лютого 1981 р., та інших міжнародних договорів;

б) ввезення, переказування, пересилання в Україну валюти України, за винятком сум у валюті України, що були вивезені, переказані, переслані на законних підставах за кордон;

в) надання і одержання резидентами кредитів в іноземній валюті, якщо терміни та суми таких кредитів перевищують встановлені законодавством межі;

г) використання іноземної валюти на території України як засобу платежу або як застави;

д) розміщення валютних цінностей на рахунках і у вкладах за межами України, за винятком:

- відкриття фізичними особами-резидентами рахунків в іноземній валюті на час їхнього перебування за кордоном;

- відкриття кореспондентських рахунків уповноваженими банками;

- відкриття рахунків в іноземній валюті дипломатичними, консульськими, торговельними та іншими офіційними представництвами України за кордоном, які мають імунітет і дипломатичні привілеї, а також філіями та представництвами підприємств і організацій України за кордоном, що не здійснюють підприємницької діяльності;

е) здійснення інвестицій за кордон, у тому числі шляхом придбання цінних паперів, за винятком цінних паперів або інших корпоративних прав, отриманих фізичними особами-резидентами як дарунок або у спадщину.

Чинні нормативно-правові акти передбачають, що одержання індивідуальної ліцензії однією зі сторін валютної операції означає також дозвіл на її здійснення іншою стороною або третьою особою, яка має відношення до цієї операції, якщо інше не передбачено умовами індивідуальної ліцензії. Порядок і терміни видачі ліцензій, перелік документів, необхідних для одержання ліцензій, а також підстави для відмови у видачі ліцензій визначаються Національним банком України у відповідних нормативних документах.

Запитання для самоконтролю

1. Дайте визначення поняття “валютні операції”.
2. За якими ознаками класифікуються валютні операції?
3. Розкрийте зміст конверсійних валютних операцій.
4. Охарактеризуйте різновиди конверсійних валютних операцій.
5. У чому полягає головна відмінність поточних конверсійних операцій від строкових?
6. Які форми міжнародних розрахунків є найбільш поширеними у світовій практиці?
7. Яка форма міжнародних розрахунків передбачає максимальну участь банків?
8. Яка форма міжнародних розрахунків передбачає мінімальну участь банків?
9. Які операції банків можна зарахувати до залучення та розміщення валютних коштів?
10. Назвіть основні тенденції розвитку валютних операцій протягом останніх десятиліть.
11. Які суб'єкти відіграють ключову роль на валютному ринку?
12. Охарактеризуйте функції, які виконують комерційні банки на валютному ринку.
13. Як називаються банки, яким надано право здійснювати операції з іноземною валютою?
14. Які операції в іноземній валюті належать до поточних торговельних?
15. Які операції в іноземній валюті належать до поточних неторговельних?
16. Які операції в іноземній валюті належать до операцій, пов'язаних з рухом капіталу?
17. Які операції в іноземній валюті належать до валютно-обмінних операцій?
18. Що таке ліцензування валютних операцій комерційних банків і для чого воно застосовується?
19. Дайте коротку характеристику процедури ліцензування валютних операцій в Україні.

РОЗДІЛ 14

ТОРГОВЕЛЬНІ ОПЕРАЦІЇ БАНКІВ В ІНОЗЕМНІЙ ВАЛЮТІ

14.1. Здійснення основних видів операцій банків з купівлі-продажу іноземної валюти

Поточні конверсійні операції. Найбільш традиційними конверсійними операціями є поточні операції. У світовій практиці існують своєрідні «звичаї» спот-ринку, не зафіксовані у спеціальних міжнародних конвенціях чи міждержавних угодах, але їх беззастережно виконують усі учасники цього ринку, а саме:

- здійснення платежів протягом двох робочих банківських днів без нарахування відсоткової ставки на суму поставленої валюти;
- операції здійснюються переважно на базі комп'ютерної торгівлі з підтвердженням електронними повідомленнями (авізо) протягом наступного робочого дня;
- існування обов'язкових валютних курсів: якщо дилер великого банку цікавиться котируванням іншого банку, то повідомлені йому валютні курси є обов'язковими для виконання операції з купівлі-продажу валюти.

При укладанні угоди цього виду обов'язково враховуються робочі дні у країнах валют, з якими укладаються угоди, тобто якщо наступний день за датою угоди є неробочим для однієї валюти, то термін поставки валюти збільшується на один день. Угоди «спот» можуть укладатись за телефоном, факсом або безпосередньо на валютній біржі, а розрахунки здійснюються банківськими переказами електронною поштою. Дводенний термін переказування валют за укладеною угодою раніше обумовлювався труднощами здійснення його у коротший термін. Однак значне поширення засобів зв'язку (SWIFT – Society for Worldwide Interbank Financial Telecommunications – Товариство міжнародних міжбанківських фінансових телекомунікацій, членом якої є Національний банк та провідні банки України), систем електронних міжбанківських перерахунків (ЧІПС у США, ЧЕПС у Великобританії, СЕП в Україні) та комп'ютерної обробки операцій дає змогу сьогодні значно пришвидшити переказування валюти. Про це свідчить виникнення таких операцій, як розміщення одноденних депозитів (overnight) або валютних операцій з розрахунками today («сьогодні на сьогодні») та tomorrow («сьогодні на завтра»).

Водночас традиційно базовою валютною операцією залишається угода спот і базовим курсом – курс спот. Саме на базі курсів спот розраховуються інші курси угод на валютному ринку – крос-курси, курси форвардних і ф'ючерсних угод та ін. І хоч їхньою основою можуть бути курси провідних валютних бірж, зокрема франкфуртської, та лондонського фінансового ринку, але на практиці валютні курси безпосередньо визначаються маркет-мейкерами – фінансовими установами (як правило, банками), які постійно здійснюють котирування курсів і укладають угоди на купівлю-продаж іноземних валют.

Форвардні валютні операції. Серед строкових конверсійних операцій комерційних банків одним з найпоширеніших різновидів є форвардні угоди (forward contract), які дають змогу обмінну валютну операцію на даний момент часу з постачанням валюти у майбутньому за обмінним курсом, обумовленим на дату укладення угоди. Ринок форвардних валютних контрактів є невід'ємною складовою світового валютного ринку від початку 80-х рр. ХХ ст. Уперше такі угоди почали використовувати лондонські банки в міжбанківських операціях з євровалютами. У серпні 1985 р. Асоціація британських банків (ВВА) вже видала правила щодо регулювання угод на міжбанківському валютному ринку (FRABBA terms), якими дотепер керуються банки при укладенні форвардних контрактів.

Основа будь-якої форвардної угоди – це договір купівлі-продажу іноземної валюти протягом певного періоду або на певну дату в майбутньому за обмінним курсом, обумовленим на дату укладення угоди. У сучасній практиці форвардні контракти є терміновими контрактами міжбанківського валютного ринку. Терміни таких угод стандартизовані та, як правило, не перевищують 12 місяців; найбільш поширеними є угоди на 1, 2, 3, 6, 9 і 12 місяців (прямі дати). Оскільки форвардний ринок є міжбанківським, останнім часом банки, крім стандартних термінів, самостійно використовують так звані короткі дати – short dates (до одного місяця) і ламані дати – broken dates (понад місяць), що не збігаються зі стандартними термінами. Характерними рисами форвардних валютних операцій є те, що вони здійснюються на міжбанківському (позабіржовому) ринку, умови такого контракту не є чітко формалізованими і визначаються сторонами доволі довільно. Тому ці умови й особливо ціни таких контрактів не є «прозорими» для інших учасників ринку.

Порівнюючи форвардні угоди з іншими строковими операціями, потрібно наголосити, що вони є твердими, тобто обов'язковими для виконання (на відміну від ф'ючерсів та опціонів) і укладаються переважно з метою реальної купівлі або продажу валюти. Найбільшого поширення використання таких угод набуло у страхуванні незабезпечених відкритих валютних позицій, але у світовій практиці вони часто застосовуються банками зі спекулятивною метою.

Специфіка форвардного ринку пов'язана з тим, що форвардні валютні курси, на відміну від інших видів угод, безпосередньо не фіксуються, а розраховуються. Маркет-мейкери та професійні банківські дилери оперують показниками, вираженими у вигляді десятитисячної частини валютного курсу, що відображають різницю між курсом «спот» і курсом «форвард». Ці показники називають форвардною маржею (спред, пункти, піпи), й на практиці здійснюється котирування не курсів, а відповідних різниць. Ці пункти безпосередньо залежать від різниці між процентними ставками, що виплачуються у відповідних валютах за депозитами. Таку різницю економісти також називають процентним диференціалом.

Серед валютних дилерів існує точка зору, згідно з якою форвардний курс відображає сподівання учасників ринку щодо майбутнього курсу і є індикатором значення курсу спот через визначений проміжок часу. Форвардний валютний курс розраховується на момент укладення угоди й складається з поточного курсу (спот-курсу) та форвардної маржі, яка може бути у вигляді премії або знижки (дисконту).

Якщо ж форвардний курс валюти вищий від поточного, то для його визначення до спот-курсу додається форвардна премія. Якщо ж форвардний курс нижчий від поточного, то він визначається відніманням від значення спот-курсу форвардної знижки (дисконту). До головних причин котирування премій та знижок, а не форвардних курсів належать такі:

- форвардні спреди можуть тривалий час залишатись незмінними, тоді як курси «спот» постійно змінюються, тому в розрахунки форвардних курсів треба вносити значно більше змін;
- форвардні угоди укладаються на різні терміни, тому значно простіше користуватися спредами, ніж постійно визначати форвардні курси;
- нетто-позиції банку щодо строкових валютних операцій ведуться різними торговцями, на відміну від нетто-позиції банку з умовами «спот»;

- форвардні пункти є наслідком різниці у відсоткових ставках, але оскільки відсоткові ставки визначаються не так швидко, як спот-курси, то більш доцільно проводити котирування саме форвардних пунктів.

Курси «форвард» відрізняються від курсів «спот» значно більшим абсолютним значенням показника маржі – різниці між курсом продажу і курсом купівлі. Це пояснюється специфікою банківської операції «форвард», яка водночас є й формою страхування валютних ризиків. Чим триваліший форвардний період, тим вищим буде рівень валютного ризику, тому більшим стане й розмір форвардної маржі.

У професійній термінології для визначення форвардного курсу використовують курс «аутрайт» (outright). Це означає, що покупець хоче у майбутньому купити певну суму валюти (або продавець – продати) без проведення додаткових операцій чи укладення додаткових угод. Цей термін використовується з метою уникнення плутанини в розумінні умов форвардної операції, коли йдеться про одну просту форвардну операцію на відміну від складнішої комбінації, пов'язаної з одночасним здійсненням строкової та поточної операції (операції «своп»). Показник розміру форвардної премії (Π) чи дисконту (D) можна подати у вигляді формули. Для розрахунку премії чи дисконту за визначення курсу «аутрайт» на купівлю валюти вона буде такою:

$$\Pi(D)_{куп.} = \frac{K_{с.куп.} \cdot (C_{д.в.} - C_{кр.б.}) \cdot T}{360 \cdot 100 + (C_{кр.б.} \cdot T)},$$

де $\Pi(D)_{куп.}$ – премія (або дисконт) для форвардного курсу купівлі певної валюти;

$K_{с.куп.}$ – спот-курс купівлі певної валюти;

$C_{д.в.}$ – відсоткова ставка за міжбанківськими депозитами для валюти котирування;

$C_{кр.б.}$ – відсоткова ставка за міжбанківськими кредитами для базової валюти (база котирування);

T – термін у днях, на який розраховується форвардний курс.

Премію (дисконт) валютного курсу «аутрайт» на продаж валюти можна розрахувати за формулою:

$$\Pi(D)_{пр.} = \frac{K_{с.пр.} \cdot (C_{кр.в.} - C_{д.б.}) \cdot T}{360 \cdot 100 + (C_{д.б.} \cdot T)},$$

де $\Pi(D)_{пр.}$ – премія (або дисконт) для форвардного курсу на продаж певної валюти;

$K_{с.пр.}$ – спот-курс продажу певної валюти;

$C_{д.в.}$ – відсоткова ставка за міжбанківськими депозитами для базової валюти;

$C_{кр.в.}$ – відсоткова ставка за міжбанківськими кредитами для цієї валюти.

Тоді курс «аутрайт» на купівлю чи продаж валюти можна визначити так:

$$K_{ф.куп.} = K_{с.куп.} + П(-Д),$$

де $K_{ф.куп.}$ – курс «аутрайт» на купівлю певної валюти;

$K_{с.куп.}$ – спот-курс на купівлю валюти;

$П$ – премія;

$Д$ – дисконт.

$$K_{ф.прод.} = K_{с.прод.} + П(-Д),$$

де $K_{ф.прод.}$ – курс «аутрайт» на продаж валюти;

$K_{с.прод.}$ – спот-курс на продаж валюти.

У світовій практиці для визначення показників форвардної маржі найчастіше використовують ставки ЛІБОР і ЛІБІД для відповідних валют або відсоткові ставки за євровалютами. Використовуючи відсоткові ставки внутрішнього ринку, слід мати на увазі, що вони можуть суттєво відрізнятись від відповідних ставок євrorинку. Внутрішні ставки залежать від багатьох чинників, серед яких слід назвати й систему валютного регулювання. В умовах значного припливу іноземних капіталів відсоткові ставки на національних грошово-кредитних ринках можуть штучно занижуватись, а в умовах відпливу капіталів, крім введення обмежень на вивіз капіталу, відсоткові ставки можуть бути значно завищені. Варто також зазначити, що різниця у відсоткових ставках, використовувана для розрахунків форвардного курсу, є хоч і найголовнішим чинником курсоутворення, але все ж не єдиним. Дуже часто, особливо на розрахунки курсу «аутрайт» на період 6–12 місяців, можуть суттєво впливати й інші чинники, зокрема ті, які формують рівень і динаміку спот-курсу.

Останнім часом з'явилися нові форми та модифікації форвардних угод, зокрема:

- продовження терміну форвардної угоди;
- використання форвардних опціонів з відкритим терміном виконання;
- використання форвардних опціонів з перехресними датами;

- використання валютних контокорентів;
- укладення непрямих форвардних угод;
- забезпечення валютного покриття;
- самостійне створення «форварда»;
- використання форвардних контрактів із опціоном анулювання (FOX);
- використання угод про форвардну відсоткову ставку та ін.

Валютні «свопи». На початку 80-х рр. ХХ ст. набуло значного поширення використання валютних «свопів», що зумовлювалось декількома чинниками. Зокрема, політика багатьох центральних банків змусила комерційні банки здійснювати фінансування активів з «плаваючою» відсотковою ставкою зобов'язаннями теж із «плаваючою» відсотковою ставкою, а не за рахунок короткострокових депозитів. Крім цього, надання взаємних позичок на міжнародних валютних ринках набуло спекулятивного характеру, а зниження відсоткових ставок сприяло зниженню ризиків за валютними «свопами».

На відміну від інших операцій, що швидко виникли і розвинулись, угоди «своп» не стали результатом пристосування до якоїсь окремої зміни умов обігу. Нагромадивши у собі певний потенціал досвіду залучення та інвестування коштів, страхування ризиків, які при цьому виникали, угоди «своп» продемонстрували фактом поширення здатності фінансового ринку до якісних перетворень механізму свого функціонування. Саме ця риса угод «своп» забезпечила їм безпрецедентне зростання обсягів протягом останніх 15–20 років. Зауважимо, що комерційні банки використовують валютні «свопи» насамперед з метою:

- забезпечення фінансування довгострокових зобов'язань в іноземній валюті;
- хеджування довгострокового валютного ризику;
- зміни валюти, в якій надходять прибутки від інвестицій, на іншу за вибором інвестора;
- забезпечення конвертації експортованого капіталу в іншу валюту.

Технічно хеджування валютних і фінансових ризиків з допомогою валютних «свопів» здійснюється через фіксацію валютного курсу на майбутній період та організацію зустрічних грошових потоків. Серед головних переваг у використанні угод «своп» перед чистими форвардними угодами можна виділити такі:

- за здійснення валютного «свопу» завдяки обміну відсотковими (компенсаційними) виплатами значно зменшується валютний ризик, оскільки він розподіляється між учасниками угоди;

- використання «свопів» дає змогу забезпечити хеджування довгострокових операційних та економічних ризиків;

- під кутом зору бухгалтерського обліку валютні «свопи» класифікують як позабалансовий інструмент, тобто вони не відображаються у балансі та на рахунку прибутків і збитків, що дає певні технічні переваги.

Усі валютні операції типу «своп» доцільно класифікувати залежно від процентних ставок, що використовуються при цій угоді:

- *«свопи» з фіксованими ставками*, які є комбінацією конверсійних угод з різними датами валютування (більш відомі як валютні «свопи» – *currency swap*, які здебільшого використовуються на ринку Forex);

- *«свопи» з плаваючими процентними ставками* (процентні або валютно-процентні «свопи»), що є обміном активами чи зобов'язаннями (вираженими в одній або різних валютах). Вони використовуються здебільшого на ринку капіталів.

У зарубіжній банківській практиці останнім часом при укладенні угод типу «своп» більше уваги приділяється не самим валютним курсам, а різниці в їхніх відсоткових ставках. Тому під час їхнього здійснення найчастіше не постачаються обумовлені суми, а ведеться розрахунок компенсаційних платежів. Покупець, який купив валюту з вищими відсотковими ставками, сплачує своєму контрагентові компенсацію, що визначається як різниця у відсоткових ставках.

Звернемо увагу, що угоди «своп» є міжбанківськими операціями і мають багато спільного з операціями «аутрайт», а на практиці вони використовуються значно частіше, ніж прості форвардні операції. Останнім часом угоди «своп» стали ширше здійснюватись не тільки між комерційними, а й між центральними банками у вигляді угод про взаємне кредитування в національних валютах. З цією метою у 1969 р. було створено багатосторонню систему взаємного обміну валют на базі використання операцій «своп» через Банк міжнародних розрахунків у Базелі (Швейцарія).

Валютні ф'ючерси (*futures*) – це угоди, які передбачають зобов'язання на продаж чи купівлю стандартної кількості визначеної

валюти на визначену дату (в майбутньому) за курсом, обумовленим при укладанні угоди. Валютні ф'ючерси набули розвитку із 70-х рр. ХХ ст. з переходом до плаваючих валютних курсів. У стандартних контрактах регламентуються усі умови: сума, строк, гарантійний депозит, метод розрахунку. Для ф'ючерсних угод характерними є гарантійні депозити на випадок невиконання продавцями і покупцями своїх зобов'язань, тобто учасники відкривають валютні позиції. До ключових особливостей сучасного валютного ф'ючерсного ринку можна зарахувати:

- високий ступінь стандартизації контрактів;
- обмежене коло валют, що обмінюються одна на одну;
- високу ліквідність контрактів;
- надійність укладених угод;
- можливість з незначними початковими витратами оперувати значними сумами.

Однією з головних рис, які роблять привабливими ф'ючерсні угоди, є те, що, здійснюючи торгівлю контрактами, учасники ринку не повинні вносити в забезпечення виконання всю суму, на яку вони відкриваються, а лише незначну її частину, яку називають початковою маржею (initial margin). Оцінка ефективності ф'ючерсної угоди визначається маржею, що уточнюється після робочого сеансу для кожної угоди:

$$M = p \cdot K \cdot (C - C_m),$$

- де M – маржа (позитивна чи негативна);
 $p = 1$ при продажі; $p = -1$ при купівлі валюти;
 K – кількість контрактів;
 C – курс валюти на день укладення угоди;
 C_m – котирувальний курс валюти поточного робочого сеансу (на день виконання угоди).

Згідно з цією формулою, продавець валютного ф'ючерсу виграє, якщо при настанні строку угоди він продає дорожче (C) від котирувального курсу (C_m) на день її виконання, і зазнає збитків, якщо курс дня укладання угоди нижчий від курсу дня її виконання. За кожною відкритою угодою, навіть якщо її учасник не здійснював операцій на поточному робочому сеансі, нараховується варіаційна маржа (variation margin) – сума, яку покупець або продавець контракту (залежно від руху курсу) повинен внести для підтримання відкритої позиції на ринку:

$$M = p \cdot (C_n - C_m),$$

де C_n – котирувальний курс попереднього робочого сеансу.

Хоча форвардні та ф'ючерсні валютні контракти дуже подібні між собою, вони мають ряд суттєвих відмінностей (табл. 14.1).

Таблиця 14.1

Порівняльна характеристика ф'ючерсного і форвардного ринків

Критерій порівняння	Ф'ючерсний ринок	Форвардний ринок
Учасники	Банки, корпорації, індивідуальні інвестори, спекулянти	Банки і великі корпорації. Доступ для невеликих фірм та індивідуальних інвесторів обмежений
Метод спілкування	Учасники угоди звичайно не знають один одного	Один контрагент угоди знає іншого
Посередники	Учасники угоди діють через брокерів	Звичайно учасники угоди мають справу один з одним
Місце і метод угоди	В операційному залі бірж методом жестів і вигуків	На міжбанківському валютному ринку по телефону чи телексу
Характер ринку і кількість котирувань валюти	Односторонній ринок: учасники угоди є або покупцями, або продавцями контракту, і відповідно котирується один курс валюти (покупця чи продавця)	Двосторонній ринок і котирування двох курсів валюти (покупця й продавця)
Спеціальний депозит	Для покриття валютного ризику учасники зобов'язані внести гарантійний депозит у кліринговий дім (розрахункову палату)	Гарантійний депозит не потрібен, якщо угода укладається між банками без посередників
Сума угоди	Стандартний контракт	Будь-яка сума за домовленістю учасників
Поставка валюти	Фактично за невеликою кількістю контрактів (звичайно – 1%, рідше – 6% угод)	За більшістю контрактів (95%)
Валютна позиція	Усі валютні позиції (короткі і довгі) легко можуть бути ліквідовані	Закриття або переведення форвардних позицій можна бути легко здійснити

Ринки ф'ючерсних контрактів мають дві основні переваги: управління ризиками шляхом хеджування та «прозорість» цін. Хеджери використовують ф'ючерсні контракти для перекладання небажаного для них цінового ризику на інших, переважно спекулянтів, які беруть на себе цей ризик з метою отримання прибутку. «Прозорість» цін – здатність ринку виявляти істинні рівноважні ціни – пов'язана зі здійсненням централізованої торгівлі, де інформація про попит та пропозицію доступна всім учасникам ринку, які діють на основі цієї інформації і таким чином сприяють досягненню рівноважних курсів.

Одним з відносно нових різновидів строкових валютних операцій є валютні опціони.

Валютні опціони (від лат. optio, optionis – «вибір») – це угоди, які за умови оплати встановленої комісії (премії) надають одній зі сторін право вибору (але не зобов'язання) або купити (угода «кол» – call-опціон покупця), або продати (угода «пут» – put-опціон продавця) певну кількість визначеної валюти за курсом (ціною «страйк», або ціною виконання опціону), встановленим при укладенні угоди до закінчення обумовленого строку (в будь-який день – американський опціон; на визначену дату раз на місяць – європейський опціон). При цьому, незважаючи на те, що опціон укладається на певну суму іноземної валюти, він може не передбачати реального її постачання. Такий опціон називають розрахунковим.

Виокремлюючи специфіку цих операцій, можна звернути увагу, перш за все, на те, що, наприклад, на відміну від іншого виду строкової угоди – «форварда», опціонний контракт не є обов'язковим до виконання, його власник може вибирати один з трьох варіантів дій: виконати опціонний контракт, залишити контракт без виконання або продати його іншій особі до настання строку опціону. Завдяки можливості маневрувати в умовах зміни валютного курсу опціонний контракт може бути придбаний як з метою отримання доходу при русі обмінного курсу в сприятливому напрямку понад ціну страйк, так і з метою страхування від валютного ризику при несприятливому рухові обмінного курсу.

Дохідність опціонних угод можна визначити за такою методикою. Так, дохід від опціону на купівлю можна подати як різницю між вартістю валюти за курсом спот на момент виконання контракту і вартістю валюти за опціонним курсом при купівлі валюти, тобто за ціною страйк, з вирахуванням вартості премії, оплаченої при укладенні опціонного контракту:

$$I_c = (P_s - P_o) \cdot n - Dn ,$$

де I_c – дохід від опціону на покупку;

P_s – курс спот на момент виконання контракту;

P_o – ціна страйк, опціонний курс на купівлю валюти;

n – кількість валюти згідно з опціонним контрактом;

D – премія опціону (ціна опціону).

Дохід від опціону на продаж:

$$I_p = (P_o - P_s) \cdot n - Dn ,$$

де I_p – дохід від опціону на продаж;

P_o – ціна страйк, опціонний курс на продаж валюти;

P_s – курс спот на момент виконання контракту.

Угода на умовах опціону містить доволі значний ризик для банків, тому вони встановлюють менш вигідний курс для клієнтів, а опціонні угоди вигідні лише при курсових коливаннях, що перевищують розмір комісії. У зв'язку з цим у світовій практиці опціонні угоди з валютою поступаються іншим валютним операціям за обсягом здійснення, кількістю банків-учасників і асортиментом валют. Переважно валютний опціон застосовується для страхування валютного ризику. З цією метою використовується операція стредл – поєднання кол-опціону і пут-опціону на одну й ту саму валюту з однаковим курсом і строком виконання. Отже, до основних недоліків валютних опціонів можна зарахувати їхню вартість, необхідність попередньої оплати, а також недостатність обігу позабіржових опціонів. Порівняльну оцінку форвардних, ф'ючерсних, опціонних та своп-контрактів подано у табл. 14.2.

Таблиця 14.2

Порівняльна характеристика валютних деривативів

Характеристика	Форвард	Ф'ючерс	Опціон		Своп
Торгівля	Позабіржова	Біржова	Позабіржова	Біржова	Позабіржова
Сума контракту	Будь-яка	Стандартна	Будь-яка	Стандартна	Значні (понад 5 млн. дол.)
Типові строки дії	Будь-які (3–24 місяці)	Стандартні на базі кварталного циклу	Будь-які	Стандартні	Будь-які (1–10 років)
Можливість дострокового виходу з контракту	Не існує	Існує	Існує	Існує	Не існує
Доступність	Не є загальнодоступними	Рівний доступ	Рівний доступ	Рівний доступ	Доступні за прийнятного рейтингу
Додаткові вимоги	Кредитні лінії	Гарантійні депозити	Немає	Гарантійні депозити	Гарантії
Розрахунки	На дату закінчення контракту	Щодня	На дату закінчення контракту або протягом зафіксованого періоду	Щодня	Періодичні на зафіксовані дати
Видатки	Комісійні не стягуються	Біржові, брокерські, комісійні платежі	Опціонна премія (3–5%)	Опціонна премія	Комісійні (близько 1%)
Ліквідність	Низька	Висока	Середня	Висока	Низька
Ризик зриву поставки	Існує	Не існує	Не існує	Не існує	Існує

Валютний арбітраж. Ще однією важливою групою банківських операцій на валютному ринку є арбітражні операції. Ще у 1928 р. у тлумачному словнику «Der grosse Blockhaus» арбітражні операції визначались як вибір оптимальної з кількох існуючих можливостей при купівлях, продажах чи платежах. У своєму історичному значенні *валютний арбітраж* є валютною операцією, що поєднує купівлю (продаж) валюти з подальшим здійсненням контругоди з метою отримання прибутку за рахунок різниці в курсах валют на різних валютних ринках (просторовий арбітраж) або за рахунок курсових коливань протягом певного періоду (часовий арбітраж). Проте в сучасних умовах з розвитком електронних засобів зв'язку та інформації й розширенням обсягу валютних угод курсові відмінності на окремих валютних ринках стали виникати рідше, і в результаті просторовий валютний арбітраж поступився місцем часовому, хоча при значних обсягах готівкового сектору валютного ринку просторовий арбітраж активно використовується й сьогодні. Відмінність арбітражних операцій від валютних «свопів» полягає у тому, що останні передбачають поєднання купівлі-продажу валют на умовах негайної поставки з одночасною строковою операцією. Водночас арбітражні операції передбачають укладення відносно самостійних угод купівлі-продажу валют з метою отримання прибутку.

Валютний арбітраж часто пов'язаний з операціями на ринку позичкових капіталів. У даному разі метою власника валютних коштів є одержання вищого прибутку, ніж банк міг би отримати, вкладаючи їх безпосередньо без обміну на іншу валюту. Активне використання в окремих країнах маневрування банківським процентом для боротьби з інфляційним процесом робить можливим використання різниці у процентних ставках для отримання прибутку. Валютний арбітраж є дуже важливим передусім тому, що він встановлює зв'язок між рухом короткострокових капіталів і динамікою процентних ставок на національному й іноземному ринках позичкових капіталів, сприяє вирівнюванню кон'юнктури валютних ринків, а також створює умови для переміщення спекулятивних «гарячих» грошей.

14.2. Операції банків з організації міжнародних розрахунків

Сучасний етап розвитку світової економіки характеризується подальшим розвитком всесторонніх взаємозв'язків і взаємозалежностей між національними господарствами, що передбачає здійснення міжнародних розрахунків за активної участі комерційних банків.

Міжнародні розрахунки – це операції, пов'язані з платежами за грошовими вимогами та зобов'язаннями, що виникають у зв'язку з економічними, політичними і культурними відносинами між економічними суб'єктами різних країн. Діяльність банків у сфері міжнародних розрахунків, з одного боку, регулюється вітчизняним законодавством, а з іншого – визначається існуючою практикою, правилами та звичаями або закріплюється окремими міжнародними документами.

Специфікою міжнародних розрахунків є те, що продаж товарів іноземному покупцю чи купівля товарів в іноземного продавця порівняно з торгівлею на внутрішньому ринку пов'язані з додатковими і підвищеними ризиками. Це зумовлено тим, що покупець має менше можливостей оцінювати надійність іноземного постачальника, ніж продавця у своїй країні, а при недотриманні умов угоди його можливості притягнути партнера до відповідальності також обмежені.

Комерційні банки здійснюють міжнародні розрахунки за дорученням своїх клієнтів – підприємств і організацій-учасників зовнішньоекономічної діяльності у таких основних формах: банківський переказ, інкасо й акредитив.

14.2.1. Документарний акредитив як форма міжнародних розрахунків

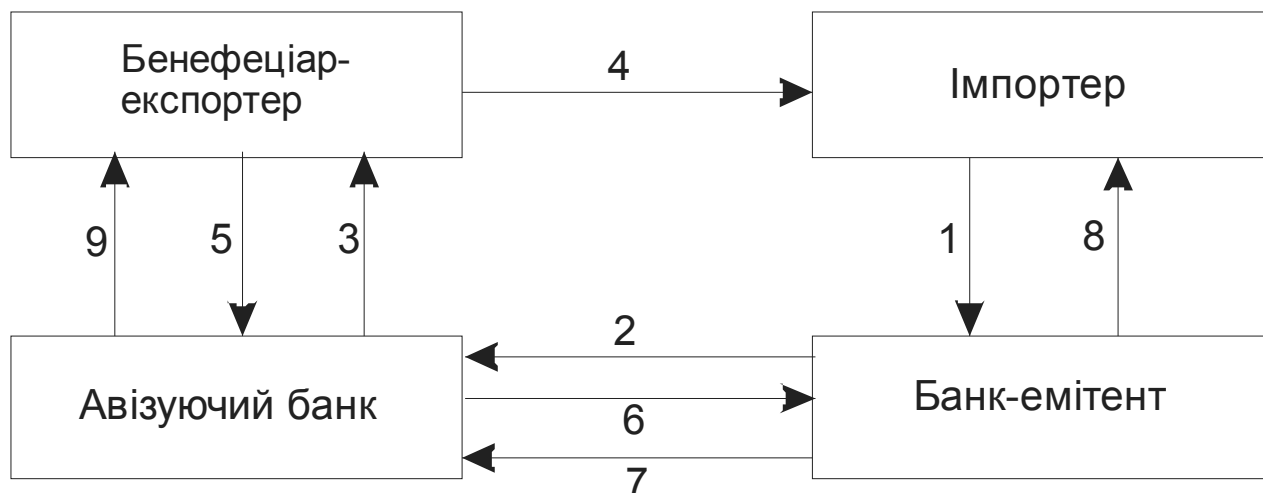
За допомогою акредитивної форми розрахунків здійснюється до 80% платежів у світовій торгівлі. Згідно з Уніфікованими правилами документарних акредитивів (Uniform Customs and Practices for Documentary Credits), виданими Міжнародною торговельною палатою у Парижі в 1983 р., **документарний акредитив** визначається як будь-яка угода, що не залежить від її назви чи форми, за якою банк-емітент, що діє за дорученням і відповідно до інструкцій клієнта-заявника на виставлення акредитива, повинен здійснити платіж постачальнику чи третій стороні або оплатити, акцептувати чи врахувати переказні векселі (тратти), виписані

бенефіціаром, або ж доручити іншому банкові здійснення таких платежів чи оплату, акцепт або облік таких тратт за умови дотримання термінів і умов акредитива. Зобов'язання банку за акредитивом є самостійним та не залежить від правовідносин сторін за комерційним контрактом.

У розрахунках за документарним акредитивом беруть участь такі суб'єкти:

1. Імпортер, який звертається до банку з проханням про відкриття акредитива.
2. Банк-емітент, що відкриває акредитив.
3. Авізуючий банк, якому доручається сповістити експортера про відкриття на його користь акредитива і передати відповідні документи.
4. Бенефіціар-експортер, на користь якого відкрито акредитив.

Схема розрахунків за документарним акредитивом

1. Подача заяви на відкриття акредитива.
2. Відкриття акредитива банком-емітентом і направлення акредитива бенефіціару через авізуючий банк.
3. Сповіщення (авізування) бенефіціара про відкриття акредитива на його користь.
4. Відвантаження товару на експорт.
5. Оформлення і подання бенефіціаром у банк комплексу документів для отримання платежу за акредитивом.
6. Пересилання авізуючим банком документів банку-емітенту.
7. Перевірка банком-емітентом отриманих документів та їхня оплата (при виконанні усіх умов акредитива).
8. Видача банком-емітентом оплачених документів заявнику акредитива.
9. Зарахування авізуючим банком експортної виручки бенефіціару.

Акредитиви класифікуються за такими ознаками:

1. Залежно від можливості зміни чи анулювання акредитива розрізняють:

- безвідкличний – зобов'язання банку не змінювати та не анулювати акредитив без згоди зацікавлених сторін;
- відкличний – може бути змінений чи анульований без повідомлення бенефіціара.

2. Залежно від додаткових зобов'язань іншого банку розрізняють:

- підтверджений;
- непідтверджений.

3. Залежно від можливості поновлення акредитива розрізняють:

- звичайний – закривається після здійснення платежу;
- револьверний – передбачає поновлення суми акредитива після його повного використання.

4. Залежно від можливості використання іншими бенефіціарами розрізняють:

- простий – відкривається на користь конкретного експортера;
- трансферабельний – передбачає можливість здійснення оплати іншому постачальнику.

5. Залежно від наявності покриття розрізняють:

- покритий – передбачає переведення суми акредитива авізуючому банку при його відкритті або використанні депозитних та блокованих рахунків;
- непокритий – гарантується банком-емітентом.

Акредитивна форма міжнародних розрахунків в Україні регулюється Положенням «Про порядок здійснення уповноваженими банками операцій за документарними акредитивами в розрахунках за зовнішньоекономічними операціями», яке встановлює та регулює порядок відкриття, авізування, супроводження, виконання і закриття документарних акредитивів під час розрахунків за зовнішньоекономічними контрактами. Цей документ підтверджує, що клієнти банків можуть використовувати всі види акредитивів, передбачені чинними Уніфікованими правилами та звичаями для документарних акредитивів, розробленими Міжнародною торговельною палатою з урахуванням особливостей, які не суперечать законодавству України.

Для відкриття акредитива наказодавець (заявник) подає у банк заяву, яка обов'язково має містити такі реквізити:

- код заяви відповідно до Державного класифікатора управлінської документації;

- назва документа;
- вид акредитива: відкличний, безвідкличний;
- підтвердження акредитива (– зазначається в разі потреби);
- дата заяви;
- строк дії акредитива;
- назва наказодавця акредитива;
- назва бенефіціара;
- назва банку бенефіціара, авізуючого банку та виконуючого банку;
- сума та назва іноземної валюти;
- стислий опис товару (послуг) згідно з договором;
- умови постачання;
- перелік документів, проти яких здійснюватиметься платіж за акредитивом;

- спосіб виконання акредитива;
- комісійні винагороди та відшкодування витрат;
- підписи відповідальних осіб і відбиток печатки.

Разом із заявою про відкриття акредитива наказодавець акредитива подає до уповноваженого банку-емітента оригінал та копію договору (з підписами відповідальних осіб, засвідченими відбитком печатки) або інший документ, який згідно із законодавством України має юридичну силу договору. На оригіналі й копії договору робиться позначка банку-емітента про прийняття заяви про відкриття акредитива. Копії мають засвідчуватися підписом відповідального працівника та відбитком штампа уповноваженого банку-емітента. Копія договору залишається у справі за акредитивом, що формується банком-емітентом, а оригінал повертається наказодавцю акредитива.

Уповноважений банк-емітент відкриває акредитив за умови, що він забезпечений грошовими коштами наказодавця акредитива (покритий акредитив), або на підставі:

- відкритих наказодавцю акредитива банком-емітентом кредитних ліній;
- отриманих у кредит коштів;
- гарантій, наданих третіми сторонами на користь банку-емітента;

- забезпечення наказодавцем акредитива відповідною заставою, порукою та ін.;
- без будь-якого забезпечення згідно з внутрішніми положеннями уповноваженого банку-емітента (непокритий акредитив).

Банк-емітент після перевірки правильності заповнення заяви про відкриття акредитива, а також наявності підстав для його забезпечення, протягом трьох робочих днів надсилає повідомлення про відкриття акредитива до іноземного банку (за реквізитами, зазначеними в заяві про відкриття акредитива). Акредитив вважається відкритим з дня відправлення повідомлення про це до іноземного банку, крім випадків, якщо текст акредитива містить окрему умову щодо дати або події, після якої відкритий акредитив набере чинності.

Після прийняття рішення про відкриття акредитива відповідальний працівник уповноваженого банку-емітента вносить інформацію щодо операції за акредитивом до журналу реєстрації відкритих акредитивів, який може вестися як у паперовій, так і в електронній формі. У журналі обов'язково мають зазначатися:

- номер реєстрації (порядковий номер) акредитива;
- назва наказодавця акредитива;
- дата відкриття акредитива;
- строк дії акредитива;
- сума і назва або код іноземної валюти (цифровий чи літерний) відповідно до Класифікатора.

Усі документи, отримані за кожним відкритим акредитивом, банк-емітент формує у Справу, що має містити:

- заяву про відкриття акредитива (другий примірник);
- копію договору;
- листи, повідомлення та інші документи іноземних банків і наказодавця акредитива;
- копії листів, повідомлень та інших документів, відправлених на адресу іноземних банків і наказодавця акредитива;
- будь-які інші документи щодо акредитива (за вибором уповноваженого банку-емітента).

Подальші дії банку та послідовність операцій залежать від конкретного виду і умов акредитива, які можуть бути доволі різноманітними.

Перевагами акредитивної форми розрахунків є високий ступінь надійності, гарантованість оплати у разі подання необхідних документів (мінімальний ризик несплати) і можливість контролю з боку банку за порядком виконання зовнішньоекономічних контрактів. Недоліками акредитивної форми є її висока вартість (до 3% від суми угоди) та значна складність.

14.2.2. Інкасова форма розрахунків

Інкасо – це операція, суть якої полягає в тому, що банк за дорученням клієнта отримує платіж від імпортера за відвантажені товари і надані послуги з подальшим зарахуванням цих коштів на рахунок експортера у банку. Стандартні міжнародні правила, що визначають роль та відповідальність банків при здійсненні операцій за інкасо, викладені в Уніфікованих правилах з інкасо (Uniform Rules for Collection), виданих Міжнародною торговельною палатою у 1978 р. Відповідно до українського законодавства, розрахунки за інкасо здійснюються в порядку, передбаченому цими правилами. З 1 січня 1996 р. набули чинності нові Міжнародні правила з інкасо, підготовлені Міжнародною торговельною палатою, якими на сьогодні керуються комерційні банки при здійсненні міжнародних розрахунків.

Інкасові операції здійснюються банками на основі отриманих від експортера інструкцій. Інкасові доручення, прийняті від експортера, реєструються в журналах (або автоматичному режимі), форма яких залежить від національної практики. У момент реєстрації фіксуються основні реквізити:

- номер інкасо;
- сума інкасо із зазначенням валюти платежу;
- дата відсилання документів іноземному банку;
- дата оплати інкасо чи повернення документів експортеру.

Схема розрахунків за документарним інкасо

1. Відправлення товару імпортеру.

2. Направлення експортером своєму банку інкасового доручення та комерційних документів.

3. Пересилання інкасового доручення і комерційних документів представляючому банку (або банку імпортера).

4. Направлення документів імпортеру.

5. Оплата документів імпортером інкасууючому банку.

6. Переказ коштів інкасууючим банком банку-ремітенту.

7. Зарахування коштів на рахунок експортера.

В інкасовій формі розрахунків, як правило, беруть участь такі суб'єкти:

1. Довіритель (експортер) – клієнт, який доручає інкасову операцію своєму банку.

2. Банк-ремітент, якому довіритель доручає операцію з інкасування.

3. Інкасууючий банк, що отримує валютні кошти від імпортера.

4. Представляючий банк, що здійснює представлення документів імпортеру-платнику.

5. Платник (імпортер).

Міжнародні інкасові розрахунки існують у вигляді двох основних типів:

- чисте інкасо – інкасування фінансових документів, що не супроводжуються комерційними документами;

- документарне інкасо, яке містить або фінансові й комерційні документи, або тільки комерційні документи.

У міжнародній діловій практиці прийнято, що усі документи, які спрямовуються для інкасації, мають супроводжуватися інкасовим дорученням, в якому вказується, що це інкасо підкоряється Уніфікованим правилам з інкасо і містить точні та повні інструкції. Інкасове доручення обов'язково має містити такі дані:

1. Дані про банк, від якого отримано інкасове доручення, включаючи його повне найменування, адресу (поштову і СВІФТ), номер телексу, телефону, факсу та ін.

2. Відомості про принципала, включаючи повне його найменування, поштову адресу, а також, якщо необхідно, номери телексу, телефону і факсу.

3. Відомості про платника, включаючи його повне найменування, поштову адресу або місце, в якому має бути зроблено представлення, а також, якщо необхідно, номери телексу, телефону і факсу.

4. Відомості про представляючий банк (якщо такі є), включаючи повне його найменування, поштову адресу і, якщо необхідно, номери телексу, телефону та факсу.

5. Сума валюти, що підлягає інкасації.

6. Перелік доданих документів із вказанням кількості листів кожного документа.

7. Терміни та умови отримання платежу і/або акцепту й передачі документів. Сторона, що готує інкасові інструкції, зобов'язана забезпечити, щоб умови передачі документів були сформульовані ясно і недвозначно, інакше банки не несуть відповідальності за можливі наслідки.

8. Щодо витрат, які підлягають стягненню, вказується, чи допускається відмова від їхньої оплати чи ні.

9. Щодо відсотків, які підлягають інкасації (якщо такі є), вказується, чи допускається відмова від їхньої сплати чи ні, включаючи їхній розмір та процентний період.

10. Метод платежу і форма платіжного сповіщення.

11. Інструкції на випадок неплатежу, неакцепту чи незгоди з іншими умовами. Інкасові інструкції мають містити повну адресу платника або доміциль, тобто вказівку місця, в якому має бути зроблене представлення. Якщо адреса неповна або неправильна, то інкасуєчий банк може без будь-якої відповідальності з його боку спробувати

встановити належну адресу. Інкасуєчий банк не несе відповідальності за затримку через вказування в інкасових інструкціях неповної чи неточної адреси платника.

За здійснення інкасо представляючий та інкасуєчий банки нараховують комісійні й накладні витрати. Якщо в інкасовому дорученні вказано, що комісія за інкасування та витрати мають бути за рахунок платника, а останній відмовляється їх сплачувати, то представляючий банк може передати документи проти платежу чи акцепту або на інших умовах залежно від випадку без інкасування комісії та витрат. У всіх випадках, коли в оплаті комісії чи витрат за інкасо відмовлено, вони мають бути віднесені за рахунок сторони, від якої одержане інкасо, і можуть бути утримані з виручки.

Якщо в інкасовому дорученні прямо вказується, що в оплаті комісії та/або витрат не може бути відмовлено, а платник відмовляється їх оплачувати, то представляючий банк не передаватиме документи і не нестиме відповідальності за будь-які наслідки, зумовлені затримкою в передачі документів.

Якщо в оплаті комісії за інкасацію чи витрат відмовлено, то представляючий банк повинен без затримки за допомогою телекомунікаційного зв'язку або, якщо це можливо, іншим прискореним способом інформувати про це банк, від якого одержано інкасове доручення.

Банки зберігають за собою право вимагати оплату комісії та/або витрат авансом від сторони, від якої одержане інкасове доручення, для покриття витрат, що виникли у процесі виконання інструкцій, і до отримання такого платежу також зберігають право не виконувати інструкції.

Перевагами інкасової форми розрахунків є нижча трудомісткість та тривалість здійснення порівняно з акредитивом, а також зручність для імпортера, оскільки він набуває права власності на товар після здійснення платежу й отримання товарних документів. Для експортера перевагою є можливість захисту від передачі права власності на товари до моменту здійснення платежу чи акцепту тратти. Недоліками є ризик відмови від платежу імпортером, а також значний розрив у часі між отриманням валютної виручки за інкасо й отриманням товарів імпортером (особливо при тривалому транспортуванні).

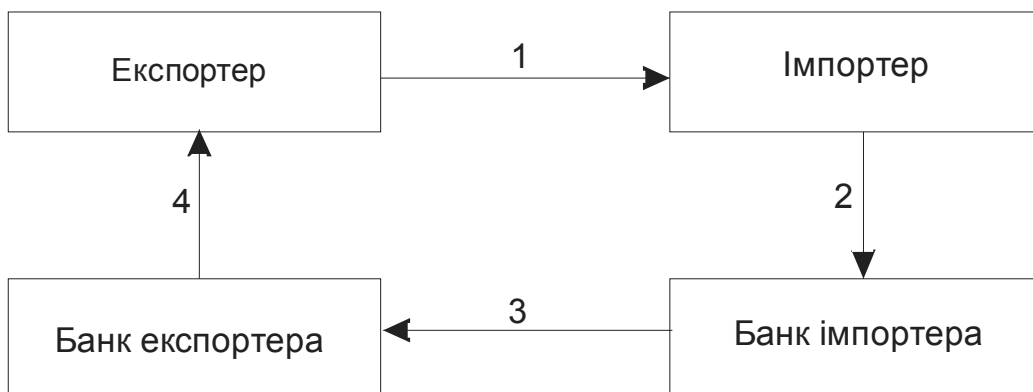
14.2.3. Міжнародні розрахунки за допомогою банківського переказу

Банківський переказ – це просте доручення комерційного банку своєму банку-кореспонденту сплатити відповідну суму грошей на прохання і за рахунок переказника іноземному отримувачу (бенефіціару) із зазначенням способу відшкодування банку-платнику сплаченої ним суми. Здійснення міжнародних розрахунків за допомогою банківських переказів регулюється Законами України «Про платіжні системи та переказ коштів в Україні», «Про порядок здійснення розрахунків в іноземній валюті» та іншими нормативно-правовими актами.

Учасниками такої форми розрахунків є:

1. Боржник-імпортер (переказодавець).
2. Банк імпортера, який прийняв доручення.
3. Банк, який здійснює зарахування суми переказу експортеру (отримувачу).
4. Експортер (переказоотримувач).

Схема розрахунків за допомогою банківського переказу

1. Постачання товарів імпортеру.
2. Доручення банкові здійснити переказ коштів на користь експортера.
3. Платіжне доручення банку-кореспонденту зарахувати кошти на рахунок експортера.
4. Повідомлення експортера про зарахування коштів на його рахунок.

Банківські перекази здійснюються у безготівковій формі через посередництво платіжного доручення, яке адресує один банк іншому. При цьому комерційні та товаророзпорядчі документи (рахунки, транспортні й інші документи) направляються від експортера імпортеру безпосередньо, минаючи банки. Банківські перекази традиційно здійснюються поштою або телеграфом відповідно поштовими чи телеграфними дорученнями, у сучасній практиці – системою SWIFT.

Економічний зміст банківських переказів залежить від того, здійснюється оплата товарів до їхнього постачання (авансові платежі) чи після їхнього отримання імпортером (розрахунки за відкритим рахунком).

Розрахунки у формі авансу найбільш вигідні для експортера, оскільки оплата товарів здійснюється імпортером до відвантаження, а іноді навіть до їхнього виробництва. Якщо імпортер оплачує товар авансом, то він кредитує експортера. Згідно з міжнародною практикою платежі у формі авансу становлять 10–33% від суми контракту. За дорученням експортера на суму авансового платежу банк експортера звичайно видає на користь імпортера гарантію повернення отриманого авансу в разі невиконання умов контракту і непостачання товару.

Розрахунки за відкритим рахунком полягають у періодичних платежах імпортера експортеру після отримання товарів. Ця форма розрахунків пов'язана з комерційним кредитом, який надає експортер імпортеру. Порядок розрахунків щодо погашення заборгованості за відкритим рахунком визначається угодою між контрагентами. Якщо постачання товарів відбувається взаємно з подальшими розрахунками за відкритим рахунком, то вони відображаються на єдиному контокорентному рахунку та відбуваються двостороннє кредитування і залік взаємних вимог.

Розрахунки за відкритим рахунком найбільш вигідні для імпортера, тому що він здійснює післяоплату отриманих товарів, тобто відсутній ризик оплати непоставлених або неприйнятих товарів. Для експортера ця форма розрахунків найменш вигідна, оскільки вона не містить надійної гарантії своєчасності платежу, сповільнює оборотність його капіталу й іноді викликає необхідність вдаватися до банківського кредиту. Банки несуть мінімальну відповідальність при банківському переказі та стягують мінімальну комісійну винагороду.

14.3. Банківський контроль розрахунків за експортними, імпортними та міжнародними лізинговими операціями

Згідно з Інструкцією про порядок здійснення контролю і отримання ліцензій за експортними, імпортними та лізинговими операціями банки повинні здійснювати контроль за своєчасністю розрахунків за такими операціями своїх клієнтів і зобов'язані вимагати від них повної інформації про ці операції.

Банки повинні у разі перерахування резидентом коштів на користь нерезидента чи надходження від нерезидента коштів на користь резидента вимагати від останнього (залежно від виду операції) копії: договору з нерезидентом, вантажно-митної декларації (ВМД), актів та інших документів, що підтверджують здійснення експорту (імпорту) продукції, виконання робіт (надання або отримання послуг), здійснення експорту прав інтелектуальної власності, та інших документів, необхідних банку для здійснення контролю за своєчасністю розрахунків.

Резиденти зобов'язані надавати банкам копії зазначених документів протягом 5 робочих днів, починаючи з дня зарахування на розподільчий рахунок коштів, що надійшли на користь резидентів, або з дня надходження до банку реєстру ВМД. Копії цих документів підлягають збереженню у справі клієнта протягом строку, визначеного чинними нормативно-правовими актами.

Банк реєструє зазначені валютні операції своїх клієнтів у спеціальних журналах (строк зберігання журналів – 10 років). Якщо журнали ведуться у паперовому вигляді, то всі аркуші журналів мають нумеруватися і прошнуроватися. Журнал засвідчується підписами керівника й головного бухгалтера і печаткою банку. Якщо журнали ведуться в електронному вигляді, то щоденно всі нові записи чи записи, до яких вносилися зміни протягом цього банківського дня, роздруковуються. Роздруковані сторінки засвідчуються підписом керівника або іншої відповідальної особи. До п'ятого числа кожного місяця роздруковані за попередній місяць сторінки складаються за датами та формуються у брошури (брошури прошнуровуються, засвідчуються підписами керівника й головного бухгалтера, печаткою банку і зберігаються протягом 10 років). На першій сторінці брошури зазначаються кількість сторінок, які містить брошура, початкова й остання дати.

Якщо резидент здійснює авансовий платіж (попередню оплату) в будь-якій формі або банк здійснює платіж на користь нерезидента при застосуванні розрахунків у формі документарного акредитива, або банк здійснює платіж на підставі пред'явленої резидентом ВМД, інформація про яку відсутня у реєстрах ВМД, то банк фіксує в журналі назву імпортера або лізингоодержувача, постачальника продукції чи лізингодавця, країну постачальника або лізингодавця, суму

перерахованих коштів і дату їхнього перерахування, дату та номер договору, дату закінчення законодавчо встановлених строків розрахунків, інформацію про надані за цим договором резидента ліцензії, дату поставчання продукції або об'єкта лізингу та вартість поставленої продукції або об'єкта лізингу.

У разі відвантаження резидентом продукції (об'єкта лізингу) експортна (лізингова) операція фіксується банком в аналогічному журналі після одержання реєстрів ВМД чи надходження від нерезидента коштів на користь резидента або, якщо резидент самостійно будь-яким чином надасть банку інформацію про цю операцію (наприклад, пред'явить копію ліцензії) з одночасною вимогою від резидента копій договору, ВМД (якщо кошти, які надійшли від нерезидента, не є авансовим платежем або попередньою оплатою).

Якщо у платіжному дорученні банку-нерезидента немає посилання на договір, на виконання якого від нерезидента-контрагента надійшли кошти, то банк вимагає письмове пояснення від резидента або нерезидента-контрагента щодо віднесення цих коштів до конкретного експортного (лізингового) договору.

В разі експорту або імпорту послуг (робіт, прав інтелектуальної власності) банк фіксує в журналі найменування імпортера, експортера, країни контрагента-нерезидента, дату та номер договору, дату закінчення законодавчо встановлених строків розрахунків, інформацію про одержані за цим договором ліцензії, суму коштів і дату їхнього перерахування або отримання, дату підписання акта або іншого документа, що засвідчує виконання робіт (надання послуг тощо), та суму коштів, зазначену в цьому акті (документі).

Якщо оплата товару, що імпортується, або об'єкта лізингу проводиться за рахунок коштів, отриманих на підставі кредитного договору без зарахування цих коштів на поточний рахунок резидента, то контроль за такою операцією здійснює банк, який надав кредит (незалежно від того, чи відкритий у цьому банку поточний рахунок резидента), або банк, що обслуговує кредит, залучений резидентом від нерезидента.

Якщо оплата товару, який імпортується, або об'єкта лізингу проводиться за рахунок іноземної валюти, купленої за власну іноземну валюту резидента на міжнародному ринку без проміжного зарахування

цих коштів на поточний рахунок цього резидента, відкритий у банку, то контроль за такою операцією здійснює той банк, який за дорученням резидента купив іноземну валюту і перерахував її за призначенням.

Банк, клієнтом якого був резидент, повинен протягом трьох банківських днів з дня закриття рахунка надати банку, в якому резидент відкриває рахунок (якщо резидент повідомив про цей банк), всю наявну в нього інформацію про незавершені експортні, імпорتنі та лізингові операції цього резидента, якщо резидент закриває рахунок в одному банку і переходить на обслуговування в інший банк.

Крім цього, банк, в якому резидент перебував на обслуговуванні, повідомляє в довільній формі у податкові органи за місцем реєстрації резидента про його незавершені експортні, імпорتنі та лізингові операції у разі:

- закриття клієнтом-резидентом рахунка і переходу на обслуговування в інший банк (у тому числі за відсутності в банку інформації про банк, в який резидент переходить на обслуговування);
- закриття банком рахунка клієнта, якщо операції за цим рахунком не здійснюються протягом трьох років поспіль і на ньому немає залишку коштів.

Банк, в якому резидент перебував на обслуговуванні, знімає операції резидента з контролю наступного робочого дня після дня закриття рахунка.

14.4. Відкриття та ведення валютних рахунків клієнтів

Проведення операцій із залучення і розміщення валютних коштів, а також ведення господарської діяльності клієнтів банку зумовлюють необхідність відкриття та ведення банківських валютних рахунків клієнтів.

Основними різновидами таких рахунків є:

- **поточні**, призначені для проведення безготівкових і готівкових розрахунків в іноземній валюті, а також для погашення заборгованості за кредитами в іноземній валюті;
- **розподільчі (транзитні)**, призначені для зарахування валютної виручки підприємства-експортера;
- **депозитні**, що відкриваються уповноваженим банком фізичним і юридичним особам (резидентам та нерезидентам) на підставі

укладеного депозитного договору між власником рахунка і банком на визначений у договорі строк;

- **кредитні**, призначені для обліку кредитів, наданих шляхом оплати розрахункових документів чи шляхом перерахування кредитних коштів на поточний рахунок позичальника відповідно до умов кредитної угоди.

В Україні функціонування цих рахунків регулюється Інструкцією НБУ «Про порядок відкриття, використання і закриття рахунків у національній та іноземних валютах». При цьому за процедурою відкриття й обслуговування валютні рахунки мало чим відрізняються від гривневих рахунків, а за своєю сутністю є аналогічними. Щодо поточних та вкладних (депозитних) рахунків у вітчизняній банківській практиці немає суттєвих обмежень для фізичних осіб порівняно із суб'єктами підприємницької діяльності.

Операції за рахунками юридичних осіб в іноземній валюті

Поточний рахунок в іноземній валюті відкривається суб'єкту господарювання для зберігання грошей і проведення розрахунків у межах законодавства України у безготівковій та готівковій іноземній валюті, для проведення поточних операцій, визначених законодавством України, для здійснення інвестицій за кордон, розрахунків за купівлю-продаж облігацій зовнішньої державної позики України, для зарахування, використання і погашення кредитів (позик, фінансової допомоги) в іноземній валюті, для надходження іноземних інвестицій у нашу державу, а також для проведення операцій, передбачених генеральною ліцензією Національного банку України на здійснення валютних операцій.

На поточні рахунки в іноземній валюті юридичних осіб-резидентів зараховуються такі кошти:

а) через розподільні рахунки:

- у готівковій формі у випадках, визначених нормативно-правовими актами Національного банку України, що регулюють використання готівкової іноземної валюти на території нашої держави;

- за платіжними документами, надісланими з-за кордону на ім'я власника рахунка в порядку, встановленому законодавством України;

- за платіжними документами на ім'я власника рахунка, ввезеними на територію України і зареєстрованими митними органами під час в'їзду в Україну;

- перераховані з-за кордону нерезидентами за зовнішньоекономічними контрактами (договорами, угодами);

- перераховані з-за кордону нерезидентами за придбані в резидента облігації зовнішньої державної позики;
- перераховані з-за кордону нерезидентами як повернення позик в іноземній валюті, які отримані від резидентів, а також які були розміщені резидентами на вклади (депозити) за кордоном;
- повернені з будь-яких причин нерезидентом, на користь якого були перераховані раніше;
- перераховані з-за кордону нерезидентом на рахунок резидента, який виступає посередником, для подальшого перерахування іншим резидентам-суб'єктам господарювання, за дорученням яких на підставі договорів комісії, доручення, консигнації або агентських угод було здійснено продаж продукції, робіт, послуг;
- перераховані з рахунка резидента-посередника, яким за дорученням власника рахунка на підставі договорів комісії, доручення, консигнації або агентських угод здійснюється продаж продукції, робіт, послуг нерезиденту, в сумі валютної виручки від такого продажу, яка надійшла від нерезидента;
- перераховані з рахунків постійних представництв нерезидентів в Україні, якщо в призначенні платежу коштів, які надійшли з-за кордону, зазначено, що ці кошти згідно з договором (контрактом, угодою) належать цьому резиденту;
- перераховані юридичними особами-нерезидентами (у тому числі через їхні представництва в Україні) згідно з міжурядовими угодами та проектами технічної допомоги;
- перераховані як благодійний внесок юридичними особами-нерезидентами (у тому числі через їх представництва в Україні);
- перераховані з-за кордону за видачу охоронних документів на використання об'єктів промислової власності і підтвердження їхньої чинності на території України (зараховуються на рахунок юридичних осіб-резидентів, які мають відповідні повноваження відповідно до законодавства України);
- перераховані з-за кордону за використання авторського права резидентів;
- перераховані з-за кордону адвокатським та іншим компаніям-резидентам за справами, які перебувають у провадженні цих компаній згідно з їхньою статутною діяльністю і ліцензією на відповідну діяльність;

- перерахована з-за кордону нерезидентами гуманітарна допомога за наявності рішення Комісії з питань гуманітарної допомоги при Кабінеті Міністрів України про визнання цих коштів гуманітарною допомогою відповідно до законодавства України;

- перераховані як благодійний внесок юридичною особою-резидентом за наявності індивідуальної ліцензії Національного банку України;

- перераховані з-за кордону нерезидентами у формі кредитів (позик, фінансової допомоги);

- інші надходження на користь резидента-власника рахунка, що не суперечать законодавству України;

б) безпосередньо на поточні рахунки:

- куплені, обмінані уповноваженим банком України за дорученням власника рахунка за національну або іншу іноземну валюту відповідно до законодавства України;

- перераховані як кредит, позика, фінансова допомога відповідно до договору;

- перераховані з власного вкладного (депозитного) рахунка в уповноваженому банку відповідно до договору банківського вкладу;

- у сумі процентів, нарахованих за залишком коштів, що надійшли на рахунок як гуманітарна допомога;

- перераховані з рахунка отримувача гуманітарної допомоги на рахунок набувача гуманітарної допомоги;

- у сумі процентів, нарахованих за залишком коштів на власному поточному та вкладному (депозитному) рахунках;

- перераховані з власного поточного рахунка;

- у готівковій формі у випадках, визначених нормативно-правовими актами Національного банку України, що регулюють використання готівкової іноземної валюти на території нашої держави;

- перераховані з рахунка для ведення спільної інвестиційної діяльності за участю нерезидента-інвестора без створення юридичної особи в разі припинення спільної діяльності.

З поточного рахунка в іноземній валюті юридичних осіб-резидентів за розпорядженням власника рахунка здійснюються такі операції:

- оплата праці працівникам-нерезидентам, які згідно з укладеними трудовими договорами (контрактами) працюють в Україні;

– виплата готівкою або дорожніми чеками у випадках, визначених нормативно-правовими актами Національного банку України, що регулюють використання готівкової іноземної валюти на території нашої держави;

– перерахування з рахунка резидента-посередника на поточні рахунки інших резидентів-суб'єктів господарювання, за дорученням яких на підставі договорів комісії, доручення, консигнації або агентських угод було здійснено продаж нерезиденту продукції, робіт, послуг;

– перерахування на користь нерезидента за межі України за зовнішньоекономічними договорами (контрактами, угодами);

– обмін на іншу іноземну валюту відповідно до законодавства України;

– перерахування коштів, що надійшли як гуманітарна допомога, за кордон на рахунки юридичних осіб-нерезидентів в оплату за продукцію та послуги у межах потреб, визначених іноземним донором, і відповідно до вимог Порядку використання гуманітарної допомоги;

– перерахування з рахунка отримувача гуманітарної допомоги на поточні рахунки набувачів гуманітарної допомоги;

– перерахування за кордон на рахунок юридичної особи-нерезидента за видачу охоронних документів на використання об'єктів промислової власності і підтвердження їхньої чинності;

– перерахування за кордон на рахунок юридичної особи-нерезидента згідно з відповідними зобов'язаннями про сплату за використання творів зарубіжних авторів;

– перерахування за кордон за навчання, за участь у конференціях, виставках за умови наявності відповідних документів (запрошення, рахунка-фактури тощо), які підтверджують потребу в здійсненні зазначених перерахувань;

– перерахування за кордон на рахунок юридичної особи-нерезидента, адвоката або нотаріуса для відшкодування витрат судовим, арбітражним, нотаріальним та іншим правоохоронним органам іноземних держав, а також витрат на державне мито за справами, що розглядаються цими органами (на підставі рішень судових органів, рахунків й інших документів, що підтверджують потребу в здійсненні зазначених перерахувань);

– перерахування фізичним особам коштів, отриманих адвокатськими компаніями-резидентами України з-за кордону за

дорученням фізичних осіб за справами, що перебувають у провадженні цих компаній згідно з їхньою статутною діяльністю;

- перерахування на рахунок в іноземній валюті фізичним особам-резидентам за використання їхніх творів за кордоном;

- перерахування за кордон на ім'я фізичних осіб, які тимчасово перебувають за межами України в довгостроковому відрядженні або навчаються, як оплата праці (або як стипендія);

- перерахування для погашення заборгованості за отриманим кредитом в іноземній валюті;

- перерахування за межі нашої держави за умови одержання індивідуальної ліцензії Національного банку України на переказування іноземної валюти за межі нашої держави з метою придбання цінних паперів вітчизняних емітентів та облігацій зовнішніх державних позик України;

- перерахування за межі нашої держави за умови одержання індивідуальної ліцензії Національного банку України на здійснення інвестиції за кордон, а також на розміщення резидентами вкладів (депозитів) за кордоном;

- перерахування за кордон позики в іноземній валюті за умови одержання індивідуальної ліцензії Національного банку України на переказування за межі нашої держави іноземної валюти з метою надання резидентом позики в іноземній валюті нерезиденту;

- перерахування за межі нашої держави за умови одержання індивідуальної ліцензії Національного банку України відповідно до законодавства України на перерахування іноземної валюти за межі нашої держави з метою проведення окремих валютних операцій;

- перерахування на рахунок для ведення спільної інвестиційної діяльності за участю нерезидента-інвестора без створення юридичної особи, відкритий в уповноваженому банку України;

- перерахування на території нашої держави за умови одержання індивідуальної ліцензії Національного банку відповідно до законодавства України;

- продаж валюти уповноваженим банком відповідно до законодавства України;

- продаж на міжбанківському валютному ринку України коштів, що надійшли як гуманітарна допомога, для зарахування на поточні рахунки у гривнях набувачів гуманітарної допомоги;

- перерахування на власний вкладний (депозитний) рахунок;
- перерахування благодійних внесків на рахунок іншої юридичної особи-резидента за умови отримання індивідуальної ліцензії Національного банку України;
- перерахування за сплату державного мита відповідно до законодавства України;
- перерахування на власний поточний рахунок;
- перерахування нерезидентам для погашення заборгованості за кредитами, позиками в іноземній валюті (у тому числі проценти, комісійні, неустойка), повернення поворотної фінансової допомоги на підставі реєстраційних свідоцтв щодо залучення кредитів, позик в іноземній валюті, виданих Національним банком України;
- інші перерахування, що не суперечать законодавству України.

Операції за рахунками фізичних осіб в іноземній валюті

На поточні рахунки в іноземній валюті фізичних осіб-резидентів зараховуються:

- готівкова валюта;
- перерахована з-за кордону нерезидентами валюта за придбані в резидента-власника рахунка облігації зовнішньої державної позики України;
- валюта, перерахована з інвестиційного рахунка нерезидента-інвестора;
- валюта за платіжними документами, надісланими з-за кордону на ім'я власника рахунка відповідно до законодавства України;
- валюта за іменними платіжними документами (чеками), виписаними уповноваженими банками України;
- валюта, переказана з-за кордону на ім'я власника рахунка через уповноважені банки України;
- валюта, одержана з-за кордону від юридичної особи-нерезидента як оплата праці, премії, призи, авторські гонорари, відшкодування заподіяної шкоди, страхове відшкодування, аліменти;
- валюта за іменними платіжними документами, надісланими з-за кордону на ім'я власника рахунка;
- валюта за платіжними документами, ввезеними з-за кордону власником рахунка і зареєстрованими митними органами під час в'їзду в Україну;

- валюта, перерахована власнику рахунка за дорученням юридичної особи-нерезидента через юридичну особу-резидента (посередника) на підставі укладених міжнародних угод (контрактів, договорів), якими передбачено отримання фізичними особами-резидентами гонорарів, премій, призів та інших виплат від нерезидентів України з-за кордону за використання їхніх творів, винаходів, відкриттів тощо відповідно до законодавства нашої держави;
- валюта, перерахована митними органами, яка була прийнята на зберігання відповідно до вимог Інструкції про переміщення валюти;
- валюта, одержана у порядку спадкування;
- валюта, перерахована за рішенням суду;
- валюта, перерахована з власного поточного або власного вкладного (деPOSITного) рахунка в іноземній валюті;
- валюта, перерахована з рахунка отримувача гуманітарної допомоги на поточні рахунки набувачів гуманітарної допомоги;
- валюта, перерахована в межах України іншою фізичною особою (резидентом або нерезидентом) з власного поточного рахунка в іноземній валюті;
- валюта, куплена уповноваженим банком на міжбанківському валютному ринку України за рахунок коштів на поточному рахунку в національній валюті цієї фізичної особи з метою перерахування її за кордон відповідно до Правил здійснення переказів іноземної валюти;
- валюта, одержана власником рахунка від погашення ощадних (деPOSITних) сертифікатів;
- валюта, перерахована як кредит, позика, фінансова допомога відповідно до договору;
- валюта, куплена уповноваженим банком за дорученням власника рахунка для погашення заборгованості за кредитом, позикою (у тому числі проценти, комісійні, неустойка), повернення поворотної фінансової допомоги;
- валюта, перерахована адвокатською компанією, яка за дорученням власника рахунка представляє його інтереси за кордоном у вирішенні справ щодо спадщини, пенсії, аліментів, відшкодування заподіяної шкоди, страхового відшкодування;
- валюта від здійснення уповноваженим банком за дорученням власника рахунка операцій з обміну валюти відповідно до нормативно-

правових актів Національного банку України з питань торгівлі іноземною валютою та умов договору банківського рахунку;

- валюта, перерахована власнику рахунка за виконане ним зобов'язання за боржника за договором поруки;

- валюта, перерахована з рахунка торговця цінними паперами у випадках, визначених нормативно-правовими актами Національного банку України, що регулюють здійснення іноземних інвестицій в нашу державу;

- валюта, що була раніше помилково (надмірно) перерахована з цього рахунка.

З поточного рахунка в іноземній валюті за розпорядженням фізичної особи-резидента або за його дорученням проводяться такі операції:

а) в іноземній валюті:

- перерахування за межі нашої держави через кореспондентські рахунки уповноважених банків України та кореспондентські рахунки банків-нерезидентів, відкриті в уповноважених банках нашої держави, відповідно до Правил здійснення переказів іноземної валюти;

- перерахування на інвестиційний рахунок нерезидента-інвестора в нашої держави або на його рахунок в іноземному банку з урахуванням вимог нормативно-правових актів Національного банку України, що регулюють здійснення іноземних інвестицій у нашу державу;

- виплата готівкою;

- виплата платіжними документами;

- перерахування в межах України на рахунок іншої фізичної особи-резидента;

- перерахування на власний поточний або власний вкладний (депозитний) рахунок в іноземній валюті;

- продаж на міжбанківському валютному ринку України для подальшого зарахування на рахунок у національній валюті;

- перерахування коштів для здійснення операцій, передбачених відповідною індивідуальною ліцензією або реєстраційним свідоцтвом Національного банку України;

- перерахування власником рахунка коштів за операціями з ощадними (депозитними) сертифікатами;

- купівля наперед оплачених платіжних карток міжнародних платіжних систем;

– перерахування коштів для погашення заборгованості за отриманим кредитом в іноземній валюті (у тому числі проценти, комісійні, неустойка відповідно до законодавства України);

– перерахування власником рахунка кредитором для виконання зобов'язань за боржника за договором поруки;

– обмін валюти за дорученням власника рахунка відповідно до нормативно-правових актів Національного банку України з питань торгівлі іноземною валютою та умов договору банківського рахунка з одночасним зарахуванням обмінної іноземної валюти на рахунок цієї фізичної особи;

– перерахування за межі України нерезиденту як відшкодування за виконане ним зобов'язання за гарантією, договором поруки;

– повернення помилково (надмірно) отриманих коштів;

б) у грошовій одиниці України:

– виплата готівкою у грошовій одиниці України (купівля іноземної валюти здійснюється за курсом уповноваженого банку, що діє на день здійснення операції).

Порядок відкриття рахунків нерезидентам-інвесторам і використання коштів за цими рахунками.

Відкриття інвестиційного рахунку в національній або іноземній валюті здійснюється таким чином. Особи (особа), які (яка) відкривають рахунок, мають:

1) пред'явити паспорт або документ, що його замінює, і документи, що підтверджують їх повноваження. Фізичні особи-резиденти додатково пред'являють документ, виданий відповідним органом державної податкової служби, що засвідчує присвоєння їм ідентифікаційного номера платника податків;

2) подати документи (копії документів, засвідчені в установленому порядку) за переліком, нормативно-правовими актами НБУ.

На підставі цих документів уповноважений працівник банку здійснює ідентифікацію нерезидента-інвестора та осіб (особи), уповноважених від його імені розпоряджатися інвестиційним рахунком. Між банком та особою, уповноваженою нерезидентом-інвестором, укладається в письмовій формі договір банківського рахунку.

На інвестиційний рахунок в іноземній валюті зараховуються такі кошти:

- перераховані з-за кордону для здійснення інвестицій в Україну відповідно до нормативно-правових актів Національного банку, що регулюють здійснення іноземних інвестицій в Україну;

- перераховані з іншого власного поточного (у тому числі інвестиційного) рахунку, відкритого в уповноваженому банку України;

- у сумі процентів, нарахованих за залишками коштів на власному інвестиційному рахунку;

- доходи, прибутки та інші кошти, одержані нерезидентом-інвестором від здійснення інвестицій в Україну, у тому числі від спільної діяльності без створення юридичної особи;

- повернуті з власного вкладного (депозитного) рахунку, відкритого в уповноваженому банку України;

- раніше помилково перераховані інвестором з цього рахунку;

- повернуті внаслідок часткового або повного припинення нерезидентом здійснення інвестицій в Україну;

- валюта, куплена уповноваженим банком України на міжбанківському валютному ринку України у випадках, визначених нормативно-правовими актами Національного банку з питань торгівлі іноземною валютою.

На інвестиційний рахунок іноземного інвестора-юридичної особи в іноземній валюті можуть зараховуватися кошти, перераховані з поточного рахунку фізичної особи-нерезидента, відкритого в уповноваженому банку України, якщо іноземна інвестиція вноситься в готівковій формі.

З інвестиційного рахунку в іноземній валюті за дорученням власника рахунку проводяться такі операції:

- здійснення інвестицій в Україну (уключаючи реінвестиції) відповідно до нормативно-правових актів Національного банку, що регулюють здійснення іноземних інвестицій в Україну;

- розрахунки з митними органами у випадках, передбачених законодавством України;

- перерахування за кордон доходів, прибутків та інших коштів, отриманих від здійснення інвестицій в Україну, а також суми інвестиції в разі її припинення та коштів, повернутих з вкладних (депозитних) рахунків, відкритих в уповноважених банках України;

- сплата послуг уповноваженому банку, який обслуговує рахунок;

- перерахування коштів на власний інвестиційний рахунок, відкритий в уповноваженому банку України;
- перерахування коштів на власний вкладний (депозитний) рахунок, відкритий в уповноваженому банку України;
- перерахування доходів, прибутків та інших коштів, отриманих інвестором-фізичною особою від здійснення інвестицій в Україну, на власний поточний рахунок фізичної особи-нерезидента, відкритий в уповноваженому банку України;
- продаж на міжбанківському валютному ринку України з метою подальшого зарахування на інвестиційний рахунок нерезидента-інвестора в національній валюті для здійснення інвестицій в Україну;
- повернення помилково отриманих коштів.

Іноземний інвестор-юридична особа може перерахувати з цього рахунку кошти на поточний рахунок фізичної особи-нерезидента, відкритий в уповноваженому банку України, якщо іноземна інвестиція вносилася в готівковій формі.

Запитання для самоконтролю

1. Які існують різновиди поточних валютних операцій?
2. У чому полягає суть форвардних валютних операцій?
3. Які основні відмінності валютних “свопів” від інших конверсійних операцій?
4. Дайте визначення поняття “валютні ф’ючерси”.
5. Здійсніть порівняльну характеристику форвардних та ф’ючерсних валютних операцій.
6. Розкрийте зміст валютних опціонних операцій.
7. Які існують різновиди валютних опціонів?
8. У чому полягають відмінності валютних опціонів від інших різновидів строкових валютних операцій?
9. Що таке валютний арбітраж?
10. Які існують різновиди валютних арбітражних операцій?
11. Розкрийте зміст акредитивної форми міжнародних розрахунків.
12. Які існують різновиди акредитивів у практиці міжнародних розрахунків?
13. Назвіть переваги та недоліки акредитивної форми міжнародних розрахунків.
14. У чому полягає суть інкасової форми міжнародних розрахунків?
15. Назвіть переваги та недоліки інкасової форми міжнародних розрахунків.
16. Охарактеризуйте банківський переказ як форму міжнародних розрахунків.
17. Охарактеризуйте основні різновиди банківських валютних рахунків.
18. Які операції можуть здійснюватись за валютними рахунками юридичних та фізичних осіб в Україні?

РОЗДІЛ 15

НЕТОРГОВЕЛЬНІ ОПЕРАЦІЇ БАНКІВ В ІНОЗЕМНІЙ ВАЛЮТІ

15.1. Операції з готівковою іноземною валютою

Операції з готівковою іноземною валютою є різновидом банківських конверсійних операцій, що охоплюють:

- купівлю у фізичних осіб-резидентів і нерезидентів готівкової іноземної валюти за готівкові гривні;
- продаж фізичним особам-резидентам готівкової іноземної валюти за готівкові гривні;
- зворотний обмін фізичним особам-нерезидентам невикористаних готівкових гривень на готівкову іноземну валюту;
- купівлю-продаж дорожніх чеків за готівкову іноземну валюту, а також купівлю-продаж дорожніх чеків за готівкові гривні;
- конвертацію (обмін) готівкової іноземної валюти однієї іноземної держави на готівкову іноземну валюту іншої іноземної держави;
- прийняття на інкасо банкнот іноземних держав.

Ці операції здійснюються через обмінні пункти, які переважно є структурними одиницями комерційних банків і мережа яких становить основу функціонування готівкового валютного ринку країни. Організація роботи обмінних пунктів здійснюється з метою забезпечення належного рівня валютного обслуговування фізичних осіб-резидентів і нерезидентів.

Пункт обміну іноземної валюти – це структурна одиниця, яка відкривається банком (фінансовою установою), у тому числі на підставі агентських договорів з юридичними особами-резидентами, а також національним оператором поштового зв'язку, де здійснюються валютно-обмінні операції для фізичних осіб-резидентів і нерезидентів з дотриманням вимог нормативно-правових актів Національного банку України. Відкривати пункти обміну для здійснення готівкової торгівлі валютою можуть банки, що отримали банківську ліцензію та письмовий дозвіл Національного банку України на здійснення неторговельних операцій з валютними цінностями.

Агент – юридична особа-резидент, внесена до Державного реєстру фінансових установ, або юридична особа, яка не є фінансовою

установою, котра має право надавати фінансові послуги з обміну валют у порядку, встановленому законодавством України, і котра уклала агентський договір з банком про здійснення від імені банку та за рахунок коштів банку валютно-обмінних операцій з іноземною валютою через пункти обміну іноземної валюти.

Банк укладає договір про відкриття пункту обміну валюти з агентом-фінансовою установою або юридичною особою, котра не є фінансовою установою, статутний капітал якого становить не менше, ніж 250 000 грн. та установчими документами якого передбачено надавати фінансові послуги з обміну валют, і подає протягом трьох робочих днів з дати укладення договору до територіального управління НБУ нотаріально засвідчену копію цього договору на погодження. До копії договору додаються:

- заява про погодження агентського договору;
- нотаріально засвідчена копія установчих документів агента;
- копія свідоцтва про реєстрацію фінансової установи, яка має право надавати фінансові послуги з обміну валют.

Територіальне управління протягом 14 робочих днів з дати надходження нотаріально засвідченої копії договору з агентом і відповідних документів розглядає їх та приймає рішення про погодження або відмову в погодженні цього договору. Підставою для відмови в погодженні договору з агентом може бути:

- відсутність одного з необхідних документів;
- невідповідність положень договору вимогам законодавства України;
- порушення агентом валютного законодавства протягом останніх шести місяців, які передують дню звернення.

Територіальне управління НБУ на своєму бланку видає банку висновок про погодження або відмову в погодженні договору з агентом.

Банки для реєстрації пунктів обміну валюти подають до територіального управління НБУ такі документи:

- 1) заяву про відкриття пункту обміну валюти;
- 2) інформацію банку про:
 - наявність одного або кількох технічних засобів для визначення справжності банкнот іноземних держав та дорожніх чеків;
 - наявність довідників для визначення справжності банкнот і довідкових матеріалів для визначення справжності дорожніх чеків;

- наявність реєстратора розрахункових операцій (РРО);
- забезпечення сейфом для зберігання валютних цінностей та бланків суворого обліку;

3) копію документа, який дає право на розміщення пункту обміну валюти в певному місці (власність, оренда);

4) копію висновку територіального управління про погодження агентського договору, укладеного банком з агентом, якщо пункт обміну валюти банку працюватиме на підставі агентського договору;

5) інформацію про відповідність приміщення пункту обміну валюти вимогам нормативно-правових актів Національного банку України щодо технічного стану й організації охорони.

Територіальне управління протягом 14 робочих днів з дати надходження поданих банком документів розглядає їх і приймає рішення про реєстрацію пункту обміну валюти або про відмову в його реєстрації.

Курси купівлі та продажу іноземних валют за гривні у касі банку, а також у пунктах обміну валюти встановлюються щоденно до початку робочого дня згідно з наказом (розпорядженням) керівника банку або відповідним розпорядженням заступника керівника банку. При цьому в касі банку та у пунктах обміну валюти, розташованих за різними адресами, в один і той самий робочий день можуть бути встановлені різні значення курсів купівлі та продажу іноземних валют. Однак у пункті обміну валюти, в якому працюють одночасно кілька касирів, не може встановлюватися кілька різних значень курсів купівлі та продажу іноземних валют.

Банк один раз протягом робочого дня може змінювати курси купівлі та продажу іноземних валют, що були встановлені на початок робочого дня у власних пунктах обміну валюти, лише за умови зміни касирів і тільки до 20-ї години.

Касир під час здійснення валютно-обмінних операцій повинен перевіряти справжність та наявність ознак платіжності пред'явлених банкнот іноземних держав і дорожніх чеків. Робочі місця касирів для цього мають бути обладнані приладами для контролю за справжністю та для визначення ознак платіжності банкнот іноземної валюти і дорожніх чеків, відповідними нормативно-правовими актами, довідниками та інформацією щодо банкнот іноземної валюти, які є законним платіжним засобом на території відповідної іноземної держави, основних елементів їхнього захисту, про терміни обміну банкнот іноземної валюти, що

вилучаються з обігу банками-емітентами. Банкам забороняється встановлювати обмеження щодо номіналу і року емісії банкнот іноземної валюти, що є законним платіжним засобом на території відповідної іноземної держави, з якою здійснюються валютно-обмінні операції, крім тих, що встановлюються Національним банком України.

Операції з конвертації фізичним особам-резидентам готівкової іноземної валюти в іншу іноземну валюту на суму, що перевищує 15 000 гривень за офіційним курсом гривні до цієї валюти на день проведення операції, здійснюються лише через касу банку після пред'явлення документа, який засвідчує особу із зазначенням у квитанції прізвища, імені, по батькові; а на суму, що перевищує 50 000 грн., – із зазначенням у квитанції таких реквізитів: прізвища, імені, по батькові, серії та номера паспорта (іншого документа, який засвідчує особу), дати видачі й органу, що його видав, місця проживання та ідентифікаційного номера.

15.2. Операції банків з дорожніми чеками

Операції з дорожніми чеками передбачають купівлю-продаж дорожніх чеків за готівкову іноземну валюту та купівлю-продаж дорожніх чеків за готівкові гривні.

Дорожній чек – паперовий розрахунковий документ, що виражений в іноземній валюті та використовується як засіб міжнародних розрахунків неторговельного характеру і є грошовим зобов'язанням чекодавця виплатити зазначену в чеку суму чекодержателю (власнику), підпис якого проставляється в зазначеному місці під час продажу.

Банки, які згідно з чинним законодавством мають спеціальний дозвіл Національного банку України на ввезення бланків дорожніх чеків у нашу державу, мають право укласти угоди з іншими банками-резидентами для подальшої їхньої реалізації в Україні. Операції з купівлі (сплати) та продажу дорожніх чеків (обмін готівкової іноземної валюти на чеки в іноземній валюті) здійснюються банком за іноземну валюту I групи Класифікатора або за гривні.

Основними реквізитами дорожнього чека є:

- назва документа – «дорожній чек» («travelers cheque»);
- назва компанії-емітента, що випустила чек: «American Express», «Visa», «Thomas Cook», «Citi Corp.», «Bank of America», «Swiss Bakers» «Travelers Cheques» тощо;

- підписи уповноважених осіб компанії емітента;
- номінал та назва іноземної валюти;
- серія і номер;
- місце для підпису особи, яка має намір купити чек;
- місце для підпису чекодержателя при сплаті чека.

Термін дії дорожніх чеків не обмежений, дата й місце його заповнення зазначаються в інформаційному повідомленні про продаж дорожнього чека. Дорожні чеки емітуються в певному номіналі та виписуються здебільшого на одного власника, рідше – на двох.

До основних переваг дорожніх чеків відомих емітентів належать такі:

- вони забезпечують максимальну безпеку коштів під час ділових поїздок і подорожей, при зберіганні їх удома;
- дорожні чеки приймаються як гарантія грошового забезпечення при видачі віз посольствами багатьох країн світу;
- вони приймаються до сплати у банках, представництвах компанії «American Express», а також в усіх найбільших туристичних агентствах;
- вони можуть безпосередньо використовуватися для сплати товарів і послуг у готелях, ресторанах та магазинах в усьому світі.

В Україні операції банків з продажу дорожніх чеків клієнтам здійснюються:

а) фізичним особам-резидентам:

- касою банку в межах сум, встановлених нормативно-правовими актами Національного банку України;
- пунктом обміну валюти банку на суму до 1000 дол. США або на її еквівалент в іншій іноземній валюті.

Операції з продажу дорожніх чеків фізичній особі-резиденту здійснюються після пред'явлення цією особою касиру каси банку або пункту обміну валюти паспорта громадянина України чи довідки на проживання особи, яка мешкає в нашій державі, але не є громадянином України, та проїзного документа особи без громадянства для виїзду за кордон або паспорта для виїзду за кордон;

б) фізичним особам-нерезидентам:

- лише касою банку в межах сум, встановлених нормативно-правовими актами Національного банку України.

Операції з продажу дорожніх чеків фізичній особі-нерезиденту здійснюються після пред'явлення цією особою уповноваженому

працівнику банку паспорта або іншого документа, що посвідчує особу, і за наявності підтверджених документів про джерела походження іноземної валюти у нерезидента;

в) юридичним особам-резидентам та представництвам юридичних осіб-нерезидентів для їхніх працівників, які від'їжджають за кордон у службове відрядження, за рахунок коштів, що обліковуються на поточному рахунку юридичної особи-резидента і представництва юридичної особи-нерезидента, лише через каси банків.

Після продажу дорожніх чеків клієнти у присутності працівника банку ставлять свій підпис на повідомленні про їхній продаж і на кожному чеку у визначеному іноземною компанією-емітентом місці («Thomas Cook» – на лінії в нижньому лівому кутку; «American Express» – на лінії у верхньому лівому кутку; «Visa» – на лінії у верхньому правому кутку і т. ін.). Дорожні чеки сплачуються лише власнику чека, зразок підпису якого є на чеку, після ідентифікації підпису в присутності уповноваженого працівника банку (установи) і тільки в повній сумі, зазначеній у чеку.

Операції з купівлі (сплати) дорожніх чеків у фізичної особи (резидента і нерезидента) здійснюються на суму:

- до 3000 дол. США або на її еквівалент в іншій іноземній валюті касами банків чи пунктами обміну валюти банку;
- понад 3000 дол. США або на її еквівалент в іншій іноземній валюті тільки касами банків.

У пунктах обміну валюти банку операції з купівлі дорожніх чеків у фізичної особи здійснюються на суму:

- до 1000 дол. США або на її еквівалент в іншій іноземній валюті на бажання цієї особи за готівкові гривні або за іноземну валюту;
- понад 1000 дол. США, але не більше, ніж 3000 дол. США або на її еквівалент в іншій іноземній валюті лише за готівкові гривні.

Не приймаються до сплати дорожні чеки без підпису їхнього власника, що ставиться в зазначеному місці відповідно до правил, встановлених емітентом.

Під час купівлі дорожніх чеків уповноважений працівник банку чи пункту обміну валют банку:

- 1) перевіряє паспорт або інший документ, що посвідчує особу, а також відсутність на дорожніх чеках виправлень або написів, які заважають прочитанню першого підпису власника;

2) перевіряє реквізити дорожніх чеків на наявність захисних елементів дорожніх чеків (перевірити дійсність чеків можна за каталогом іноземної компанії-емітента «Оригінальні банкноти країн світу і основні дорожні чеки» та зразками бланків чеків) і першого підпису чекодавця у відповідному місці;

3) перевіряє відповідність першого підпису чекодержателя на дорожніх чеках його підпису в паспорті або іншому документі, що посвідчує особу;

4) з'ясовує назву іноземної валюти, яку чекодержатель бажає одержати за дорожніми чеками;

5) стежить за тим, як і де чекодержатель ставить другий підпис на дорожніх чеках згідно з правилами, встановленими емітентом;

6) у разі виникнення будь-яких сумнівів щодо дійсності підпису пропонує чекодержателю:

- підписати дорожні чеки втретє на зворотному боці та записує паспортні дані;

- надати повідомлення про продаж дорожніх чеків, де зазначено їх кількість, серію, номер, назву іноземної валюти, номінал і загальну суму, а також є підпис чекодержателя.

У разі виявлення невідповідності підписів чекодержателя дорожні чеки до сплати не приймаються.

Сплачені дорожні чеки зберігаються у сховищі банку, формуються у пакети і відправляються платникам, з якими укладені угоди, для отримання відшкодування за цими чеками в іноземній валюті I групи Класифікатора. Разом з пакетами чеків відправляються такі супровідні документи: листи, інкасові інструкції, які оформлюються відповідно до вимог платника, та ін. Відшкодування втрачених чекодержателями дорожніх чеків здійснюється банком на підставі укладених угод з емітентом дорожніх чеків.

15.3. Міжнародні перекази коштів фізичних осіб

Однією з важливих послуг з валютного обслуговування приватних клієнтів є міжнародні перекази коштів фізичних осіб, за допомогою яких здійснюються платежі за неторговельними операціями. Українська банківська практика передбачає здійснення міжнародних переказів коштів

фізичних осіб як з використанням поточних рахунків, так і без їхнього відкриття. Згідно з чинним режимом проведення цих операцій, фізична особа для здійснення переказу має подати до банку такі документи:

- платіжне доручення або заяву на переказ готівки, або документ відповідної платіжної системи на відправлення переказу;
- паспорт або документ, що його замінює;
- документи, які підтверджують наявність підстав для здійснення переказу за межі України (підтвердні документи).

Підтвердними документами для фізичних осіб-резидентів є договори (контракти), рахунки-фактури, листи-розрахунки чи листи-повідомлення юридичних осіб-нерезидентів, повноважних органів іноземних країн, листи адвокатів або нотаріусів іноземних країн, позовні заяви, запрошення (виклики), документи про родинні стосунки та інші підтвердні документи, що використовуються в міжнародній практиці. Підтвердні документи (крім документів про родинні стосунки) мають містити такі реквізити: повну назву і місцезнаходження отримувача, назву банку та реквізити рахунка, на який здійснюється переказ, назву валюти, суму до сплати й призначення платежу. Для фізичних осіб-нерезидентів підтвердними документами є документи, що підтверджують джерела походження готівки. Не допускається подання підтвердних документів, роздрукованих з мережі Інтернет.

Під час здійснення переказів фізичними особами-резидентами і нерезидентами на оригіналах підтвердних документів робиться відмітка банку, яка має містити дату здійснення переказу, суму перерахованої іноземної валюти і засвідчуватися підписом відповідального працівника валютного підрозділу та відбитком його особистого штампа або штампа цього підрозділу чи печатки банку. Копії з оригіналів документів, на яких зроблена зазначена відмітка, а також копії документів про родинні стосунки зберігаються в документах дня.

Для отримання переказу фізична особа має подати до банку такі документи:

- заяву на видачу готівки або документ, установлений відповідною платіжною системою на одержання переказу;
- паспорт або документ, що його замінює.

Відповідно до нормативно-правових актів Національного банку України фізичні особи-резиденти можуть здійснювати за межі нашої держави перекази іноземної валюти:

а) у сумі, що в еквіваленті не перевищує 15 000 грн. в один операційний (робочий) день, – з поточного рахунка в іноземній валюті або без його відкриття (на бажання клієнта) без підтвердних документів;

б) у сумі, що в еквіваленті перевищує 15 000 грн. в один операційний день, – винятково з поточного рахунка в іноземній валюті на підставі підтвердних документів.

У разі виїзду за кордон на постійне місце проживання громадяни можуть здійснювати за межі України перекази іноземної валюти з власних поточних рахунків без обмеження суми. Підставою для зазначених переказів є пред'явлення паспорта громадянина України для виїзду за кордон (для осіб без громадянства – документа, що посвідчує особу) з відміткою про виїзд на постійне місце проживання із зазначенням країни виїзду. Копії сторінок паспорта або документа, що посвідчує особу, де зазначені прізвище, ім'я, по батькові (за наявності) та відмітка про виїзд на постійне місце проживання, зберігаються в документах дня банку.

Фізичним особам-нерезидентам дозволяється без відкриття поточних рахунків в іноземній валюті переказувати за межі України суму, що не перевищує в еквіваленті 15 000 грн. в один операційний (робочий) день, на підставі документів, які підтверджують джерела походження іноземної валюти. Перекази в іноземній валюті за межі України з поточних рахунків фізичних осіб-нерезидентів здійснюються без обмеження суми.

Зарахування на поточні рахунки фізичних осіб-резидентів і нерезидентів переказів із-за кордону та подальша їхня виплата з цих рахунків здійснюються без обмеження суми. Іноземна валюта, переказана з-за кордону на користь фізичної особи-резидента і нерезидента для виплати готівкою без відкриття рахунку, може бути виплачена одержувачу в один операційний (робочий) день у сумі, що не перевищує в еквіваленті 50 000 грн. Якщо сума переказу (переказів) перевищує в еквіваленті 50 000 грн. то банк такий переказ (перекази) у повній сумі зараховує на поточний рахунок в іноземній валюті отримувача.

Банки зобов'язані здійснювати процедуру контролю в режимі реального часу за дотриманням клієнтами встановлених норм переказів коштів.

Якщо переказ здійснюється без відкриття поточного рахунка, то банк повинен вести журнал обліку здійснених в іноземній валюті переказів за межі України та виплати цих переказів (допускається ведення одного журналу для всіх здійснених (виплачених) переказів в іноземній валюті). Операції з переказу (виплати) коштів обов'язково фіксуються в цьому журналі у день їхнього здійснення.

Журнали ведуться у паперовій або електронній формі. В них обов'язково зазначаються:

- дата, сума і валюта переказу;
- прізвище, ім'я, по батькові (за наявності) особи, яка здійснює (отримує) переказ, її резидентність;
- адреса й мета переказу.

У разі переказу за межі України зазначаються також країна, у яку перераховуються кошти, найменування отримувача, на користь якого здійснюється переказ.

Якщо журнал ведеться у паперовій формі, то всі його сторінки мають бути пронумеровані прошнуровані, а остання сторінка журналу має засвідчуватися підписом керівника та головного бухгалтера банку (філії банку) відбитком печатки банку. Якщо журнал ведеться в електронній формі, то щодня роздруковуються сторінки з новими записами, які засвідчуються підписом відповідального працівника банку. Щомісяця роздруковані сторінки складаються за датами та формуються у брошури, які прошнуровуються, на першій сторінці зазначаються кількість сторінок, початкова й остання дати, остання сторінка брошури засвідчується підписами керівника і головного бухгалтера банку.

Сьогодні кошти в міжнародних системах грошових переказів передаються в електронному вигляді сучасними каналами передавання даних, що забезпечує високу швидкість переказу і надійність. Стандартний строк, необхідний для повного здійснення переказу, – від кількох хвилин до однієї доби. Тарифи за ці послуги коливаються, починаючи від 0,25% (у грошовому еквіваленті – від 25 дол.). Комісія за переказ звичайно залежить не від вибраної країни, в яку переказують гроші, а від вибраної клієнтом міжнародної системи переказу і від суми коштів, що переказують. Українським законодавством не встановлено межі мінімальної суми переказу, а максимальна сума обмежується залежно від його цілеспрямованості. В кожній системі переказів

передбачена надійна система безпеки, яка гарантує, що гроші будуть виплачені тільки вказаній відправником особі.

Українські банки на протязі останніх років значно активізували операції з міжнародних грошових переказів коштів фізичних осіб. Так, значна кількість банків є учасниками міжнародної платіжної системи «Western Union», яка на сьогоднішній день є найбільшою системою міжнародних грошових переказів у світі, представленою в 196 країнах. Ціла низка вітчизняних банків надає послуги з переказу коштів у системах «Money Gram» і «Анелік». Система «Money Gram» – один з лідерів на світовому ринку міжнародних грошових переказів, що є глобальною мережею, яка об'єднує 125 тис. сервісних точок у 170 країнах світу. Мережа міжнародної системи «Анелік» складається з більше ніж 80 тис. пунктів прийому і видачі переказів в усьому світі. Платня за здійснення грошового переказу в системі «Анелік» становить 3% від суми переказу, комісія у системі «Money Gram» визначається залежно від суми переказу відповідно до встановлених тарифів. Гроші у системі «Анелік» можна отримати протягом 24 годин, а швидкість проведення операції при переказі коштів у системі «Money Gram» займає 15 хвилин.

Запитання для самоконтролю

1. Що охоплюють себе операції з готівковою іноземною валютою?
2. Яким чином банки здійснюють операції з готівковою іноземною валютою?
3. Що таке пункт обміну іноземної валюти?
4. Яким чином здійснюється реєстрація пунктів обміну іноземної валюти?
5. Яким чином встановлюються курси купівлі та продажу в пунктах обміну іноземних валют?
6. Розкрийте зміст поняття “дорожній чек”.
7. Охарактеризуйте операції банків з дорожніми чеками.
8. Які ви знаєте основні реквізити дорожнього чека?
9. Які існують обмеження на операції з дорожніми чеками?
10. Яким чином можуть здійснюватись міжнародні перекази коштів фізичних осіб?
11. Які існують обмеження на операції з міжнародних переказів коштів фізичних осіб?

РОЗДІЛ 16

Міжбанківські операції в іноземній валюті

16.1. Організація торгівлі іноземною валютою на міжбанківському ринку

Становлення та розвиток валютного ринку України супроводжувались цілою низкою загальноекономічних складностей. Небачені темпи інфляції, тривалий спад виробництва і хронічний дефіцит платіжного балансу – це, безумовно, ті чинники, які у 90-х рр. ХХ ст. спричинили кардинальний вплив як на еволюцію валютного сегмента вітчизняного фінансового ринку, так і на такі його параметри, серед яких режим курсоутворення гривні, динаміка валютних курсів, обсяги торгів на ринку, механізм здійснення валютних операцій та ін. При цьому, починаючи з 2000 р., спостерігаються стійкі стабілізаційні тенденції у валютній сфері і, як наслідок, простежується динамічний розвиток валютного ринку України й валютних операцій комерційних банків.

У вітчизняних умовах торгівля іноземною валютою зосереджена на міжбанківському валютному ринку, що відповідає практиці економічно розвинених країн світу. Крім цього, право такої торгівлі в нашій державі закріплено законодавчо. Зокрема, у Декреті Кабінету Міністрів України «Про систему валютного регулювання і валютного контролю» зазначено: «Торгівля іноземною валютою на території України... здійснюється через уповноважені банки та інші фінансові установи, що одержали ліцензію на торгівлю іноземною валютою Національного банку України, виключно на міжбанківському валютному ринку України». Водночас у нашій державі існує доволі великий за обсягами готівковий валютний ринок, який також відіграє суттєву роль у вітчизняній валютній системі.

Хоча законодавством передбачена участь інших суб'єктів (за умов отримання відповідної ліцензії Національного банку України), провідними та найбільш активними учасниками міжбанківського валютного ринку виступають комерційні банки, які формують його кон'юнктуру і динаміку.

Згідно з чинними нормативно-правовими актами торгівлю іноземною валютою на міжбанківському валютному ринку України і на міжнародному валютному ринку дозволяється здійснювати винятково Національному банку України та суб'єктам ринку, якими є уповноважені

банки й уповноважені фінансові установи. Суб'єкти ринку мають право здійснювати купівлю та продаж іноземної валюти винятково на міжбанківському валютному ринку України, а також операції з обміну іноземної валюти як на міжбанківському валютному ринку нашої держави, так і на міжнародному валютному ринку відповідно до правил, які діють на цьому ринку, з урахуванням обмежень, встановлених чинними нормативно-правовими актами України.

Уповноважені банки, які отримали право відповідно до банківської ліцензії та письмового дозволу Національного банку України на здійснення операцій з валютними цінностями (генеральної ліцензії) відкривати кореспондентські рахунки у банках-нерезидентах в іноземній валюті й проводити операції за ними, зобов'язані купувати і продавати іноземну валюту самостійно без посередництва інших уповноважених банків. Банки мають право здійснювати власні операції за гривні у межах встановлених лімітів (нормативних значень) відкритої валютної позиції, у тому числі купувати іноземну валюту без наявності зобов'язань у цій валюті.

Комерційні банки в разі наявності в їхніх клієнтів зобов'язань за зовнішньоекономічними договорами в іноземній валюті мають право за згодою клієнта здійснювати за кошти клієнта купівлю іншої іноземної валюти, яка надалі на підставі договору банківського рахунка, що передбачає надання клієнту комісійних послуг, використовуватиметься для обміну на потрібну клієнту іноземну валюту на міжнародному валютному ринку. Ця вимога поширюється також на купівлю іноземної валюти для погашення зобов'язань за кредитними договорами, укладеними клієнтами із суб'єктами ринку з метою виконання зобов'язань за зовнішньоекономічними договорами у цій валюті.

Банки в разі продажу клієнтом іноземної валюти мають право за згодою клієнта здійснити обмін цієї валюти на міжнародному валютному ринку з подальшим продажем обмінюваної іноземної валюти. Уповноважені банки за дорученням клієнта-фізичної особи, який не є суб'єктом підприємницької діяльності України, відповідно до умов договору банківського рахунка (вкладу), мають право здійснювати одноразово протягом дня операції з обміну іноземної валюти 1-ї групи Класифікатора, що є на рахунку цього клієнта, з одночасним зарахуванням обмінюваної іноземної валюти на його рахунок.

Класифікатор іноземних валют та банківських металів – це нормативно-правовий документ Національного банку України, який здійснює розподіл валютних цінностей залежно від ступеня їхньої конвертованості на 3 групи:

1. Вільно конвертовані валюти, які широко використовуються для здійснення платежів за міжнародними операціями та продаються на головних валютних ринках світу і дозволяються для здійснення інвестицій в Україну, й банківські метали (1 група).

2. Вільно конвертовані валюти, які широко не використовуються для здійснення платежів за міжнародними операціями та не продаються на головних валютних ринках світу (2 група).

3. Неконвертовані валюти (3 група).

Комерційні банки, як й інші суб'єкти ринку, зобов'язані здійснювати торгівлю іноземною валютою на умовах «тод» (поставка валюти відбувається сьогодні), «том» (поставка валюти відбувається наступного робочого дня) або «спот» (поставка валюти відбувається на другий робочий день з дня укладення угоди). Крім цього, уповноважені банки мають право здійснювати валютні операції на умовах «форвард» для хеджування ризиків зміни курсу іноземної валюти щодо іншої іноземної валюти за умови, що обидві валюти є іноземними валютами 1-ї групи Класифікатора, а також операції на міжбанківському валютному ринку за гривні з іноземною валютою 1-ї групи Класифікатора на умовах «форвард» для хеджування ризиків зміни курсу іноземної валюти щодо гривні. Аналогічні операції за посередництвом комерційних банків можуть здійснювати й резиденти-суб'єкти зовнішньоекономічної діяльності.

Форвардні операції здійснюються у межах лімітів відкритої валютної позиції уповноваженого банку за умови, що довга (коротка) позиція банку за такими операціями становить не більше, ніж 10% регулятивного капіталу банку. До того ж ці операції виконуються у строк, що не перевищує один календарний рік. Форвардні валютні контракти укладаються на первинному ринку за стандартною формою, що відповідає чинному законодавству України. Покупцями та продавцями форвардних валютних контрактів можуть бути як банки-резиденти, так і банки-нерезиденти України.

Первинним продажем форвардного валютного контракту вважається така угода купівлі-продажу контракту, якій не передують інші

форвардний контракт, однією зі сторін котрого виступав покупець (продавець) цього контракту, і його предмет: сума іноземної валюти, дати постачання та здійснення платежу, що збігаються з цим форвардним контрактом.

За умови первинного продажу форвардного валютного контракту підлягають заповненню такі реквізити:

- номер контракту;
- місце і дата укладення;
- офіційні назви та реквізити сторін;
- вид і сума валюти, що є предметом укладення контракту;
- процентні ставки та курс валюти контракту;
- дати платежу і постачання валюти;
- інші реквізити, що визначають права й відповідальність сторін.

Зміни та доповнення до форвардного валютного контракту оформлюються у письмовій формі і з моменту підписання є невід'ємною частиною цього форвардного контракту.

Продаж (передача) зобов'язань за форвардним валютним контрактом іншим особам здійснюється продавцем лише за умови згоди покупця форвардного валютного контракту, в будь-який час до закінчення строку дії (ліквідації) форвардного контракту. Водночас такий продаж (передача) покупцем може бути здійснена без погодження з іншими сторонами форвардного контракту в будь-який час до закінчення строку дії (ліквідації) форвардного контракту.

Зміни до форвардного валютного контракту вносяться покупцем чи продавцем контракту в разі погодження обох сторін контракту. У змінах вказуються:

- номер та дата укладення контракту, до якого вносяться зміни;
- порядковий номер та дата внесення змін до контракту;
- реквізити та назва попереднього покупця (продавця) форвардного валютного контракту та особи, яка набуває його повноважень;
- ціна продажу форвардного валютного контракту;
- умови реалізації форвардного валютного контракту: дата постачання, строк здійснення платежу.

Розірвання угоди за форвардним валютним контрактом здійснюється при відмові від означеної угоди однієї зі сторін і згоді іншої

сторони або у випадках, передбачених чинним законодавством України. Претензії щодо виконання форвардного валютного контракту можуть бути пред'явлені лише емітентові цього форвардного валютного контракту.

Комерційні банки, як й інші суб'єкти міжбанківського валютного ринку, крім форвардних угод, не мають права проводити операції з іншими валютними деривативами (ф'ючерсами, опціонами).

На міжбанківському валютному ринку України заборонено здійснювати обмін іноземної валюти 1-ї групи Класифікатора на іноземну валюту 3-ї групи Класифікатора, і навпаки: обмін іноземної валюти 3-ї групи Класифікатора на іноземну валюту 1-ї групи Класифікатора.

Уповноважений банк має право купити в межах лімітів відкритої валютної позиції іноземну валюту за безготівкові гривні в Національного банку України виключно для забезпечення виконання заяв і доручень власних клієнтів (крім уповноважених банків) та здійснення власних операцій.

Суб'єкти ринку укладають між собою та з Національним банком договори про купівлю, продаж іноземної валюти за безготівкові гривні та підтверджують ці договори винятково під час функціонування Системи підтвердження угод.

Система підтвердження угод на міжбанківському валютному ринку України Національного банку України (надалі – Система підтвердження угод) – це комплекс організаційно-технічних засобів, який забезпечує підтвердження договорів (угод) про купівлю-продаж іноземної валюти й банківських металів за безготівкові гривні протягом часу, що встановлюється і змінюється на підставі постанови Правління Національного банку України.

Уповноважений банк вносить у заявку на участь у Системі підтвердження угод незадоволені потреби клієнтів, а також власні потреби щодо купівлі-продажу іноземної валюти та банківських металів за гривні. Заявка у паперовій формі підписується керівником і головним бухгалтером банку (або особами, які їх замінюють) та залишається на зберіганні у банку. Заявка в електронній формі подається до Національного банку України у встановлений ним строк. Національний банк України має право змінити термін подання Заявки, попередивши про це уповноважені банки не пізніше, ніж за два робочих дні до дня

запровадження відповідних змін. Банк не має права брати участь у Системі підтвердження угод без отримання підтвердження Національного банку України про прийняття заявки.

У заявці визначається за кожною іноземною валютою Класифікатора і за кожним видом банківських металів обсяг їхньої купівлі та/або продажу. В заявку на продаж вноситься лише іноземна валюта, яка є на рахунку клієнта або суб'єкта ринку на час подання заявки. Уповноважений банк має право під час функціонування Системи підтвердження угод замість зазначеної у заявці операції з іноземною валютою 1-ї групи Класифікатора здійснити аналогічну операцію з іншою іноземною валютою цієї самої групи Класифікатора, замість операції з валютою 2-ї та 3-ї груп Класифікатора здійснити аналогічну операцію з іншою іноземною валютою 2-ї або 3-ї групи Класифікатора. Банк не має права під час функціонування Системи підтвердження угод замість зазначеної у Заявці операції з банківськими металами здійснювати операцію з іноземною валютою.

Уповноважені банки мають право здійснювати взаємні розрахунки за операціями з купівлі-продажу іноземних валют і банківських металів за гривні лише за підтвердженими угодами. Підтвердженою вважається угода, за якою обидва її учасники під час функціонування Системи підтвердження угод отримали взаємні підтвердження засобами Системи підтвердження угод на вітчизняному міжбанківському валютному ринку Національного банку України. Угода, яка вже була підтверджена для одного з її учасників до зупинення Національним банком України функціонування Системи підтвердження угод, підтверджується засобами Системи підтвердження угод для іншого її учасника.

Якщо уповноваженим банком за три години до закінчення функціонування Системи підтвердження угод не повністю задоволені потреби клієнтів та потреби за власними операціями з купівлі-продажу іноземної валюти, то він має право звернутися до Національного банку України щодо купівлі-продажу в нього іноземної валюти за безготівкові гривні. На підставі аналізу внутрішнього валютного ринку з купівлі-продажу іноземної валюти Національний банк України за три години до закінчення функціонування Системи підтвердження угод може прийняти рішення щодо валютної інтервенції з визначенням суми купівлі/продажу іноземної валюти за відповідним курсом.

Для здійснення операції з купівлі-продажу іноземної валюти з Національним банком України уповноважений банк подає до Національного банку України не пізніше, ніж за три години до закінчення функціонування Системи підтвердження угод розгорнута заявка. Для здійснення операції з купівлі іноземної валюти ця заявка має містити інформацію за кожним видом валют та кожним клієнтом із зазначенням ідентифікаційного коду за ЄДРПОУ (або ідентифікаційного номера за ДРФО (за наявності)), суми, мети купівлі, а також курсу, за яким банк бажає здійснити операцію з купівлі іноземної валюти. Для здійснення операції з продажу іноземної валюти розгорнута заявка має містити інформацію за кожним видом валют і кожним клієнтом про суму операції, а також курс, за яким банк бажає продати Національному банку України іноземну валюту.

Уповноважений банк зобов'язаний перерахувати на поточний рахунок клієнта без його доручення кошти в іноземній валюті, зараховані на розподільчий рахунок, не пізніше, ніж на наступний банківський день після дня зарахування цих коштів на розподільчий рахунок. Банк також зобов'язаний за дорученням клієнта здійснювати продаж його власних коштів в іноземній валюті не пізніше, ніж за п'ять банківських днів, починаючи з дня списання цих коштів з поточного рахунка, цього клієнта. Обмеження щодо строку продажу іноземних валют не поширюється на іноземні валюти, які не належать до 1-ї групи Класифікатора, й на банківські метали або на внутрішньобанківський рахунок – за операціями продажу, що здійснюються в межах одного банку.

Комерційний банк, який обслуговує клієнта, має право за дорученням цього клієнта утримати комісійну винагороду в гривнях з коштів, отриманих від продажу іноземної валюти або банківських металів, без зарахування цієї комісійної винагороди на його поточний рахунок у національній валюті, якщо це передбачено в заяві про продаж іноземної валюти або банківських металів.

Банк зобов'язаний зарахувати гривневий еквівалент проданої на міжбанківському валютному ринку України іноземної валюти і банківських металів на поточний рахунок власника коштів не пізніше, ніж за два банківських дні, починаючи з дня зарахування відповідної суми у гривнях на кореспондентський рахунок цього уповноваженого банку.

Банк зобов'язаний під час функціонування Системи підтвердження угод зареєструвати валютну операцію за гривні на умовах «форвард», вказавши її обсяг та курс.

Комерційні банки мають право здійснювати торгівлю готівковою іноземною валютою з метою виконання власних зобов'язань і проведення валютно-обмінних операцій для фізичних осіб. Вони зобов'язані здійснювати купівлю іноземної валюти для проведення валютно-обмінних операцій з дотриманням встановлених Національним банком України граничних меж продажу готівкової іноземної валюти фізичним особам-резидентам.

Уповноважені банки мають право здійснювати для фізичних осіб обмін готівкової іноземної валюти 1-ї групи Класифікатора на безготівкову іноземну валюту цієї самої групи. Обмін готівкової іноземної валюти іншої групи Класифікатора на безготівкову іноземну валюту не здійснюється.

Банки мають право здійснювати торгівлю іноземною валютою за договірним обмінним курсом за кожною операцією, а також отримувати комісійну винагороду за здійснення торгівлі безготівковою іноземною валютою винятково у гривнях.

Як головний регулятор валютного ринку Національний банк України має право:

- змінювати час функціонування Системи підтвердження угод та/або термін подання заявки на участь у Системі підтвердження угод, попередивши про це суб'єктів ринку не пізніше, ніж за два робочих дні до часу зміни;

- наділяти уповноважену особу правом призупиняти функціонування Системи підтвердження угод з оголошенням технічної перерви;

- встановлювати для суб'єктів ринку граничні межі продажу готівкової іноземної валюти фізичним особам-резидентам;

- встановлювати граничний розмір маржі, на яку курс купівлі та продажу іноземної валюти може відхилятися від офіційного курсу гривні до іноземної валюти, що встановлюється Національним банком України, з метою недопущення безпідставних фінансових втрат населення і суб'єктів ринку, якщо події на міжнародному валютному ринку або інші негативно впливатимуть на міжбанківський валютний ринок України.

Крім цього, Національний банк України доводить до відома суб'єктів ринку курс, за яким він передбачає здійснення валютної інтервенції на міжбанківському валютному ринку нашої держави в день її проведення.

Однією з характерних рис вітчизняного валютного ринку є мізерна частка біржових операцій з деривативами, базовим активом яких є іноземна валюта. Перші торги валютними ф'ючерсами на Українській міжбанківській валютній біржі відбулися наприкінці 1997 р. і тривали до початку фінансової кризи 1998 р. Тоді, щоб уникнути дестабілізації валютного ринку, НБУ заборонив торгівлю ф'ючерсами. Ця заборона діяла п'ять років – до листопада 2003 р., коли телеграмою Національного банку України від 10 листопада 2003 р. було надано роз'яснення щодо відсутності заборони на проведення операцій з ф'ючерсними контрактами, базовим активом яких є курс або крос-курс іноземної валюти на біржовому сегменті валютного ринку нашої держави. У зв'язку з цим 17 листопада 2003 р. УМВБ оголосила про початок торгів валютними ф'ючерсними контрактами, базові активи яких – курси долара, євро, російського рубля та крос-курси євро щодо долара, євро щодо російського рубля і долара щодо російського рубля. Однак ні за першої, ні за другої спроб значної активності на ринку похідних валютних інструментів не спостерігалось, і валютні ф'ючерси поки що не набули належного розвитку в практичній діяльності вітчизняних банків.

Першу спробу торгівлі валютними опціонами було здійснено Центром термінових контрактів Української фондової біржі наприкінці 1994 р. Найбільшого поширення ці операції набули у першій половині 1995 р. завдяки активній роботі Української біржі опціонів і ф'ючерсів. Проте з часом активність використання опціонних угод на валютному ринку нашої держави знизилася і, незважаючи на окремі спроби відновити цей інструмент, опціонні угоди поширення у вітчизняній банківській практиці поки що не набули.

16.2. Організація кореспондентських відносин з іноземними банками

Для здійснення транскордонних платежів банки відкривають іноземні філії або рахунки у банках-кореспондентах за кордоном. Однак банки не можуть утримувати власні філії в усіх країнах, з якими їхні

клієнти мають ділові контакти, тому для співробітництва із закордонними банками вони встановлюють кореспондентські відносини.

У широкому значенні **кореспондентські відносини** – весь комплекс можливих форм співробітництва між банками. При виборі закордонного банку, який має функціонувати як банк-кореспондент, важливу роль відіграють його надійність і платоспроможність. У цьому питанні може допомогти інформація незалежних міжнародних рейтингових агентств, таких як «Standard and Poor's Corporation», «Moody's» у «Нью-Йорку» або «IBCA» «Europe's International Rating Agency» в Лондоні. Наявність широкої мережі кореспондентських рахунків надає банкам такі можливості:

- обмін інформацією про відповідні країни, їхній економічний і політичний стан;
- звернення за консультацією про торгові і правові звичаї безпосередньо до партнера у відповідній державі;
- отримання довідки про фірми-резиденти цих держав з метою консультації власних клієнтів;
- рекомендація третій особі партнера для можливого співробітництва;
- включення банка-кореспондента як посередника при різних формах кредитно-розрахункового обслуговування зовнішньоекономічних операцій.

Характерною рисою є те, що угоди про кореспондентські відносини укладаються на тривалі терміни, тому кількість банків-кореспондентів має відповідати обсягам комерційної діяльності банку. В іншому разі випадку існуватимуть невиправдані витрати на обслуговування цих рахунків, а також занадто високий рівень валютного ризику.

На практиці існують дві можливості оформлення кореспондентських відносин банків:

- із взаємним відкриттям рахунків як на одно-, так і на двосторонній основі (А-кореспонденти);
- без відкриття рахунків (Б-кореспонденти). В даному разі співпраця здійснюється на основі агентських угод, а для окремих операцій може залучатись третя кредитна установа.

Міжнародний кореспондентський рахунок – це рахунок, на якому відображено розрахунки, здійснені банком однієї країни за дорученням і за рахунок іншої на основі кореспондентської угоди. Банки

відкривають один одному рахунки, які поділяються на рахунки «Ностро» і «Лоро».

«Ностро» – це кореспондентський рахунок, відкритий на ім'я банку в закордонному банку-кореспонденті.

«Лоро» – рахунок закордонного банку-кореспондента, відкритий у вітчизняному банку.

«Востро» – рахунок закордонного банку-кореспондента, відкритий у третій кредитній установі.

У багатьох країнах світу на кошти, що містяться на рахунках «Ностро», відсотки не нараховуються, у зв'язку з чим банки намагаються тримати на рахунках мінімально допустимі залишки, розміщуючи тимчасово вільні кошти на світових ринках позичкових капіталів. Оскільки власник рахунка зобов'язаний знати щоденні залишки на своєму рахунку і його стан, то для нього складається виписка, яка відправляється через систему СБІФТ або телексом чи поштою. Надсилаються також повідомлення (авізо) за рахунком про проведення відповідних операцій, які містять всю інформацію, необхідну учасникам останніх.

Міжнародні кореспондентські відносини банків в Україні регламентуються Положенням про відкриття та функціонування кореспондентських рахунків банків-резидентів і нерезидентів в іноземній валюті та кореспондентських рахунків банків-нерезидентів у гривнях. Для відкриття кореспондентського рахунка в іноземній валюті чи гривні у вітчизняному банку іноземний банк (крім країн СНД і Балтії) подає такі документи:

- заява про відкриття рахунка;
- копія легалізованої ліцензії центрального банку країни (якщо це передбачено законодавством країни);
- копія легалізованого статуту банку (якщо це передбачено законодавством країни) або іншого документа відповідно до законодавства країни реєстрації банку;
- останній річний звіт (на дату складання, що передує даті подання заяви про відкриття рахунка);
- баланс на останню дату (на 1 число місяця, що передує даті подання заяви про відкриття рахунка);
- альбом зразків підписів;
- перелік банків-кореспондентів.

Уповноважений банк України після отримання документів інформує банк, який відкриває кореспондентський рахунок, про прийняте рішення. У разі прийняття позитивного рішення щодо відкриття рахунка банків-кореспонденту уповноважений банк надсилає поштою або передає через представника банку підписану Угоду про встановлення кореспондентських (відносин надалі – Угода). В Угоді обов'язково відображені такі питання:

1. Предмет Угоди.
2. Порядок ведення рахунка.
3. Обов'язки сторін.
4. Відповідальність сторін.
5. Вирішення спорів.
6. Чинність Угоди.
7. Особливі умови.
8. Підсумкові положення.
9. Реквізити сторін.
10. Тарифи.

В Угодах часто передбачається те, що банки беруть на себе зобов'язання щодо розшукування перерахованих, але не отриманих платежів. Угода має бути укладена у двох примірниках, підписана двома сторонами і завірена печатками банків.

Крім вказаної Угоди, сторони також можуть укласти:

- Угоду про обслуговування за акредитивною формою розрахунків;
- Угоду про прискорення розшуку платежів;
- Угоду про проведення міжбанківських операцій;
- Угоду про неторговельні операції згідно з чинним законодавством України та ін.

На відкритий кореспондентський рахунок банку-нерезидента в іноземній валюті зараховуються кошти, що надходять:

- на користь нерезидентів;
- на користь самого банку-нерезидента, у тому числі:
 - а) одержані банком нараховані відсотки, у тому числі за залишком коштів на кореспондентському рахунку, якщо це передбачено Угодою;
 - б) зарахування з власного кореспондентського рахунка в іноземній валюті, відкритого в іншому уповноваженому банку України;
- за міжбанківськими операціями:

а) з іншими банками-нерезидентами через їхні власні кореспондентські рахунки;

б) з уповноваженими банками України, які мають право на здійснення цих операцій згідно з відповідними пунктами ліцензії та письмового дозволу;

– у результаті купівлі на міжбанківському валютному ринку України згідно з чинним законодавством нашої держави та відповідно до порядку торгівлі валютними цінностями, встановленого Національним банком України;

– за неторговельними платежами згідно з чинним законодавством України;

– за іншими операціями, які не суперечать чинному законодавству України.

З кореспондентського рахунка здійснюються такі операції:

– платежі за дорученням клієнтів банків-нерезидентів:

а) на користь резидентів;

б) на користь нерезидентів;

– власні операції самого банку-нерезидента, у тому числі:

а) перерахування іноземної валюти за обслуговування кореспондентського рахунка, якщо це передбачено Угодою;

б) перерахування на власний кореспондентський рахунок, відкритий в іншому уповноваженому банку України;

– міжбанківські операції:

а) з іншими банками-нерезидентами через їхні власні кореспондентські рахунки;

б) з уповноваженими банками України, які мають право на здійснення цих операцій згідно з відповідними пунктами ліцензії та письмового дозволу;

– продаж іноземної валюти на міжбанківському валютному ринку України згідно з чинним законодавством нашої держави та відповідно до порядку торгівлі валютними цінностями, встановленого Національним банком України;

– перерахування за неторговельними операціями згідно з чинним законодавством України;

– інші операції, які не суперечать чинному законодавству України.

На уповноважені банки України покладено функції контролю за здійсненням операцій через кореспондентські рахунки банків в іноземній валюті та банків-нерезидентів у гривнях.

У разі отримання платіжних доручень від банку-нерезидента-власника кореспондентського рахунка для здійснення власних операцій уповноважений банк перевіряє:

- правомірність здійснення цих операцій;
- наявність у платіжному дорученні посилання на зовнішньоекономічний договір (угоду), що свідчить про правомірність операції;
- правильність оформлення платіжного доручення, в якому зазначаються такі обов'язкові реквізити: код операції, код країни; назва операції, назва країни й ін.

Уповноважені банки України відкривають кореспондентські рахунки у банках-нерезидентах в іноземній валюті у порядку, встановленому в країнах реєстрації цих банків.

У світовій банківській практиці організація роботи з ведення кореспондентських відносин з іноземними банками передбачає наявність переліку додаткових взаємних послуг, що надають переваги при здійсненні міжнародної комерційної діяльності. Зокрема, є поширеною багаторічна практика застосування овердрафту за кореспондентським рахунком. Крім цього, інтенсивно ведеться робота щодо налагодження постійно діючих інформаційних потоків на основі кореспондентських відносин, практикується оптимізація механізму здійснення операцій на ринку Forex і євроринках на основі впровадження передових інформаційних технологій та програмних продуктів при організації мережі кореспондентських відносин.

16.3. Основи фундаментального та технічного аналізу валютного ринку

На сьогодні існує дуже широкий асортимент валютних операцій, що провадяться комерційними банками у різних країнах. При цьому усі ці операції було би практично неможливо здійснювати без ефективного прогнозування динаміки валютних курсів. Аналіз курсових тенденцій сьогодні займає одне з центральних місць у діяльності валютних та зовнішньоекономічних департаментів банків і є одним з найбільш трудомістких завдань висококваліфікованих валютних дилерів.

Світова банківська практика сформувала два основних напрямки прогнозування трендів валютних курсів: фундаментальний та технічний

аналіз валютного ринку. Сфера їхнього застосування залежить від конкретних завдань, що стоять перед валютним трейдером при здійсненні тих чи інших кредитно-конверсійних операцій. Зокрема, технічний аналіз здебільшого застосовується при прогнозуванні короткострокових тенденцій руху обмінного курсу, тоді як фундаментальний аналіз став базою для виявлення середньо- та довгострокової динаміки курсів валют.

Фундаментальний аналіз.

Фундаментальні фактори є ключовими макроекономічними показниками стану національної економіки, які впливають на рівень валютного курсу, а отже, й на діяльність учасників валютного ринку. Міжнародні інформаційно-аналітичні агентства (Reuters, Bloomberg) регулярно публікують і транслюють спеціальними каналами зв'язку, а також поширюють через телебачення, Інтернет тощо статистичну й аналітичну інформацію, окремі прогнози основних економічних індикаторів розвинених країн. Переважно це дані макроекономічної статистики, які публікуються національними статистичними органами (наприклад, у США – статистичні бюро при міністерствах).

Отримані дані ретельно аналізуються дилерами й аналітичними відділами банків, та на їхній основі виробляються сценарії поведінки валютного курсу і тактика конверсійних операцій. звичайно на світових валютних ринках, де більшість операцій проводиться з американським долларом, найвагомий вплив мають дані з економіки США, що приводить до підвищення або зниження курсу долара що до решти валют. Можна виділити два тимчасових аспекти впливу фундаментальних факторів на валютний курс:

- довгостроковий вплив, тобто даний набір фундаментальних факторів визначає стан національної економіки, а отже, тренд зміни валютного курсу впродовж місяців і років. Таке прогнозування курсу використовується для відкриття стратегічних позицій. Для середньо- та довгострокового впливу враховуються статистичні індикатори за період понад місяць (квартал, рік);

- короткостроковий, тобто вплив опублікованого статистичного індикатора на курс валюти, що діє упродовж декількох годин або деколи хвилин. Наприклад, публікація даних про зниження дефіциту торгового балансу США з Японією здатна привести до деякого зростання курсу

долара до єни упродовж декількох годин. Короткостроковий вплив на курс роблять індикатори за короткі періоди (тиждень або місяць).

Валютні дилери, які приймають рішення про купівлю або продаж валюти після появи на екранах моніторів повідомлень про значення цього економічного індикатора, повинні миттєво відповісти на ряд запитань та прийняти певні рішення, від правильності яких залежатиме розмір прибутку або збитку банку.

У міжнародній практиці головними макроекономічними індикаторами, що беруться до уваги при здійсненні фундаментального аналізу валютного ринку, є такі:

1. Рівень безробіття (*Unemployment Rate*).

Фактор зайнятості може розглядатися у вигляді двох величин: або рівня безробіття (тобто процентне відношення числа безробітних до загальної чисельності працездатного населення), або як зворотний до нього показник чисельності працюючих. Показник безробіття публікується звичайно у відсотках (наприклад, unemployment rate = 8,6%); при цьому існує зворотна залежність зміни рівня безробіття та валютного курсу: чим нижчий рівень безробіття, тим вищим буде валютний курс, і навпаки.

Відповідно до сучасної економічної теорії не може бути досягнутий нульовий рівень безробіття (завжди існує сезонне, структурне, фрикційне безробіття). Тому макроекономічному стану повної зайнятості для індустриально розвинених країн відповідає рівень безробіття, що дорівнює приблизно 6%. Зміна зайнятості (зокрема, у США) характеризує показник до FP – Non-Farm Payrolls, тобто чисельність зайнятих у несільськогосподарських галузях економіки. Приріст показника NFP характеризує зростання зайнятості й веде до зростання курсу долара.

2. Валютний курс за паритетом купівельної спроможності (*Purchasing Power Parity Rate – PPP Rate*).

Курс за паритетом купівельної спроможності є ідеальним курсом обміну валют, розрахованим як середньозважене співвідношення цін для стандартного кошика промислових, споживчих товарів і послуг двох країн.

Метод визначення та корегування курсу відповідно до паритету купівельної спроможності валют характерний для системи фіксованих валютних курсів «золотий стандарт», бреттон-вудська система. В СРСР

до початку реформ у галузі валютного регулювання курс долара до рубля періодично визначався за методом паритету купівельної спроможності і потім щотижня корегувався залежно від коливання курсу долара до інших валют.

На сьогодні у довгостроковому аспекті (декілька років) ринковий валютний курс має тенденцію коливатися навкруги значення паритету купівельної спроможності, але сам паритет постійно перераховується відповідно до зміни рівня цін у порівнюваних країнах. Теорія паритету купівельної спроможності (ПКС) робить спробу звести разом економічні фактори, що пояснюють формування попиту і пропозиції валют та їхню динаміку.

Одне з фундаментальних понять, що взято за основу теорії ПКС, – це правило єдиної ціни: товари коштують однаково – куплені безпосередньо за іноземні валюти або після конвертації. Інакше кажучи, для кожного товару виконується такий вираз:

$$P_i(t) = S(t) \cdot P'_i(t),$$

де t – індекс моменту часу;

i – індекс товару;

$S(t)$ – поточний обмінний курс;

$P_i(t)$ – ціна товару в національній валюті;

$P'_i(t)$ – ціна товару в іноземній валюті.

У такому трактуванні правила єдиної ціни закладена гіпотеза нульових витрат обігу, відсутність торгових бар'єрів (як тарифних, так і нетарифних) та однорідність товарів. Правило єдиної ціни справджується лише у тому разі, якщо всі товари мають однакову вагу в обох країнах. Звідси випливає висновок: якщо структури економік не однакові, то й теорія ПКС неправильна, навіть якщо правило єдиної ціни справджується.

У релятивістській версії теорії ПКС беруться не абсолютні рівні цін, а їхні індекси. Таке формулювання є точнішим, ніж абсолютна версія цієї теорії. Проте й вона недостатньо обґрунтована, оскільки не зовсім виправдовує себе у тих випадках, коли структури виробництва і відносні ціни товарів у різних економіках змінюються. Однак на коротких проміжках часу теорія ПКС може давати достатньо адекватні пояснення тенденцій змін обмінних курсів.

Розрахунки ПКС широко практикуються для розробки національної економічної політики. Центральні банки покладаються на оцінки ПКС при

визначенні паритетів своїх валют. Особливе значення це має для управління реальним обмінним курсом національної валюти.

3. Валовий національний продукт (Gross National Product – GNP).

Валовий національний продукт є ключовим показником стану національної економіки й охоплює як складові елементи такі економічні індикатори:

$$GNP = C + I + G + X - M ,$$

де C – споживання (Consumption);

I – інвестиції (Investments);

G – державні витрати (Government Spendings);

X – експорт (Export);

M – імпорт (Import).

Існує пряма залежність між зміною показника ВВП та валютного курсу: зростання ВВП призводить до зростання валютного курсу, і навпаки. Логіка міркувань у даному разі є такою. Зростання ВВП означає покращення загального стану економіки, збільшення промислового виробництва, приплив іноземних інвестицій і зростання експорту. Збільшення зарубіжних інвестицій та експорту призводить до збільшення попиту на національну валюту з боку нерезидентів, що виявляється у зростанні курсу. Зростання ВВП, що продовжується протягом декількох років, може спровокувати «перегрів» економіки, зростання інфляційних тенденцій і, отже, посилюються очікування підвищення процентних ставок (як одного з головних антиінфляційних заходів), що також збільшує попит на валюту та веде до підвищення її курсу.

4. Інфляція (Inflation).

Рівень інфляції, або знецінення національної грошової одиниці, вимірюється у темпах зростання цін. Розрізняють два головних показники зміни рівня цін:

– PPI (Producer Price Index) – індекс зміни виробничих цін (на гуртові партії промислових товарів). Цей показник, обчислений у відсотках до попереднього періоду, є первинною ознакою інфляції, оскільки виробничі ціни включаються у споживчі ціни;

– CPI (Consumer Price Index) – індекс споживчих цін, який є безпосереднім показником рівня інфляції.

Рівень інфляції і зміна валютного курсу перебувають зворотної залежності: загострення інфляції призводить до зниження валютного

курсу, і навпаки. Значні рівні інфляції призводять до падіння попиту на національну валюту на валютних ринках, що зумовлюється такими головними факторами:

- бажання суб'єктів економіки якомога швидше позбутись валюти, що знецінюється;
- конвертація активів економічних агентів у іноземну валюту;
- скорочення обсягів кредитування економіки і, як наслідок, скорочення попиту банків на ресурси, номіновані у національній валюті.

5. Платіжний баланс (*Balance of Payments*).

Стан платіжного балансу країни впливає на валютний курс залежно від наявності активного чи пасивного сальдо. Активне сальдо платіжного балансу сприяє підвищенню обмінного курсу національної валюти, оскільки збільшується попит на неї з боку іноземних боржників для погашення їхніх зобов'язань перед національними експортерами і кредиторами. Пасивне сальдо платіжного балансу зумовлює зниження валютного курсу, оскільки зростає попит на іноземну валюту з боку національних боржників. Власне, дефіцит торговельного балансу означає низьку конкурентоспроможність національних товарів на зовнішніх ринках і підвищення попиту на іноземні товари на внутрішньому ринку країни, що призводить до зниження курсу її національної валюти, адже попит на іноземну валюту значно перевищує її пропозицію, зумовлюючи стійку тенденцію до зниження обмінного курсу.

Однак для країн, національна валюта яких є резервною (передусім США), дефіцит платіжного балансу може зумовлюватися потребою іноземних держав у збільшенні своїх валютних резервів або розширенні міжнародної торгівлі. За таких обставин навіть при дефіциті платіжного балансу курс американського долара може зростати.

6. Рівень реальних процентних ставок (*Real Interest Rates*).

У сучасних умовах цей фактор відіграє надзвичайно важливу роль, оскільки він визначає загальну прибутковість вкладень в економіку країни (відсоток за банківськими депозитами, прибутковість за вкладеннями в облігації, рівень середньої норми прибутку і т. ін.). Зміна процентних ставок та курсу валюти перебуває у прямій залежності: чим вищі процентні ставки, тим вищим буде валютний курс, і навпаки.

Аналізуючи цей фактор, валютні дилери, перш за все, звертають увагу на реальні процентні ставки, тобто номінальний відсоток за

вирахуванням відсотка інфляції. При цьому якщо номінальні ставки ростуть повільніше, ніж зростання інфляції і ВВП, то курс валюти може навіть знижуватись. При формуванні обмінних курсів двох валют ключове значення має різниця процентних ставок між двома країнами (процентний диференціал). Якщо у двох країнах зразково однаковий рівень реальних процентних ставок, що характеризує однакову прибутковість вкладень в економіку будь-якої з країн, то підвищення центральним банком однієї з країн рівня облікової ставки зумовить зсув прибутковості на користь вкладень у цій валюті, що призведе до збільшення попиту на валюту і зростання її курсу.

Технічний аналіз.

Технічний аналіз валютного ринку базується на прогнозуванні валютного курсу на основі використання кількісного аналізу наявних факторів. Технічні методи прогнозування охоплюють, як правило, обмежену базу даних про ті чи інші параметри розвитку економіки, від яких залежить обмінний курс (наприклад, процентні ставки міжбанківського ринку, зростання цін, динаміка попередніх змін різних видів валютних курсів – спотових, форвардних та ін.). Вивчення даних про попередні валютні котирування дає змогу виявити певні закономірності курсоутворення валют, а отже, показати ймовірні зміни обмінних курсів у майбутньому, причому як напрямки таких змін, так й їхні обсяги і швидкість. Відповідно до цієї концепції прогнозування майбутніх рівнів валютних котирувань залежить від їхньої динаміки в минулому.

Технічне прогнозування валютного курсу може спиратися на дві основні форми аналізу: 1) графічну; 2) статистичну.

Графічна форма аналізу базується на використанні різних таблиць, графіків, схем та діаграм, що відображають величину і рівень стабільності валютного курсу за період, який досліджується. Графічне відображення валютних курсів показує не лише їхню фактичну величину і нестабільність у минулі періоди, а й дає змогу екстраполювати тенденції, що намітились у динаміці курсоутворення на найближчу перспективу. При цьому різні графічні конфігурації («провали», «підйоми» і т. ін.) допомагають оцінити ймовірну подальшу поведінку валютних курсів. Різноманітні таблиці, графіки та схеми, власне, дають змогу «накласти» напрямки, які намітилися у динаміці валютного курсу, на найближчу перспективу та перевірити повторюваність часових циклів і графічних конфігурацій, що може допомогти

розібратися у подальшій поведінці обмінного курсу. Успіх графічного прогнозування залежить від того, чи можливо виявити повторювані зразки поведінки графіків, які можуть бути корисними для певних висновків щодо перспектив зміни валютного курсу.

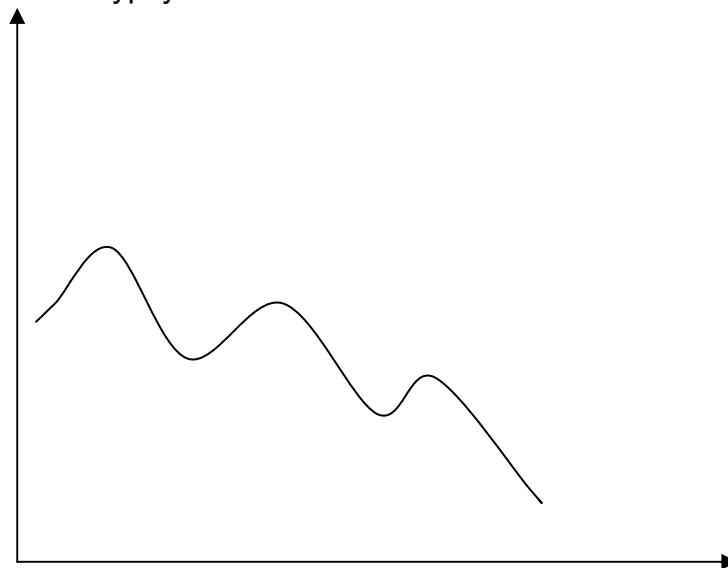
Пояснення такої передбачуваності криється у психології людей і принципах функціонування ринку. Приблизно однаковий набір факторів, які впливають на прийняття рішень про купівлю чи продаж валюти, приводить щоразу раз до схожого результату – виникнення закономірностей руху курсу валюти в умовах середньостатистичного ринку (позбавленого випадкових явищ). Однак навіть характер виникнення випадковостей та нескінченність їхніх варіантів, які діють іноді у протилежних напрямках, у теорії технічного аналізу формують низку стандартних закономірностей поведінки людей і динаміки валютного курсу.

Технічний аналіз, що базується на побудові графіків зміни валютних курсів у міжнародній практиці, отримав назву «аналіз чартів» (charts analysis), а технічні аналітики традиційно називаються чартистами (chartists). Прийнято розрізняти такі типи чартів-графіків:

1. Лінійний графік (line charts).

Значення курсу, зафіксовані точками через визначені інтервали, з'єднуються лінією, в результаті отримується графік руху курсу. При цьому горизонтальна вісь служить для відображення часу (інтервалів), а на вертикальній осі відкладаються значення валютного курсу (рис. 16.1).

Значення валютного курсу

Час (хвилини, години, дні, місяці)

Рис. 16.1. Схематичний приклад лінійного графіка валютного курсу.

2. Графік відрізків (bar charts).

Звичайно використовується для добових інтервалів при побудові графіків руху курсу за декілька місяців чи років, але можливе використання відрізків для будь-яких інтервалів. Для графіка руху курсу з добовими інтервалами застосовуються вертикальні відрізки, де верхня точка – це найвище значення валютного курсу протягом даної доби, нижня точка – найнижче значення курсу за добу, горизонтальна мітка на відрізку – значення курсу на закритті дня (рис. 16.2).

Рис.16.2. Схематичний приклад графіку відрізків валютного курсу

3. Графік «хрестиків і нулів» (points and figures).

Цей графік застосовується для позначення напрямів руху курсу валюти безвідносно до часу. При цьому використовуються такі символи:

X – підвищення курсу валюти на певне число пунктів;

O – пониження курсу валюти на певне число пунктів.

При побудові цього графіка враховуються тільки абсолютні зміни значень обмінного курсу (наприклад, на 10 пунктів) незалежно від того, через який часовий період відбулась ця зміна, тобто на графіку реально використовується тільки вертикальна вісь (рис. 16.3).

1,4520						X
1,4510						X
1,4500						X
1,4490	X		X			X*
1,4480	X	O	X	O	X	X
1,4470	X	O	X	O	X	X
1,4460	X	O		O	X	
1,4450	X	O			X	
1,4440	X	O*			X	
1,4430		O			X	
1,4420				O		

O* – сигнал продажу (sell);

X* – сигнал купівлі (buy).

Рис.16.3. Схематичний приклад графіка «хрестиків і нулів».

Колонка хрестиків показує підвищення курсу, а колонка нулів – пониження. При цьому якщо у разі чергового руху курсу вниз він опустився нижче від мінімального значення (low) при попередньому падінні, то для дилера це є сигналом про продаж валюти (sell signal) в розрахунку на подальше зниження курсу. Якщо при черговому підвищенні курсу він піднявся вище від попереднього максимального значення – це сигнал до купівлі валюти (buy signal).

4. Японські свічки (japanese candlestick charts).

Свічки звичайно використовуються для побудови графіків руху курсу з добовими інтервалами, оскільки подібно до відрізків вони характеризують значення валютного курсу в певний період часу – (як правило, одна доба).

Свічка представляє собою вертикальний циліндр (межі між курсом на початок дня і курсом на кінець дня), доповнений двома відрізками зверху і знизу (до точок максимального і мінімального значення курсу на дану добу). Порожній циліндр (yang) означає, що курс на початок дня був нижчим, ніж на закритті, тобто курс в цей день підвищувався; в зафарбованому циліндрі (yin) курс на початок дня був вищим, ніж на кінець дня, тобто знижувався на протязі дня (рис. 16.4, 16.5).

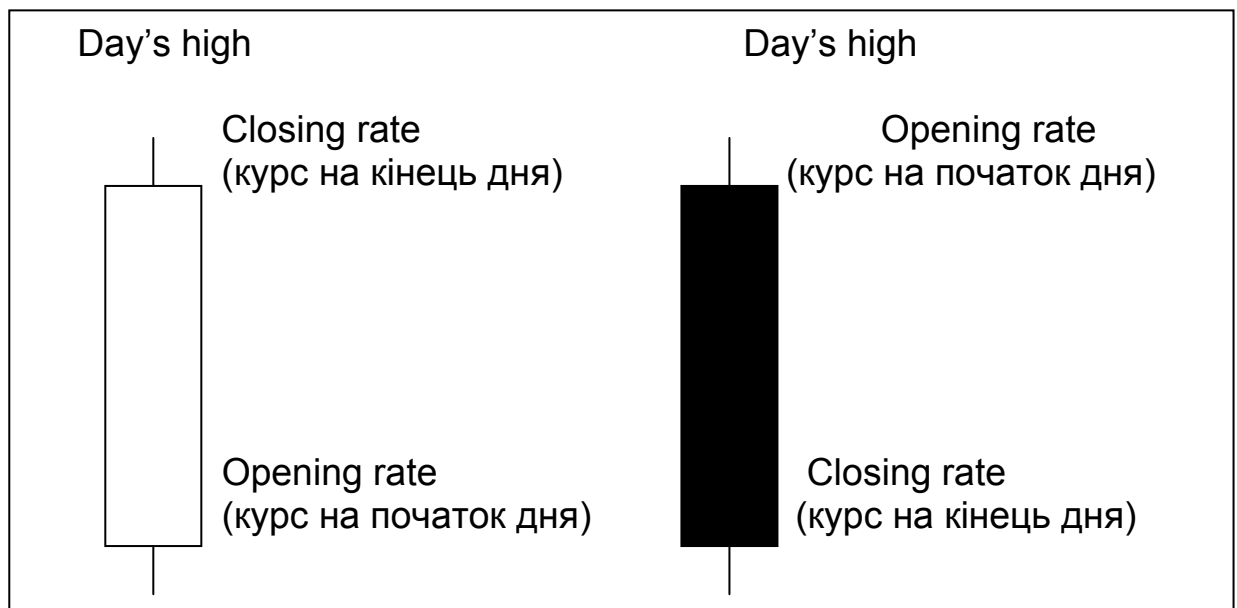

Рис. 16.4. Загальні принципи побудови японських свічок.

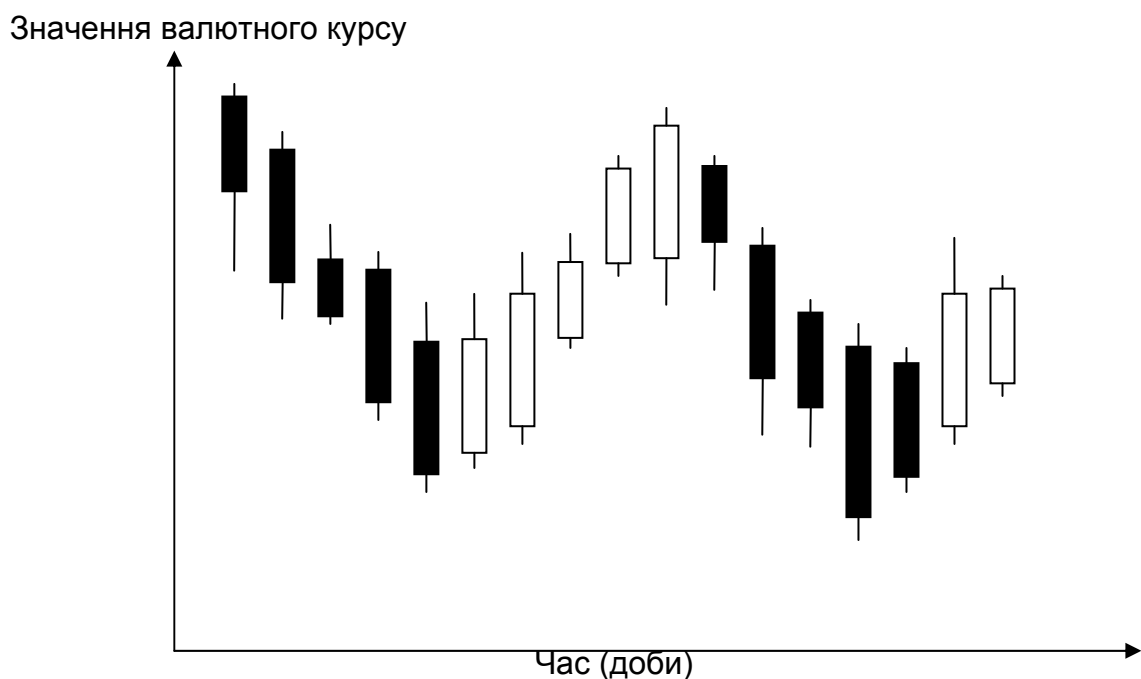

Рис. 16.5. Схематичний приклад графіка японських свічок.

Таким чином, сучасна практика сформувала доволі потужний методико-аналітичний інструментарій графічного аналізу валютного ринку. Водночас методи, які базуються на екстраполяції, передбачають допустимість продовження тенденцій розвитку того чи іншого явища (динаміки обмінного курсу), що склалися у минулому, на майбутнє. Однак будь-який суттєвий злам у тенденціях, які намітилися, виявляє нищівний вплив на якість прогнозування майбутньої величини валютного

курсу. Якщо тенденції зміни обмінного курсу в минулі періоди мають випадковий характер і не можуть бути чітко ідентифіковані й класифіковані, то вивчення минулих змін валютного курсу не стане корисним для прогнозування майбутніх його змін.

Статистична форма аналізу базується на використанні кількісних оцінок динаміки валютного курсу з урахуванням певних факторів, що на нього впливають. З цією метою спочатку визначається конкретний перелік факторів впливу на обмінний курс, за кожним з яких підбираються відповідні статистичні дані за період, що аналізується. За допомогою спеціальних числових методів знаходять коефіцієнти, які відображають взаємозв'язок між визначеними факторами і валютним курсом.

Цю взаємозалежність оцінюють за допомогою обчислювальної техніки, а за основу розрахунків беруть функцію, загальний вигляд якої можна зобразити так:

$$ER = k_0 + k_1 \cdot F_1 + k_2 \cdot F_2 + \dots + k_n \cdot F_n,$$

де ER – обмінний курс національної валюти;

F_1, F_2, \dots, F_n – фактори впливу на зміну обмінного курсу;

$k_0, k_1, k_2, \dots, k_n$ – коефіцієнти зв'язку між факторами впливу й обмінним курсом.

Розрахунок коефіцієнтів зв'язку між факторами впливу і валютним курсом є доволі складним завданням, оскільки вони фактично відображають значущість того чи іншого фактора для формування курсового співвідношення між національною валютою та іноземними валютами.

Для підвищення надійності прогнозу валютного курсу потрібен аналіз якомога більшої кількості факторів, що зумовлює виникнення проблеми збирання статистичних даних. Також важко оцінити ступінь залежності між обмінним курсом і факторами, які на нього впливають, а отже, важко достовірно виявити вплив зміни тих чи інших факторів на курсову динаміку. Тому цей метод більшою мірою застосовують як допоміжний при комплексному аналізі всіх факторів, які можуть сприяти точному прогнозуванню зміни валютного курсу.

У практичній діяльності валютних дилерів провідних банків світу завжди чітко враховується те, що достовірність прогнозів зміни обмінного курсу валюти може бути суттєво обмежена дією певних факторів. Серед них можна виділити такі:

На величину і динаміку обмінного курсу впливають усі фактори розвитку національної економіки, а в аналізі використовуються лише

деякі з них. Тому в разі суттєвого впливу неврахованого фактора впливу на валютний курс прогноз виявиться недостовірним.

Неможливо достатньо точно оцінити часовий лаг між дією того чи іншого параметра розвитку економіки і його реальним впливом на курс національної валюти.

Дуже важко оцінити вплив зовнішніх факторів на обмінний курс з урахуванням щораз більшої інтеграції економік країн світу, а отже, й більшої залежності валютного курсу від екзогенної дії (наприклад, спекулятивного тиску, фінансових криз та ін.), що важко піддається прогнозуванню.

Враховуючи наявність певних «вузьких місць» в існуючих методах аналізу валютного ринку – як технічному, так і фундаментальному, можна з упевненістю стверджувати, що тільки їхнє комплексне використання може сприяти підвищенню достовірності прогнозів майбутньої динаміки валютних курсів.

Застосування ефективних методів прогнозування обмінного курсу дає змогу адекватно оцінити перспективи розвитку тих економічних процесів, які так чи інакше пов'язані з валютними відносинами. Водночас це допомагає вибрати правильні стратегії діяльності на валютному ринку, в тому числі й щодо вибору найбільш оптимальних поточних та строкових валютних операцій, з метою досягнення належного рівня прибутковості й фінансової стійкості банку.

16.4. Управління валютним ризиком комерційного банку

Проблема валютного ризику вперше постала наприкінці 70-х рр. ХХ ст. після підписання Ямайської угоди, відповідно до якої була офіційно здійснена демонетизація золота і введений режим вільного курсоутворення на базі плаваючих валютних курсів – флотинг. Найвищої гостроти ця проблема набула у 80-х рр. ХХ ст. і залишається актуальною в перспективі через різке збільшення обсягів міжнародних торгових та фінансових операцій, непрогнозовані коливання валютних курсів, збільшення масштабів валютних спекуляцій, що зумовлює різке підвищення залежності кінцевих фінансових результатів діяльності фінансово-кредитних установ від валютного ризику.

Валютний ризик – це можливість грошових втрат суб'єктів валютного ринку через коливання валютних курсів. Він є різновидом ринкового ризику і залежить від того, наскільки банк підготовлений до

зміни ситуації на валютному ринку. З економічної точки зору такий ризик є наслідком незбалансованості активів і пасивів, що стосується кожної з валют, за термінами та сумами.

Валютна позиція банку – це співвідношення між сумою активів і позабалансових вимог у певній іноземній валюті та сумою балансових і позабалансових зобов'язань у цій самій валюті. Вона буває:

- відкрита – не дорівнює нулю, несе за собою додатковий ризик у разі зміни валютного курсу;
- відкрита довга – вартість активів та позабалансових вимог перевищує вартість пасивів і позабалансових зобов'язань у кожній іноземній валюті. Банк може зазнати втрат у разі збільшення курсу національної валюти щодо іноземної валюти;
- відкрита коротка – вартість пасивів та позабалансових зобов'язань перевищує вартість активів і позабалансових вимог у кожній іноземній валюті. Банк може зазнати додаткових втрат у разі збільшення курсу іноземної валюти щодо національної валюти;
- закрита – дорівнює нулю.

Головною причиною валютного ризику є коротко- і довгострокові коливання обмінних курсів, які залежать від попиту та пропозиції валюти на національному і міжнародному валютних ринках. Крім цього, банки, що працюють на валютному ринку, можуть потерпати й від цілеспрямованих валютних спекуляцій.

Основними факторами валютного ризику для українських комерційних банків, що спричиняють високу волатильність курсів на внутрішньому валютному ринку, є:

- коливання курсів на світових валютних ринках;
- політична і загальноекономічна нестабільність;
- значні інфляційні очікування;
- вагомий обсяг спекулятивних операцій;
- недостатня прогнозованість валютно-курсової політики НБУ;
- дисбаланс у структурі національного валютного ринку, що полягає у недостатньому розвитку його строкового сегмента.

Валютний ризик за характером і місцем виникнення поділяється на три групи:

- операційний (трансакційний);
- трансляційний (бухгалтерський);
- економічний.

Операційний ризик пов'язаний з торговельними операціями, а також з грошовими угодами з фінансового інвестування та дивідендних платежів або отримання коштів в іноземній валюті у майбутньому.

Трансляційний (бухгалтерський) ризик пов'язаний з переоцінюванням активів, пасивів та прибутків у національну валюту, а також може виникати під час експорту чи імпорту інвестицій. Він впливає на показники балансу, що відображають звіт про одержані прибутки і збитки після перерахунків сум інвестицій у національну грошову одиницю. Врахувати трансляційний ризик можна під час складання бухгалтерської та фінансової звітності.

Економічний валютний ризик (конкурентно-валютний) пов'язаний з можливістю втрати доходів за майбутніми контрактами через зміну загального економічного стану як країн-партнерів, так і країн, де розташований банк.

У банківській практиці часто валютний ризик тісно пов'язаний з ризиками ліквідності, а саме з депозитним ризиком. Тому специфічним різновидом валютного ризику є **валютно-депозитний** ризик, пов'язаний з достроковим вилученням валютних депозитів при тимчасовому стрімкому зростанні курсу іноземної валюти.

Основою управління валютним ризиком є чітке визначення його кількісних характеристик, що дає змогу банкам застосовувати селективне управління, тобто страхувати тільки неприйнятний валютний ризик – ризик, ймовірність настання якого є дуже високою. Це пов'язано з тим, що на практиці валютний ризик існує при будь-якій валютній операції, але не всі вони ведуть до збитків, до того ж в обсягах, загрозливих для існування банку.

Першим кроком до управління валютним ризиком усередині структури банку є встановлення лімітів на валютні операції. У світовій практиці застосовуються й інші методи зниження валютного ризику:

- взаємний залік купівлі-продажу валюти за активом і пасивом, так званий метод «метчинг», де за допомогою вирахування надходження валюти з величини її відпливу банк має нагоду робити вплив на їхній розмір і, відповідно, на свої ризики. Застосування цього методу дає змогу банку уникнути значної частини валютного ризику, але не виключає його повністю, оскільки залишається ризик, пов'язаний з репатріацією прибутків від міжнародної діяльності або виплатою дивідендів в іноземній валюті;

- використання методу «нетинг», який полягає у максимальному скороченні кількості валютних операцій за допомогою їхнього збільшення. Для цієї мети банки створюють підрозділи, які координують надходження заявок на купівлю-продаж іноземної валюти;

- отримання додаткової інформації шляхом придбання інформаційних продуктів спеціалізованих фірм, які працюють в режимі реального часу та відображають рух валютних курсів і найсвіжішу важливу інформацію;

- ретельне вивчення й аналіз валютних ринків на щоденній основі.

Комплексне управління валютним ризиком передбачає проведення його детального аналізу, оцінювання можливих наслідків та вибір методів страхування. У світовій практиці страхування валютного ризику називають хеджуванням (hedging), тобто впровадженням чітко визначених контрзаходів, спрямованих на упередження несприятливої тенденції на валютному ринку.

Серед існуючих методів хеджування валютного ризику головними є такі:

- структурне збалансування активів, пасивів, кредиторської та дебіторської заборгованості;

- зміна термінів платежів;
- операції «форвард», «своп», «опціон2», «ф'ючерс»;
- кредитування та інвестування в іноземній валюті;
- реструктуризація валютної заборгованості;
- паралельні позички;
- лізинг;
- дисконтування вимог в іноземній валюті;
- здійснення платежів за допомогою зростаючої валюти.

В економічній практиці вказані методи часто переплітаються між собою, а окремі банківські установи використовують водночас не один, а кілька методів. При цьому валютний ризик має оцінюватись не відособлено, але лише у комплексі з іншими різновидами ризиків, такими як кредитний, процентний, ризик незбалансованої ліквідності, операційно-технологічний та інші.

В міжнародній банківській практиці у процесі управління валютним ризиком набула поширення методологія VaR, що дає змогу визначити ймовірність перевищення збитків від валютних операцій заздалегідь

заданого значення. В основі розрахунку VaR лежить визначення щоденної мінливості (волатильності) валютних курсів, тому ця методика є ефективною передусім для невеликих часових інтервалів, при чому її точність знижується зі збільшенням часового горизонту.

Безпосереднє оцінювання валютного ризику із застосуванням VaR-технології здійснюється у кілька кроків.

Перший крок – визначення розміру відкритої позиції, що піддається ризику за кожною іноземною валютою. До того ж, такі позиції мають бути перераховані у національну валюту за офіційними валютними курсами на момент оцінювання ризику (цей процес називають mark-to-market, або розрахунок ринкової вартості позиції).

Другий крок – визначення мінливості (волатильності) валютних курсів.

Третій крок – розрахунок VaR кожної з відкритих позицій, що дорівнює добутку ринкової ціни позиції на мінливість валютного курсу.

Четвертий крок – визначення валютного ризику банку (він не дорівнює сумі VaR кожної з відкритих валютних позицій).

Співвідношення довгої і короткої валютних позицій за різними валютами має особливе значення для керування валютним ризиком комерційних банків, тому з метою його зменшення центральні банки можуть вводити нормативи валютної позиції банків. Так, згідно з Інструкцією про порядок регулювання діяльності банків в Україні Національний банк України застосовує норматив загальної відкритої (довгої/короткої) валютної позиції банку (Н13), що розраховується як співвідношення загальної відкритої валютної позиції за всіма іноземними валютами та банківськими металами до регулятивного капіталу:

$$H13 = \frac{ВП}{PK} \cdot 100\% .$$

Із серпня 2005 р. нормативне значення цього показника не має перевищувати 30%. При цьому загальна довга відкрита валютна позиція (Н13-1) має бути не більша, ніж 20%, а загальна коротка відкрита валютна позиція (Н13-2) – не більша, ніж 10%.

З 1 жовтня 2005 р. Національним банком України встановлено такі ліміти відкритої валютної позиції банку в безготівковій та готівковій формах:

- ліміт загальної відкритої валютної позиції банку (Л13) – не більше ніж, 30%;
- ліміт довгої відкритої валютної позиції банку у вільно конвертованій валюті (Л14-1) – не більше ніж, 15%;

- ліміт загальної короткої відкритої валютної позиції банку (Л13-2) – не більше ніж, 10%;
- ліміт довгої (короткої) відкритої валютної позиції банку в неконвертованій валюті (Л15-1; Л15-2) та в усіх банківських металах (Л16-1; Л16-2) – не більше, ніж 5% на розсуд банку;
- ліміт довгої (короткої) відкритої валютної позиції банку за операціями «форвард» (Л17-1; Л17-2) – не більше, ніж 10%.

Валютна позиція уповноваженого банку визначається щоденно, окремо щодо кожної іноземної валюти та кожного банківського металу.

У разі, якщо стратегією банку передбачено отримання максимального прибутку від активно-пасивних операцій у валюті, він має прогнозувати майбутні зміни валютних курсів і мати змогу швидко змінювати відповідним чином структуру валютних активів та пасивів. Перевищення активів над пасивами (довга відкрита валютна позиція) бажана при зростанні курсу іноземної валюти. Додатковий виграш від знецінення іноземної валюти банк отримує у разі перевищення пасивів в іноземній валюті над активами (коротка валютна позиція). Консервативна стратегія щодо валютного ризику передбачає збалансування валютних активів і пасивів таким чином, щоб звести показники валютної позиції до нуля.

Побудова системи управління і страхування валютного ризику в банку має містити чотири базових структурних блоки, які можна зобразити таким чином (рис. 16.6).

Блок заходів з прогнозування валютних курсів, залежно від масштабів і перспектив діяльності установи, яка здійснює валютні операції, має містити розроблення коротко-, середньо- та довгострокових прогнозів. Варто звернути увагу на високу ефективність цього виду діяльності: в умовах високої частотності валютних коливань прибуток отримується навіть тоді, коли безпосередньо визначається лише сама траєкторія розвитку валютних курсів.

Другий блок управління валютним ризиком пов'язаний з аналізом ризику, здійсненням економічного оцінювання його масштабів і можливих у зв'язку з цим фінансових витрат, а отже – з визначенням відповідних функціональних заходів, планів та програм як тактичного, так і стратегічного змісту. Важливу роль відіграє обсяг та якість інформації про ризики, які мають бути достатніми для того, щоб приймати адекватні

рішення на наступних стадіях. Оцінювання валютного ризику, що здійснюється комерційними банками, охоплює такі параметри:

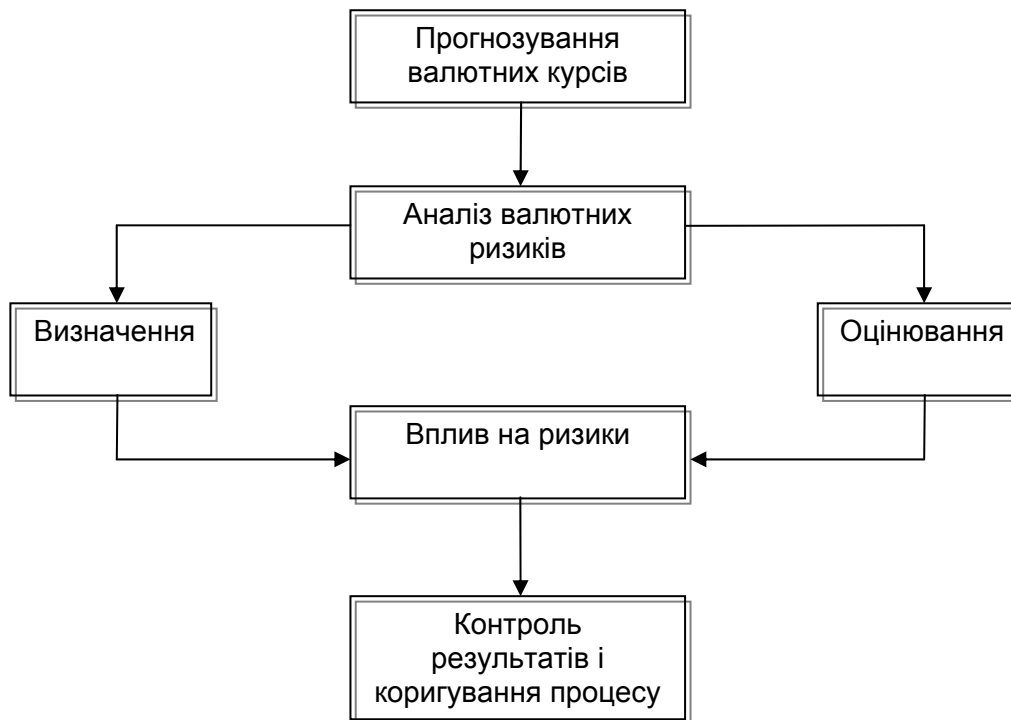

Рис. 16.6. Загальна схема управління валютним ризиком у банку.

- визначення величини ризикового періоду;
- визначення балансових сум активів і пасивів, що перебувають під ризиком;
- розрахунки структури й характеру втрат, можливих у майбутніх угодах і операціях.

Третій блок управління валютним ризиком пов'язаний з визначенням методів і механізмів запобігання його наслідкам. Набір таких методів, напрацьований світовою практикою, є доволі широким.

Четвертий (завершальний) блок пов'язаний з контролем та коригуванням результатів реалізації стратегії управління валютним ризиком з урахуванням нової інформації. На цьому етапі здійснюється оцінювання ефективності обраних методів й інструментів мінімізації ризиків, виявляються існуючі недоліки, які необхідно враховувати у подальшій діяльності шляхом коригування самого процесу управління ризиками.

Запитання для самоконтролю

1. Дайте загальну характеристику організації функціонування валютного ринку України.
2. Які різновиди конверсійних операцій дозволено здійснювати на міжбанківському валютному ринку України?
3. Які існують обмеження на здійснення валютних операцій на міжбанківському ринку України?
4. Що таке Класифікатор іноземних валют і банківських металів?
5. Якими повноваженнями наділений НБУ щодо регулювання операцій на міжбанківському валютному ринку?
6. Розкрийте зміст міжнародних кореспондентських відносин.
7. Охарактеризуйте різновиди кореспондентських рахунків.
8. Яким чином регламентується відкриття та ведення міжнародних кореспондентських рахунків в Україні?
9. Яким чином уповноважені банки України здійснюють контроль за здійсненням операцій через міжнародні кореспондентські рахунки?
10. Які основні напрямки прогнозування трендів валютних курсів існують у світовій практиці?
11. Розкрийте суть фундаментального аналізу валютного ринку.
12. Назвіть головні макроекономічні індикаторами, що беруться до уваги при здійсненні фундаментального аналізу валютного ринку.
13. У чому полягає зміст технічного аналізу валютного ринку?
14. Охарактеризуйте основні форми технічного прогнозування валютного курсу.
15. Розкрийте зміст валютного ризику.
16. Що таке валютна позиція банку і які існують її різновиди?
17. Охарактеризуйте основні методи мінімізації валютного ризику.
18. Які існують нормативи та ліміти відкритої валютної позиції банку?

РОЗДІЛ 17

ОПЕРАЦІЇ З НАДАННЯ БАНКІВСЬКИХ ПОСЛУГ

17.1. Сутність та класифікація банківських послуг

Особлива функція, яку виконують комерційні банки у ринковій економіці, це функція фінансового посередництва, успішна реалізація якої великою мірою визначається колом банківських послуг, котрі вони пропонують своїм клієнтам. Комерційний банк є складним системним утворенням, спроможним надавати сотні потрібних господарству послуг, а його посередницька роль саме визначається продуктивним характером банківської діяльності.

Функціонування банківських установ, як й інших суб'єктів господарювання, в ринкових умовах має виробничий характер. Хоч результати цієї діяльності не набувають безпосередньо матеріального втілення у традиційному розумінні (як продукція промисловості), вони мають свою вартість, зумовлену суспільними витратами. Головним продуктом комерційного банку є різноманітні послуги у вигляді надання довірчих послуг, управління майном та цінностями, надання поручительств і гарантій та ін.

Банківська послуга – це кінцевий результат діяльності банку, спрямований на оптимальне забезпечення потреб клієнтів й отримання прибутку банком. Фактично банківська послуга є формою вираження взаємин між клієнтом і банком, представленою комплексом банківських операцій.

Послуги, які надаються банком, мають закінчений цикл виробництва й розвитку: маркетингове дослідження, виробництво, стимулювання збуту, продаж та споживання.

Банківські послуги мають *специфічні особливості*:

- надання банківських послуг пов'язане з використанням грошей у різних формах (готівковій та безготівковій);
- абстрактність (послуги не відчутні на дотик, а також складність для сприйняття);
- купівля-продаж більшості банківських послуг характеризується тривалістю в часі. Як правило, угода не обмежується одноразовим актом, а встановлюються більш-менш тривалі відносини клієнта з банком;

– банківські послуги не є лише монополією банку, їх можуть надавати і парабанківські установи. Одним з прикладів вважається кредитна спілка, яка також може надавати послуги, пов'язані з кредитуванням.

Усі зазначені властивості банківських послуг вимагають від споживачів доволі високої економічної культури, викликають необхідність роз'яснення суті послуги клієнту і посилюють значення фактора довіри клієнтів. Адже клієнт, довіряючи банку свої гроші, укладає угоду, перебіг якої для нього початково не контрольований. Як наслідок, невідчутний характер банківської послуги нібито продовжується: це невідчутні дії з невідчутними активами.

Надання банківських послуг пов'язане з певним ризиком для банку. Для них характерні такі ризики:

- правовий ризик – надання послуги може перебувати під впливом правового фактора. Для окремої послуги це може проявлятися в розбіжностях між умовами, вказаними в договорі з клієнтом, та з чинним законодавством;
- ринковий і валютний ризики характерні для змішаних послуг;
- ризик виникнення несприятливих обставин;
- ризик неплатоспроможності клієнта. При погіршенні фінансового стану клієнта й у разі отримання плати за послугу після її здійснення банк може не отримати комісійну винагороду;
- ризик втрати активів;
- спредовий ризик – ризик перевищення комісії, яку платить банк, над комісією, отриманою від клієнта;
- ризик втраченої ринкової позиції – ризик втрати репутації, втрати клієнтів, зниження банківського рейтингу.

Управління цими ризиками має бути невід'ємною складовою роботи банку в процесі надання банківських послуг, що сприятиме відповідно зменшенню їхнього впливу на діяльність банку. Кореляція між різними видами ризиків має здійснюватися як в межах окремого банку, так і в масштабах банківської системи загалом, що забезпечить її ефективну діяльність. Відповідно банкам, щоб витримати конкурентну боротьбу та зробити свій внесок в економічний розвиток, необхідно враховувати вплив зазначених ризиків на свою діяльність та використовувати методи їхньої мінімізації.

Банківські послуги, як й інші економічні категорії, підлягають класифікації. Доцільним є виділення ряду критеріїв, за якими можна здійснювати класифікацію банківських послуг. Комерційні банки, виконуючи функцію фінансового посередництва, реалізують її через три групи операцій, тобто депозитні, кредитні та розрахункові, що й визначає їхню роль у системі ринкових відносин, і саме виконання яких у сукупності дає змогу розглядати їх як банки. Депозитні операції пов'язані із залученням грошових коштів клієнтів на вклади. Кредитні операції визначають передачу банками коштів клієнтам у тимчасове корис1тування за плату у вигляді процента. Розрахункові операції здійснюються банками за дорученням клієнтів у готівковій і безготівковій формах у порядку обслуговування платіжного грошового обороту. Таким чином, доцільним є виділення групи базових послуг, які й приносять банку основну частину прибутку. Оскільки банки в системі ринкових відносин постійно перебувають у розвитку, в конкурентній боротьбі за клієнта, то вони змушені розширювати коло послуг, пропонуючи клієнтам нові, додаткові послуги. З огляду на вищевикладене банківські послуги слід класифікувати відповідно до функціонального змісту діяльності банків на *основні* (депозитні, кредитні, розрахункові) й *додаткові*, які є похідними і доповнюючими до основних. До групи додаткових послуг належать інформаційні, консультаційні, агентські, трастові та інші послуги.

Особливостями додаткових банківських послуг є:

- для надання цих послуг банкам, як правило, непотрібні додаткові ресурси;
- найбільшу частину доходів від надання послуг банки одержують у вигляді комісії;
- діяльність банків при наданні зазначених послуг спрямована на вчинення юридичних і фактичних дій, які безпосередньо не пов'язані з матеріальними наслідками.

Надання додаткових послуг, як правило, супроводжується оформленням цивільно-правових договорів.

Зазначена класифікація банківських послуг охоплює весь спектр діяльності банків на ринку банківських послуг.

Залежно від суб'єкта, на якого розраховані послуги, можна виділити послуги фізичним особам, корпораціям, фірмам, державним установам, банкам. Усіх клієнтів банку, які зі свого боку створюють попит на ці

послуги, доцільно розподілити на дві основні групи: корпоративні й роздрібні клієнти. Перша група охоплює юридичних осіб, а друга – фізичних. Відповідно до такого поділу клієнтів банку послуги, які їм пропонуються, слід розмежувати на дві групи – *роздрібні та оптові*.

Оптові банківські послуги – це банківські послуги всім суб'єктам господарської діяльності, метою яких є отримання прибутку. Таким чином, йдеться про обслуговування як великого бізнесу, так і малого й середнього. При взаємовідносинах банку і юридичної особи необхідною є участь представників цих організацій. До того ж ці особи виступають не від власного імені, а від імені своєї організації, відповідно, розпоряджаючись при цьому не власними коштами. Такі послуги сприяють їхній основній діяльності.

Роздрібні банківські послуги – це банківські послуги, наділені високим ступенем персоніфікації, спрямовані на оптимальне задоволення потреб клієнтів-фізичних осіб, які не займаються підприємницькою діяльністю і реалізуються на ринку з метою отримання прибутку. Роздрібним банківським послугам властиві високий рівень стандартизації, уніфікація, простота й можливість раціональної обробки запитів клієнтів, що забезпечить збільшення кількості клієнтів.

Роздрібні послуги передбачають особистий контакт власника коштів з банком, при цьому роздрібні клієнти виступають від свого імені, а кошти, які зосереджені у них на руках, є джерелом інвестиційних ресурсів, що трансформуються банками в активи, які працюють на економіку країни.

Фундаментом формування ринкових відносин і ринкових структур, що забезпечують умови глибокої структурної перебудови економіки й розвиток ринкових відносин, є функціонування ринку банківських послуг як необхідного елемента забезпечення реалізації банківських послуг.

Ринок банківських послуг – це сукупність економічних взаємовідносин, що забезпечують реалізацію попиту на банківські послуги з боку клієнтів та пропозицію цих послуг банками на основі сформованої ціни.

Ринок банківських послуг має особливі риси, які відрізняють його від інших ринків:

- він тісно пов'язаний зі всіма сегментами товарного ринку, оскільки в умовах товарно-грошових відносин жодний сегмент товарного ринку не може існувати без споживання банківських послуг;

- він безпосередньо пов'язаний з рухом грошей;
- він є складовою фінансового ринку, оскільки будь-яке переміщення грошових коштів на фінансовому ринку потребує платіжного обслуговування, що здійснюється банками.

Інституційна структура ринку банківських послуг – це сукупність організаційно-правових форм, які забезпечують формування попиту і пропозиції, купівлю-продаж банківських послуг, а також його регулювання.

Суб'єктами ринку банківських послуг є:

1. Центральний банк, на який покладено здійснення регулювання функціонування ринку банківських послуг з боку держави.
2. Комерційні банки, які пропонують клієнтам різноманітні банківські послуги, тобто формують пропозицію.
3. Спеціалізовані кредитно-фінансові інститути, які створюють конкуренцію для комерційних банків, оскільки різними шляхами вони намагаються залучити вільні грошові кошти клієнтів.
4. Юридичні та фізичні особи, які формують попит на послуги і є їхніми споживачами.

Необхідними умовами функціонування ринку банківських послуг в економічній системі є:

- регулювання і регламентація ринкових відносин на ринку банківських послуг вітчизняним законодавством;
- наявність портфеля різноманітних послуг;
- ринкове ціноутворення на банківські послуги;
- зважене державне регулювання ринку банківських послуг з метою підтримання його стабільності;
- прозорість інформації про стан і тенденції розвитку ринку банківських послуг та його учасників.

17.2. Банківські гарантії та поручительства

Банківська гарантія і поручительство є найбільш дієвими способами забезпечення виконання кредитних зобов'язань.

Суть **банківської гарантії** полягає в тому, що банк (гарант) дає на прохання другої особи (принципала) письмове зобов'язання сплатити кредиторю принципала (бенефіціару) грошову суму при поданні останнім письмової вимоги до оплати.

Банківська гарантія забезпечує належне виконання боржником (принципалом) свого зобов'язання перед кредитором. Як гарант можуть виступати банки, інші кредитні установи або страхові компанії. Банківська гарантія є односторонньою угодою, відповідно до якої банк (гарант) дає письмове зобов'язання сплатити кредитору обумовлену грошову суму. Право вимоги до гаранта за банківською гарантією, яке належить кредитору, не може бути передано іншій особі, а відповідальність гаранта обмежується сумою, яка обумовлена в гарантії незалежно від реальної заборгованості принципала за основним зобов'язанням. За отримання гарантії боржник зобов'язаний сплатити гаранту комісійну винагороду. Оплата може бути здійснена як у момент видачі гарантії, так і після виконання гарантом своїх зобов'язань (якщо він на це погодиться).

Банківська гарантія може бути *відзивною* і *безвідзивною*. Якщо в тексті гарантії не вказано, що вона є відзивною, то гарант не може відізнати її, тобто вона вважається безвідзивною. Якщо ж вона за текстом є відзивною, то її можна відізнати після пред'явлення гаранту вимог бенефіціара. Тут діє пріоритетність безвідзивності. Отже, видаючи гарантію, треба мати особливо надійних контрагентів.

Банківська гарантія набуває чинності з дня її видачі, якщо в гарантії не передбачено інше, як, наприклад, отримання письмового акцепту бенефіціара або отримання копії перерахування кредитної суми принципалу.

З моменту набрання юридичної сили банківської гарантії гарант у правовому відношенні стає боржником, а бенефіціар – кредитором, і всі відносини між ними регулюються на цій основі.

Банківська гарантія видається на певний строк. Цей строк може бути встановлено шляхом зазначення певної дати, після якої вона припиняє свою дію, або шляхом визначення днів-місяців її дії з моменту видачі. Вимоги бенефіціара мають бути заявлені в цей строк, який не може бути відновлено і який може бути перервано.

Підставою для звернення до гаранта є недотримання умов основного договору принципалом, що повинно мати документарне підтвердження від бенефіціара. Якщо гаранту до задоволення вимоги бенефіціара стало відомо, що основне зобов'язання повністю або частково уже виконано, припинено на інших підставах або недійсне, то

він повинен негайно повідомити про це бенефіціарові і принципалові. Отримана гарантом після такого повідомлення повторна вимога бенефіціара підлягає засвідченню гарантом. Повторна вимога означає, що з цього моменту гарант буде сплачувати штрафні санкції бенефіціару за невиконання, якщо його правомірність буде визначена судовим рішенням. Якщо в самій гарантії не буде зафіксовано обмежену відповідальність гаранта перед бенефіціаром, то гарант, крім суми гарантії, буде сам платити неустойки, якщо він несвоєчасно або неналежним чином виконав свій обов'язок сплатит відповідну суму, тому він повинен розглядати інтереси бенефіціара як власні.

Особливе значення при використанні банківських гарантій має питання про припинення її дії, оскільки, по-перше, її припинення не збігається з припиненням, виконанням або недійсністю основного зобов'язання, а по-друге, сам юридичний механізм здійснення правовідносин за банківською гарантією не виключає можливості подвійного виконання основного зобов'язання, забезпеченого гарантією; по-третє, на практиці існують великі розбіжності в розумінні припинення дії банківської гарантії. Все це визначається незалежністю банківської гарантії від основного зобов'язання. Тому чітко визначаються обставини, обумовлені діями сторін, що припиняють або змінюють банківську гарантію.

Зобов'язання гаранта перед бенефіціаром за гарантією припиняються:

- 1) сплатою бенефіціару суми, на яку видано гарантію;
- 2) закінченням визначеного в гарантії строку, на який її видано;
- 3) через відмову бенефіціара від своїх прав за гарантією та повернення її гаранту;
- 4) через відмову бенефіціара від своїх прав за гарантією шляхом письмової заяви про звільнення гаранта від його зобов'язань.

Банківську гарантію, яку адресовано іноземному контрагенту, може бути видано тільки банком, що має право працювати з валютними цінностями.

Найбільш поширеними гарантіями, які видаються банками, є: платіжні гарантії; гарантії належного виконання контракту, повернення авансу; тендерні та митні гарантії; гарантії під проекти; гарантії виставлення резервних акредитивів.

Вартість таких послуг банку становить кілька відсотків річних від суми угоди. Для їхнього отримання у банк слід надати заяву, техніко-економічне обґрунтування передбачуваної операції або проекту (таке саме, як при зверненні за кредитом) і прийнятне забезпечення. Таким забезпеченням можуть бути:

- грошові кошти, які розміщуються або вже знаходяться на рахунках клієнта (тому бажано, щоб клієнт, за якого ручається банк, мав розрахунковий рахунок у цьому ж банку), його зобов'язання підтримувати на рахунку деякий залишок, який не зменшується, та право банку списувати відповідні суми при настанні гарантійного випадку;
- ліквідні активи, у тому числі нерухоме майно;
- доходи клієнта від гарантованої банком угоди або діяльності.

Банки є не єдиними учасниками ринку гарантійних послуг. Водночас саме банківські гарантії приймають більш охоче, ніж поліси навіть першокласних страхових компаній, оскільки: по-перше, рівень банківської комісії значно нижчий за страхові премії; по-друге, надійні банки виконують свої гарантійні зобов'язання на першу вимогу, тоді як страхові компанії обумовлюють такі платежі масою додаткових документів і процедур.

Поручительство – це договір з односторонніми зобов'язаннями. Функція поручительства полягає в тому, що воно створює для кредитора більшу вірогідність реального задоволення його вимоги до боржника за забезпеченим поручительством зобов'язанням у разі невиконання цього зобов'язання. Більша вірогідність повернення боргу досягається завдяки тому, що при поручительстві відповідальною перед кредитором стає поряд з боржником ще й інша особа – поручитель. При цьому поручитель повинен мати бездоганну платоспроможність та не викликати сумнівів щодо обсягу юридичної обґрунтованості гарантованих ним зобов'язань.

Поручительство є договором і виникає в результаті угоди між кредитором боржника (бенефіціарами) та його поручителем. Для укладання поручительства поручитель повинен надати письмову заяву, в якій зазначаються боржник і сума зобов'язань. Зобов'язання поручителя – це додаток до основної заборгованості позичальника, тобто відповідальність поручителя обмежується винятково зобов'язаннями, які визнаються самим боржником. Договір поручительства є одностороннім, безплатним і консенсуальним та має безвідкличний характер. Поручитель

не має права без згоди кредитора в односторонньому порядку відмовитися від поручительства або змінити його умови.

Укладання договору поручительства породжує цивільно-правові відносини не тільки між кредитором і поручителем, а й між останнім та боржником. У поручителя і боржника виникають стосовно один одного взаємні права й обов'язки.

У разі невиконання зобов'язання боржник і поручитель відповідають перед кредитором як солідарні боржники, якщо інше не передбачено договором поручительства. Поручитель відповідає у тому самому обсязі, що й боржник, зокрема за виплату відсотків, відшкодування збитків та сплату неустойки. Особи, які сумісно дали поручительство, відповідають перед кредитором солідарно.

Солідарність не є ознакою договору поручительства. В договорі може бути встановлено, що до поручителя кредитор звертається лише після того, коли вжиті всі заходи для отримання боргу від головного боржника. Якщо це не обумовлено в договорі, то поручитель відповідає солідарно з боржником.

До поручителя, який виконав усі зобов'язання, переходять усі права кредитора за цим зобов'язанням. Після виконання поручителем зобов'язання кредитор повинен вручити поручителю документи, що засвідчують вимогу до боржника, і передати права, які забезпечують цю вимогу. Це означає, що поручитель стає на місце кредитора за головним зобов'язанням і, власне кажучи, отримує право регресу (зворотної вимоги).

Комерційні банки прагнуть акцептувати тільки ті поручительства, які видані на зобов'язання, визнані боржником, а також поручительства, отримані від певного державного органу, солідної фірми або від фізичної особи з бездоганною репутацією щодо платоспроможності.

17.3. Факторингові послуги банків

В умовах жорсткої конкуренції між вітчизняними банківськими установами, глобалізації та інтернаціоналізації світогосподарських зв'язків дедалі більш актуальним стає питання впровадження нових банківських послуг, які б якісно відрізнялися від уже існуючих, давали змогу вітчизняним банкам залучати значну кількість клієнтів і підвищувати власні фінансові позиції.

Однією з таких послуг, що є відносно новою для українських банків, є факторинг.

Факторинг вперше виник у США наприкінці XIX ст., а потім він знайшов застосування у промислово розвинених країнах Західної Європи. Найширше факторинг почали застосовувати у своїй практиці комерційні банки у 50-х рр. XX ст.

Факторинг походить від англійського слова «factor», що в перекладі означає «маклер, посередник». **Факторинг** – це банківська операція, суть якої полягає в придбанні банком (фактором) у постачальника (продавця) права вимоги у грошовій формі на дебіторську заборгованість покупців за відвантажені їм товари (виконані роботи, надані послуги), з прийняттям ризику виконання такої вимоги, а також приймання платежів.

Головна функція факторингу в сучасних умовах полягає у зменшенні неплатежів, прискоренні товарообігу й створенні стабільної системи фінансового забезпечення виробничої сфери. Застосування факторингу дає змогу перетворити дебіторську заборгованість на наявні кошти, які можуть бути одразу ж використані на виробничі цілі, що позитивно вплине на розвиток економіки.

Банк (фактор) у межах факторингового обслуговування надає постачальнику такий перелік послуг:

- фінансування – під перевідступлення прав вимог, що є об'єктом договору факторингу;

- адміністрування дебіторської заборгованості, що являє собою здійснення банком (фактором) обліку й управління дебіторською заборгованістю за контрактами, що перебувають на факторинговому обслуговуванні, у тому числі ведення загального обліку прав вимог; щоденний контроль за станом дебіторської заборгованості; інкасування платежів, що надходять в погашення дебіторської заборгованості; ведення реєстрів обліку розрахунків за відвантаженим товаром; контроль за своєчасним і повним погашенням дебітором заборгованості згідно з контрактом (надання послуг);

- інформаційно-аналітичне забезпечення, що охоплює ведення історії всіх розрахунків за окремими контрактами, укладеними з покупцями, або моніторинг усього збуту; надання звітів про стан дебіторської заборгованості, рух платежів дебіторів, поставок та їхню оплату;

- надання консультацій.

Процес організації факторингового обслуговування в кожному конкретному випадку має свої специфічні особливості, які залежать від безлічі факторів, що й визначають вид факторингу. Проте можна виокремити типовий механізм здійснення факторингової операції.

У здійсненні факторингової операції беруть участь три сторони:

1. Фактор – посередник, у ролі якого може виступати комерційний банк або спеціалізована факторингова компанія.
2. Постачальник.
3. Покупець.

Типовий механізм факторингу охоплює кілька етапів.

Перший етап – продавець здійснює постачання товару покупцю на умовах відстрочення платежу.

Другий етап – продавець переуступає банку право грошової вимоги до покупця за поставлений товар.

Третій етап – після отримання документів про постачання товарів (послуг) банк виплачує продавцю до 95% від суми платежу за поставлений товар або вартості наданої послуги. Решту суми боргу банк тимчасово отримує у зв'язку з прийняттям ризику непогашення боргу. Боржник одержує від продавця (перед першою операцією, надалі від банку) письмове повідомлення про відступлення права грошової вимоги банкові.

Четвертий етап – боржник сплачує за поставлені йому товари або надані послуги на умовах відстрочення платежу шляхом переказування коштів на спеціальний рахунок банку. Отримана сума йде на погашення відступленої клієнтом на користь банку заборгованості.

П'ятий етап – банк залишок платежу спрямовує на рахунок продавця.

Фінансові відносини в межах факторингу закріплюються договором факторингу, в якому визначається конкретний вид фінансування, що відображає інтереси сторін у межах чинного законодавства. Відповідно до норм законодавства України, договір факторингу – це відступлення права грошової вимоги, де одна сторона (фактор) передає або зобов'язується передати грошові кошти в розпорядження іншої сторони (клієнта) за плату, а клієнт зобов'язується відступити факторові своє право грошової вимоги до третьої особи (боржника).

За своїм економічним змістом плата за факторингові послуги фактично є відсотком за кредит і комісійними за послуги банку та за

підвищений ризик фактора у разі здійснення факторингових операцій. Вартість факторингових послуг враховує:

а) відсотки, які клієнт платить за фінансові ресурси, що надає фактор;

б) факторингову комісію за послуги, яка передбачає прийняття ризику невиконання грошової вимоги.

На сьогодні не існує будь-яких обмежень щодо встановлення вартості факторингу. Проте, як правило, крім відсотків власне за позикою, клієнт платить комісію у розмірі 0,5 – 1% від обігу залежно від суми боргу та терміну відстрочення платежу.

Розрізняють кілька видів факторингу, а саме:

– внутрішній факторинг, який характеризується тим, що постачальник, покупець та фактор знаходяться в одній країні;

– міжнародний факторинг, який передбачає, що сторони знаходяться в різних країнах;

– відкритий, або конвенційний, факторинг, який є найбільш поширеним і передбачає повідомлення боржникам про участь банку й того, що всі платежі спрямовуються на адресу банку;

– закритий, або конфіденційний, факторинг. При ньому ніхто з контрагентів постачальника не сповіщається про посередництво банку. Вартість закритих операцій факторингу є вищою, ніж відкритих;

– факторинг з правом регресу, який означає, що банк має право зворотної вимоги до постачальника відшкодувати сплачену суму, тобто постачальник несе кредитний ризик;

– факторинг без права регресу. Договір такого факторингового обслуговування укладається дуже рідко, оскільки вважається, що він є виправданим лише тоді, коли можливість появи суперечливих моментів або настання неплатоспроможності платника зведена до мінімуму. Цей договір повністю убезпечує постачальника від будь-яких ризиків неплатежу або втрати прибутку, на відміну від факторингу з правом регресу, яким лише знижується ризик постачальника. Таким чином, гарантоване та своєчасне надходження грошових коштів постачальнику забезпечується при використанні факторингу без права регресу.

Факторинг пропонується підприємствам, які:

– здійснюють постачання товарів (виконання робіт, надання послуг) з відстроченням платежу (на умовах комерційного кредиту);

– прагнуть до нарощування обсягів поставок за умов маркетингової та технологічної готовності, але при цьому не мають достатньої кількості обігових коштів.

Факторинг надає певні переваги як постачальникам, так і покупцям та банкам.

Основними конкурентними перевагами факторингу для постачальників є:

– можливість збільшення кількості потенційних покупців за рахунок надання їм відстрочення платежу;

– отримання додаткового прибутку за рахунок можливості збільшити обсяг продажу, одержавши від фактора необхідні для цього оборотні кошти;

– можливість трансформації дебіторської заборгованості у грошові кошти та досягнення таким чином балансу грошових потоків, збільшення за рахунок цього ліквідності та рентабельності поставок;

– покращення ділового іміджу й платоспроможності через можливість проведення своєчасних розрахунків зі своїми кредиторами;

– зміцнення ринкової позиції.

Основними конкурентними перевагами факторингу для покупців є:

– можливість проведення розрахунків з постачальниками з відстроченням платежу після реалізації товарів (послуг) кінцевому споживачу;

– можливість збільшення обсягів закупівель з відстроченням платежу.

Основні переваги факторингу для банку:

– посилення ділових стосунків з клієнтами в результаті пропозиції їм додаткових послуг;

– додаткова можливість збільшення клієнтської бази в результаті залучення на обслуговування платоспроможних клієнтів;

– збільшення ресурсної бази банку в результаті збільшення у постачальників обсягів грошових надходжень на поточні рахунки за рахунок зростання у них обсягів поставок;

– диверсифікація кредитного ризику між покупцями (дебіторами);

– можливість отримання банком додаткових джерел доходів.

Факторингове обслуговування є найбільш ефективним для малих та середніх підприємств, які відчувають фінансові труднощі через несвоєчасне погашення боргів дебіторами та обмеженість доступних

джерел кредитування. Таким чином, факторинг є максимально ефективним для підприємств, що виробляють споживчі товари та постійно здійснюють поставки цієї продукції торговим мережам.

Однак є певні випадки, які виключають застосування факторингового обслуговування: підприємства з великою кількістю дебіторів, заборгованість кожного з яких становить невеликі суми; підприємства, які виробляють нестандартну або вузькоспеціалізовану продукцію; будівельні або інші фірми, що працюють із субпідрядником; підприємства, що займаються бартерними операціями; боргові зобов'язання фізичних осіб, філіалів або відділень підприємств.

Подібні обмеження зумовлені тим, що у вказаних випадках фактору доволі важко оцінити кредитний ризик або не вигідно брати на себе збільшений обсяг робіт. Також додатковий ризик виникає при переуступленні вимог, оплата яких може не відбутися в строк внаслідок невиконання постачальником певних договірних зобов'язань. При здійсненні факторингових операцій банкам також властиві, крім названих ризиків, ще й процентний ризик (ризик різкої зміни ринкової вартості ресурсів) та валютний ризик (ризик зміни валютного курсу в період відстрочення платежу за поставкою).

В Україні факторинговими послугами користуються лише 10% юридичних осіб. Протягом останніх років спостерігається поступове розширення вітчизняного факторингового ринку. Факторингові послуги пропонують близько 47 банків, які працюють в Україні. Основними операторами ринку факторингу є Укрсоцбанк, Укрексімбанк, ПриватБанк, Сведбанк.

Факторингові послуги є гнучким інструментом в розрахунково-платіжних відносинах покупців та постачальників, який максимально враховує інтереси сторін.

Операцією, подібною до факторингу, вважають форфейтинг. Проте, на відміну від факторингу, форфейтинг – це одноразова операція, пов'язана зі стягненням коштів шляхом перепродажу придбаних прав на товари та послуги.

Сам термін походить від французького слова «a forfait», що в перекладі означає «повністю, загальною сумою». **Форфейтинг** – це придбання у кредитора боргу, вираженого в оборотному документі, на безобіговій основі. Це означає, що покупець боргу (форфейтер) бере на себе зобов'язання відмовитися (форфейтинге) від свого права регресної

вимоги до кредитора у разі неможливості одержання грошових коштів від боржника. Фактично форфейтер (комерційний банк або спеціалізована компанія) бере на себе такі ризики, як ризик неплатежу, ризик переказування коштів, валютний, процентний ризик та ін.

Форфейтингу властиві такі ознаки:

- взаємозв'язок із зовнішньоторговельними операціями;
- договори форфейтингу укладаються переважно у вільно конвертованих валютах;
- основними документами, що застосовуються при здійсненні форфейтингових операцій, є векселі – прості та переказні;
- кредитування експортера здійснюється шляхом купівлі векселів або інших боргових вимог на дисконтній основі;
- кредитування здійснюється на середньостроковій основі;
- дисконтування відбувається на основі фіксованої процентної ставки;
- здебільшого форфейтинг пов'язаний з реалізацією машин, обладнання та інших товарів інвестиційного призначення.

Суб'єктами форфейтингової операції є:

- експортер (продавець);
- імпортер (покупець);
- форфейтер (банк);
- гарант.

Основними форфейтинговими інструментами є вексель та інші боргові і товарні документи, які виникають з товарних поставок.

Форфейтинг застосовується у двох видах операцій:

- у фінансових операціях – з метою швидкої реалізації довгострокових фінансових зобов'язань;
- в експортних операціях – для сприяння надходженню готівки експортеру, який надав кредит іноземному покупцю.

Порівняльна характеристика факторингу та форфейтингу наведена у табл. 17.1

Ініціаторами форфейтингової угоди можуть бути як експортер, так і імпортер. Найчастіше в цій ролі виступає експортер або його банк, оскільки для дисконтування подаються переказні векселі, виписані експортером, чи прості векселі, що оплачуються йому. Ще до того, як експортер та імпортер підпишуть контракт, форфейтер може визначити свої вимоги до гарантії чи авалю, хоча би приблизно вказати розмір дисконту.

Порівняльна характеристика форфейтингу та факторингу

Критерії порівняння	Факторинг	Форфейтинг
За строками	Приймаються вимоги строком до 1 року	Приймаються довгострокові векселі (строком більше, ніж 1 рік)
За сумою	Відсутні обмеження	Великі суми (більше, ніж 500 тис. дол. США)
За сферою обігу	Переважно на внутрішньому ринку	Переважно в операціях на зовнішніх ринках
За врахуванням ризиків	Можливий регрес вимог експортера	Без регресу на покупця
За валютою	Широке коло валют	Тільки у вільно конвертованій валюті
Додаткові гарантії	Потрібні не завжди	Обов'язковий банківський аваль

Основним недоліком форфейтингу є його висока вартість. Ставки за форфейтуванням є значно вищими від звичайних відсотків за кредитами, оскільки форфейтер бере на себе ризики. Витрати за форфейтингом складаються з витрат на отримання банківської гарантії або авалю за векселем; премії за ризик; витрат на мобілізацію грошових коштів, які залежать від процентних ставок на євrorинку; управлінських витрат; комісії форфейтера.

В операції форфейтингу експортер має змогу одержати грошові кошти відразу після відвантаження продукції або надання послуг, не втрачаючи часу та коштів на управління боргом або на організацію його погашення. Форфейтер (банк експортера) одержує більший дохід, ніж при звичайному кредитуванні, але оперативність в оформленні документації вища.

Таким чином, форфейтинг є доволі гнучким інструментом рефінансування зовнішньоторговельного комерційного кредиту.

17.4. Трастові послуги банків

Один з перспективних напрямків розвитку банківських послуг – це трастові послуги комерційних банків. Взагалі **трастові послуги** слід розуміти як такі послуги, які базуються на довірчих правовідносинах, коли одна особа – довіритель – передає майно у розпорядження іншій особі – довірительного власника – для управління в інтересах третьої особи – бенефіціара, при цьому бенефіціаром може бути і сам довіритель майна.

Якщо у трастових відносинах бере участь банківська установа, яка виступає у ролі довірительного власника, то **трастові послуги** – це

вид діяльності комерційних банків з управління майном, що передається банку за домовленістю з клієнтом або за рішенням суду, в результаті чого між сторонами угоди складаються взаємовідносини, коли одна сторона передає, а інша бере на себе відповідальність за управління майном. Управління майном за своєю специфікою близьке до банківської діяльності, бо воно пов'язане з виконанням операцій з обліку, збереження цінностей, розпорядження майном (рухомим і нерухомим), інвестування, консультування, розміщення коштів, здійснення фінансового контролю за виконанням угод та ін.

У трастовій операції беруть участь три сторони:

- засновник – принципал, клієнт, який довіряє свій капітал;
- управитель – трастова компанія (відділ банку), який отримав право на управління капіталом;
- бенефіціар – третя сторона, в інтересах якої надаються довірчі послуги.

Трастові послуги класифікуються за різними ознаками. Залежно від того, кому надаються ці послуги, виділяють:

- а) трастові послуги для фізичних осіб (персональні трастові послуги);
- б) трастові послуги юридичним особам;
- в) трастові послуги траст-відділів банку благодійним компаніям, фондам та іншим організаціям.

Найбільш поширеними є персональні трастові послуги, які надаються фізичним особам. Вони поділяться на такі види:

- передача майна у спадщину;
- розпорядження спадщиною, тобто розпорядження майном клієнта після його смерті відповідно до письмового заповіту чи за розпорядженням суду (консолідація наслідуваного майна, сплата боргів і податків, розподіл майна між спадкоємцями та ін.), так званий заповідальний траст. У цьому разі банк (довірена особа) розпоряджається майном і розподіляє прибуток між призначеними його одержувачами;
- управління майном клієнта за довіреністю, яке охоплює прижиттєвий та страховий траст. Сутність прижиттєвого трасту полягає в тому, що будь-яка особа передає цінності в управління банку і доручає йому виплачувати прибуток протягом життя, а після смерті –

його спадкоємцям. За ним довіритель укладає угоду з трастовим відділом банку і, відповідно, передає йому визначене майно – траст. У цьому разі банк здійснює збереження, інвестування, а також має право розпоряджатися прибутком і основною сумою відповідно до угоди. У ряді випадків сам довіритель зберігає певний контроль над трастом і може анулювати угоду або змінити її умову. Страховий траст виникає у разі, якщо власник призначає траст – відділ банку довіреною особою за страховим полісом і доручає йому виплачувати страхову суму після його смерті одному зі спадкоємців;

- управління майном за дорученням і порядком здійснення опікунських функцій над неповнолітніми, недієздатними особами;

- виконання агентських функцій. Траст-відділи банків можуть виконувати для фізичних осіб окремі агентські послуги, пов'язані зі збереженням активів, управлінням власністю і юридичним обслуговуванням. Ці операції відрізняються від повного трасту тим, що при виконанні функцій агента право власності зберігається за довірителем майна.

Технологічна карта надання трастових послуг фізичним особам охоплює кілька етапів:

1. Проведення співбесіди з клієнтом щодо його фінансового стану, доходів і заощаджень за станом на певну дату. Виявлення конкретних потреб клієнта у трастових послугах з метою їхнього максимального задоволення.

2. Визначення приблизного терміну, протягом якого банк буде мати змогу розпоряджатися коштами, майном клієнта.

3. Пересвідчення у законному походженні коштів, правильності складання заповідальних документів.

4. Укладення трастового договору, в якому зазначаються права та обов'язки сторін.

Важливе місце в діяльності комерційних банків займають трастові послуги юридичним особам, передусім фірмам, компаніям і підприємствам. Для них траст-відділи банків можуть здійснювати такі операції:

- передача довіренту права розпорядження майном, що є забезпеченням облігаційної позики;

- випуск облігацій;

- створення фондів погашення заборгованості за основним боргом, нарахованими процентами, дивідендами;

- тимчасове управління справами компанії, що реорганізується чи перебуває у стані ліквідації;
- розпорядження активами;
- агентські послуги.

У результаті надання цих послуг банки при роботі з юридичними особами створюють такі види трастів:

- корпоративний траст;
- інституційний траст;
- траст найманих працівників;
- комунальний траст.

Корпоративний траст утворюється у формі майна, що заставляється в банку для забезпечення випуску облігацій компанії.

Інституційний траст створюють вищі навчальні заклади і передають банку на довірче управління.

Траст найманих працівників може мати форму пенсійного фонду або участі в прибутку. В першому випадку керівництво компанії вносить грошові кошти у фонд, яким управляє банк, для виплати працівникам пенсій при досягненні ними пенсійного віку. В другому випадку компанія переводить частину прибутку в траст-фонд банку, що у майбутньому розподіляє внески і прибутки працівникам компанії, коли вони досягнуть пенсійного віку.

Комунальний траст засновує група осіб, які проживають у певній місцевості в банку трасту на користь місцевої громади (міської, сільської).

За характером розпорядження щодо довіреної власності трасти поділяються на активні й пасивні. Власність, що перебуває в активному трасті, може продаватися, віддаватися в борг, у заставу, тобто видозмінюється без додаткової згоди довірителя.

Пасивні трасти є послугами з управління певним майном, що не може бути продане або закладене довіреною особою.

При наданні трастових послуг усі відносини, які виникають між учасниками, оформляються спеціальною угодою – трастовим договором. У ньому обумовлюється, що одна сторона діє від імені іншої в питаннях, обмежених межами цієї угоди і найчастіше пов'язаних з власністю, якою звичайно розпоряджається довірена особа (траст відділ банку) в інтересах довірителя чи третьої сторони. При цьому траст-відділ банку

одержує визначену винагороду відповідно до типу операції і характеру послуги, що здійснюється. Предметом договору управління майном можуть бути підприємство як єдиний майновий комплекс, нерухоме майно, цінні папери, майнові права та інше майно. Трастові послуги мають не тільки фінансовий, а й юридичний характер, оформляються письмово й у багатьох випадках нотаріально завіряються.

Трастові послуги мають ряд переваг як для банку, так і для клієнтів. Для комерційного банку надання цих послуг є вигідним з огляду на ряд причин, а саме:

- отримання можливості розпоряджатися капіталом на свій розсуд (з урахуванням інтересів клієнта), таким чином контролюючи інвестиційний процес;
- зниження витрат за рахунок виключення операцій, пов'язаних з брокерськими операціями (витрати на підтримання зв'язку з клієнтом, постійне консультування клієнта, окремий облік руху грошових коштів клієнта);
- отримання можливості збільшити мобільність капіталу, а також власного впливу на стан ринку.

Вказані фактори сприяють зростанню прибутків, які одержують комерційні банки.

Трастові послуги використовуються банками для досягнення таких цілей:

- як джерело отримання додаткового доходу;
- як спосіб придбання контролю над великими корпораціями і їхніми грошовими коштами;
- для налагоджування зв'язків зі значними клієнтами;
- для подолання обмежень, встановлених для комерційних банків у деяких країнах у сфері інвестиційної діяльності.

Привабливість трастових операцій для клієнтів банківських установ полягає у тому, що банк зберігає анонімність проведення подібних послуг, оскільки розпорядник трасту має право здійснювати операції від свого імені і, звичайно, не повідомляє відомостей про розміри переданих у траст капіталів та про того, кому ці капітали належать, що клієнт може брати участь у процесі управління коштами й у виборі напрямків інвестування, а також у великій прибутковості операцій, оскільки траст передбачає надання клієнтам всього прибутку, що отримується в

результаті управління його власністю, за винятком комісійних, що отримуються банком, та у психологічній привабливості для клієнтів трастових послуг.

За надання трастових послуг банк стягує плату, розмір якої встановлюється у договорі між банком і клієнтом залежно від виду трастових послуг та вартості майна. Плата може бути фіксованою від вартості майна, залежати від рівня доходу або може бути отримана іншим способом, зафіксованим у договорі. В Україні, на відміну від розвинутих країн світу, трастові послуги лише починають розвиватися, але деякі з них уже доволі популярні й широко використовуються.

Трастові послуги дають змогу комерційним банкам залучати додаткові кошти, які можуть бути використані ними і давати прибуток, при цьому надання трастових послуг потребує певних знань і кваліфікації персоналу банку, але ці послуги характеризуються порівняно невеликими витратами й низькою ризикованістю. Враховуючи певні проблеми ліквідності комерційних банків, посилення конкуренції і зменшення прибутковості традиційних банківських операцій, надання трастових послуг має певні переваги у сфері залучення нових клієнтів, підвищення прибутковості й конкурентоспроможності, а, крім цього, всі можливості для подальшого розвитку в Україні.

17.5. Посередницькі, консультаційні та інформаційні послуги банків

Сприяння розвитку ділової активності, мобілізація капіталу на відкритих ринках і його подальше інвестування з перспективною капіталізацією потребують наявності відповідної сервісної інфраструктури, тому послуги фінансових посередників об'єктивно зумовлені практикою. В сучасних умовах комерційні банки як фінансові посередники надають широкий спектр посередницьких послуг. Інституційним характером надання цих послуг, який вирізняє їх серед інших, є трансформація колективних знань у конкретні підприємницькі дії від свого імені чи від імені клієнтів-довірителів, і при цьому досягається обопільне поєднання інтересів (довірителів та власних). **Посередницькі послуги** – це послуги, у наданні яких бере участь третя сторона, що виступає посередником між замовником і виконавцем. До таких послуг слід зарахувати: посередництво в отриманні клієнтом кредиту, посередництво в операціях з цінними паперами, валютою, майном.

Найпоширенішими серед посередницьких послуг комерційних банків є посередництво в отриманні клієнтом кредиту. Банк виступає посередником у таких випадках: коли не в змозі сам задовольнити заявку цього ж клієнта про одержання кредиту в зв'язку з тим, що сума кредиту перевищує ліміт кредитування; коли існує розбіжність між запропонованими клієнтом умовами кредиту та кредитною політикою банку. Посередницька послуга у цьому разі полягає в тому, що банк на прохання клієнта отримує кредит в іншому банку і надає його клієнту за значно вищу плату, ніж отримав сам. Маржа банку при цьому визначається як різниця між сплаченими відсотками за кредитні ресурси іншому банку й отриманими від клієнта за надану йому позику.

Посередницькі операції з цінними паперами банки здійснюють за рахунок і за дорученням клієнта. При первинному розміщенні цінних паперів комерційні банки можуть за дорученням, від імені і за рахунок емітента виконувати обов'язки щодо організації передплати на цінні папери або їхньої реалізації іншим способом. При цьому можливі два варіанти: перший – коли банк бере на себе ризик розміщення цінних паперів; другий – коли не бере, тобто не бере на себе зобов'язань щодо викупу нерозміщеної частини емісії.

При здійсненні операцій з цінними паперами комерційні банки можуть займатися й брокерською діяльністю. Брокерські операції здійснюються на підставі договору комісії і договору доручення. Брокерські операції за договором комісії проводяться за рахунок клієнта, але від свого імені. Це називається комісійною угодою. Вона може бути простою комісією, або комісією за участю банку. При простій комісії укладаються два види договорів: 1) комісійний договір між банком (комісіонером) і клієнтом (комітентом); 2) договір між комісіонером і третьою стороною угоди. Перед укладенням комісійної угоди на купівлю комітент перераховує на свій поточний рахунок відповідні кошти. При комісії за участю банку останній продає цінні папери зі свого портфеля або купує у свого клієнта цінні папери за рахунок власних ресурсів з їхнім подальшим продажем. Брокерські послуги на підставі договору – доручення передбачають доручення клієнта банку купити чи продати цінні папери від свого імені і за рахунок клієнта. Послуги незалежних реєстраторів охоплюють цілий комплекс: наприклад, поіменний облік акціонерів, ведення реєстру держателів цінних паперів, заміна

сертифікатів при зміні власника цінних паперів, інформування акціонерів про діяльність акціонерного товариства.

Посередництво комерційних банків у валютних операціях передбачає, зокрема, купівлю-продаж іноземної валюти або платіжних документів у ній, конверсію однієї іноземної валюти в іншу, конверсію протягом визначеного строку національної валюти іноземну, і навпаки; переказування за дорученням громадян іноземної валюти за кордон та виплату отриманих на їхнє ім'я з-за кордону переказів; інкасування іноземної валюти та платіжних документів.

Консультаційно-інформаційні операції передбачають надання банками своїм клієнтам консультацій з фінансово-економічних питань, банківської справи і організації бізнесу, а також різної інформації, необхідної для забезпечення нормальної господарської діяльності клієнта.

У найбільш загальному змісті **консультаційні (консалтингові) послуги** банку можна визначити як вид інтелектуальної діяльності, пов'язаний з аналізом, дослідженням і видачею інформації та рекомендацій з широкого кола питань як у галузі банківської діяльності, так і поза нею. Особливість консультаційних послуг полягає в тому, що кожну з них клієнт може, а у багатьох випадках повинен одержати задалегідь. Інакше кажучи, простежується значний часовий розрив між моментами придбання більшості пропонованих послуг і одержанням покупцем очікуваного ефекту. Прикладом консультаційних послуг, які надані у даний час, а будуть використані в майбутньому, можуть служити розроблені консультантами багатоваріантні стратегії розвитку в різних ситуаціях, прогнози, юридичні консультації перед початком масштабних перетворень підприємства.

До консультаційних послуг належать:

- консультування клієнтів з питань здійснення операцій з валютою і цінними паперами, а також застосування законодавчих актів, що регулюють господарську діяльність;
- підготовка господарських договорів та зовнішньоекономічних контрактів;
- консультації з питань фінансового планування і контролю, організації й ведення бухгалтерського обліку;
- консультації з питань ведення бізнесу – збільшення капіталу, реорганізації, злиття, придбання інших компаній;

- надання інформації про поточну ринкову кон'юнктуру та прогнольні оцінки щодо їхніх змін.

Всю сукупність консультаційних послуг, які банки можуть надавати клієнтам, можна розділити на два блоки: послуги загального характеру й спеціальні послуги. Загальні консультаційні послуги не передбачають які-небудь дії з грошима і є видом супутніх послуг усім банківським операціям. До таких послуг можна зарахувати, наприклад, консультації: про порядок відкриття й ведення розрахункових, поточних та інших рахунків; про правила ведення депозитних, касових операцій і найбільш доцільних варіантів їхнього застосування; про операції з цінними паперами; про оформлення банківських розрахунково-платіжних документів.

Консультаційні послуги спеціального характеру, як правило, є самостійним предметом відносин (договорів) між банками й клієнтами.

Консультаційні послуги можуть надаватись усно або письмово, а плата за їхнє надання у деяких випадках входить у плату за основний вид операції, який супроводжується консультуванням.

Наданням консультаційних послуг можуть займатися як менеджери підрозділів банків, так і працівники спеціально створених підрозділів. В окремих випадках консультантами можуть бути сторонні спеціалісти, які залучаються банками для надання консультацій своїм клієнтам.

Розвитку консультаційних послуг комерційних банків сприяє ряд факторів: по-перше, банки володіють великими базами даних і висококваліфікованих фахівців; по-друге, специфіка діяльності банків така, що їм простіше виявити потреби ринку й клієнтів, а також оцінити реальний стан ринку; по-третє, банкам легше і зручніше обслуговувати угоди злиттів та поглинань компаній.

Банки завдяки своїм місцю і ролі в економіці, наявності сучасних засобів телекомунікацій та електронно-обчислювальної техніки завжди мають значну кількість різноманітної інформації, тобто документованих або публічно оголошених відомостей про події та явища, що відбуваються у суспільстві й економіці. Це дає змогу комерційним банкам займатися інформаційною діяльністю, зокрема одержувати інформацію, її використовувати, поширювати а також зберігати. **Інформаційні послуги банків** – це діяльність, пов'язана з доведенням інформаційної продукції до споживачів з метою задоволення їхніх інформаційних потреб.

До найпоширеніших видів інформаційних послуг, що надають комерційні банки, можна зарахувати:

- інформування про чинне законодавство зарубіжних країн у галузі банківської справи, фінансів, валютного регулювання, оподаткування та ін.;
- надання копій грошово-розрахункових документів;
- допомога у розшуку перерахованих сум;
- надання інформації про прийняття Національним банком України та іншими органами рішень, які впливають на господарську діяльність клієнта;
- доведення інформації про курси іноземних валют, котирування цінних паперів та їхню дохідність й ін.;
- сприяння в підборі партнерів (покупців або постачальників), засновників, учасників обмінних операцій та ін.

Забезпечити ефективне надання як посередницьких, так і консультаційно-інформаційних послуг під силу тим банкам, які мають розвинену інфраструктуру зв'язку та висококваліфікований персонал.

17.6. Операції банків з дорогоцінними металами

Правові основи здійснення банками України операцій з дорогоцінними металами закладені в ряді нормативних актів, таких як Закон України «Про банки і банківську діяльність», «Про державне регулювання видобутку, виробництва і використання дорогоцінних металів і дорогоцінного каміння та контроль за операціями з ними», Положення Національного банку України «Про здійснення уповноваженими банками операцій з банківськими металами».

До банківських дорогоцінних металів належать золото, срібло, платина, метали платинової групи, які доведені до найвищих проб відповідно до світових стандартів у зливках та порошках і мають сертифікат якості, а також монети, вироблені з дорогоцінних металів.

При здійсненні операцій з банківськими металами банки прагнуть найбільш повно задовольнити потреби клієнтів у таких операціях, а також отримати прибуток. Впровадження та проведення таких операцій дає змогу банку також не просто стати учасником процесу формування ринку дорогоцінних металів, а й зайняти належне місце в системі обігу банківських металів у країні.

До основних операцій банків з дорогоцінними металами належать:

– відкриття і ведення рахунків у банківських металах. Банк може відкривати клієнтам поточні та депозитні рахунки у банківських металах. Такі рахунки відкриваються як юридичним, так і фізичним особам, які є резидентами. На поточний рахунок зараховуються банківські метали: внесені з фізичною поставкою за наявності документів, що підтверджують правомірність володіння цим банківським металом; куплені за дорученням власника рахунка; перераховані з власного поточного рахунка у банку або з власного депозитного рахунка у банку відповідно до депозитного договору; перераховані як кредит у банківських металах відповідно до кредитного договору; за операцією конвертації одного банківського металу в інший; нараховані як проценти за залишком коштів на власному поточному рахунку.

З поточного рахунка за розпорядженням власника рахунка банк може проводити такі операції: видача банківських металів; перерахування на власний поточний рахунок у банку або на власний депозитний рахунок у банку відповідно до депозитного договору; продаж банківських металів за дорученням власника рахунка; перерахування з метою здійснення операції конвертації одного банківського металу в інший.

Проценти за залишком банківських металів, що обліковуються на поточних рахунках клієнтів, сплачуються як у банківських металах, так і в гривнях за офіційним курсом банківських металів, встановленим Національним банком України на дату виплати, передбачену в договорі на розрахунково-касове обслуговування, укладеному банком з клієнтом.

Банки також мають право випускати золоті сертифікати, переважно іменні, які свідчать про депонування золота у банку. Різновидом золотих сертифікатів є ощадна книжка, яка видається власнику депонованого золота, що дає змогу проводити багаторазові операції з ним;

– операції з купівлі-продажу банківських металів. Такі операції можуть здійснюватися на міжбанківському валютному ринку України та на міжнародних ринках, і банки їх здійснюють за посередництвом Національного банку України. Банки здійснюють операції з купівлі-продажу банківських металів від свого імені за дорученням та за рахунок коштів клієнтів у межах нормативу ризику загальної відкритої валютної позиції банку й лімітів довгої (короткої) відкритої валютної позиції банку в усіх банківських металах.

Операції з купівлі-продажу банківських металів банки можуть здійснювати на умовах «спот», «своп», «опціон» та «форвард».

Операції «спот» – це операції, що здійснюються в межах двох робочих днів після укладення угоди між контрагентами про купівлю-продаж дорогоцінних металів на умовах зарахування металу і валюти з рахунків на рахунки.

Операції типу «своп» – одночасна купівля та продаж дорогоцінних металів. Розрізняють такі види: фінансовий своп – купівля (продаж) однієї і тієї ж самої кількості металів на умовах свопу зі зворотним продажем (купівлею) на умовах форварду; своп за якістю металу – одночасна купівля (продаж) металу однієї якості проти продажу (купівлі) золота іншої якості; своп за місцезнаходженням металу.

Операції типу «опціон» передбачають право продати чи купити певну кількість золота за домовленою ціною у певний строк чи протягом обумовленого строку. За продаж права (опціону) продавець отримує від покупця премію.

Угоди типу «форвард» передбачають продаж (купівлю) металів на строк, який переважає два робочі дні після укладення угоди.

Комерційні банки на міжбанківському валютному ринку України можуть продавати банківські метали з фізичною поставкою або без неї іншим банкам, промисловим споживачам та фізичним особам, а без фізичної поставки – юридичним особам-резидентам (крім інших банків та промислових споживачів).

Продаж банківських металів резиденту-юридичній та фізичній особі, крім операцій з купівлі банківських металів фізичною особою в касі банку, здійснюється за умови подання нею до банку заяви про купівлю певної кількості банківських металів.

Промисловий споживач подає до банку також копію ліцензії, виданої відповідним органом ліцензування, яка має бути засвідчена підписом керівника або заступника керівника і відбитком печатки промислового споживача. Ця копія подається до обслуговуючого банку одноразово, зберігається у справі клієнта й протягом строку дії ліцензії є підставою для подальших операцій з банківськими металами, що проводяться через банк.

Між банками операції з купівлі-продажу банківських металів за гривні проводяться за вільним договірним курсом купівлі та продажу без обмеження розміру маржі між курсами купівлі й продажу і комісійної

винагороди. Під час проведення операцій з купівлі-продажу банківських металів комісійна винагорода від клієнтів отримується у гривнях;

– операції з надання позик у дорогоцінних металах. Такі операції можуть здійснюватися як шляхом постачання дорогоцінних металів у фізичній формі, так і шляхом зарахування на знеособлені рахунки в обмін на зобов'язання зворотної поставки відповідного металу в термін, зазначений у договорі. Погашення кредитів у дорогоцінних металах може здійснюватися у формі фізичної поставки, шляхом перерахування дорогоцінних металів з металевих рахунків позичальника чи придбання банком за грошові кошти позичальника металу в іншого учасника міжбанківського ринку для погашення раніше одержаного кредиту.

Банки можуть кредитувати позичальника і під заставу дорогоцінних металів. Кредитування під заставу виробів з дорогоцінних металів здійснюється максимально на строк до 3 місяців. Сума кредиту, що надається позичальнику, визначається залежно від оцінної вартості закладених цінностей з дорогоцінних металів, встановленої процентної ставки, строку дії кредитного договору.

Кредити під заставу цінностей із дорогоцінних металів надаються готівкою в національній валюті. Сума кредиту та процентів підлягає поверненню одноразово в кінці терміну, обумовленого в кредитному договорі. Позичальник має право достроково погасити кредит. Надання кредиту здійснюється на підставі кредитного договору, що укладається між банком та позичальником, а також одночасно укладеного договору закладу цінностей з дорогоцінних металів. Заставадавцем може бути лише сам позичальник.

Кредитування під заставу цінностей з дорогоцінних металів забезпечує повне повернення основної суми боргу та сплату нарахованих відсотків і є без ризиковим, тому зазначені кредити належать до класу "стандартні".

Для отримання кредиту позичальник відповідно до договору застави передає банку на зберігання цінності з дорогоцінних металів, про що останній виписує позичальнику заставний білет (акт оцінювання заставленого майна). Протягом строку дії договору застави предмет застави змінюватися позичальником не може.

Повернення позичальнику прийнятих від нього в заставу цінностей здійснюється банком тільки після виконання позичальником усіх умов кредитного договору.

Не дозволяється здійснювати пролонгацію кредитів, наданих під заставу цінностей з дорогоцінних металів. У разі, якщо позичальник не може повернути у встановлений строк кредит банку, але має бажання надалі викупити надані банку в заставу цінності з дорогоцінних металів, то він може за умови сплати процентів за користування кредитом не пізніше від останньої дати погашення кредиту, зазначеної в кредитному договорі, перезакласти ті ж самі цінності з дорогоцінних металів, оформити новий кредитний договір і за рахунок нового кредиту погасити попередній кредит;

– операції з відповідального зберігання банківських металів у Національному банку України, в інших уповноважених банках, у власному сховищі;

– перевезення банківських металів;

– обмін зливків банківських металів на зливки цього самого металу меншої (більшої) маси (загальна маса банківського металу залишається незмінною);

– конвертація одного банківського металу в інший.

В Україні на ринку банківських послуг комерційні банки активно розширюють свою діяльність. Операції з дорогоцінними металами, відповідно, набувають дедалі більшої популярності як у практиці вітчизняних банків, так і серед клієнтів.

Запитання для самоконтролю

1. Що таке банківська послуга і які специфічні особливості їй властиві?
2. Назвіть основні критерії класифікації банківських послуг. Дайте характеристику оптовим та роздрібним банківським послугам.
3. Охарактеризуйте інституційні засади ринку роздрібних банківських послуг.
4. Дайте характеристику банківській гарантії та поручительству.
5. В чому полягає економічний зміст факторингових послуг?
6. Назвіть основних учасників факторингових операцій та охарактеризуйте типовий механізм їхнього здійснення.
7. Назвіть переваги факторингу для усіх учасників.
8. В чому полягає суть форфейтингу і яка сфера його застосування?
9. Зробіть порівняльну характеристику факторингу та форфейтингу.
10. В чому полягає суть трастових послуг банку?
11. Назвіть основні етапи надання трастових послуг банками фізичним особам.
12. Які переваги трастових послуг для банків та клієнтів порівняно з іншими банківськими послугами?
13. Охарактеризуйте посередницькі послуги банків та їхні основні види.
14. Назвіть основні види консультаційно-інформаційних послуг банків.
15. Дайте характеристику основних видів операцій банків з дорогоцінними металами.

РОЗДІЛ 18

ОПЕРАЦІЇ ІЗ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ФІНАНСОВОЇ СТІЙКОСТІ БАНКУ

18.1. Поняття фінансової стійкості банку та фактори, що її визначають

Успішне функціонування банківської системи загалом залежить від фінансового стану кожного окремого банку зокрема та його здатності протидіяти негативним факторам і динамічно розвиватися. Одним з найважливіших факторів забезпечення довіри до банків є підтримання їхньої фінансової стабільності, оскільки саме фінансова стійкість означає постійну здатність банків відповідати за своїми зобов'язаннями і забезпечувати прибутковість на рівні, достатньому для нормального функціонування у конкурентному середовищі.

Економічна категорія фінансової стійкості банку в економічній літературі тлумачиться неоднозначно. Аналіз наукових джерел, присвячених банківській діяльності загалом та питанням антикризового управління комерційними банками зокрема, вказує на практику спільного використання економічних категорій «надійність», «стійкість», і «стабільність», а також визначення однієї категорії через іншу. Проте кожна з них характеризує особливий бік досягнення безпеки банку та успішності його діяльності, хоча вони є близькими за змістом.

Так, **надійність банків** розуміють як здатність банку забезпечувати виконання своїх функцій у межах безумовного дотримання параметрів та нормативів банківської справи, встановлених національним законодавством і світовим досвідом. Поняття **стабільності** визначається як незмінність, тривале збереження певного стану чи рівня.

Ліквідність банку – це здатність банку забезпечити своєчасне виконання своїх грошових зобов'язань, яка визначається збалансованістю між строками і сумами погашення розміщених активів та строками і сумами виконання зобов'язань банку, а також строками та сумами інших джерел і напрямків використання коштів (надання кредитів, інші витрати).

Платоспроможність відображає здатність банку своєчасно та в повному обсязі розраховуватись за своїми зобов'язаннями, що

впливають з торгових, кредитних або інших операцій грошового характеру. **Кредитоспроможність** характеризує спроможність банку прийняти на себе кредит без загрози бути перевантаженим позиковими коштами і розраховуватись за ним повністю та у строк.

Виходячи з наведених визначень вказаних термінів, вони мають спільні ознаки, оскільки означають здатність банку виконувати свої зобов'язання. Відмінність полягає у тому, що платоспроможність передбачає виконання зобов'язань за рахунок власних коштів; ліквідність – виконання всіх зобов'язань незалежно від джерела їхнього покриття; кредитоспроможність зосереджує свою увагу лише на частині зобов'язань – кредитах.

З охарактеризованих вище понять фінансова стійкість банку є фундаментальною і внутрішньою характеристикою, завдяки якій забезпечується життєздатність, стабільний розвиток комерційного банку відповідно до вибраної стратегії в умовах конкурентного ринку, і отже, потребує врахування вищевказаних категорій. Таким чином, **фінансова стійкість комерційного банку** – це його спроможність з максимальною ефективністю і мінімальним ризиком реалізовувати свої функції на ринку незалежно від впливу внутрішніх та зовнішніх факторів.

Факторами фінансової стійкості комерційних банків є певні рушійні сили, що сприяють безпеці банку та його стабільному розвитку або, навпаки, виступають причинами їхньої проблемності. Отже, фактори можуть відігравати як стабілізуючу, так і дестабілізуючу роль. Фактори фінансової стійкості банку розмежовують на зовнішні та внутрішні. Умовно і зовнішні, і внутрішні фактори впливу на фінансову стабільність можна згрупувати за такими напрямками: економічні, правові, соціальні, політичні, техніко-технологічні (табл. 18.1).

Таблиця 18.1

Основні фактори впливу на фінансову стійкість банку

Групи факторів впливу на фінансову стійкість банку	Зовнішні фактори	Внутрішні фактори
Економічні	<ul style="list-style-type: none"> – загальний економічний стан країни (ВВП, рівень інфляції, розвиток виробництва за секторами економіки, інвестиції, стан платіжної дисципліни); – стан та динаміка грошового, фондового і валютного ринку; – стан ринку кредитів та депозитів; – стан і динаміка страхового ринку; – стан світової економіки 	<ul style="list-style-type: none"> – структура активів, фінансовий стан банку (капітал, резерви, прибуток, склад та залучених коштів, ліквідність і платоспроможність); – динаміка фінансових показників; – наявність стратегічної програми розвитку (освоєння нових ринків, нових видів продуктів, послуг); – стан маркетингу та реклами

Продовження таблиці 18.1

Правові	– законодавство, його несуперечність, достатність, повнота, дієвість; – дієздатність судової системи при відстоюванні інтересів банків; – наявність, компетентність, дієздатність органів державного регулювання та контролю за діяльністю банків	– повнота установчих та внутрішніх документів банку, їхня відповідність чинному законодавству; – правомірність здійснюваних банком операцій; – зловживання власників банку, керівництва, персоналу, клієнтів; – стан претензійно-позовної роботи
Соціальні	– довіра суспільства до банків; – імідж банку; – стан освіти; – демографічна ситуація	– стиль керівництва (авторитарний, колегіальний, партнерський); – рівень корпоративної культури; – взаємовідносини з клієнтами, державними органами, діловими партнерами
Політичні	– політична система країни; – корумпованість чиновників; – рівень внутрішньої політичної стабільності країни; – рівень політичної стабільності у світовому масштабі; – імідж країни на світовій арені	– кадрова політика; – політика розвитку; – політика відносин з клієнтами та діловими партнерами
Техніко-технологічні	– новації та відкриття; – пріоритетні напрямки розвитку науки та техніки; – техногенні катастрофи	– техніко-технологічне забезпечення банківських операцій, процесів сучасним обладнанням; – технології видачі та погашення позичок та забезпечення їхнього повернення; – методики оцінювання кредитоспроможності, аналізу фінансового стану підприємств та ін.

Отже, виділені групи факторів відіграють системну роль при становленні та функціонуванні банківської системи, тому вони значною мірою визначають ступінь фінансової стійкості банків на грошовому ринку. Слід зазначити, що вони по-різному впливають на стан окремого банку, що пов'язано передусім з менеджментом банку, ступенем врахування зовнішніх і внутрішніх груп факторів у процесах управління його діяльністю, а також з пріоритетами кредитної політики, стратегічними та тактичними цілями, критеріями і принципами діяльності банку.

Функціонування фінансово стабільного комерційного банку базується на певних *принципах* діяльності, серед яких слід розглядати:

1) принцип задовільності фінансового стану. Задовільність фінансового стану комерційного банку передбачає: по-перше, дотримання банком чинних економічних нормативів та резервних вимог, встановлених НБУ й іншими органами влади і управління; по-друге, відповідність фінансових показників, не зарахованих до нормативних, рекомендованому рівню згідно з вітчизняним та світовим досвідом; по-третє, відповідність фінансового стану банку загальноекономічному стану країни загалом і особливостям грошового, фондового, валютного, страхового та інших ринків зокрема;

2) принцип наявності мети, політики та стратегії, які забезпечують прогресивний розвиток банку. Успішне функціонування банку тісно пов'язане з наявною стратегією, оскільки сформульовані в межах політики та стратегії пріоритети банку, його головна мета і цілі мають забезпечувати спрямування банку щодо гарантування його ефективного функціонування на грошовому ринку;

3) принцип правової досконалості. Діяльність банку має здійснюватись у межах закону відповідно до чинних правових норм. Банк, що систематично або періодично порушує законодавство, не має класифікуватися як фінансово стабільний через наявність правових факторів ризику, санаційних і штрафних санкцій центрального банку та інших органів регулювання й нагляду;

4) принцип виваженості соціально-кадрової політики передбачає компетентність керівництва та персоналу, високий професіоналізм, досвід роботи, наявність освіти відповідного фахового спрямування. Кадрова політика має охоплювати адекватну систему заохочення та відповідальності для стимулювання належного виконання своїх обов'язків, попередження недбалого ставлення до них;

5) принцип структурної та функціональної мобільності. Сучасні умови господарювання характеризуються постійною нестабільністю. Для адекватної реакції на трансформацію зовнішнього середовища внутрішня будова банку має відрізнятися високою гнучкістю й адаптованістю;

6) принцип технічної озброєності передбачає застосування новітніх технічних та технологічних досягнень для покращення роботи банку. Сучасні стандарти господарювання вимагають від банків забезпечення швидкості, надійності, точності розрахунків, мінімізації втрат при виправленні помилок, використання індивідуального підходу до клієнтів, скорочення операційних і трансакційних витрат;

7) принцип сприятливості зовнішнього середовища. Оскільки комерційні банки є тією ланкою економіки, яку обслуговують перерозподільчі процеси в економіці, традиційно вважається, що країна, яка характеризується політичними потрясіннями, технічною недосконалістю й економічною нестабільністю, не здатна забезпечити сприятливі умови формування фінансово стійких банків. Традиційно в рейтингах провідних агентств, містяться обмеження, коли рейтинг банку не може перевищувати рейтингу власної країни.

Отже, організована відповідно до зазначених принципів робота комерційного банку сприятиме його фінансовій стабілізації.

З огляду на необхідність порівняння функціонуючого банку та перспективи його розвитку у вітчизняній практиці виокремлюють *критерії фінансово стабільного банку*, згідно з якими можна оцінити фінансову стійкість окремого банку на грошовому ринку. З цього приводу слід виділити ряд ознак, за якими визначається клас банку-емітента при нарахуванні резервів на відшкодування можливих збитків від операцій з цінними паперами, а також клас банку при формуванні та використанні резерву для відшкодування можливих втрат за кредитними операціями.

Так, для визначення класу банку-емітента при нарахуванні резервів на відшкодування можливих збитків від операцій з цінними паперами пропонується такий перелік критеріїв, а саме: 1) кількість років з часу державної реєстрації; 2) кількість років з часу останньої структурної реорганізації; 3) зміни у складі засновників чи керівництва; 4) наявність повністю позитивного висновку за останні три роки діяльності; 5) наявність перспективного бізнес-плану; 6) відсутність фактів невиконання (несвоєчасного виконання) зобов'язань за кредитними угодами; 7) прибуткова діяльність; 8) перевищення власного капіталу суми статутного та резервного фондів; 9) виконання нормативів капіталу, ліквідності, ризику, міжбанківських операцій, інвестиційних операцій, валютної позиції.

В іншому разі, а саме для визначення класу банку при формуванні та використанні резерву для відшкодування можливих втрат за кредитними операціями банків, використовують такі класифікаційні ознаки: 1) дотримання економічних нормативів та нормативу обов'язкового резервування коштів; 2) якість активів і пасивів; 3) прибутковість/збитковість; 4) виконання зобов'язань у минулому; 5) характер виданих та отриманих міжбанківських кредитів; 6) характер щорічного аудиторського висновку; 7) відмінна ділова репутація керівництва.

У сукупності наведених критеріїв є *якісні*, а саме: характер виданих та отриманих міжбанківських кредитів; характер аудиторського висновку; відмінна ділова репутація керівництва та ін. У *кількісних* критеріях переважно робиться акцент на дотриманні економічних нормативів, прибутковій діяльності, величині капіталу, структурі активів та пасивів, банківських резервах. Важливе місце у цьому списку займають економічні нормативи, оскільки вони є обов'язковими до виконання усіма банками.

18.2. Фінансова звітність та оцінювання прибутковості комерційного банку

Одним з основних принципів функціонування будь-якої банківської установи є свобода прийняття економічних рішень, які мають базуватися на обробці інформації, що міститься у фінансовій звітності. Загалом звітність необхідно розглядати як процес надання комерційним банком інформації про свою діяльність тим, хто її потребує для прийняття відповідних рішень. Метою звітності є забезпечення інформацією про фінансовий стан банку, його діяльність на грошовому, валютному та фондовому ринках. З одного боку, звітність є основним джерелом отримання інформації для суб'єктів господарювання, а з іншого – каналом зв'язку, через який суб'єкт передає відомості про свою діяльність у ринкове середовище.

Відповідно до міжнародних стандартів, фінансова звітність комерційного банку повинна мати якісні характеристики, тобто містити інформацію, корисну для користувачів. Користувачами звітності комерційних банків України є: інвестори, кредитори, клієнти, контрагенти, органи влади (у тому числі податкова адміністрація), громадськість, керівництво та працівники банку, Національний банк України, міжнародні фінансово-кредитні установи. Вони використовують звітність для того, щоб задовольнити свої різноманітні потреби в інформації (табл. 18.2).

Таблиця 18.2

Вимоги користувачів фінансової звітності банку та їхня характеристика

Користувачі звітності	Вимоги
Інвестори	Цікавить інформація про ризик, що супроводжує інвестиції, та дохід від них; вартість акцій, отже, надійність та прибутковість емітента. Джерелом інформації є балансовий звіт і звіт про прибутки та збитки.
Акціонери	Зацікавлені в інформації, яка дала би змогу оцінити здатність банку виплачувати дивіденди, а саме: перелік та обґрунтованість витрат, загальна дохідність банку, обсяг отриманого прибутку. Джерелом інформації є балансовий звіт, звіт про прибутки та збитки, звіт про рух акціонерного капіталу.
Керівництво	Зацікавлене в аналізі всієї звітності на основі розробленої системи показників. Це дає змогу прогнозувати грошові надходження у банк та приймати рішення про ефективність, з якою банк міг би використовувати додаткові ресурси, визначати свою позицію щодо інших банків та ін.
Співробітники	Зацікавлені в інформації про стабільність та рентабельність свого банку, його здатність забезпечувати їх заробітною платою, можливість подальшої
Кредитори	Цікавляться інформацією про ліквідність та платоспроможність банку з метою прогнозування його можливостей вчасно сплатити за фінансовими зобов'язаннями. Джерелом інформації є основна фінансова звітність.
Контрагенти	Зацікавлені в оптимальному виборі партнера й оптимізації обсягу, характеру та рівня ризикованості операцій з банком-контрагентом. Джерелом інформації є балансовий звіт.

Продовження таблиці 18.2

Органи влади	Цікавить інформація про розподіл ресурсів і результати діяльності банків. Джерелом інформації переважно є нефінансова звітність.
Громадськість	Отримує інформацію щодо діяльності окремих банків та стабільності банківської системи. Джерелом інформації є публічна фінансова звітність
Міжнародні фінансово-кредитні установи	Цікавить інформація для збірника «Міжнародна фінансова статистика» (дані про валютні курси, міжнародну ліквідність, гроші та банківські операції, відсоткові ставки, міжнародні трансакції, рахунки державного сектору, державні рахунки та ін.). Джерелом інформації може бути
Національний банк: департамент бухгалтерського обліку; департамент безвізного нагляду	Здійснює контроль за достовірністю інформації і бухгалтерського обліку. Джерелом інформації є баланси банків з різною періодичністю та рівнями розшифровок. Збирає інформацію, яка дає змогу дати загальну оцінку ризиків кожного банку, а також визначити ступінь виконання банком економічних нормативів. Джерелом інформації є фінансова звітність.
Емісійно-кредитний департамент	Використовує інформацію, яка дає змогу розрахувати низку показників, що є індикаторами стану грошово-кредитного ринку (грошова маса і грошова база, заборгованість економіки перед банками та ін.). Джерелом інформації є 13 звітних форм, які можна згрупувати у такі блоки: звіти про кредитну, депозитну діяльність банку, портфель цінних паперів та ін.
Департамент готівково-грошового обігу	Збирає інформацію, що характеризує стан готівково-грошового обігу. Джерелом інформації є звітність про касові обіги банку та стан заборгованості виплат за заробітною платою.
Економічний департамент	Використовує інформацію, необхідну для складання платіжного балансу країни, підготовки звіту для Міжнародного валютного фонду (МВФ) та щомісячного бюлетеня Національного банку України. Джерелом інформації є фінансова та нефінансова звітність банків.
Департамент валютного регулювання	Здійснює комплексний аналіз операцій уповноважених банків з валютними цінностями. Джерелом інформації є встановлені форми звітності.
Управління платіжних систем та касового виконання держбюджету	Збирає інформацію про рух бюджетних коштів на рахунках, відкритих в установах банків. Джерелом інформації є відповідні форми фінансової звітності.

Важливою вимогою до фінансової та статистичної звітності є *достовірність та реальність інформації*, які забезпечуються документуванням банківських операцій, проведенням періодичних інвентаризацій, за допомогою яких контролюється та уточнюється наявність і вартість активів та пасивів банку, цінностей та операцій, що обліковуються на позабалансових рахунках. Обов'язковою вимогою до фінансової та статистичної звітності є її *порівнянність*, тобто можливість зіставлення показників звітного періоду з аналогічними показниками минулих періодів. Саме на цій основі можна зробити певні висновки щодо змін у фінансовому стані банку та спрогнозувати тенденції розвитку банківських операцій.

Отже, **фінансова звітність банку** – це система взаємопов'язаних узагальнених показників, що відображають фінансовий стан та результати діяльності банку за звітний період. Вона складається з допомогою підрахування, групування і спеціального оброблення даних поточного бухгалтерського обліку.

Фінансова звітність банку дає змогу одержати достатньо повний обсяг інформації, на підставі якої оцінюється реальний фінансовий стан банку, якість управління та рівень ризику. Основною формою фінансової звітності є *бухгалтерський баланс*, який має власну структуру, відмінну від простої копії залишків на рахунках, але побудовану відповідно до принципів і групувань, зазначених у плані рахунків. Другою основною формою фінансової звітності є *звіт про прибутки та збитки*, який розробляється відповідно до вимог міжнародних стандартів з урахуванням національних особливостей.

До **статистичної звітності** належить звітність про кредитні та депозитні операції в національній та іноземній валюті, процентні ставки, операції з цінними паперами та інші банківські операції.

Баланс комерційного банку – це бухгалтерський баланс, в якому відображається стан власних, залучених і позичених коштів, їхнє розміщення в кредитні й інші активні операції. За даними балансу здійснюється контроль формування і розміщення грошових ресурсів, стану кредитних, розрахункових, касових та інших банківських операцій, включаючи операції з цінними паперами.

Загалом банківський баланс характеризує у грошовому виразі стан ресурсів комерційних банків, джерела їхнього формування і спрямування використання, а також фінансові результати банків на початок та кінець звітного періоду.

Аналіз банківського балансу дає змогу визначити наявність особистих коштів, зміни у структурі джерел ресурсів, склад та динаміку активів, контролювати ліквідність банків, здійснювати управління фінансовою стійкістю. При побудові банківського балансу використовують принципи групування операцій за економічно однорідними ознаками. При цьому в активі статті розміщуються за ступенем зниження ліквідності, а в пасиві – залежно від зменшення ступеня запитання.

Пасив банківського балансу відображає грошові ресурси банку для кредитування і проведення інших банківських операцій. У пасиві балансу відображаються такі основні статті: кореспондентські рахунки НБУ й інших банків; депозити та кредити, отримані від інших банків; кредити, отримані від НБУ; строкові депозити клієнтів та кошти до запитання; власні цінні папери й інші зобов'язання. Заборгованість, що відображається у активі банківського балансу, показує спрямування

ресурсів банку. На активних рахунках відображаються: валюта, монета і банківські метали; дорожні та інші чеки; кошти на кореспондентських рахунках у НБУ і в інших банках; цінні папери в портфелі банку на продаж та інвестиції; кредити на фінансовий лізинг, надані клієнтам; інвестиції в асоційовані та дочірні компанії; нематеріальні активи; матеріальні активи й інші активи.

Відображення інформації у балансі досягається за допомогою методу подвійного запису, зумовленого бухгалтерським рівнянням:

$$A = P = Z + K, \quad (18.1)$$

де А – активи;

П – пасиви;

З – зобов'язання;

К – капітал.

Баланси комерційних банків використовують для аналізу і управління діяльністю банківськими установами, визначення показників їхньої ліквідності, управління банківськими ресурсами, аналізу банківського прибутку. В ринкових умовах баланс комерційного банку є засобом не тільки бухгалтерської звітності, а й комерційної інформації банківського менеджменту, своєрідною рекламою для потенційних клієнтів, які прагнуть на професійному рівні розібратися в діяльності банку.

Результати діяльності комерційних банків, усі здійсненні витрати й отримані доходи в минулому звітному періоді відображаються у *звіті про прибутки і збитки*, який надає інформацію про різні види доходів і витрат за операціями банку. У цьому звіті після статей доходів і витрат відображається фінансовий результат діяльності банку – балансовий прибуток, який після певного коригування (наприклад, на суму доходів, що не підлягають оподаткуванню) трансформуються у прибуток. Аналіз доходів, витрат і прибутковості дає змогу вивчити результати діяльності комерційного банку, а отже, й оцінити ефективність його як комерційного підприємства.

Звіт про прибутки та збитки ґрунтується на концепції грошових потоків за доходами і витратами, які групуються за їхнім економічним характером. Таке групування дає змогу оцінювати собівартість формування різних груп ресурсів і безпосередній чистий прибуток (збиток) від операцій.

Різниця між доходами і витратами комерційного банку становить його валовий прибуток (валовий дохід). Показник валового прибутку (без

врахування сплати податків і розподілу прибутку) дає характеристику ефективності діяльності комерційного банку. **Доходи комерційного банку** формуються за рахунок: 1) процентних доходів; 2) комісійних доходів; 3) результату від торговельних операцій; 4) інших банківських операційних доходів; 5) інших небанківських операційних доходів; 6) зменшення резервів за заборгованістю; 7) непередбачених доходів.

Операційний дохід охоплює процентний дохід, комісійний дохід, дохід від торговельних операцій, інші банківські та небанківські операційні доходи. *Процентний дохід* складається з доходів за коштами, розміщеними в інших банках, кредитами суб'єктам господарської діяльності і фізичним особам, іншими кредитами та доходу за цінними паперами, одержаному у вигляді відсотків. *Комісійний дохід* утворюється внаслідок розрахунково-касового та кредитного обслуговування банків й інших клієнтів як результат операцій на фондовому та валютному ринках, які стосуються, перш за все, купівлі-продажу цінних паперів та іноземної валюти за дорученням інших банків або клієнтів. *Дохід від торговельних операцій* є результатом торгівлі цінними паперами, іноземною валютою та іншими фінансовими інструментами, що здійснюється з ініціативи банку і за виконанням доручень клієнтів. До *інших банківських операційних доходів* належать дивідендний дохід, дохід від оперативного лізингу, штрафи та пені, отримані за банківськими операціями. *Інші небанківські операційні доходи* є результатом здійснення банком господарських операцій. До них належать доходи від продажу основних засобів і матеріальних цінностей, штрафи й пені, отримані за господарськими операціями, та ін.

Доходи банку від зменшення резервів за заборгованістю утворюються за умов зменшення обсягів продуктивних активів і зобов'язань банку або в результаті зміни структури активів. Зменшення абсолютного розміру продуктивних активів призводить до скорочення активних операцій банку і потенційного зменшення доходу від цих операцій. Зниження обсягу зобов'язань, за рахунок яких формується значна частка активів, також може спричинити ймовірне скорочення числа активних операцій банку та зменшення доходу від них. Саме отримання доходу з цього джерела може стати причиною зменшення інших видів операційного доходу. Що стосується зміни структури активів, то утворенню доходів від зменшення резервів сприяє зниження частки

ризикових актів. За певних умов, це – позитивне явище, але слід пам'ятати, що між ризиком і доходом існує прямий зв'язок. Це означає, що ймовірність зниження дохідності активів банку в результаті зменшення їхньої ризикованості буде доволі високою.

До *непередбачених доходів* належать доходи, які виникли внаслідок надзвичайних подій (відшкодування збитків від надзвичайних подій), та інші непередбачені доходи.

Витрати комерційного банку прийнято розмежовувати на відносно постійні та змінні. *Відносно постійними витратами* банку є: заробітна плата; придбання або виготовлення бланків і канцелярських товарів; утримання приміщень, охорони та протипожежної сигналізації; амортизаційні відрахування та інші. *Змінними витратами* банку є: виплата процентів за вкладами, депозитами і міжбанківським кредитом; плата за послуги регіональної розрахункової палати і регіонального розрахунково-касового центру; витрати на рекламу; витрати на відрядження; поштово-телеграфні витрати та ін.

Найбільшу частку (більше, як половину) в загальній сумі витрат банку становлять витрати на виплату процентів за залученими банком ресурсами. *Процентні витрати* охоплюють: відсотки, сплачені за депозитами юридичних осіб; відсотки, сплачені за депозитами фізичних осіб; відсотки, сплачені за міжбанківськими кредитами і депозитами; відсотки, сплачені за залишками на розрахункових рахунках клієнтів. *Комісійні витрати* – це виплати, які здійснює банк у процесі проведення своєї активних операцій і надання послуг клієнтам, а також витрати з ведення кореспондентських рахунків.

Витрати на валютні операції – це витрати на розрахункове обслуговування зовнішньоекономічної діяльності. *Неопераційні витрати* охоплюють: заробітну плату працівників банку, витрати на утримання приміщень та устаткування й ін. До складу *інших витрат* належать витрати, не передбачені іншими статтями. Це судові витрати, сплачені банком штрафи, та ін.

Слід зазначити, що витрати банку на утримання і експлуатацію приміщень і устаткування, оплату персоналу та соціальні виплати мають відносно постійний характер. Їхня питома вага в загальній сумі витрат банків, як правило, доволі значна. Зростання операційних витрат не тільки відображає несприятливий стан кон'юнктури ринку, на якому банки

залучають ресурси, а й може свідчити про погіршення управління активно-пасивними операціями.

У ході оцінювання витрат банку необхідно не тільки проаналізувати в динаміці абсолютні й відносні розміри витрат (загалом і по групах витрат), а й виділити основні причини, що вплинули на їхній рівень, для того, щоб прийняти необхідні управлінські рішення, які би дали змогу знизити витрати банку, що, у свою чергу, буде сприяти поліпшенню структури ресурсної бази. Банківські менеджери повинні здійснювати щомісячний аналіз рівня доходів та витрат банку як загалом, так і за статтями з метою мінімізації витрат та отримання прибутку.

Отже, прибуток є основним показником результативності роботи банківської установи і як елемент банківської стабільності залежить від співвідношення доходів та витрат. Оцінювання прибутковості здійснюється за допомогою системи відповідних показників.

Одним із основних показників ефективності роботи комерційного банку є оцінка рівня його прибутковості (рентабельності). Аналіз показників прибутковості охоплює такі етапи: 1) розрахунок фактичного значення прибутковості на основі даних балансу та інших форм річної й квартальної звітності; 2) порівняльне оцінювання коефіцієнтів з їхнім рівнем у попередні роки та квартали; 3) визначення основної тенденції в динаміці коефіцієнтів (зростання або зниження); 4) виявлення факторів, які впливають на зміну цих коефіцієнтів; 5) оцінювання факторів з позиції ліквідності балансу та банківських ризиків; 6) розроблення рекомендацій щодо підвищення прибутковості банку або забезпечення її стабільності в майбутньому.

Оцінювання прибутковості банку здійснюється за допомогою таких економічних показників: загального показника прибутковості; чистої маржі; прибутковості активів; прибутковості капіталу; прибутковості витрат та чистого спреду.

Двома найважливішими показниками аналізу прибутковості банку є показники: 1) прибутковість банківських активів (ROA); 2) прибутковість акціонерного капіталу банку (ROE).

ROA – це показник, що характеризує співвідношення чистого прибутку банку (прибутку після оподаткування) й активів банку. Він показує, скільки чистого прибутку дає одиниця активів банку. Прибутковість активів розраховується за такою формулою:

$$\mathbf{ROA} = \mathbf{ЧП/А}, \quad (18.2)$$

де ЧП – чистий прибуток банку;

А – активи банку.

Цей показник може використовуватися як коефіцієнт для оцінювання ефективності діяльності менеджерів банку, як вони справляються із завданням отримання чистого прибутку з активів банківської установи. Однак у зв'язку з тим, що не всі активи дають дохід, деякі банки у процесі аналізу прибутковості своєї діяльності деталізують показник прибутковості активів і розраховують прибутковість робочих активів:

$$\mathbf{ROA\ 2 = ЧП / РА,} \quad (18.3)$$

де РА – робочі активи банку.

Зіставлення показників ROA1 та ROA2 дає змогу виявити невикористані резерви підвищення прибутковості активів за рахунок поліпшення їхньої структури, ефективнішого використання. Зіставлення цих коефіцієнтів дає уявлення про можливість зростання рентабельності завдяки скороченню активів, які не приносять доходу. Передусім це стосується мобілізованих власних коштів. Для банків, які використовують як кредитні ресурси залучені кошти, абсолютна рівність між цими показниками неможлива. Адже банки повинні створювати обов'язкові резерви, тобто зберігати частину залучених коштів у найбільш ліквідній формі, яка не дає доходу.

ROE – показник, що характеризує відношення чистого прибутку до акціонерного капіталу. Його значення особливо цікавить акціонерів банку, оскільки воно приблизно дорівнює розміру чистого прибутку, який отримуватимуть акціонери від інвестування свого капіталу, тобто рівню дивідендів. Прибутковість капіталу розраховується за формулою:

$$\mathbf{ROE\ 1 = ЧП / АК,} \quad (18.4)$$

де АК – акціонерний капітал банку.

Оптимальне значення цього показника має бути не менше, ніж 15%.

Співвідношення прибутку та власного капіталу є показником стабільності. Аналіз цього коефіцієнта дає змогу прогнозувати, наскільки стійкий рівень прибутковості банку. Аналізуючи цей коефіцієнт, слід зіставити темпи зростання прибутку та власного капіталу.

На практиці деякі банки (а особливо їхні акціонери) цей показник прибутковості деталізують за допомогою коефіцієнта віддачі статутного капіталу:

$$\mathbf{ROE\ 2 = ЧП / СК,} \quad (18.5)$$

де СК – статутний капітал банку.

Цей показник характеризує доцільність та ефективність вкладення акціонерами своїх коштів і ефективність віддачі статутного капіталу, а також спроможність банку розпоряджатися всіма його коштами. Для акціонерів та пайовиків цього банку важливе значення має порівняння процента віддачі статутного капіталу з аналогічним показником інших банків для з'ясування сфер найбільш дохідного і вигідного розміщення своїх коштів.

Для оцінювання ефективності видатків банку використовується показник рівня їх прибутковості (R_v), який розраховується за такою формулою:

$$R_v = \text{ПБ} / \text{ВБ}, \quad (18.6)$$

де ПБ – прибуток банку;

ВБ – витрати банку.

Аналогічно здійснюється аналіз інших показників прибутковості. Прибутковість (рентабельність) доходу розраховується у такий спосіб:

$$R_d = \text{ПДО} / \text{ДБ}, \quad (18.7)$$

де ПДО – прибуток до оподаткування;

ДБ – доходи банку, всього.

Цей показник відображає кількість грошових одиниць, які припадають на одну грошову одиницю доходу, або частку прибутку в доході. Його значення зменшується у разі зростання витрат. Показник прибутковості доходу відображає здатність менеджменту банку контролювати свої витрати. Зростання цього показника свідчить про гармонізацію структури ресурсної бази, тобто зменшення, наскільки це можливо, частки коштовних (дорогих) інструментів. Боковий тренд свідчить про сформовану структуру витрат, яка забезпечує достатню якість та ефективність наданих послуг та банківських операцій.

SPRED показує, наскільки успішно банк виконує функцію посередника між вкладниками та позичальниками і наскільки гостра конкуренція на грошовому ринку, учасником якого є установа банку. Посилення конкуренції зумовлює скорочення різниці між доходами за активами та витратами за пасивами. Цей показник визначається за формулою:

$$\text{SPRED} = (\text{ПД} / \text{ДА}) - (\text{ПВ} / \text{ПП}), \quad (18.8)$$

де ПД – процентні доходи;

ДА – дохідні активи;

ПВ – процентні витрати;

ПП – пасиви, за якими сплачуються проценти.

Для аналізу прибутковості банку використовуються також такі показники, як чистий прибуток на одну акцію (ЧП а) і чиста процентна маржа (ЧПМ).

$$\text{ЧП а} = \text{ЧПп} / \text{Ка}, \quad (18.9)$$

де ЧПп – чистий прибуток після сплати податків;

Ка – кількість акцій, що перебуває в обігу.

ЧПМ – це відношення процентної маржі (СПРЕД) до активів банку.

Чиста процентна маржа може бути розрахована за формулою:

$$\text{ЧПМ} = (\text{ПД} - \text{ПВ}) / \text{А}, \quad (18.10)$$

де ПД – процентні доходи;

ПВ – процентні витрати;

А – активи банку.

На розмір процентної маржі впливають такі фактори, як склад та обсяг залучених коштів, розмір кредитних й інших вкладень. Крім цього, розмір процентної маржі залежить від співвідношення кредитних вкладень та джерел їхнього утворення за термінами платежів, а також за ступенем терміновості перегляду процентних ставок. За допомогою показника чистої процентної маржі можна проаналізувати здатність банку одержувати прибуток у вигляді доходу від процентної різниці, як процент до загальних активів.

Отже, прибутковість відіграє важливу роль у діяльності банку, оскільки досягнення задовільного рівня прибутку дає змогу поповнювати капітал, формує основу життєдіяльності та зростання банку, а також забезпечує прийнятний рівень дивідендних виплат акціонерам. Проте рівень прибутковості безпосередньо пов'язаний з рівнем ризику. Вищий рівень ризику відкриває потенційні можливості отримання підвищеного прибутку, але не виключає можливості втрат. Мінімізація рівня ризику дає змогу отримати невисокий, але стабільний прибуток. Тому балансування між прибутковістю та ризиком, пошук оптимального їхнього співвідношення є одним з важливих і складних завдань управління банком.

18.3. Методи оцінювання фінансової стійкості банків та управління їхньою ліквідністю

Останнім часом значно зросли роль та значення аналізу і насамперед вибір оптимальних методів оцінювання фінансової стійкості банку. Не менш важливий такий аналіз і для його ділових партнерів,

акціонерів банку, клієнтів та держави загалом. Досягнення максимізації прибутку і, відповідно, забезпечення стабільної фінансової стійкості можуть бути гарантовані шляхом регулярного проведення банком оцінювання свого фінансового стану, що дають змогу йому ефективно управляти активними і пасивними операціями.

У сучасній практиці найчастіше використовуються чотири основні методи оцінювання фінансового стану та визначення фінансової стійкості комерційних банків:

- коефіцієнтний аналіз;
- інтегральний аналіз;
- бально-рейтинговий аналіз;
- факторний аналіз.

Кожний з цих методів має свої умови застосування, переваги та обмеження щодо достовірності оцінювання стану та перспектив роботи банківської установи

Так, *коефіцієнтний аналіз* полягає в обчисленні фінансових коефіцієнтів, які характеризують фінансовий стан банку, з подальшим порівнянням отриманих результатів з нормативними (рекомендованими) значеннями. При високій деталізації статей банківської звітності існує можливість обчислити значну кількість фінансових коефіцієнтів, що забезпечує глибину аналізу, дає змогу виявити специфічні риси функціонування банку. За цим методом інформацію про фінансовий стан комерційного банку несуть ті фінансові коефіцієнти, що відібрані та включені до аналізу.

Економічна сутність, алгоритм визначення, нормативне (рекомендоване) значення фінансових коефіцієнтів поєднані у змістовні групи, котрі окремо характеризують структуру активів, кредитну діяльність, капітал, структуру зобов'язань, ліквідність, прибутковість, витрати на персонал, кредитні ризики, інвестування, валютну позицію можуть бути подані у такому вигляді (табл. 18.3).

Таблиця 18.3

Фінансові коефіцієнти діяльності комерційних банків

Коефіцієнт	Алгоритм визначення	Нормативне/рекомендоване значення	Економічна сутність коефіцієнта
Структура активів			
Частка високоліквідних активів у загальних активах	Високоліквідні активи / загальні активи	Не менше, ніж 15%	Вказує на частку активів з найвищою ліквідністю, що негайно може бути використана для будь-яких операцій

Продовження таблиці 18.3

Частка високоліквідних активів у робочих активах	Високоліквідні активи / робочі активи	Не менше, ніж 20%	Вказує на частку робочих активів з найвищою ліквідністю, що негайно може бути використана для будь-яких операцій
Частка ліквідних активів у загальних активах	Ліквідні активи / загальні активи	В межах 61–70%	Вказує на частку загальних активів з високою ліквідністю
Частка робочих активів у загальних активах	Робочі активи / загальні активи	В межах 20 – 65%	Вказує, наскільки продуктивно банк використовує власні активи. Перевищення 83% вважається небезпечним
Частка основних фондів у загальних активах	Основні фонди / загальні активи	Порівнюється з аналогічними показниками інших банків	Вказує на величину активів, іммобілізованих в основні фонди
Показники кредитної діяльності			
Загальна кредитна активність	Надані кредити / загальні активи	Не більше, ніж 55%	Значення показника на рівні 80% характеризує наявність у банку проблем з ліквідністю
Рівень сумнівної заборгованості	Безнадійні кредити / кредитний портфель	Не більше, ніж 5%	Критичне значення показника становить 15%, що свідчить про малоефективну кредитну політику
Достатність резервів	Фактичний резерв / позики, що не приносять дохід	Порівнюється з аналогічними показниками інших банків	Достатність резервів для покриття можливих втрат за позиками
Доходність кредитного портфелю	Отримані проценти / позики, що приносять дохід	Те ж саме	Те ж саме
Ресурсна база	Кредитний портфель / (депозити строкові + депозити ощадні + депозити до запитання)	Те ж саме	Вказує, яка частина кредитних операцій фінансується за рахунок коштів клієнтів
Показники капіталу			
Адекватність основного капіталу	Основний капітал / – (загальні активи - резерви)	Не менше, ніж 4%	Визначає достатність капіталу для загального обсягу діяльності банку без урахування ризиків
Платоспроможність	Капітал / пасиви	В межах 10–20%	Показує частку власного капіталу в структурі пасивів банку, чим вища його частка, тим надійніше і стійкіше працює банк
Коефіцієнт фінансування	Капітал / зобов'язання	В межах 25–30%	Вказує, наскільки заборгованість перед вкладниками та іншими кредиторами покрита власним капіталом
Структура зобов'язань			
Поточна заборгованість	(зобов'язання до запитання + залишки на коррахунках в НБУ + залишки на коррахунках в інших банках) / валюта балансу	В межах 7–10%	Характеризує стійкість банку, міру його обтяження зайвими витратами з обслуговування залучених коштів, а також довіру до нього клієнтів
Стабільний залишок	Середні поточні зобов'язання на рік / оборот за поточними зобов'язаннями	Порівнюється з аналогічними показниками інших банків	Вказує на обсяг залучених ресурсів, який завжди в середньому перебуває в розпорядженні банку

Продовження таблиці 18.3

Частка МБК	МБК / зобов'язання	Не більше, ніж 20%	Збільшення цього показника вказує на чутливість банку до системної банківської кризи і переводить його до категорії фінансово нестійких
Показники прибутковості			
Рентабельність активів ROA	Чистий прибуток / середні загальні активи	В межах 0,75 – 1,5%	Визначає, скільки грошових одиниць чистого прибутку припадає на одиницю активів
Рентабельність капіталу ROE	Чистий прибуток / вартість власного капіталу	В межах 10–20%	Визначає, скільки грошових одиниць чистого прибутку припадає на одиницю капіталу
Чистий спред	(проценти отримані / позики) – (проценти сплачені / підпроцентні депозити)	Не менше, ніж 1,25%	Дає змогу визначити мінімальний розрив у процентних ставках, який хоча і не принесе прибутку, але принаймні покриє збитки
Чиста процентна маржа	Доходи від процентів – (витрати від процентів / середні загальні активи)	4,5%	Дає змогу оцінити здатність банку приносити прибуток у вигляді доходу від процентної різниці як процент до середніх активів, зменшення процентної маржі свідчить про загрозу банкрутства
Чиста операційна маржа	(дохід на доходні активи + комісія) / всі фінансові активи – (витрати на проценти / пасиви, що фінансуються)	Те ж саме	Характеризує ефективність роботи банку

Нормативне (рекомендоване) значення фінансових коефіцієнтів залежно від їх сутності має обмеження зверху, знизу або встановлюється інтервал допустимих значень. Вихід за обмеження ще не означає негайного банкрутства банку, але свідчить про таку ймовірність у майбутньому.

Коефіцієнтний метод передбачає необхідність формування остаточного висновку, який би спирався на набір числових значень. При розрахунку єдиного параметра, що характеризує фінансовий стан банку та рівень його фінансової стійкості, у світовій практиці звертаються до інтегрального та бально-рейтингового методів.

Коефіцієнтний метод характеризується простотою обчислення і широкими можливостями різнобічного аналізу фінансової стійкості банків через підбір фінансових коефіцієнтів. Цьому методу властиві й певні обмеження. Достовірні висновки щодо фінансової стійкості банків можливі за умови обробки всього масиву інформації про банки, яка часто має конфіденційний характер. Цей метод також не передбачає формування узагальнюючої оцінки фінансової стійкості, а отже, й

висновок про рівень фінансової стійкості банків як інтегрального показника й формується аналітиком з урахуванням власного досвіду та кваліфікації, що надає результатам суб'єктивного забарвлення. Велика кількість фінансових коефіцієнтів ускладнює адекватне порівняння значної кількості банків.

Головна концепція *інтегрального методу* полягає в обчисленні базових коефіцієнтів, які найкращим чином характеризують поточний стан комерційного банку, їхньому зважуванні на відповідні вагові коефіцієнти, що характеризують важливість (значущість) кожного базового коефіцієнта; наступному визначенні узагальнюючої оцінки шляхом додавання чи множення отриманих компонентів згідно з формулами:

$$I_{1j} = a_1 z_{1j} + a_2 z_{2j} + \dots + a_n z_{nj}, \quad (18.11)$$

$$I_{2j} = z_{1j}^{a_1} \times z_{2j}^{a_2} \times \dots \times z_{nj}^{a_n}, \quad (18.12)$$

де I_{1j} – інтегральна оцінка фінансової стійкості j -го банку методом адитивної згортки;

I_{2j} – інтегральна оцінка фінансової стійкості j -го банку методом мультиплікативної згортки;

a_n – ваговий коефіцієнт i -го базового показника;

z_{nj} – нормоване значення i -го базового показника для j -го банку;

i – індекс базового фінансового коефіцієнта;

j – індекс банку.

Формула (18.11) має назву адитивної, а (18.12) – мультиплікативної. Адитивна формула передбачає рівномірність зусиль у просуванні від небезпечного стану до фінансово стійкого. Застосування ж мультиплікативної формули буде означати, що для досягнення вершини рейтингу банку, стан якого визначено як задовільний, необхідно докласти значно більші зусилля, ніж відсталому банку досягти статусу задовільного.

Результати інтегрального оцінювання згідно із (18.11) і (18.12) визначають фінансовий стан комерційних банків, їхнє впорядкування за зростанням/спаданням дає змогу зробити обґрунтований висновок щодо рівня фінансової стійкості комерційних банків.

Отже, оцінювання фінансової стійкості банків за інтегральним методом здійснюється шляхом зважування базових фінансових коефіцієнтів на відповідні вагові коефіцієнти, які характеризують

значущість кожного базового коефіцієнта, та наступного визначення узагальнюючої оцінки додаванням чи множенням отриманих компонент. Позитивними рисами методу є незначна складність обчислень й отримання однієї кількісної характеристики фінансової стійкості банків. Це відкриває широкі можливості для оцінювання всієї банківської системи, проведення зіставлень і порівнянь банків. Інтегральний метод базується на обрахуванні обмеженої кількості фінансових коефіцієнтів, що не створює проблеми із застосуванням інформації конфіденційного характеру. Він найбільш прийнятний при проведенні дистанційного аналізу, який не передбачає високого рівня деталізації.

Бально-рейтинговий аналіз дає змогу банкам здійснити порівняльну оцінку своєї діяльності, вирішити питання доцільності кредитування банків-партнерів на основі отримання об'єктивної інформації про результати їхньої діяльності. Рейтинг банків комплексно характеризує їхню діяльність і означає встановлення узагальнюючої оцінки їхнього фінансового стану за стандартизованим набором показників, що дає змогу розглядати їх під єдиним кутом зору. Рейтингова оцінка передбачає визначення належності банку до класу, розряду, категорії. Кінцевим результатом рейтингування банків є список, в якому банки класифіковані за певними ознаками. Такий список не може однозначно слугувати мірилом фінансової стійкості банків і формалізує лише розподіл їх за вибраними критеріями. Основною метою банківських рейтингів є визначення позиції кожного банку в загальній сукупності банків.

Дослідження підходів до бально-рейтингового оцінювання банків свідчить про існування різних методик, а саме: номерних, бальних, регресійних, індексних. Загальна характеристика методик рейтингової оцінки наведені у табл. 18.4

Таблиця 18.4

Сучасні методики рейтингового оцінювання

Методики рейтингового оцінювання	Зміст методики	Метод, що застосовується	Переваги	Недоліки
Номерні	Передбачають обчислення сукупності показників оцінювання фінансового стану і подальшого ранжування банків	Метод коефіцієнтів	Простота розрахунку та гнучкість	Відсутність узагальнюючого показника, слабка деталізація
Бальні	Дають змогу отримати інтегральну оцінку фінансового стану банків	Метод експертних оцінок	Гнучкість методики, що базується на особистому досвіді	Складність в обробці експертних оцінок

Продовження таблиці 18.4

Регресійні	Передбачають розрахунок факторних показників по кожному банку і середніх за сукупністю	Кореляційно-регресійний аналіз	Зважування дії окремих факторів, вияв найвагоміших факторів. Можливість прогнозування	Тенденції минулих періодів переносяться на майбутнє без урахування факторів сьогодення
Індексні	Базуються на визначенні оцінних показників фінансового стану банку та вагових коефіцієнтів до кожного з показників	Синтез методів коефіцієнтів й експертних оцінок	Поєднання суб'єктивного досвіду експертів з об'єктивними значеннями методів коефіцієнтів	Складність і значна вартість

Номерні методики передбачають обчислення сукупності значень показників фінансового стану банків і присвоєння усім банкам певного місця в рейтингу за кожним з оцінюваних показників. *Номерні рейтинги* мають вигляд певних таблиць або списків, у яких здійснюється ранжування банків за певними критеріями. Як критерії використовуються певні показники діяльності банку, зокрема розмір статутного фонду, власного капіталу, фінансового результату, загальна сума чистих активів і зобов'язань банку, коефіцієнт ліквідності, питома вага високоліквідних активів у чистих активах. Однак номерні методики є слабодеталізованими, оскільки не враховують усіх факторів, то впливають на фінансовий стан банків. Враховані фактори мають невелику шкалу критеріальних значень.

Бальні методики дають змогу отримати інтегральну оцінку фінансового стану банків у балах, що присвоюються їм за кожним оцінним показником. Під час використання бальної методики кожному показнику присвоюється певний бал у шкалі, визначеній експертами. Бально-рейтинговий метод передбачає аналіз окремих напрямків роботи банків, зокрема капіталу, якості активів, ліквідності, доходності, менеджменту та чутливості до ринкового ризику (як за відомою у банківській діяльності рейтинговою системою CAMEL). За кожною з перерахованих характеристик визначаються бали, що відповідають рівню діяльності установи і формують сукупну бальну оцінку:

- рейтинг 1 – фінансове становище банку відмінне, стійке щодо зовнішніх фінансових та економічних потрясінь, немає потреби втручатися у фінансову діяльність банку органам банківського нагляду;
- рейтинг 2 – фінансове становище банку добре, стабільне і дає йому змогу без труднощів долати економічні коливання; втручання органів банківського нагляду є обмеженим і здійснюється лише у обсягу, що необхідний для виправлення виявлених у процесі банківського нагляду недоліків;

- рейтинг 3 – банк має фінансові, операційні чи технічні проблеми, що призводять до неспроможності долати труднощі при несприятливих змінах економічної ситуації; органи банківського нагляду здійснюють втручання у діяльність банку з метою усунення недоліків, оскільки банк може збанкрутувати, якщо такі заходи виявляться неефективними;

- рейтинг 4 – банк має серйозні фінансові проблеми, існує велика ймовірність його банкрутства; це вимагає детального нагляду та контролю, а також чіткого плану усунення виявлених недоліків у діяльності банку;

- рейтинг 5 – імовірність банкрутства банку в найближчий період часу є значною, виявлені недоліки у його діяльності є настільки значними та небезпечними, що необхідна термінова підтримка фінансового стану банку зі сторони акціонерів чи інших джерел, необхідні серйозні коригуючі заходи (ліквідація банку, об'єднання, продаж).

Результат обчислення округлюється та формується остаточний висновок стосовно фінансового стану комерційного банку. Рейтинг, що отримав банк за системою CAMEL, характеризує відповідну міру фінансової стійкості банку, наявність поточних проблем та можливість їхнього оперативного вирішення, міру позитивного уявлення з боку органів нагляду, спроможність банку протистояти негативному впливу зовнішніх факторів.

Аналіз капіталу здійснюється на основі обчислення нормативів платоспроможності та достатності капіталу, визначення міри їхньої відповідності встановленому рівню. Додатково оцінюють, наскільки показники капіталу кращі, ніж у інших банків, а також визначається якість активів за наслідками інспекторських перевірок.

Аналіз активів ґрунтується на їхній класифікації за ймовірністю повернення та потенційним розміром збитків з подальшим зважуванням на відповідні вагові коефіцієнти, назначені для кожної групи активів. В подальшому обчислюють коефіцієнт якості активів, де в чисельнику виступає середньозважена вартість класифікованих активів, в знаменнику – капітал банку. За цим коефіцієнтом роблять висновок щодо якості активів банку.

Аналіз доходності банку базується на врахуванні чистого прибутку після сплати податків і до виплати дивідендів у зіставності із середньою вартістю активів.

Аналіз ліквідності, а також визначення сталості перевищення показників ліквідності над нормативними вимогами, рівня залучень, здатності швидкого залучення довгострокових фінансових ресурсів, порівняння названих параметрів з аналогічними інших банків.

Аналіз менеджменту нерозривно пов'язаний з аналізом попередніх чотирьох компонентів і ґрунтується на них. Додатково враховується дотримання банком законодавства, адекватність і повнота виконання банком правил роботи, методики керівництва.

Сфера застосування методу CAMEL в Україні як самостійного методу аналізу без застосування інших методів є обмеженою в зв'язку з його особливостям: по-перше, цей метод опирається на інформацію, джерелом якої можуть слугувати майже винятково результати інспекторських перевірок; по-друге, він вимагає зіставлення показників банку з іншими банками загалом та / або по групі банків, що по деяких параметрах, які входять у склад оцінюваних, є ускладненим; по-третє, у процедурі оцінювання простежується дублювання інформації. Вказані особливості ускладнюють отримання достовірного висновку щодо фінансової стійкості комерційного банку.

Сучасною альтернативною методикою рейтингового аналізу банків є *регресійна методика*. Ця методика передбачає визначення деякої сукупності банків, розрахунок значень факторних показників по кожному банку і середніх за їх сукупністю. З метою елімінування масштабу показників обчислюються узагальнюючі показники у вигляді відношення показників окремих банків до середнього їхньою значення за сукупністю банків. Потім усереднюються узагальнюючі показники шляхом розрахунку середніх величин. Наступним етапом регресійного аналізу є визначення взаємозв'язку між результатами банківської діяльності і факторами, які їх визначають. Для цього використовується кореляційно-регресійний аналіз, у ході якого вимірюється взаємозв'язок між показниками ефекту банківської діяльності, зокрема доходом, прибутком тощо як результативної ознаки і факторними показниками, на основі яких здійснюється оцінювання рейтингу.

Очевидною перевагою регресійної методики рейтингового аналізу банків є одержання об'єктивної оцінки, що базується на аналізі реальних взаємозв'язків з ефектом, і наявність можливості оновлення оцінки ваги відповідно до змін впливу факторів на результати діяльності.

Єдиною методикою, що дає цифрову базу для розрахунку лімітів, є *індексна*. При використанні індексної методики рейтингу визначаються оцінні показники фінансового стану банку та вагові коефіцієнти для кожного з показників. Як правило, вибір вагових коефіцієнтів проводиться експертами на основі власною досвіду роботи, інтуїції та професійних знань. Застосування індексного методу передбачає здійснення розрахунків двох рівнів – параметричних коефіцієнтів і узагальнюючого індексу. Після встановлення складових рейтингу визначається їхня вага адекватно ролі кожної з них у загальній сукупності, розраховується загальний рейтинговий індекс кожного банку і здійснюється табличне ранжування банків. У математичному вигляді сумарний рейтинговий індекс банку визначається сумою факторних показників, які враховані з ваговими коефіцієнтами, що адекватні ступеню впливу кожного з факторів на підсумковий індекс. Головна проблема індексного методу рейтингу полягає у виборі найважливіших та найінформативніших фінансових коефіцієнтів.

Іншим методом оцінювання фінансового стану окремого комерційного банку та визначення рівня його фінансової стійкості, на які впливає і стан банківської системи загалом, є *факторний аналіз*. За основу факторного аналізу в банківській діяльності взято ідею, згідно з якою фінансова стійкість є прихованою величиною, що не піддається безпосередньому виміру, але проявляється через інші параметри діяльності банків (ліквідність, адекватність капіталу, прибутковість), що є пов'язаними з нею та можуть бути обчислені. Факторний аналіз дає можливість визначити фінансовий стан окремого банку, рівень його фінансової стійкості й при цьому врахувати особливості функціонування банківської системи загалом. Використання двовимірного підходу є спрощеним аналізом, який не дає змоги зробити належно обґрунтовані висновки про фінансову стійкість банків.

Доцільність застосування факторного аналізу щодо комерційних банків обґрунтовується таким чином: приймається, що фінансова стійкість комерційного банку є невідомою величиною і потребує визначення. Її можна оцінити на основі таких показників, як ліквідність, адекватність капіталу, прибутковість тощо, що є пов'язаними з нею та відображають рівень фінансової стійкості банку.

Факторний аналіз агрегує базову інформацію про банк за аналогією з індексним методом, що дає змогу охарактеризувати фінансовий стан

банку меншою кількістю параметрів порівняно із базовими. Факторний аналіз дозволяє аналітику самостійно приймати рішення про кінцеву розмірність при проведенні факторного аналізу доцільним є обмеження трьома параметрами, котрі можуть бути проінтерпретовані як координати точки тривимірного простору. Координати кожного банку, що досліджуються, за факторами дозволяють визначити не лише фінансовий стан банку, а й джерела ускладнень в його діяльності.

Загалом цінність факторного аналізу полягає у можливості служити інструментом врахування загальних тенденцій банківської системи в процесі оцінювання фінансового стану та формування висновків щодо фінансової стійкості кожного окремого банку.

Отже, всі способи оцінювання фінансового стану комерційних банків надають необхідну інформацію, на основі якої можна зробити висновок щодо фінансової стійкості банку. Водночас різна концепція застосування методів та різні алгоритми обчислень визначають різні передумови їхнього застосування залежно від базової інформації, широти аналізу, технічних можливостей, мети дослідження, форми подання результатів тощо. Слід зазначити, що наведені підходи в чистому вигляді трапляються рідко, а найчастіше використовується змішаний підхід. Прикладом використання його є індексний метод, який передбачає розрахунки на двох рівнях – параметричних коефіцієнтів та узагальнюючого індексу.

З метою підтримання необхідного рівня ліквідності власних операцій у вітчизняній банківській практиці застосовують два основних методи управління сукупним портфелем активів і пасивів, а саме: загального фонду коштів та розподілу активів.

Метод загального фонду коштів передбачає застосування такого підходу до управління ліквідністю комерційного банку, при якому всі ресурси (як власні, так і залучені) розглядаються як єдине джерело коштів для здійснення активних операцій. Розміщення ж коштів у різних видах активів здійснюється відповідно до обраних для діяльності банку пріоритетів – підтримання прибутковості чи ліквідності. Згідно з обраною стратегією керівництвом банку вирішуються тактичні завдання щодо спрямування ресурсів на формування первинних і вторинних резервів, видачі позик та здійснення інвестицій у різні види цінних паперів.

Однак попри відносну простоту застосування даного методу у практиці управління банківською установою відсутність чітко окреслених

критеріїв розподілу активів за різними видами вкладень може мати і негативні наслідки. Якщо пріоритетність розміщення коштів визначається керівництвом банку на довільній основі, виходячи із власних уявлень про імовірну потребу в ліквідних коштах, то це може негативно позначитись на загальному рівні ліквідності банку, оскільки завжди існує небезпека надмірної трансформації короткострокових ресурсів у довгострокові активи з метою максимізації прибутку. Або ж може мати місце зворотна ситуація, за якої надмірно обмежувальна політика у видачі позик і здійснення інвестицій при збереженні високого рівня ліквідності негативно позначається на прибутковості банку.

Суть **методу розподілу активів** полягає у чіткому погодженні різних видів вкладень із видами залучених ресурсів. При такому підході склад і структура активів комерційного банку повністю визначаються складом і структурою залучених ним пасивів. Інакше кажучи, чим більшою є частка вкладів до запитання в залучених ресурсах, тим більшою має бути потреба у формуванні активів у безпосередньо ліквідній формі – первинних резервів, а також наближених до них за ступенем ліквідності вторинних резервів.

Склад кредитно-інвестиційного портфеля визначається часткою залучених банком строкових і ощадних депозитів, а терміни їхнього залучення відповідно визначають строки видачі кредитів та здійснення інвестицій у цінні папери. Отже, кожен із видів залучених пасивів має чітке призначення щодо спрямування коштів у різні види активних вкладень, причому незалежно один від одного. Цей метод управління ліквідністю по-іншому називають «банку всередині банку».

Недоліками цього методу є: трудомісткість процесу відстежування ресурсів за видами; не враховується наявність певного постійного не знижувального залишку вкладів до запитання, що зменшує потребу банку в первинних і вторинних резервах та допускає спрямування відповідних сум коштів на кредити і інвестиції. Тому метод розподілу активів може зумовити недоотримання банківськими установами прибутку.

Порівняльна характеристика методів аналізу фінансового стану комерційних банків викладена у табл. 18.5, згідно з якої зрозуміло, що для проведення розгорнутого коефіцієнтного аналізу необхідно володіти деталізованою інформацією про банки, яка дуже часто має конфіденційний характер. У разі, якщо доступ до неї обмежено узагальненими показниками,

такими, як сукупні активи, зобов'язання, капітал, прибуток, резерви, статутний фонд, обсяг кредитів, інвестицій тощо, коефіцієнтний аналіз буде зведено до спрощеної форми – обчислення невеликої кількості фінансових коефіцієнтів, що несуть загальну інформацію про стан банку.

Таблиця 18.5

Порівняльна характеристика методів оцінювання фінансової стійкості банків

Показник	Коефіцієнтний аналіз	Індексний аналіз	Бально-рейтинговий аналіз	Факторний аналіз
Базова інформація	Деталізована, розгалужена, у тому числі і конфіденційного характеру	Переважно збільшені дані	Переважно збільшені дані	Переважно збільшені дані
Кількість базових коефіцієнтів	Значна – для розгорнутого аналізу і незначна – для спрощеної форми	Незначна	Незначна	Незначна
Форма подання результатів аналізу	Вектор	Одне число	Одне число	Два-три числа
Широта аналізу	– один банк; – невелика кількість банків; – банківська система за середніми показниками	– банківська система загалом; – окремий банк	– банківська система загалом; – окремий банк як складова банківської системи	– банківська система загалом; – окремий банк як складова банківської системи
Технічні вимоги	На рівні усних обчислень	Необхідність застосування стандартних пакетів прикладних програм (типу EXCEL)	Необхідність застосування стандартних пакетів прикладних програм (типу EXCEL)	Необхідність застосування спеціалізованого програмного забезпечення математично-статистичного напрямку (SPSS, Statistica, Stat-Graphics)

Інтегральний, бально-рейтинговий та факторний аналіз передбачають застосування обмеженої кількості базових показників. Щодо факторного аналізу, то застосування значного числа фінансових коефіцієнтів є недоцільним, оскільки, збільшення параметрів, що визначаються в ході аналізу, не дає підвищення інформативності та достовірності кінцевих висновків.

Результатом коефіцієнтного аналізу слугує система числових значень фінансових коефіцієнтів, або числовий вектор. Результатом індексного та бально-рейтингового аналізу слугує окреме число, а факторний аналіз подає стан банку у вигляді точки n-вимірного простору.

Форма подання кінцевого результату кожного виду аналізу накладає відбиток на умови його застосування. Так, до коефіцієнтного

аналізу частіше звертаються при дослідженні окремого банку або невеликої їхньої кількості. Сферою застосування коефіцієнтного методу переважно може бути банківський аудит, детальне інспекційне обстеження окремого банку, а також використання як допоміжного при застосуванні інших методів аналізу. Концепція інтегрального та бально-рейтингового аналізу передбачає дослідження банківської системи загалом, оскільки процедура оцінювання спирається на середні показники банківської сукупності.

При цьому інтегральний та бально-рейтинговий аналіз дає інформацію про кожний окремих банк і його позицію відносно інших. Аналогічний підхід застосовує і факторний аналіз, з тією різницею, що за його результатами кожний окремих банк несе в собі відбиток особливостей функціонування всієї банківської системи. Отже, інтегральний метод є найбільш прийнятним при проведенні дистанційного аналізу, що не потребує високого рівня деталізації, бально-рейтинговий – при інспекторських обстеженнях, факторний аналіз – в разі, якщо необхідним є врахування особливостей функціонування банківської системи загалом.

Вибір того чи іншого способу аналізу залежить від технічних можливостей аналітика та його знань. Так, при відсутності обчислюваної техніки та відповідного програмного забезпечення аналіз буде зроблено із використанням найпростіших математичних операцій, що є достатнім для коефіцієнтного методу. Електронні таблиці типу Excel, що входять до стандартного набору програм Windows, значно спрощують процес розрахунків і придатні для проведення інтегрального та бально-рейтингового аналізу, а вбудовані статистичні функції дадуть змогу проводити і складні математичні обчислення. Використання математично-статистичних способів краще реалізується за наявності спеціалізованого програмного забезпечення.

Загалом слід наголосити, що сукупність методів фінансової стійкості комерційних банків доцільно використовувати в їхньому взаємозв'язку, усвідомлюючи умови доцільності їхнього застосування в аналізі окремих сторін діяльності банківських установ.

18.4. Регулювання діяльності банків для забезпечення їхньої фінансової стійкості

Вирішальним фактором зміцнення банківського сектора економіки України є оптимізація механізмів державного регулювання та нагляду. **Регулювання діяльності банків** – це система заходів, за допомогою яких держава через центральний банк забезпечує стабільне й безпечне функціонування банків, запобігає дестабілізуючим процесам у банківському секторі. Основними завданнями банківського регулювання та нагляду є:

- 1) забезпечення стабільності та надійності банківської системи;
- 2) захист інтересів вкладників, що розміщують свої кошти в банках, від неефективного управління банками;
- 3) створення конкурентного середовища у банківському секторі. Завдяки банківській конкуренції знижуються процентні ставки за кредитами, підвищуються процентні ставки за депозитами, розширюється спектр банківських послуг, запроваджуються нові банківські технології;
- 4) забезпечення відкритості політики і діяльності банківського сектора в цілому і кожного банку зокрема;
- 5) підтримування необхідного рівня стандартизації і професіоналізму в банківській системі, забезпечення ефективної діяльності банків і запровадження технологічних нововведень в інтересах споживачів банківських послуг.

Система державного регулювання банківської діяльності охоплює кілька відносно самостійних напрямків: 1) грошово-кредитне регулювання; 2) банківський нагляд; 3) валютне регулювання; 4) податково-правове регулювання.

Державне регулювання банківської діяльності базується на протекційних та превентивних заходах. **Превентивні заходи** спрямовуються на: обмеження доступу до банківської діяльності (ліцензування, обмеження сфер діяльності банків); недопущення ймовірних негативних наслідків того чи іншого процесу (встановлення лімітів щодо проведення деяких банківських операцій, вимоги до розміру і структури власного капіталу банку, вимоги щодо ліквідності, вимоги щодо диверсифікації банківських ризиків). Дія цих заходів реалізується шляхом встановлення нормативів, дотримання яких банками є позитивним щодо підтримання їхньої фінансової стійкості.

Протекційні заходи (захисні) встановлюються для захисту вже існуючої загрозливої для банку ситуації, яка може спричинити банкрутство. До них належать: створення та функціонування фонду гарантування вкладів фізичних осіб; формування банками резерву для відшкодування можливих втрат за активними операціями; рефінансування банків. Протекційні заходи підвищують довіру вкладників до банківської системи, а превентивні – забезпечують ефективність перших.

Безпосередній вплив Національного банку України на діяльність інших банків здійснюється за такими основними напрямками: 1) створення законодавчих та інших умов, які дали би змогу банками реалізувати свої економічні інтереси (організаційно-правовий напрям); 2) встановлення законодавчих нормативів та нагляд за їхнім дотриманням з метою забезпечення ліквідності банківської діяльності (напрямок опосередкованого економічного впливу).

До основних методів регулювання діяльності банків слід зарахувати економічні та адміністративні. **Економічні методи** охоплюють нормативні (встановлення кількісних нормативів або розмірів обмежень чи пільг) та коригуючі (застосування впливу для конкретної ситуації). Вони спрямовані на досягнення економічних цілей – цільового кредитування, визначення норм обов'язкових резервів та ін.

Суть **адміністративних методів** може бути виражена в такому: а) встановлення певного порядку дії у сфері державного управління (приписи); б) заборона певних дій (заборони); в) надання можливості вибору дій (жорсткий варіант дозволів, розрахований на поведінку посадових осіб, які зобов'язані вибрати один з передбачених адміністративно-правовою нормою варіантів дій у відповідних умовах); г) надання можливості діяти на свій розсуд (м'який дозвіл, розрахований переважно на громадян); д) допуск за певних умов паритетного юридичного становища сторін у відношенні, що регулюється (процесуальна рівність).

На створення необхідних умов для стабільної діяльності банків спрямована система економічних нормативів регулювання банківської діяльності, яка впроваджена НБУ і є обов'язковою для всіх комерційних банків. Система нормативів, що складається з комплексу вимог до капіталу, ліквідності, кредитних ризиків, інвестування, ризиків валютної позиції встановлюється з метою забезпечення стабільної діяльності банків та своєчасного виконання ними зобов'язань перед вкладниками,

захисту від банківських ризиків, запобігає неправильному розподілу ресурсів та капіталу

Основними *економічними нормативами*, які характеризують фінансову стійкість банку, його здатність виконувати більшість інших нормативів, є:

- нормативи капіталу (мінімального розміру регулятивного капіталу; адекватності регулятивного капіталу; основного капіталу);
- нормативи ліквідності (миттєвої ліквідності; поточної ліквідності; короткострокової ліквідності);
- обов'язкові нормативи кредитного ризику (максимального розміру кредитного ризику на одного контрагента; великих кредитних ризиків; максимального розміру кредитів, гарантій та поручительств, наданих одному інсайдеру; максимального сукупного розміру кредитів, гарантій та поручительств, наданих інсайдерам);
- нормативи інвестування (інвестування в цінні папери окремо за кожною установою; загальної суми інвестування);
- норматив ризику загальної відкритої (довгої/короткої) валютної позиції банку.

В нашій державі величина капіталу комерційних банків регулюється централізовано Національним банком України через встановлення мінімальних вимог (нормативів) до розмірів та достатності капіталу.

Норматив мінімального розміру регулятивного капіталу банку (Н1) регулює абсолютну величину капітальної бази, проте він не може вважатися достатнім, оскільки не враховує співвідношення капіталу й активів банку, а також рівня ризикованості активних операцій банку. Для регулювання цього аспекту банківської діяльності НБУ встановлено норматив адекватності регулятивного капіталу (платоспроможності) банку – Н2 і норматив адекватності основного капіталу – Н3.

Норматив адекватності регулятивного капіталу (норматив платоспроможності) (Н2) відображає здатність банку своєчасно і в повному обсязі розрахуватися за своїми зобов'язаннями, що випливають з торговельних, кредитних або інших операцій грошового характеру. Чим вище значення показника адекватності регулятивного капіталу, тим більша частка ризику, що її приймають на себе власники банку; і навпаки: чим нижче значення показника, тим більша частка ризику, що її приймають на себе кредитори/вкладники банку.

Норматив адекватності регулятивного капіталу встановлюється для запобігання надмірному перекладанню банком кредитного ризику та ризику неповернення банківських активів на кредиторів/вкладників банку. Значення показника адекватності регулятивного капіталу визначається як співвідношення регулятивного капіталу банку до сумарних активів і певних позабалансових інструментів, зважених за ступенем кредитного ризику та зменшених на суму створених відповідних резервів за активними операціями.

Для розрахунку адекватності регулятивного капіталу банку його активи поділяються на п'ять груп за ступенем ризику та підсумовуються з урахуванням відповідних коефіцієнтів зваження. Нормативне значення нормативу Н2 діючих банків не може бути меншим, ніж 8 відсотків. Для банків, що розпочинають операційну діяльність, цей норматив має становити: протягом перших 12 місяців діяльності (з дня отримання ліцензій) – не менше, ніж 15 відсотків; протягом наступних 12 місяців – не менше, ніж 12 відсотків; надалі – не менше, ніж 8 відсотків.

Норматив адекватності основного капіталу (Н3) встановлюється з метою визначення спроможності банку захистити кредиторів і вкладників від непередбачуваних збитків, яких може зазнати банк у процесі своєї діяльності залежно від розміру різноманітних ризиків. Показник адекватності основного капіталу банку розраховується як співвідношення основного капіталу до загальних активів банку.

Для розрахунку нормативу адекватності основного капіталу загальний розмір основного капіталу коригується (зменшується) на суму:

- недосформованих резервів під можливі збитки за активними операціями банків;
- нематеріальних активів за мінусом суми зносу;
- капітальних вкладень у нематеріальні активи;
- збитків минулих років і збитків минулих років, що очікують затвердження;
- збитків поточного року.

При розрахунку нормативу адекватності основного капіталу сума загальних активів відповідно зменшується на розрахункову суму резервів за всіма активними операціями банку, на суму неамортизованого дисконту за цінними паперами та зносу основних засобів. Нормативне значення нормативу Н3 має бути не меншим, ніж 4 відсотки.

Щоб підтримати певний рівень ліквідності всієї банківської системи, НБУ встановлює відповідні *нормативи ліквідності*, дотримувати яких зобов'язаний кожен банк: норматив миттєвої ліквідності (Н4); норматив поточної ліквідності (Н5), норматив короткострокової ліквідності (Н6). Використання перелічених допомагає всебічно аналізувати стан ліквідності, а також точніше оцінювати ризик незбалансованої ліквідності банку.

Однією з узагальнених характеристик діяльності комерційного банку, які відображають рівень його надійності щодо можливості вчасно виконувати всі взяті зобов'язання, є ліквідність. Ліквідними активами є кошти в касі, які відкриті в Національному банку України та інших банках, а також активи, що можуть бути швидко проконвертовані в готівкові чи безготівкові кошти.

Банківська діяльність піддається ризику ліквідності – ризику недостатності надходжень грошових коштів для покриття їхнього відпливу, тобто ризику того, що банк не зможе розрахуватися в строк за власними зобов'язаннями у зв'язку з неможливістю за певних умов швидкої конверсії фінансових активів у платіжні засоби без суттєвих втрат.

У зв'язку з цим банки повинні постійно управляти ліквідністю, підтримуючи її на достатньому рівні для своєчасного виконання всіх взятих на себе зобов'язань з урахуванням їх обсягів, строковості й валюти платежів, забезпечувати потрібне співвідношення між власними та залученими коштами, формувати оптимальну структуру активів зі збільшенням частки високоякісних активів з прийнятним рівнем кредитного ризику для виконання правомірних вимог вкладників, кредиторів і всіх інших клієнтів.

За таких обставин, норматив миттєвої ліквідності (Н4) встановлюється для контролю за здатністю банку забезпечити своєчасне виконання своїх грошових зобов'язань за рахунок високоліквідних активів (коштів у касі та на кореспондентських рахунках). Норматив миттєвої ліквідності визначається як співвідношення суми коштів у касі та на кореспондентських рахунках до зобов'язань банку, що обліковуються за поточними рахунками. Нормативне значення нормативу Н4 має бути не менше, ніж 20 відсотків.

Норматив поточної ліквідності (Н5) встановлюється для визначення збалансованості строків і сум ліквідних активів та зобов'язань банку. Для розрахунку нормативу поточної ліквідності враховуються вимоги і

зобов'язання банку з кінцевим строком погашення до 31 дня (включно). Норматив поточної ліквідності визначається як співвідношення активів первинної та вторинної ліквідності до зобов'язань банку з відповідними строками виконання.

Норматив короткострокової ліквідності (Н6) встановлюється для контролю за здатністю банку виконувати взяті ним короткострокові зобов'язання за рахунок ліквідних активів. Норматив короткострокової ліквідності визначається як співвідношення ліквідних активів до короткострокових зобов'язань. До розрахунку нормативу короткострокової ліквідності включаються ліквідні активи та короткострокові зобов'язання з початковим строком погашення до одного року. Нормативне значення нормативу Н6 має бути не менше, ніж 20 відсотків.

Якість кредитного портфеля суттєво впливає на рівень ризиковості та надійності банку, тому саме кредитна діяльність підлягає регулюванню з боку нагляду в багатьох країнах. Так, НБУ встановлено вимоги щодо порядку надання кредитів та *обов'язкові нормативи кредитного ризику*: норматив максимального розміру кредитного ризику на одного контрагента (Н7); норматив великих кредитних ризиків (Н8); норматив максимального розміру кредитів, гарантій та поручительств, наданих одному інсайдеру (Н9); норматив максимального сукупного розміру кредитів, гарантій та поручительств, наданих інсайдерам (Н 10).

Оскільки кредитна діяльність банків пов'язана з кредитним ризиком або нездатністю контрагента виконувати частково або в повному обсязі свої зобов'язання згідно з угодою, банки зобов'язані оцінювати кредитоспроможність своїх контрагентів, вчасно ідентифікувати погані активи (тобто активи, за якими існує ймовірність отримання збитків), створювати необхідні резерви для списання безнадійних до погашення активів. З метою обмеження кредитного ризику, який виникає внаслідок невиконання окремими контрагентами своїх зобов'язань, НБУ встановлює норматив максимального розміру кредитного ризику на одного контрагента (Н7).

Норматив максимального розміру кредитного ризику на одного контрагента (Н7) встановлюється з метою обмеження кредитного ризику, що виникає внаслідок невиконання окремими контрагентами своїх зобов'язань. Показник розміру кредитного ризику на одного контрагента визначається як співвідношення суми всіх вимог банку до цього

контрагента та всіх позабалансових зобов'язань, виданих банком щодо цього контрагента, до капіталу банку. Нормативне значення нормативу Н7 не має перевищувати 25 відсотків.

З метою обмеження концентрації кредитного ризику за окремим контрагентом або групою споріднених (пов'язаних) контрагентів НБУ встановлює норматив великих кредитних ризиків (Н8). Норматив великих кредитних ризиків (Н8) устанавлюється з метою обмеження концентрації кредитного ризику за окремим контрагентом або групою пов'язаних контрагентів. Кредитний ризик, що прийняв банк на одного контрагента або групу пов'язаних контрагентів, вважається великим, якщо сума всіх вимог банку до цього контрагента або групи пов'язаних контрагентів і всіх позабалансових зобов'язань, наданих банком щодо цього контрагента або групи пов'язаних контрагентів, становить 10 відсотків і більше регулятивного капіталу банку.

Норматив великих кредитних ризиків визначається як співвідношення суми всіх великих кредитних ризиків, наданих банком щодо всіх контрагентів або груп пов'язаних контрагентів, з урахуванням усіх позабалансових зобов'язань, виданих банком щодо цього контрагента або групи пов'язаних контрагентів, до регулятивного капіталу банку. Нормативне значення нормативу Н8 не має перевищувати 8-кратний розмір регулятивного капіталу банку. Якщо норматив великих кредитних ризиків перевищує 8-кратний розмір регулятивного капіталу, то вимоги до нормативу адекватності регулятивного капіталу (Н2) автоматично підвищуються:

- якщо перевищення становить не більше, ніж 50 відсотків, то вимоги до нормативу адекватності регулятивного капіталу (Н2) подвоюються;

- якщо перевищення більше ніж 50 відсотків, то вимоги до нормативу адекватності регулятивного капіталу (Н2) потроюються.

Норматив максимального розміру кредитів, гарантій та поручительств, наданих одному інсайдеру (Н9), устанавлюється для обмеження ризику, який виникає під час здійснення операцій з інсайдерами, що може призвести до прямого та непрямого впливу на діяльність банку. Цей вплив зумовлює те, що банк проводить операції з інсайдерами на умовах, не вигідних для банку, що призводить до значних проблем, оскільки в таких випадках визначення

платоспроможності контрагента не завжди здійснюється достатньо об'єктивно. Норматив максимального розміру кредитів, гарантій та поручительств, наданих одному інсайдеру, визначається як співвідношення суми всіх зобов'язань цього інсайдера перед банком і всіх позабалансових зобов'язань, виданих банком щодо цього інсайдера, та капіталу банку. Нормативне значення нормативу Н9 не має перевищувати 5 відсотків.

Норматив максимального сукупного розміру кредитів, гарантій та поручительств, наданих інсайдерам (Н10), встановлюється для обмеження сукупної суми всіх ризиків щодо інсайдерів. Надмірний обсяг сукупної суми всіх ризиків щодо інсайдерів призводить до концентрації ризиків і загрожує збереженню регулятивного капіталу банку. Норматив максимального сукупного розміру кредитів, гарантій та поручительств, наданих інсайдерам, визначається як співвідношення сукупної заборгованості зобов'язань усіх інсайдерів перед банком і 100 відсотків суми позабалансових зобов'язань, виданих банком щодо всіх інсайдерів, та капіталу банку. Нормативне значення нормативу Н10 не має перевищувати 40 відсотків.

Нормативи інвестування характеризують використання капіталу банку для придбання акцій, корпоративних боргових зобов'язань, вкладень в асоційовані та дочірні компанії (часток, паїв). Згідно з чинними в Україні нормативними вимогами банки мають право здійснювати прямі інвестиції за рахунок власних коштів і від власного імені лише на підставі письмового дозволу НБУ. Групу економічних нормативів інвестування становлять такі показники: норматив інвестування в цінні папери окремо за кожною установою (Н11), норматив загальної суми інвестування (Н12). Нормативи інвестування спрямовано на реалізацію такого методу зниження ризиків як диверсифікація.

Норматив інвестування в цінні папери окремо за кожною установою (Н11) встановлюється для обмеження ризику, пов'язаного з операціями вкладання коштів банку до статутних фондів установ, що може призвести до втрати капіталу банку. Норматив інвестування в цінні папери окремо за кожною установою визначається як співвідношення розміру коштів, які інвестуються на придбання акцій (паїв, часток) окремо за кожною установою, до регулятивного капіталу банку. Нормативне значення нормативу Н11 не має перевищувати 15 відсотків.

Норматив загальної суми інвестування (Н12) встановлюється для обмеження ризику, пов'язаного з операціями вкладання (прямого чи опосередкованого) коштів банку до статутних фондів будь-яких юридичних осіб, що може призвести до втрати капіталу банку. Цей норматив характеризує використання капіталу банку для придбання акцій (паїв/часток) будь-якої юридичної особи. Норматив загальної суми інвестування визначається як співвідношення суми коштів, що інвестуються на придбання акцій (паїв/часток) будь-якої юридичної особи, до регулятивного капіталу банку. Нормативне значення нормативу Н12 не має перевищувати 60 відсотків.

Діяльність комерційних банків на валютному ринку регулюється НБУ через ліцензування валютних операцій та встановлення обов'язкових нормативів. При проведенні комерційними банками зовнішньоторговельних, валютних кредитних операцій, операцій на фондових і товарних біржах виникає валютний ризик у зв'язку з переходом (при розрахунках) від однієї валюти до іншої та зміною курсу національної валюти щодо іноземних валют. З метою зменшення валютного ризику НБУ встановлює певні його нормативи. Серед них: норматив загальної відкритої валютної позиції банку (Н13), норматив загальної довгої відкритої валютної позиції (Н13-1), норматив загальної короткої валютної позиції (Н13-2).

Валютна позиція – це співвідношення вимог (балансових і позабалансових) банку в кожній іноземній валюті. За їхньої рівності позиція вважається закритою, у разі нерівності – відкритою. Відкрита позиція є короткою, якщо обсяг зобов'язань за проданою валютою перевищує обсяг вимог, і довгою, якщо обсяг вимог за купленою валютою перевищує обсяг зобов'язань.

Норматив ризику загальної відкритої (довгої/короткої) валютної позиції банку (Н13) визначається як співвідношення загальної величини відкритої валютної позиції банку за всіма іноземними валютами у гривневому еквіваленті до регулятивного капіталу банку. Нормативне значення (Н13) має бути не більше, ніж 35 %.

При цьому встановлюється обмеження ризику окремо для довгої відкритої валютної позиції та короткої відкритої валютної позиції банку: загальна довга відкрита валютна позиція (Н13-1) має бути не більше, ніж 30%; загальна коротка відкрита валютна позиція (Н13-2) має бути не більше, ніж 5%.

Контроль за дотриманням банками економічних нормативів та вимог щодо регулятивного капіталу банків здійснюється відповідними територіальними управліннями та підрозділами центрального апарату банківського нагляду Національного банку України. Щоденний, щомісячний та щоквартальний контроль вказаних нормативів дозволяє наглядовим органам НБУ відстежувати стан та тенденції змін фінансової стабільності комерційних банків та вживати заходів ще до загострення кризових явищ в банку. В разі порушення комерційними банками економічних нормативів НБУ може застосовувати певні заходи, які відображено у табл. 18.6.

Таблиця 18.6

Заходи впливу Національного банку України за порушення банками економічних нормативів

Порушення нормативів	Заходи впливу за порушення			
	Одноразове *		Повторне **	Систематичне***
	непримусові	примусові		
1. Капіталу банку (Н1)	–	Програма капіталізації	Рекомендоване обмеження на розподіл капіталу	Відкликання ліцензії на всі або окремі види банківських операцій
2. Мінімального розміру статутного капіталу (Н 2)	–	–	–	Відкликання ліцензії на всі види банківських операцій
3. Платоспроможності (Н 3)	Лист із зобов'язаннями	–	штраф	Установлення режиму фінансового оздоровлення
4. Достатності капіталу банку (Н4)	Лист із зобов'язаннями	–	штраф	Установлення режиму фінансового оздоровлення
5. Ліквідності (Н5, Н6, Н7)	Письмове попередження	–	штраф	Підвищення норми обов'язкових резервів
6. Максимального розміру ризику на одного позичальника (Н 8)	–	штраф	штраф	Установлення режиму фінансового оздоровлення
7. Максимального розміру великих кредитних ризиків (Н 9)	–	Підвищення вимог до платоспроможності банку	Підвищення вимог до платоспроможності банку	Установлення режиму фінансового оздоровлення
8. Максимального розміру кредитів, гарантій та поручительств, наданих одному інсайдеру (Н10)	–	штраф	штраф	Усунення керівництва або передання справ на розгляд правоохоронних органів
9. Максимального сукупного розміру кредитів, гарантій та поручительств, наданих інсайдерам (Н 11)	–	штраф	штраф	Усунення керівництва або передання справ на розгляд правоохоронних органів
10. Максимального розміру міжбанківських позик (Н 12)	Лист із зобов'язаннями	–	Письмове попередження	Відкликання ліцензій на здійснення операцій на міжбанківському ринку

Продовження таблиці 18.6

11. Максимального розміру отриманих міжбанківських позик (Н13)	Лист із зобов'язаннями	–	Письмове попередження	Відкликання ліцензій на здійснення операцій на міжбанківському ринку
12. Інвестування (Н14)	Письмове попередження	–	штраф	Відкликання ліцензій на здійснення таких операцій: вкладення коштів у статутні фонди інших юридичних осіб; 1) випуск цінних паперів (облігацій, ощадних сертифікатів тощо); 2) купівля, продаж і зберігання платіжних документів, цінних паперів, а також операції з ними 3) купівля, продаж, і зберігання державних цінних паперів, а також операції з ними
13. Відкритої валютної позиції (Н15, Н16, Н17, Н18)	–	штраф	Підвищення норми обов'язкових резервів або зменшення нормативного значення відкритої валютної позиції	Відкликання ліцензії на проведення банківських операцій з валютою

* До **одноразового порушення** належить невиконання протягом одного місяця встановлених економічних нормативів (за нормативами, які розраховуються за кожним випадком порушення).

** До **повторного порушення** належить невиконання протягом двох місяців установлених економічних нормативів (за нормативами, які розраховуються як середньоарифметична величина) та протягом двох і більше разів (за нормативами, які розраховуються за кожним випадком порушення).

*** До **систематичного порушення** належить невиконання протягом трьох місяців установлених економічних нормативів (за нормативами, які розраховуються як середньоарифметична величина) та протягом місяця (за нормативами, які розраховуються за кожним випадком порушення).

При цьому повторним та систематичним порушенням економічних нормативів вважається таке, яке відбувається або кожного місяця (дня) поспіль або через певний проміжок часу.

18.5. **Обов'язкове резервування як метод підтримання фінансової стійкості банків**

У процесі своєї діяльності комерційні банки певною мірою ризикують, здійснюючи активні операції. Тому з метою підвищення надійності та стабільності банківської системи, захисту кредиторів і вкладників вони формують резерви для покриття можливих втрат від проведення активних операцій.

Обов'язкові резерви – це частка (норма у процентах) банківських депозитів та інших пасивів, отриманих банком з інших джерел, яка згідно із чинним законодавством або встановленими нормативними актами має зберігатись у формі касової готівки комерційних банків та їхніх депозитів у центральному банку.

Варто зауважити, що створення системи обов'язкового резервування як інструменту регулювання ліквідності – одна з найсуперечливіших проблем у діяльності центральних банків. З одного боку, існування механізму резервування знижує загальний ризик банківської системи і є необхідним елементом макроекономічного регулювання грошової маси. З іншого – така система має суттєві недоліки. Так, велика частина кредитних ресурсів вилучається з банківського, а зрештою і з виробничого сектора. Резервування залучених коштів збільшує їхню вартість, що змушує банки встановлювати підвищені вимоги до доходності активних операцій. Тому система резервних вимог є доволі дорогою щодо втрачених можливостей банку з одержання доходів, оскільки використання резервів можливе лише в екстремальній ситуації банкрутства (сформований централізовано фонд слугує не так для забезпечення ліквідності конкретного банку, як для підтримання сукупної банківської ліквідності).

Система резервування складається:

- з обов'язкових резервів банківської системи, котрі сприяють здійсненню НБУ грошово-кредитної політики і регулюванню загальної ліквідності банківської системи;
 - резервів під операції з цінними паперами;
 - дебіторську заборгованість;
 - кредитні операції; міжбанківські розрахунки через систему VISA;
- загальних резервів банків на покриття непередбачених збитків; відрахування у Фонд гарантування вкладів фізичних осіб (табл. 18.7).

Резерви комерційних банків

Вид резерву	База резервування	Джерело коштів	Розмір резервування	Знаходження коштів резерву	Використання резерву	Мета резервування
Обов'язкові резерви банківської системи	Всі залучені кошти від юридичних та фізичних осіб на поточних, розрахункових та бюджетних рахунках	Зобов'язання банку	Встановлюється НБУ	На коррахунку в НБУ	Використання банками не передбачається, крім особливих випадків	Для здійснення грошово-кредитної політики і регулювання загальної ліквідності банківської системи
Резерв під операції з цінними паперами	Цінні папери в портфелі банку на продаж та інвестиції	Дохід до оподаткування	Перевіщення балансової вартості цінних паперів над розрахунковою з урахуванням класу емітента	На балансі банку	Погашення збитків від операцій з цінними паперами	Для забезпечення стабільності роботи банків
Резерв під дебіторську заборгованість	Дебіторська заборгованість	Витрати банку	0, 20, 50, 100% залежно від ступеня ризику дебіторської заборгованості	На балансі банку	Списання безнадійної заборгованості за рахунок резерву	Впорядкування розрахунків комерційних банків, поліпшення їхнього стану, вивільнення коштів, зменшення обсягу дебіторської заборгованості, поліпшення якості структури активів

Продовження табл. 18.7

Резерв за кредитними операціями	Всі кредитні операції та кошти на коррахунках в банках	Витрати банку	0-100% залежно від ступеню ризику кредиту	На балансі банку	Відшкодування збитків за основним кредитним боргом, стягнення якого є неможливим	Підвищення надійності та стабільності банківської системи, захист інтересів вкладників та інвесторів
Резерв під міжбанківські розрахунки через систему VISA	Обсяг трансакцій за період (день) — гарантії міжнародної платіжної системи VISA; — депозити у розрахунковому банку; — застава цінних паперів; — безвідкличний незабезпечений акредитив; — гарантії іншого банку	Середньодобова сума коштів за чар тап з обслуговування розрахунків через картки VISA, що належить до перерахування через картки, помножена на кількість днів повного розрахунку	У розрахунковому банку	Для погашення заборгованості за операціями з картками та/або наданого кредиту у разі виникнення овердрафту	Захист банків та інших учасників міжнародної платіжної системи від неплатоспроможності інших членів системи	
Загальні резерви	Очікувані збитки минулого року до затвердження	За рахунок прибутку до оподаткування з урахуванням всіх потенційних податків	За рішенням загальних зборів банку	На балансі банку	Покриття збитків попереднього періоду	Покриття непередбачених збитків під невизначені ризики під час проведення банківських операцій

Метою резервування, за українським законодавством, є створення фондів грошових коштів на покриття непередбачених збитків за зазначеними операціями та надання змоги комерційним банкам продовжувати свою діяльність за несприятливих умов.

Обсяг обов'язкових резервів визначається нормами резервування, які встановлює центральний банк, і структурою й обсягом депозитних зобов'язань кожного банку. Звичайно законодавством країни регулюються верхня і нижня межі резервних вимог, у діапазоні яких центральний банк фіксує фактично чинні норми резервування згідно зі станом кредитного ринку та завданнями поточної грошової політики. Формування обов'язкових резервів має на меті: 1) регулювання грошової маси в обігу; 2) забезпечення своєчасності здійснення платежів за вимогами клієнтів; 3) підтримання ліквідності комерційного банку.

НБУ, змінюючи норми обов'язкових резервів, впливає на кредитну активність комерційних банків і стан грошової маси в обігу. Так, наприклад, зменшення норми обов'язкових резервів дозволяє комерційним банкам у більш повній мірі використовувати сформовані ними кредитні ресурси, тобто збільшити обсяги кредитних вкладень в економіку. Однак варто враховувати, що така політика може призвести до зростання грошової маси в обігу й в умовах спаду виробництва зумовити інфляційні процеси. І навпаки, підвищення норм обов'язкових резервів скорочує кредитний потенціал комерційних банків, що обмежує їхню спроможність провадити активні операції.

Механізм встановлення резервних вимог характеризується цілою низкою параметрів, основними з яких є:

1. Порядок визначення норми обов'язкових резервних вимог. У деяких країнах верхня межа норми резервних вимог встановлюється спеціальними законодавчими актами.

2. База, що використовується для обчислення обов'язкових резервів. Норма резервів може встановлюватись у певному процентному відношенні до банківських пасивів або активів, узагальнено або вибірково, тобто до загальної суми пасивів чи активів або до окремих їхніх статей. Як правило, резервні вимоги орієнтуються на стан і зростання залучених коштів, тобто пасивів, і передусім депозитів небанківського сектора.

3. Банківські активи, які центральні банки дозволяють використовувати для задоволення резервних вимог.

4. Величина норми резервування та критерії її диференціації. Існують значні розбіжності у нормах резервування в різних країнах. Основний критерій диференціації – це вид депозитів, а саме: термін (трансакційні чи строкові депозити); валюти (національна чи іноземна); джерело (банківські депозити чи небанківських установ); власник депозиту (резидент чи нерезидент) та ін.

5. Розрахунковий період дотримання резервних вимог (як правило, від двох тижнів до одного місяця) і порядок регулювання резервних вимог. Центральні банки звичайно вимагають додержання резервних вимог не щоденно, а в середньому за встановлений період.

Фактично, зобов'язання виконувати резервні вимоги виникає у кожного комерційного банку з моменту отримання ліцензії НБУ на право здійснення відповідних банківських операцій. Обов'язковому резервуванню підлягають усі залучені та обліковані на балансі комерційного банку кошти юридичних та фізичних осіб як у національній, так і в іноземній валюті, за винятком коштів, залучених від інших банків та іноземних інвестицій, отриманих від міжнародних фінансових установ.

Національний банк встановлює для різних видів зобов'язань диференційовані нормативи обов'язкового резервування залежно від природи зобов'язань (депозити, ощадні вклади, поточні рахунки клієнтів та ін.), а також строку зобов'язань чи пасивів (короткострокові пасиви, довгострокові пасиви).

Сума залишків коштів, що приймається для розрахунку обов'язкових резервів, визначається за формулою середньо-арифметичної за відповідний звітний період:

$$L_d = \frac{L_1 + L_2 + L_3 + \dots + L_n}{n}, \quad (18.13)$$

де L_d – середні залишки коштів, що використовуються для обрахування обов'язкових резервів за звітний період;

$L_{1,2,3}$ – сума залишків залучених комерційним банком коштів станом на кожне число звітного періоду;

L_n – сума залишків коштів за останній календарний день звітного періоду;

n – кількість календарних днів звітного періоду регулювання.

Розраховані таким чином середні залишки залучених коштів перемножуються на норму резервування, а отриманий результат – сума

мінімальних обов'язкових резервів – має перебувати на кореспондентському рахунку комерційного банку або (за рішенням Правління НБУ) має бути перерахована на окремий рахунок в операційному чи територіальному управлінні Національного банку України.

НБУ здійснює контроль за дотриманням комерційними банками нормативів обов'язкового резервування, порівнюючи суму, визначену на підставі встановленого нормативу, з фактичною середньоарифметичною сумою залишків коштів на кореспондентському рахунку банку. За недотримання комерційним банком нормативу резервування до комерційного банку можуть застосовуватися такі заходи впливу:

- за один випадок – письмове застереження щодо необхідності безумовного дотримання нормативу обов'язкового резервування;
- за другий випадок – штраф у розмірі не більше від одного процента від суми зареєстрованого статутного фонду.

Комерційні банки формують резерв для покриття можливих збитків, що можуть бути завдані в результаті їхньої кредитної діяльності. Вони зобов'язані створювати резерви для відшкодування можливих втрат за основним боргом і процентами за всіма видами наданих кредитів у національній та іноземній валютах, включаючи депозити, кредити іншим банкам, суб'єктам господарювання (овердрафт, ураховані векселя, факторингові операції, фінансовий лізинг), надані гарантії та поручительства. Методика оцінювання якості кредитного портфеля в комерційних банках України регламентується Положенням про порядок формування та використання резерву для відшкодування можливих втрат за кредитними операціями банків.

Розмір резерву визначається відповідно до загальної суми всіх кредитів, класифікованих за ступенем ризику і з урахуванням коефіцієнтів ризику. Визначаючи розмір резерву, комерційні банки здійснюють класифікацію виданих кредитів та депозитів та оцінюють кредитні ризики з урахуванням таких факторів:

- фінансового стану позичальника;
- стану обслуговування позичальником кредитної заборгованості;
- рівня забезпечення кредитної операції.

Розрізняють резерв під стандартну та нестандартну кредитну заборгованість. Нестандартна кредитна заборгованість охоплює кредити під контролем, субстандартні, сумнівні, безнадійні кредити. Резерв під

стандартну кредитну заборгованість ураховується комерційним банком під час розрахунку розміру капіталу та відповідних економічних нормативів, установлених НБУ.

Критерії оцінювання *фінансового стану клієнтів-позичальників* установлюється кожним комерційним банком самостійно з урахуванням вимог Положення. Згідно з оцінкою фінансового стану позичальника та перспектив його розвитку, підприємства (в тому числі й банки) класифікують за такими категоріями:

клас «А» – фінансова діяльність добра, економічні показники перебувають в установлених межах, ділова репутація та кредитна історія бездоганні, банки-позичальники дотримуються економічних нормативів, є всі підстави для висновку, що фінансова діяльність і надалі буде проводитися на високому рівні;

клас «Б» – фінансова діяльність близька до класу «А», але ймовірність тривалого підтримування її на цьому ж рівні низька, виявлено потенційні (не наявні) недоліки, що ставить під загрозу достатність надходження коштів для обслуговування боргу та стабільність одержання позитивного фінансового результату діяльності позичальника;

клас «В» – фінансова діяльність задовільна і потребує ретельного контролю, надходження коштів і платоспроможність позичальника свідчать про ймовірність несвоєчасного погашення кредитної заборгованості в повному обсязі та в передбачені кредитним договором строки, але є потенційна можливість покращення фінансового стану; забезпечення ліквідне, не викликає сумнівів справедливості оцінки його вартості, правильно оформлена документація щодо забезпечення;

клас «Г» – фінансова діяльність незадовільна: більшість економічних показників не відповідають мінімальним значенням, спостерігається нестабільність протягом року, високий ризик значних збитків, імовірність повного погашення кредитної заборгованості та відсотків досить низька, проблеми можуть стосуватися стану забезпечення (документації щодо забезпечення чи рівня його ліквідності); до цього класу належать позичальники банку, проти яких порушено справу про банкрутство;

клас «Д» – фінансова діяльність незадовільна, позичальник має збитки, показники не відповідають установленим значенням, кредитна

операція не забезпечена ліквідною заставою, ймовірність погашення заборгованості практично дорівнює нулю; до цього класу належать позичальники банку, які визнані банкрутами у встановленому чинним законодавством порядку.

Система обліку позичальників передбачає формування баз даних клієнтів як внутрішньобанківського користування, так і спільних для банківської системи загалом. Зокрема, нові стандарти Базельського комітету з банківського нагляду «Знай свого клієнта» визначають основні засади, принципи, етапи, форми співпраці з клієнтами, які рекомендовано застосовувати комерційним банкам різних країн при формуванні досьє клієнта з метою запобігання репутаційному, операційному, правовому ризику.

Додатково НБУ було запроваджено єдину інформаційну систему «Реєстр позичальників», що забезпечує облік клієнтів комерційних банків із неналежною кредитною репутацією, збереження інформації про них та доступ комерційних банків до сформованої бази даних. Така система має на меті захистити комерційні банки від додаткових ризиків, пов'язаних з обслуговуванням своїх клієнтів.

Стан обслуговування позичальником кредитної заборгованості за основним боргом та процентів за нею є:

– «добрим», якщо заборгованість за кредитом і проценти за ним сплачуються у встановлені строки або із затримкою до семи календарних днів; або кредит пролонговано (без пониження класу позичальника строк пролонгації не враховується, а з пониженням класу позичальника – на строк до 90 днів), але проценти сплачуються вчасно або з максимальною затримкою до семи календарних днів;

– «слабким», якщо термін простроченої заборгованості за кредитом становить від восьми до 90 днів, при цьому проценти сплачуються з максимальною затримкою від 8 до 30 днів; або кредит пролонговано з пониженням класу позичальника на строк від 91 до 180 днів, але проценти сплачуються вчасно чи з максимальною затримкою до 30 днів;

– «незадовільним», якщо заборгованість за кредитом прострочена понад 90 днів; або кредит пролонговано з пониженням класу позичальника на строк понад 180 днів.

Після проведеного в такий спосіб аналізу кожна кредитна операція має дві характеристики: 1) оцінку фінансового стану (клас А, Б, В, Г, Д);

2) оцінку стану обслуговування боргу (групи: добре, слабке, незадовільне). За цим двома ознаками визначається категорія кредитної операції. Таких категорій виокремлено п'ять: *стандартні, під контролем, субстандартні, сумнівні, безнадійні*.

Рівень та якість забезпечення кредитної операції є третім параметром оцінювання кредитного ризику, для чого вводяться такі два показники: валовий кредитний ризик і чистий кредитний ризик.

Для обчислення чистого кредитного ризику сума валового кредитного ризику за кожною кредитною операцією зменшується на вартість прийнятого забезпечення. Залежно від категорії кредиту та якості забезпечення (гарантії чи предмета застави) для розрахунку чистого кредитного ризику може братися як повна вартість забезпечення, так і частина вартості, визначена у відсотковому відношенні за шкалою за результатами класифікації валового кредитного ризику та врахування вартості прийнятого забезпечення визначають чистий кредитний ризик за кожною кредитною операцією і зважують його на встановлений коефіцієнт резервування залежно від категорії кредиту: *стандартні – 1%, під контролем – 5%, субстандартні – 20%, сумнівні – 50%, безнадійні – 100%*.

Виконання банками вимог з резервування сприяє передусім стабільності їхнього функціонування на вітчизняному кредитному та валютному ринках, тому використовується НБУ як інструмент регулювання співвідношення між пропозицією та попитом на грошові кошти, як елемент стримування або нарощування кредитних коштів в економіці. За невиконання комерційними банками резервних вимог до них застосовуються штрафні санкції.

Обов'язкові резерви в повному обсязі можуть бути використані банком лише в разі припинення його діяльності, а отже, центральний банк надає дозвіл на використання резервів для розрахунків за зобов'язаннями банку. У решті випадків використання резервних коштів обмежене і регламентується угодою між комерційним та центральним банком, якою визначаються характер і частота використання зарезервованих коштів, терміни поповнення залишків на резервному рахунку, гарантії та санкції. Звичайно на суму обов'язкових резервів відсотки не нараховуються, тому, власне, резервні кошти є «втраченими» для банку, тобто неприбутковими активами.

Слід зазначити, що необхідність доволі виваженого застосування механізму обов'язкового резервування пов'язана насамперед з впливом на динаміку прибутковості комерційних банків, оскільки кошти, що знаходяться на резервних рахунках не приносять доходу, а отже, є своєрідним прихованим податком на діяльність комерційних банків. І, як наслідок, їхнє зростання може негативно позначитися на прибутковості банківських установ, знизити загалом їхню конкурентоспроможність на ринку.

Загалом удосконалення методики встановлення резервних вимог може мати кілька напрямків, які ґрунтуються на використанні світового досвіду, а саме:

- вкладання зарезервованих коштів у державні цінні папери, що приносять дохід;
- виплата комерційним банкам часткової компенсації за зберігання мінімальних резервів;
- встановлення диференційованих вимог резервування залежно від типу кредитної установи; терміну діяльності; розміру активів і капіталу; особливостей регіону та стану грошового ринку; структури та рівня ризиковості активів;
- диференціація нормативів резервування залежно від виду депозитного вкладу та його впливу на той чи інший агрегат грошової маси.

Отже, загалом наявність банківських резервів відповідає інтересам банківської системи, оскільки вони виступають умовою нормального функціонування платіжно-розрахункового механізму та слугують дієвим інструментом підтримання фінансової стійкості банківських установ зокрема.

18.6. Нагляд та контроль за фінансовою стійкістю банків

Система нагляду НБУ за банківською діяльністю реалізується через діяльність централізованого апарату та регіональних управлінь НБУ, на які покладено функції ліцензування, економічного аналізу, розробки нормативів регулювання, інспектування, нагляду за проблемними банками, координації інформації щодо банківського нагляду.

До системи банківського нагляду належить нагляд, що здійснюється НБУ, внутрішній банківський аудит, що проводиться відповідною службою

банку, і зовнішній аудит, який здійснюється незалежними аудиторськими компаніями. Зовнішній аудит спрямований на перевірку того, чи дотримується банк чинного законодавства, раціональність використання коштів, достовірність та цілісність інформації. Внутрішній аудит дає змогу вдосконалити систему внутрішнього банківського контролю, а також створює можливості мінімізації витрат, що позитивно позначається на прибутковості комерційного банку.

Головними завданнями системи нагляду НБУ є:

- пруденційне регулювання діяльності банків;
- адекватне реагування на порушення, допущені в діяльності банків, їхнє усунення та виправлення фінансового стану комерційних банків для забезпечення довіри до банківських установ;
- проведення скоординованої зваженої та послідовної політики банківського нагляду;
- своєчасне реагування на зміни банківської системи; захист інтересів вкладників і кредиторів;
- прогнозування і своєчасне реагування на зміни у банківському секторі.

НБУ як орган регулювання банківської діяльності, спираючись на законодавчу базу і використовуючи світовий банківський досвід, зокрема рекомендації Базельського комітету, визначає: 1) порядок реєстрації банків у книзі Реєстрації банків, валютних бірж та інших фінансово-кредитних установ; 2) порядок надання банкам ліцензій на здійснення банківської діяльності; 3) правила, що регламентують діяльність банків у вигляді інструкцій, положень тощо; 4) принципи та стандарти бухгалтерського обліку банків; 5) правила організації фінансової і статистичної звітності банків; 6) економічні нормативи, що регулюють діяльність банків, а також форми впливу на них; 7) режим фінансового оздоровлення для банків, що належать до проблемних; 8) порядок страхування банківських ризиків і порядок гарантування депозитів; 9) механізм реорганізації та ліквідації банків.

Ефективність банківського нагляду Національного банку України базується на його адекватній правовій інфраструктурі, до якої входять такі три рівні:

- чинне законодавство – Закон України «Про банки і банківську діяльність» від 7 грудня 2000 р. надає Національному банку України

широкі офіційні права у сфері здійснення нагляду за діяльністю комерційних банків. А саме: а) другий розділ закону вказує на права Національного банку України при вирішенні питань та умов створення банків, умов і порядку ліцензування банків, реорганізації чи ліквідації банківських установ; б) у четвертому розділі закону, який безпосередньо присвячений регулюванню банківської діяльності й нагляду, перелічено форми регулювання й нагляду, який здійснюється Національним банком України, заходи впливу, які можуть бути використані Національним банком України при порушенні банківськими установами норм законодавства. Другим важливим законом, що становить основу правової інфраструктури банківського нагляду, є Закон України «Про Національний банк України» від 20 травня 1999 р., який доповнює деякі аспекти банківського нагляду, викладені у законі «Про банки і банківську діяльність». Зокрема, закон надає НБУ повноваження: встановлювати банкам норми обов'язкового резервування (ст. 26); запроваджувати економічні нормативи, які мають забезпечувати контроль за ризиками, властивими банківській діяльності (ст. 58); роз'яснює сферу та мету банківського нагляду (ст. 55) і багато інших понять, що дає змогу зробити висновок про поступове поліпшення законодавчої бази України щодо питань банківського нагляду;

- регулятивні правила – визначення службою банківського нагляду відповідно до її повноваження регулятивних вимог та обмежень для банків, які затверджуються постановами Правління Національного банку України. Як приклад можна навести такі нормативні акти: Положення «Про порядок створення і державної реєстрації банків, відкриття їхніх філій, представництв, відділень», затверджене постановою Правління НБУ 31.08.2001 р. № 375; Положення «Про порядок формування обов'язкових резервів для банків України», затверджене постановою Правління НБУ 27.06.2001 р. № 244; Положення «Про порядок видачі банкам банківських ліцензій, письмових дозволів та ліцензій на здійснення окремих операцій», затверджене постановою Правління НБУ 17.07.2001 р. № 275;

- роз'яснення політики – викладені окремими нормативними актами методики або регулятивні правила, які використовуються службою банківського нагляду для деталізації своїх дій при виконанні службових повноважень, у формі листів, роз'яснень, телеграм,

інструкцій. До роз'яснювальних документів нагляду належать: «Методика розрахунку економічних нормативів регулювання діяльності банків в Україні», схвалена постановою Правління НБУ 28.11.2001 р. № 489; Інструкція «Про порядок регулювання діяльності банків в Україні» та ін.

Чітка й конкретна правова інфраструктура є необхідною умовою здорової і розвинутої банківської системи, оскільки дає змогу всім комерційним банкам «знати правила гри» і намагатися повністю їх дотримуватися.

Система банківського нагляду скоординована вертикально і функціонує як єдиний механізм у складі центрального апарату та регіональних управлінь НБУ й побудована за такою структурою: 1) генеральний департамент банківського нагляду; 2) комісія НБУ з питань нагляду та регулювання діяльності банків; 3) комісія з питань нагляду та регулювання діяльності банків при регіональному управлінні НБУ; 4) відділи банківського нагляду регіонального управління НБУ.

Генеральний департамент банківського нагляду є самостійним структурним підрозділом центрального-апарату Національного банку України. До його складу входять чотири управління: стратегії, планування та координації; економічного аналізу та звітності; методології; застосування заходів впливу. Генеральному департаменту функціонально підпорядковані департаменти: інспектування та моніторингу банків; реєстрації та ліцензування; реорганізації та ліквідації банків. Генеральний департамент здійснює функціональне, організаційне й методичне керівництво останніми.

Управління стратегії, планування та координації: бере участь у розробленні законодавчих актів щодо здійснення банківського нагляду й інших питань, які належать до компетенції цього управління; регулює міжнародну діяльність банків; подає пропозиції іншим структурним підрозділам НБУ про вдосконалення нормативних актів; визначає стратегію, пріоритетні завдання здійснення ефективного банківського нагляду; розробляє комплексні програми досягнення поставлених цілей банківського нагляду; визначає напрямки діяльності банківського нагляду; забезпечує співробітництво з органами банківського нагляду інших країн, з Міжнародним валютним фондом, Світовим банком, іншими міжнародними фінансовими організаціями з питань банківського нагляду та багато інших функцій, визначених положеннями НБУ.

Управління економічного аналізу та звітності: провадить регулювання й аналіз діяльності банківської системи; забезпечує функціонування автоматизованих інформаційних систем «Досьє банків» та «Реєстр позичальників»; визначає методику складання статистичної звітності; здійснює систематизацію усіх форм звітності та комплексний аналіз фінансового стану кожного банку і системи комерційних банків загалом й подає ґрунтовні пропозиції щодо підвищення фінансової стабільності системи комерційних банків та вдосконалення форм і методів банківського нагляду; розробляє прогнози фінансового стану банківської системи й аналітичні звіти з метою упередження виникнення кризових ситуацій; визначає перелік відомостей, що підлягають опублікуванню банками, виходячи з чинного законодавства, інші функції.

Управління методології: розробляє та вдосконалює нормативні документи, які регулюють банківську діяльність. Управління здійснює: вживає заходи впливу щодо комерційних банків за порушення чинного законодавства України та нормативно-правових актів НБУ.

Наступним важливим органом, що входить до структури нагляду, є *Комісія Національного банку України з питань нагляду та регулювання діяльності банків*, що є спеціальним органом, який створено для проведення скоординованої політики щодо реєстрації, ліцензування банків; надання рекомендацій щодо діяльності банків; встановлення вимог та обмежень щодо діяльності банків; застосування заходів впливу за порушення банківського законодавства й санкцій за порушення валютного законодавства, що сприятиме успішному функціонуванню українських банків, надійному захисту інтересів їхніх вкладників і кредиторів та своєчасному реагуванню на зміни, які відбуваються у банківській системі України.

На основі аналізу Положення НБУ «Про застосування Національним банком України заходів впливу до комерційних банків за порушення банківського законодавства» та Закону України «Про банки і банківську діяльність» можна виділити такі етапи банківського нагляду в Україні: реєстрація та ліцензування банку; здійснення безвиїзного моніторингу банку; здійснення комплексного чи тематичного виїзного інспектування банку; визначення рейтингової оцінки комерційних банків; застосування заходів впливу до банків, що порушили чинне банківське законодавство.

Фактично нагляд починається з появою банку, оскільки створення нової банківської установи чи її філії починається з реєстрації. Реєстрація банку – це момент відповідного запису в Реєстрі банків, їхніх філій та представництв, валютних бірж і фінансово-кредитних установ. Він означає створення, відповідно до чинного законодавства, специфічної юридичної особи – банківської установи згідно з Положенням про порядок створення і державної реєстрації банків, відкриття їхніх філій, представництв, відділень, затвердженим постановою Правління Національного банку України від 31.08.2001 р. Національний банк України встановлює вимоги щодо мінімального розміру статутного капіталу банку лише на час створення і реєстрації банків для забезпечення стабільної діяльності банку та виконання ним банківських операцій.

Після реєстрації банку з метою підвищення надійності й стабільності банківської системи України, забезпечення захисту інтересів кредиторів, вкладників банків, а також згідно із законами України про банки і банківську діяльність, «Про Національний банк України» та Положенням Про порядок видачі банкам банківських ліцензій, письмових дозволів та ліцензій на виконання окремих операцій, затвердженим постановою Правління Національного банку України від 17.07.2001 р., Національний банк України визначає порядок видачі банкам та банківським корпораціям банківських ліцензій, письмових дозволів і ліцензій на виконання окремих операцій. Ліцензування передбачає видачу комерційним банкам дозволу на здійснення окремих чи всіх банківських операцій. Банк має право здійснювати банківську діяльність лише після отримання банківської ліцензії. При наданні банкам ліцензій на здійснення банківських операцій Національний банк України встановлює умови отримання ліцензії, при невиконанні яких Національний банк України має право відмовити у наданні ліцензії.

Загалом нагляд за банками НБУ та його установи традиційно здійснюють двома методами: 1) безвиїзний (дистанційний, заочний) нагляд; 2) виїзне інспектування банків.

Безвиїзний нагляд – це дистанційний моніторинг діяльності окремих банків і банківської системи загалом, а також застосування наглядовими органами певних заходів з метою реагування на проблеми і недоліки, виявлені в діяльності банків. У більшості країн безвиїзний

нагляд ґрунтується на аналізі звітності (балансовий звіт, звіт про прибутки/збитки та інші супутні форми), що подається органам банківського нагляду на регулярній основі і дає їм змогу постійно поновлювати інформацію про фінансовий стан банків, зокрема про їхню капітальну позицію, ліквідну позицію, рентабельність, а також певною мірою і про якість активів.

Перевірка банківської звітності та здійснення інших форм безвиїзного нагляду допомагає запобіганню проблем на ранній стадії, проте сам собою безвиїзний нагляд не може слугувати завершеною системою для ефективного банківського нагляду. Слід зазначити, що безвиїзний нагляд може бути ефективним лише за умови, що він провадиться на основі достовірної звітності, отриманої від банків, та у разі дотримання ними певних стандартів обліку й звітності і високого рівня комп'ютеризації банківської діяльності. Дані звітності аналізуються і зводяться у статистичні звіти, за якими розраховуються різноманітні стандартні показники. Такі звіти дають змогу: виявляти, чи дотримуються банками економічні нормативи; досліджувати тенденції в діяльності банків за певний період; проводити порівняльний аналіз за групами банків.

У деяких країнах органи безвиїзного банківського нагляду можуть здійснювати моніторинг великих кредитів, кредитів, що надані інсайдерам, моніторинг позичальників, що несвоєчасно повертають банківські позички, та ін. Безвиїзний нагляд використовується як система раннього застереження, що дає змогу наглядовим органам ухвалювати рішення про застосування до банків коригувальних заходів до загострення ситуації або до проведення інспекційної перевірки на місці.

Виїзне інспектування банків здійснюється шляхом проведення комплексних і тематичних перевірок банків. Питання проведення інспекційних перевірок на місцях перебуває у компетенції управління інспектування банків Департаменту інспектування та моніторингу.

До функцій управління інспектування банків належать: 1) визначення мети, засобів і методів перевірки діяльності банків на місці, а також розроблення та вживання заходів щодо організаційного зміцнення й фінансового оздоровлення цих установ; 2) проведення інспекційних перевірок банківських установ України та визначення загальної рейтингової оцінки за системою CAMEL; 3) перевірка стійкості фінансового стану банку; 4) перевірка дотримання банком законів

України та нормативних актів НБУ; 5) розгляд кореспонденції, яка надходить до департаменту, і надання керівництву банків консультацій щодо поліпшення діяльності за результатами проведених інспекцій; 6) здійснення інспектування на консолідованій основі; 7) перевірка достовірності поданої банком звітності.

Об'єктами інспекційних перевірок служби банківського нагляду Національного банку України є: банки; філії банків; власники істотних активів у банку; юридичні особи, які здійснюють банківську діяльність без банківської ліцензії.

Національний банк може прийняти рішення про проведення *позапланової перевірки*, коли є обґрунтовані підстави:

- виявлення при здійсненні безвізного нагляду фактів суттєвого погіршення фінансового стану банку та виникнення становища, яке загрожує інтересам вкладників і кредиторів банку;

- факти подання Національному банку України недостовірної звітності;
- письмове звернення органів Прокуратури України, Служби безпеки України, Міністерства внутрішніх справ України, Державної податкової служби України, Координаційного комітету боротьби з корупцією і організованою злочинністю при Президентові України.

Інспекційні перевірки банків на місцях мають проводитися кваліфікованими спеціалістами банківського нагляду, які здатні оцінити ступінь ризиків, можливих у діяльності того чи іншого банку, і визначити якість управління цими ризиками. Інспектування дає змогу органам банківського нагляду перевіряти такі аспекти діяльності банків: достовірність звітності; дотримання законів і нормативних актів; надійність управління банком; стійкість фінансового стану банку. Порівняно з безвізним наглядом інспекційні перевірки надають наглядовим органам більше можливостей щодо виявлення реальної якості банківських активів, якості управління банком і взагалі реального фінансового стану банку. Проте цей метод нагляду є більш трудомістким, потребує більшої чисельності персоналу.

Оптимальний варіант банківського нагляду передбачає координацію зусиль безвізного нагляду та інспектування, тому що ці наглядові методи є взаємодоповнюючими.

Важливий елемент банківського нагляду – це здатність наглядових органів здійснювати *нагляд на консолідованій основі*, тобто вони повинні

розглядати діяльність банку як усередині країни, так і за її межами, аналізувати операції, що провадяться безпосередньо банком, і ті, які провадяться через дочірні організації банку.

У світовій практиці використовуються різні підходи до здійснення банківського нагляду. Так, у країнах Європи значна увага приділяється безвиїзному нагляду. Що стосується виїзного інспектування, то в деяких європейських країнах інспекційні перевірки банків делегуються зовнішнім аудиторам, що мають відповідні сертифікати. При цьому банківські наглядові органи визначають сферу, напрямки проведення та методику аудиторських перевірок, форму та зміст аудиторських звітів, забезпечують ліцензування аудиторських організацій, що здійснюють аудит банків.

Правовою основою взаємовідносин між аудиторською організацією, органом банківського нагляду і комерційним банком, що перевіряється, є тристороння угода, згідно з якою комерційний банк уповноважує аудитора надавати наглядовому органу інформацію, необхідну для здійснення пруденційного нагляду. Водночас за наглядовими органами залишається право в будь-який час перевірити первісну документацію банку чи провести певні дослідження діяльності банку власними силами.

Світовий досвід дає приклади такої практики. Так, у Росії ліцензії на здійснення аудиторської діяльності у сфері банківського аудиту видає Банк Росії. У Швейцарії аудитори для виконання своїх функцій на ринку банківських аудиторських послуг отримують дозвіл у Федеральній банківській комісії. На противагу європейським країнам у США банківський нагляд ґрунтується переважно на періодичних інспекційних перевірках, що провадяться інспекторами наглядових органів.

Дуже важливим є встановлення оптимальних співвідношень між регулюванням банківського сектору і досягнення ним певного рівня самостійності та саморегулювання. Саме з таких позицій вибір має бути здійснено між банківським сектором, що чітко регулюється, і пруденційним регулюванням, для якого характерно: стимулювання конкуренції через ліцензії на певні види діяльності; створення умов для диверсифікації діяльності; саморегулювання.

Отже, НБУ здійснює нагляд за діяльністю комерційних банків, їхніх відділень, філій, представництв на території України. Він спрямований на забезпечення стабільності банківської системи, захист інтересів

вкладників шляхом зменшення ризиків в діяльності комерційних банків. Зміст нагляду визначається повноваженнями, встановленими Законом України «Про банки і банківську діяльність». Система нагляду спрямована на скорочення внутрішніх та зовнішніх ризиків.

Нині головною проблемою ефективного провадження нагляду НБУ за діяльністю комерційних банків щодо підтримання їхньої фінансової стійкості, перш за все, є нерегульованість правового поля.

По-перше, банківське законодавство не містить визначення фінансової стійкості та фінансово стабільного банку, а також споріднених з ними категорій надійності, хоча більшість нормативних документів мають на меті покращити саме ці банківські характеристики.

По-друге, сучасне банківське законодавство не наводить методичних рекомендацій щодо оцінювання фінансової стійкості комерційних банків. Так, в Інструкції «Про порядок регулювання діяльності комерційних банків України» є посилання на систему CAMEL як одну з можливих методичних основ, але сам систематизований нормативно-індикативний інструментарій відсутній. Нормативна інформація з цього приводу лише частково міститься у Положенні Про порядок формування та використання резерву для відшкодування можливих втрат за кредитними операціями банків, що затверджена Постановою правління № 279 від 06.07.2000 р. при визначенні критеріїв оцінювання фінансового стану позичальника-банку і в деяких інших документах. Тому необхідна розробка окремого нормативного акта, який би передбачав запровадження комерційними банками системи самоперевірки і самооцінки фінансового стану з метою приведення їх у відповідність до нормативних вимог.

По-третє, необхідним нині є формування системи державного заохочування невеликих банків, а саме: запровадження пільгового оподаткування при виконанні ними деяких операцій; встановлення оптимальних ставок рефінансування; надання технічної допомоги, у тому числі при формуванні й використанні резервів; залучення до виконання пріоритетних державних програм.

18.7. Режим фінансового оздоровлення банків та заходи впливу щодо забезпечення їхньої фінансової стійкості

Режим фінансового оздоровлення банків – це система непримусових та примусових заходів, спрямованих на збільшення обсягу капіталу до необхідного рівня протягом визначеного НБУ періоду з метою відновлення ліквідності й платоспроможності і усунення порушень, які призвели комерційний банк до збиткової діяльності або скрутного фінансового стану, а також наслідків цих порушень.

При виявленні проблемних банків органи банківського нагляду зобов'язані вжити *стабілізуючі заходи* з метою підвищення рівня їхньої фінансової стійкості, а саме:

1) складання та виконання бізнес-плану або програм розвитку капітальної бази банку;

2) складання графіків формування в повному обсязі резервних фондів і спеціальних резервів під активні операції;

3) складання та запровадження положень щодо покращення кредитної політики банку;

4) зобов'язання щодо проведення зовнішнього аудиту фінансового стану банку;

5) прийняття рішення про обмеження розміру кредитів, що надаються інсайдерам банку;

6) прийняття рішення щодо тимчасового зниження розміру відсотків за депозитами, що залучаються;

7) тимчасове припинення виплати дивідендів;

8) прийняття рішення про обмеження розміру виплати працівникам банку;

9) зобов'язання щодо вдосконалення системи внутрішнього контролю в банку.

До комерційних банків, які порушують банківське законодавство, Національний банк України заходів впливу. Вибір таких заходів впливу проводиться з урахуванням: характеру допущених комерційним банком порушень; причин, які зумовили виникнення виявлених порушень; загального фінансового стану комерційного банку; значущості комерційного банку на ринку послуг.

Комплекс штрафних заходів складається із заходів попереднього реагування, як, наприклад, письмове попередження, лист із

зобов'язанням, програма фінансового оздоровлення, та примусових заходів впливу, а саме: зупинення/обмеження дії ліцензій, відсторонення керівників, призначення тимчасової адміністрації, накладання штрафів на банки та їхніх керівників, реорганізація та ліквідація банків. Штрафні санкції мають на меті відновити нормальне функціонування банків інструментами, адекватними величині кризових явищ банку. Слід зазначити, що такий захід на практиці застосовується не дуже часто, оскільки грошові штрафи можуть негативно позначитися на фінансовому стані банку.

Комплекс санаційних заходів охоплює систему реорганізації та реструктуризації банків, а також систему рефінансування. До рефінансування комерційних банків вдаються у разі погіршення його ліквідності, перебування самим банком у стані фінансового оздоровлення або прийняття на себе боргів іншого банку. НБУ як кредитор останньої інстанції здійснює рефінансування комерційних банків шляхом здійснення операцій на відкритому ринку, надання стабілізаційного кредиту та операцій купівлі/продажу державних цінних паперів на відкритому ринку.

Заходи впливу, які може застосовувати НБУ, розмежовують на: 1) непримусові; 2) примусові; 3) переведення комерційного банку в режим фінансового оздоровлення.

Непримусові заходи впливу застосовуються до комерційних банків НБУ при незначному рівні підвищеного ризику та глибини проблем у фінансово-кредитній діяльності комерційного банку і мають характер добровільності їхнього вирішення й розуміння комерційним банком наявності проблем. До непримусових заходів впливу належать:

- 1) лист із зобов'язаннями;
- 2) письмове попередження.

Лист із зобов'язаннями – це письмове визнання комерційним банком своїх проблем і недоліків у роботі й допущених порушень, який також має містити перелік заходів, які банк зобов'язується вжити для їхнього вирішення й усунення, із зазначенням конкретних строків виконання цих заходів. Лист із зобов'язаннями може охоплювати такі заходи:

- складання та виконання бізнес-плану з відновлення капіталу банку;
- розробка та запровадження положень і механізму щодо поліпшення практики кредитування;

- зобов'язання провести зовнішній аудит фінансового стану банку;
- прийняття рішення про тимчасове обмеження на збільшення активів банку;
- прийняття рішення про обмеження розміру позик, які надаються дочірнім компаніям чи інсайдерам банку;
- прийняття рішення про тимчасове обмеження розміру відсотків, які банк може виплачувати за депозитами, що залучаються;
- тимчасове припинення виплати дивідендів;
- прийняття рішення про обмеження розміру суми, яку банк може виплачувати своїм працівникам у формі заробітної плати та премій;
- інші виправні заходи.

Якщо банк не виконує своїх зобов'язань або якщо проблеми банку є настільки серйозними, що можуть призвести до підвищення ризику діяльності, втрати платоспроможності й несуть загрозу інтересам вкладників і кредиторів банку, то відповідний рівень системи банківського нагляду НБУ надсилає до комерційного банку *письмове попередження*. В ньому НБУ повідомляє у комерційний банк про своє занепокоєння станом його справ, вказує на конкретні заходи, яких необхідно вжити для виправлення порушень або вирішення інших проблем, вказує на конкретні коригуючі дії, які має вжити банк для виправлення небезпечної або неправильної банківської практики, конкретних порушень пруденційних правил банківської справи й строки їх усунення. Цим листом НБУ також попереджає комерційний банк про можливість застосування примусових заходів-санкцій відповідно до статті 48 Закону України «Про банки і банківську діяльність» у разі недотримання вимог письмового попередження.

У разі допущення комерційними банками порушень, зазначених у ст. 48 Закону України «Про банки і банківську діяльність», або якщо застосування непримусових заходів впливу є недостатнім для вирішення проблем банку, НБУ застосовує примусові заходи впливу.

Примусові заходи впливу застосовуються НБУ, якщо діяльність комерційних банків та їхніх установ характеризується високим рівнем ризику, якщо вони порушують чинне законодавство, економічні нормативи, порядок, строки й технологію виконання банківських операцій, допускають несанкціоновану емісію, не виконують нормативні акти НБУ, не подають звітність чи подають недостовірну звітність, якщо

їхня діяльність збиткова і спричиняє становище, що загрожує інтересам вкладників і кредиторів банку, перешкоджає антимонопольним діям чи праву клієнта вибрати банк. До примусових заходів впливу належать:

- 1) підвищення норми обов'язкових резервів;
- 2) відкликання ліцензії на здійснення окремих або всіх банківських операцій;
- 3) усунення керівництва комерційного банку (установи комерційного банку) від управління;
- 4) призначення тимчасової адміністрації для управління комерційним банком (установою комерційного банку);
- 5) стягнення за рішенням суду (арбітражного суду) штрафу в розмірі неправомірно одержаного доходу;
- 6) ліквідація комерційного банку та виключення його із реєстру банків.

У разі виявлення проблем у діяльності банків органи банківського нагляду можуть прийняти рішення про застосування таких заходів:

- вимагати, щоб банк терміново збільшив розмір капіталу до рівня, який відповідає встановленим нормативам, і завдяки цьому забезпечив повний захист коштів вкладників;
- передбачити реорганізацію (придбання даного банку більш сильним, у власність якого перейдуть всі депозитні зобов'язання). Отже, його вкладники стануть клієнтами більш стійкого банку, не зазнаючи при цьому втрат;
- припинити діяльність банку і почати процедуру його ліквідації відповідно до чинного законодавства.

На стадії радикального втручання в діяльність проблемних банків вживаються такі заходи: установлення режиму фінансового оздоровлення; припинення діяльності (відкликання ліцензії на здійснення банківських операцій); ліквідація (банкрутство).

Підставою для переведення комерційного банку в режим фінансового оздоровлення є зарахування банку до категорії проблемних, відсутність необхідного рівня капіталу, порушення банківського законодавства. Переведення здійснюється відповідно до постанови Правління Національного банку України. Комерційний банк розробляє програму фінансового оздоровлення і надає її регіональному управлінню НБУ, яке, у свою чергу, проводить її експертизу та разом зі своїми

висновками подає відповідному департаменту системи банківського нагляду України. Програма фінансового оздоровлення обов'язково має містити такі елементи:

- аналіз причин, які зумовили погіршення фінансового стану й збиткову діяльність комерційного банку;
- конкретні заходи фінансового оздоровлення із зазначенням термінів їхнього виконання та розрахунок економічного ефекту від упровадження кожного заходу;
- прогнозні показники діяльності комерційного банку, які передбачено досягнути після виконання заходів фінансового оздоровлення;
- кошторис витрат (щоквартально) загалом по банку та з розподілом за філіями.

При переведенні банківської установи в *режим фінансового оздоровлення* до неї НБУ застосовує заходи, спрямовані на: зниження рівня витрат (на заробітну плату, поточний та капітальний ремонт, рекламу); часткову або повну заборону на проведення активних операцій; погашення простроченої дебіторської заборгованості; ліквідацію збиткових філій; формування необхідних розмірів резервних фондів; збільшення розміру статутного фонду. Комерційний банк може бути переведений Правлінням НБУ в режим фінансового оздоровлення на строк не більше, ніж 12 місяців. За наявності обґрунтованих підстав для успішного завершення виконання програми фінансового оздоровлення цей строк може бути продовжений Правлінням НБУ ще на 6 місяців.

Комерційному банку, переведеному в режим фінансового оздоровлення, забороняється: – залучати вклади фізичних осіб, відкривати нові вкладні рахунки та поповнювати діючі; – надавати гарантії, поручительства, бланкові кредити, а також надавати всі пільгові (збиткові для банку) кредити, у тому числі банківським працівникам; – нараховувати та сплачувати проценти за кредитами, наданими установами одного банку.

Національний банк України відкликає з комерційного банку, який переведений на режим фінансового оздоровлення, ліцензію на проведення операцій з касового виконання державного бюджету, в тому числі ведення бюджетних рахунків клієнтів та рахунків державних позабюджетних фондів, а також може відкликати ліцензію на здійснення окремих банківських операцій.

Національний банк наділений можливістю надавати комерційним банкам, переведеним у режим фінансового оздоровлення, *стабілізаційний кредит*. Кредит надається з метою забезпечення платоспроможності й ліквідності банку і для підтримки заходів фінансового оздоровлення. Строк кредиту визначає Правління НБУ. Стабілізаційний кредит надається тільки за умови його забезпечення заставою високоліквідних активів комерційного банку або під гарантію чи поручительство інших фінансових стабільних банків.

У разі поліпшення фінансового стану банк переводиться у загальний режим роботи згідно з постановою Правління Національного банку України. В разі погіршення ситуації у банку під час дії режиму фінансового оздоровлення Правління НБУ може прийняти рішення про переведення банку на особливий режим контролю за його діяльністю з боку відповідальних виконавців регіонального управління НБУ.

Якщо протягом встановленого строку фінансовий стан банку не поліпшиться, Правління Національного банку України приймає рішення про відміну режиму фінансового оздоровлення та про призупинення діяльності банку.

Слабкою стороною систем банківського нагляду багатьох країн є нездатність вжити термінові заходи щодо проблемних банків після того, як під час контролю були виявлені їхні проблеми. Причиною такої бездіяльності звичайно є недостатні повноваження щодо застосування примусових дій, передбачених у законодавстві, або небажання з боку органів влади (іноді з політичних причин) вживати непопулярні, але необхідні заходи для захисту коштів вкладників.

Аналіз роботи окремих вітчизняних банків за останні роки дає підстави стверджувати, що заходи впливу, які має право застосовувати Національний банк України до банківських установ у разі допущення ними порушень законодавства та нормативних актів НБУ, є одним з важелів управління банківською системою та контролю за діяльністю окремих банків.

Доволі серйозним та дієвим заходом впливу на банки вважається *зупинення (обмеження) окремих видів здійснюваних операцій*. Він може як поліпшити, так і погіршити стан банку. Тому його застосування потребує зваженого та поміркованого підходу.

Надзвичайним заходом впливу є *призначення тимчасової адміністрації*. Функції тимчасової адміністрації слід розглядати значно

ширше, ніж просто підвищення рівня менеджменту банку. Досвід показав, що тимчасові адміністрації в Україні призначаються надто пізно, коли глибина і масштаб проблем у банках стають необоротними.

Для покращання організаційної структури комерційних банків та зміцнення їхнього фінансового стану передбачена можливість їхньої *реорганізації* шляхом злиття, приєднання, поділу, виділення і перетворення; або реструктуризації шляхом санації, реструктуризації боргів і капіталу, здійснення технічних, фінансово-економічних та правових заходів.

Сьогодні найбільш прийнятною формою реорганізації банків в Україні є реорганізація шляхом злиття, що дає змогу за мінімальних витрат забезпечити концентрацію капіталу, реструктуризацію активів, поліпшити фінансовий стан і забезпечити подальший розвиток комерційних банків.

Аналіз досвіду реструктуризації та злиття вітчизняних банків показує, що першими кандидатами на приєднання (поглинання) є банки, створені під певне підприємство чи галузь у разі погіршення ринкової кон'юнктури останніх. Тому кращі перспективи мають універсальні банки з міцними й стабільними позиціями в регіонах, а також великі банківські об'єднання. Досі створення банківських об'єднань стримувалося відсутністю відповідного законодавства, небажанням акціонерів окремих банків втратити власні банки, а також протидією з боку середніх банків, для яких такі об'єднання та холдинги будуть сильними конкурентами. Однак, враховуючи реалії розвитку банківської системи України, пов'язані з необхідністю концентрації банківського капіталу, перерозподілом ринку банківських послуг, ідея банківських союзів є плідною, може і має бути реалізована на практиці найближчим часом.

Домінуючими факторами, які стимулюють злиття (приєднання) банків, для вітчизняних банкірів є підвищення рівня капіталізації, пов'язане з необхідністю виконання вимог Національного банку України щодо економічних нормативів.

Отже, основним завданням усіх рівнів системи банківського нагляду НБУ щодо вжиття заходів впливу є регулювання діяльності комерційних банків з метою приведення її у відповідність до норм і вимог чинного банківського законодавства та нормативних актів НБУ, а також з метою забезпечення ліквідності, платоспроможності й стабільності банківської системи, захисту інтересів вкладників і кредиторів.

Запитання для самоконтролю

1. Що таке фінансова стійкість та ліквідність банку?
2. Від яких макроекономічних факторів залежить фінансова стабільність комерційних банків?
3. Які фактори внутрішнього походження впливають на стійкість комерційного банку на грошовому ринку?
4. Назвіть та охарактеризуйте принципи забезпечення фінансової стійкості комерційного банку.
5. Які основні критерії застосовують для визначення фінансової стійкості банку?
6. Що таке фінансова звітність банку?
7. Яку структуру має банківський баланс?
8. Які методи оцінювання фінансової стійкості комерційних банків застосовують у банківській практиці?
9. Які види резервів формують комерційні банки з метою підвищення надійності та стабільності банківської системи?
10. Вкажіть основні показники прибутковості банку.
11. Як розраховується процентна маржа банку?
12. Які економічні нормативи застосовує Національний банк України щодо комерційних банків?
13. Яка установа здійснює регулювання діяльності комерційних банків?
14. Чим за своєю сутністю є банківський нагляд?
15. Які основні завдання банківського нагляду?
16. Які важелі впливу може застосовувати Національний банк України до комерційних банків з метою підтримання належного рівня фінансової стійкості?

ГЛОСАРІЙ

Авторизація – процедура отримання дозволу на проведення операції із застосуванням платіжної картки.

Акредитив – договір, що містить зобов'язання банку-емітента, за яким цей банк за дорученням клієнта (заявника акредитива) або від свого імені проти документів, які відповідають умовам акредитива, зобов'язаний виконати платіж на користь бенефіціара або доручає іншому (виконуючому) банку здійснити цей платіж.

Активне управління портфелем цінних паперів полягає у здійсненні банками постійного перегрупування портфеля цінних паперів з метою отримання дохідності вищої, ніж середня на ринку, і базується на гіпотезі про відсутність ефективності ринку.

Акцепт – згода на оплату або гарантування оплати документів.

Андерайтингова діяльність – комплекс дій пов'язаних з організацією випуску та розміщенням цінних паперів.

Багатоемітентна платіжна система – платіжна система, яка охоплює двох і більше емітентів.

Бандероль – паперова стрічка (кільце) зі встановленими характеристиками, яка (яке) використовується для пакування корінців банкнот.

Банк-емітент – 1) банк, що видав розрахунковий чек (розрахункову чекову книжку); 2) банк, що відкрив акредитив; 3) установа банку, яка випускає в обіг платіжні картки.

Банківський баланс – бухгалтерський баланс, який відображає стан активів, пасивів та власного капіталу в грошовій формі на певну дату.

Банківський консорціум – об'єднання банків для координації дій при проведенні різних банківських операцій.

Банкомат – пристій для автоматизованого касового самообслуговування клієнтів.

Безвідкличний акредитив – акредитив, який може бути анульований або умови якого можуть бути змінені лише за згодою на це бенефіціара, на користь якого він був відкритий.

Безготівковий грошовий оборот – сукупність платежів без використання готівки, які здійснюються у вигляді перерахування сум через рахунки у банківських установах.

Безготівкові розрахунки – грошові розрахунки, які здійснюються шляхом запису за рахунками у банку, коли грошові кошти списуються з рахунка платника і зараховуються на рахунок отримувача.

Безкупонні депозитні сертифікати – сертифікати, які не мають окремих відривних купонів, проценти сплачуються разом з поверненням суми депозиту.

Безнадійна кредитна заборгованість – заборгованість позичальника за договором кредиту, не сплачена у строк, наявна ймовірність її неповернення та визнана такою кредитним комітетом банку.

Бенефіціар – особа, якій призначений платіж або на користь якої відкрито акредитив.

Боргові цінні папери – цінні папери, що посвідчують відносини позики і передбачають зобов'язання емітента сплатити у визначений строк кошти відповідно до зобов'язання.

Брокерська діяльність – укладання договорів комісії та доручення щодо цінних паперів від свого імені (від імені іншої особи), за дорученням і за рахунок іншої особи.

Вексель – цінний папір, який засвідчує безумовне грошове зобов'язання боржника (векселедавця) сплатити після настання терміну визначену суму грошей власнику векселя (векселедержателю).

Виконуючий банк – банк, який за дорученням банку-емітента здійснює платіж проти документів, визначених в акредитиві. Виконуючий банк залежно від операції за акредитивом, виконання якої доручено йому банком-емітентом, також може бути авізуючим банком.

Відкличний акредитив – акредитив, що може бути змінений або анульований банком-емітентом у будь-який час без попереднього повідомлення бенефіціара (наприклад, у разі недотримання умов, передбачених договором, дострокової відмови банком-емітентом від гарантування платежів за акредитивом).

Відповідальний підрозділ – управління (відділ, сектор, спеціаліст) установи банку, працівники якого відповідно до нормативних документів та/або розпорядження керівництва мають повноваження на здійснення заходів, спрямованих на погашення заборгованості за “проблемними” кредитами фізичних несуть відповідальність за їхнє належне виконання.

Вкладний (депозитний рахунок) – рахунок, що відкривається банком клієнту на договірній основі для зберігання грошей, що передаються клієнтом в управління на встановлений термін або без зазначення такого терміну відповідно до законодавства України та умов договору.

Власники карток – фізичні та юридичні особи, які за договором з кредитно-фінансовою установою використовують її платіжну картку для оплати в безготівковій формі вартості товарів чи послуг, а також для отримання через банківські установи та банкомати готівкових коштів.

Внутрішньобанківська платіжна система (ВПС) – платіжна система банку, яка забезпечує найбільш сприятливі умови для проведення переказу коштів між його філіями.

Врахування векселя – придбання банком векселя до настання строку платежу за ним у векселедержателя за грошові кошти з дисконтом.

Готівковий грошовий обіг – сукупність платежів, які здійснюються з використанням готівкових грошей.

Грошове сховище – спеціально обладнане приміщення, технічний статус якого відповідає вимогам нормативно-правових актів і яке зареєстроване в порядку, визначеному Інструкцією з організації емісійно-касової роботи в системі Національного банку України.

Грошовий оборот – сукупність усіх грошових платежів і розрахунків, що відбуваються в економіці.

Дата валютування – зазначена платником у розрахунковому документі або в документі на переказ готівки дата, починаючи з якої гроші, переказані платником отримувачу, переходять у власність отримувача.

Депозитарна діяльність полягає в зберіганні та обслуговуванні обігу цінних паперів як у документарній (банк як реєстратор цінних паперів), так і в електронній формі (банк як зберігач цінних паперів).

Депозитна система – система з обладнанням для внесення на зберігання цінностей до приймального блоку.

Дилерська діяльність – укладення торговцем цивільно-правових договорів щодо цінних паперів від свого імені та за свій рахунок з метою їхнього перепродажу.

Дисконт – винагорода, що беруть банки під час врахування векселів у векселедержателів до закінчення терміну їхньої сплати.

Дистанційне обслуговування – комплекс інформаційних послуг за рахунком клієнта та здійснення операцій за рахунком на підставі дистанційних розпоряджень клієнта.

Дистанційне розпорядження – розпорядження банку виконати певну операцію, яке передається клієнтом за погодженим каналом доступу, без відвідання клієнтом банку.

Ділова репутація позичальника – сукупність інформації, що дає змогу зробити висновок про порядність позичальника, місце роботи позичальника, позиції та зв'язки у бізнесі, його професійні та управлінські здібності тощо.

Діяльність з ведення реєстрів власників іменних цінних паперів (реєстраторська діяльність) – професійна діяльність на фондовому ринку, яка передбачає збирання, фіксацію, обробку, зберігання та надання даних, які складають систему реєстру власників іменних цінних паперів, щодо іменних цінних паперів, їхніх емітентів і власників та ін.

Договір кредиту – договір, укладений між банком та позичальником, на підставі якого видається кредит, та яким передбачені умови кредитування.

Договір страхування кредитів – договір страхування кредитів, укладений між позичальником та страховою компанією.

Документооборот – рух (переміщення) розрахунково-грошових документів між підприємствами, організаціями та установами, між ними і банком, між різними установами банків.

Доміциляція – призначення платником за векселем будь-якої третьої особи (доміциліата), переважно обслуговуючого банку.

Доміцильований вексель – вексель, який містить застереження про те, що він підлягає оплаті третьою особою (доміциліатом) у місці проживання платника або в іншому місці.

Достроково повернуті кредити – кредити, повернення яких відбулось до настання кінцевої дати кредитної угоди.

Еквайринг – діяльність щодо технологічного, інформаційного обслуговування торговців та виконання розрахунків з ними за операції, здійснені із застосуванням спеціальних платіжних засобів.

Електронний гаманець – платіжний додаток платіжної картки, кошти за операціями з яким обліковуються на консолідованому картрахунку емітента і який дає змогу його держателю в межах встановленого ліміту виконувати платіж за товари (послуги) без уведення персонального ідентифікаційного номера (ПІН).

Електронний розрахунковий документ – документ, інформація в якому подана у формі електронних даних, включаючи відповідно реквізити розрахункового документа, який може бути сформований, переданий, збережений і перетворений у візуальну форму подання електронними засобами.

Електронний чек – платіжний додаток персоніфікованої платіжної картки, кошти за операціями з яким обліковуються на окремому чековому картрахунку, відкритому в емітента.

Емісійний дозвіл – розпорядчий документ Національного банку України, який надає право територіальним управлінням (Центральному сховищу) на одержання (видачу) готівки.

Емісія готівки – випуск Національним банком України в обіг банкнот і монет.

Емісія спеціальних платіжних засобів – проведення операцій з випуску спеціальних платіжних засобів певної платіжної системи.

Запаси готівки – банкноти і монети національної валюти України, які зберігаються в грошових сховищах управлінь Національного банку України і використовуються для забезпечення поточних потреб економіки регіонів.

Заборгованість – борг позичальника перед банком за кредитом та/або нарахованими процентами, банківськими комісіями.

Забудовник – юридична або фізична особа, яка організовує спорудження нерухомості для власних потреб або для передачі її у власність іншим особам, і яка отримала у встановленому законодавством порядку право на використання земельної ділянки для спорудження об'єктів будівництва.

Застава – спосіб забезпечення зобов'язань, предметом якого є майно, яке, відповідно до законодавства України, може бути відчужене заставодавцем та на яке може бути звернено стягнення, майно, яке стане власністю заставодавця після укладання угоди про заставу, а також майнові права. При заставі сторона, яка виступає заставодержателем (кредитором), має переважне право перед іншими кредиторами на забезпечення виконання договірних зобов'язань іншою стороною, яка є заставодавцем (боржником), за рахунок заставленого ним майна.

Заставна – борговий цінний папір, який засвідчує безумовне право його власника на отримання від боржника виконання за основним зобов'язанням, за умови, що воно підлягає виконанню в грошовій формі,

а в разі невиконання основного зобов'язання – право звернути стягнення на предмет іпотеки.

Заставна вартість – ринкова вартість нерухомого майна, що є предметом іпотеки, визначена на дату оцінювання з урахуванням терміну та практичної складності реалізації предмета іпотеки, яка визначається за згодою сторін та застосовується при оформленні іпотечного договору. В разі іпотеки майнових прав – повна вартість об'єкта інвестування, або вартість майнових прав, визначена на дату оцінювання.

Заставаодавець – фізична або юридична особа, яка передає власне майно (майнові права) або грошові кошти в заставу банку для забезпечення виконання своїх зобов'язань або зобов'язань третіх осіб за договором (договорами) кредиту.

Заставодержатель – кредитор, який має право в разі невиконання позичальником (заставаодавцем) забезпеченого заставою зобов'язання одержати відшкодування з вартості заставленого майна переважно перед іншими кредиторами.

Заявник акредитива – платник, який подав обслуговуючому банку заяву про відкриття акредитива.

Звичайні іпотечні облігації – боргові цінні папери, емітентом яких є іпотечний кредитор (банк), що несе відповідальність за виконання зобов'язань за такими облігаціями іпотечним покриттям та всім іншим своїм майном, на яке може бути здійснене стягнення.

Інвестиції в асоційовані та дочірні компанії – вкладення в пайові цінні папери, на основі яких банк має не менше, ніж 20% (вкладення в асоційовані компанії) або не менше, ніж 50% (вкладення в дочірні компанії) голосів об'єкта інвестування та ці інструменти будуть утримуватись в портфелі цінних паперів банку більше 1-го року.

Інвестиційна політика банку – сукупність принципів та положень, що визначають концептуальні засади діяльності банківської установи на фондовому ринку.

Індексація полягає у побудові банківського портфеля цінних паперів, характеристики якого повністю повторюють певний фондовий індекс.

Інкасування (інкасо) – здійснення банком за дорученням клієнта операцій з розрахунковими та супровідними документами з метою одержання платежу або передавання розрахункових та (чи) супровідних документів проти платежу, або передавання розрахункових та (чи) супровідних документів на інших умовах.

Інкасування векселів – виконання банками доручень векселедержателів з отримання платежів з боржників за векселями в термін.

Іпотека – вид забезпечення виконання зобов'язання нерухомим майном, що залишається у володінні і користуванні іпотекодавця, згідно з яким іпотекодержатель має право в разі невиконання боржником забезпеченого іпотекою зобов'язання одержати задоволення своїх вимог за рахунок предмета іпотеки переважно перед іншими кредиторами цього боржника у порядку, встановленому Законом України «Про іпотеку».

Іпотекодавець – фізична / юридична особа, яка передає в заставу банку для забезпечення виконання зобов'язань за договором кредиту нерухоме майно / майнові права на об'єкт інвестування (нерухомість, яка будується) або інше майно за згодою сторін.

Іпотекодержатель – банк з моменту передачі іпотекодавцем застави нерухомого майна / майнових прав на об'єкт інвестування з метою забезпечення виконання своїх зобов'язань за договором кредиту.

Іпотечний кредит – правовідносини, які виникають на підставі договору про іпотечний кредит між кредитором і боржником з приводу надання коштів у користування з встановленням іпотеки. Це особливий вид економічних відносин з приводу надання кредитів під заставу нерухомого майна (іпотеки).

Іпотечний сертифікат – особливий вид цінного паперу, забезпечений іпотечними активами або іпотеками.

Іпотечні облигації – довгострокові цінні папери, які випускаються банками під забезпечення нерухомим майном (земля, виробничі і житлові будівлі, споруди, квартири та інші об'єкти) і приносять твердий дохід.

Іпотечні сертифікати з фіксованою дохідністю – сертифікати, які забезпечені іпотечними активами та посвідчують такі права власників: 1) право на отримання номінальної вартості в передбачені умовами випуску сертифікатів терміни; 2) право на отримання процентів за сертифікатами на умовах інформації про випуск сертифікатів; 3) право на задоволення вимог – у разі невиконання емітентом прийнятих на себе зобов'язань – з вартості іпотечних активів, що є забезпеченням випуску сертифікатів з фіксованою дохідністю, переважно перед іншими кредиторами емітента.

Іпотечні сертифікати участі – сертифікати, які забезпечені іпотеками та посвідчують частку його власника у платежах за іпотечними активами. Власник сертифікатів участі має такі права: 1) право на отримання частки у платежах за іпотечними активами відповідно до договору про придбання сертифікатів; 2) право на задоволення вимог – у разі невиконання емітентом взятих на себе зобов'язань – з вартості іпотечних активів, які перебувають у довірчій власності управителя.

Іпотечні цінні папери – цінні папери, випуск яких забезпечено іпотечним покриттям (іпотечним пулом) та які посвідчують право власників на отримання від емітента належних їм коштів.

Каса – приміщення або місце здійснення готівкових розрахунків, а також приймання, видачі, зберігання готівкових коштів, інших цінностей, касових документів.

Каса перерахування – приміщення в складі касового вузла, в якому здійснюється оброблення готівки.

Касова книга – документ установленої форми, що застосовується для здійснення первинного обліку готівки в касі.

Касовий ордер – первинний документ (прибутковий або видатковий касовий ордер), що застосовується для оформлення надходжень (видачі) готівки з каси.

Касові документи – документи (касові ордери та платіжні чи розрахунково-платіжні відомості, розрахункові документи, відомості), за допомогою яких відповідно до законодавства України оформляються касові операції, звіти про використання коштів, а також відповідні журнали встановленої форми для реєстрації цих документів та книги обліку.

Касові операції – 1) операції підприємств (підприємців) між собою та з фізичними особами, що пов'язані з прийманням і видачею готівки під час проведення розрахунків через касу з відображенням цих операцій у відповідних книгах обліку; 2) операції, які здійснює банк, а саме: видача готівки, приймання її та обмін не придатних до обігу банкнот (монет) на придатні до обігу банкноти (монети), банкнот на монети, монет на банкноти, банкнот (монет) одного номіналу на банкноти (монети) іншого номіналу, вилучення з обігу сумнівних банкнот (монет), валютно-обмінні операції та операції з банківськими металами.

Касові операції банків полягають у прийманні готівки від клієнтів, зарахуванні її на рахунки, збереженні прийнятих коштів та видачі готівки на вимогу клієнтів.

KIACR – середньозважена ставка міжбанківського кредитування, що розраховується на підставі фактичних даних за міжбанківськими договорами щодо процентних ставок за кредитами, фактично наданими за відповідними строками, і доводиться до відома банків Національним банком України для розрахунку суми очікуваного відшкодування.

Клієнт – фізична особа-резидент, що має право отримувати кредити і може відповідати майном за своїми зобов'язаннями, яка звернулася до банку за отриманням кредиту на придбання товарів тривалого використання.

Книга обліку – касова книга, книга обліку доходів і витрат, книга обліку прийнятих та виданих касиром грошей або книга обліку розрахункових операцій.

Код авторизації – код, який формується й надається емітентом або особою, яка діє за його дорученням, – членом або учасником платіжної системи за результатами позитивної авторизації.

Консолідований кореспондентський рахунок – кореспондентський рахунок, який відкритий у територіальному управлінні і на якому об'єднані кошти банку та його філій (або певної кількості філій) у разі роботи банку (філії) у СЕП за відповідною моделлю обслуговування консолідованого кореспондентського рахунка.

Консолідований картковий рахунок – рахунок, що відкривається емітентом для обліку коштів за емітованими ним наперед оплаченими платіжними картками.

Контокорентний кредит – кредит банку, що надається в національній або іноземній валюті відповідно до потреб клієнта в обсязі, який не перевищує встановлений ліміт (кредитну лінію).

Кореспондентський договір – угода між двома або декількома банківськими установами про здійснення платежів і розрахунків, що їх виконує одна банківська установа за дорученням і на кошти іншої.

Кореспондентський рахунок – 1) рахунок, що відкривається одним банком іншому банку для здійснення міжбанківського переказу коштів; 2) рахунок одного банку, відкритий в іншому банку, на якому відображаються платежі, проведені останнім за дорученням, і за рахунок першого банку на основі укладеного між ними кореспондентського договору.

Кореспондентські відносини – договірні відносини між банківськими установами, метою яких є здійснення платежів за дорученням один одного.

Корінець банкнот – 100 (сто) банкнот одного номіналу, які упаковані відповідною бандероллю (менше , ніж 100 (сто) банкнот – це неповний корінець).

Кредит – позичковий капітал банку, що передається у тимчасове користування позичальнику, для придбання (інвестування у будівництво) нерухомого майна за договором купівлі-продажу (інвестування у будівництво) нерухомого майна та на купівлю земельної ділянки, ремонт житла, добудову, реконструкцію та споживчі цілі на умовах цільового використання, строковості, повернення, платності та надання забезпечення.

Кредитна історія – інформація про виконання позичальником у минулому зобов'язань за кредитними операціями.

Кредитна картка – іменний (з ідентифікатором власника) грошовий оплатно-розрахунковий банківський документ, який використовується для надання споживчого кредиту.

Кредитна лінія – згода банку-кредитора надати кредит у майбутньому в розмірах, які не перевищують заздалегідь обумовлені розміри за певний відрізок часу без проведення додаткових спеціальних переговорів.

Кредитоспроможність – 1) спроможність банку взяти на себе кредит без загрози бути перевантаженим позиковими коштами і розраховуватись за ним повністю і у строк; 2) здатність позичальника в повному обсязі й у визначений кредитним договором термін розраховатися за своїми борговими зобов'язаннями.

Купонні депозитні сертифікати – сертифікати, що мають окремі купони, на кожному з яких зазначено строк здійснення виплати процентної плати.

Лізинг виробника – лізингодавець фінансує виробника, який виконує дві функції – продавця предмета лізингу та лізингоотримувача з правом сублізингу.

Лізинговий кредит – відносини між юридично самостійними особами з приводу передачі в оренду засобів праці, а також фінансування, придбання рухомого і нерухомого майна на визначений термін. Лізинг є формою майнового кредиту.

Лізингодавець – юридична особа, яка передає право володіння та користування предметом лізингу лізингоодержувачу.

Лізингоодержувач – фізична або юридична особа, яка отримує право володіння та користування предметом лізингу від лізингодавця.

Ліквідність банку – здатність забезпечити своєчасне виконання своїх грошових зобов'язань, що визначається збалансованістю між сумами і строками погашення розміщення активів за сумами та строками виконання зобов'язань банку.

Ліміт залишку готівки в касі (ліміт каси) – граничний розмір суми готівки, що може залишатися в касі в позаробочий час.

Ліміт початкових оборотів – сума, що визначає максимальний обсяг початкових платежів, які банк (філія) може виконати за певний період.

Ліміт технічного рахунку – сума, що визначає мінімальний залишок коштів на технічному рахунку банку (філії).

Лімітне замовлення передбачає наданням банком послуг щодо купівлі цінних паперів за ціною, що не перевищує обумовлену, або їхнього продажу за ціною, не нижчою, ніж обумовлена.

Метод дисконтованих грошових потоків (DCF) – метод, який базується на припущенні, що вартість, яку готовий сплатити потенційний власник за акції або за бізнес, визначається на основі прогнозу грошових потоків, які він може розраховувати одержати від компанії в майбутньому.

Міжбанківський переказ коштів – переказ коштів між банками у безготівковій формі, обумовлений потребою виконання платежів клієнтів або власних зобов'язань банків.

Міжбанківський переказ у СЕП у режимі реального часу – міжбанківський переказ, що здійснюється з індивідуальним обробленням міжбанківського електронного розрахункового документа, за яким списання коштів з технічного рахунку учасника СЕП (платника) та зарахування коштів на технічний рахунок учасника СЕП (отримувача) виконується одночасно.

Міжбанківський переказ у СЕП у файловому режимі – міжбанківський переказ, що здійснюється з індивідуальним обробленням міжбанківського електронного розрахункового документа, за яким списання коштів з технічного рахунку учасника СЕП (платника) та зарахування коштів на технічний рахунок учасника СЕП (отримувача) є певний проміжок часу.

Міжбанківські розрахунки – безготівкові розрахунки між банками, що обумовлені виконанням платежів клієнтів або власними зобов'язаннями одного банку перед іншим. Це система організації, здійснення та регулювання платежів за грошовими вимогами і зобов'язаннями, які виникають між банківськими установами у процесі їхньої діяльності.

Мобільний платіжний інструмент (МПІ) – спеціальний платіжний засіб у вигляді емітованої у встановленому законодавством порядку смарт-картки, що є носієм персоніфікованого платіжного мобільного додатка НСМЕП та відповідного додатка оператора мобільного зв'язку.

Модель обслуговування консолідованого кореспондентського рахунка в СЕП (модель) – сукупність механізмів і правил роботи СЕП, банку та його філій, згідно з якими виконується міжбанківський переказ через консолідований кореспондентський рахунок.

Надійність банку – здатність банку забезпечувати виконання своїх функцій у межах безумовного дотримання параметрів та нормативів банківської справи, встановлених національним законодавством та світовим досвідом.

Наперед оплачена платіжна картка – платіжна картка, яка надає право держателю виконувати операції в межах попередньо внесених коштів, що обліковуються на консолідованому картковому рахунку банку.

Національна система масових електронних платежів (НСМЕП) – внутрішньодержавна банківська багатоемітентна платіжна система масових платежів, в якій розрахунки за товари, послуги, одержання готівки та інші операції здійснюються за допомогою платіжних смарт-карток за технологією, розробленою Національним банком України.

Непокритий акредитив – акредитив, оплата за яким (якщо тимчасово немає коштів на рахунку платника) гарантується банком-емітентом за рахунок банківського кредиту.

Обов'язкові резерви – частка (норма у процентах) банківських депозитів та інших пасивів, отриманих банком з інших джерел, яка згідно з чинним законодавством або встановленими нормативними актами має зберігатись у формі касової готівки комерційних банків та їхніх депозитів у центральному банку.

Оборотна каса – комплекс кас, які здійснюють видачу готівки, її приймання та оброблення.

Овердрафт – 1) короткостроковий кредит, який надається банком клієнту в разі перевищення суми операції за платіжною картою залишку коштів на його картрахунку або встановленого ліміту кредитування; 2) кредит, який надається банком автоматично у разі утворення на поточному рахунку клієнта дебетового сальдо.

Одноемітента платіжна система – платіжна система одного банку, який одночасно виконує функції платіжної організації, емітента та еквайра.

Оперативний лізинг – перевідступлення майна на термін менший, ніж термін повної амортизації. Він поділяється на короткотерміновий оперативний лізинг – від кількох днів до року; середньотерміновий – від року до 5 – 10 років.

Операційна каса – приміщення банку (філії, відділення), в яких здійснюються касові операції.

Організаційна структура НСМЕП – сукупність визначених платіжною організацією суб'єктів, їхня функцій, прав і обов'язків, а також сукупність відносин, що виникають між ними під час проведення переказу коштів та забезпечення діяльності НСМЕП.

Офлайн (off-line) операція – операція з використанням платіжної картки, технологічна схема виконання якої не потребує під час виконання операції безперервного зв'язку в режимі реального часу з емітентом та еквайром.

Ощадний (депозитний) сертифікат – письмове свідоцтво банку про депонування грошових коштів, яке засвідчує право власника сертифіката або його правонаступника на одержання після закінчення встановленого строку суми вкладу (депозиту) та процентів, встановлених сертифікатом, у банку, який його видав.

Пайові цінні папери – цінні папери, які посвідчують участь їхнього власника у статутному капіталі (крім інвестиційних сертифікатів), надають власнику право на участь в управлінні емітентом і отримання частини прибутку, зокрема у вигляді дивідендів, та частини майна у разі ліквідації емітента.

Пасивне управління портфелем цінних паперів ґрунтується на ефективності ринку і неможливості віднайти недооцінені фондові цінності, тому пропонується формувати портфелі відповідно до певного індексу, дохідність якого відображує середні ринкові прибутки, розмір яких перевищити практично нереально.

Пачка банкнот – 1000 банкнот одного номіналу, що складаються з 10 корінців банкнот по 100 банкнот (менше, ніж 10 корінців – неповна пачка).

Переказний вексель (тратта) містить письмовий наказ векселедержателя (трасанта), адресований платнику (трасату), сплатити третій особі (ремітентові) певну суму грошей у певний термін.

Персональний ідентифікаційний номер (PIN) – код, відомий лише держателю платіжної картки і потрібний для його ідентифікації під час здійснення операцій з використанням платіжної картки.

Підкріплення – поповнення запасів готівки, оборотних кас, операційних кас банків.

Платіжна вимога – розрахунковий документ, що містить вимогу стягувача або в разі договірною списання отримувача до банку, що обслуговує платника, здійснити без погодження з платником переказ визначеної суми коштів з рахунка платника на рахунок отримувача.

Платіжна картка – спеціальний платіжний засіб у вигляді емітованої в установленому законодавством порядку пластикової чи іншого виду картки, що використовується для ініціювання переказу коштів з рахунка платника або з відповідного рахунка банку з метою оплати вартості товарів і послуг, перерахування грошей зі своїх рахунків на рахунки інших осіб, отримання грошей у готівковій формі в касах банків через банківські автомати, а також здійснення інших операцій, передбачених відповідним договором.

Платіжна картка НСМЕП (платіжна картка) – спеціальний платіжний засіб у вигляді емітованої у встановленому законодавством порядку пластикової смарт-картки, що є носієм платіжних додатків НСМЕП.

Платіжна організація НСМЕП (платіжна організація) – юридична особа, яка є власником або одержала право на використання знака для товарів і послуг НСМЕП (знак НСМЕП) та інших знаків, що ідентифікують належність платіжних карток до НСМЕП, і яка визначає правила роботи НСМЕП, а також виконує інші функції щодо забезпечення діяльності НСМЕП і несе відповідальність згідно із законодавством України та укладеними нею договорами.

Платіжне доручення – розрахунковий документ, що містить письмове доручення платника обслуговуючому банку про списання зі свого рахунка зазначеної суми коштів та її перерахування на рахунок отримувача.

Платіжний додаток картки НСМЕП (платіжний додаток) – програмний засіб, розміщений у пам'яті платіжної картки, за допомогою якого здійснюється ініціювання переказу коштів з рахунка платника або з відповідного рахунка банку з метою оплати вартості товарів (послуг), перерахування коштів зі своїх рахунків на рахунки інших осіб, отримання коштів у готівковій формі, а також здійснення інших операцій, передбачених технологією НСМЕП.

Платоспроможність – 1) здатність банку своєчасно та в повному обсязі розраховуватись за своїми зобов'язаннями, що впливають з торгових, кредитних або інших операцій грошового характеру; 2) здатність позичальника своєчасно здійснювати розрахунки за всіма видами своїх зобов'язань.

Покритий акредитив – акредитив, для здійснення платежів за яким завчасно бронюються кошти платника в повній сумі на окремому рахунку в банку-емітенті або у виконуючому банку.

Портфель цінних паперів до погашення вміщує боргові цінні папери, щодо яких банк має намір і здатність утримувати до строку їхнього погашення.

Портфель цінних паперів на продаж – боргові цінні папери з фіксованою датою погашення, які банк не має наміру тримати до дати їхнього погашення; цінні папери, які банк готовий продати у зв'язку зі зміною ринкових відсоткових ставок, потреб ліквідності, наявності альтернативних інвестицій; акції та боргові цінні папери, за якими неможливо достовірно визначити справедливу вартість; фінансові інвестиції в асоційовані та дочірні компанії, які придбані та утримуються винятково для продажу протягом 12 місяців з дати придбання.

Порука – вид забезпечення виконання зобов'язання, за яким поручитель (фізична або юридична особа) поручається перед банком за виконання позичальником своїх обов'язків за договором кредиту.

Поручитель – особа, яка разом з позичальником несе солідарну (якщо договором поруки не передбачено інше) відповідальність перед банком за невиконання позичальником зобов'язань за договором кредиту.

Поточний рахунок – рахунок, що відкривається банком клієнту на договірній основі для зберігання грошей і здійснення розрахунково-касових операцій за допомогою платіжних інструментів відповідно до умов договору та вимог законодавства України.

Похідні цінні папери – цінні папери, механізм випуску та обігу яких пов'язаний з правом на придбання чи продаж протягом строку, встановленого договором, цінних паперів, інших фінансових та/або товарних ресурсів.

Прибутковість акціонерного капіталу (ROE) – показник, що характеризує відношення чистого прибутку до акціонерного капіталу.

Прибутковість банківських активів (ROA) – показник, що характеризує співвідношення чистого прибутку банку (прибутку після оподаткування) й активів банку.

Приватне розміщення цінних паперів передбачає, що цінні папери розміщуються серед заздалегідь визначеного кола фізичних та/або юридичних осіб, кількість яких не перевищує 100 на дату прийняття рішення про збільшення статутного капіталу, крім існуючих акціонерів товариства.

Приватний підприємець – фізична особа – підприємець, що здійснює підприємницьку діяльність та відповідає ознакам, зазначеним у ст. 50 Цивільного кодексу України, а саме суб'єктами підприємницької діяльності (підприємцями) можуть бути: громадяни України, не обмежені законом у правоздатності або дієздатності. Не допускається здійснення підприємницької діяльності такими категоріями громадян: військово-службовці, службові особи органів прокуратури, суду, державної безпеки, внутрішніх справ, державного нотаріату, а також органів державної влади і управління, які покликані здійснювати контроль за діяльністю підприємств.

Продавець (постачальник) – фізична або юридична особа, в якій лізингодавець набуває річ, що надалі буде передана як предмет лізингу лізингоодержувачу.

Пролонгація кредиту – подовження строку дії договору кредиту (перенесення кінцевого строку погашення кредиту, строку погашення його частки, траншу) на конкретний термін з обов'язковим внесенням змін до укладених договорів (кредиту, поруки тощо) та в обліку заборгованості за кредитом.

Простий вексель містить просту і нічим не обумовлену обіцянку векселедавця сплатити власнику векселя після вказаного терміну визначену суму.

Прострочена заборгованість – заборгованість (за кредитом, нарахованими процентами, банківськими комісіями, іншими платежами, передбаченими договором кредиту), строк погашення якої, передбачений умовами договору кредиту, вже минув.

Процентна маржа (SPRED) показує, наскільки успішно банк виконує функцію посередника між вкладниками та позичальниками і наскільки гостра конкуренція на грошовому ринку, учасником якого є установа банку.

Процесинговий центр – спеціалізований інформаційно-обчислювальний центр, який виконує збирання, обробку, зберігання та передачу кредитно-фінансовим установам інформації про необхідність переказу з рахунків осіб-держателів платіжних карток грошових коштів за одержані товари і послуги та інші карткові операції на рахунки осіб, які їх надають.

Прямий лізинг – лізингодавець придбає у виробника у власність майно для здачі його користувачу в оренду.

Публічне розміщення цінних паперів передбачає пропозицію цінних паперів, адресовану більше, ніж 100 фізичним та/або юридичним особам, крім існуючих акціонерів товариства.

Регулювання діяльності банків – система заходів, за допомогою яких держава через центральний банк забезпечує стабільне й безпечне функціонування банків, запобігає дестабілізуючим процесам у банківському секторі.

Режим фінансового оздоровлення банків – це система непримусових та примусових заходів, спрямованих на збільшення обсягу капіталу до необхідного рівня протягом визначеного НБУ періоду з метою відновлення ліквідності й платоспроможності й усунення порушень, які призвели комерційний банк до збиткової діяльності або скрутного фінансового стану, а також наслідків цих порушень.

Резервні фонди Національного банку України – запас банкнот і монет національної валюти в Центральному сховищі для забезпечення поточних потреб грошового обігу країни в готівці.

Ринкове замовлення передбачає наданням банком послуг щодо купівлі цінних паперів за мінімальною ціною або їхнього продажу за максимальною ціною.

Ринок цінних паперів (фондовий ринок) – сукупність учасників фондового ринку та правовідносин між ними щодо розміщення, обігу й обліку цінних паперів і похідних (деривативів).

Розрахунковий документ – 1) документ на паперовому носії, що містить доручення або (та) вимогу до перерахування коштів з рахунка

платника на рахунок отримувача; 2) документ встановлених форми та змісту (касовий чек, товарний чек, розрахункова квитанція, проїзний документ тощо), що підтверджує факт продажу (повернення) товарів, надання послуг, отримання (повернення) коштів, купівлі-продажу іноземної валюти, надрукований або заповнений вручну.

Розрахунковий чек – розрахунковий документ, що містить нічим не обумовлене письмове розпорядження власника рахунка (чекодавця) банку-емітенту, в якому відкрито його рахунок, про сплату чекодержателю зазначеної в чеку суми коштів.

Розрахунково-касове обслуговування – послуги, що надаються банком клієнту на підставі відповідного договору, укладеного між ними, які пов'язані з переказом грошей з рахунка (на рахунок) цього клієнта, видачею йому грошей у готівковій формі, а також здійсненням інших операцій, передбачених договорами.

Система електронних платежів Національного банку України (СЕП) – державна банківська платіжна система, що забезпечує проведення міжбанківського переказу через кореспондентські рахунки банків (філій) у Національному банку України із застосуванням електронних засобів приймання, оброблення, передавання та захисту інформації у файловому режимі або режимі реального часу.

Списання примусове (примусове списання коштів) – списання коштів, що здійснюється стягувачем без згоди платника на підставі встановлених законом виконавчих документів у випадках, передбачених законом.

Споживчий кредит – 1) вид позички, яка надається торговими компаніями, банками та іншими кредитно-фінансовими установами споживачеві для придбання товарів та оплати побутових послуг; 2) кредит, який надається тільки в національній грошовій одиниці фізичним особам-резидентам України на придбання споживчих товарів тривалого користування та послуг і який повертається в розстрочення, якщо інше не передбачено умовами кредитного договору.

Справедлива вартість цінних паперів – сума, за якою може бути здійснений обмін активу або оплата зобов'язання в результаті операції між обізнаними, зацікавленими та незалежними сторонами.

Стоп-замовлення передбачає наданням банком послуг щодо купівлі-продажу цінних паперів у той момент, коли ціна досягне обумовленого рівня.

Страховик – страхова компанія, яка має ліцензію на здійснення страхових операцій і з якою співпрацює банк.

Страхова сума – сума кредитної заборгованості за окремим договором кредиту, яка складається із суми кредиту та процентів за весь період користування кредитом.

Структуровані іпотечні облігації – боргові цінні папери, емітентом яких є спеціалізована іпотечна установа, що відповідає за цими зобов'язаннями лише іпотечним покриттям.

Сублізинг – вид піднайму предмета лізингу, відповідно до якого лізингоодержувач за договором лізингу передає третім особам (лізингоодержувачам за договором сублізингу) в користування за плату на погоджений строк відповідно до умов договору сублізингу предмет лізингу, отриманий раніше від лізингодавця за договором лізингу.

Сховище цінностей – спеціально обладнане приміщення (сейф, депозитна система), що використовується для зберігання готівки та інших цінностей, технічний стан якого відповідає нормативно-правовим актам.

Технічний аналіз цінних паперів передбачає вивчення ринку цінних паперів лише шляхом використання графіків ціни та обсягу продаж цінних паперів.

Товаророзпорядчі цінні папери – цінні папери, які надають їхньому держателю право розпоряджатися майном, вказаним у цих документах.

Торговий портфель цінних паперів банку – боргові цінні папери й акції, придбані банком з метою отримання прибутку від короткотермінових коливань ринкової ціни.

Управління цінними паперами – діяльність, яка провадиться банком (управителем) від свого імені за винагороду протягом визначеного строку на підставі договору про управління переданими йому клієнтом (установником управління) цінними паперами та грошовими коштами, призначеними для інвестування в цінні папери в інтересах установника.

Фактори фінансової стійкості комерційних банків – певні рушійні сили, що сприяють безпеці банку та його стабільному розвитку або, навпаки, виступають причинами їхньої проблемності.

Фінансова звітність банку – система взаємопов'язаних узагальнених показників, що відображають фінансовий стан та результати діяльності банку за звітний період. Вона складається з допомогою підрахування, групування і спеціального оброблення даних поточного бухгалтерського обліку.

Фінансова стійкість комерційного банку – його спроможність з максимальною ефективністю і мінімальним ризиком реалізувати свої функції на ринку незалежно від впливу внутрішніх та зовнішніх факторів.

Фінансовий лізинг – 1) перевідступлення майна на термін повної амортизації або близький до періоду повної амортизації; 2) вид цивільно-правових відносин, що виникають з договору фінансового лізингу.

Фундаментальний аналіз цінних паперів передбачає визначення дійсної вартості цінних паперів на основі аналізу фінансово-господарської діяльності емітента.

Чековий кредит – вид споживчого кредиту, при якому надання позики здійснюється при відкритті окремого чекового рахунка.

Чекодавець – підприємство або фізична особа, яка здійснює платіж за допомогою чека і підписує його.

Чекодержатель – підприємство або фізична особа, яка є отримувачем коштів за чеком.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Закон України “Про банки і банківську діяльність” від 7 грудня 2000 р. № 2121-III // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 5 – 6 // Законодавчі і нормативні акти з банківської діяльності. – 2001. – № 1.
2. Закон України “Про іпотеку” від 05 червня 2003 р. № 898-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 47.
3. Закон України “Про іпотечне кредитування, операції з консолідованим іпотечним боргом та іпотечні сертифікати” від 19 червня 2003 р. № 979-IV // Законодавчі та нормативні акти з банківської діяльності. – 2003. – № 1.
4. Закон України “Про іпотечні облигації” від 22 грудня 2005 р. № 3273-IV // Законодавчі і нормативні акти з банківської діяльності. – 2006. – № 2.
5. Закон України “Про Національний банк України” від 20 травня 1999 р. № 679-XIV // Відомості Верховної Ради України. – 1999. – № 29.
6. Закон України “Про платіжні системи та переказ грошей в Україні” від 5 квітня 2001 р. № 2346-III // Законодавчі і нормативні акти з банківської діяльності. – 2001. – № 6.
7. Закон України “Про цінні папери та фондовий ринок” від 23 лютого 2006 р. № 3480-IV // Законодавчі і нормативні акти з банківської діяльності. – 2006. – № 5.
8. Інструкція з бухгалтерського обліку операцій з цінними паперами в банках України, затверджена постановою Правління Національного банку України від 03.10.2005 р. № 358.
9. Інструкція з організації емісійно-касової роботи в системі Національного банку України, затверджена постановою Правління Національного банку України від 17.06.2004 р. №273.
10. Інструкція про безготівкові розрахунки в Україні в національній валюті, затверджена постановою Правління Національного банку України від 21.01.2004 р. № 22.
11. Інструкція про касові операції в банках України, затверджена постановою Правління Національного банку України від 14.08.2003 р. № 337.
12. Інструкція про міжбанківський переказ коштів в Україні в національній валюті, затверджена постановою Правління Національного банку України від 16.08.2006 р. № 320.

13. Інструкція про порядок відкриття, використання і закриття рахунків у національній та іноземних валютах, затверджена постановою Правління Національного банку України від 12.11.2003 р. № 492.

14. Інструкція про порядок регулювання діяльності банків в Україні, затверджена постановою Правління Національного банку України від 28.08.2001 р. №368.

15. Положення про ведення касових операцій у національній валюті в Україні, затверджено постановою Правління Національного банку України від 15.12.2004 р. № 637.

16. Положення про депозитарну діяльність, затверджене рішенням Державної комісії з цінних паперів та фондового ринку від 17.10.2006 р. № 999.

17. Положення про порядок здійснення консорціумного кредитування, затверджене постановою Правління Національного банку України від 21.02.1996 р. № 37.

18. Положення про іпотечне покриття звичайних іпотечних облігацій, порядок ведення реєстру іпотечного покриття та управління іпотечним покриттям звичайних іпотечних облігацій, затверджене рішенням Державної комісії з цінних паперів та фондового ринку від 01.09.2006 р. № 774.

19. Положення про порядок ведення реєстрів власників іменних цінних паперів, затверджене рішенням Державної комісії з цінних паперів та фондового ринку від 17.10.2006 р. № 1000.

20. Положення про порядок випуску облігацій підприємств, затверджене рішенням Державної комісії з цінних паперів та фондового ринку від 17.07.2003 р. № 322.

21. Положення про порядок збільшення (зменшення) розміру статутного капіталу акціонерного товариства, затверджене рішенням Державної комісії з цінних паперів та фондового ринку від 22.02.2007 р. № 387.

22. Положення про порядок здійснення банками України вкладних (депозитних) операцій з юридичними і фізичними особами, затверджене постановою Правління Національного банку України від 03.12.2004 р. № 516.

23. Положення про порядок емісії платіжних карток і здійснення операцій з їх застосуванням, затверджене постановою Правління Національного банку України від 19.04. 2005 р. № 137.

24. Положення про порядок реєстрації випуску акцій під час створення акціонерних товариств, затверджене рішенням Державної комісії з цінних паперів та фондового ринку від 15.03.2007 р. № 487.

25. Положення про порядок реєстрації випуску акцій, затверджене рішенням Державної комісії з цінних паперів та фондового ринку від 26.04.2007 р. № 942.

26. Положення про порядок створення і державної реєстрації банків, відкриття їх філій, представництв, відділень, затверджене постановою Правління НБУ від 31.08.2001 р. № 375.

27. Положення про порядок формування та використання резерву для відшкодування можливих втрат за кредитними операціями банків, затверджене постановою Правління Національного банку України від 06.07. 2000 р. № 279.

28. Положення про порядок формування резерву під операції банків України з цінними паперами, затверджене постановою Правління Національного банку України від 05.03.2007 р. № 31.

29. Положення про структуру системи банківського нагляду Національного банку України та його повноваження щодо адекватного реагування на порушення в діяльності комерційних банків України, затверджене постановою Правління Національного банку України від 17.11.1997 р. № 380.

30. Положення щодо організації діяльності банків та їх відокремлених підрозділів при здійсненні ними професійної діяльності на ринку цінних паперів, затверджене рішенням Державної комісії з цінних паперів та фондового ринку від 16.03.2006 р. № 160.

31. Правила бухгалтерського обліку операцій довірчого управління в банках України, затверджені постановою Правління Національного банку України від 12.11.2003 р. № 498.

32. Правила (умови) здійснення діяльності з торгівлі цінними паперами: брокерської діяльності, дилерської діяльності, андеррайтингу, управління цінними паперами, затверджене рішенням Державної комісії з цінних паперів та фондового ринку від 12.12.2006 р. № 1449.

33. Банківська енциклопедія / Під ред. А. М Мороза. – К.: Ельтон, 1993. – 333 с.

34. Банківський менеджмент: Навч. посіб. / О. А. Кириченко, І. В. Геленко, С. Л. Роголь та ін.; за ред. О. А. Кириченка. – 3-тє вид., перероб. і доп. – К.: Знання-Прес, 2002. – 438 с.

35. Банківські операції: Підруч. / За ред. В. І. Міщенко, Н. Г. Слав'янської. – К.: Знання, 2006. – 727 с.
36. Банківські операції: Підруч. / А. М. Мороз, М. І. Савлук, М. Ф. Пуховкіна та ін.; за ред. д.е.н., проф. А. М. Мороза. – 3-тє вид., перероб. і доп. – К.: КНЕУ, 2008. – 608 с.
37. Банковское дело: Учеб. / Под ред. О. И. Лаврушина. – М.: Финансы и статистика, 1998. – 576 с.
38. Банковское дело: Учеб./ Под ред. проф. В. И. Колесникова, проф. Л. П. Кроливецкой. – 2-е изд., стереотип – М.: Финансы и статистика, 1996. – 480 с.
39. Васюренко О. В. Банківський менеджмент: Посіб. – К.: Академія, 2001. – 320 с.
40. Васюренко О. В. Банківські операції: Навч. посіб. – 4-ге вид., випр. і доп.–К.: Т-во “Знання”, КОО, 2007. – 455 с.
41. Вовчак О. Д., Руцишин Н. М. Банківська справа: Навч. посіб. – Львів: Новий світ-2000, 2008. – 560 с.
42. Дзюблюк О. В. Комерційні банки в умовах переходу до ринкових відносин: Монограф. – Тернопіль: Тернопіль, 1996. – 140 с.
43. Дзюблюк О. В. Організація грошово-кредитних відносин суспільства в умовах ринкового реформування економіки: Монограф. – К.: Поліграфкнига, 2000. – 512 с.
44. Деньги, кредит, банки / Под общ. ред. Г. И. Кравцовой. – Минск: Меркавание, 1994. – 270 с.
45. Дуглас Л. Г. Анализ рисков операций с облигациями на рынке ценных бумаг: Пер. с англ. – М.: Филинь, 1998. – 448 с.
46. Жарковская Е. П. Банковское дело: Учеб. – 3-е изд., испр. и доп. – М.: Омега-Л, 2005. – 440 с.
47. Заруба О. Д. Фінансовий менеджмент у банках: Навч. посіб.– К.: Знання, 1997.– 172 с.
48. Капран В. І., Кравченко М. С., Коваленко О. К., Омельченко С. І. Банківські операції: Навч. посіб. – К.: Центр навч. літ. 2006. – 208 с.
49. Ковальчук Т. Т., Коваль М. М. Ліквідність комерційних банків: Навч. посіб. – К.: Знання, 1996. – 120 с.
50. Колби Р. В. Энциклопедия технических индикаторов рынка: Пер. с англ. – М.: Альпина, 2000. – 581 с.
51. Косова Т. Д., Циганов О. Р. Банківські операції: Навч. посіб. – К.: Центр учбової літ., 2008. – 372 с.

52. Кочетков В. М. Організація управління фінансовою стійкістю банку в ринкових умовах: Монограф. – К.: Вид-во Європ. ун-ту, 2003. – 300 с.
53. Лагутін В. Д. Гроші та грошовий обіг: Навч. посіб. – К.: Т-во “Знання”, КОО. – 1998. – 181 с.
54. Лагутін В. Д. Кредитування: теорія і практика: Навч. посіб. – К.: Т-во “Знання”, КОО, 2000. – 215 с.
55. Маркова О. М., Сахарова Л. С., Сидоров В. Н. Коммерческие банки и их операции: Учеб. пособ. – М.: Банки и биржи, ЮНИТИ, 1995. – 288 с.
56. Мертенс А. В. Инвестиции: Курс лекций по соврем. финансов. теории.– К.: Киев. Инвестиц. агентство, 1997. – 416 с.
57. Міллер Р. І. Фінансова стійкість комерційного банку та шляхи її зміцнення.– К.: Наук. думка, 1998. – 159 с.
58. Мороз А. Н. Финансовая устойчивость коммерческого банка.– К.: КГЭУ, 1996. – 56 с.
59. Національний банк і грошово-кредитна політика: Підруч. / За ред. д-ра екон. наук, проф. А. М. Мороза та канд. екон. наук, доц. М. Ф. Пуховкіної. – К.: КНЕУ, 1999. – 368 с.
60. Остапишин Т. П. Основи банківської справи: Курс лекцій. – К.: МАУП, 1999. – 112 с.
61. Платіжні системи: навч. посіб. для студ. вищ. закл. освіти / В. А. Ющенко, А. С. Савченко, С. Л. Цокол, І. М. Новак, В. П. Страхарчук. – К.: Либідь, 1998. – 416 с.
62. Примостка Л. О. Банківський менеджмент. Хеджування фінансових ризиків: Навч. посіб. – К.: КНЕУ, 2002. – 316 с.
63. Примостка Л. О. Фінансовий менеджмент у банку: Підруч. – 2-ге вид., доп. і перероб. – К.: КНЕУ, 2004. – 468 с.
64. Прокопенко І. Ф., Ганін В. І., Соляр В. В., Маслов С. І. Основи банківської справи: Навч. посіб. – К.: Центр навч. літ. 2005. – 410 с.
65. Романишин В. О., Уманців Ю. М. Центральний банк і грошово-кредитна політика: Навч. посіб. – К.: Атіка, 2005. – 480 с.
66. Руденко Л. В. Організація міжнародних кредитно-розрахункових операцій в банках: Посіб.. – К.: Академія, 2002. – 376 с.
67. Снігурська Л. П. Банківські операції і послуги: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. – К.: МАУП, 2006. – 456 с.

68. Тиркало Р. І., Кравчук І. С. Банківські операції з цінними паперами: Монограф. – Тернопіль: Карт-бланш, 2004. – 211 с.
69. Фабоцци Ф. Управление инвестициями: Пер. с англ. – М.: ИНФРА-М, 2000. – 932 с.
70. Центральний банк та грошово-кредитна політика: Підруч. / Кол. авт.: А. М. Мороз, М. Ф. Пуховкіна, М. І. Савлук та ін.; за ред. А. М. Мороза і М. Ф. Пуховкіної. – К.: КНЕУ, 2005. – 556 с.
71. Чайковський Я. І. Платіжні системи: Навч. посіб. – Тернопіль: Карт-бланш, 2006. – 210 с.
72. Череп А. В., Андросова О. Ф. Банківські операції: Навч. посіб. – К.: Кондор, 2008. – 410 с.
73. Шевченко Р. І. Банківські операції: Навч.-метод. посіб. для самост. вивч. дисцип. – К.: КНЕУ, 2000. – 160 с.
74. Шевченко Р. І. Кредитування і контроль: Навч.-метод. посіб. для самост. вивч. дисц. – К.: КНЕУ, 2002. – 183 с.

Навчальне видання

*Олександр Валерійович ДЗЮБЛЮК
Наталія Дем'янівна ГАЛАГУП
Ярослав Іванович ЧАЙКОВСЬКИЙ
Ігор Святославович КРАВЧУК
Олена Леонідівна МАЛАХОВА
Олександр Станіславович ПРУСЬКИЙ
Зоряна Казимирівна СОРОКІВСЬКА*

БАНКІВСЬКІ ОПЕРАЦІЇ

Підручник

*За редакцією доктора економічних наук,
професора О. В. Дзюблюка*

Редактор: *Інна Буняк*

Комп'ютерна верстка: *Володимир Французов*

Дизайн обкладинки: *Марія Одобецька*

Підписано до друку 08.07.2009 р.
Формат 60x84 ¹/₁₆. Гарнітура Arial.
Папір офсетний. Друк офсетний.
Облік.-видав. арк. 38,6. Умов. друк. арк. 40,5. Зам. №У167-09.
Тираж 300 прим.

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців ДК № 3467 від 23.04.2009 р.

Підготовлено до друку у видавництві ТНЕУ
(«Економічна думка»)
46020 Тернопіль, вул. Львівська, 11
тел. (0352) 47-58-72